DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14146

Ruthenia Memorial Book

Ḳarpaṭorus

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Karpaṭorus / ha-ʻorekh, Yehudah Erez.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : Ḥevrat Entsiḳlopedyah shel galuyot, 1959.
DESCRIPT	590 p. : ill., ports. ; 30 cm.
SUBJECT	Jews -- Czechoslovakia -- Ruthenia -- History.
	Ruthenia (Czechoslovakia) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Czechoslovakia -- Ruthenia.
ADD'L NAME	Erez, Yehudah.
ADD'L TITLE	Entsiḳlopedyah shel galuyot, vol. 7

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

אנציקלופדיה של גלויות

ספרי־זכרון לארצות הגולה ועדותיה

יו״ר חברת „אנציקלופדיה של גלויות״
ת. ברלס, ירושלים

הוצאת חברת „אנציקלופדיה של גלויות״ בע״מ
ירושלים – תל־אביב

אנציקלופדיה של גלויות

כרך שביעי

קארפאטורוס

העורך: יהודה ארז

הוצאת חברת „אנציקלופדיה של גלויות" בע"מ
ירושלים - תל־אביב

Encyclopaedia of the Jewish Diaspora

A Memorial Library of Countries and Communities

Karpatorus

Edited by

YEHUDA EREZ

Published by

ENCYCLOPAEDIA OF THE JEWISH DIASPORA CO., LTD.

Jerusalem — Tel-Aviv

סודר ונדפס בדפוס א. סטרוד ובניו, תל־אביב
גלופות: צינקוגרפיה „אורית" בע"מ, תל־אביב
מנחם־אב תשי"ט ● אוגוסט 1959

תוכן הענינים

מורים ואישי ציבור

התקין: י ע ק ב ע ד י נ י

לזכרו של ד״ר חיים קוגל ז״ל
מינסק, 25 במארס 1897 — חולון,
י״ט שבט תשי״ג (4 בפברואר 1953).

הספר הזה — מותו הפתאומי של ד״ר חיים קוגל ז״ל הוא שהולידו. המומים מן האסון, ביקשו ידידיו דרך להציב יד ראויה לו, מחוץ לתחומי העיר חולון, שכיבדה את זכרו בקריאת רחוב ומוסדות חשובים על שמו. הוצעו הצעות שונות. אך לבסוף נתקבלה ההצעה, שהועלתה על־ידי עורך הספר, שאין ציון הולם מאשר הוצאת ספר על יהדות קארפאטורוס, שיהא מוקדש לזכרו של המנוח. מה בחייו מקושר היה בכל הווייתו עם יהדות זו, אף במותו כך: הנאהבים בחייהם לא ייפרדו גם אחר מותם. נתגלגלה איפוא זכות כפולה על־ידי ד״ר חיים קוגל — שבחייו נטע תרבות, תקומה יהודית ואנושית, התחדשות והיחלצות ביהדות זו, ובמותו הביא להצבת גלעד, בדמות ספר, לאשר חלף, נעקר ונכרת.

וכשם שכל מלאכתו של ד״ר קוגל בקארפאטורוס היתה בה משום חלוציות, כך גם מפעל הספר הזה. כאשר יראה המעיין בפרקי הספר, היה הישוב היהודי בקארפאטורוס בחינת שבט נידח כמעט בכל שנות התהוותו והווייתו, ללא השפעת־גומלין עם מרכזים יהודיים אחרים. ראשי יהדות הונגריה ומשכיליה המתבוללים ראו ביהודים עמלים של חבל הקארפאטים נחותי־דרגה, שאינם ראויים לתשומת־לב ולמחקר, לא הם ולא עברם ואורח־חייהם, ואילו הקשרים עם יהדות צ׳כוסלובאקיה לא נמשכו אלא כעשרים שנה — תקופה קצרה למדי, שלא הספיקה לגשר גשרים ולקרב לבבות. ובפנים, בתוך יהדות קארפאטורוס, טרם צמח דור־משכילים צעיר שיתן לבו לחקר הווייתה ועברה. רק זעיר פה זעיר שם הוקדשו — לרוב במחקרים כלליים על יהדות הונגריה וצ׳כוסלובאקיה — קטעים ליהודי קארפאטורוס, ואלה אינם מצטרפים בשום פנים לתמונה כלשהי של קיבוץ יהודי זה.

בספר הזה נעשה נסיון ראשון להקיף את תולדות היהדות הזאת מימיה הראשונים ועד להשמדתה. ולא זו בלבד: כמעט כל פרקי הספר נכתבו בידי בני היהדות הזאת, להוציא רשימות העורך ורשימות מנחם אורן, ורובו הגדול — בידי תלמידיו של ד״ר קוגל: שמעון ריינהרץ, האחים אריה וחיים סולה ואברהם בן־דוד. ואין זכות גדולה מזו לד״ר קוגל, שהקים דור תלמידים נושאי דברו.

כל פרקי הספר נכתבו במיוחד בשביל הספר, להוציא דברי העורך ומנחם אורן, וכן רשימותיו של שמעון ריינהרץ, שהן פרקים מעבודת־גמר באוניברסיטה העברית בירושלים, שנדפסה במכונת כתיבה. קיבלנו רשות ממנו לפרסם חלקים שייראו בעינינו, אך לא עלה בידנו, על אף מאמצינו, להביאם לפניו לאחר עריכתם, שכן תושב ארצות־הברית הוא בשנים האחרונות, ולא נענינו על מכתבינו אליו; ואין לנו בטחון גמור אם לא משובשים פה ושם הדברים, ביחוד בהבאות ומראי־מקום. כמה מקומות, שעוררו ספיקות, בדקנו במקורות והשווינו, אך לא יכולנו לעשות מלאכה שלמה, ואת המעיינים הסליחה, אם הכשלנו בהעתקת שיבושים וטעויות. מניחים אנו שאינם מרובים.

לצערנו לא נתמלאו כל משאלותינו. שלחנו חוזרים למאות יוצאי קארפאטורוס, וביקשנום לשלוח חומר לקובץ, וכמעט לא נענינו. צפינו לרשימות על קהילות שונות (עד עתה נתפרסמו רשימות: על קהילות מונקאץ׳ מאת שמואל הכהן ויינגרטן, על קהילת אונגוואר מאת יהודה שפיגל, וספר על העיירה טורון מאת יוסף הגלילי) ולכרוניקות משפחתיות, אך התאכזבנו.

ולמרות פניותינו המרובות לא קיבלנו רשימה על תנועת „תורה ועבודה״, שזכויותיה רבות. את רשימתו של יהודה שפיגל על הישיבות ומורי־הוראה קיבלנו ממש ברגע האחרון, אחר צפיה רבה, כשהספר כולו כבר היה מוכן לדפוס.

ברי לנו שהחסרנו דברים שראויים שיסופר עליהם, מהם שטרחנו להביאם והעלינו חרס, ומהם שנעלמו מאתנו. מצער ביותר שחסרים לגמרי דברים על מפעלי־החינוך העבריים בעיר אונגוואר, וביחוד הגימנסיה העברית, שהעמידה אף היא, כאחותה הבכירה במונקאץ׳, תלמידים רבים וחינכה דור נאמן לתחיית האומה; ולא הוצבה יד בספר לבוניה־מטפחיה של התרבות העברית בעיר הזאת: לעסקניה המסורים, ולמוריה, שנשאו שנים רבות — באהבה ובמסירות למופת — משך הזרע, שהצמיח פרי הלולים. והלוואי שיתעוררו אנשי יזמה מבין אלפי יוצאי קארפאטורוס אשר בישראל ויוציאו עוד קובץ שימלא את החסר. אך בסיכומו של המפעל כולו, הריהו בבחינת הפתעה גדולה לאלה שעסקו בביצועו. לא האמַנו שיעלה בידינו לאסוף חומר רב כזה — מחקרים, רשימות ותמונות. את התמונות אספנו מאנשים שונים יוצאי קארפאטורוס, אחדות מהן לקוחות מן הספר „די פארשוואנדענע וועלט״, הוצאת „פארווערטס״ ניו־יורק. לכל אלה רב תודות.

אנו רואים חובה נעימה לעצמנו להודות לעיריית חולון על עזרתה הרבה להוציא את הספר הזה, אף על פי שהוא כולו מוקדש לענין שקדם לתקופת כהונתו של ד״ר קוגל כראש העיריה. ותודה כפולה ומכופלת לראש־העיריה מר פנחס אילון, חניכו וממשיכו של ד״ר קוגל בהנהלת העיריה, שגילה יחס נוגע אל הלב למפעל הספר. אלמלא עזרתו ויחסו הלבבי ספק אם הספר היה רואה אור.

העורך

אוגוסט 1959

לקורות היהודים בקארפאטורוס

מאת שמואל הכהן (ויינגרטן)

חדירת היהודים לאזורי הקארפאטים

שטח הקארפאטים ההררי שהיווה בימי המונארכיה האוסטרית־הונגרית את השלוחה הצפונית־מזרחית של הונגריה, נתחלק לארבעה מחוזות מינהליים: אוגוטשה, אונג, בארג ומארמרוש.

בחלק המזרחי שבמחוז מארמרוש, ישבו רומנים. ביתר המחוזות — רותינים, ומיעוט קטן של הונגרים.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, זמן קצר לפני התמוטטות המונארכיה, התאמצה הונגריה להחזיק בשטחים שהיו בידיה לפני המלחמה; על כן השתדלה לתאם את מדיניותה עם המדיניות המוצהרת של בעלות־הברית, בדבר הענקת זכויות אבטונומיות למיעוטים, והכריזה על הקמת שטח אבטונומי לרותינים בשם „רוסקה קראינה" בארבעה המחוזות הנ"ל. אבל הרותינים החליטו להצטרף לרפובליקה הצ'כוסלובאקית החדשה ובאי־כוחם הכריעו את הכף לסיפוח השטח המיושב רותינים אליה כיחידה אבטונומית בשם „פודקארפאטסקה רוס" (רוס התת־קארפאטית). חלקו המזרחי של מחוז מארמרוש, שהיה מיושב רומנים, סופח לרומניה.

עד הסיפוח היה חבל־ארץ זה שייך להונגריה וגורל תושביו היהודים היה כגורל יהודי הונגריה כולה.

הישוב היהודי בחבל ארץ זה אינו עתיק־יומין. המלך אנדריוס השני הוחרם ע"י האפיפיור על העסיקו יהודים במשרות ממשלתיות. המלך נכנע ובשנת 1233 נשבע באחד היערות אשר במחוז בארג, שלא יוסיף למנות יהודים לתפקידים ממשלתיים. שבועה זו, הידועה בדברי ימי הונגריה כ„שבועת בארג", לא חלה על יהודים שבמחוז בארג דווקא, שכן באותם הימים לא היו יהודים כלל במחוז זה. משנת 1526 ואילך היו התורכים הולכים וכובשים את הונגריה. בימי הכיבוש הממושכים (1526—1886) היגרו יהודים ספרדים רבים משטחי השלטון העותמאניים והתישבו בערי הונגריה. קהילות ספרדיות נשארו בהונגריה גם אחרי צאת התורכים ממנה. יתכן איפוא שקבוצות קטנות של יהודים ספרדים הגיעו עד להרי הקארפאטים. מסורת היתה בידי יהודי אונגוואר [1] שראשית הישוב היהודי בעיר הזאת קהילה קטנה של יהודים ספרדים, ומורה־הוראה ספרדי היה רבה הראשון.

בתעודות היסטוריות ניתן להוכיח שנמצאו יהודים בחבל־ארץ זה רק משנת ת"ח—ת"ט (1647/8). לפי מקור אחד [2] — רשימה של מנהל אחוזות ראקוצי השני — חכר יהודי את זכיונות השררה במונקאץ' בשנת 1649.

לפי עדויות עקיפין חלה אז גם ראשית ההתישבות היהודית בסביבה זו. פליטי גזירות ת"ח נמלטו מפולין להונגריה והשתקעו בישובים הראשונים שנזדמנו להם בדרכם בהרי הקארפאטים [3]. לפיכך מניחים ששרידי חרב הצורר בוגדאן חמלניצקי היו המתישבים הראשונים בקאר־פאטורוס.

ואולם פליטי־חרב אלה לא באו אל המנוחה גם במושבם החדש. בשנת תנ"ז (1697) פרץ מרד ראקוצי השני נגד הממשל האבסולוטי של ליאופולדוס הראשון, וחייליו, שנקראו קורוצים, פשטו גם במחוזות רוס הקארפאטית, שדדו ובזזו, הרגו והרסו.

יהודי אוגוטשה התלוננו על הקורוצים ובתלונה שהגישו לשלטונות נאמר, שהקורוצים פורצים לחנויותיהם, מכים

---

1. „אונגוואר" מאת יהודה שפיגל, בספר „ערים ואמהות בישראל" כרך ד', הוצאת מוסד הרב קוק.
2. מונוגראפיה על העיר מונקאץ' מאת תיאודור להוצקי (אונגרית) ע' 209, וראה מונקאטש־מאת ש. הכהן ויינגרטן בספר „ערים ואמהות בישראל" כרך א'.
3. קורות החסידות באונגריה מאת הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד ב„הצופה מארץ הגר" שנת תרפ"א, בעקבות „טיט היון", ובספר „מקורות לקורות ישראל" ע' 91 למחבר הנ"ל. ואמנם היו פליטים שחדרו עד לפנים מדינת הונגריה, ועד לבודא־אופן הגיעו. ראה „בודאפסט", לש. ביכלר, ע' 132.

ומענים את היהודים המתפרנסים בקושי בייצור יי״ש [4], והם מבקשים הגנה על חייהם ורכושם. זהו אחד המסמכים הראשונים המעידים על ישוב יהודי בארץ זו.

מסמך קודם, משנת תמ״ז (1687), מספר: „היהודי אברהם ממונקאץ׳ הביא מינים שונים של אריגים מחוץ למדינה, ויהודי אחר בשם מארקו הביא סחורות אחרות״ [5]. המסמכים מעידים שהישוב במונקאץ׳, בסאַליש ובסביבותיהן קדם בזמן מאלה שבמקומות אחרים.

לפי רשימה רשמית משנת 1735, גרו יהודים ב־37 ישובים במחוז באֶראֶג וב־16 ישובים במחוז אוגוטשה. פרט לשני ישובים, בילקה במחוז באֶראֶג וטיסה־אוילאק במחוז אוגוטשה, לא היו, לפי רשימה זו, בשום ישוב יותר ממאה יהודים [6]. הרשימה אינה מדויקת וכן אינה כוללת את שני המחוזות, מארמרוש ואונג. יש להניח, שבמחוזות ההם היו עוד קהילות בעלות מאה נפש ויותר. ר׳ דוב מבולחוב (ר׳ באֶר בוליחוֹבאַר) [7], מתאר בזכרונותיו את חיי היהודים בכמה קהילות בהונגריה ומספר על ישובים שעבר בהם בשנת תק״ד (1744). הוא מזכיר את וואלוֹץ [8], מונקאץ׳ [9] ובאֶדאֶווליה. [10] על האחרונה מספר ר׳ דוב: „ויצאתי לסחור — — לארץ הגר עם יי״ש ודגים מלוחים (הערינג) וכמה מיני בשמים ושעוה עם שאר הצטרכות בערים קטנות וכפרים שבגליל מראה־מארוש שבמדינה אונגארן. ומכרתי כל הסחורות בעד מזומנים. רק היי״ש הוכרחתי ליתן בהקפה לאיש בטוח על כמה חדשים — וחזרתי לשלום ביתי על חג הפסח. וקודם חג השבועות שלחתי את משולחי ר׳ הירש נעכיס — לגבות את חובי בעד היי״ש שנתתי בהקפה — והלך עם ר׳ שמואל אבראסים — — וקבל משולחי ר׳ הירש את כל סכום המעות בעד היי״ש ובחזירתם עמדו בכפר בדעוולע — לשבות את יום השבת. ואחרי סעודת ליל שבת יצאו אלו השני אורחים לשכב לפני החלונות תחת גג הבית — ומשם צפה ר׳ הירש וראה אש בוערת בשדה שהצית הרועה סוסים ואמר מה לי לשכב על הקרשים במקום הפרעושים אלך אל השדה ואשכב על העשבים — וילך לו ונשאר ר׳ שמואל הנ״ל על משכבו לפני פתח הבית בעצמו. והנה באו כמה ערלים שודדי לילה ומצאו את ר׳ שמואל שוכב ויגבה אחד הגזלנים את קרדומו והכהו בראשו מכה אחת — עד שיצא מוחו ומת מיד. ומתוך כך הרגיש בעל הבית שגזלנים באו ועד שלא פתחו דלתי הבית נמלט הוא ואשתו דרך עלית דירתו. ושמו היה ר׳ יונה בדעוולער ועשה שערורה בכל הכפר ויצאו כל יושביו וינוסו הגזלנים״.

ר׳ דוב אינו מספר על יהודים במונקאץ׳, אלא שידוע ממקורות אחרים [11], ממסמכים רשמיים, שבשנת תק״ח (1748) היו במונקאץ׳ חמישה בתי־אב שמנו 25 נפשות, ובכללם שוחט. בצ׳ינדיוב הסמוכה למונקאץ׳ היה מספר היהודים גדול יותר.

חדירת היהודים מפולין, וביחוד מגאליציה הסמוכה לישובי הקארפאטים שבהונגריה, היתה אמנם אטית אך מתמדת.

במאה השמונה־עשרה הורע מצבה של פולין, אשיות המדינה נהרסו, בטל מוראה של מלכות, לא היה דין ולא היה דיין, והמדינה עמדה להתפורר. גרמו לירידה גם

מראה כללי של העיר מונקאץ׳

המלחמות הרבות של המאה השבע־עשרה: הטאטארים, הקוזאקים, המוסקובים, השוואֶדים והתורכים נלחמו אז בפולין, וכל הימים היתה המדינה משובשת בגייסות שהכניסו בה מהומה ואנדרלמוסיה. כת קמה בחברתה ומלחמות אזרחים רופפוה עד היסוד [12].

טבעי איפוא שרבים מן היהודים, וביחוד בערי הספר, עקרו אל מעבר לגבול. רבים נשתקעו בישובי הגבול הקרובים והגדילו בהם בהדרגה את האוכלוסיה היהודית. היו מקרים שבעלי האחוזות, בשאיפתם לפתח את אחוזותיהם ולתת מהלכים לתוצרתם, ביקשו יהודים מגאליציה שיבואו וייאָחזו בחבל־ארץ זה. כאשר פנו יהודי מונקאץ׳ אל הגראַף שנבּורן, בעל אחוזות במחוז באֶראֶג, וביקשו ממנו רשיון לבנות בית־כנסת, הסכים הגראַף לכך בתנאי, שיהודי

4. Magyar Zsidó Szemle משנת 1916 ע׳ 322, לפי „אוסף דוקומנטים היסטוריים״ משנת 1909 ע׳ 318.
5. „בודאפסט״ לש. ביכלר ע׳ 186, 284.
6. A Magyar Zsidóság Története מאת ד״ר ל. ונציאנר וכן „בודאפסט״ לש. ביכלר ע׳ 68.
7. זכרונות ר׳ דב מבולחוב, ברלין תרפ״ג.
8. שם ע׳ 52.
9. שם ע׳ 54, 72.
10. שם ע׳ 51.
11. Jüdisches Archiv וינה, שנה ב׳ חוברות 1—2 במאמרו של הפרופ׳ אנדריאס שוש וכן בחוברות 3—4 משנת 1929 ובחוברות 5—7.
12. ראה „השלוח״ כרך ל״ג, ע׳ 331 במאמרו של ד״ר א.ו. בראוור.

מונקאץ׳ יעודדו את אחיהם שבגאליציה להגר ולהתישב באחוזותיו [13].

היהודים התישבו בכפרים, התפשטו בערים, חיזקו את הקהילות הקטנות הקיימות ואף הקימו חדשות.

המצב הכלכלי והתרבותי של היהודים בתקופה הראשונה להתישבותם

בתעודות ההיסטוריות מן השנים 1649—1687 מופיעים היהודים כחוכרי זכיונות מטעם השלטון למכירת משקאות, בשר, נרות וסבון, וכן לטחינת תבואה וייצור יי״ש [14]. יהודים עסקו בהובלת עצים מאחוזות הגראף שנבורן לנמל

הובלת עצים

דאַנציג ובדרכם היו חוקרים את המצב הכלכלי בערים ובמדינות שעברו בהן ומוסרים לגראף מידיעותיהם. הגראף שהחשיב ידיעות אלו העבירן לממשלה האוסטרית בוינה [15].

במסמכים מאוחרים יותר מוצאים כבר יהודים עובדי אדמה, מגדלי בהמות ובעלי־מלאכה. גובה המס שהיהודים העלו נקבע לפי מספר הנפשות לבית־אב וכן לפי מספר בהמותיהם ושטחי שדותיהם הזרועים. רשימה אחת משנת ת״פ (1720) מספרת, שהחוכר היהודי בצ׳ינדיוב, שילם מס גם בעד 18 שוורים [16]. ברשימה משנת תקי״ד (1754) ממונקאץ׳, נזכרים כמה בעלי־מלאכה, וברשימה משנת תקי״ח (1758) — שני בעלי חנויות ומנגנים בכלי־זמר [17].

לפי רשימת המסים משנת תקל״ח (1778), נוסף מקצוע חדש למקצועות בהם עסקו יהודי מונקאץ׳. הרשימה מציינת שאחד ברקו׳, כורך־הספרים היהודי, עובד גם למען מועצת העיר [18].

מתלונתם של יהודי אוגוטשה בשנת 1697, אנו למדים שהיהודים במחוז זה, המפורסם ביינותיו, עסקו במסחר היין ובייצור יי״ש.

ר׳ דוב מבוליחוב מספר בזכרונותיו, שבמחוז מארמרוש מכר לסוחרים יהודים: דגים מלוחים, בשמים, שעוה

ומצרכים אחרים שיש קופצים עליהם בערים קטנות. חוץ למסחר עסקו היהודים גם במלאכה, בגידול צאן ועופות ובעבודת אדמה.

אדמת הקארפאטים אדמת טרשים היא, ואינה מגדלת אלא שבולת־שועל ותירס. העוני במחוזות האלה היה משותף לכל התושבים, כיהודים כנכרים. הלחם היה אפוי מקמח תירס, והתבשיל היה דייסת תירס (מאַמַליגה). לחם חטים עלה רק על שולחן העשירים, ורק בשבתות ובחגים.

מס הסובְלָנוּת שהוטל על יהודי הונגריה ע״י המלכה מַריה־תֶרזה בשנת 1743, פגע פגיעה חמורה ביהדות קארפאטורוס. כדי לפרוע את המס נאלצו היהודים לחסוך גם מפת התירס. בשנת 1746 הגיע שיעור המס לנפש לשני גולדן לשנה. ההעלאות השנתיות של המס גרמו להגדלת חובותיהם של היהודים שנצטברו והלכו על ידי הפיגורים מדי שנה.

בשנת 1754, כאשר העלתה המלכה שוב את שיעור המס, התלוננו יהודי מארמרוש וטענו כי הם מתפרנסים רק מייצור היי״ש שאינו מספיק אלא לפת־תירס. עד אז שילמו את מסיהם בסדר, נאמר בקובלנה, בהאמינם כי השלטון יגן עליהם מפני הטרדות של השכנים הנוצרים, אולם מאחר שהשלטון אינו עושה זאת, אין הם יכולים להישאר שם [19].

מחוסר קשר עם מרכזים יהודיים ובגלל העוני הגדול, התחילו היהודים בכפרים לסגל לעצמם את מלבושי שכניהם הגויים: בחורף לבשו פרוות צמר לבן ולראשיהם חבשו כובעי פרווה שחורה. כנערי הגויים הסתפקו גם ילדי היהודים בכתונת ארוכה לגופם. היתה כאן התבוללות בתרבות נמוכה יותר. ירידה חמרית ורוחנית גדולה חלה ביחוד בקרב היהודים בכפרי ההרים; אמנם לבערות מוחלטת של שכניהם לא הגיעו. היהודים ידעו לפחות לקרוא בסידור.

ישוב היהודים היה חדש. המהגרים־המתישבים נותקו ממנהגי משפחתם וממסורת קהילותיהם שהיו מושרשות בקרקע היהדות. ברוב הישובים לא היה מנין קבוע בשנות קיומם הראשונות. נתרופפו קשריו של המתישב היהודי עם עברו ועם ציבור יהודי. הוא נעזב לנפשו, ולפעמים פרק

---

13. המונוגראַפיה על העיר מונקאץ׳ מאת להוצקי ע׳ 214.
14. Jüdisches Archiv שנה ב׳ חוברת 1—2.
15. מאוסף המסמכים של ארכיון הגראף שהנבורן בעריכת פרופ׳ אנדריאס שוש. (דברים אלה נמסרו על־ידיו בעל־פה לד״ר זאב שטרנבאך).
16. Jüdisches Archiv חוברות 3—4 משנת 1929.
17. שם, חוברות 5—6.
18. הארכיון של העיר מונקאץ׳ בשנים 1376—1850 מאת אנדריאס שוש, מונקאץ׳ 1927. מצוטט לפי רצנזיה על ספר זה, שהופיעה בירחון Magyar Zsidó Szemle משנת 1928 ע׳ 386.
19. בודאפסט מאת ש. ביכלר ע׳ 284.

כל עול. במסמכי התקופה מסופר על יהודים שהיו מוכרים בשר בשבת, ועל בחורים ובחורות מכמה כפרים שהיו מתאספים בשבתות לרקוד בצוותא. פעמים ההפקרות עברה כל גבול. מהעיר סלוטפינה הודיעו לשר־הפלך כי „אליהו אלימלך ויצחק יעקב — שני שכנים — החליפו נשותיהם ביניהם וגם ילדו בנים ובנות כל אחד עם אשת חברו[20].“ דור המהגרים עצמו לא הצטיין בידיעת התורה ובהקפדה על קיום מצוותיה, ואילו הדור הצעיר, שנולד כאן, שקע עוד יותר.

מבחינות רבות היתה נחשלותם תוצאה הכרחית של תנאי החיים בהרי הקארפאטים. הניתוק ממרכזי ישוב והעוני הגדול הכריחום לייצר את כליהם בעצמם. כפות עשו מעץ, וכצלחות שימשו להם שקערוריות שקיערו בשולחן.

כרמת החיים החמרית כן היתה גם רמתם הרוחנית הכללית. המצב הרוחני הירוד הכשיר את הקרקע לקליטת רעיונות מיסטיים, וכשהתחיל יעקב פראנק מפודוליה בשנת תקי״ט (1759) להפיץ את תורתו משני עברי הקאר־פאטים, מצא ביהודים אלה חומר נוח לקליטת דעותיו. נאַדבורנה שימשה מרכז לפראַנקיסטים בגאליציה, וסיגאֶט — למחוז מארמרוש; משם יצאו שליחים לכפרי הקארפאטים ועשו נפשות לתורה החדשה.

שליחי פראנק ממארמרוש, משה סרולוביץ׳, אנשל שלומוביץ׳ ומאיר דוידוביץ׳[21], היו מהחשובים שבעסקני הכת. שלושת הפראנקיסטים האלה חתומים על כתב־הבקשה של פראנק אל הבישוף של לבוב לספחם אל יסודות האמונה הקאתולית.

כשהתנצר פראנק, הלכו בעקבותיו גם חסידיו במאר־מרוש, אלא שהנוצרים החדשים הוסיפו למול את בניהם ולהקפיד במקצת על כשרות[22]. אחרי שהמירו הפראנקיסטים את דתם הטיל ר׳ צבי, רבה של סיגאֶט ושל מחוז מארמרוש, חרם עליהם[23], אבל לא בכוח החרם אפשר היה לשנות את המצב. צריך היה לחדור לכפרים הנידחים ולהתחיל בחינוך היהודים מבראשית.

מרביצי תורה וחסידות ראשונים

רבנים ראשונים

והנה בא האיש שהשעה היתה צריכה לו. שלושה נכדיו של ר׳ יוסף, והם ר׳ צבי הורוביץ, רבה של צ׳ורטקוב (אביהם של ר׳ פנחס הלוי הורוביץ, בעל ה„הפלאה״, ור׳ שמואל שמעֶלקא הורוביץ מניקולסבורג) טולטלו מביתם והתישבו בגליל מארמרוש. ר׳ מרדכי הגדול באחים, התישב בכפר סאֶליש והתמסר לפעולת חינוך נרחבת בין היהודים הכפריים שבמחוז. לפי מסורת בני משפחתו יסד את בית־הכנסת הראשון בסאֶליש ובמחוז, ולפי הזמנתו בא ר׳ ברוך מקוסוב[24], תלמידו של ר׳ מנחם־מנדל מויטבסק, והלהיב את הלבבות ועודדם לאמונה וליראה. בני הכפרים היו מתכנסים לסאֶליש ושם היו שומעים את ר׳ ברוך עובר לפני התיבה ומאזינים לדברי תורה ולהטפה נגד פראנק וסיעתו. ר׳ ברוך היה גם עובר בכפרים ההרריים ורועה צאן מרעיתו. מאז התחילה תקופה חדשה בחיי יהודים אלה[25].

במחצית השניה של המאה החמישית (סוף המאה השמונה־עשרה והתחלת המאה התשע־עשרה למספרם) התחילה תקופה של התעלות רוחנית בקרב היהודים במדינה זו בכלל ובחיי יהודי הכפרים בפרט. את התקופה הזאת מאפיין הליכוד בקהילות בכל רחבי השטח הכפרי.

מקובל בידי כותבי תולדותיה של החסידות, שתחילת התגלותו של הבעש״ט היתה ביערות הקארפאטים. שם, בנוף היערות המקסים קיבל את השראתו ולימד לתלמידיו את תורתו. כמוהו נהגו גם תלמידיו. הם נדדו בין הרי הקארפאטים, עודדו את היהודים הכפריים, לימדום את תורת רבם, והעלום מיון הבערות שבו שקעו.

אולם פיזור היהודים — שנַים־שלושה בכפר — ולמדנותו היתירה של ר׳ ברוך הפריעו בעד השפעה מעמיקה יותר מצדו על יהודי הכפרים.

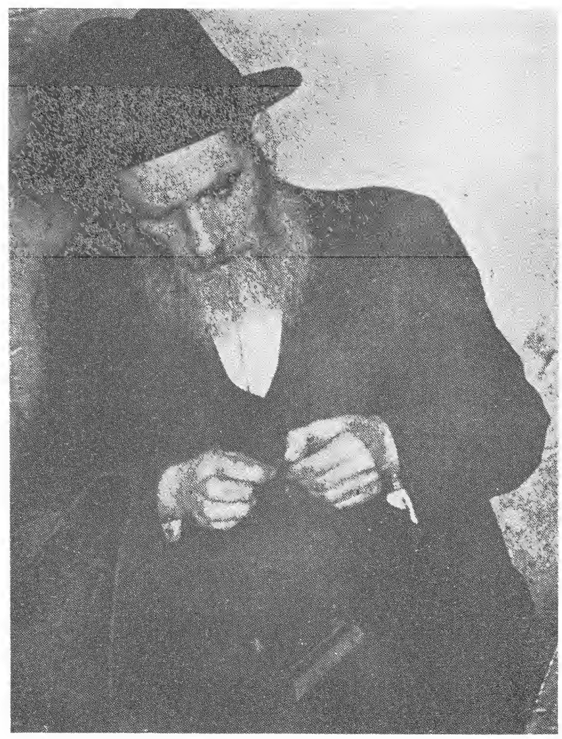
בתנאים אלה דרוש היה איש שמסוגל יהיה לדבר אל ההמונים בלשונם, והוא הופיע. היה זה רבי מנדל מקוסוב[26], מיסד שושלת האדמו״רים האַגר. הוא התחיל פעולותיו סמוך לשנת תק״ן, נדד מכפר לכפר בגאליציה ובמארמרוש, לימד ועודד, ייעץ ועזר. הוא היה חוזר ובא, לכפר אחד מביא מלמד ולכפר אחר שוחט, עושה למען בנין מקוואות ובתי־כנסת, והיה פטרונם של העמלים המדוכאים. הוא השפיע על יהודי הכפרים, שהיו בודדים בכפרים ומרוחקים זה מזה, שיתקרבו איש אל רעהו, יתכנסו להתפלל בציבור ולסייע זה לזה. בימים ההם היו יושבי הכפרים פרימיטיביים מאוד ואורח־חייהם — כאילו היו מחוץ לישוב; אך בהרגישם

---

20. שוחרי ד׳ תחת הקארפאטים. Isten keresök a kárpátok alatt מאת דוד שן, וראה ספר „מצבת קודש“ להרב י. י. גרינוואלד ע׳ 15.
21. „השלוח“ כרך ל״ג ע׳ 441.
22. שוחרי ד׳ מאת ד. שן ע׳ 67—68.
23. שם, וראה „השלוח“ כרך ל״ג ע׳ 331.
24. ראה ספר החסידות ליצחק ורפל דף כ״ט, ועל בואו לכפרי מארמרוש — ב„שלשלת רבנים בסיגט“ לנפתלי בן מנחם, „סיני“ קפ״ה—קפ״ו.
25. „סיני“ גליון קפ״ה—קפ״ו (סיון—תמוז תשי״ב) במאמר „שלשלת רבנים בסיגט“ לנפתלי בן מנחם וכן בספר „מצבת קודש“ להרב גרינוואלד ע׳ 13.
26. ראה ספר החסידות הנ״ל דף נ״ב וכן „אבן שתיה“ מאת חיים כהנא.

במלה חמה וביד מלטפת, נאותו להטות שכם לשאת עול תורה ולקוות לימים טובים יותר [27].

אחרי פטירתו של ר׳ מנדל בשנת תקפ״ו ירש את מקומו ואת תכונותיו בנו ר׳ חיים מקוסוב, שהיה גם הוא פוקד את צאן מרעיתו בכפרי מארמרוש ועושה נפשות לחצר קוסוב. גם בימיו היו מתכנסים בחורים ובחורות בשבתות אחר הצהרים לריקודים משותפים לקול שירה וזמרה, וכן היו יהודים שעבדו בשדות וביערות בשבת, אך אלה היו תופעות נדירות, שרידי תקופת התוהו. ר׳ חיים לא אסר ולא החרים. הוא ציוה על השוחטים, שהושיב אביו בכפרים, לאסוף את הבחורים בשבתות אחר הצהרים ולהעסיקם בזמירות־קודש ובריקודים חסידיים, כדי שלא יתפנו לדברים בטלים ולהתעלסות עם בחורות. כן אסר ר׳ חיים מלחמה על „קערות“ השולחנות ששימשו צלחות, וקשה היה להקפיד בהן על איסור בשר וחלב [28].

חייט יהודי

בשיטתו המקורית נלחם ר׳ חיים במלבושי הגויים שיהודי הכפרים נהגו ללבשם: הוא שלח לכפרי מארמרוש חייט יהודי שתפר מלבושים יהודיים. ברור היה לו שאפילו יחידים בלבד יתחילו בכך, יחרו יחזיקו האחרים אחריהם. החייט תפר „קאַפּוֹטות“, השוחטים הפיצו „שטריימלים“, והיהודים „לבשו צורה“.

יהודים תמימים אלה נצמדו אל מיטיבם ומדריכם ר׳ חיים, ובית קוסוב נעשה מרכזם הרוחני. השוחטים שהיו נוסעים לשבתות ולמועדים אל רבם, לקחו אתם מדי פעם גם מאנשי המקום, ובשובם הפיצו גם הם את תורת בית קוסוב [29].

האדמו״רים לבית האַגר עשו גדולות בשאיפתם להעלות את רמתם הרוחנית של יהודי הקארפאטים. הגדיל לעשות ר׳ מנדל, בנו של ר׳ חיים, שירש את כסא אביו בשנת תרי״ב. ר׳ מנדל היה חתנו של ר׳ ישראל מרוז׳ין [30], ומלבד עטרת בית קוסוב חפפה עליו גם תפארת חצר רוז׳ין. הוא היה רבה של ויז׳ניץ, ונשאר שם גם לאחר פטירת אביו. הלך בדרכי אבותיו, הושיב שוחטים ומלמדים בכפרים והמשיך במסורת בית האַגר שהקפידה במצוות הכנסת אורחים והושטת עזרה לנצרך. יהודי הקארפאטים למדו ממנו מידות טובות אלה, ואורח שנקלע לבית יהודי במארמרוש לא יצא בלי שיאכילוהו, — למרות דלותם ועניים הגדול של יהודי המקום. יהודים עמלים אלה מצאו אצל הרבי נחמה בעניים ונתקשרו אליו באהבה שהאציל עליהם.

ר׳ מנדל מוויז׳ניץ ידע מכל עסקי חסידיו. היתה לו יד בשידוכים בין חסידיו, וברובם גם נקשרו בביתו. מריבה אם פרצה בין איש לרעהו, הרבי היה מפשר ביניהם. על פיו היו מעלים את הבהמות אל ההרים ועל פיו היו מורידים אותן. אצלו הפקידו אנשי מארמרוש את חסכונותיהם, והוא הכריע בעניני אשראי. הכל סמכו על הרבי, והשפעתו היתה גדולה בכל. דומה היה כאילו כל מעריצי הרבי התאחדו לחברה כללית, שהרבי היה מנהלה [31].

המצב הרוחני בערים היה טוב מזה שבכפרים. עוד בראשית ימי ההתישבות מוצאים אנו בערים רבנים המקיימים קשרי הלכה עם העולם הרבני שבגאליציה, שממנה באו גם המלמדים אשר לימדו את בני המקום דברי תורה.

בבית־הקברות בסאֶליש מצויה מצבתו של ר׳ יאיר כץ שנפטר בשנת תק״מ ושימש, לפי המצבה, ל״ה שנה ברבנות בעיר הזאת. הרי שנתקבל לשם עוד בשנת תק״ה (1745). הוא שימש רב גם לכל מחוז אוגוטשה, שהיו בו אותו זמן ששה־עשר ישובים שבהם גרו יהודים.

בספר שאלות ותשובות „כתר כהונה“ לר׳ יצחק אברהם, אב״ד דק״ק סטאבניץ, סימן ס״ג, מסופר על עדות שנגנבתה

27. שוחרי ד׳ מאת ד׳ שן ע׳ 79, 80.
28. שם, ע׳ 94.
29. שם ע׳ 93, 94.
30. ספר החסידות דף צ״ג.
31. שוחרי ד׳, ע׳ 153.

בבית־דינו של הרב רבי יהודה־ליב ממונקאץ׳ בשנת תקמ״ד (1784). ואמנם הוא היה רבה הראשון של מונקאץ׳, ויש להניח שהתחיל כהונתו בעיר הזאת לפני תקמ״ד. מצודתו היתה פרושה גם על כל מחוז בֶּרֶאג, העיר בֶּרֶאג־סאס והישובים הסמוכים לה.

בשנת תקמ״ב בערך בא למונקאץ׳ ר׳ ברוך, אביו של ר׳ שניאור־זלמן, בעל ה„תניא״. הוא שימש שם זמן מה כמלמד, אחר כך המשיך בעבודה זו בקהילת סאֶליש ושם נפטר בשנת תקנ״ב.

באותו זמן שימש רבי יצחק כשו״ב במונקאץ׳. הוא היה תלמיד חכם גדול ומחבר ספרי שו״ת. ממונקאץ׳ עבר לקהילת וואֶרשיץ ליד טאֶמישוואר, שבה שימש רב ושו״ב, ושם הוציא לאור בתקס״ג את ספרו „אהל־יצחק״ על הלכות שו״ב. נודע גם כרבי יצחק ממונקאץ׳.

באותו זמן שמונקאץ׳ וסאֶליש מינו רבנים בקהילותיהן, הביאו גם הסוחרים היהודים באונגוואר רב לקהילתם. הרב הראשון לקהילה זו היה רבי אריה־לייביש בודק־רייזמן. הוא היה יוצא גאֶליציה, ולפי המסורת בעיר היה הראשון שהביא מגאליציה טליתות ותשמישי קדושה והנהיג סדרי עדה באונגוואר [32].

הרב הראשון בחוסט נתמנה בתקע״ב. שמו ר׳ יעקב, איש צדיק תמים ולמדן. הוא היה יליד זידיטשוב, נכדו של ר׳ שמאֶלקי מניקולסבורג [33].

מוצאם של יהודי מחוז זה היה, כאמור, מגאליציה, והם נטו באופן טבעי לארץ־מוצאם בעניני מסחר וחיתון כבעניני רוח. הרבנים הראשונים בערי המדינה באו כולם מגאליציה: ר׳ יהודה־ליב במונקאץ׳; ר׳ יאיר הכהן בסאֶליש; ר׳ צבי־הירש בסיגאֶט; ור׳ אריה־ליבוש בודק־רייזמן באונגוואר. גם הדור השני של הרבנים, ובמקומות אחדים גם הדור השלישי והרביעי, הובאו משם. הגאון רבי יהודה הכהן בעל „קונטרס הספקות״ ו„תרומת הכרי״ בא למדינה מגאליציה, (אמנם, מוצאו היה מהעיר קאלוש שבפולין). קודם היה דיין במונקאץ׳, בימי כהונתו של ר׳ אברהם גוטסמן כרב הקהילה, אחר כך, בתקנ״ו, רב ואב״ד בסאֶליש, ומשנת תקס״ב עד פטירתו בשנת תקע״ט במארמרוש־סיגאֶט ובכל מחוז מארמרוש.

גדלותו של בעל „קונטרס הספקות״ בלטה במיוחד כחוקר המשפט העברי. הגדרותיו הדקות מן הדקות בהנחות המשפטיות שב„חושן משפט״, היקנו לו שם עולמים. הוא לא היה מן המשיבים הלכה לאחרים, ולכן פנו רבני החבל הזה בספקותיהם ושאלותיהם לרבנים אחרים גדולים בתורה שהיו בחבל זה, שכולם היו מגאליציה, והם שהשפיעו על רבני המדינה הזאת. רבה הראשון של מונקאץ׳, ר׳ יהודה־ליב, נזכר בשו״ת „כתר כהונה״ [34] לר׳ יצחק אברהם אבילי, אב״ד בסטאבניץ. ר׳ חיים מאיר זאב בנו שימש רב ואב״ד בסאֶליש. ר׳ אברהם גוטסמן, רבה השני של מונקאץ׳, פנה אמנם בשאלותיו אל בעל „נודע ביהודה״ בפראג [35], אבל הרי גם רבי יחזקאל לנדאו היה בן גאליציה. גם עם רבי ירמיהו ממאטרסדורף מחותנו החליף מכתבים בעניני הלכה.

לקראת עצמאות תורנית

עם בואם של אחדים מתלמידי ה„חתם סופר״ להורות במדינה, החלו פונים לגדולי הונגריה. כבר בתקס״ח מוצאים אנו במונקאץ׳ אחד מתלמידי ה„חתם סופר״ — ר׳ יוסף זלמן אֶסטרייכר. בתיווכו, כנראה, פנה ר׳ צבי אביגדור, הרב ממונקאץ׳, בשאלות לבעל ה„חתם סופר״ [36]. גם ר׳ ליפמאן שטיין, רבה של סאֶליש, נמנה עם הפונים אל ה„חתם סופר״ [37]. ר׳ צבי הירש פריץ התכתב עם ה„חתם סופר״ עוד ממקום רבנותו הקודם בבונהארד, והמשיך בכך גם מאונגוואר [38]. בהשפעתו, כנראה, פנו אל ה„חתם סופר״ בדברי הלכה גם דייניו חברי בית־דינו, ר׳ שמואל צבי מושקוביץ׳ [39] וממלא מקומו אחריו ר׳ מרדכי [40]. האוריינטאציה הפראֶשבורגית קיבלה חיזוק רב עם בואו של ר׳ מאיר א״ש (אייזנשטטר) בשנת תקצ״ה (1835) לכהן כרבה של קהילת אונגוואר.

בואו של ר׳ מאיר א״ש למדינה זו מציין מיפנה מסוים לקראת עצמאות בעניני רוח. מיד עם בואו יסד ישיבה באונגוואר, ובחורי המדינה התחילו נוהרים אליה. כמה מגדולי התורה שבמדינה זו, בדור שאחרי ר׳ מאיר א״ש, יצאו מבית־מדרשו ונחשבים לתלמידיו. מאלה נתפרסמו: ר׳ יוסף־מאיר ווייס, האדמו״ר מספינקא; ר׳ מנחם בנו של רבי מאיר א״ש וממלא מקומו אחריו בהרבצת תורה במדינה; ר׳ יואל־צבי רוט, רבה של חוסט; ר׳ פנחס נפתלי ירושלמי, סופר בחוסט, מחבר הספר „נפש טובה״ על התורה, אשר העתיק והכין לדפוס את שו״ת רבו בשם

---

32. אונגוואר מאת יהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל״ כרך ד׳.
33. הוא היה אביו־זקנו של היסטוריון יהדות הונגריה הרב י. י. גרינוואלד, וראה עליו בספריו „מצבת קודש״ ע׳ 46 ו„זכרון לראשונים״ ע׳ 17.
34. שו״ת „כתר כהונה״ סי׳ ס״ג.
35. נודע ביהודה תנינא, סי׳ קמ״ד.
36. שו״ת חתם סופר, חיו״ד קמ״ח (משנת תקס״ח) ועיין עוד או״ח י״ב, יו״ד קמ״א, חו״מ י׳ נ״ז ועוד.
37. שו״ת חתם סופר לקוטי שו״ת מ״ח.
38. שו״ת חתם סופר אה״ע א׳ תקצ״ד (שם צ״ה מתקע״ח, אה״ע ח״ב סי׳ ל׳ מבונהארד).
39. שם או״ח קכ״ג משנת תקפ״ו, אה״ע ח״ב ט״ז נ״ח משנת תקצ״ה.
40. שם יו״ד ר״ן משנת קפ״ו.

„אמרי אש״; ר׳ ראובן־חיים קליין רב בדאווידקיוו ומחבר הספר „שנות חיים״ על רבנו ירוחם [41].

עם פטירתו של ה„חתם סופר״ בשנת ת״ר (1839) קיבלה העצמאות ההלכתית במדינה חיזוק נוסף. רבני המדינה התחילו פונים בשאלותיהם לרבי מאיר א״ש, תלמידו הגדול של ה„חתם סופר״.

לאחר פטירתו של ר׳ מאיר א״ש בתרי״ב, הושבו על כס הרבנות כמעט בכל הערים הגדולות תלמידי ה„חתם סופר״. בתרכ״א בא ר׳ משה שיק, בעל שו״ת מהר״מ שיק, לכהן כרבה של חוסט. באותה שנה עצמה התמנה ר׳ אברהם־ליב שווארץ, בעל „קול אריה״, לרב אב״ד בבארֶגסאַס. בתרכ״ז נבחר ר׳ חיים סופר, בעל שו״ת „מחנה־חיים״, לרב ואב״ד במונקאץ׳, ובשנת תר״ל הושב רבי חיים־הירש מאנהיימר על כס הרבנות בקהילת אונגוואר.

השפעתם של גדולי תורה אלה על החיים הרוחניים במדינה היתה גדולה מאוד. הם יסדו ישיבות, הרביצו תורה ונתנו ליהדות התורנית המקומית מידה גדולה של עצמאות בהלכה.

חצרות החסידים

לעומת זה נשארה היהדות החסידית תלויה באדמו״רים וחצרותיהם שבגאליציה, ובראש וראשונה בחצר קוסוב ואחרי כן ויז׳ניץ.

גם אדמו״רים אחרים רכשו להם שטח השפעה מסוים במדינה זו. האדמו״ר ר׳ חיים האלברשטאם מצאנז ביקר פעמים אחדות בערי המדינה, וביחוד בעיר אונגוואר ורבים נתקשרו אליו. בהיותו גם אחד מגאוני הדור ופוסק גדול, הצליח למשוך אליו את גדולי הרבנים כמו את ר׳ מאיר א״ש, את ר׳ שלמה גאנצפריד בעל „קצור שולחן ערוך״ ואת ר׳ אברהם־ליב שווארץ, רבה של בארֶגסאַס. לדבר הזה היו הדים במחלוקת צאנז — סאדיגורה ובחרם בירושלים ובצפת על האדמו״ר מצאנז. בי״ט אלול תרכ״ט הוציאו רבני אונגוואר — ר׳ מנחם א״ש, ר׳ שלמה גאנצפריד ור׳ שמואל מושקוביץ — פסק־דין במחלוקת זו [42], לפיו: „כל מה שעשו בצפת נגד כבוד הגאון מורנו הרב חיים האלברשטם נ״י ודאי שלא כדין עשו, וכל החרמות והקללות בטלות ומבוטלות כחרס הנשבר ואין ממש ולא יעשו רושם כלל. ומה שעשו מן הדין שייעשה להם על הנבלה הזאת. לעת עתה לא נכניס את עצמנו בזה. אם ישובו אל ד׳ ויפרסמו ברבים את חטאתם אשר חללו כבוד ד׳ וכבוד תורתו ברבים, הוא ית״ש ברחמיו יכפר עוון וגם הגאון הזה נ״י ידענו בטובו שאם יבקשו ממנו ימחול להם בלב שלם.״ ובשולי המכתב נוסף: „אולם אם ח״ו יעמדו במרדם אזי לפי דעתנו ראוי לגזור על כל בית ישראל לבלתי שלוח עוד להם נדבות, כי לא לבד שאין עושין בזה מצוה אלא אדרבה עוון גדול הוא להחזיק ידי עוברי עבירה גדולה וחמורה״ וכו׳ וכו׳.

אחרי שבועות תרכ״ט התקיימה בצאנז אסיפה גדולה שבה בוטל החרם. מרבני המדינה השתתפו: ר׳ אברהם־ליב שווארץ, רבה של בארֶגסאַס, ור׳ חנניה־ליפא טייטל־בוים, רבה של טאֶטש, פרט לרבני אונגוואר, שלחו את הסכמתם לאסיפה, הרב י. י. טייטלבוים מסיגאֶט והרב שמאֶלקא קליין בעל „צרור החיים״ מסאֶליש.

ואף־על־פי שר׳ מאיר א״ש ורוב בני הקהילה לא נעשו חסידים, נענה ר׳ מאיר א״ש לעת זקנתו לדרישת רבים, וקיבל „פתקאות״ ופדיונות כמנהג האדמו״רים. ואמנם את כסף הפדיונות הקציב לישיבה שבהנהלתו [43].

קהילת אונגוואר שמרה על צביונה הפרושי עד לחיסולה. בבית־הכנסת הגדול של הקהילה התפללו נוסח אשכנז, ועד אחרי מלחמת העולם הראשונה היו גם רבניה אשכנזים פרושים ומתנגדים.

בית הכנסת הגדול באונגוואר

בשנת תקפ״ה (1825) נתקבל ר׳ צבי־אלימלך שפירא לרב העיר מונקאץ׳. הוא בא לשם מריביטיטש, ואף־על־פי שהוא עצמו התנהג באדמו״ריות, נשארו רבים מבני העיר

41. תולדות גדולי ישראל „אנשי שם״ מאת חנניה יו״ט ליפא ברוין ע׳ י״ב— י״ז מאַרגרטה תש״ג 357.
42. ראה תלפיות תשי״ג חוברת א׳ וב׳ ע׳ 355, והערה 11 והערה 23.
43. תולדות אנשי שם ע׳ מ״ד.

והמחוז באֶרֶאג — והעיר באֶרֶאגסאָס בכלל זה — אשכנזים־פרושים ולא קיבלו את דעותיו החסידיות. תלונתו של ר׳ צבי־אלימלך במכתבו לר׳ יחזקאל פאנעט „על קשיות עורפם של בני הגליל — כי סרבים וסלונים הם ואינם שומעים לקול מורה" מבוססת כנראה על רקע ההתנגשות בין החסידות להתנגדות [44]. בעיר מונקאץ׳ עצמה נוהג היה נוסח אשכנז בתפילה, עד שהצליח הרב ר׳ עזריאל גרין לשנות, בשנת תקצ"ב, את הנוסח לחסידי בכל בתי־הכנסת שבעיר. ר׳ עזריאל נהג כמנהג אדמו"רים ונחשב בין צדיקי החסידות.

בחוסט היה נוסח התפילה אשכנזי, הודות לרבני הקהילה ר׳ מנחם א"ש, ר׳ משה שיק, ר׳ עמרם בלום ור׳ יואל־צבי רוט, שהיו כולם אשכנזים פרושים. נוסח זה נשאר הנוסח הרשמי עד לחיסול הקהילה בימי השואה, אף־על־פי שהיו בעיר חסידים רבים. בפרק זמן מסוים ישב בחוסט גם ר׳ מרדכי מנאדבורנה.

חסידות צאנז, שהדגישה את לימוד התורה ואת ההקפדה היתירה על שמירת ה„שולחן־ערוך" על כל סעיפיו וסעיפי סעיפיו והצטיינה בדבקות, התפשטה במחוז אונג ובעיר אונגוואר, בה ביקר ר׳ חיים פעמים אחדות. כן היכתה שרשים במחוז באֶרֶאג, הסמוך לאונגוואר. ואמנם היו במחוזות אלה מעריצים רבים גם לשלשלת זידאצ׳וב, ורבים מגדולי התורה בני המדינה כר׳ יצחק־אייזיק ווייס, רבה של סוואליאווא ואחרי כן ראב"ד במונקאץ׳, ר׳ יוסף־מאיר מספינקא, הסתופפו בחצרו של ר׳ יצחק־אייזיק מזידאצ׳וב.

האדמו"ר ר׳ יששכר־דוב אייכנשיין מצאצאי שושלת זידאצ׳וב היה רבה הרשמי של קהילת וֶרֶאצקי אשר במדינה זו.

במונקאץ׳ היכתה חסידות באֶלז שרשים מרובים. תאים קטנים של חסידי דולינה היו מפוזרים בערי המדינה ובעיירותיה. חסידות זו לא היתה בעצם אלא בן־גון של חסידות זידאצ׳וב. בקהילות מסוימות נימנו רבים עם החסידים של בורשטין, סאדיגורה וצ׳ורטקוב.

חסידות ויז׳ניץ הקיפה במארמרוש חוגים עממיים רחבים, אך נמצאו נוהים גם אחרי אדמו"רים אחרים, כיהודי ברוסטור שהיו חסידי דולינה, ואנשי מוקרה שנהו אחרי הרבי מבורשטין [45].

שני הנסיונות לייסד מרכזי חסידות עצמאיים במדינה זכו להצלחה ניכרת ורכשו לבבות. ראה ר׳ משה טייטלבוים, רבה של אוהאֶלי שהיה גדול בתורה ואדמו"ר של חסידים, שהפצת החסידות נתקלת באוהאֶלי ובהונגריה בקשיים, שקל בדעתו והחליט שהקמת שושלת חסידית חדשה עשויה להצליח יותר בקארפאטים, אשר שם כשרה הקרקע לכך. מאמציו של ר׳ משה טייטלבוים נשאו פרי, ובשנת תקצ"ד נתמנה בנו ר׳ אליעזר־ניסן לרב בקהילת סיגאֶט ובגליל מארמרוש. החצר הקוסובית לא ראתה בעין יפה הכנסת הטריז הזה במרכז חשוב באזור השפעתה. החלו ממררים את חייו של ר׳ אליעזר ניסן במעללים שונים כגון קיצוץ ציציות טליתו בשעת תפילתו וכיוצא בזה. ר׳ אליעזר ניסן, שלא שש אלי קרב, עזב את סיגאֶט [46].

בסופו של דבר הצליחו הטייטלבוימים להבקיע את מבצר הויז׳ניצאים. בנו ונכדו של ר׳ אליעזר־ניסן היו גם הם רבני קהילת סיגאֶט, ור׳ יקותיאל־יהודה טייטלבוים הצליח להושיב את בניו כרבנים בכמה קהילות בגליל מארמרוש. בנו ר׳ חנניה יו"ט ליפא היה רב בטאֶטש. אחרי שירש את כס אביו בסיגאֶט, בתרמ"ג, פינה את רבנות טאֶטש לאחיו ר׳ אליהו־בצלאל. חתנו ר׳ יודל, היה רב בוולובוי. ר׳ יקותיאל־יהודה הצליח במעשהו: בשנת היבחרו לרב בקהילת סיגאֶט, בתרי"ח, נסע לויז׳ניץ אל הרבי מנחם־מנדל [47], וחסידי ויז׳ניץ ראו בכך אות לקבלת מרותה של חצר ויז׳ניץ.

הנסיון המוצלח השני היה זה של ר׳ יוסף־מאיר ווייס מספינקא, בנו של ר׳ שמואל־צבי ראב"ד במונקאץ׳, שהיה תלמידם של ר׳ מאיר א"ש באונגוואר ושל ר׳ יצחק אייזיק מזידאצ׳וב. שקדן עצום היה ושם לילות כימים בלימודיו. הוא הסתופף בחצר ר׳ מנחם־מנדל מוויז׳ניץ ונטה לצדה בויכוח שבינה לבין חצר סיגאֶט [48].

חסידות סיגאֶט, שבראשה עמדו הטייטלבוימים, הסתנפה מחסידות צאנז. חסידות ספינקא, שנקראה כך על שם הכפר בה ישב ר׳ יוסף־מאיר מייסד השושלת, היתה קרובה לחסידות זידאצ׳וב.

גם הצדיק ר׳ מרדכי מנאדבורנה הקים מרכז עצמאי [49]. מעריציו באו מחסידי כל הזרמים, אשר לא ניתקו עם זאת את קשריהם עם החצרות שאליהן השתייכו קודם. יתכן שדרכו בקודש של ר׳ מרדכי מנעה את החסידים מלהידבק בדרכיו. על דרכים אלה מספר עובר־אורח לאמר: „האריך בתפלת שחרית עד הנשף, ובתפלת ערבית עד עלות השחר, ולפעמים השחר האיר והוא עודנו לא סיים את תפלת

44. מראה יחזקאל ס׳ ע"ט.
45. „דעם ווישניצער רבינס הויף", מאת הרצל אפשאן.
46. „מצבת קודש" להרב י. י. גרינוואלד ע׳ 29, 30.
47. שם ע׳ 42, 45.
48. ספר „פאר יוסף", סיפורי תולדות והתנהגות — בוצינא קדישא — שר התורה ורבן של ישראל הגאון — מרן יוסף מאיר זצ"ל. סיגט תרצ"ד.
49. ראה ספר „גדולת מרדכי".

ערבית, אכל מעט מזעיר ושתה רק מים ושנתו היתה ארעית כתנומת הסוס [49א].

בזמנו של מהר"ם שיק קבע את מושבו בחוסט ומשם עבר לבושטינה. בניו ונכדיו המשיכו בדרכיו, ומהם ישבו ישיבת קבע באונגוואר.

בשנות המהפכה ההונגרית (1848—1849)

מנתונים סטאטיסטיים של שנות 1825—1840, מתקבל שהיה מספר גדול למדי של ישובים, שמספר תושביהם היהודים עלה על מאה. גידול האוכלוסיה היהודית בולט בעיקר בישוביהם של בעלי־אחוזות[50]. מאלה היו במחוז בֶארֶג: מונקאץ׳, בֶארֶגסאָס, וֶארֶצקי — אחוזותיו של הגראף שנבורן, וקאסוני—אחוזות הגראפים דולינאי ולוניאי. במחוז אונג: אונגוואר (אחוזת חצר־המלכות), סראֶדנה (אחוזת הגראפים מאילאט גילאני) מינאי (אחוזת האציל מינאי ולילאי). במחוז אוגוטשה: סאֶליש (פֶארֶני) פאנטשיקה (בֶאשֶאניאי). ובמחוז מארמרוש: בֶאדֶאווליה, הורינטש, סקארניצה, אורמֶאזה, קובאלפוליאנא, מאיסין, ווֹלוֹבוי, סטוּדֶאנאָ, פריסליפ.

גידול האוכלוסיה היהודית בא מריבוי טבעי ומהגירה מתמדת מגאליציה הסמוכה. הגירה זו סייעה הרבה להעלאת רמתו החמרית והרוחנית של הישוב היהודי. ביחוד ניכר חדבר בערים מונקאץ׳, אונגוואר, סאֶליש, ובארֶגסאָס. ברובם הגדול עסקו יהודי הערים במסחר, אך היו ביניהם גם חייטים, סנדלרים, חרטים ובעלי־מלאכה אחרים, וכן סרסורים ושדכנים. בסאֶליש וסביבתה, שכרמיה הניבו יין משובח, פיתחו היהודים את מסחר היין. יהודי הכפרים, וביחוד בכפרי מארמרוש, עסקו בכל עבודה שמתן שכרה בצדה, ולא מאסו בעבודות הקשות ביותר. היו בהם סבלים ועגלונים, שורפי סיד ונפחים. מהם שסובבו בכפרים לתקן כלים בחוטי־ברזל (דראַטערס), ולעשות עריבות־עץ וכלי־עץ אחרים. כן היו ביניהם רועי צאן וגם עובדי עבודת האדמה.

יהודי הכפרים שבתוך יערות העד עסקו בכריתת עצים ובהובלתם לערים, וכן שימשו כבעלי־עגלה. בשאלות־ותשובות בקשר להתרת עגונות מוצאים אנו שיהודים טבעו בנהר טיסה תוך התעסקותם בהשטת רפסודות במימי הנהר הזה.

כל ה„פרנסות" הללו לא הבטיחו פרנסה בריווח, ואולם היהודי הכפרי הסתפק במועט. דאגה מרובה היסב ליהדות עניה זו מס הסובלָנות, שהוטל על יהודי הונגריה כמס גולגולת החל משנת 1746. רוב היהודים במדינה קטנה זו היו עניים מרודים והם קיבלו בשמחה את השמועות על ביטול מס מעיק זה בשנת 1848.

מדי שנה בשנה היתה מתכנסת בבודאפשט ועידה של נציגי היהודים האחראים לגביית מס הסובלנות במחוזות. ועידה זו היוותה מעין נציגות יהודית, שכן האחראים לגביית המס היו למעשה דברי היהודים, ראשי הקהילות הגדולות והעסקנים החשובים. בשנת 1848 נקראה ועידה זו לדון בתביעות האֶמנסיפאציה של היהודים, ולקבוע עמדה יהודית כללית בשאלה זו.

יהודים עובדי אדמה

השאלה לא היתה חדשה ועמדה על סדר־יומה של היהדות ההונגרית מכבר. התביעות לאֶמנסיפאציה יצאו מחוגי היהודים העשירים תושבי הבירה והערים הגדולות, אשר באו במגע עם האצילים ההונגרים. יותר מאחרים הרגישו יהודים אלה בהגבלות ובחוסר השויון. הם, ככל אחיהם היהודים, נאלצו לשבת בגיטו היהודי, שנסגר ערב ערב על ידי שמשי העיריות, ולשלם את מס הסובלנות המביש, נוסף על מסים ומכסים אחרים. הם ניהלו תעמולה עזה בין מנהיגי ההונגרים, צירי הפרלמנט הליבראליים, לביטול ההגבלות ולמתן שיווי־זכויות ליהודים. המהפכה ב־1848—1849 הכשירה את הלבבות לקראת ביטול האפליות של היהודים. המנהיגים הליבראליים הסכימו לתת ליהודים שויון מדיני, בתנאי שהיהודים יעשו הכל להידמות מבחינה חברתית לשכניהם הנוצרים. הם דרשו „שולחן" אחד, היינו שהיהודים יעבירו את עיקרי דתם בכור הביקורת ויסירו את המחיצות המבדילות בין היהודים לנוצרים.

בתביעת האֶמנסיפאציה של היהודים דנו גם במחוזות ובמועצותיהם. כינוסים אלה נתנו הוראות לצירי המחוזות בפרלמנט. מועצת מחוז אוגוֹטשה החליטה עוד בשנת 1844 לתת הוראה לצירי המחוז להצביע נגד השויון, כל

49א. „זכרון אברהם" מאת אברהם פייער ע׳ 46, ניו־יורק, תרפ"ד.

50. ונציאנר A Magyar Zsidóság Története ע׳ 109—112.

עוד לא יסירו היהודים מדתם את „סרח העודף" שאינו הולם את רוח הזמן [51]. מועצת מחוז מארמרוש הטילה על ציריה להצביע בעד האֶמנסיפאציה רק אם יווכחו מספרי הדת היהודיים שאין השקפותיהם מנוגדות להשקפת המדינה [52].

בדיונים שנתקיימו בשאלה זו במועצות אחרות דיברו סרה ביהודי הקארפאטים שאינם ראויים לשויון. המשורר האונגרי פראנץ קילטשאֵי התאונן על הצפת המחוזות ההונגריים שבקארפאטים ביהודי גאליציה. וגם קושוט, בדברו על יהודי מחוז מארמרוש כינה אותם „חלאת מאר־מרוש". בהיוודע ליהודי אוגוטשה החלטת מועצת המחוז, ענו שאין להם כל צורך באֶמנסיפאציה המותנית בשינוי כלשהו בדת ישראל [53].

בדעה זו הוסיפו להחזיק בוועידה הארצית בשנת 1848 נציגי מחוז אוגוטשה אליהו זיידלר וישראל שטיין, וכן נציגי מחוז אונג: מרדכי וייסבאך, וי. וייןברגר ונציגי מחוז באֶראֶג פייבל פריד ויוסף קרא, שניהם ממונקאץ׳ [54]. נציגי מחוז מארמרוש לא השתתפו משום־מה בוועידה זו, לא שויתרו כליל על השויון, אלא שהתנגדו לתנאים הצמודים אליו. בהשפעתם ובהשפעת נציגים חרדים ממחוזות אחרים נתקבלה בוועידה החלטה שאמרה: „שאין לממשלה כל זכות לדרוש שינויים בדת כתנאי למתן שויון מדיני, ומתוך סיבה זו למנוע מיהודי הונגריה את זכויות האזרח והאדם המגיעות להם [55]."

בוועידה זו שהתקיימה בימים 5—10 ביולי 1848 נבחר ועד קבוע, שהוטל עליו לשבת כל זמן מושב הפרלמנט בעיר הבירה פאֶשט על חשבון כספי מס הסובלנות, שנגבו וטרם נמסרו עקב ההבטחה לביטול המס.

חברי הוועד הקבוע היו אנשי הריפורמה. ראש הוועד פנה כעבור זמן עורף ליהדות והתנצר. הוועד לא שמר על ההחלטה שנתקבלה בוועידה ושיתף פעולה עם יצחק איינהורן (הוא אֶדאֶ הוֹרן שלאחר כך), שעמד בראש האגודה לריפורמה בפאֶשט. אגודה זו שלחה חוזר לכל הקהילות בהונגריה, ובכלל זה גם אל קהילות הקארפאטים, בבקשה לקבל החלטות למען הריפורמה.

התסיסות הרוחניות שעברו בשנים אלו על יהדות הונגריה פסחו על יהדות הקארפאטים. יודעי קרוא וכתוב גרמנית היו אמנם בין יהודי הקארפאטים כבר בראשית המאה ה־19. כך, למשל, הוציאה הקהילה במונקאץ׳ חוברת־ברכה בגרמנית לרגל מינויו של הגראף פראנץ שנבורן למשרת „אוברגעשפאן" (מושל מחוז) במחוז באֶראֶג בשנת 1803. מחבר החוברת היה א. שפיצר [56], ואחד, בשם מרדכי אונגוואר, (שמו המלא היה מרדכי ניסה וייס מאונג־וואר) פירסם ב־1802 כמה חוברות בגרמנית בהן קרא לריפורמה, אלא שקריאה זו לא עוררה שום הד ולא היתה לה כל השפעה. בשנת 1799 היה חוכר הקונצסיות של הגראף שנבורן במונקאץ׳ ובהתנהגותו הגסה והאכזרית השניא את עצמו על היהודים והם קבלו על מעשיו [57]. בסופו של דבר יצא מרדכי אונגוואר מכלל ישראל.

באונגוואר הוא הותיר כמה יורשים רוחניים. כשהגיעו לאונגוואר בשנת 1848 חוזרי האגודה לריפורמה, התקשרו יורשים אלה עם האגודה הזאת והודיעו לה על תמיכת רוב הקהילה בריפורמה. ועד הקהילה הודיע מצדו, שהודעת התמיכה לא נעשתה על דעתו ואלה שהודיעו אינם מייצגים אלא את עצמם [58]. עובדה היא, מכל מקום, שבאונגוואר היו מתבוללים ומהם אף התגייסו לצבא ההונגרי במספר רב יותר מאשר ביתר הקהילות בקארפאטים. מאונגוואר לבד שירתו בצבא ההונגרי שבעה קצינים ושבעה טוראים, ואילו מיתר הקהילות היו אחד ממונקאץ׳ ואחד מסאֶליש [59].

בשנת 1846, עוד לפני מרד ההונגרים, ביטל המלך פרדינאנד החמישי את מס הסובלנות. בכל זאת צרה עינו בויתור על הכנסה בטוחה זו ודרש תמורת ביטולה סכום גדול חד־פעמי. אחרי מיקוח על גובה הסכום, הוסכם בין השלטון ובין נציגי היהודים להעמיד את הסכום על סך 1.200.000 גולדן. מן הסכום הזה הוטל על מחוזות הקאר־פאטים:

מחוז	באֶראֶג	21.402.31	גולדן
„	מארמרוש	23.626.32	„
„	אוגוטשה	2.713.20	„
„	אונגוואר	24.301.45	„
	ס"ה	72.043.28	גולדן [60]

באמתלה שיהודי הונגריה סייעו להונגרים במרידתם נגד השלטון האוסטרי, הטיל השלטון על יהודי הונגריה ענשי־כסף כבדים. בהשתדלויות שונות ובעמידה על המקח הצליחו היהודים להקטין את הסכום שהוטל עליהם ולהשיג את הסכמת השלטון שהכספים ישמשו קרן לבתי־ספר יהודים.

---

51. „בודאפסט", מאת ביכלר ע׳ 439.
52. ונציאנר A Magyar Zsidóság Története ע׳ 164.
53. שם ע׳ 147.
54. M. Zs. Sz. 1900 ע׳ 186.
55. שם.
56. ונציאנר A Magyar Zsidóság Története ע׳ 119.
57. ראה ביוגראפיה שלו ב־.M. Zs. Sz 1901, ע׳ 107—119, ומאמרו המובא להלן, וכן של ש. ריינהרץ, ביכלר „בודאפסט" 394.
58. „בודאפסט", ביכלר ע׳ 448.
59. A Magyar szabadságharc és a Zsidók מאת ד"ר ב. ברנשטיין „בודאפסט" 1898, ע׳ 174—188, ובמהדורה המוקטנת בודאפסט 1906, ע׳ 71—84.
60. שם, ע׳ 27—28, וראה גם „תהלה לדוד" ספר היובל לדוד קויפמאן, ברסלוי 1900, במאמרו של ד"ר ב. ברנשטיין: Die Toleranz Taxe der Juden in Ungarn

הסכומים שהוטלו על מחוזות מדינת הקארפאטים היו:

מחוז	באֶראֶג	17.000	גולדן
"	מארמרוש	19.000	"
"	אוגוֹטשה	3.300	"
"	אונגוואר	17.000	"
	ס"ה	56.300	גולדן [61]

למעשה לא השתתפו יהודי הקארפאטים במרד ההונגרי. הרוסים שמיהרו לעזרת האוסטרים עברו את הקארפאטים בלי שנתקלו בהתנגדות. יהודי המקום סבלו לא מעט מחילות הרוסים ומתעלוליהם.

במחצית השניה של המאה התשע-עשרה

תנועת הריפורמה

מבחינה רוחנית וביחוד מבחינה תורנית היתה יהדות מדינה זו עצמאית. יתר על כן, גדולי רבניה, מקודם ר' מאיר א"ש ואחר כך ר' משה שיק, השיבו גם לשואליהם שבארצות אחרות. גם לחסידים נמצאו אדמו"רים מקומיים. אך השייכות האדמיניסטראטיבית להונגריה גרמה לכך שגם מבחינה רוחנית השתלבה יהדות זו במעגל ההשפעות הרוחניות שביהדות ההונגרית. האוכלוסיה בכללה נשארה אמנם מפגרת, בגלל קשיי התחבורה: העדר כבישים וכלי־רכב מודרניים. היהודים לא היו יוצאים מן הכלל. הערים הגדולות ובירת הארץ היו רחוקות והידיעות על המתרחש בהן הגיעו באיחור רב. ריחוק זה גרם לכך שתנועת הריפורמה לא פגעה ביהדות הקארפאטית אשר נשארה בתמימותה. פורקי עול תורה ומצוות נמצאו אמנם כמעט בכל המקומות, אך מספרם היה קטן והשפעתם דלה.

מעשה בשני רופאים יהודים שחיללו את השבת בפרהסיה „והלכו בציגארן" בפיהם לעיני מתפללי בית־הכנסת במונקאץ'. הרב ר' חיים סופר הזעיק את בני הקהילה והוכיחם על כך. הוא לא האמין כי „נמצא איש שתהיה לו עזות המצח לעשות כזאת בעיר מונקאץ'" והתפלא כי העם לא התנפל עליהם „בכעס ובחימה שפוכה עד שיפלו חלכאים וישאום בשמלה [62]."

לימין מחללי שבת אלה עמדו רק קומץ אנשי הריפורמה באונגוואר. קומץ זה פירסם בעתונות היהודית של הימים ההם התקפות חריפות על „המנהיגים הרוחניים המוכים בעוורון [63]." אלא שאיש לא קרא את עתונם — את „בן־חנניה", שיצא בעיר סאֶגאֶדין בשפה הגרמנית. ברובם הגדול אף לא ידעו יהודי הקארפאטים גרמנית.

פרט לכמה שואפי ריפורמה באונגוואר, לא ידעה היהדות הקארפאטית על קיום תנועה כזו בהונגריה. ובכל זאת, כאשר בהשפעת ר' הילל ליכטנשטיין נקראה בשנת תרכ"ו אסיפת רבנים לעיר מיכאלוביץ, כדי לנקוט עמדה כלפי הריפורמה, השתתפו בה רבני קארפאטורוס וחתמו על פסק־דין שהוצא שם. בפסק־דין זה נאסר: לדרוש בלשון אומות העולם; להיכנס לבית־כנסת אשר אין לו בימה באמצע; להלביש מדים לש"ץ. את כל הדברים האלה לא הכירו יהודי הקארפאטים במציאות והם נודעו להם מתוך פסק־הדין בלבד. רבני קארפאטורוס שהשתתפו במערכה זו עשו זאת כדי להסיר מכשול, למנוע את האפשרות שדבר כזה יקרה גם במדינתם, וכדי להושיט עזרה לחבריהם בהונגריה שנאבקו במקומותיהם עם הריפורמה.

על פסק־דין זה חתמו רבני אונגוואר: ר' מנחם א"ש, ר' שלמה גאנצפריד ור' שמואל מושקוביץ'; רבני מונקאץ': ר' משה פריד, ר' משולם דוב, ר' שמואל־צבי וייס ור' אברהם בר' דוד; רבני באֶראֶגסאַס: ר' אברהם־יהודה הכהן שווארץ, ר' משה־לוי היימליך ור' שמואל־אריה ליכטנשטיין; רבני סאֶליש: ר' שמואל־שמאֶלקא קליין ור' יוסף־זלמן. כן חתמו ר' יעקב אב"ד בבילקה והגליל; ר' יחזקאל גרינוואלד אב"ד בסרדנה; ר' חיים סופר שנתמנה לרב במונקאץ' בשנת תרכ"ט; ר' עמרם בלום ור' יואל־צבי רוט שהיו לאחר מכן, בזה אחר זה, רבני חוסט.

רק ר' משה שיק, שכבר בתרכ"ו היה רבה של חוסט, לא חתם על פסק־הדין, ומתוך שיקול־דעת עקרוני: כי „הרשעים יתאמצו ולשונם תגבר בארץ אצל השרים — וכן בצייטונג שלהם — ואין איש מן הצדיקים שיהא יכול לעמוד נגדם להוכיח על פשעם וחטאתם ברבים אצל השרים, כי סתם עליהם המדבר," ולכן מסכם היא: „לא מצאתי מקום לאסור — במקום שאין רוצים לשמוע כי אם בלשון לאומים. ואם לא ידרוש — יקבלו אחר שאינו הגון. לא מצאתי איסור לירא ד' לדרוש בלשון לאומים [64]."

הקונגרס היהודי ההונגרי הכל־ארצי, שהתקיים בבודאַ־פּאֶשט בטבת תרכ"ט דן בענינים שהעסיקו את אסיפת הרבנים במיכאלוביץ, הגם שנקרא רק כדי להסדיר את ארגון הקהילות. בקונגרס זה השתתפו בצורה פעילה נציגי קהילות הקארפאטים, והם היו בו מראשי המדברים של האגף החרדי. נציגים אלה היו: ר' מנחם א"ש, רבה של אונגוואר; ר' חיים סופר, רבה של מונקאץ'; ר' משה שיק, רבה של חוסט; ר' שלמה גאנצפריד, דיין באונגוואר; ר' אלברט וויינברגר מראשי הקהילה באונגוואר [65]. ר' שלמה

61. שם ע' 305.
62. דרשה זאת נדפסה בשם: „מה העבודה הזאת לכם" באונגוואר בשנת תרפ"ט.
63. „אונגוואר" ליהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל", כרך ד', עמ' 13.
64. שו"ת מהר"ם שיק, או"ח סימן ע'.
65. רבי יהודה מודרן ור' נחמן הירש כהנא היו צירי הקונגרס מסיגאט.

גאנצפריד הגיב בחריפות על דרישת המחדשים שהרב יהיה בעל השכלה פילוסופית. לדעתו „אם רוצים דוקא שהרבנים ילמדו פילוסופיה, הלא יש לנו ספרים כ„מורה הנבוכים" ספר „העיקרים" ו„חובות הלבבות". על אלברט ויינברגר כותב אחד המשכילים: „אלברט ויינברגר מאונגוואר הוא משכיל ומלומד. ובאמת פלא שמשכיל כמוהו יהיה אורתו־דוכסי?![66]" כאשר שמע ר' מנחם א"ש את דברי הבלע של הריפורמיים לא יכול לעצור ברוחו ופרץ בבכי עז. על כך כינוהו אנשי הקונגרס „די הייליגע אידענע" (היהודיה הקדושה).

חלק מהקונגרס הזה פרש ממנו והחליט להקים ארגון חרדי עצמאי. רבני מדינת הקארפאטים לקחו חלק פעיל מאד בהקמת הארגון האורתודוכסי. משקלם של רבני מדינת הקארפאטים בארגון זה בולט כבר מהרכב המשלחת של הארגון אשר התיצבה לפני הקיסר פראנץ יוסף; שניים מחמשת הרבנים שהשתתפו במשלחת היו מחבל הקארפא־טים: ר' מנחם א"ש, רבה של אונגוואר, ור' חיים סופר רבה של מונקאץ'[67].

בשנת תר"ל התאספו 40 רבנים ו־90 בעלי־בתים חרדים לאסיפת יסוד של הארגון החרדי. לראש ועד הרבנים בחרו את ר' משה שיק, רבה של חוסט[68].

מחלוקת על רקע חסידות ומתנגדות

ר' משה שיק נחשב בעיני כותבי תולדותיו לקנאי ושונא ההשכלה, ואין הדבר כן. הוא עצמו ידע גרמנית צחה ובהיותו רב ביאֶרגן, דרש גם מתלמידיו ללמוד את השפה הזאת, בדיבור ובכתב[69]. וכן מעידים תלמידיו, „שמעת שיצא לאור מכ"ע „איזראעליט" במאינץ על־ידי הד"ר לעהמן היה קורא העלה בכל שבוע ושבוע עד יום מותו[70]." כשבא לחוסט ומצא שכל הדברים האלה אין להם דורש, הוא התאים את עצמו לכך. כאן צצו לפניו בעיות חדשות שבמקום רבנותו הקודם לא עמדו לפניו. בבואו לחוסט היתה קיימת מחלוקת בבית־הכנסת בשאלת נוסח התפילה. קבוצה קטנה בעיר ביקשה להתפלל נוסח ספרד, והקהל מנעה מלשנות את נוסח התפילה בבית־הכנסת. קבוצה זו חששה שר' משה שיק, כחניך פראֶשבורג, יכריע נגדם. אך הוא נהג בחוסט כמו שייעץ לרב מקלוזנבורג בדבר הזה עצמו „— — טוב להניח אותם לעשות כפי מה שנראה טוב בעיניהם." בדרשתו הראשונה עמד על כך „שאין אנו יכולים לכפותם להתפלל עמנו כהיום. אלא המה מחויבים לעזור לבני הקהילה לבנין בית־כנסת חדש ולעומתה מחויבת הקהילה לראות לעשות להם מנין בפני עצמם[71]." מצד אחד מנע בכך מחלוקת ומצד שני רכש לצדו גם את החסידים קנאי נוסח ספרד.

ר' משה שיק היה מהמחמירים, ואם גם ויתר למען השלום ולמען שלימות הקהילה, ועבר בשתיקה על כמה דברים, הנה הוא עצמו לא שינה את דעותיו. בזמנו עשה ר' מרדכי מנאדבורנה פרק־זמן מסוים כתושב קבוע בחוסט. ר' משה שיק ידע שלא יוכל להשפיע על מעשיו ועל דרכיו ולא התערב בדבר. משנשאל פעם מה דעתו על ר' מרדכי השיב: „מה אני יודע? העולם אומר שהוא איש אלוקים." וכאשר הוסיף השואל לתמוה על כך שטרם נפגש עם ר' מרדכי, ענהו: „הדרכים הן שונות ואין הן מתאחות." פעם אחרת משאיחר אחד מתלמידיו לשיעור והצטדק בכך שהתפלל במנינו של ר' מרדכי, גער בו ואמר: „כל הברכות שברכת שם הם ברכות לבטלה[72]."

בדרך אל הרבי

ר' משה שיק התיחס בסובלנות כלפי האדמו"רים והחסידים שמצאם בחוסט בבואו לשם, ובמיוחד כלפי אלה שהיו גדולי תורה ושקדו על לימודה. כך התרועע גם עם ר' חנניה יו"ט ליפא טייטלבאום רבה של סיגאֶט.

אבל כאשר „נתגלה" רבי חדש והתחיל מושך המונים

66. ליעביג: „פאטאגראפיען אוס דעם אונג. קאנגרעס".
67. ראה „תולדות הגאון מהר"ם שיק" בראש הספר מהר"ם שיק על מסכת אבות.
68. שם.
69. שו"ת רשב"ן לר' שלמה שיק אה"ע דף פ"ט.
70. שם סי' ק"א.
71. „דרכי משה החדש", כולל תולדות וספורים מרבנו — מרן משה שיק — מאת חנניה יו"ט ליפא ברוין. מרגרטה תש"ד ע' ז' סעיף י"ג וי"ד.
72. שם ע' י' סעיף י"ט וסעיף כ'.

אחריו. יצא מגדר שתיקתו והביע את אי־שביעות־רצונו מדרכיו. הדבר קרה בשנת תר״ל (1870). איש בשם רבי אלטר נח קאיזר בא מארץ־ישראל. הוא התישב בכפר ראָמיט שבמחוז מארמרוש והכריז על עצמו כ„צדיק״ פועל ישועות, והתחילו המונים נוהרים אחריו. הוא בא לחוסט לבקר אצל הרב ולהתרברב בפניו בידיעותיו בנגלה ובנסתר. ר׳ משה לא נכנס עמו בשיחה, ותלמידי הישיבה גירשוהו. כשאמרו עליו שהוא משוגע, הביע ר׳ משה את דעתו שהנוהרים אחריו הם המשוגעים[73].

בשנת תר״ל התנגש שוב בעל המהר״ם עם החסידים. הפעם היו אלה חסידי ויז׳ניץ, וההתנגשות היתה גלויה. ר׳ מנחם (מנדלי) האדמו״ר מויז׳ניץ חיבר ספר בשם „צמח צדיק״ והחסידים בעיירה בּוֹרשה התפארו שמאחר ש„צמח״ בגימטריה „מנחם״, הרי ראיה לדבר שרבם הוא „המשיח״. כששמע ר׳ יעקב צבי וואלדמאן, רבה של בּוֹרשה, את הדברים הללו, אמר: „אמונה כזאת ועבודת האנשים המאמינים בה זרה היא.״ חסידי ויז׳ניץ לא יכלו לסלוח לו על כך, באשר לדעתם פגע בכבוד רבם. הם חרפוהו וגדפוהו, הורידוהו מכסא הרבנות ואף הכריזו חרם ונידוי עליו „ועל כל אשר יקראהו בשם רב או יבואו לדון לפניו ולשאלו בדיני איסור והיתר ויקימו להם מלמד תינוקות לרב ומורה[74].״

הרב וואלדמן פנה לר׳ משה שיק ואל ר׳ אברהם יהודה הכהן שווארץ מבּאֶראֶגסאַס. ר׳ משה שיק כתב אל קהל בּוֹרשה כדברים האלה: „שמעתי ותרגז בטני מקול מחצצים מגרי מדון במרא דאתרא היושב על כסא הוראה בצדק ובמישור חמש עשרה שנה בקהילתכם. וקמו מאנשי עירו החייבים בכבודו וימירו את כבודו בקלון ודורשים לגנאי את אמרי פיו כאילו נגע בכבוד הרב הצדיק וכו׳. לזאת החרימו אותם ואת כל המבקשים תורה והוראה ממנו — — אבל לפי מה ששמעתי לא פגע הרב מרא דאתרא בכבוד הרב הצדיק הקדוש. ומה שהוכיח ואמר שאין זו דרך העבודה — — לא עשה אלא כפי מה שמחויב עליו מצות תוכחה — — וכן אני קורא לשלום — — ואם בכל אלה לא ישמעו הרי אני מוכן ומזומן לצרף עצמי עם שאר רבנים מפורסמים להציל עשוק מיד עשקו[75].״ גם הרב מבּאֶראֶגסאַס פנה במכתב אל קהל בּוֹרשה: „איכה נעשתה תועבה הזאת בישראל לחלל שם שמים וכבוד התורה ולומדיה וכבוד רבם הרה״ג הצדיק מ ו ו י ז׳ נ י צ ה ולהורידו בעפר ולחלל כבודו הרם והנישא — — לכן אל יחוש שום אחד מכם לחרמיהם ונידויהם ואל מורה אשר קיבלו להורות בדיני איסור והיתר — — אפילו הגיע להוראה — — כי המורה שם הלכה בלי רשותו של הרב אב״ד כמורה הלכה בפני רבו[76].״ קהל החסידים במארמרוש כיבד את המהר״ם שיק, אף־על־פי שידעו שאין הוא נוטה לחסידות ולתורתה. הם ידעו שהוא מקפיד הקפדה יתירה שהכל ייעשה כדת וכדין לפי ההלכה. החסידים פשוטי עם אף ראו בו „צדיק״. וכשם שהצדיק הנערץ עליהם כאדמו״רם אינו נזקק לצדיק אחר, כן לא דרשו מהרב שיהא נוסע לצדיק אחר. לא כן היה יחסם של חסידי זידאטשוב במונקאץ׳ אל ר׳ חיים שרייבר־סופר, שנתקבל לרב בעיר הזאת בשנת תרכ״ז. כיליד פראֶשבורג, ותלמידו של ה„חתם סופר״, המשיך במסורת אשכנזית־פרושית וסעד את סעודותיו בשבתות ובימים־טובים עם אשתו הרבנית. כן יסד חברה בשם „חברת תלמוד תורה״ בשביל בני עניים שאינם חסידים שהיתה מתחרה בחברת „תמכין דאורייתא״, מיסודו של ר׳ צבי אלימלך שפירא. זו האחרונה לא תמכה בבני עניים שהוריהם הם קצוצי פאה וזקן. מעשהו היה למורת־רוחם של כמה חסידים. מטבעו היה קנאי ולא נמנע לומר על מחללי שבת בפרהסיה: „ואני לא אוכל להבטיח על עצמי אם מצאתי יהודי שיעשה להכעיס ולנאץ ד׳ לבזות הדת ולהשפיל אמונתו, אם לא נתתי נפשי תחת נפשו[77].״ הוא תבע הכרזת חרם על הריפורמיים „הרשעים שחיללו שם שמים ובמרד ובמעל כפרו בפומבי באמונת משיח ובמלכות בית דוד ובנין בית המקדש ואפילו שלא למול בניהם — — ושיהא אסור ליקח רופא מהנכנסין לבית תפילתם[78].״ קנאותו הקיצונית לא עמדה לו והחסידים שבעיר זרקו את ספרו שו״ת „מחנה חיים״ לבית־הכסא, כדי לבזותו[79].

משנודעו מעשיהם להרב האדמו״ר ר׳ יצחק אייזיק מז׳ידאטשוב נזף בהם בחריפות וציוה לחסידיו להתיחס אל ר׳ חיים סופר בדרך־ארץ „כי שר התורה הוא.״ אלא שאיחר את המועד.

כשנתארגנה בתר״ם הקהילה החרדית בפאֶשט הוצע לו לקבל בה משרת רב. הוא נענה להזמנה ועזב את מונקאץ׳.

---

73. „דרכי משה״ ע׳ י״ד סעיף כ״ו, וראה גם „המהר״ם שיק וזמנו״ (לתולדות הרפורמציון וכו׳) מאת הרב י. י. גרינוואלד ע׳ 39. ר׳ אלטר נח קאיזר הוציא אח״כ בלונדון ספר בשם נתיבות הח״ן.
74. תיאור זה הוא מובאה ממכתבו של ר׳ אברהם יהודה הכהן שווארץ, הרב מבּאֶראֶגסאַס. מובא בספר „וידבר יוסף״ לר׳ יוסף הכהן שווארץ ע׳ XXIII.
75. „שו״ת מהר״ם שיק״ חיו״ד רי״ט.
76. „וידבר יוסף״ ע׳ XXIII, וראה גם הספר „המהר״ם שיק וזמנו״ להרב י. י. גרינוואלד ע׳ 20, הערה 40.
77. „מה העבודה הזאת לכם״, אונגוואר תרפ״ט, וראה „מונקאטש״ לש. הכהן ויינגרטן ב„ערים ואמהות בישראל״ כרך א׳ ע׳ 354.
78. שו״ת מהר״ם שיק או״ח ד״ש.
79. ספר „כתבי קודש״ בענין מחלוקת בלז — מונקאטש, בהקדמה.

לא על רקע חסידות ומתנגדות אך „במוסכם של כל החסידים אנשי בית המדרש [80],“ פרצה מחלוקת בבארֶגסאַס בין הנהלת הקהילה לבין הרב דמתא ר׳ אברהם יהודה הכהן שווארץ. הנהלת הקהילה החליטה „לעשות התחדשות בבית הכנסת ולהביא חזן מיטיב נגן שירי תפילה בלהקת משוררים“ [81] — — „וגם לקבל דיין שיש עליו לישנא בישא ולעז הרבה בכמה ענינים — — והרי קיימא לן באורח חיים סימן נ״ב דלכתחילה אין מקבלים אדם שיש עליו קלא בישא, ואפילו יחיד יכול למחות [82].“ בשאלת חזן עם מקהלה כבר פסקה אסיפת מיכאלוביץ, אשר רבי אברהם יהודה היה אחד ממשתתפיה. את דעת האוסרים תפילת חזן בלוית מקהלה הביע בצורה ברורה ובהירה ר׳ חיים סופר הרב ממונקאץ׳: „„הקארטעמפל׳ הוא סוסי אש ורכב אש של היצר הרע — — וקול יהיה נשמע בבית ד׳ לא בקול נעים זמירות ישראל כשנות דור ודור, רק בקול ענות שירי עבודת שאר האומות [83].“

לאחר שעבר לפני התיבה בבית־הכנסת שבבארֶגסאַס חזן „אחד ריק ופוחז — — עם ששה כלבים משוררים [84]“ עזב הרב את בית־הכנסת ולא בא עוד לשם. „וגם הרבה אנשים מאנשי יראים יצאו גם כן מבית־הכנסת ובאו לבית הרב להתפלל עמו ביחד למען לא ישמעו לקול מלחשים החזן עם המשוררים [85]. — — ולא ידע הרב לשית עצות בנפשו, מה לעשות בימים הקדושים — — כי לבית הכנסת לא יכול לילך להתפלל, כי איך יוכל לשמוע קול צפצופי כלבים עזי פנים? [86]“

בכל זאת החליט הרב לשאת את דרשתו בבית הכנסת בשבת תשובה. תחילה לא התכוון לגעת בדרשתו בשאלה הבוערת, אך בעמדו על הבימה התפרצה מלבבו זעקת כאב והוא נשבע בהוצאת ספר־תורה מארון־הקודש „שהחזן לא יעבור יותר לפני התיבה“... אירע נס ולמחרת באה מרוסיה אשתו של החזן וקבלה לפני הרב על בעלה שעזבה בלא גט ונשא לו אשה אחרת... כך נפתרה בעיית החזן. בשאלת הדיין פנה הרב לעזרת חבריו גדולי הדור בזמן ההוא, הם חשו לעזרתו [87], אולם ללא הועיל. שלוש שנים ארכה המחלוקת ולאחר מכן עזב ר׳ אברהם יהודה את קהילתו ושב לעיר מולדתו, מאַד, שם שימש ברבנות במקומו של ר׳ עמרם בלום שעבר לחוסט.

גם ר׳ עמרם בלום [88], שירש את כסא הרבנות של מהר״ם שיק בחוסט, שבע מרורים מחסידי העיר, אף־על־פי ששמו הלך לפניו כגדול בתורה.

ר׳ עמרם בלום בא לחוסט בתרל״ט. הוא נהג לאחר בלילה בלימודו ומשום כך לא השכים קום. באו חסידי העיר ודפקו על חלונו: „המהר״ם שיק כבר למד בשעה כזאת!“ נמלך ר׳ עמרם בדעתו, והתחיל מקדים לשכב כדי להשכים. באו ודפקו על חלונו בלילה: „המהר״ם שיק למד עוד בשעה כזאת והוא עוסק בשינה! [89].

ר׳ עמרם הגיב בחריפות. לאמרותיו על רבנים מתנגדים המשמשים בקהילות שרובן חסידים יצאו מוניטין. פעם אמר: „למה קראו למחוז זה מארמרוש? כלום לא הספיק היה לכנותו ׳מר׳? אלא שאין ,מר׳ לבדו ממצה את המצב שהוא ,מר מרוש׳!“ פעם אחרת, דיקדק בפסוק „יעלזו חסידים בכבוד.“ לכאורה נכון היה להקדים את הנושא לנשוא ולומר „חסידים יעלזו בכבוד.“ אלא אם מתחילים עם חסידים, לעולם אינם מסיימים בכבוד [90]. אחרי שנתיים של סבל, עזב את חוסט ועבר לבארֶאטֶיו־אויפאלו.

גם הרב יואל צבי רוט, שבא אחריו לא שבע נחת מחסידי העיר. לא עמדה לו גדולתו בתורה ואף לא תמיכתו בחסידים במקרים שונים. כשבא ר׳ אלעזר לעוו לכהן כרבה של קהילת אונגוואר (בשנת תרמ״ח / 1888), היה שם רק בית־כנסת אחד. החסידים שרצו להתפלל נוסח ספרד השתדלו לתפוש את ה„עמוד“ ולהיות שליחי־ציבור. מתוך כך הפך בית־הכנסת לבית מריבות וקטטות. כדי למנוע מחלוקת השפיע ר׳ אלעזר לעוו על הקהילה שתבנה בכספה בית־מדרש מיוחד לחסידים. אך אורח חייו הבלתי חסידי, והעובדה שהוא לא חבש שטריימל בשבתות ובימים טובים, העלו את חמת החסידים, שהתנגדו לו בתוקף. אולם רוב תושבי העיר תמכו בו. בין האחרונים היו מתלמידי הכתב סופר, תלמידי־חכמים מובהקים, שאזרו כוח ועמדו לימינו [91].

ר׳ עמרם בלום עזב את רבנותו בחוסט, כדי לשמש ברבנות של קהילה קטנה יותר, בבארֶאטֶיו־אויפאלו, ואילו ר׳ חיים סופר עזב את קהילתו במונקאץ׳ ועלה לכס הרבנות

---

80. „מחלוקת בארֶגסאַס“ מאת נפתלי בן מנחם ב„סיני“ שנה ז׳ חוברת פ״ג—פ״ד (טבת—שבט תש״ד) ע׳ קנ״ח.
81. שם.
82. שם, במכתב בעל מהר״ם שיק ע׳ קנ״ז.
83. שו״ת מחנה חיים ח״ב סי׳ ב׳.
84. „מחלוקת בארֶגסאַס“, במכתב ר׳ נפתלי שווארץ, ע׳ קנ״ח.
85. שם ע׳ קנ״ט.
86. שם.
87. ביניהם ר׳ משה שיק בעל „מהר״ם שיק“ מחוסט, ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגאֶט, ר׳ צבי הירש מנהיימר ור׳ שלמה גאנצפריד מאונגוואר, ר׳ צבי אורנשטיין מלבוב, ר׳ שמעון סופר מקראקוי. וראה מכתביהם ב„תולדות גאוני הגר“ לר׳ שמואל הכהן שווארץ, נכדו של ר׳ אברהם יהודה, עמ׳ כ״ה—כ״ז.
88. על ר׳ עמרם בלום ראה „תולדות גאוני הגר“ לר׳ שמואל הכהן שווארץ, טולשבה תרע״א, ומאמר „בעל קונטרס הספיקות וביתו באונגריה“ לנפתלי בן מנחם ב„סיני“ גליון ק׳—ק״ג (סיון—אלול תש״ה) ע׳ שמ״ז.
89. „מעשים שהיו“ מאת נפתלי בן־מנחם, „במישור“ שנה ד׳, גליון קע״א מנ״א תש״ג ו„מצבת קודש“ להרב גרינוואלד ע׳ 45 בהערה.
90. Magyar Rabbik 1907 (אלול תרס״ז) III גליון 12 ע׳ 167.
91. „אונגוואר“, ליהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל“ כרך ד׳.

בקהילה החרדית בפאֶשט. מחמת המחלוקת בבאֶראֶגסאָס עזב ר' יהודה הכהן שווארץ את רבנותו בעיר הזאת ועבר לעיר מולדתו מאֵד. הדבר ניתן להם כי ההלכה שהורו לא היתה קשורה למקום מסוים דוקא. לא כן הרבנים האדמו"רים, ראשי השושלות החסידיות — הם היו קשורים למקומות מסוימים שבהם ישבו חסידיהם. אם פרצה מחלוקת בין חסידי זרם חסידי אחד למשנהו, נוהלה המחלוקת בחריפות. מחלוקת כזאת פרצה בין חסידי סיגאֶט (השושלת של האדמו"רים לבית טייטלבאום) לבין חסידי ויז'ניץ בשנים תרמ"ג—תרמ"ח (1883—1888). ראשיתה נעוצה עוד בימי ר' אלעזר־ניסן טייטלבאום, רבה של קהילת סיגאֶט (תקצ"ד—ת"ר / 1834—1840). מקובל היה שהאדמו"רים לבית האַגר היו שולחים שוחטים לכפרי מארמרוש, כך נהגו מאז דרכה כף רגלה של חצר קוסוב־ויז'ניץ על אדמת המחוז. היתה זו „חזקה" של האדמו"רים הללו. בנוהג זה החזיקו גם אחרי שנתמנו רבנים בקהילות אלה, ואפילו כשלא היו מחסידי החצר. פעם פנתה קהילת קרצ'נוב שעל יד סיגאֶט לר' חיים האַגר האדמו"ר מקוסוב, וביקשה ממנו לשלוח להם שוחט. נענה להם ר' חיים אף־על־פי שר' אלעזר ניסן טייטלבאום היה אז רב בסיגאֶט ובגליל מארמרוש, וקרצ'נוב בתחומי רבנותו היתה. בגלל סיבה כלשהי מצא הרב לאסור את שחיטת השוחט, אך האדמו"ר מויז'ניץ התירה. פרצה מחלוקת ששקטה רק עם נטישת המערכה על ידי ר' אליעזר ניסן וע"י ר' יקותיאל יהודה (תרי"ח), שגילה אות רצון טוב, ובעלותו על כס הרבנות ביקר אצל ר' מנחם־מנדל האדמו"ר מויז'ניץ, וכך הבטיח לעצמו שחסידי ויז'ניץ לא יטרידוהו. אך בעלות בנו ר' חנניה יו"ט ליפא על כסא הרבנות, בשנת תרמ"ג, פרצה המחלוקת בכל עוזה וחריפותה. לכאורה פרצה בין הנוהים אחרי הרב החדש בקהילת סיגאֶט לבין משפחת הכהנים המתנגדים לו. מושכי החוטים עלה בידם להכניס לתוך המערבולת גם את האדמו"ר ר' ברוך מויז'ניץ ולהפוך את המחלוקת הקהילתית למחלוקת בין שושלת סיגאֶט לבין שושלת ויז'ניץ [92].

בתקופת המחלוקת הזאת נתבקש האדמו"ר ר' ברוך לשלוח לאחת מקהילות חסידיו במארמרוש את אחד מבניו לכהן שם כרב. נאות להם ר' ברוך ושלח את בנו ר' ישראל לקהילת באֶדאֶווליה. קבעו לר' ישראל דירה מרווחת וקהל חסידי ויז'ניץ התחילו יוצאים ובאים בביתו. גדולה היתה שמחתם במיוחד כשנקראו לבית האדמו"ר הצעיר לשמחת ברית מילה. ואולם במסיבת „שלום זכר" שהתקיימה בליל שבת, הופתעו החוגגים כשהקיפו כארבעים ז'אנדארמים את בית הרב ודרשו את הסגרתו. בעזרת ר' מרדכי חנא הצליח הרב הצעיר לקפוץ דרך החלון ולהימלט. הז'אנדארמים, אחרי שלא מצאוהו, הודיעו, שר' ישראל האַגר גורש בפקודת מיניסטר־הפנים ממדינת הונגריה.

כל הלילה נדד ר' ישראל דרך שדות ויערות, ובבוקר הגיע לביתו של ר' יודל עבר מנאמני בית ויז'ניץ בבוצ'קוב.

לפי רשיון מיוחד, שהושג בהשתדלות רבה, התקיימה חגיגת הברית בבאֶדאֶווליה, אבל אחר כך גורשה לויז'ניץ גם הרבנית עם תינוקה [93]. חסידי ויז'ניץ חשדו בחסידי סיגאֶט שידם היתה בדבר. חסידי סיגאֶט טענו שמפלגת הכהנים עשתה זאת כדי להסית את חסידי ויז'ניץ נגד הטייטלבאומים.

פרישת הריפורמיים מהקהילה

מקובלת הדעה, שהחרדים הם שגרמו לפירוד הקהילות היהודיות בהונגריה; בפרישתם והתארגנותם בקהילות נפרדות. דבר זה אינו נכון. על כל פנים בחבל־ארץ זה בא הפילוג מצד המתקנים שפרשו מהקהילה בעיר אונגוואר, העיר היחידה בחבל שקהילתה היתה מפולגת [94]. ר' מנחם א"ש, רבה של אונגוואר בתקופה ההיא, ואלברט ויינברגר, ראש קהילתה, השתייכו בקונגרס היהודי לאגף החרדי, שלא הכיר בהחלטות הקונגרס. בתגובה על עמדתם בקונגרס, פרשו מן הקהילה שואפי ריפורמה ויסדו בשנת תרכ"ט קהילה משלהם, שקיבלה על עצמה את תקנות הקונגרס וחוקיו.

קהילה זו בנתה בית־כנסת, מינתה שוחט ובחרה את ד"ר מור (משה) קליין לרב לה. ד"ר קליין היה רב מודרני ונמנה עם המתונים שבין רבני הריפורמה. הוא היה מלומד ותירגם את „מורה נבוכים" להונגרית. ר' מנחם א"ש ובית־דינו הוציאו איסור על הרב והשוחט. לעזרתם חש גם ר' משה שיק, רבה של חוסט, ובמכתבו „לקצינים ונגידים ראשי וטובי קהל עדת ישראל בק"ק אונגוואר" הוא כותב: „— — אנשים קלי דעת, הדיחו מיושבי עירם לילך בשרירות לבם הרע — — ולמען ספות הרוה את הצמאה, אכלו בשר משחיטת שוחט שאסרו הקהל ובי"ד צדק לאכול משחיטתו — — והנה — — בשחיטת שוחט שאסרו לו לשחוט, הוא מדינא אסור — — ושוחט ששוחט בלי רשות הרב, השוחט ההוא עשה אפקרותא ואיתרע חזקתו והבשר אסור מדינא — — ואם יאמרו קלי הדעת שהפרעדיגר (המטיף), שלהם יתן רשות להשוחט לשחוט, הלא — — אפילו מי שהגיע

92. ראה „מצבת קודש" להרב גרינוואלד ע' 53—60.
93. לפי ספר „שוחרי ד' תחת הקארפאטים" לדוד שן ע' 302—304 ועמ' 305.
94. ולא רק בקארפאטורוס פרשו הריפורמיים מהקהילות, אלא בכל מקום שהם היו במיעוט ולא יכלו להטיל את מרותם על כל הקהילה. כך הם פרשו ויסדו קהילות של ריפורמיים בפראֶשבורג, בקלויזנבורג, בגרוסווארדיין, ועוד ועוד.

להוראה אין לו רשות להורות באתר דחברי ובמקום תלמיד חכם מופלג וגדול הדור וכו׳[95]."

ד"ר קליין ישב בקהילתו שש שנים עד שנבחר רב בעיר פאפא. לקהילה הפורשת היו עוד שני מטיפים: ד"ר איגנאץ פרידליבר, שהשתתף בקביעות ב„אללג. צייטונג דעס יודענ־

שוחט במונקאץ׳ בעבודתו

טומס" של פיליפסון, ומרטין דויטש. לאחר מכן לא יכלה הקהילה להחזיק מעמד. היא שקעה בחובות ואף פשטה את הרגל. בית־הכנסת שבנתה נקנה על־ידי נשיא הקהילה החרדית מר אלברט ויינברגר. בשנת תרס"ו (1906) יצאה קהילה זו מן ההסתדרות הניאולוגית והתיצבה על בסיס סטאטוס קוו־אַנטה, היינו על בסיס של קהילה מסורתית בלתי־תלויה בהסתדרות האורתודוכסית. הקהילה לא התאוששה ולאחר שרוב חבריה עזבוה, נשארה נחלת בודדים, חסרי מוסדות קהילתיים כל שהם[96].

הקשר עם יהדות הונגריה

המגמה החסידית בקרב יהדות קארפאטורוס הלכה וגברה. חבל־ארץ זה נעשה למרכז החסידות בהונגריה, שיהדותה שמרה בדרך כלל על מסורת פרושית־מתנגדית. משום כך נחשבה יהדות קארפאטורוס לחטיבה מיוחדת בתוך יהדות הונגריה.

פרט להבדל שבין חסידים למתנגדים, שניכר גם בלבוש ובאורח־חיים כללי, התבלטו לעין בוחנת גם הבדלי מוצא ביהדות הונגריה.

מוצאם של היהודים במערב הונגריה היה ממוראביה. יהודים אלה נוחים היו לקבל את השפעת ההשכלה ולהסתגל הסתגלות חיצונית לסביבת הגויים. הם התלבשו אירופית, קיצצו בפיאותיהם ובזקנם ודיברו גרמנית צחה גם בחייהם הפרטיים. ואילו היהודים בקארפאטורוס לבשו מעילים ארוכים ובחלקם נזהרו לא ללבוש צמר כלל מחשש שעטנז. הם חבשו מגבעות קטיפה ו„שטריימלים" בשבתות וימים־טובים. וכך התלבשו לא רק רבנים ותלמידי־חכמים, אלא גם בעלי־עגלה וסבלים. רובם גידלו זקן ופיאות ודיברו אידית ומעט רותינית („גויית").

בזמנים כתיקנם די היה בהבדלים אלה להקים חיץ בינם לבין יתר חלקי היהדות ההונגרית.

אך התקופה היתה תקופת חירום. המאבק הקשה עם הריפורמה ביטל את המחיצות המבדילות, והרבנים בחבל־ארץ זה, שמוצא גדוליהם גם הוא היה ממערב המדינה, הושיטו יד אחים לחבריהם במערב, ויחד אתם נלחמו באויב המשותף. כבוד גדול נחלו הרבנים והיהדות של חבל־ארץ זה כשנבחר ר׳ משה שיק, רבה של חוסט, לראש ועד הרבנים במדינה כולה. ההגמוניה בהסתדרות האורתודוכסית ובלשכתה המרכזית היתה בידי עסקנים ורבנים „אשכנזים פרושים". נמצאו רבנים חסידים, שלא ראו בעין יפה את השתלטות ה„אשכנזים" בהסתדרות ולא אצו משום כך להצטרף אליה. הם טענו שלא הרי היהדות במערב המדינה כהרי היהדות החסידית בקאר־פאטורוס, ומה שמותר אליבא דאלה, אסור אליבא דאלה. ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבאום, רבה של סיגאֶט, וקהילתו לא הצטרפו לארגון האורתו׳ וכסי אלא לאחר זמן, כשנזדקקו לעזרתו של הארגון בקשר לרבנותו של ר׳ חנניה יו"ט טייטלבאום. גם הקהילות שהצטרפו לארגון הוסיפו לנהל מאבק פנימי נגד „מגמות" שראו בהן משום נזק לחסידות.

ר׳ צבי שפירא, רבה של מונקאץ׳

משנפטר ר׳ יצחק רייך, נשיא המרכז האורתודוכסי הראשון, נבחר במקומו, בשנת תרנ"ו (1896), ר׳ אריה

95. „דרכי משה החדש" ע׳ מ"ו מיום י"א ניסן תרפ"ט.
96. „אונגוואר" מאת יהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל" כרך ד׳ עמ׳ 14—15.

ליפשיץ, רבה של סאַנטוב. גם נשיא זה היה „מתנגד", ודבר זה קומם את הרבנים החסידים בקארפאטורוס. כדי למנוע פירוד בקרב האורתודוכסים, ובהשפעת ר' צבי שפירא, רבה של מונקאץ', בעל „דרכי תשובה", נבחר ר' חיים אלעזר הארטשטיין, ראש קהילת מונקאץ' לשעבר, ליועץ הלשכה, וכעבור שנים — כסגן נשיא המרכז האורתודוכסי. ר' חיים אלעזר הארטשטיין היה בר אוריין ובעל השכלה. הוא עבר ממונקאץ' לבודאפֶשט והיה נציג נאמן ליהדות החסידית בלשכה המרכזית של הארגון האורתודוכסי. כן היה אחד מעורכיו של בטאון האורתודוכסיה בהונגרית Magyar Zsidó (היהודי ההונגרי).

משפט טיסה־אֶסלר

פשוטי העם הרותינים בכפרים לא היו בדרך כלל שונאי יהודים. הדלות היתה משותפת להם וליהודים שגרו בתוכם. רמת־חיים נמוכה ועבודה מפרכת היו מנת חלקם של כל התושבים. כמעט שלא היתה אינטליגנציה רותינית, ובעלי השכלה המעטים מבין הרותינים התביישו במוצאם, והתבוללו בהונגרים.

ההסתה האנטישמית ההונגרית לא הגיעה בשנות השמונים אל ההמונים הרותינים אשר לא ידעו קרוא וכתוב ולא התעניינו בדבר שאינו נוגע לחייהם היום־יומיים. נמצאו אמנם כמרים קאתולים־יווניים, שהסיתו את ההמונים בנאומיהם וגרמו פה ושם למתיחות, אלא שמתיחות זו לא הביאה לידי מעשים. קשה יותר היה המצב בערים, וביחוד במקומות שהיו מיושבים הונגרים. אלה קראו ספרות־הסתה שהיתה מצויה בהונגרית, וכאן הגיעו שונאי היהודים גם למעשים נגד היהודים.

לפני פסח תרמ"ב (1882) נעלמה ילדה נוצרית בטיסה־אֶסלר אשר בלב הונגריה. מסיתים מקצועיים העלילו על היהודים שהם רצחוה למטרות דתיות. בחקירה עונו יהודים רבים ונסחטו מהם הודאות־שוא. זמן מה לאחר מכן משו רפסודאים גופת ילדה מהנהר טיסה, ולפי כל הסימנים בגופה ובבגדיה היתה זו הילדה שנעלמה; לא נמצאו בגופה סימני פצעים, וכל בנין־הקלפים של העלילה עמד להתמוטט. כדי למנוע זאת, עצרו את הרפסודאי היהודי האֶרשקוֹ ואת בן־לוויתו הרותיני — שניהם מכפר סקאֶרניצה שבמאר־מרוש — ובעינויים גבו מהם עדות־שקר שהיהודים מסרו להם גופת ילדה אחרת, בכדי לחפות על הפשע הראשון. על יסוד עדות זו נפתח מסע־הסתה חדש, שהלך וגבר מיום ליום. היהודים חששו לצאת מבתיהם, ובמחוז אונג נאלצו השלטונות להכריז על מצב חירום בכדי להגן על היהודים מפני ההמון המוסת.

בתסבוכת זו התערב עורך־עתון צעיר, מרדכי סאבולטשי, שבא לקארפאטורוס לנסות כוחו בהפגת המתיחות נגד היהודים. מרדכי סאבולטשי היה עתונאי יהודי מתבולל שהטיף להונגריזאציה ולֶטמיעה של היהודים. ואכן הצליח להתיר את הפקעת, בהשפיעו על האֶרשקוֹ דויד היהודי ועל הרותיני, שיגישו תביעה נגד מעניהם על שגבו מהם עדות־שקר בעינויים. כל משפט עלילת־הדם קיבל מיפנה חדש. בנין הכזב אשר הקימו שונאי ישראל בהונגריה התמוטט ונפל [97].

הקשר עם ארץ־ישראל

פירוד ה„כוללים"

הקשר הנפשי של היהודים החרדים בגולה לארץ־ישראל התבטא בתמיכתם בישוב היהודי שבה, בתרומותיהם לקופת ר' מאיר בעל הנס.

יש להניח, שארגונם של אוספי הכספים לקופת ר' מאיר בעל הנס התחיל במדינה זו עם פרישתו של כולל אוסטריה־גאליציה מכולל החסידים הכללי, כולל ואהלין, בשנת תרי"ב—י"ג.

ר' חיים נתן דמביצר, הראב"ד לקהילת קראקוי, נתן לבו ל„חלוקה" ועשה תעמולה נמרצה לחיזוקה. הוא פנה לגדולי הרבנים וביקש מהם לברר על פי הלכה ולקבוע תקנה שכל הנדבות לקופת ר' מאיר בעל הנס שייכות רק לענייי ארץ ישראל ואסור להוציא מהן להדלקת נרות בבתי הכנסת שבגולה, כמו שנהגו במקומות רבים. בשנת תרי"ב השיגו ראשי קהילת וינה רשיון מלכותי לאסוף את התרומות בגלוי ובאופן ליגאלי.

בין הרבנים שנתבקשו להסכים לאסור את השימוש בנדבות לקופת ר' מאיר בעל הנס למטרה אחרת, היה גם ר' מאיר א"ש, רבה של אונגוואר.

בתשובתו של הרב הזה מיום י"ד מרחשון תרי"ב הוא כותב: „ומה שמנדבים בעד עלוי נשמת רמבעה"נ — — אין זה כי אם הצדיק ראה בדורו גם הוא העוני והלחץ ענייי בני ארץ הקדושה נלחצים ונדחקים — — וציוה — — לפני פטירתו כי מי שיתנדב בעד נשמתו ימליץ עליו לפני בית דין של מעלה להטיבו ולהצליחו, וכבר ידענו שתפילת צדיקים תעלה לפני ד' ית"ש גם לאחר פטירתם. ... לכן לא יתנדבו ישראל לעלוי נשמת רמבעה"נ רק לענייי ארץ הקדושה [98]."

אגב הפעולה לאיסוף ההסכמות האלה עשו תעמולה לחיזוקו של הכולל החדש שמרכזו הראשון היה בלאֶמבאֶרג. בראשית צעדיו הקיף כולל זה גם את קארפאטורוס ואסף

97. לפי ונציאנר ו„שוחרי ד'" וכו' לדוד שן עמ' 174, 180 A "Nagy peh" לאטוואש II 22, 368 ומקורות אחרים.

98. „מגיני ארץ ישראל", דפוס ירושלים תרס"ד עמ' ל'—ל"ג.

שם כספים. שליחי הכולל ונאמניו הופיעו גם במקומות הנידחים ביותר, קבעו קופסאות ואספו נדבות ושלחון ללֶאמבֶּרג.

אבל פירודו של כולל גאליציה מהכולל הכללי של החסידים שימש דוגמה לאחרים בגאליציה עצמה, וכך קמו כוללים עצמאיים נוספים בגאליציה כמו קוסוב, ואחר כך כולל ויז'ניץ ועוד.

בהיווסד כולל ויז'ניץ בתרי"ד, התחילו גם חסידי ויז'ניץ אשר במארמרוש לשלוח את „שקלי הקודש" ל„נשיא ארץ הקדושה" האדמו"ר מויז'ניץ.

בשנת תרכ"ג נפרדו יוצאי הונגריה מכולל הפרושים והקימו כולל מיוחד של יוצאי הונגריה בשם „שומרי החומות". ביסוד הכולל הזה טרח הרבה ר' מנחם א"ש, רבה של קהילת אונגוואר, ולכן נקרא כולל אונגוואר על שני גדולי ישראל, אשר בניהם הנציחום בשם המלא של הכולל: „כולל שומרי החומות בית סופר ומאיר" (על שם ר' משה סופר ותלמידו ר' מאיר א"ש). לפי תקנותיו של כולל זה עומדים בראשו שלושה נשיאים: הרבנים מפרֶאשבורג, בודאפֶּשט ואונגוואר. רבי מנחם צירף כמובן לכולל זה את קהילת אונגוואר וסניפי הרבנות שלה.

עד תרס"ז פעלו איפוא במדינת קארפאטורוס שלושה כוללים: מחוז מארמרוש היה שייך לכולל ויז'ניץ; אונגוואר ומחוזה שלחו את תרומותיהן לפרֶאשבורג, המרכז האַדמיניס־טראטיבי של הכולל; ומחוז בֶּארֶג ואוגוצ'ה וחלק ממחוז מארמרוש המשיכו בקשריהם עם כולל גאליציה.

עוד בחייו של ר' חנניה יום־טוב ליפא טייטלבאום, רבה של סיגאֶט, נתגלה אצל חסידי הטייטלבאומים אי־רצון לשלוח את נדבותיהם לויז'ניץ. הם ראו בכך פחיתות־כבוד לרבם. הם שלחו את נדבותיהם לאדמו"רם, רבה של סיגאֶט, ואף הוא לא שלחם לויז'ניץ. לאחר דין־ודברים ועל פי פשרה בין רבה של סיגאֶט והנהלת הכולל, שלח הרב את הכספים ישר לארץ־ישראל, לידי הממונים של הכולל, שנתמנו על־ידי האדמו"ר מויז'ניץ והם חולקו בארץ־ישראל על ידי הממונים האלה בצירוף הרב מצפת: פ"ב חלקים ליוצאי מארמרוש, וי"ח חלקים לבני כולל ויז'ניץ.

אחרי פטירתו של ר' חנניה יו"ט ליפא בשנת תרס"ד, משירש בנו ר' חיים צבי את כסא הרבנות לא הסתפק עוד במצב הקיים; הוא רצה להיות עצמאי לגמרי. ביקשו דרכים ומצאון. כעילה לכך שימש מינוי ממונים חדשים לכולל בארץ־ישראל. חסידי סיגאֶט טענו שהנהלת הכולל בויז'ניץ מקפחת את אנשי מארמרוש היושבים בארץ־ישראל, וביחוד את אלה שאינם חסידי ויז'ניץ. הם הסתמכו על „קול קורא חתום מידי עניים תושבי ארץ הקדושה — אשר העניים האומללים האלה רובם ככולם המה חסידי ויז'ניץ עד היום, ועם כל זה השליכו נפשם מנגד במסירות נפש וצועקים מרה על הרדיפות, העוולות הנעשות בידי מושלי וויז'ניץ, ומבקשים אותנו להוציאם מתחת כור הברזל האוכלים אותם בכל פה ועל במתימו ידרכו באכזריות יתירה בלי חמלה — — ולקול צעקתם, יצאנו לישע להם ונשלח להם באמצעות הגה"צ אבד"ק שליט"א היוקסין * מנת חלקם — — למען החיות נפשם לעתים בצרה, כדי שלא יגוועו ברעב ח"ו."

עם זה פוסלים חסידי סיגאֶט נאמנותו של נשיא כולל ויז'ניץ על האורתודוכסיה ההונגרית, כי „המעשה שהיה בעירנו לפני כ' שנה אשר עוד לא זורה ולא חובשה המכה אשר הכו את כל היהדות במדינתנו בכלל ועיר סיגט בפרט בתתם זובחי זבח לעדת שטטוס־קווא פה ק"ק סיגט." היינו, דוחים הם את האדמו"ר מויז'ניץ משום שהתיר את השוחט של הקהילה שנפרדה מהטייטלבאומים ונמנתה עם קהילות סטאטוס־קוו. משום כך הם מזהירים את רבני הונגריה: „הזהרו מלתת בידיהם שום כתב מטוב ועד רע." הם גם מבטיחים: „הנהגה טובה וסדרים טובים ונכונים בלי נכיון הוצאות יתירות וינהלו הכולל בחשבון צדק ומישרים — — ואז יחיו עניי כוללנו בהרחבה ובמנוחה ובשלום ושלוה על אדמת הקודש ולא יאכלו עוד זרים את חלקם." על קול קורא זה, שנשלח לכל בתי־הכנסת במארמרוש ולרבני הונגריה, חתום: „ראשי וטובי מנהלי קהל עדת אורתו־דוכסים הי"ו, פה עיר סיגט יע"א [99]. אחרי שפורסם כרוז זה התחילו חסידי סיגאֶט חוטפים את קופסאות רמבעה"נ, שנקבעו ע"י כולל ויז'ניץ, ושולחים את הכסף לרבם בסיגאֶט. גם חסידי ויז'ניץ לא טמנו ידיהם בצלחת, והדבר הגיע למריבות וקטטות. גם הם הוציאו כרוזים וקולות־קוראים. כל צד השמיץ את הצד שכנגד. „ידידים נתרחקו ופשטה שנאה גם בין קרובים. השנאה קלקלה את השורה ועיוורה את העינים ושם שמים וישראל נתחלל על ידיהם [100]."

כרוזם של חסידי סיגאֶט טען נגד „אחד ממחוז מאר־מרוש רודף שלמונים בצוותא חדא משולח מויז'ניצה — — ובידם כתבי שטנה מאחד אשר הרהיב עוז בנפשו להעיר קנאה ולעורר מדנים וכל מטרת חפצו לעמוד במקום גדולים ולהתעטף בעטרה שאינה הולמתו — — להראות לבני הכפרים המתנדבים בעם שלא הרגילו קרוא וכתוב ולשון עברית." והאחד הזה היה ר' יצחק אייזיק בנו של ר' יוסף מאיר האדמו"ר מספינקא. לאמיתו של דבר מצאו חסידי

* המחאות כסף.

99. מתוך כרוזים מקוריים אשר בארכיונו של ה' נפתלי בן־מנחם.

100. „אגרות גדולי ישראל מהונגריה" שפורסמו ע"י הרב י. י. גרינוואלד ב„סיני" חוברת ק"ח—ק"ט (שבט—אדר תש"ו) ע' של"ה הערה 41.

ויז'ניץ במאבקם זה משען גדול ביותר ברב צעיר זה. גדולי הונגריה הכתירו אותו כבר בימים ההם בתואר „הרב הגאון" וכו', ואמנם היה למדן מובהק ובר־סמכא. בהזדמנות זו יצא ללחום את מלחמת אביו ר' יוסף מאיר. אביו תחילה היה חסיד ככל החסידים והיה נ סע לאדמו"רים שנה שנה ועושה כמה שבתות בחצרות ויז'ניץ, ז'ידאטשוב וצאנז. פעמיים בשנה היה בא לבקר אצל הרבי מסיגאֶט[101]. בעל „ייטיב לב" היה מקבלו בסבר פנים יפות. אמנם נכדי הרבי רצו, מתוך קנאה, לגרום פירוד ביניהם, אך לא הצליחו. ומה שלא הצליחו בימי אביהם זקנם, הצליחו בימי אביהם. כל עוד היה רב בטאֶטש לא פסקה ידידותם, אך משנעשה רבה של סיגאֶט נשתנה המצב. במחלוקת שפרצה בינו ובין משפחת הכהנים בסיגאֶט, היה ר' חיים אריה כהנא, בעל „דברי גאונים", הראב"ד בסיגאֶט, בצד בני משפחתו — יריביו. ר' חיים אריה כהנא היה מחותנו של ר' יוסף מאיר. (בנו ר' נחמן כהנא, בעל „אורחות חיים", היה חתנו של ר' יוסף מאיר.) הוא התיחס איפוא גם לר' יוסף מאיר בחשדנות גלויה, והיחסים נתקלקלו. עם פטירתו של ר' חנניה יו"ט ליפא, נתמנה ר' נחמן כהנא כרב בספינקא, והדבר הביא להתנגדות נוספת בין ר' חיים צבי, רבה החדש של סיגאֶט, לבין משפחת ר' יוסף מאיר[102].

ר' יוסף מאיר הרעיש את רבני הונגריה נגד הפילוג בכולל, והם נענו לו, וכמעט בסיגנון אחד הכריעו לצד נשיא הכולל האדמו"ר מויז'ניץ ר' ישראל האַגר. ר' אלעזר דייטש (בעל שו"ת „פרי השדה") כותב: „שהמעות יהא נשלח להנשיא האמרכל הה"ג הצדיק מוויז'ניץ — — ואלה שהיו שולחים לסיגט ישאר כמו עד עתה, שישלחם לצפת ולהממונים על זה מהנשיא הרב הצדיק מוויז'ניץ." ר' משה הרש פוקס, בעל שו"ת „יד רמה", כותב: „שחלילה לעשות שום שנוי. רק הנשיאות תהי' להגאון ד"ק ויז'ניץ — — ובאותם המקומות אשר שלחו מעות רמב"ן להגה"צ סיגט — — ישלחו גם עתה כסף הקדושים לשם והוא ישלח ליד הממונים מהנשיא הגה"צ מוויז'ניצה." הוא גם מזהיר: „באזהרה אחר אזהרה, לבל יסיגו הגבול שגבלו הראשונים."

אותם הדברים ממש כתבו גם ר' קופל רייך, רבה של קהילת בודאפאֶשט, וגם ר' יששכר זילברשטיין רבה של וייצן.

בתרס"ח הובא הסכסוך לפני בית־דין זבל"ב וזבל"ב והחמישי היה ר' משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם", רבה של חוסט, ובית־דין זה פסק להכריז על סיגאֶט ועוד כפרים אחדים כעל כולל מיוחד ועצמאי. מעתה נשא גם האדמו"ר מסיגאֶט את תואר הכבוד „נשיא ואמרכל של ארץ הקדושה[103]."

המחוזות באֶראֶג, אוגוצ'ה וחלק ממחוז מארמרוש נשארו בתוך מסגרת כולל גאליציה. גם במחוזות אלה נשמעו טענות קיפוח ליוצאי המחוזות האלה בארץ־ישראל, כפי שבא לידי ביטוי במכתבה של קהילת מונקאץ' לנשיא הכולל משנת תרכ"ט[104].

כנראה מצאו דרך לפשרה, ומחוזות אלה המשיכו לשלוח תרומותיהם לנשיא כולל גאליציה. כך נמשכו הענינים עד תרס"ז. בשנה זאת אסף ר' צבי שפירא, בעל „דרכי תשובה", את נציגי הקהילות ורבניהן מעשרה מקומות „בעלי דגל רבנות" והם: מונקאץ', באֶראֶגסאַס, בילקה, בנדיקוביץ, האלמין, וולוֹבוֹי, וואֶראֶצקי, חוסט, סאֶליש, סוואליאווה, קאסון. קהילות אלה ייצגו גם את הקהילות הקטנות שבגלילותיהן. האסיפה התקיימה ביום טו"ב אלול תרס"ז והחליטו להכריז על כולל עצמאי בשם „כולל מונקאטש ועשרה בעצירקען בארץ הקדושה".

כולל גאליציה וכולל ויז'ניץ תבעו את הכולל החדש לדין, ואחרי דין ודברים הסכימו לבוררות זבל"ב וזבל"ב. התובעים — כולל ויז'ניץ בחר לו את ר' יעקב הורוביץ מפראבייזנה וכולל גאליציה, שמרכזו היה אז בדרוהוביץ', את ר' פנחס צימטבאום הראבד"ק גרוס־וורדיין, והנתבעים בחרו בר' אליעזר צוקר הראבד"ק באֶראֶגסַס ור' משה שפיצר דומ"ץ בקהילת מונקאץ', וכחמישי מכריע, הסכימו על ר' מרדכי ליב וינקלר בעל שו"ת „לבושי־מרדכי" האבד"ק מאֶד.

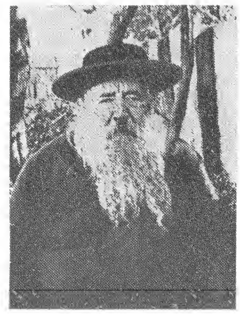
מצד הרב ממונקאץ' הופצו טפסים מיוחדים של יפוי־כוח, בהם נאמר: „אנחנו הח"מ נותנים בזה כח הרשאה בכל אופן היותר מועיל עפ"י דתו"הק להרהג"הצ ממונקאטש — — לדון בעדנו בענין מעות אה"ק רמבע"הנ — — טענתנו העקרית היא שאין חפצנו בשום אופן בעולם שישלחו מהעשרה הגלילות דמדינתנו המעות אה"ק לגאליציען או לוויז'ניצא" וכו'. ועל יפוי כח זה חתמו ראשי הקהילות וטוביהן וגובי המעות רמבע"הנ[105].

פסק־הדין היה: „כולל מונקאץ' ועשרה גלילות הוא בחזקתו כשאר הכוללים ואסור לכולל אחר להסיג גבולו בכל הענינים הנוגעים לכולל באה"ק ובחו"ל. דברי הרבנים הגאונים מהעשרה גלילות — — המה שרירין וקיימין

---

101. „פאר יוסף", ספר תולדות — מרן יוסף מאיר זצ"ל — סיגט תרצ"ד ע' ל"ח מ"ה מ"ו.
102. ראה „שו"ת דברי יצחק" לרבי יצחק שמלקיס ח"ב.
103. שוחרי ד' ע' 426.
104. מארכיונו של מר אבי ז"ל.
105. מתוך יפוי־כח הנמצא ברשותו. אכסמפלר זה הוא מישוב שהיה שייך לדגל הרבנות של בילקה, והוא גם מכיל אישור החתימות ע"י רבה של הקהילה הזאת הכותב: „הנני לאשר ולקיים את כל החותמים אשר חתמו עצמם על הרשאות כי הם מגליל שלי גליל בילקע וכל אחד חתם עצמו מרצונו הטוב. בעה"ח ה' ויקרא תרס"ח לפ"ק הק' מאיר איזראעל אב"ד בילקע. חותמת.

והאיסור אשר עשו על המתנדבים מבלי לשלוח שם כסף נדבת רמבע״הנ לכולל אחר וגם אסור לכוללים אחרים לקבל את נדבת קופת ר׳ מאיר בעל הנס מגלילותיהם.״

רבי אהרון וויס
האדמו״ר מבנדיקוביץ

באסיפת היסוד נבחרו להנ־הלת הכולל: ר׳ צבי שפירא, רבה של מונקאץ׳, — נשיא ראשון. למשנים נבחרו: ר׳ משה גרינוואלד, רבה של חוסט; ר׳ פנחס חיים קליין, רבה של סעליש; ר׳ אהרן וייס, רבה של בנדיקוביץ, נבחר לרואה־חשבון, ור׳ צבי וויינברגר לגז־בר, ועוד י״ב חברי ועד, רבנים ונכבדי קהילה ממונקאץ׳ ומ־עשרת הגלילות [106].

מלבד איסוף כספים, בנו הכוללים גם בתים לשיכונם של עולי ארצם. בני אונגוואר השתתפו בבניית הבתים הידועים בירושלים בשם „בתי אונגארן״, ובהם כחמש מאות דירות חינם ליוצאי הונגריה [107].

כולל מונקאץ׳ שלח בשנת תרע״ד לארץ ישראל שני שליחים, מנכבדי הקהילה במונקאץ׳, ר׳ משה פוקס ור׳ אליהו האוזמן, לרכוש מגרש לבניית בתים בשביל בני הכולל. על בואם של שני השליחים לירושלים מודיע העתון „מוריה״ תחת הכותרת: „בתים וגנות לבני הכולל ממונקאטש. מטעם הנשיא של כולל מונקאטש הרה״ג ר׳ חיים אלעזר שפירא, באו לעירנו ה״ה הרה״ה ר׳ משה פוקס והר״ר אליהו האוזמן במטרה חשובה לקנות מגרש קרקע בעד הכולל ולבנות עליו בתים לבני הכולל באופן שלפני כל בית תהי גם גנת ירק בשביל בעל הבית. על הדבר הזה צריכים לשמוח. הוא יביא תועלת רבה וברכה להחיים בעירנו והננו מברכים את העסקנים הנכבדים בהצלחה [108]״. בגליון שלאחריו מודיע העתון: „באלה הימים נגמרה הקניה וכבר קנו מגרש יפה ומרהיב עין במקום טוב ויפה, הגן שאצל בתי הר״מ ראנד [109].״ אחרי מלחמת העולם הראשונה נבנו מספר יחידות דיור על מגרש זה. הבתים נמצאים על יד שכונת „כנסת״ ונקראים „בתי מונקאץ׳״.

עליית יהודי קארפאטורוס לארץ־ישראל

הקשר של יהודי קארפאטורוס עם ארץ־ישראל היה הדוק. כפי שמסתבר ממכתב קהילת מונקאץ׳ לנשיא הכולל שהזכרנו לעיל, מצויים היו בירושלים עולים ממדינה זו עוד בשנת תרכ״ח. ר׳ מרדכי אֶסטרייכר, אשר קהילת מונקאץ׳ רבה את ריבו עם נשיא הכולל בדבר קיפוחו בחלוקה, היה ראוי להתערבות זו. הוא היה תלמיד־חכם מופלג. חתנו היה ר׳ דוד זאֶלצאֶר, דיין ומורה־צדק במונקאץ׳ בבית־דינו של ר׳ צבי שפירא בעל „דרכי תשובה״. בארבע נפשות הוא עלה ארצה וכמה משפחות נכבדות בירושלים מתיחסות עליו.

בשנת תרמ״ד בקירוב, גר בירושלים ר׳ יהושע שטאֶרן ממונקאץ׳, חתנו של ר׳ שמואל בריזנר, מראשוני המשתכנים ב„מאה שערים״. הוא היה רוקח בבית־המרקחת הראשון במאה שערים. במו ידיו כתב ספר תורה על קלף, ואף בדיו שהכין בעצמו [110].

בשנת תרמ״ט הגו חוגי המרכז האורתודוכסי רעיון לארגן שיירה של עולי־רגל, רבנים ובעלי־בתים חרדים לארץ־ישראל. רבים נרשמו להשתתף בשיירה. אך חלק גדול מהם לא הספיק לסדר את ניירותיהם בעוד מועד, ויציאתה של השיירה נדחתה. אולם ר׳ אהרן וייס, רבה של בנדיקוביץ, וחותנו ר׳ יהושע הכהן פריד, רבה של קאפיש, החליטו לצאת לבדם בלי לחכות לשיירה. הם הגיעו לארץ אחרי תרמ״ט ועשו בה כארבעה שבועות. בשובם סיפרו לחסידים מעריציהם ותלמידיהם על רשמיהם בארץ. הם הלהיבו את הלבבות והציתו בלבות שומעיהם אש געגועים לארץ האבות [111].

עוד שנים רבות סיפר ר׳ אהרן וייס בהתלהבות ובהת־רגשות על סיורו בארץ. לא אחת התיחד עם כותב הטורים האלה, כדי לשוחח אתו על הנעשה בארץ. כשנורתה אבן־הפינה לאוניברסיטה העברית, אמר לו: „איני יורד לסוף דעתם של הרבנים שגזרו תענית על פתיחת האוניברסיטה. כלום נשלח את בנינו ללמוד רפואה והנדסה לאוניברסיטאות בחוץ־לארץ?״

בין תלמידיו נמנו ר׳ אהרן רייזמן, מנהל „תלמוד תורה וביקור חולים״ בירושלים, ד״ר יעקב שלום אנגל, מפקח על רשת החינוך של „המזרחי״, ור׳ אהרן מרדכי הכהן וויינגארטן, שנפטר בירושלים בשנת תש״ח.

בסיועו של ר׳ אהרן וייס עלה לארץ בשנת תרס״ט ר׳ מאיר אירזאעל, הרב מבילקה. הוא נתמנה בירושלים לחבר בית־הדין של החסידים.

בשנת תר״ן סייר בארץ ר׳ שלמה סופר, רבה של באֶראֶג־סאַס. הוא שהה בארץ כ״ד יום. ביקר בירושלים ובחברון

---

106. „התקנות של כולל מונקאטש״, מונקאטש תרס״ט.
107. „ירושלים החדשה״ לד״ר א. פורסט, ירושלים תש״ו, ע׳ 106/7.
108. מוריה מט״ו אייר תרע״ד.
109. שם, מי״ט אייר תרע״ד.
110. „מאה שערים״ לפרופ׳ י. י. ריבלין ע׳ 101, 199.
111. ראה ספר „זכרון יהושע״, לקוטי דברים, פרושים וכו׳ מר׳ יהושע העשל הכהן פריד. בילגוריי ע׳ 17—23. וכן ספר „מדרש אהרן״ עה״ת מר׳ אהרן ווייס, מונקאטש 1933, בתולדות המחבר סעיף ז׳.

וגם חיבר קינה אחרי שראה את הכותל המערבי [112]. הוא הירבה לספר על סיורו בארץ, ובשנת תרס״ט בא בהצעה: ״האברכים בארץ הקודש אשר אינם מוכשרים לראות סימן יפה במשנתם יתעסקו בכתיבת סת״ם ובעשית ציצית כדי להספיק תשמישי קדושה אלה לאחיהם שבגולה.״ [113]

ראשית התנועה הציונית בקארפאטורוס

אחרי הקונגרס הציוני הראשון נתעוררו גם במדינה זו לעשות נפשות לציון ולארגן אגודות ציוניות. ר׳ חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים, רבה של סיגאֶט, יצא למלחמה בנסיונות אלה ובמכתבו שנתפרסם בדו־השבועון התורני „תל תלפיות״ הוא כותב: „ידוע ידע כי ממר לא יצא מתוק, מהפושעים והכופרים האלה לא יוכל לצמוח טובה וישועה לישראל. אין כוונתם להיטיב מעמד ומצב אחינו בני ישראל, אלא להסיר אמונת משיח מלבבם ח״ו באמרם כי המה יבנו חרבות ירושלים וישיבו שופטינו כבראשונה וכדומה. וגם לפה עירנו בא משולח מהם ונשא מדברותיו בתוך קיבוץ אנשים ובחלקלקות לשונו ניסה לייסד חבורה, אבל אני ב״ה עמדתי בפרץ לבל יפיק זממו וכאשר בא כן הלך — — חלילה להתחבר אל כת הלזו אשר כל ראשיה המה אפיקורסים וכופרים. וד׳ הטוב יבנה ביתו וישוב שבותנו במהרה בימינו.״ [114]

אין אנו יודעים מי היה המשולח הציוני הזה ומאין בא, הרב מסיגאֶט אינו פורש בשמו. אולם ידוע לנו על חוברת תעמולה ציונית שיצאה לאור בל״ג בעומר תרנ״ט ומחברה אלימלך גאֶבירגר, איש אלשו־ואראצקי, היא ואראצקי שבקארפאטורוס. החוברת בשם „מציון תשועת ישראל״ נדפסה בדפוס זיופניק בדרוהוביטש, והיא הותאמה לסביבה החסידית בקארפאטורוס. החוברת מביאה פסוקים מנביאים ומאמרי חז״ל על הגאולה העתידה שתהיה בדרך הטבע והיא משתדלת לסתור את טענת המתנגדים לכך. החוברת כתובה באידיש בניב השגור בין יהודי הקארפאטים. הנימוקים העיקריים לציונות — צרת היהודים שאין מוצא ממנה אלא בשיבת היהודים לארץ האבות, ארץ הקודש, והתערותם בה.

על הטענה שאסור לדחוק את הקץ ולנקוט צעדים כדי לקרב את הגאולה בדרך הטבע, הוא משיב: „הרי אמרו חז״ל: „גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה, וכלום יעלה על הדעת לאסור מצוות צדקה משום דחיקת הקץ?״ הוא מודה אמנם שיש ציונים רבים שאינם דתיים. „אבל — שואל הוא — הרי יש גם אורטודוכסים וגם חסידים שאינם דתיים, ואטו משום כך אסור להיות אורטודוכס או חסיד?״ ואשר לאדמו״רים המתנגדים לציונות יש לי עצה: „מי שמבין את הציונות אינו נמלך בענין זה עם הרבי, ומי שאינו מבין — גם הרבי לא יועיל לו.״ [115]

ר׳ אלימלך גאֶבירגר היה תלמידו של ר׳ משה אריה רוט, הרב מפאפא, מן המעטים שברבני הונגריה שנתנו ידם לציונות. היותו רווק כבן ארבעים ופעולתו למען הציונות גרמו ליחס חשדני כלפיו. כעבור זמן עזב את עיירתו והיגר לארצות הברית של אמריקה ועקבותיו לא נודעו.

ד״ר הרצל, שהיה ער לכל גילוי ציוני, שלח לגאֶבירגר מכתב־תודה לרגל הופעת חוברתו, וכן סיכת „מגן דוד״ עשויה כסף.

הזרע שזרע ר׳ אלימלך גאֶבירגר נקלט, ורבים מהנוער בעיירתו וסביבתה שנודעו כטובי העסקנים הציונים בתקופה שאחרי מלחמת העולם הראשונה, כגון ר׳ באֶריש וייס, ד״ר וולף שטרנבאך — שניהם בירושלים; באֶריש ברגר, ישעיה שטרנבאך, ישעיה קסטנבוים, דוד מרמלשטיין הי״ד מוואֶראֶצקי ומוולוביץ, מייחסים את התעוררותם הציונית לתעמולתו של ר׳ אלימלך גאֶבירגר.

כינוס הוועידה העולמית של „המזרחי״ בפראֶשבורג בתרס״ד, עורר גם הוא גל של התעוררות ציונית. אף עתה היו טענותיהם של המתנגדים כמו שהיו: הציונות היא כפירה באמונת המשיח, והעומדים בראש הציונות אינם דתיים. כנגד טענות אלה יצא הפעם ר׳ שלמה ברודי, דיין בקהילת אונגוואר, חתנו של ר׳ שלמה גאנצפריד בעל „קצור שולחן ערוך״. הוא כתב: „חזרתי על כל צדדי טענותיהם ששמעתי וראיתי כי אין בהם ממש. בראש מה שיאמרו כי התנועה הזאת היא נגד אמונתנו כי אנחנו מאמינים בני מאמינים כי תבוא הגאולה בב״י ע״ד נס ולא בדרך הטבע — וכי ליישב קצת מדלת בני עמנו בנחלת אבותינו גאולת ישראל יקרא? וגם כי יוכל להיות כי יהיה זה אתחלתא דגאולה — — אבל מנין להם שזה צריך להיות בנס. ועוד: הרי אמרו ראויים היו ישראל לעשות להם נס גם בימי עזרא — — אלא שגרם החטא — — וכי עכשיו איכשר דרא? ומה שאמרו כי הוא קשר רשעים, למה לא עשו היראים קשר של צדיקים? — — ואם אלה עשו קשר כזה ואינם חסים לא על ממונם ולא על טרחת גופם ויבואו ממרחקים לטובת הכלל, — — ההוא נקרא קשר רשעים?

---

112. חוט המשולש מאת ר׳ שלמה סופר, דרוהוביטש תרס״ח דף מ׳ ע״א.
113. „תל־תלפיות״, תרס״ט ע׳ ב׳.
114. שם, תרנ״ח ע׳ 84.
115. ראה מאמרי „נשכחים״ ב„במישור״ שנה ב׳ גליון קי״ב (כ״ח אייר תש״ב). החוברת „מציון תשועת ישראל״ נמצאת ברשותי, והתצלום — בגנזך הציוני הדתי ליד „מוסד הרב קוק״ ובארכיון הציוני של ההסתדרות הציונית.

ולמה לנו להונות את עצמנו, הלא אם היראים צריכים להם לצורך עצמם או לצורך קרוביהם להגיע לאיזה רבנות ובכל מקצוע, דוחקים הם ומקרבים אותם בכל מיני קירבות למען יהיו נעזרים על ידיהם, ובעת דוחקם של אחיהם — — רוח אחרת אתם — — לרפות ידי היראים לבלתי היות נימנים עמהם לדבר מצוה ויהי אם כן לא רק לא יתן ולא יתנו אחרים כי אם רוצחים אחיהם[116].״

קשה לאמר שכל הדברים האלה לא השפיעו כלל על יהודי הקארפאטים. הם פעלו את פעולתם בהתאם לכושר תפיסתם. הם שמעו שהתאספו רבנים מכל העולם לפרֶש־בורג כדי לדון על דחיקת הקץ ועל יישוב ארץ־ישראל; הם שמעו על ארגון שיירות לארץ ישראל ועל איסוריהם של רבני הונגריה, ועל כך דיברו והתווכחו בבתי־המדרש בשעות שבין מנחה למעריב, ובדמיונם הצטיירו הדברים כאילו הגיע קץ הפלאים והם חיכו לבואו בקוצר־רוח. וכאשר מצאו „מחשבי קיצין״ ששנת תרס״ו היא שנת „עת רצון״ לביאת המשיח, ארזו רבים מיושבי הכפרים את חפציהם הדלים וישבו על מקלם ותרמילם — שהיו מונחים ליד מיטותיהם גם בשנתם — וחיכו לאות, לקול שופרו של משיח.

מחשבי קיצין אלה הסתמכו על רמזים בספר ה„זוהר״ פ׳ וירא קי״ז: „ובכל שתין ושתין מהאי אלפא שתיתאה וכו׳ ובשנת מאה שנין לשתיתאה תפתחין תרעי דחכמתא, לעילא ומבועי חכמתא לתתא ויתקן עלמא לאלעא בשבועא״ — — וכן בזוהר הקדוש (וירא קי״ט) „ותפקדון ברזא דוָן[117].״

מסופר גם על רבה של מונקאץ׳, ר׳ צבי שפירא, בעל „דרכי תשובה״, שכאשר ביקר בשנת תרנ״ט אצל האדמו״ר משיניאווא ר׳ יחזקאל האלברשטאם, אמר לו האדמו״ר כי בשנת תרס״ו בוודאי יבוא משיח צדקנו אי״ה, והחליט ר׳ צבי שפירא, כי אם יבוא הגואל בתרס״ו הרי ודאי יבוא בניסן, בליל השימורים, ועל כן היה בדעתו לנסוע עם כל בני ביתו לחג הפסח לשיניאווא ולקחת אתו את כל כלי ביתו הנחוצים כדי להיות ליד הרבי משיניאווא בשעת ביאת המשיח, אך בעוון הדור נטרפה השעה והרבי משיניאווא נפטר עוד בשנת תרנ״ט, וגם המשיח לא בא בתרס״ו[118].

ר׳ שמואל לייזר, יליד זאוויטקוב, מהכפר מיידן, אחד מתלמידי־החכמים שבעיירות הקארפאטים חיבר ספר מלא רמזים על זמן ה„קץ״ וביאת המשיח בשנת תרס״ו[119]. זקני הדור סיפרו שגם אותות הטבע סייעו להגברת הציפיה הזאת. על עלי האילנות נראתה טבועה דמות נחש מתפתל (כנראה קני תולעת שאיוותה לה למושב את העלים ורישומה ניכר גם אחרי שעזבתם התולעת). ומאחר שדורשי רמזים מצאו ש„נחש״ בגימטריה „משיח״, שימש גם הדבר הזה אות לאמיתות הדברים.

בשנת תרע״ב נתארגנה אגודה ציונית במונקאץ׳. ר׳ אהרן וויינגרטן שב באותם הימים מלימודיו באחת הישיבות שבמערב המדינה והביא אתו את דבר הציונות לעיר הזאת. הוא ליכד סביבו צעירים אחדים שיסדו אגודה ציונית. כשנודע הדבר לרב דמתא ר׳ צבי שפירא, קרא לצעירים אחד אחד והשביעם להסתלק מרעיון־שוא זה. הוא לחץ גם על הורי הבחורים הצעירים והאגודה נתבטלה. פה ושם, בערים ובכפרים, היו אמנם ציונים בודדים, אך אלה הסתפקו בשקילת השקל ובקריאת עתונות ציונית „די וואֶלט״ ו„המצפה״ שהופיע בקראקוי, אך לשלב של התארגנות לא הגיע הדבר.

מראשית המאה האחרונה עד פרוץ מלחמת העולם

הסתה נגד היהודים

כמעט כל בית ישראל בקארפאטורוס עמלו עמל מפרך לפרנסת ביתם, ומעטים היו ששיחק להם מזלם והגיעו לאמידות. ואמידותם אף היא היתה יחסית לעומת עניותם של האחרים שהיו מחוסרי כל. הם היו בעלי נכסי דלא־ניידי: שדות וכרמים מסביב לערים, ובתים בערים. אמנם, לא כל אלה הגיעו לנכסיהם בדרך כשרה. בסיפורי נפלאותיו של אחד האדמו״רים בקארפאטורוס מסופר על דרך הרכישה של נכסים.

„בשנת תר״ס — — היה לאיש אחד בשם ר׳ ישראל קרימינאל פראצעס עם ערל אחד אשר לפי טענתו הפשיטו ר׳ ישראל הנ״ל מכל וכל, ע״י רבית — — ולקח ממנו — — שדה נחלה וכרם. ובמשפט החליטו שישיב הכרם והגן והבית להערל וקנסו אותו במאסר לשנה שלמה ואלף זהובים. והנה הנחלה, הבית והשדה אף אלף זהובים לא היה לבו צר מאד, כי באפשר לא נתן שויים במלואו והיה מיקח וממכר בטעות והרבה יותר משתות, אשר אף בקרקעות יש אונאה כזו ובטל מיקח אצלנו. והם כיונו לדעת — — תורה — והוסיפו עוד בפלילים לישב בבית האסורים שנה שלמה ועל־זה התמרמר, כי היתה לו מזיגה* טובה

116. „תל תלפיות״ תמוז תרס״ד ע׳ 175. ר׳ שלמה ברודא היה אביו של הרב ד״ר חיים ברודי הרב הראשי בפראג.
117. „בית ישראל״ להרצל אפשאן, ובנוגע לרמזים „קונטרס מצפים לישועה״ מאת ישראל זינגר, תל־אביב תרצ״א ע׳ קצ״ד.
118. ספר „בית שלמה״, תולדות ר׳ שלמה שפירא ור׳ צבי הירש שפירא מאת ר׳ דוד כהנא געלב שו״ב במונקאטש, ארשיווע תרפ״ח ע׳ ס״ט סעיף כ׳.
119. משום מה לא נרשם הספר ומחברו ברשימות ביבליוגראפיות.
* בית מרזח.

(ליסענץ) שהיתה לו ממנה פרנסה בשפע רב והיה ניטל ממנו כפי משפטם[120]."

ואמנם משפטים כאלה לא היו נדירים ביותר בחבל־ארץ זה והם סיפקו שמן לגלגלי האנטישמיות. האנטישמיים עשו פירסום רב למשפטים כאלה ומדי פעם לפעם התעוררו גם לפעולות.

בשנת תר"ס (1900) הצליחו לשכנע את המיניסטריון לחקלאות בדבר הצורך לתקן את מצב החקלאים הרותינים במדינת הקארפאטים. המיניסטריון שלח שליח מיוחד אֶדאֶ אֶגאַן שסייר בכל החבל ועד למונקאץ׳ הגיע. כאן נשא הרצאה בה הסיק שמקור הרע הוא היהודי שבא מגאליציה. בימים ההם היה שלטון המדינה בהונגריה ליבראלי ואֶגאַן נאלץ להצהיר, שלא דיבר בשם המיניסטר, וחיוה את דעתו הפרטית בלבד. אולם הוא הצליח להניע את משרדי הממשלה שיבצעו את תכניותיו. בהמלצתו הוגשה הצעת־חוק נגד ההגירה מגאליציה, וכן הוקמו חנויות קואופרטיביות לאוכלוסיה הרותינית שבהן יוכלו להשיג את צרכיהם בזול. חנויות אלה לא התפתחו כי מנהליהן הנוצרים מעלו בתפקידיהם ומהקופות נגנבו כספים באופן מתמיד. גם מאֶגאַן עצמו נגנבו, באחד מסיוריו במונקאץ׳, 3000 גולדן. אבל למרות כשלונו גרמו החנויות האלה הפסדים גדולים לסוחרים היהודים בקארפאטורוס והיו להם לרועץ גם לאחר מכן.

בשנת 1910 פירסם אֶגאַן חוברת־תעמולה אנטישמית בקשר למצב בקארפאטורוס. היהודים כינוהו „המן", ושמחתם היתה גדולה כאשר איבד את עצמו לדעת[121].

היחס לעבודת הצבא

שמן על מדורת האנטישמיות נוסף כאשר נתגלה בתרס"ט (1909) זיוף בספרי־הלידה בבילקה.

ספרים אלה היו המקור היחידי לרשימות מחוּיבי הצבא; לפיהן התיצבו חיבי גיוס לצבא. לפי חוקי הממשלה ניתן היתר נשואים רק לאלה שהביאו תעודות שחרור מהצבא או תעודה שהעידה על מילוי חובת השירות הצבאי. אולם הסיכוי לשרת שלוש שנים בצבא, שרובו גויים ונוסף לכך אנטישמיים, לא היה בו כדי להרנין לב היהודים החייבים בשירות זה. ליהודי חרד שהקפיד על שמירת השבת ואכילת כשר נוספו עוד נימוקים חשובים להשתמטות משירות הצבא, שם קשה היה לקיים זאת במסגרת הצבא, ובמיוחד — לטירונים. ומאחר שהיהודים בקארפאטורוס השתדלו להשיא את בניהם בגיל צעיר ולקיים מה שנאמר: „בן שמונה־עשרה לחופה" ומאחר שברובם הגדול הקפידו הקפדה מלאה על כשרות, נקטו כל הדרכים להיפטר מהשירות הצבאי. אחד הדרכים לכך היה לרשום כנקבות את הבנים הזכרים וממילא לא הופיעו ברשימת חיבי הגיוס. מי ששכח להבטיח את בנו מיד אחרי לידתו השתדל לתקן את הדבר כשנה לפני מסירת הרשימות לשלטונות הצבא. ברור, רק בודדים יכלו להתחמק בדרך זה מהצבא.

והנה קרה שיהודי אחד ביקש מאת ר׳ מאיר איזראעל, רבה של בילקה, שניהל את ספרי הלידות והפטירות בעיר ובגליל, לעשות לו „טובה" כזאת ולא נענה. הלך הלה והלשין על הרב ועל האחרים. כשנודע לרב שהשלטון עומד לערוך חקירה־ודרישה בדבר וכי הדבר עלול לגרום לחילול השם ולגרור אחריו גם פורענות לא מעטה, שרף חלק מספריו ועקר מן העיר ומן המדינה בכדי לעלות לארץ־ישראל.

הגילוי הזה עורר רעש גדול בהונגריה כולה, וביחוד משום שהנאשם בזיוף היה רב ידוע־שם. כנראה לא היתה ממשלת הונגריה בתקופה זו מעונינת לתת חומר להשתוללות אנטישמית והשתדלה לטשטש את הדבר. היא ראתה את הענין כמקרה מקומי ולא הרחיבה את החקירות והחיפושים גם במקומות אחרים. היא העמידה למשפט את הרב שניהל את ספרי הלידה (שלא בנכחותו) וכן מספר ראשי משפחות והענישה אותם בעונשין שונים[122], והסתפקה בכך, שמשנת 1895 נעשו ההרשמות בספרי הלידה והפטירה על ידי מוסדות הממשלה ולא על ידי כוהני הדת, כאשר היה קודם־לכן.

ר׳ מאיר איזראעל עני היה ולא היה לו כסף להוצאות הנסיעה. פנה לאחד הרבנים מידידיו, ר׳ אהרן וייס מבנדי־קוביץ, בהצעה לקנות את ה„חזקה" שלו בשביל חתנו הצעיר, תמורת הוצאות־הדרך לארץ־ישראל. ר׳ מאיר עלה לארץ[123] ונתמנה לחבר הביד"ץ של החסידים בירושלים. הוא חתום על כמה אזהרות ואיסורים, ביניהם גם על איסורי בתי־הספר בירושלים בשנת תרע"ד[124].

כנראה הציע ר׳ מאיר איזראעל את ה„חזקה" שלו גם לר׳ חנניה יו"ט ליפא טייטלבוים מסיגאֶט, כי בתרע"א בא בנו ר׳ יואל טייטלבוים, והוא אז אברך צעיר, לאורשאווא, הסמוכה לעיר הגליל בילקה, והתישב שם. לשואלים השיב שאין לו כל כוונות בישיבתו בעיר, סתם איוה לו למושב

120. „פאר יוסף" ספורי תולדות קורות נפלאות והתנהגות רבנו איש האלקים — מרן יוסף מאיר זצ"ל ונהג כצאן יוסף עמו בספינקא, — מאת אלכסנדר וייס מספינקא, סיגט תרצ"ד, ע׳ כ"ח.

121. על אֶגאַן ופעולותיו ראה ב־.M. Zs. Sz 1900 ע׳ 97.

122. ראה Hagyomány בעריכת הרב מאיר שטיין (המשכו של Magyar Rabbik) שנה 5 גליון 7 (ניסן תרס"ט) ע׳ 214.

123. התשובות במהר"ם שיק חיו"ד פ׳, אה"ע צ"ו צ"ז קכ"ג הם אליו. כמה תשובות אליו נמצאות בשו"ת „יד יצחק".

124. ראה ספר „דרכה של תורה" ע"ד החינוך של ילדי ישראל והוא אוסף האיסורים על בתי־הספר. ירושלים תר"פ, ע׳ ל"ט.

את העיר הזאת. אך עד מהרה הצליח לנתק את העיר אורשאווא מרבנות בילקה ולהיבחר לרבה של קהילה זו. אמנם קהילת בילקה לא קיבלה אותו לרב, אך גם רב אחר לא יכלה לקבל משך זמן רב, כי פרישתה של קהילה חשובה מגלילה, מנעה מקהילת בילקה להחזיק רב לבדה. אמנם גם ר' יואל טייטלבוים לא כבש את הרבנות כיבוש מלא, כי עשרה כפרים שהיוו את גליל אורשאווא מיאנו לקבל את רבנותו ונצטרפו לרבנותו של ר' חיים אלעזר שפירא שהיה אז רב בטשינודיוב שעל יד מונקאץ'. ומשנבחר לרבה של מונקאץ' נספחו גם הם לגליל הרבנות המונקאצ'ית.

מחלוקת בין רבנים

סכסוכי רבנות כאלה וחמורים מהם קרו גם בקהילות אחרות.

הרב אב"ד ר' אברהם צבי באֶרגמאן מיאסינה מתאונן לפני רבה של לאֶמבאֶרג ר' יצחק שמלקיס, שבשנת תרס"א בא מאן־דהוא „שאינו מוסמך להוראה ותקע שם אהלו בלי שאלה מהרב וראשי הקהילה וקורא לעצמו ,מורה מורנו' ומורה הוראות וגם דורש ברבים ומסדר קדושין וחותם עצמו חונה פה ק"ק[125]."

על הסגת גבול ברבנות התאוננו במיוחד הרבנים אשר „מלכו" על גלילות גדולים. כמעט בכל ישוב גדול נמצא תלמיד־חכם מוסמך להוראה שאנשי המקום, שהיו צריכים לו, החזיקוהו, כדי שישב על התורה. קשה היה בכל שאלה קטנה וגדולה באיסור והיתר לנסוע אל הרב לעיר הגדולה. לא תמיד היה ביכולתן של קהילות קטנות אלה לשלם גם משכורת לרב וגם לפרנס תלמיד־חכם שבתוכם. ולכן יש ונתעוררו קהילות קטנות כאלה ובשעת כושר פרשו מגליל הרבנות ובחרו לרב את מורה־ההוראה שבמקום. רבני הגליל מיחו על פרישות אלה, מגילות עפות הופצו מכל צד והיו משפטים ובירורים, ויש שגם רבנים גדולי התורה נכנסו לעובי המחלוקות הללו, ומתוך רגש אחריות הכריעו על פי רוב את הכף לזכות עצמאותן של הקהילות הקטנות[126]. הדבר הביא לתיקון המצב הרוחני מכל הבחינות.

מחלוקת גדולה בין רבנים, שהציתה את כל חבל־הארץ, ואשר להבותיה הגיעו גם להונגריה ולגאליציה, נתלקחה בשנת תרס"ד. המחלוקת פרצה בעטיו של איסור על שו"ב, אלה אוסרים ואלה מתירים, והאוסרים מוסיפים על איסורם על השו"ב גם איסור על הוראתו של הרב המתיר, והכל בכתב, במגילות עפות שנדפסו והופצו בכל רחבי קהילות ישראל.

מקום המעשה לא היה בקארפאטורוס, אבל האישים הראשיים שהיו מעורבים במחלוקת זו פעלו במדינה זו. ר' יהוסף רוטנברג, הרב בקאסון שבקארפאטורוס, היה קודם לכן רב בעיר מאַד שבהונגריה. הוא עזב את העיר מחמת חילוקי־דעות בינו לבין קהילתו, אך עם זאת הודיע שאינו מוותר על חזקת רבנותו. בכל זאת נתמנה רב אחר במקומו, והוא קיבל כשו"ב את גיסו של הרב הקודם, אולם לרגל סכסוך ביניהם הוציא איסור על שחיטתו. רבי יהוסף יצא לעזרת גיסו, וטען שעדיין רבה של מאַד הוא ואין לשום אחר הרשות להתערב בעסקי עירו וקהילתו. הרבנים ר' צבי הירש שפירא ממונקאץ', ר' חנניה יו"ט ליפא טייטלבוים מסיגאֶט, ר' פנחס קליין מסאֶליש, ר' משה גרינוואלד מחוסט, הצטרפו לאיסור על השו"ב, ואח"כ על ר' יהוסף עצמו. לצדו של ר' יהוסף יצאו ר' אהרן ווייס מבנדיקוביץ וגדולי הרבנים מגאליציה: ר' שלום מרדכי שוואדרון מברז'אן, ר' יצחק שמלקיס מלבוב, ור' פייבל שרייער מבראדשין. חסידי הרב מקאסון קראו את האוסרים בשם „אנשי חמס" (ראשי־תיבות של חוסט, מונקאץ', סיגאֶט, סאֶליש). הצד השני אף הוא החרה החזיק בגימטריות, והמחלוקת נמשכה זמן רב וגם כעבור שנים נותרה טינה בלבות.

תלמוד תורה

„חדרים" ובתי־ספר

לא היה ישוב בקארפאטורוס שבו לא דאגו לחינוך הבנים, החל ממלמד דרדקי ועד למלמד גפ"ת. מקום שבו היתה הפרנסה מצויה, דאגו האמידים לא רק לבניהם, אלא גם לבני עניים. על פי רוב היה ה„חדר" בבית־הכנסת או בבית־המדרש. שם לימדו חומש ורש"י וגמרא. מלמד הדרדקי לימד בפרוזדור בית־הכנסת, ב„פאליש", ואם לא התאים לכך — בעזרת־הנשים. המלמד נשכר ל„זמן", היינו מחודש חשון עד לחודש ניסן, ומחודש אייר עד חודש אלול.

בדרך כלל נכנס הילד ל„חדר" משמלאו לו ארבע שנים. כבן שש למד חומש ורש"י, והתחיל ללמוד גמרא, ובהגיעו לגיל שתים־עשרה נשלח לישיבה. בני־עניים נשלחו לישיבה גם מטעמים כלכליים.

ב„חדר" למדו כל היום. משעה חמש—שש בבוקר עד שבע וחצי—שמונה, ומתשע עד הצהרים ; ומשלוש עד הערב; והתלמידים לומדי גמרא, עד שמונה—תשע בערב. עם הפעלת החוק הממשלתי בדברי חינוך חובה, נשתנה קצת גם סדר־הזמנים ב„חדר" בהתאמה לשעות בית־הספר.

---

125. שו"ת בית יצחק חו"מ סי' ס"ט.

126. ראה שו"ת „בית יצחק" יו"ד ח"ב ס' ע"ב. התשובה היא משנת תרמ"ד וכתובה לר' חיים ארי' כהנא דומ"ץ בסיגאֶט, בעל „דברי גאונים". המדובר שם על בחירת בנו ר' נחמן כהנא בעל „אורחות חיים" לרב בספינקא שהיתה שייכת לגליל סיגאֶט.

הממשלה ההונגרית קיימה בתי־ספר בכל ישוב שבו היה מספר מספיק של ילדים חייבי חינוך. שפת ההוראה בבתי־הספר היתה הונגרית, שלא ידעוה לא הרותינים ולא

על התורה

היהודים. היהודים והרותינים השתמטו מלבקר בבתי־הספר. הרותינים — על שום שראו בלימודים ביזבוז זמנם של הילדים רועי האווזים והחזירים; והיהודים — על שום שראו בהם ביטול תורה ב„חדר״.

מסטאטיסטיקה של שנת החינוך 1885/1884 אנו למדים על ההשתמטות מביצוע חוק חינוך חובה בחוז מארמרוש. באותה שנה התקיימו במחוז 209 בתי־ספר, וחייבי חינוך היו:

קאתולים	3370	ומהם השתמטו 26%
קאתולים אורתודוכסים	28546	ומהם השתמטו 33%
פרוטאֶסטאַנטים	1317	ומהם השתמטו 63%
יהודים	6384	ומהם השתמטו 78%[127]

הטלת קנסות על המשתמטים שיפרה את היחס אל בית־הספר ולאט לאט השלימו התושבים עם קיומו.

רבים מהרבנים הוסיפו להתנגד לשלוח את הילדים לבית־הספר ועשו מאמצים בכיוון זה. מסופר על ר׳ שלמה שפירא, רבה של מונקאץ׳, שפעם בהיותו באסיפת רבנים בבודאפאֶשט, הציע רב אחד, שהמרכז האורתודוכסי ינקוט צעדים אצל הממשלה „שהנערים העברים ההולכים בגימנסיות, לא יהיו נאלצים לכתוב בשבת״. ר׳ שלמה שפירא חיווה על כך את דעתו: „הוא היה מוכן לפעול בכיוון הפוך. שלא רק בגימנסיות יכריחו את נערי ישראל לכתוב בשבת, אלא גם בבתי־ספר העממיים. כי אז היה הדבר יותר לסייג ולגדר למשמרת שבת בבחינת הלעיטהו לרשע וכו׳ — — אז היה בירור גמור כי כל מי שיש לו רגש כל שהוא ביראת ד׳ וקדושת שבת, היה מוסר נפשו להציל את בניו שלא לשלחם לבית השוהלען. — — לא כן אם אין כותבים בשבת, אז בעווה״ר נדמה להאבות כי אין שום עבירה בלמוד לשונות העמים וספריהם[128].״

ואמנם ארבו לילד היהודי סכנות רבות בבית־הספר הממשלתי. יום המנוחה היה יום ראשון, ובשבת היו הילדים חייבים לבקר בבתי־הספר. התלמידים לא יכלו איפוא להשתתף בתפילה בבית־הכנסת, והדבר גרם לתקלה גדולה בחינוך לתורה ולמצווה. הם התהלכו כמעט כל היום בגלוי־ראש, ובחברותה אחת עם בני הנוצרים, והדבר לא השפיע לטובה על הדור הצעיר. כמה קהילות יסדו וניהלו בתי־ספר במתכונת בתי־הספר הממשלתיים. בבתי־ספר אלה ניתן לילדים חופש בשבתות ובימים טובים ומכסת הלימודים הושלמה בימי ראשון בשבוע. כאן, בבית־הספר של הקהילה, נמצא הילד רק בין ילדים יהודים, וגם לימודי חול למדו בכיסוי־ראש. היו קהילות, ביחוד במערב הונגריה, שצירפו ללימודי החול את לימודי התורה, וההשפעה הדתית על התלמידים היתה גדולה, אם גם היו קשיים מסוימים בהשגת מורים שומרי תורה.

בבתי־הספר העדתיים הקהילתיים היתה שפת ההוראה הונגרית. הם עמדו תחת פיקוח הממשלה ומוריהם קיבלו את משכורתם, חלקה או כולה מקופת הממשלה. עם זאת היתה לבתי־ספר אלה אוטונומיה מסוימה בבחירת המורים ובתכניות הלימודים.

באונגוואר נוסד בית־ספר עממי לבנים ולבנות, בשנת 1880. לא בנקל עלה בידי הקהילה להתגבר על התנגדותם של חסידי העיר להקמתו[129]. החסידים טענו, שאם גזירה היא יש לבחור במיעוטה, ובמקום שהקהילה תלמד לימודי חול במוסדות החינוך שלה, שישלחו את הבנים והבנות לבית־ספר ממשלתי מאונס.

ר׳ משה הורוביץ, מנהל בית־הספר היהודי באונגוואר

הקהילה הצליחה לרכוש לבית הספר כוחות־הוראה מצוינים, מהם ר׳ יעקב יחיאל גאבל, תלמידו של בעל ה„כתב סופר״ שהיה למדן ותלמיד־חכם. וכאשר עבר מאונגוואר לגרוס־וורדיין שבטראנסילבאניה לנהל שם את בתי־הספר של הקהילה, היה אחד מעמודי התווך של האורתודוכסיה ההונגרית. באונגוואר הוציא לאור כתב־עת פדגוגי. כשלוש עשרות שנים ניהל מר משה הורוביץ, גם הוא יהודי חרד ובר־אוריין, את בתי־הספר של הקהילה באונגוואר. הוא היה ציוני ותיק, מראשוני הציונים בתקופת

127. M. Zs. Sz. 1886, ע׳ 307.
128. בית שלמה ע׳ ע״א וע״ב.
129. „אונגוואר״ מאת יהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל״, כרך ד׳ ע׳ 34.

הרצל. בשנת 1912 כתב את תולדות הקהילה היהודית באונגוואר.

בתרס״ב אנו מוצאים בית־ספר יהודי על־יד הקהילה בעיירה בוצ׳קוב. ר׳ פישל פֶאלדמאן, ראש ומורה לעדתו בבוצ׳קוב, פנה בשאלה הלכתית באותה שנה בקשר לבנין בית־מדרש וקינדער־שוהלע[130].

הנהלת הקרן הציבורית לחינוך ולתרבות של יהודי הונגריה פנתה לכמה קהילות במארמרוש בהצעה לייסד על חשבונה בית־ספר. הקהילות לא היו מעונינות בבתי־ספר, ולא נענו לפניה הזאת.

אחרי מאמצים מצד הקרן נפתח בית־ספר ביאסינה ב־1901. מלבד ראשי הנהלת הקרן ד״ר פראנץ מאַזאַאִי נאמו בחגיגת הפתיחה גם הכומר הקאתולי והיווני. בשנה הראשונה נרשמו 105 תלמידים. באותו מעמד מסר ד״ר מאַזאַאִי 1600 כתרים להלבשת הילדים העניים[131]. בית־ספר עממי היה גם לקהילת באַראַגסאַס.

בתי־הספר הקהילתיים לא הקיפו את כל הילדים היהודים. רבים מאד — אם מפני קרבת מקום המגורים לבית־הספר הממשלתי ואם מטעמי התבוללות או חסידות — שלחו את בניהם לבתי הספר הממשלתיים. לבעיית השבת נמצא פתרון ע״י מתן חופשה לילדי היהודים, והוראת הדת לתלמידים הנוצרים ביום הזה. שעות הלימודים בבתי־הספר הממשלתיים היו משמונה בבוקר עד אחת־עשרה לפני הצהרים ומשתים עד ארבע אחרי הצהרים. לימודי החדר הותאמו איפוא לכך, והילדים היהודים היו משכימים ל״חדר״ עד שבע וחצי בבוקר, מאחת־עשרה עד שתים־עשרה וחצי, ומארבע וחצי עד שמונה או תשע. הנה כי כן היה הילד היהודי עסוק כחמש־עשרה שעות ביום, והוא קיבל זאת כדבר המובן מאליו, ואף גם הגיע ללימוד דף גמרא באופן עצמאי, וגם לרמה מסוימת בלימודי חול וידיעת השפות שנלמדו בבתי־הספר.

גדול היה ההבדל החיצוני בין ה״חדר״ לבין בית־הספר, והוא לא היה עשוי להעלות את קרנו של ה״חדר״ בעיני התלמידים. בבית־הספר היו חדרי הלימוד גדולים ומרוּוחים, התלמידים ישבו על ספסלים נוחים לישיבה ומרוחקים זה מזה. ואילו ב״חדר״ רבה היתה הצפיפות. על פי רוב שימשה דירתו של המלמד בת החדר האחד גם לחדר הלימוד. פה גם ישנו המלמד ומשפחתו, ובחורף שימש חדר זה גם למטבח, כדי לחסוך עצי הסקה.

הורים מתקדמים ונכבדי הקהילה, ביקשו לשנות את פני הדברים, והחלו נותנים דעתם על הקמת בנינים ל״חדרים״ ול״תלמודי־תורה״.

בעיה נוספת, שהיתה טעונה פתרון, היתה זו של ה״מלמדים״. כל אדם ואף מי שלא היה מסוגל לכך יכול היה להיעשות מלמד״. לא היה צורך בשום רשיון מטעם הקהילה או הרב. כל מי שהצליח לאסוף מספר ילדים נהיה מלמד.

נכבדי הקהילה באונגוואר נתעוררו ויסדו בזמן אחד, ובאופן מקביל, שלוש חברות במטרה לבנות בנינים ל״חדרים״ שיתאימו לחוקי ההיגיינה: חברת ״תלמוד תורה״ בראשותו של ר׳ ברוך רייכפלד, חברת ״מחזיקי הת״ת״ בראשותו של ר׳ ליב שטרן, וחברת ״תומכי תורה״ בראשותו של ר׳ מאיר ליב מושקוביץ׳. הקימו בנינים חדשים. אולם היחסים בין שלוש החברות לא היו תקינים. לאחר שהוסדרו היחסים המשובשים בין שלוש החברות, עברו הבנינים לרשות הקהילה, המלמדים נעשו פקידי הקהילה, והיא שילמה את משכורתם, וכך קיבלה לידיה את הפיקוח עליהם ואת הזכות למנותם[132].

במונקאץ׳ לא התעוררה הקהילה לטפל ב״חדרים״ עד שלא נאלצה לכך על ידי מוסדות הבריאות של העיר. מחלות מידבקות פקדו מזמן לזמן את העיר ומוסדות הבריאות של העיר החלו להקפיד יותר על התנאים הסאניטאריים בעיר, וכך הוסבה תשומת־לבם גם למצב ההיגיינה ב״חדרים״.

כבר בתרמ״ה (1885) כששימש ר׳ שלמה שפירא כרב העיר, יצאה גזירה לסגור את ה״חדרים״. בהשתדלותו המיוחדת של נשיא המרכז האורתודוכסי ר׳ יצחק רייך בבודאפאֶשט, שהתיצב אצל רבי המדינה הממונים על החינוך יחד עם הרב ר׳ שלמה שפירא, הצליחו לבטל את הגזירה לאחר שהבטיחו שיונהגו סידורים סאניטאריים בחדרים[133].

בתרע״ג פרצה מחלת החולירע בעיר, ורופא העיר, יהודי, החל רודף את ה״חדרים״ ואת מלמדיהם. מארבים הושמו על־יד ה״חדרים״ שהיו מגרשים את התלמידים, קונסים את המלמדים בקנסות כסף, עד שהמלמדים נאלצו לפלוש עם תלמידיהם לבתי־המדרש שבעיר. בבית־המדרש הגדול ״הסתדרו״ כולם מסביב לשולחנות ואלה שלא הספיקו לתפוס שולחן, עלו ל״עזרת־נשים״. ההמולה היתה גדולה, והתלמידים השתובבו ושברו את הספסלים בבית־המדרש. הקהילה נאלצה להיכנס בעובי הקורה ולהעלות על שולחן דיוניה את שאלת ה״חדרים״. כבר בתחילת הדיונים נתגלעו חילוקי־דעות עמוקים בין הנהלת הקהילה לבין הרב דמתא ר׳ צבי שפירא.

130. שו״ת פרי השדה ח״ב סי׳ מ״ט.
131. M. Zs. Sz. שנת 1901 ע׳ 34.
132. ״אונגוואר״ מאת יהודה שפיגל ב״ערים ואמהות בישראל״, כרך ד׳, עמ׳ 32.
133. ״בית שלמה״ ל״ח ע״ב.

ההתבוללות בין יהודי הונגריה הגיעה באותה תקופה לשיאה. הלשון ההונגרית חדרה גם לבתי החסידים בעיר. הרב חשש מפני שינויים בחינוך הילדים ב„רוח הזמן" גם במבצר זה של היהדות, ולכן תבע לקבוע בתקנות ה„תלמוד־תורה" סעיף מיוחד שיבטיח לרב דמתא את ההכרעה בבחירת המלמדים, דבר שעשוי היה, לדעתו, לבלום את התפשטות ההונגריזאציה.

הנהלת הקהילה היתה מורכבת בימים ההם מחברים שכבר נתפסו לתהליך ההונגריזאציה ומחסידים, לרוב חסידי באֶלז. אלה ואלה התנגדו, מטעמים שונים, לדרישת הרב. ראש הקהילה, מר אהרן־ישעיה וויינברגר, היה יהודי שומר מצוה, אך עם זאת חשב את עצמו לבן הלאום ההונגרי, ובתרבות ההונגרית ראה חזות הכל. הוא היה בגדר יודע־ספר, אבל לא למעלה מזה, וכן היתה גם רמת השכלתו החילונית. כבן כפר סמוך למונקאץ' שהגיע לעשירות, התרברב והתגאה בעשרו. פרצה מחלוקת חריפה בין הנהלת הקהילה לבין הרב.

בחודש ניסן תרע"ג פנה „אקרו"ט * מונקאטש" בכרוז בשם „מסירת מודעה" והיא התנצלות מאת מנהלי הקהילה בענין ה„חדרים" [134]. במסירת מודעה זו מפרסמת הקהילה את החלטתה לבנות בתים מתאימים לשיכון ה„חדרים" ו„למען הסיר מעלינו כל חשד ופקפוק אשר יוציאו עלינו מחרחרי ריב הרוצים להבאיש ריחינו בעיני ההמון כי ח"ו במרמה נעשה." וכלפי הרב ייאמר: „— — ופתאום הגיע לידינו כתב אישור מהרב הגאון ובית דינו שאסור לנו לקנות גם לשכור חדרים — — אתה קורא נכבד תן לב אם לא דברי הנביא נתקיים בנו: עמי מאשריך מתעים."

חסידי באֶלז שבהנהלת הקהילה סובבו את פני הדברים כך שהקהילה פנתה להאדמו"ר ר' ישכר דוב מבאֶלז בבקשה שיכריע בשאלה זו, והוא הכריע נגד דרישת הרב, ודבר זה היה ראשית מדון, מחלוקת מונקאץ' — באֶלז שהיכתה גלים סוערים בשנים שלאחר מכן, ונתפרסמה גם מחוץ לגבולות קארפאטורוס.

על הלך־הרוח ששרר במשרדי הקהילה נגד הרב, ילמדו חרוזים אחדים שחוברו ע"י מזכיר הקהילה ר' יחיאל מיכל קיש. הוא היה גם מחברו של הכרוז הנ"ל ועל אחד מהם רשם במו ידיו את החרוזים הבאים:

אל נא אחי תרעו להעמים אספקלריה מאירה
לדבר סרה על הרב הגאון הצדיק רבי צבי שפירא
לא בו האשם. מד' יצא הדבר והוא בשליחותו
יוציא הדבר לפעולת אדם ויבצע את גזירתו. כמאמר
חז"ל כד רגז רעיא על ענא, עבד לנגידא סמיתא.
הנמשל:
כאשר יקצוף ד' על עדתו, עמו וצאן מרעיתו
לא על כל אחד ואחד יעיר אפו, ישפוך חמתו
רק יפקיד עליהם שונא דעת ותבונה
והוא בתוהו ינהלם תחת מסוה האמונה."

מזכיר זה היה זקן מופלג, משרידי המשכילים. לפנים היה שם משפחתו קליין אך הוא שינה אותו ל„קיש" — קטן בהונגרית, ובעברית היה רגיל לחתום יחיאל מיכל הקטן. הוא ידע הונגרית וגרמנית והיה בעל סיגנון עברי יפה. הוא שימש כמורה דת בבתי־הספר התיכוניים שבעיר וחיבר גם ספר להוראת הדת בשפה ההונגרית.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נשתתק ענין החדרים והכל נשאר כשהיה. פעלו אז בעיר שתי חברות לתלמוד־תורה שמטרתן היתה לסייע לבני עניים שידם לא השיגה לשלם שכר־לימוד. האחת חברת „תמכין דאורייתא" שתקנותיה נערכו על ידי ר' צבי אלימלך שפירא [135], והשניה חברת „תלמוד תורה" שיסדה ר' חיים סופר, בהיותו רב העיר.

ישיבות

גם קודם לכן היו מתלקטים כמה בחורים אצל גדולי התורה שכיהנו בקהילות שונות. אבל ישיבה ממש נוסדה עם בואם של תלמידי ה„חתם סופר" לכהן כרבנים בערי המדינה. הם נשאו נפשם לישיבה כישיבת רבם בפראֶשבורג בה למדו בנעוריהם. ישיבה ראשונה מסוג זה נוסדה בתקצ"ה באונגוואר על ידי ר' מאיר א"ש. אחרי פטירתו בתרי"ב, ניהל בנו ר' מנחם א"ש את הישיבה והעמיד תלמידים רבים, תלמידי־חכמים וגדולי תורה.

ר' חיים צבי מנהיימר, ר' אלעזר לאֶוו, ר' אברהם יוסף גרינוואלד ור' אלימלך כהנא, רבה האחרון של קהילה גדולה זו, ניהלו בזה אחר זה את הישיבה הגדולה באונגוואר, ולא פסקה תורה בעיר זו עד חורבנה.

עם בואו של ר' משה שיק לחוסט, בשנת תרכ"א, העביר לשם את ישיבתו שניהל ביאֶרגן, בה שימש קודם רב הקהילה. בחוסט נוספו לישיבה גם בחורים מקומיים, ובמשך הזמן רבו מאלה שבאו ממרחקים. בימי רבנותו הקצרים של ר' עמרם בלום ובימי ר' יואל צבי רוט הוסיפה הישיבה להתקיים. היא גדלה ביחוד בימיו של ר' משה בן עמרם גרינוואלד בעל שו"ת „ערוגת הבושם".

בשנת תרכ"ו (1866) הכירה הממשלה ההונגרית בשלושים ואחת ישיבות בהונגריה כישיבות מכינות לישיבת

* אלופי קהילה ראשיה וטוביה.

134. טופס הכרוז נמצא אצלי.

135. תקנות חברת „תמכין דאורייתא" נדפסו פעמים אחדות, באחרונה בקלוז' בתרפ"ו, וגם בגאליציה, ראה „מאזנים לתורה" לר' משה תאומים.

פראָשבורג [136]. מאלה היו במדינת קארפאטורוס: באונג־וואר — בהנהלת ר׳ מנחם א״ש; בבעראָגסאס — בהנהלת ר׳ אברהם יהודה הכהן שווארץ; בחוסט — בהנהלת ר׳ משה שיק, בסאָליש — בהנהלת ר׳ י. שאמועל. על אלה נוספו במשך הזמן ישיבות חדשות: בבנדיקוביץ בראשותו של ר׳ אהרן וייס; במונקאץ׳ בהנהלת ר׳ שמעון גרינפלד, שהיה דיין הקהילה, ועוד אחת בהנהלת ר׳ שמואל זנוויל כהנא, יהודי עשיר ותלמיד־חכם. שתי הישיבות האלה נסגרו עם התמנותו של ר׳ שמעון גרינפלד כרב בקהילת סאָמיהאלי במקום אביו; ועם התמנותו של ר׳ שמואל זנוויל כהנא כדיין בקהילת מונקאץ׳. ר׳ חיים דב גרוס שבא למונקאץ׳ מפטרובה, יסד ישיבה חדשה.

ישיבה גדולה נתקיימה בסוואליאווא בהנהלת ר׳ שלום גולדנברג, רבה של הקהילה. היא היתה מפורסמת בשקידת תלמידיה.

בישיבות עסקו בגפ״ת בלבד.

בזמנו של ר׳ משה שיק היה סדר הלימוד בישיבות חוסט כדלקמן: באחרון של פסח, בב׳ דשבועות ובשמיני עצרת היה פותח באיזו סוגיה — ובאסרו־חג היה ה„נסיון" על סוגיה זו: „היה לומד שעור עיון ד׳ פעמים בשבוע — והיה עומד מן עשר עד חצות. בחצות פסק כי אמר: בעל הבית — אצלו אכלו הבחורים — לא יצטרך לחכות לבחור (ביומו). שיעור פשוט לימד ביום א׳. ביום ג׳ בין מנחה למעריב לימד טור ובית־יוסף, ובליל ד׳ יורה דעה וליל ה׳ חומש ורש״י עד פרשה רביעי, ובכל יום אחר התפלה לימד „מגן אברהם" כסדר, היינו הלכות חג בחג — ביום ה׳ היה תמיד הנסיון. גם הרצאת השעורים וגם הנסיון היו בעמידה ובשטריימל [137]."

על דרך הלימוד בישיבת אונגוואר בזמנו של ר׳ חיים הירש מנהיימר מספר עובר אורח: „ארבעים תלמידים נמצאים בישיבה. למדו ,זה וזה גורם׳. אחד שואל והשני משיב והרב נותן אוזן קשבת ולא עונה דבר. תלמיד אחד מרצה את ,היד החזקה׳ על ענין זה, הבליט את הסתירה בדבריו, ותלמיד שני מוכיח כי צדקו דברי הרמב״ם. שני ימים עברו בשקלא וטריא. ביום השלישי פתח הרב את פיו הקדוש ופלס במאזני שכלו כל הסברות אשר שמע מכל אחד ואחד. זה עונג רוחני במלוא מובן המלה [138]."

גם ביתר הישיבות נהגו לפי שיטות אלה בשינויים קטנים.

כלכלת הבחורים היתה ב„אכילת ימים", היינו כל יום אכלו אצל בעל־בית אחר. היו בחורים שהצליחו למצוא שבעת הימים, ולעומתם היו „בטלנים" שהשיגו רק שלושה־ארבעה ימים בשבוע, ושבת בכללם. בשאר הימים התפרנסו מתמיכת חברת המזונות שהיתה מצויה בכל ישיבה.

לבחורי הישיבות שידעו להסביר דף גמרא גם לאחרים נמצא מקור פרנסה בחזרה על שיעורי הרב עם התלמידים המפגרים בלימודיהם. אלה נקראו „בחורים חוזרים".

פרקי הווי

חסידים ורביים

רובם של יהודי קארפאטורוס היו חסידים. ההשתייכות ל„חצר" חסידית מסוימת היתה מורשת אבות. אם האב השתייך לחצר הזידאטשובית או הבאָלזית המשיך בכך הבן.

במשך הזמן נתקבלו גינוני החסידים גם בקרב המת־נגדים. ואף־על־פי־כן רבים מהם לא היו לובשים שטריימל וקאַפּטאַן ולעומת זאת ביקרו אצל האדמו"רים והתנהגו כחסידים. סוג זה לא נתחבר ל„חצר" מסוימת וראה בכל האדמו"רים צדיקים שווים במעלה, ואם נזדמן אחד האדמו"רים למקומם או לקרבתם היו מגישים לו ללא היסוס „פתק". דבר כזה לא היה מקובל אצל חסידים. מעולם לא הגיש חסיד באָלזי „פתק" לאדמו"ר אחר, כך נהגו גם ויז׳ניץ כלפי אדמו"רים שלא מבית ויז׳ניץ.

בתיאור משנת תרכ"ט—תר"ל מתאר עובר־אורח את אחד מחסידי האדמו"ר ר׳ מנדלי מויז׳ניץ שפגש בדרכו:

„איש אחד חבוש בכובע עגול על ראשו ומכנסים רחבים מכסים את בשרו. ציציותיו נגררות עד קרסוליו והוא יושב על גל אבנים ומנפצן לרסיסים. בגשתי אליו, הושיט לי את ידו הגסה אשר אצבעותיה מחותלות במטלית ונתן לי שלום. אמרתי לו: שא נא אלופי אם אפריעך מעבודתך. אני דורש ממך להאציל לי עבודה בניפוץ הסלעים. והמנפץ אמר לי: אין מאומה. אני עובד בקבלנות ואני בעצמי מושל על רגעי. מפולין אתה? הוסיף המנפץ לדבר אלי. אני נוסע מדי שנה בשנה עם חברי לקבל פני הצדיק ר׳ מנדלי מויז׳ניצה. מזגו הטוב, קלסתר פניו לא ימושו מזכרוני. הד נגינותיו מצלצל תמיד באזני. מלה היוצאת מפיו חודרת אל הלב. — — לבי מלא געגועים. מונה אנכי את הרגעים בכל שנה לקבלת פני הצדיק. ימים אחדים קודם ראש־השנה מתכנסים יחידי סגולה מגלילנו ונוסעים לויז׳ניצה. אין אנו נוסעים במסלה הכבושה אבל דרכינו דרך השביל בין ההרים. כשלוש מאות איש מתכנסים יחד מצוידים בקמח תירס וגבינת כבשים ובטלית ותפילין. שמים אותם על כר הסוס ורוכבים בין הרים נוראים התומכים בגאוותם שחקים — והצוקים הבולטים מתוכם מבהילים את האדם בגדלם. אם משיאם תעיף עיניך על מסלת מטה חלפת ברוח עועים והבתים אשר בנויים במסלת מטה יראו לך

136. M. Zs. Sz. 1884 ע׳ 638.
137. „דרכי משה" החדש ע׳ ח׳ סעיף ט״ז.
138. „זכרון אברהם" לר׳ אברהם פייער, ניו־יורק תרפ״ד ע׳ 65.

כגרגרי חרדל. הרים אשר השלג לא נמס מעליהם גם בתקופת תמוז. לפעמים הרים אשר הם ישרים כסרגל חוסמים עלינו את הדרך. — — סמוך לכפר יאסין הדרך יותר נוחה לרכוב. גם באקדוחים אנחנו מזדיינים מפני השודדים אשר מצויים שמה. בדרך אוכלים ממליגה שאנו מבשלים בדרך. היא צפה בחמאה וגבינת כבשים, פשוט טעם גן עדן[139]."

חסידי קארפאטורוס ראו באדמו"ריהם אנשי מעלה שקרבתם לשמים מכשירה אותם להיות פועלי ישועות, להמתיק גזירות, ואפילו לבטל קנסות כסף ומאסר שהוטלו עליהם על ידי בתי המשפט הממשלתיים.

בפני האדמו"ר הביא החסיד את תלונותיו על השכן הגוי ועל היהודי המתחרה. אליו הגיש את משאלתו שפרתו תהא משופעת בחלב, ושעסקיו יצליחו. גם כשנגנבו ממי שהוא בהמותיו היה פונה לרבי, ויש שהרבי הפליא ומצאן, שכן גם מחזיק הגניבה היה משכים לפתחו של הרבי והוא ציוה להחזירה לבעליה[140].

מספרים: פעם נגנב שטריימל יקר אצל אחד חסיד שבא להתארח אצל הרבי. החסיד התאונן לפני הרבי, וזה הזמין אליו אחד מראשי כנופיות הגנבים. הרבי דרש ממנו במפגיע לעשות הכל כדי שיוחזר השטריימל היקר. הרבי טען לפני ראש הכנופיה: הרי הדבר עלול לגרום לכך שהחסידים יוקירו את רגליהם מהמקום הזה וגם יגרור הפסדים לסוחרים, לבעל־העגלה ולבעלי אכסניות ובכלל לכל העיר. אמר לו ראש הגנבים: רבי, אם עשו את הדבר ה„חסידים" שלי, — יהא לבו סמוך ובטוח שהשטריימל יוחזר. אבל, אם ה„חסידים" של הרבי עשו את הדבר, על הרבי לדאוג לכך.

ואמנם גם ראש הגנבים היה חסיד, וגם הוא היה לבוש בשבתות שטריימל וקאפטאן.

למעשה היו השטריימל והקאפטאן חשובים גם בעיני רבנים. עובדה היא, שבקביעת שיעורי ה„חלוקה" בכולל מונקאץ' היו מעדיפים יהודי בן־תורה בינוני, אבל לבוש בגדי חסידים על תלמיד־חכם מובהק שלא לבשם[141].

כמעט לכל הזרמים החסידיים בגאליציה היו חסידים ומעריצים בין יהודי קארפאטורוס. חסידי ויז'ניץ התגוררו במארמרוש והיו מרוכזים בשטח גיאוגראפי מסוים. בקרבם, ביחוד במחוז בארג, היו שוכנים חסידי „חצר" זידאטשוב ובנותיה — דולינה וקומארנא. היו חסידים שנהו אחרי האדמו"ר מאטוניה וקוסוב. במחוז אונג וגם בבארג היו רבים שנימנו עם חסידי סאנדז ואחר כך שיניאווא. מנינים מעטים היו לחסידי באלז בקארפאטורוס, והגדול בין אלה היה במונקאץ'.

היו גם חסידים של אדמו"רים מקומיים, וביניהם חסידי סיגאט, ספינקא, מונקאץ' וקאסוני. רבים מהחסידים היו מבקרים בשבתות קבועות אצל ר' מרדכי מנאדבורנה שגר קודם בחוסט, ואחר כך קבע את משכנו בבושטינה.

חסידי ויז'ניץ, שלא יכלו לנסוע עד לויז'ניץ, מצאו תחליף בביקור אצל רבי מוטילי חודורוב בבאדאוויליה, שהיה גיסו של ר' ישראל האגר האדמו"ר מויז'ניץ. רבי מוטילי — היגר לאחר־מכן לאמריקה.

כמעט כל חסיד שהה שבתות אחדות בשנה אצל הרבי שלו. היו אלה שבתות קבועות, כגון פרשת שירה, שבת „נחמו" וביחוד בימים נוראים.

חסידי ויז'ניץ היו נוסעים לויז'ניץ בשיירות. כל אלה שגרו בסביבה אחת נתלקטו על יד בית־הכנסת של כפר מרכזי, ולאחר שנתאספו כולם ניתן אות והשיירה יצאה לדרכה.

כל הדרך היו שרים ומזמרים: „שמחים בצאתם וששים בבואם" „כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך" ועוד שירים כיוצא באלה[142]. בימי העליה לרבי היו החסידים שבסביבת הנהר דיבאווא (דיבאווא — ריקה) מתאספים בבאדאוויליה ועולים דרך ההר קאמיניץ לגאניץ', ומשם דרך ההר באברוקו לבריסטור, לפאנטר — ועד לויז'ניץ. החסידים שגרו בסביבת ה„מארא" היו מתאספים בפוליאנא ועוברים את הקאפילאש (גבהו 2400 מ'), ואלה שגרו בסביבת ראכוב עלו על היאבלוניץ. הכפרים היו מתרוקנים מגבריהם ונשארו בהם רק נשים וטף, חלשים וחולים. אלה נשאו את בדידותם הזמנית בשמחה, בהאמינם באמונה שלמה שראש המשפחה הנמצא במחיצת הרבי יביא הביתה את ברכותיו להצלחות וישועות וגם סגולות ורפואות.

בעד כל הון דעלמא לא היה מחליף החסיד את המטבע, או המטפחת שהרבי לחש עליהם ברכתו. הילדים נשאו מטבעות אלה כקמיעות על חזיהם.

הערצת היהודי הפשוט לרבי נאצלה גם על בניו ונכדיו של הרבי (הבנש"קים = בנם של קדושים). הם נישאו ממש על כפיהם של חסידי קארפאטורוס.

מושג על זיקה זו לרבי נותנת שאלה ששאל חסיד מהכפר וולובויה מאת ר' משה בן עמרם גרינוואלד, רבה של חוסט, בעל שו"ת „ערוגת הבושם":

„אחת מי"ב חלות שהיתה מונחת על שולחן הטהור של כבוד קדושת אדמו"ר הרב הקדוש מבעלזא זי"ע * וניתן לו. והוא חביב בעיניו עד לאחת, יותר מכף מלא נחת,

139. שם 52, 53.
140. פאר יוסף ע' כ"ד.
141. מתוך העתק מכתב נשיאות הכולל הנמצא בידי.
142. „בית ישראל" להרצל אפשאן, ע' 58.
* זכותו יגן עלינו

ונפשו בשאלתו אי רשאי למוכרו עם החמץ בשטר מכירה [143].״

ואמנם בעל שו״ת „ערוגת הבושם״ תלמידו של בעל ה„כתב סופר״, שנעשה גם הוא חסיד, חסידו של האדמו״ר מבאֶלז, השתדל להבין לרוח השואל, אך כנגד ההלכה לא הועילה גם ההבנה לרוחו, ופסק: „אידי דחביבא, הואיל והיתה מונחת על שולחן גבוה של מרן ז״ל, נכון לקיים בו מצות שריפת חמץ.״

קרה מקרה ובאחד מסיוריו של האדמו״ר מויז׳ניץ בקאַרפּאַטורוס נקרעה טליתו מתחת לעטרה והתפילין־של־ראש בלטו מתוך הקרע. חשבו יהודים תמימים אלה שהרבי עשה כך בכוונה כדי שהתפילין יובלטו מתוך הטלית. הוציאו רבים מהם אולריהם מכיסיהם וקרעו קרעים בטליתותיהם כדי להבליט את התפילין מהטלית. וככל שהיתה אישיותו של הרבי מעורפלת יותר, מסתורית יותר, כן הירבו יהודי קארפאטורוס להימשך אחריו ולהאמין אמונת אומן בו.

לכמה מהאדמו״רים היו תועמלנים שפשטו בכפרי המדינה הנידחים ועשו נפשות לאדמו״רים. תועמלנים אלה צמחו משורות החסידים עצמם ועשו את מלאכתם מתוך התמסרות ואמונה נלהבה. אחד מיוחד כזה היה ר׳ מרדכי חנא, מחסידי ויז׳ניץ. הוא היה בעל בית־מרזח, והפקיד את עסקו בידי אשתו וגיסו שיוכל לשבת אצל רבו או לעסוק בשליחותו. בילה את ימיו בצום ובעריכת גלות, כשהוא נודד מכפר לכפר יחד עם ר׳ משה דוד, ראש הקהל של גאניץ׳ וחוזר אתו על הפתחים לאסוף נדבות ל„פדיון שבויים״ — לשחרור יהודים כשרים שנלקחו לצבא, להכנסת כלה עניה או יתומה וכדומה. אגב נדודיו מכפר לכפר היה מספר נסים ונפלאות מהרבי ועושה נפשות לחסידות ויז׳ניץ [144].

אורח־חיים

יהודים תמימים אלה היו עניים מרודים. הם היו משתכרים אל צרור נקוב בעבודתם הקשה וביגיעם הרב כבהמים, סבלים, מנפצי אבנים, נפחים ופחחים, מתקני כלים בחוטי־ברזל (דראַטערס), זגגים וסיידים, עושי מברשות וכורתי עצים ביערות, בעלי־עגלה ורפסודאים, חנונים, סרסורים ושדכנים, והם לא מאסו בשום עבודה, ותהא הקשה ביותר, אך גם זו לא תמיד נזדמנה להם.

גרים היו בבקתות ובעליות הבתים שגגותיהם עשויים קש או גבים, וישנים על קש ותבן בלי מיטות. רהיטי הבית, במידה שהיו כאלה בכלל, היו מן הפשוטים ביותר. שולחן עשוי מקרשים בלתי מהוקצעים. הקרקע — טוחה בטיט צהוב במקום רצפה. ובכל זאת, מעולם לא התאוננו על רוע מזלם, וקיבלו על עצמם את הדין בחשבם שאינם ראויים ליותר מזה.

הלחם שאכלו בימות החול היה מגרעיני תירס, ורק בשבתות עלה על שולחן לחם־חטים. כששאלו ילד איך

מובטלים — ציור: י. מורבוי

מברכים על הלחם, היה עונה בפשטות תמימה: בימות החול „שהכל״, ובשבת „המוציא״.

המעשנים היו מייבשים לעצמם עלי־עץ שונים ששימשו להם במקום טאבאק. שעון כמעט שהיה בבל יראה ובל ימצא בכפר, ואף בעיר היה יקר המציאות. וכי מי זה צריך היה לשעון? מי היה צריך לדעת את השעה? מי זה צריך למהר?

היו שישבו חדשים תמימים בלי עבודה. אז היו יושבים לפתח הבית, מעשנים את הטאבאק המיוחד שלהם ומצפים לרחמי שמים. רווח היה ביניהם פתגם: מפסח עד עצרת — מונים, מי״ז בתמוז עד תשעה־באב מקוננים, מאלול עד ראש השנה — תוקעים, והקיץ חלף עבר.

„פרנסות״

מצב כלכלי זה היטה יהודים מן הדרך הישר ואילצם להיתפש ל„פרנסות״ מפוקפקות, כדי להבטיח פת לבני־ביתם. זקני הדור האחרון שמלפני השואה ידעו לספר, שאחד היהודים סיגל לעצמו את דרכי הכמרים הנודדים בכפרים. לבוש איצטלה של כמרים שוטט בכפרים, הטיף ליראת

143. שו״ת „ערוגת הבושם״ או״ח קי״ב. השואל הוא ר׳ ישראל יעקב טערקלטויב בק״ק מאלאמה. התשובה היא מי״א ניסן תרנ״ד (1894).

144. „בית ישראל״ להרצל אפשאן, עמ׳ 80.

שמים, ואסף תרומות ונדבות שהספיקו לו כדי מחיתו כיהודי פשוט בכפרו. לבסוף נודע הדבר ובני משפחתו כונו בשם גנאי „בני הגלח". יהודי אחר המציא לו מקור־פרנסה אחר: הרותינים, וביחוד הכפריים שבהם, היו אדוקים מאד בדתם ומתנזרים בימי חודש הצום ממאכלי בשר. נפל היהודי על „המצאה" מקורית: בעזרת „מתנת יד" לאחד הכמרים בעל־השפעה הוכשרה לאכילה מַרגארינה מפירמה מסוימת בהכשרו של רב חרדי ידוע. הכומר הודיע על כך לצאן מרעיתו, והתחילו כל הכפריים לחפש אחרי המַרגארינה הזאת. בעקב זאת עלה הביקוש למרגארינה זו ונידחתה תוצרתן של פירמות אחרות. הכומר, וביחוד היהודי בעל „ההמצאה", באו כמובן על שכרם בעין יפה. ובעלי הפירמה גם כן „לא הפסידו."

היו יהודים בקארפאטורוס שמצאו פרנסה במו"לות. כשהגיעה בתו של תלמיד־חכם לפרקה ולא היה בידו לנדוניה ולהוצאות החתונה, „חיבר" איזה ספר, השיג „הסכמות" שהעידו על אישיותו של המחבר ועל מטרת חפצו, ועם „חיבור" זה שלפעמים רבו בו דפי ההסכמות על דפי ה„חיבור" עצמו, היה המחבר עצמו חוזר על הפתחים „למכור" את ספרו. היו גם מו"לים שהדפיסו מחדש איזה ספר קטן, לפעמים ספר סגולות ורפואות, והפיצוהו בין ידידיהם מכיריהם. מהם שעסקו גם בגניבות ספרותיות: לקחו ספרו של מחבר כלשהו וצירפו לו שער חדש. כך התהדר יהודי מחוסט בפרי רוחם של אחרים ו„חיבר" ספרים: „דרשות ובאורים על התורה" ו„חידושי הלכה ואגדה על מסכת ברכות" ועוד ספר על שולחן ערוך „יורה דעה", כשהוא קובע בשער הספר את הפסוק המקובל „אשר חנן ד' את עבדו — — הצעיר באלפי ישראל [145]."

חיי עמל

כמעט כל תושבי טרנבה והכפרים שבסביבה וכן במקומות אחרים היו עובדי אדמה. אבל האדמה אדמת־טרשין היתה, דלה ורזה. היא לא הצמיחה אלא תפוחי־אדמה, שעועית, כרוב, שבולת־שועל ותירס. לרבים מהאיכרים האלה היתה גם פרה חולבת או עז, וכמה עופות. העבודה בשדה גזלה את זמנו של האיכר וכל משפחתו, ובכל זאת לא היה בה כדי מחייתם.

נתכסתה האדמה שלג והכל קפא. התחבורה נשתבשה בתקופה זו ולא היה קשר בין כפר לכפר. חיות הבר, חולדות ושועלים, זאבים ודובים שוטטו רעבים ביערות ובשדות וסיכנו את עוברי הדרכים. בשחרן לטרף התקרבו גם למקומות ישוב ועשו שמות בלולים וברפתות. רוב התשובות שהשיב בעל מהר"ם שיק לרבני קארפאטורוס הן בשאלות דריסה [146].

עוד קודם החורף העלו את הצאן והבקר בגדרות־צאן מיוחדות על ההרים, ואחד או שניים מיהודי הכפר עלו עם הצאן לשמרן כל החורף. השומרים הצטיידו בלחם ובשאר מצרכי מזון למשך חדשים. הם לקחו אתם גם חומשים ומדרשים למזונם הרוחני. ואם לא הבינו לשון־הקודש — לקחו אתם „צאינה וראינה". במשך הזמן הזה היו מנותקים מכל ישוב, ותפילה אחת בפיהם: שלא יחלו ולא ימותו שם, כי גם לקבורה לא יובאו במשך זמן החורף. הצאן היו מגודרות יפה מפני החיות הטורפות ולא אחת ראו השומרים בעד השמשות הקפואות איך מתנכלים הזאבים לצאן בשוטטם סביב הבית וגדרות הצאן המסוגרות היטב.

הצחוק יפה לבריאות

למרות היגיעה הרבה והעמל הקשה לא נסתלק ההומור מיהודים אלה. אדרבה, הוא הקל מעליהם לשאת בעול והאיר בברקיו את אפלולית השעבוד ודאגות יום יום [147]. כנושא לבדיחותיהם שימשו חיי ד' האמות וה„סידור". בבדיחותיו נתן היהודי פורקן לעצמו, וגם בימי וידוי ותשובה שולח רסן לשם בדיחה. כשראה בימי הסליחות וערב יום־הכפורים תרנגול עומד על אחד משלבי הסולם הסמוך לגגו וקורא קוקאריקו, המשילו לשליח־ציבור האומר „אל מלא רחמים" על אחיו ואחיותיו התרנגולים והתרנגולות שנשחטו לכפרות על קידוש השם. גם בעצם קריאת קוקא־ריקו, שמע „מילי דאורייתא". התרנגול קורא ומזרז לעבודת הבורא: „קו־כַּארי־קו! (קום כארי, קום!)

את המשתמט והעריק מן הצבא (בימי מלחמת־העולם הראשונה), המתחבא בעליות־הבתים ובמרתפים מפני השוטרים והבלשים, קרא בשם „טמיר ונעלם", ולא חשש כלל להשתמש בתואר המיוחס לבורא העולם.

עשירים שהשתדלו להשתחרר מהצבא, היו שוכרים יהודי חלוש או בעל־מום שהיה מתיצב במקומם ומזכה אותם בשחרור. היו יהודים בעלי מומין שעשו מומם מקור פרנסתם. היהודי הקארפאטורוסי קרא להם „כפרה". לתרנגול צעיר קראו „בר־כפרה" (דמיון פוניטי לבר־קפרא התנא), ולא חששו לפגוע בכבוד התנא.

חופש גמור נתנו יהודי קארפאטורוס לבדיחות־הדעת

145. ראה מאמרו של יצחק אלפסי „מתהדרים בתורת אחרים" ב„הצופה" מה' אדר תשי"ג. ה„מחבר" הזה, ר' מרדכי נתן הכהן שווארץ, הדפיס שער חדש לספר „אמרי בינה" לר' ישראל אוירבאך, לספר „ברוך מרדכי" לר' מרדכי פריד, ולספר „חמדת צבי" לר' צבי הירש הלוי הורוביץ.

146. שו"ת מהר"ם שיק חלק יו"ד ס' ע"ה, ע"ו, ע"ז, ע"ח, ע"ט, פ'. התשובות הן למיידאן, וולובוי, בילקה.

147. התיאורים הם על פי ספרו של אפשאן „בית ישראל", וספרו של דוד שן „שוחרי אלקים בין הרי הקארפאטים".

בימי הפורים. לרוב היו נוהגים כך גם ביום פורים שושן. הרביים לבשו חג גם ביום זה ו„ערכו שולחן".

שמחות ובילויים

לא היה ישוב יהודי שלא היתה בו להקת שחקנים בפורים. גם מחברי מחזות לא חסרו. ראש וראשון למחברים היה ר' הירש־ליב גוטליב שהיה בדחן בחסד עליון[147א]. הוא עצמו ישב ופעל בסיגאֶט שנחשבה אז לבירת מארמרוש, אבל מחזותיו נפוצו בכל הונגריה, ובעיקר בקארפאטורוס. את הנושאים שאב מן המאורעות המקומיים שסיפקו לו חומר רב. מחבר מחזות לפורים, מתחפש בעצמו ומבדח את הקהל היה ר' קלמן וויס במונקאץ', שהיה ידוע בכינויו „קלמן פורים". פרנסתו — סנדלר, לבוש קאפוטה ושטריימל וחרד למצוות. ר' אשר זליג וויס היה אף הוא מחבר מחזות לפורים ובדחן במונקאץ'. בפורים שיתפו פעולה והציגו יחד את פרי רוחם.

הפרולוג במחזות פורים היה, כרגיל, מונולוג של שכּוֹר. הכל נסלח לו לשכּוֹר, והוא השתמש בזכותו זאת כדי להצליף על ימין ועל שמאל ולהוכיח את הרב ואת ראש הקהל. לאחר מכן באה שיחת „בטלנים". גם „חסידים" הופיעו שלעגו ל„דייטשים", היינו למתנגדים, ולאחרונה הופיעה כל הלהקה ושרה בחרוזים על כל המאורעות שהתרחשו מפורים הקודם ועד הפורים בו הציגו. בימה שימשו שולחנותיו של הרב. חיברו שני שולחנות זה אצל זה, ועליהם הופיעה הלהקה. בין שחקני פורים היו גם בעלי כשרונות. ולא אחת נשמע מפי שחקנים ומבקרי תיאטרונים שראו את הצגת־פורים דברי צער על „כשרונות שחקניים" מעולים, שהלכו לאיבוד ולא מצאו להם מקום על בימת התיאטרון.

הבדחן הופיע גם בחתונות. הוא חרז חרוזים על ה„יחוס" של הכלה ועל מידותיה ומידות הוריה. כן עשה גם לחתן.

מנהג של בדיחות־דעת, המיוחס לאחת התקנות שהנהיג ר' צבי אלימלך מדינוב, היה נהוג במונקאץ'. רגילים היו לאסוף כספים בחתונות לשם קניית ספרים ותיקונם בשביל בית־המדרש הגדול. במשך הזמן נקבע משחק מיוחד, במסיבה עם החתן, כשעה־שעתיים לפני החופה. בחורי העיר, חבריו של החתן, התאספו מסביב לשולחן, וגבאי החברה לקניית ספרים ותיקונם ניצחו על הסדר. בראש־וראשונה מכרו את ה„מצליף" (מפה שנקשר בה קשר). המכירה היתה כנהוג במכירת העליות: כל המרבה במחיר זכה בו. הזוכה במצליף היה זכאי לחבוט בו ידו של כל מי ששכח והניחה על השולחן. אם חתן דומה למלך, הרי יש לשבת על־ידו ב„דרך־ארץ" ולא להניח את הידיים על השולחן. כן מכרו את הזכות לכבד בזמירות. הזוכה במקח זה היה רשאי להטיל על כל הישר בעיניו לשיר ולזמר את השיר והזמר שבחר. המסרב שילם קנס כפי המוסכם. לרוב סירבו לציית לבעל־הזכות לשיר דווקא את השיר שבחר בו, ואם נענה מישהו לדרישה והיה מוכן לשיר, ציוה עליו בעל־הזכות לשיר בניגונו של הרבי את „זה כפרתי" או את הפסוק השני בשיר השירים. בדיחות־הדעת היתה שלמה והצחוק מילא כל פה.

חזנים וניגונים

הניגון מילא תפקיד רב בחיי היהודים בקארפאטורוס. למרות האיסור של אסיפת מיכאלוביץ היו בכל הערים שבקארפאטורוס חזנים שהתפללו בלווית מקהלות. בראשונה ניסו הרבנים לעצור בעד „הרע" הזה, אך לא הצליחו בדבר. החזנות בלווית מקהלה הלכה ונתאזרחה בבתי־הכנסיות, אלא שהקפידו על כך שהחזן יהיה לא רק בעל קול ערב ויודע נגן אלא גם יהודי כשר. אחרי קונגרס־הפירוד התעוררה שאלה, אם מותר למנות חזן ירא־שמים, שכיהן קודם בקהילת „סטאטוס־קוו" (שאינה מסונפת להסתדרות האורתודוכסים בהונגריה), שיעבור לפני התיבה בקהילה חרדית. הביד"ץ במונקאץ' פנה בשאלה לר' משה בן עמרם גרינוואלד בעל „ערוגת הבושם", רבה של חוסט, ולר' יהודה גרינוואלד רבה של סאַטמאַר, ושניהם לא התירו את הדבר[148]. בעל שו"ת „ערוגת הבושם" התיחס גם לעצם ענין החזנות וזו לשונו:

„האספסוף אשר בקרבו התאוו להעמיד חזן ש"ץ אשר קולו לאזנים ערב עם להקת משוררים שיש להם מעשה ואין להם מחשבה. — — ותרגז בטני ונפשי נבהלה ונכאבה. לזאת יחרד לבי ונפשי למשמע אוזן דאבה, איך קהלה נאה וחסידה עיר ואם בישראל פנימה בת מלך כבודה, מאיגרא רמה לבירא עמיקתא פלאים הורדה, — — להעמיד ש"ץ כזה בוטה כמדקרות חרב[149]."

ובכל זאת היתה ראשית דרכו של ר' יוסילי רוזנבלאט בחזנות בעיר מונקאץ'. הוא התפלל בלווית מקהלה. ומשוררי מקהלתו המשמשים כחזנים, מתפארים שהיו מתלמידיו הראשונים של יוסילי. לאחר שעזב את מונקאץ' נתקבל במקומו חזן ירא־שמים ומיטיב־נגן — ר' ווֹלף בראַוואַרמאַן, וגם הוא התפלל עם מקהלה. גם חזנים — „בעלי־תפלה" חסידיים נדרשו להתפלל עם מקהלת משוררים. חזן־ש"ץ חסידי כזה, היה החזן של בית־המדרש הגדול במונקאץ' ר' חיים יוסף אידר, בעל קול נעים ובעל השכלה מוסיקאלית.

147א. על ר' הירש ליב זה ראה להלן.
148. ראה שו"ת „זכרון יהודה" לר' יהודה גרינוואלד סימן קפ"ו.
149. שו"ת „ערוגת הבושם" או"ח ט"ו.

הוא היה חסיד ולבש מלבושי חסידים. כמעט כל היום ישב בבית־המדרש עם אחד מתלמידי החכמים שבעיר, ר׳ אברהם שמחה כהנא, ולמד גמרא. ההבדל בין חזנותו של ר׳ חיים יוסף לבין חזנים אחרים היה רק בכך שמקהלתו שרה ניגונים חסידיים בלי מלים.

גם באונגוואר התפללו החזנים בלווית מקהלות. החזן יוסף גוטליב נסע בשנת תרפ״ח לאנגליה ובמקומו מינו את אחיו לחזן.

במשך הזמן נכנסו להיכל השירה גם בני קארפאטורוס ומדינה זו התחילה לספק חזנים גם למקומות אחרים — לאנגליה ולאמריקה.

מן החזנים שהיו גם מלחינים הצטיין במיוחד ר׳ חיים יוסף אִידר שהלחין ניגונים חסידיים.

במונקאץ׳ נקבעה מסורת ששני חזני העיר — ר׳ וולף בראוואָרמאַן, ששימש בבית־הכנסת, ור׳ חיים יוסף אידר, שהיה החזן בבית־המדרש — אימנו את מקהלתו של הרב לקראת הימים הנוראים. ר׳ חיים אלעזר שפירא, רבה של מונקאץ׳ היה גם „בעל־תפילה" טוב, והתפלל בלווית מקהלה. ר׳ וולף בראוואָרמאַן לימד את המקהלה ניגון אטי מתחטא ומתרפק לתפילת „היה עם פיפיות עמך" ור׳ חיים יוסף אידר לימדה „מאַרש" לתפילת „ויאתיו".

היו אלה ניגונים סתם, ניגוניהם של הרביים, וביחוד אלה שעברו בירושה מאב לבנו; ניגונים כאלה היו לכל זרם חסידים. חסידי סאנז׳ הצטיינו בניגוני דביקות, ועל הניגון „לאל אשר שבת" אמרו החסידים שהוא לקוח ממלאכי השרת. רבים מהחסידים שרו את ניגוני רבי אייזיק טאוב, הרבי מקאלוף. ביחוד הירבו לשיר ניגוניו בשפה ההונגרית בחתונות ובשמחות אחרות, אף על פי שרבים מהחסידים לא הבינו את פירוש המלים ההונגריות. בגלל הניגונים אירעו התנגשויות וקטטות בין חסידים מזרמים שונים, ויש שהגיעו הדברים עד לערכאות.

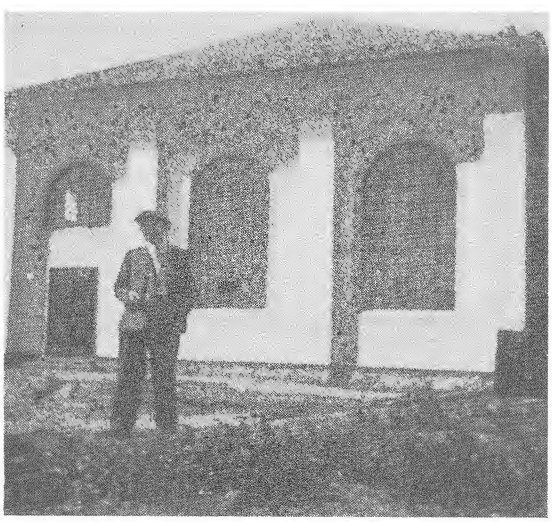
יהודים התחילו להסתנן למוקרה, שתושביו היו חרשי־עץ גרמנים, אשר יושבו שם על־ידי מַריה תרזה, שעסקו במלאכות־עץ. היהודים נתקנאו מאוד בבתים היפים שניבנו להם, ולאט לאט התחילו תוקעים יתד במקום. מקודם פתח אחד בית־מרזח, מחוץ לכפר. אחריו פתח שני ושלישי, פלוני חנות, ואלמוני — אטליז, עד שנתרכזו שם שבע טליתות. כדי שיוכלו להתפלל במנין שכרו בחורים אחדים שבאו למקום בשבתות. כל שבעת בעלי הבתים התפרנסו בכבוד ובזמן קצר הגיעו לאמידות. שבעה בעלי־בתים אלה מחולקים היו לשלושה זרמי חסידות. חלק היה שייך לחסידי ויז׳ניץ, חלק לדולינא, וחלק לזרם אחר. כאשר עבר לפני התיבה אחד מחסידי ויז׳ניץ והתפלל — כמובן בנעימתו, — לא נעם הדבר לאזני חסידי דולינא, ולהיפך. משום כך אירעו כמה פעמים התנגשויות וביטול תפילה עד שהגיעו לפשרה: שלוש שבתות יתפללו בנעימת ויז׳ניץ ושבת אחת בנעימת דולינא. באחת השבתות עבר לפני התיבה חסיד דולינאי ושר „לכה דודי" בניגון חדש ששמע אצל הרבי: לא יכלו חסידי ויז׳ניץ להתאפק, כי הם לא היו שרים בכלל „לכה דודי". כדי לזרז את הש״ץ, שניגונו היה אטי, התחילו הוויז׳ניצאים בניגון אחר משלהם. פרצה קטטה, החזן פשט את טליתו, והמתפללים עזבו את בית התפילה באמצע התפילה.

שני הצדדים תבעו זה את זה לדין, ושוטרים הובילום לבית־המשפט בטייטש. השופט שלא השיג את רקע המריבה, הזמין את הרב מטייטש לחוות דעתו. לפי בקשתו של הרב העביר השופט את הדיון לרב והוא קנסם בקנסות־כסף חמורים לטובת התלמוד־תורה [150].

בלילות החורף הארוכים השתדלו אוהבי שמחה להזמין זה את זה למסיבות מלווה־מלכה. אנשי ישוב אחד היו מזמינים את אנשי הישוב הסמוך. כך בילו שעות בשתיה ואכילה תוך זמירות ושיחות על צדיקים ותוך בדיחות־הדעת ועליזות.

בתי־כנסיות ובתי־מדרשות

בתי המדרש בערים ובכפרים היו פתוחים בכל שעות היום. בכל עת נמצאו בהם לומדי משניות או גמרא. בחורף

בית־המדרש החסידי ה„קלויז" באונגוואר

שימש בית־המדרש המוסק תמיד גם אכסניה לעוברי־אורח. גם בשעות הלילה נשאר בית־המדרש פתוח עד לאחר

150. „בית ישראל" לאפשאן, ע׳ 218—239.

חצות, ובעלות השחר כבר היו אנשי מעמד שעסקו בתורה ואמרו תהלים.

בבתי־מדרשות היו ספרים רבים, על פי רוב משניות וגמרות. אך פה ושם גם ספריות שלמות. בבית־המדרש הגדול במונקאץ׳ היו כ־6000 כרכים, מלבד ששה־שבעה ש״ס וגמרות בודדות. בבית־המדרש הקטן במונקאץ׳ מיסודו של ר׳ יוסף זרח היה מבחר גדול של ספרי פוסקים, שאלות ותשובות וספרים נדירים יקרי מציאות.

משום מה זלזלו יהודי הכפרים בעליית „רביעי" לתורה בתפילת השבת. בגלל עליה זו אירעו פעמים רבות מריבות וקטטות.

אמונתם של יהודי קארפאטורוס היתה תמימה. בחודש מרחשון תרצ״א נפטר בחוסט ר׳ יוסף מנחם פיקל. בצוואתו ביקש הנפטר מבניו־יורשיו, להביא אתו לקבר גם את החוזה שבינו לבין דודו הרב ר׳ בנציון הלפרין מנאגאש. חיפשו היורשים בניירותיו ומצאו את החוזה שנחתם על ידי שני הצדדים, ובו התחייב ר׳ יוסף מנחם פיקל לשלם את כל חובותיו של הרב ר׳ בנציון הלפרין ולתמוך בו ככל אשר תשיג ידו ותמורת זאת זיכה הרב הלפרין את ר׳ יוסף מנחם בחלק מעולם־הבא שלו. על החוזה נמצא חתום גם רבה של חוסט ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד שאישר את החוזה.

את בעלי־הבתים של הקהילה מנו לפי הטליתות. הישוב מונה כך וכך טליתות. רווקים לא התעטפו בטלית. בני שמונה־עשרה — תשע עשׂרה נכנסו כרגיל לחופה. על פי רוב לא הרחיקו נדוד בחיפושי שידוכיהם. בן כפר נשתדך בבת הכפר הסמוך. כך נתקשרו שני הכפרים בעבותות אהבה ובקשרי חיתון והשמחה היתה במעונם של שני הכפרים יחד. באופן כזה היו כל הישובים הסמוכים מחותנים וקרובים זה לזה בדרגות שונות של קרבה משפחתית.

במלחמת העולם הראשונה

ביום ששי ערב תשעה באב תרע״ד, נודע ליהודי קאר־פאטורוס שפרצה המלחמה ובשבת כבר היו התפילות מעורבות בשיחות מעניני־היום הפוליטיים. רבים גם לא ניתן להם לשבות את שבתם בחוג משפחתם, כי נקראו לצבא עוד בשעות התפילה. הם החליפו את השטריימל והקאפטאן במדי־צבא ונשארו בקסרקטינים מחכים לפקודות לצאת לחזית.

בקריאה ראשונה זו לדגל עדיין לא נפגעו המוני העם. רוב היהודים ידעו להיפטר מן הצבא עוד בהתיצבויות של ימי שלום, ועתה היו פטורים מלהיענות לקריאה ראשונה. אך תוך חודש־חדשיים נדרשו גם המשוחררים, עד לגיל מסוים, להתיצב מחדש, ושוב לא הועילו התחבולות של

ימי שלום. הבדיקות היו חמורות ורבים מהמתיצבים גויסו. הם אומנו במהירות ונשלחו לחזיתות. לא עבר חודש ימים ומוראה של המלחמה התחיל להיות מורגש בכל רחבי חבל־ארץ זה שהוא חבל ספר. הרוסים פרצו לגאליציה, ושיירות של עגלות טעונות חבילות, כרים וכסתות והמוני פליטים, וביניהם זקנים, נשים, וטף, נהרו מגאליציה לישובי קאר־פאטורוס ומילאו את עריה. עוד אלה באים, ובטרם יושיטו להם יהודי קארפאטורוס עזרה, וכבר אחזו גם הם במקל הנודדים להימלט על נפשם. ר׳ ישכר דב אייכנשטיין, הרבי מזידאטשוב, שברח מוארֶאצקי לסוואליאווא, עלה עם כל משפחתו וחסידיו לקרון הרכבת ביום הכפורים. אמנם סיימו את תפילת יום־הכפורים בקרון הרכבת, מהעדר קטרים שיסיעום משם.

כל יהודי הספר, והקרובים לספר, נטשו את מקומותיהם וברחו לפנים המדינה. רק את חפציהם החיוניים ביותר — טלית ותפילין, כרים וכסתות לקחו אתם. וגם קצת מזון. השאר — בתים ורהיטים, ספרים וכלי־בית, בקר וצאן — נשאר הפקר. יאסינה, חוסט, מונקאץ׳, אונגוואר, בארֶגסאס, וסאליש נעזבו מתושביהם.

צבאות הרוסים, אשר התקדמותם גרמה לבהלה זו, נעצרו בהתקרבם אל הרי הקארפאטים, וכעבור שבוע—שבועיים יכלו אמנם הפליטים לשוב לבתיהם, וביחוד בערים, אך החיים לא חזרו במהרה למסלולם. חדשים מרובים, ובשטחים מסוימים — עד לאחר המלחמה, הורגשו עקבות המאורע הזה. החוזרים מצאו את בתיהם ריקים. הרכוש נשדד ולא היתה ברירה אלא להתחיל הכל מבראשית. הגברים נקראו לצבא ונשארו בבית רק צעירים שלא הגיעו לגיל הצבא, שהוקדם לשמונה־עשרה, זקנים שלמעלה מגיל חמשים, בעלי מום וחלושי־גוף. כמה מהעשירים ובעלי־יכולת מצאו דרך להשתחרר מגיוס בהיעשותם ספקים של מזון, הלבשה ורכב לצבא. אחרים נשתחררו בתוקף עבודתם האזרחית שנמצאה חיונית למאמץ המלחמה. ועוד אחרים שכרו „כפרות" — אנשים בעלי־מום שהתיצבו במקומם ונשתחררו, וכך נמצאו בכל קהילה מספר אנשים שיכלו לשאת בעול הקהילה ובעול צרכי הציבור.

הקהילות עשו ככל שהיה לאל ידן למען החיילים היהודים בגדודים החונים בקרבתן. הן הקימו מטבחים כשרים והקפידו על הכשרות, ביחוד בפרוס הפסח. גם החיילים שלא הקפידו על כשרות בכל ימות השנה אכלו בפסח במסעדות כשרות שסודרו למענם.

נמצאו גם מתי מספר עריקים ומשתמטים שלא התיצבו כלל, התחבאו בעליות הבתים ובמרתפים וקיימו את הפסוק „אשרי אדם מפחד תמיד". מהם שלא ראו אור יום כל ימי המלחמה ומהם שקנו ממשוחררים את תעודותיהם, הדביקו

עליהן את תמונותיהם והלכו למקום שאין מכירים אותם, אך גם שם לא העזו לצאת ולבוא כאחד האדם.

מן המגויסים לחזיתות לא חזרו רבים. יש שמצאו את מותם בקרבות. אחרים הלכו בשבי לרוסיה ולמדינות

קאריקאטורה של חיילים יהודים בצבא האוסטרו־הונגרי

אחרות. המצב הכלכלי היה בכל רע. הקצבות המזון היו מצומצמות מאוד ואיכותו היתה גרועה ביותר.

הספקים הצבאיים, והספקים היהודים בכלל זה, צברו הון במעשי־תרמית שונים, והציבור הרחב סבל. ביחוד סבלו אוכלסי הערים שהיו תלויים בקיצוב המזונות, ואילו תושבי הישובים הקטנים מצאו דרכים להוסיף על האספקה הממשלתית. יתר על כן, האספקה הממשלתית, שהיתה מחושבת לפי מספר נפשות, סיפקה מצרכים שונים, כגון סוכר וקמח לבן, גם לאלה מהכפריים שמעולם לא השתמשו בהם קודם. בינתים הם התרגלו למצרכים אלה, וכך עלתה רמת־החיים שלהם. המשפחות שראשן או מפרנסן היה בצבא נתמכו על־ידי הממשלה. תמיכה זו היתה מחושבת לפי רמת־חיים ממוצעת, אך היתה גבוהה בהרבה מרמת־החיים שאיכרי קארפאטורוס הרותנים היו רגילים לה בזמן שלום.

בשנה האחרונה למלחמת העולם גברה העייפות. האנטישמים האשימו את היהודים בסבל המלחמה. אמנם, אחרי המלחמה נתברר שאחוז היהודים שערקו מהצבא לא היה גדול מאחוז העריקים בני עמים אחרים, ואדוני הארץ, המאדיארים, בכלל זה. למרות זאת ראו בכל יהודי, שלא לבש מדי צבא, משתמט ועריק, ובאופן מיוחד חיפשו אחרי עריקים יהודים, ואף־על־פי שהעלו חרס בידם, חזרו על החיפושים בכל עת מצוא. שעת־כושר לכך מצאו השלטונות בחגי ישראל, כשמתאספים היהודים בבתי־כנסיות ובתי־מדרשות לתפילה.

בחג השבועות תרע״ח הושם מצור על בית־המדרש הגדול במונקאץ׳, שבו היו באותו זמן כאלף מתפללים, ועל בית־מדרשו של הרב ר׳ חיים אלעזר שפירא שגם בו היו כמספר הזה בקירוב. כל מתפללי בית־המדרש נדרשו לצאת בזה אחר זה ולהזדהות, ולא נמצא ביניהם אף אחד שתעודותיו לא היו כשורה. בבית־מדרשו של הרבי, הסתפקו בהצהרתו של הרב, שיצא מעוטף בטליתו והצהיר שאין בין המתפללים אף עריק אחד. ואמנם לא שיקר, כי ר׳ אברהם שמחה כהנא ור׳ חיים וַטנשטיין שני „הטמירים והנעלמים" שהיו שם, התחמקו ונכנסו לארובת ביתו הפרטי של הרבי ולא נמצאו בין המתפללים בעת ההצהרה. גם במקומות אחרים הציקו השלטונות דוקא ליהודים, ואילו העתונות הסיתה נגד היהודים בלי רסן ובלי מעצור. אך כל ימי המלחמה לא היה קיים חשש לפרעות, באשר ה„גויים" הצעירים נעדרו מבתיהם. עם התמוטטותן של החזיתות בסוף שנת תרע״ח, התחילו אנשי הצבא של המדינות המובסות לחזור לבתיהם ונשקם בידם, שכן לא היה מי שיפרקו מעליהם. הבטחון נתערער וחיי היהודים נעשו הפקר ממש.

בגמר המלחמה

משבו המגויסים לחיים אזרחיים, נפסקו תשלומי הצבא למשפחותיהם; חסכונות לא היו, ועבודה לא נמצאה, כי חיי הכלכלה היו הרוסים; התחבורה היתה לקויה והמסחר — בשפל המדרגה. רק עשירי המלחמה יכלו לשלם את מחירי המזון, ולעומת זאת האיכר שהסתגל בעבדו בצבא לרמת־חיים גבוהה יותר סירב לחזור לרמת־החיים הירודה שמלפני המלחמה. הוא נטה לקבל את דברי־ההסתה האנטישמיים שתלו את הקולר ביהודים, והאשימום גם בתבוסה במלחמה.

המצב הפרוע אילץ יהודים בכמה ישובים כפריים להעתיק את מושבם לערים. חלק עשו זאת עד יעבור זעם, וחלק — לצמיתות, כי הבטחון בערים היה קצת יותר משופר. יהודים כפריים רבים החלו חושבים על הגירה לאמריקה, לקאנאדה וגם לארץ־ישראל. באותה שעה היה זה אמנם בגדר חלום, התחבורה היתה משותקת למעשה, קארפאטורוס היתה מנותקת מן העולם.

המהפכה הדימוקראטית של קארולי בהונגריה לא האריכה ימים. היא הצטיינה באנדרלמוסיה כללית, והיא שבקה חיים כדי לפנות מקום לאנדרלמוסיה גדולה הימנה, ולטירור עם מהפכת הקומוניסטים בראשותו של באֶלה קוּן.

את מהפיכת הקומוניסטים קיבלה האוכלוסיה הרותינית בשמחה רבה. לא על שום שנתנה להם פת לחם, אלא על שום שהתירה להם להתקומם נגד הבורגני המנצל ולעשות בו שפטים. ובעיני פשוטי־העם לא היה הבורגני אלא היהודי, והם השתדלו לעשות שפטים ביהודי כיאה למהפכנים טובים.

רבים מעשירי היהודים שבערים נעצרו כבני תערובות,

אך כשהסיעו אותם לבודאפאֶשט, נחסמה לפניהם הדרך בצומת־הדרכים בצ׳אַפּ. התקדמות הצ׳אֶכים מצד אחד, והרומנים מצד שני, ניתקה את הקשר עם בירת המדינה, בודאפאֶשט. וכך ניצלו גם בני התערובות היהודים ממוות בטוח.

„אזל סומקא ואתי חיורא" והאנדרלמוסיה שהשתררה בעקבות התמורות והחליפות במשטרים עוד הוסיפה קשיים על חיי היהודים. גם יהודים נתפסו לרעיון הקומוניסטי, ומהם שנעשו לעסקנים חשובים ולמנהיגים בתנועה הקומו־ניסטית. רובם של המנהיגים הקומוניסטים הללו זנחו את הקומוניסטים בתקופה הצ׳אֶכו־סלובאקית, אבל התבלטותם בימי המשטר הקומוניסטי נזקפה על חשבון כלל היהודים. הגויים האנטי־קומוניסטים ראו בכל היהודים את מחוללי הקומוניזם. בימי הקומוניסטים הסיתו נגד היהודים המנצלים, ומשהתמוטט המשטר הקומוניסטי היכו יהודים — כקומוניסטים.

מעבר מזה נכנסו הצ׳אֶכים לעיר אונגוואר ומן העבר השני התקדמו הרומנים ובאו עד בארֶאגסאַס. מונקאץ׳ וכל סביבתה נשארו באמצע, מנותקות מהונגריה ולא נכבשו לא על ידי הצ׳אֶכים ולא על ידי הרומנים.

אונגוואר נכבשה תחילה על ידי לגיונרים איטלקים, ובמקומם באו רומנים שנתחלפו בגדוד צרפתי. משך כמה שבועות נשארה העיר בלי שלטון, ולאחרונה נתפסה על ידי הצ׳אֶכים.

בתקופת הבינַים שבין שלטון לשלטון התארגנו בעיר חיילים יהודים ששבו מהחזיתות למשמר אזרחי, שהגן מפני האיכרים שפשטו בעיר לשוד ולביזה. בין המשמר האזרחי לבין השודדים אירעו גם התנגשויות. גם כניסת הצ׳אֶכים לעיר לא עברה ללא תקריות. בחורים הונגרים וכמה יהודים התקיפו את הצ׳אֶכים הנכנסים, ובעיר התנהלה מלחמת רחוב ממש. לבסוף נסוגו ההונגרים ונמלטו להונגריה [151].

בשבועות של העדר שלטון במונקאץ׳ נתארגן גם שם משמר אזרחי מחיילים משוחררים אשר גם הטוראים וגם הקצינים שלו היו יהודים. הודות למשמר אזרחי זה לא הצליחו גדודי פטליוּרה לתקוע יתד במונקאץ׳. חייליהם היחפים הגיעו עד לשערי העיר וחנו בתחנת הרכבת. חלק מהם הסתנן לעיר, אך המשמר האזרחי התגבר עליהם, פרק את נשקם, החזירם לתחנת הרכבת, והכניסם לקרונות, ונהג־קטר יהודי, יואל פריליך, הסיעם עד לגבול גאליציה. פריליך נתפס אחר כך על ידיהם ועונה עינויים קשים. הוא ניצל בקפצו מחלון רכבת דוהרת ועלה ארצה. במלחמת השחרור נהרג בחיפה בפגז האויב.

בעשרה באוקטובר 1919 ניהלו נציגי הרותנים משא־ומתן עם מפקדת הצ׳אֶכים באונגוואר, ששמה הוסבה לאוז׳הורוד, וכתוצאה ממנו נצטרפו לריפובליקה הצ׳אֶכו־סלובאקית כמדינה אוטונומית בשם רוס התת־קארפאטית. תוך כדי הנהלת המשא־ומתן חדרו למונקאץ׳ גדודים רומנים שנסוגו עם כניסת הצ׳אֶכים. העיר בותרה לשנים, חלק היה בידי הרומנים וחלק בידי הצ׳אֶכים. אחרי משא ומתן בין הכובשים נסוגו הרומנים מכל מדינת קארפאטורוס ונשארו רק בחלקי המדינה המזרחיים בהם ישבו רומנים: בחלקו המזרחי של מחוז מארמארוש ובכללו העיר סיגאֶט שאף היא נשארה בידי הרומנים.

151. „אונגוואר" ליהודה שפיגל ב„ערים ואמהות בישראל", כרך ד׳, ע׳ 41.

152. שם ע׳ 29.

פרקי היסטוריה

מאת שמעון ריינהרץ

המצב החוקי והחברתי

עד סוף מלחמת העולם הראשונה היה חבל קארפאטורוס חלק בלתי נפרד מהונגריה. לא כן יהודי קארפאטורוס בקשריהם עם יהדות הונגריה; הם היוו חטיבה מיוחדת אפילו מבחינה כלכלית וחברתית. בשנת 1790, למשל, דרש אירגון סוחרי הונגריה (לא־יהודים) מאת השלטונות, שמכל משפחה יהודית יורשה רק אדם אחד לעסוק במסחר [1] והשאר יפנו למלאכה ולחקלאות, ואילו בקארפאטורוס לא עמדה שאלה כזו כל עיקר. במשק הפיאודאלי ששרר בקארפאטורוס לא עסקו הרותינים כלל במסחר. הם היו איכרים זעירים ועובדים באחוזות הגראפים, ואילו הגראפים לא נאה היה להם לעסוק במסחר; לכן היה המסחר משלח־ידם של רבים מיהודי קארפאטורוס, ולא נמצא מערער על כך. אמנם נעשו נסיונות בלתי מוצלחים להביא סוחרים מבחוץ: ארמנים, יוונים, וואלאכים, ובתחילת המאה ה־18 נזכר בתעודות סוחר לא־יהודי במונקאץ׳. אולם מכאן ואילך חסרים רמזים על מעמד סוחרים שאינם יהודים. החל מהמחצית הראשונה של המאה ה־18 עבר המסחר לידי יהודים. ההצעה הנ״ל של הסוחרים ההונגריים התכוונה להיפטר ממתחרים יהודים ביישובם על הקרקע, ואילו בקארפאטורוס לא היה צורך בכך, כי כבר ישבו שם יהודים על הקרקע במחוזות ההרריים, ורוב הקרקעות שם היו לא מעובדים.

בימי הביניים היתה הזכות להרשות ליהודים להתישב במקום מסוים נתונה למלך, שהחליט בענין זה כראות עיניו. אולם בדומה לזכויות אחרות, עברה גם זכות זו מידי המלך לידי הפיאודאלים החל מסוף המאה ה־17. ישיבת היהודים בימים ההם שימשה מקור הכנסות במזומנים, ומשום כך היו הפיאודאלים להוטים אחרי היהודים.

יהודי החסות שילמו לפיאודאל מס והיו נתונים לשיפוטו. על יסוד החוק Salva Guardia של מועצת השרים [2] היה מתפקידו של הפיאודאל להגן על היהודי ולייצגו לפני שלטונות המחוז. הפיאודאל הפיק תועלת מהיהודי, ועל כן היה תומך בו ומגן עליו. שלטונות המחוז שהיו מורכבים מאדוני המחוזות, היו מתרשלים בביצוע הפקודות נגד היהודים שנתקבלו מן המרכז. בעלי הדומיניון מונקאץ׳— סנט־מיקלוש השתדלו להגן על היהודים [3]. הם עשו זאת בגלל טובת־הנאה שהיתה להם בכך: שהיהודים ישלמו להם דמי חכירה גדולים. היתה כאן זהות אינטרסים בין היהודי הזקוק למקום ישיבה ולבטחון לחייו ורכושו לבין האציל הזקוק לכסף. חלק ניכר מהכנסותיו קיבל הפיאודאל מזכיונות החכירה השונות שמסר ליהודי, אשר תיווך בינו ובין העולם הגדול בשיווק תנובת משקו [4].

הקיסר יוסף השני הוציא פקודה, שהיהודים יכתבו את תעודותיהם הרשמיות בגרמנית. פקודה זו חזרה ונשנתה, כי כנראה לא נקלטה על נקלה. כן הוצא חוק בדבר הוספת שם משפחה (חניכה). משנת 1814, חוזר החוק ואוסר לכתוב תעודות בעברית. החוק האוסר על צעיר יהודי לשאת אשה, אם לא גמר בית־ספר עממי, לא הוגשם מעולם, ואף לא ניסו להגשימו.

הגיעו אלינו תעודות מענינות על מצבם החברתי של יהודי קארפאטורוס בתקופת ההתישבות הראשונה. בתעודה אחת נאסר להפיץ את הדעה שהיהודים משתמשים בדם נוצרי לצרכי פולחנם. פקודה זו נשלחה בשנת 1791 על־ידי מיניסטר הפנים, הגראף יוסף צשאקי, בבודאפּעשט אל שלטונות מחוז אונגוואר ופורסמה באונגוואר בשנה הנ״ל. והנה תרגומה העברי:

„הואיל ויהודי מחוז אונגוואר הגישו למשרדנו (מיניס־טריון הפנים של חצר המלכות) קובלנות בשם כל קהילתם, שהולכת ונפוצה אצל הנוצרים האמונה שהיהודים זקוקים לדם נוצרים לחג הפסח, וביחוד מתפשטת אמונה זו בין שכבות העם הפשוט וגורמת לרדיפות היהודים ולסבל, ולהוכחת קובלנותיהם הגישו כמה עובדות. כדי להוציא מהלב משפט קדום זה נגד היהודים, מצווים אנו עליכם שתשתדלו בכל מאמציכם, לפי התנאים המקומיים, לעקור מלב האוכלוסיה הנוצרית את האמונה התפלה הזאת. יש להשתמש לשם כך גם בעזרת הכמרים להוציא מלב התושבים את המשפט

---

1. Magyar Zsidó Szemle, 1886, ע׳ 521.
2. Hóman-Szekfü: „Magyar történet", כרך 5, ע׳ 459.
3. ראה מאמרו של ש. הכהן־וויינגארטן לעיל, עמ׳ 19.
4. שם, עמ׳ 20.

הקדום, שהיהודים זקוקים לדם נוצרי. על הכמרים להורות לעם, שתורת משה והברית הישנה המקשטות את אמונת ישראל, שוללים בהחלט כל רציחה ושפיכות דמים בכל מקרה. היהודים מגנים כל רציחה שהיא לא פחות מהנוצרים. להלן מצווים אנו להקפיד על קיומו של החוק החדש מספר 38, לא לגרום צער וסבל ליהודים. יש להזהיר את האוכלוסיה על העונש הצפוי להם באם לא ישמרו על תוקף החוק הנ״ל. אם יארעו מאורעות מרגיזים כלפי היהודים יש להעניש את העבריינים בכל חומר הדין למען ישמעו ויראו״ [5].

תעודה מענינת זו מראה, שיהודי קארפאטורוס בכלל, ויהודי אונגוואר בפרט, לא ניצלו מסיוט עלילת הדם, שהבעיתה את היהודים מאז ימי הביניים ועד הזמן החדש. אולם הטיפול בדבר מצד השלטונות המרכזיים מורה על רוח ליבראלית יותר. המיניסטר יוסף צשאקי שם לו למטרה חינוך האוכלוסיה ועקירת אמונות תפלות מלבה. אם נשווה תעודה זו לבולות של אפיפיורים נגד עלילות דם ולשאר גילויי־דעת של נוצרים בנידון זה, נראה שמגיע לה מקום נכבד, בגלל האופי ההומאני והמחנך שלה.

כל המקורות שהגיעונו כמעט שאינם מזכירים גילויי אנטישמיות בקארפאטורוס. אדרבה, גילויים כאלה מצד השלטונות המרכזיים סוכלו והושמו לאל על ידי השליטים המקומיים.

מיעוט הידיעות על האנטישמיות בקארפאטורוס מאלף. שומעים לפרקים איזו תרעומת על היהודים המנצלים את האיכרים ומשתלטים על רכוש האצילים, אך אין אלה אלא קולות בודדים. בתעודות הרבות של הארכיון מונקאץ׳— סנט־מיקלוש, אין כמעט זכר לאנטישמיות מצד בעלי האחוזה. יש רק פקודה בודדת אחת משנת 1739, האוסרת על היהודים לרכוש נכסי דלא ניידי. היהודים נקראים: „עלוקות מוצצי דם האיכרים משועבדי האחוזה״. הם נתבעים למסור את החכירות לנוצרים בתנאי שיובטחו תשלומי דמי החכירה. אולם זהו רק קול בודד, והוא בניגוד לשורה שלמה של פקודות והצהרות המזהות את היהודי והחוכר. לפקודה זו לא היתה שום השפעה כי היא עמדה בניגוד לאינטרסים הכלכליים של בעל האחוזה. באותה שנה לא נמצא אף נוצרי אחד שיהיה מוכן לשלם 300 זהובים בעד זכיון המכס בכפר ואראצקי. טענותיהם של בעלי האחוזה שהתימרו להגן על האיכרים, לא הושם לב אליהן [6].

עוד קול בודד שומעים, ודווקא נגד היהודים העניים. כומר ממונקאץ׳ הציע לבעל הדומיניון, שהיהודים יוושבו יחד עם הצוענים באיזור השטפון של הנהר לאטוריצה ושיאסור עליהם לקנות בתים בשטח הישוב [7].

היו גם מקרים, שאנשים בעלי השפעה התערבו לטובת יהודים. הבישוף הרוסי ממונקאץ׳ פנה לגראף בוינה לטובת יהודי נרדף על־ידי הפקיד, מנהל האחוזה. ובמקרה אחר התערב נציב המושל לטובת יהודי שנעצר בעוון קללת אלהים. הנציב ביקש לשחררו.

ההגנה שבעל האחוזה ופקידיו הגנו על היהודים לא באה אלא כדי שהיהודי יימצא במצב כלכלי טוב ויוכל לשלם דמי חכירה גבוהים. מאותו טעם מיחה הגראף שיינבורן בוינה נגד הדרישה שהיהודים ישלמו גם את מס המשועבדים וטען, שיהודים אינם צריכים להימצא בדרגה זו.

הגיעונו גם תעודה על הלקאת יהודי כעונש מטעם השלטונות, ועל מניעת הלקאה נוספת בשל הסכנה הכרוכה בכך לחייו.

„הקנצלריה הקיסרית, מספר הפקודה 3993 משנת 1802. הנידון: פקודה על הענשת ברקו מרמלשטיין.

„בזה אנו מבקשים להודיע על מצב בריאותו של ברקו מרמלשטיין. האם זה נכון, שהתעלף לאחר שהולקה 50 מכות? האם החולה הוא נפוח עד כדי כך, שיש חשש שהלקאה נוספת של עוד 50 מכות המגיעות לו לפי ענשו, עלולה לסכן את חייו. בכל אופן ניתנה בזה הפקודה, שכל עוד לא תתקבל פקודת הוד מלכותו בענין זה, יש לעכב את ההוצאה לפועל של הלקאה נוספת. הרופא המחוזי הראשי ומושל המחוז נדרשים לחקור בענין זה [8].״

עצם הטרחת החצר המלכותית בענין כזה מראה על קשריהם של היהודים עם גורמים בעלי השפעה במחוז נידח זה ועל הצלחתם להביא דבריהם לחצר המלכות. בכל אופן היה מצבם החברתי והמשפטי של היהודים בקארפא־טורוס טובים לאין ערוך מזה שבפולין. היהודי ברקו דניאל דאלאוויטש הכריז בהישפטו עם אחד האצילים „אינני נתינו או עבדו.״ היהודים בקארפאטורוס זכו „לכבוד אדם״ יותר מאשר בפולין.

תעודה אחרת מספרת על סירוב לאשר רופא יהודי כרופא מחוזי: „באסיפה כללית שנתקיימה ב־4 למאי 1829 נבחר היהודי וולף מוריטץ רופא מחוזי. אולם היועץ המשפטי של המדינה סירב לאשר את המינוי, הואיל והוא בניגוד

---

5. Magyar Zs. Szemle, 1886, עמ׳ 432, 581. הועתקה על ידי הד״ר איגנץ פרידליבה, רב בקהילה הקונגרסית באונגוואר, ופורסמה בשנת 1886 בצירוף תרגום הונגרי.
6. ראה גם בפרק הבא על „המצב הכלכלי״.
7. Jüd. Archiv., 9—1928, חוברות אוקטובר—אפריל. מאמרו של שוש אנדור.
8. Magyar Zsidó Szemle, 1887, כרך 251, ע׳ 590. הועתקה מהמקור ההונגרי בארכיון של עיר אונגוואר על ידי ד״ר פריד־ליבר איגנץ.

לחוקים הקיימים. בזה מתבקשים השלטונות המרכזיים להכריע בדבר [9]."

תעודה זו מוכיחה את מציאותם של רופאים יהודים בקארפאטורוס. קשה להכריע אם היה בן המקום או יהודי זר. בכל אופן קשה היה ליהודי להתקבל לשירות הממשלה. במונקאץ' היה קיים חוק שאסר על היהודים לקנות תבואה בשוק עד שיישמע פעמון הצהרים. מנהל הדומיניון יצא נגד חוק זה שהגביל את חופש המסחר ולא הביא שום תועלת.

ב. מנדל כותב על מפעלי החינוך של היהודים בתקופת הקיסר יוסף ה־2, כי סעיף i של הקטע החמישי מפקודת החינוך משנת 1783 וסעיף 32 P 6 מפקודת החינוך משנת 1788 מגינים על הדת היהודית מפני כל פגיעה שהיא. מספרי הלימוד הושמט כל מה שעלול היה לפגוע ולהעליב בדת היהודית [10].

בבתי־הספר אסור היה להושיב את הילדים היהודים על ספסלים מיוחדים. הילדים היהודים היו פטורים מביקור בבתי־הספר בשבתות. נאסר על המורים בכל תוקף להעיר הערת עלבון כלשהי על דת אחרת. בהתאם לפקודת החינוך היתה הגרמנית שפת ההוראה בכל בתי־הספר.

מתחילת התישבותם בקארפאטורוס נקבע יחס השלטונות אל התושבים היהודים מתוך חשבון מסוים. השלטונות השתדלו לטפל בעניני היהודים ביושר.

עד כמה תפסה קהילת מונקאץ' מקום מכובד מוכח מן העובדה שבשנת 1794 שותפו נכבדי היהודים בדיונים על עניני העיר הכלליים [11].

בשנת 1829 בוטל האיסור על היהודים לרכוש נכסי דלא־ניידי, ובשנה ההיא קנתה קהילת מונקאץ' מגרש לשם הקמת בית־כנסת [12]. על הרב צבי אלימלך שפירא ממונקאץ' כותב וויינגרטן, כי הוא „ניהל את רבנותו בתקיפות וגם השתמש בכל הזכויות האוטונומיות לעונשין שהיו בסמכותו של רב בתקופה זו בהונגריה." באחד הפרוטוקולים מסופר על מקרה שהרב צבי אלימלך נהג בכל חומר הדין כלפי עבריין. וכך היה הדבר: אחד מתושבי עיר סמוכה, היטעה את בית־הדין וסידר לו קדושין עם אשת איש. כשנודע הדבר הושם העבריין בכלא, את מסירת הגט סידרו בפומביות רבה, ול„טקס" מסירת הגט הביאו את העבריין „אסור באזיקים". באחד מפסקי הדין בחתימתו של הרב צבי אלימלך, אנו קוראים: „... ובאם לא יקיים ח"ו הנ"ל, אז רשות ביד הבי"ד לכופו בתוקף משפטי הקאמיטאט, בכח האדונים של הקאמיטאט, בתוקף סעקוועסטראציאן כל הונו ורכושו, עד שיקיים כל הנ"ל. כל זה נעשה בתורת מעשה בי"ד שאין אחריו כלום [13]."

ב־10 לאוגוסט 1788 פקד הקיסר יוסף השני על משרדי הממלכה לערוך רשימה של רווקים יהודים בריאים הבאים בחשבון לעבודות־עזר ליד הסוסים והתותחים. לפי פקודה זו אין להוציא לעת־עתה לפועל את הגיוס, אלא יש לערוך את ההרשמה בלי פרסומת יתירה [14]. ב־1802 החליטו השלטונות לשחרר באופן זמני את היהודים מחובת שירות בעת שלום, אולם לגייסם בעת מלחמה. [15]. תמורת שחרורם משירות הצבא, הוטל עליהם לשלם מס מיוחד. כדי לקבוע את גובה המס הנ"ל נצטוו השלטונות לערוך רשימה של כל היהודים בגיל 17—40. כשהובטח למלך בשנת 1802 ב„רייכסדיעט" לגייס עוד 20 אלף איש, מלבד גדודיהם האישיים של האצילים, הודיע ציר מחוז בארֶג, שממיכסת־גיוס זו לא יוצאו היהודים [16].

שחרור היהודים מהצבא היה כנראה זמני בלבד, כי לאחר שנים אחדות (אין תאריך מדויק, אבל בכל אופן לא יאוחר משנת 1848) אנו מוצאים תשובה של החתם־סופר להרב שמואל צבי מושקוביץ', דיין באונגוואר [17], בה מדובר על „איש א' שנלקח לצבא הקיר"ה...":

„שלום וכ"ט להרב המופלג הדיין המצויין בהלכה... שמואל נ"י... בק"ק אונגוואר... אתא לידי יקרת מכתבו ראשון גם שנית והנני להשיב אקמאי דמטי לידי נידון איש א' נלקח לצבא הקיר"ה והשתדלו ממנו גט פטורים בלי שום תנאי ואח"כ חזרו ועשו קישור שידוכי' ביניהם לכשיחזור בתוך ג' שנים ע"י שטר שחרור אב' שנים אזי יחזרו וישאו זא"ז ויצא הוא לעבודת המלך... [18]".

כשהחלו אחר־כך לגייס יהודים לצבא, היו מהם שניסו להשתמט ממנו בנימוקים דתיים ואחרים. אלה היו נוהגים לענות את עצמם קודם התיצבם בלשכות הגיוס כדי שייראו חלושים וישוחררו. כן היו נעורים בלילות ומתאספים בבתי־הכנסיות המקומיים, עושים כל מיני מעשי קונדס, מכינים הצגה לפורים ושרים שירי־עם. וכך נוצרה מסורת פולקלורית מהווי המשתמטים מהצבא.

התשובה הבאה כתובה בשפה זהירה ומטושטשת ורק מבין השיטין אפשר להבין, שבתורת רב ביקש בחור להיפטר משירות הצבא:

---

9. שם, שם.
10. B. Mandel, Das Jüdische Schulwesen in Ungarn u. Josef II. עמ' 9.
11. Magyar Zsidó Szemle, 1912, עמ' 36.
12. שמואל וויינגארטן „ערים ואמהות בישראל", עמ' 349.
13. שם.
14. Magyar Zsidó Szemle, 1912, עמ' 36.
15. שם, עמ' 92.
16. Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn עמ' 148/9.
17. נפטר בשנת תר"ח, ומכאן שהתשובה נכתבה לא יאוחר משנה זו.
18. שו"ת חתם סופר, אבן העזר חלק ב' סי' נ"ח, הוצאת פרעסבורג, תרל"ט.

„לתלמידי הבחור המופלג בתורה כה׳ דוד נ״י: מכתבך קבלתי ואשר שאלתני אם אחד לא הי׳ דעתו ללמוד עוד בישיבה ונסע מישיבה אמנם בבוא הזמן שהוכרח להיות לו מכתב תעודה ע״ז מכח יראה הלך שוב ללמוד ולא רצה הרב ליתן לו מכתב עד שתקע כפו שילמוד עוד שם שנה אחת ואח״כ בא הפקודה שמכתב תעודה לא יועיל אם הוא מחוייב לקיים התקיעת כף ודין זה... [19]״

על ר׳ מרדכי מנאדבורנה־בושטינה מספר נכדו, שדבר גיוסם של הבנים לצבא גרם לו שיעזוב את גאליציה. מכאן, שבהונגריה, או נכון יותר בקארפאטורוס, אפשר היה ביתר קלות להיפטר מחובת הגיוס. על הרבי הנ״ל מסופרים גם „מופתים״ בקשר לעניני צבא, כגון:

„וסיפר לי חביבי יקירי הב׳ החו״ב בנש״ק מר בעריל נ״י שסיפר לו מו״ה שמחה לייב הגבאי הצעיר של הה״ק ז״ל, שבימי נעוריו נלקח לעבודת הצבא על שלש שנים ואחרי עבודת שתי שנים צלח לו ע״י פזירת כסף ליצא חפשי ולוַתר לו על עבודת השנה השלישית, ויסעו לביתו ויספר להרה״ק ז״ל את הנעשה וכי לא יצרוך לנסוע חזרה על שנה הג׳, אולם הה״ק ז״ל אמר לו מדוע לא שאלתני ע״ז אנכי לא הייתי מסכים לך מזה, שהאם לא הי׳ יותר טוב להפטר כבר עתה מכל מאשר לשלמו אח״כ. הוא לא הבין אז את כונת הה״ק ז״ל שהלא פטרוהו לשלם גם על אח״כ ולא יצטרך לחזור לעבודת הצבא לעולם, אולם במלחמת העולם ראה עד היכן הגיעו דברי הה״ק ז״ל, כי נלקח שוב לעבודת הצבא ונאלץ לעבוד שם בדיוק עוד שנה תמימה ואח״כ פטרוהו שוב לשלום, ויבן אז מה ראה הה״ק ז״ל ועל מה סבבו דבריו [20]״.

או מקרה אחר:

„פ״א בא לפניו איש אחד ויבקשו הן חתנו הוא עתה אצל עבודת הצבא ואשתו המליטה בן זכר למז״ט והסעודה תהיה אי״ה ביום ש״ק שיעתיר בעדו שינתן לו הרשות לבוא לביתו על השמחה הזאת, ויענה לו הה״ק ז״ל כן הדבר הוא יבוא אי״ה על יום הנ״ל לביתו לבטח, אלא שאם יגיע עוד קודם הסעודה יצטרך לשוב עוד, ואם יגיע כבר אך אח״כ אז והיתה זאת שכרו כי לא יצטרך לחזור שוב לעבודת הצבא. — כן היה. הם חכו עליו עד בוש והוא לא בא עוד, ויהי אך אחרי הסעודה והנה הגיע האיש הנ״ל ויספר איך שרצה לבוא בכל נפשו על הסעודה אלא ששרי הצבא לא רצו ליתן לו הרשיון וכבר חשב כי לא יבוא עוד, אולם היום בבוקר פתאם קרא לו שר הצבא וישאל אותו האצלך הוא היום הסעודה?... ויאמר לו א״כ הא לך הרשיון ולך, וישאל את השר עד כמה יוכל להתעכב בביתו ויאמר לו עד שנודיעך מפה, אולם על כי כבר נסע הרכבת משם לא יכול עוד ליסע אתו ולהגיע בזמנו, ונאלץ לכתת רגליו מעט ובעגלה עד שהגיע אך זה עתה. ויהי בביתו ימים רבים ולא שב שוב כי נודע לו ששמו נשכח שם... וכן נפטר ולא נצרך לחזור שוב כהבטחת הה״ק ז״ל [21]״.

על יסוד הצעת חוק משנת 1790/1 [22] החליט הפארלמנט ההונגרי להרשות ליהודים לשבת באותם המקומות בהם ישבו ביום 1 בינואר 1790, ואם גורש יהודי למרות החוק הנ״ל, יש להחזירו מיד למקום־מושבו הקודם. באותה הזדמנות החליט הפארלמנט למנות ועדה פארלמנטארית בראשותו של הגראף יוסף האַללאֶר, שהיה ידוע כאוהד היהודים, והוטל עליה להכין הצעות בקשר למצב היהודים. הוועדה ניסחה הצעות שנתקבלו ברובן. ההצעות וההחלטות האלה שנתכוונו להקל מעל יהודי הונגריה, לא היתה להן השפעה על מצבם של יהודי קארפאטורוס, שתנאי חייהם היו שונים לגמרי מתנאיהם ואורח חייהם של היהודים בהונגריה.

בהונגריה היו קיימים חוקים שהיפלו את היהודים והכבידו את מלחמת קיומם: הם היו מוגבלים בזכותם לנוע ממקום למקום, והיו קיימים חוקים עירוניים מיוחדים שהגבילו את זכות הישיבה של היהודים. כן היו ערים, כגון ערי המכרות, שישיבת היהודים בהן היתה אסורה, והיו גם ערים שהישיבה בהן הותרה רק בשכונות מסוימות או ברחוב מסוים (גיטו). הצעת הוועדה הקלה במידה מסוימת מעל היהודים: הותר להם להקים בתי חרושת, ניתן לעסוק במסחר ובמלאכה. אולם ערי קארפאטורוס (עד כמה שהישובים של אז ראויים היו להיקרא בשם זה) וכפריה היו פתוחים לרווחה לכניסת יהודים. ישובי הקארפאטים זקוקים היו ליזמה משקית־כלכלית, וכניסת היהודים היתה רצויה. לפני בוא היהודים לקארפאטים, לא היה קיים כמעט מסחר בעל ערך כלשהו, והשפעתם החיובית על המשק היתה מורגשת.

מאורעות 1848 הניעו את יהודי הונגריה להתארגן כדי להגן במלוכד על האינטרסים שלהם. מהפרוטוקול של האסיפה הכללית של הארגון הזה [23] אנו למדים, כי השתתפו בה גם נציגי שלושה מחוזות קארפאטורוס (מחוז מארמרוש לא שלח נציגים), שניים שניים מכל מחוז [24]. נציגי יהדות קארפאטורוס לקחו חלק פעיל בכל הוועדות וההצבעות.

---

19. שו״ת מהר״ם שיק, חלק ב׳, יורה דעה סימן ר״ו.
20. „תפארת מרדכי״, חלק א׳, סימן פ״ז, ע׳ מ״ד.
21. שם, סימן פ״ח, ע׳ מ״ד.
22. Magyar Zsidó Szemle, 1886, עמ׳ 521.
23. Magyar Zsidó Szemle, 1909, עמ׳ 183, 280. „Protocoll der Generalversammlung der Repraesentanten saemtlicher Israeliten Ungarns et Nebenlaender am 5.6.7,9 und 10 Juli 1848".
24. ממחוז בֶּארֶג — פיל. פריד וי. קרו; ממחוז אוגוצ׳ה — א. זייד וי. שטיין; ממחוז אונג — מ. וייסבאך וי. ויינברגר.

אותה שנה שלחה יהדות קארפאטורוס גם את בניה למלחמת השחרור של העם ההונגרי. נשתמרה רשימה — כנראה חלקית — ובה 66 שמות של צעירים יהודים מקארפאטורוס, וביניהם 15 קצינים וקציני־משנה, שהתנדבו למלחמת השחרור ההונגרית [25]. בסך הכל היו 1008 מתנדבים יהודים מכל הונגריה [26], הווה אומר שיהודי קארפאטורוס נתנו כחמישה אחוזים מכלל המתנדבים היהודים. בימים ההם היה שם אחוז גדול מאד של יוצאי גאליציה שהשפה ההונגרית לא היתה שגורה בפיהם אלא במידה מועטת.

קהילת אונגוואר, למשל, זכתה לדברי שבח והוקרה מהשלטונות בעד הציוד היפה שנתנה לבניה שהתנדבו למלחמה. בשלישי באוקטובר 1848 הכריז מושל המחוז [27], שיהודי אונגוואר לא זו בלבד שמילאו את המיכסה שהוטלה עליהם, אלא גם ציידו את מגויסיהם בנשק, במדים ובצידה. הם ראויים איפוא לשמש מופת, הדגיש מושל המחוז, לכל היהודים בשאר המחוזות.

הפארלמנט ההונגרי שנתכנס בעיר סאֶגאֶד בשנת 1849, העניק ליהודים שיווי זכויות מהדורה א׳, בהדגישו את השתתפותם של היהודים במלחמת השחרור של העם ההונגרי [28].

באמצע המאה שעברה היו המנהיגים המדיניים בבודא־פאֶשט טרודים בפריקת עולה של וינה. ב־1867 נחתם הסכם, ואחריו באה על הונגריה התקופה המכונה „ליבראלית". ההונגרים היו עסוקים גם במאבק עם הסלאבים שנטו להתבדלות, ולא היו פנויים לטפל בשאלת היהודים. אצל ההונגרים נתחזקה הדעה, שהיהודים נוחים להידבק בתרבות ההונגרית יותר מאשר הסלאבים־הרותינים, ועל כן אפשר לתת אמון בהם מבחינה מדינית.

אחרי נפתולים מרובים הוחק החוק של 1876, המעניק שיווי־זכויות אזרחי ליהודים ובוטלו כל ההגבלות. אחד מבני הדור ההוא, נתן ליברמאן, מחבר „אגרת פצוחה" מגיב על מאורעות אלה במלים הבאות:

„שני המיניסטרים רוזנים נכבדים בראשם, יחד פה אחד נמנו וגמרו לקרוא דרור לכל יושבי הארץ באמת ובתמים, ולהיות גם אנחנו בני ישראל שומרי תורת משה, נחשבים כיתר אזרחי הארץ לכל דבר באין הבדל, וכאשר עלינו החוב לישא בכל משאם, כן גם נוכל לשבוע מטובה באין מפריע, וישימוה בהסכמת כבוד אדוננו המלך יר"ה לחקת משפט, לדורותם ברית עולם — ובכל עיר ועיר, משפחה ומשפחה, מקום אשר דבר הדת והצדק והנכון הזה מגיע, שמחה וששון ליהודים משתה ויום טוב, ורבים מהיושבים על כסא הרבנות ואולי גם כלם, קראו עצרה, ויאספו ויבואו מקטנם ועד גדולם, כל העם מקצה, אל בתי הכנסיות בכל מקום מושבותיהם, להודות ולשבח, להלל ולפאר את המעשה הגדול הנכבד הזה, גם רבים מעשירי העם וקציניהם, התנדבו נדבות ויתנו איש כמסת ידו מתרומות כספם, אל פעולות טובות רבות, בכל ערי המדינה למען יהי׳ לאות עולם, על רגשת לבבם הטוב ולזכרון אהבה נצח [29]".

ומחבר אחר, מהמחנה הדתי גם הוא, מתאר את המיפנה הגדול, שחל ביהדות הונגריה בשנת 1867, בקיצור, במלים אלו:

„בשנת 1867 למספרם יצא החוק במדינת אונגארן שגם אנחנו בני ישראל נחשבים כיתר אזרחים בארץ... ובימים ההם היה בכל עיר וכפר ששון ושמחה ליהודים משתה ויום טוב [30]".

במחצית השניה של המאה שעברה התחילה הממשלה ההונגרית לשקוד על ההונגריזאציה בקרב היהודים. כצעד ראשון הנהיגה חובת ביקור בבית־ספר החל מגיל שש. כל אלה שלא ידעו קרוא וכתוב בשפה ההונגרית נרשמו כאנאַלפביתים. כאשר הונהג חוק חינוך־חובה, והיה חשש של חילול שבת, יסדו אחדות מקהילות קארפאטורוס בתי־ספר יהודיים. יסוד בתי־ספר אלה חל על פי רוב בשנות ה־60 של המאה שעברה. שלטונות החינוך המקומיים שיחררו את ילדי ישראל מחובת ביקור בבתי־ספר בשבתות ובחגים.

יהודי קארפאטורוס לא תבעו מאת הממשלה זכויות לאומיות והסתפקו בתביעה להכיר בהם כבמיעוט דתי. בכוח הכרה זו שלטו הרבנים, שהיו אדוקים ביותר במנהגים נושנים. יראת שמים נוסח ימי הביניים שלטה בכל קהילות קארפאטורוס. לא היו כאן נושאי רעיון ההתחדשות הלאומית ולא מתבוללים נושאי רעיון הריפורמה. ההמונים עסקו בפרנסות הישנות ובמקצועות משכבר הימים. בכפרים ובעיירות הנרדמים נעדרו כליל יהודים בעלי השכלה כללית. לעומת זאת הגיעה ההתבוללות בהונגריה עד לחוגי המעמד הבינוני, ואפילו לשכבות הדלות. האדיקות הדתית היוותה תריס מפני ההתבוללות, אך חסרה רוח חיים. היה בה כוח בקפאון זה לעמוד בפני התבוללות תרבותית, אך לא כדי ליצור ערכים חיוביים.

מבחינה מדינית לא היה מי שיגן על האינטרסים של יהדות זו. ההונגרים ניצלו את היהודים למטרותיהם המדיניות במלחמתם להונגריזאציה. הם השתמשו בקולות

25. ראה הרשימה להלן, ב„נספחים".
26. B. Bernstein: „Az 1848/9-i szabadságharc és a zsidók" 174/188.
27. „לוח למשפחות היהודים ולמסחר לשנת תרפ"ה", מתוך מאמרו של מ. הורביץ על „תולדות יהודי אונגוואר".
28. Hóman-Szekfü: „Magyar történet", כרך V, ע׳ 378.
29. „אגרת פתוחה" מאת נתן ליבערמאן א"ש ריטשע, פראג 1868.
30. „ממשה ועד משה" מאת ר׳ שלמה צבי שיק, רב בקארצאג ע׳ כ"א.

הבוחרים היהודים לרעת שכניהם הרותנים. החוק ההונגרי לא הכיר ביהודים כבאומה ובלשון הדיבור שלהם, אידיש, כבלשונם. עשרות אלפי בוחרים יהודים הוגדרו איפוא כ„הונגרים", וכך הכריעו את הכף לטובתם. יהודים שהיווּ גוש גדול[31] בקארפאטורוס, לא ניתן להם ייצוג משלהם בפארלמנט. מנהיגיהם של יהודי קארפאטורוס היו כעין „נתינים" של השליטים ההונגרים, שהיו מרוצים מן היהודים הנאמנים להם. ההונגרים הלאומנים הקנאים לא יכלו לצייר לעצמם מדינה הונגרית, שבה לא יהפכו בני הנכר להונגרים בעל כרחם. מכיון שהמוני הרותנים, המיוחדים בלשונם ובדתם, לא ניתנו להתבוללות כזו, הופנה כל תיאבונם של ההונגרים כלפי היהודים. אך „התבוללותם" של אלה היתה מדומה והתבטאה רק בחישובים סטאטיסטיים, שנערכו בידי ההונגרים שצירפו את היהודים ללאום ההונגרי.

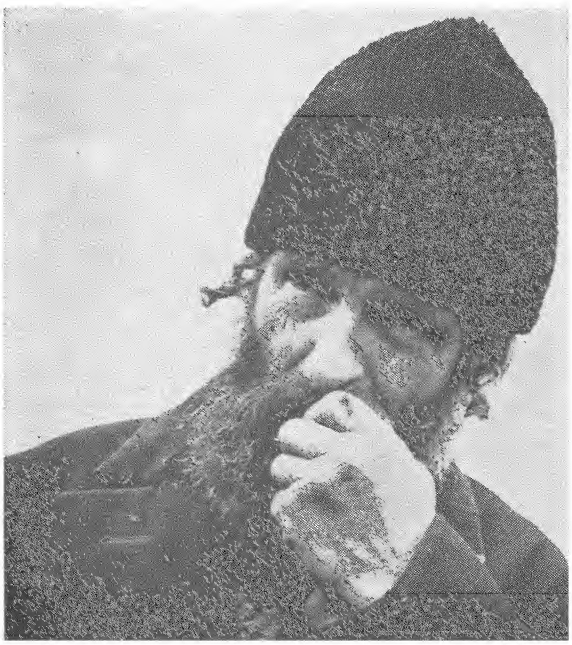
המצב הכלכלי מראשית ההתישבות

פעילותם הכלכלית של היהודים בתקופה הראשונה להשתקעותם באזור קארפאטורוס לוטה עדיין בערפל. נראה שבראשונה לא היוו פה היהודים מעמד של סוחרים כבגאליציה; הם היו חוכרים ולא סוחרים. איננו יודעים אם כבר אז היו כאן בעלי מלאכה יהודים ואם עמדו בהתחרות עם בעלי המלאכה הנוצרים, ומה היה מצב הקהילות היהודיות בחבל ארץ זה.

הוֹמַן־סאֶקפוּ, ההיסטוריון ההונגרי האנטישמי, מתאר את מצבם הכלכלי של היהודים הראשונים שבאו לקארפאטורוס ומטעים בעיקר את תפקידם הכלכלי של בתי־מרזח שבידי היהודים:

„כמובן, שהפרנסה בארץ אגררית קשורה בעיקר בחקלאות: יש גם מספר ניכר של בעלי מלאכה יהודים, אך אלה מקומם בעיקר בערים. המהגרים היהודים הראשונים בקארפאטורוס פונים ראשית כל אל בעל האחוזה וחוכרים את בית־המרזח הכפרי. שם מוכר היהודי את יינו של האציל, שקנהו בזול והוא מוכרו ביוקר ובהקפה לאריס הצמא. היהודי מקבל את תמורתו בתוצרת חקלאית שהאריס קיבל מבעל האחוזה. שלטונות המחוז הירשו ליהודים להקיף לגוי סכומים גדולים באופן יחסי.[1] אולם אם מכר בהקפה יין השייך לפריץ, השתמש הלז בכל סמכויותיו לגבות את החוב בכל גודל שהוא. היו אצילים שהבינו לצרכי האוכלוסין והגבילו, בניגוד להוראות שלטון המחוז, את הסכום הניתן בהקפה. החוכר היהודי משלם בדייקנות את דמי החכירה. גראף ידוע אמר, כי מזונותיהם של היהודים חתיכת בצל בלבד. היהודי כולו פעלתנות, קונה ומוכר. אם יש לו סוס, מוכן הוא להוביל גם במחיר זול. הוא מסתפק בריווח מועט.

יש להיזהר — אומר הגראף הנ"ל — שהבנין הנמסר לרשותם לא יתמוטט מרוב לכלוך. הם מלוכלכים יותר מאשר הלא־יהודים, אבל ההכנסות באחוזה בטוחות יותר כשהיא חכורה בידי היהודים מאשר בידי לא־יהודים. מכאן הסיבה, שהגראפים מחכירים ליהודים את בתי־המרזח ועסקים אחרים, אף־על־פי שהם מרוששים על ידי היי"ש את האוכלוסיה הכללית. החכירה היא היסוד, וממנו עובר היהודי למסחר התבואה. הוא קונה תבואה מהכפריים, ולפרקים גם מבעלי האחוזה הגדולים, ובכמות גדולה. כך הוא הופך למתווך בין העולם החיצוני לבין

מוכר תפוחים

בעלי האחוזה. כל התבואה עוברת דרך היהודי המביא את התמורה בכסף. היהודים חוכרים לרוב את בתי־המרזח וכן את משרפות היי"ש[2]. הם חוכרים גם את היערות, הם מתווכים בממכר היין והתבואה. היהודי

---

31. לפי סטאטיסטיקה רשמית משנת 1880 היו בשלושת מחוזותיה של קארפאטורוס:

במחוז בּאֶראֶג	153,377	תושבים	ומהם	24.14%	יהודים
" מארמרוש	227,436	"	"	10.25%	"
" אונג	126,700	"	"	20.03%	"
ס"ה	507,513	"	"	16.00%	"

1. בזמנו של יוסף השני התיר החוק ליהודי לתת בהקפה רק עד 30 קרייצר — לפי פקודת הקיסר, או רק עד פלורנס אחד — לפי פקודת שלטונות המחוז.

2. בכלל היתה רוֹוַחת הדעה בין ההיסטוריונים, כי יהודי פולין וגאליציה, שהיגרו להונגריה ולקארפאטורוס הביאו אתם את סוד הפיכתם של גרעיני תבואה ליין־שרף.

מתרגל כל כך לאחוזה גדולה עד שהמונח ‚יהודי החצר׳ (‚יהודי האחוזה׳) הופך להיות מקובל ובלעדיו לא יעשה האדון גדולה או קטנה[3]״.

כל המקורות שבידינו מאשרים את הדברים הנ״ל. (אכן הלגלוג על הלכלוך אצל היהודים אינו אלא פטפוט בעלמא. בכל אופן היה רב יותר אצל הלא־יהודים מאשר אצל היהודים). התעודות הארכיוניות של הדומיניון מונקאץ׳—סנט־מיקלוש יש בהן פרטים מרובים על חכירות היהודים לסוגיהן ולתנאיהן. החוכר היהודי הראשון נזכר בתעודות משנת 1649.

באחת התעודות משנת 1721, שפירסם דר. מנדל, חוקר תולדות היהודים בהונגריה, בספרו[4], נזכרים שנים־עשר חוכרים יהודים במונקאץ׳ ובמחוז בֶּארֶג. ספק אם היו עוד יהודים זולתם. שנים־עשר יהודים אלה היו כולם בעלי הון כלשהו והתעסקו בשריפת יי״ש, שהיתה עיקר פרנסתם. לכל אחד מהם היה סוס לצרכי הובלה. רק לשניים מהם היו גם שדות־תבואות; יתרם לא עסקו כנראה בחקלאות. בתקופה מאוחרת יותר מוצאים בתעודות הבדלה בין יהודים עשירים ליהודים עניים. לרוב חכר היהודי גם משק כלשהו ליד בית־המרזח. בכל האחוזה הגדולה של הדומיניון מונקאץ׳ והסביבה נמצאו בסוף המאה ה־17 כ־70—80 חוכרים כאלה.

איננו יודעים אם בתחילת התישבותם של היהודים בקארפאטורוס עסקו במתן הלוואות ברבית לנוצרים, ואם היו מַלווים גם לשלטונות ולאצילים, אך ידוע, כי באותה תקופה חי יהודי עשיר מאד בשם לאזאר קיש, אשר בשנת 1760 בערך הילווה לגראף שיינבורן, שהיה בעלן של רוב אדמות מחוז בֶּארֶג ומושל המחוז, 12 אלף פלורנס. במחוזות אגוטשה ומארמרוש ובעיר סיגֶאט לָוו שרי הגליל ופקידי הממשלה כספים מאת לאזאר קיש שנשא את התואר: „סַפָּק סוסים להוד מלכותו המלך והקיסר״[6]. קרוביו של לאזאר קיש בקארפאטורוס היו בעלי עסקים חשובים. אחיו, שמעון שמואל, למשל, היה חוכר אחוזת גראף אונגוואר. לאזאר קיש עצמו ישב מחוץ לקארפאטורוס, בעיר סאטמאר. אויבו הוותיק של לאזאר קיש היה וולף זלמנוביץ מצפון־מזרח הקארפאטים, ששהה הרבה במארמרוש ובסיגֶאט. הוא זייף את חתימתו של קיש וקיבל סכומי כסף גדולים בשמו במשרדי מחוז מונקאץ׳. ולא זו בלבד אלא גם הלשין עליו אצל השלטונות.

בראשית שנות השמונים למאה ה־18, קודם שהוציא הקיסר יוסף השני את חוק הסובלנות שלו, שכלל גם את יהודי הונגריה, ובתוכם גם את יהודי קארפאטורוס, הורה את כל מושלי המחוז שבמדינה להמציא לו דין־וחשבון וחוות דעת על מצב היהודים במחוזותיהם. בדינים־וחשבונות אלה מודיעים מושלי המחוזות קארפאטורוס בצער רב על מצבם העלוב של היהודים. בדין וחשבון ממחוז אונגוואר[7] מסופר, שיהודי המחוז אינם יכולים לשלם מסים. יש להם (כנראה לקהילה) בית שכור, בית־כנסת ובית־ספר (הכוונה ל„חדר״). ליהודי מחוז מארמרוש לא היה אף המעט הזה. לפי אותו מקור, הודיעו השלטונות שאין להם כל התנגדות לכך, שהיהודים יחכרו ואפילו ירכשו קרקע בתנאי, שהם עצמם יעבדוה. מכאן ניתן להסיק, שהשלטונות היו מעונינים בכך, שהיהודים יעסקו בעבודת אדמה ושאיפתם זאת של השלטונות בודאי השפיעה השפעה מסוימת על מצבם הכלכלי והחברתי של יהודי קארפאטורוס.

כוונתו זאת של יוסף השני היתה קשורה בפקודה שאסרה על היהודים לחכור בתי־מרזח, שהיה בה כדי להרוס פרנסותיהם של היהודים, לולא עקפו על הגזירה. הנהלת הדומיניון מונקאץ׳—סנט־מיקלוש לא ראתה בעין יפה איסור זה. רק בהסכמת שר־המחוז מותר היה ליהודי לרכוש נכסי־דלא־ניידי: בית או חלקת אדמה קטנה. הקיסר יוסף השני הגה רעיון טוב. החוק מה־13 בפברואר 1787, משחרר ממס סובלנות כל יהודי העוסק רק בחקלאות ומתיר לו להשתמש בפועלים נוצרים במשך שלוש השנים הראשונות. לעומת זה פקדו שלטונות מחוז בֶּארֶג, בשנת 1797, להעניש ב־12 רייניש כל חקלאי יהודי המעסיק משרתים נוצרים, ואת המשרת עצמו — ב־12 מלקות[8].

ביחס השלטונות ליהודים היו לא מעט תהפוכות: השלטונות המרכזיים היו חוששים לרוב מפני פלישתם של היהודים מגאליציה, ואילו שלטונות המקום, היינו שרי המחוז, תמכו בהגירה זו מטעמים כלכליים. בדרך כלל היו השלטונות המרכזיים מחמירים ושרי המחוזות מקילים. אולם לעתים, בעיקר בהשפעתו של הקיסר יוסף השני, היו השלטונות המרכזיים נוטים להקל ואילו השליטים המקומיים היו מחמירים.

יהודים רבים בקארפאטורוס התפרנסו מגידול צאן ומתעשיות גבינה שהיו עושים יחד עם נכרים ב„סאלאש״ — נאות־הצאן הקיציות במעמקי היערות. היו אלה בוקרים ונוקדים יהודים, אולי יחידים באירופה. יהודים חוכרים שדות־מרעה ומגדלים בהמות היו תופעה שכיחה בדומיניון של מונקאץ׳. ליהודי אחד מהכפר סנט־מיקלוש היו 48

---

3. Homan-Szekfü: “Magyar történet”, כרך V, עמ׳ 250—251.
4. Magyar Zsidó Oklevéltár, עמ׳ 387—389.
5. Dr. Sas Andor: „Kis Lázár tündöklése és pusztulása” עמ׳ 1—2.
6. מכתב כתוב גרמנית בחתימת ידו של קיש נשמר בארכיון של מונקאץ׳. קיש חותם בתואר: K.K. Pferdelieferant
7. Magyar Zsidó Szemle, שנת 1884, עמ׳ 358—363.
8. שם, שנת 1912, עמ׳ 100.

שוורים. נעתיק כאן תשובה של הרב משה בן עמרם גרינוואלד מחוסט בענין הדינים, שיהודי העושה גבינה ב„סלאש", יחד עם נכרים, חייב לשמור עליהם. תשובה זו מראה על ידיעה יסודית מחיי הרועים ועושי הגבינה היהודים בהרי הקארפאטים. הרב הכיר יפה־יפה את אורח־חייהם של בני קהילתו. והנה התשובה:

„ע"ד אשר שאל להורות לו את כל הדברים שצריך להזהר בעשית הגבינות על הסאלאשען אצל הנכרים על ההרים למען ידע להזהיר את ישראלים המשגיחים שיפקדו על זה, ארשום לו בזה כל הפרטים שצריך לדקדק בהם:

א) כלים שחולבין בהם יהיו של ישראל, ואם אינו מצוי רק כלים של עכו"ם יגעילו אותן כדין...

ב) אצל החליבה יעמוד ישראל בן דעת...

ג) כשעושין הגבינות בש"ק ימכור ישראל בעל הצאן את כל העדר בכסף ובמשיכה לנכרי...

ד) גם את הלאף, והוא הקיבה שמעמידין בה את החלב, צריך למכור לנכרי כדי שלא יהא נעשה מלאכה בשב"ק בשל ישראל...

ה) לבישול הערדע היינו הגבינה מתוקה צריך השגחה היטב... שלא יפלו הזבובין לתוכו...

ו) בישול הערדע בשב"ק שיהי' כשר הערדע לישראל, משום איסור בישולי עכו"ם, צריך שיהיה באש בקעת עץ גדול (קלאטץ) בשעת הבישול שהוסק מבעו"י ע"י ישראל, ומשום בישול בשבת מותר ע"י שנמכר לנכרי כל החלב ואחר שב"ק קונה מן העכו"ם כנ"ל [9]".

הואיל ויהודי קארפאטורוס היו עובדי־אדמה, כורמים ויוגבים, השפיע הדבר גם על רבניהם. ר' מרדכי מנאד־בורנה־בושטינה נהג מנהג מוזר בבצירת הענבים ליין של פסח:

„וכן הי' דרכו לחלק בכל ערב פסח יין לעניים, והי' בא בעצמו למקום גידול הענבים בכל שנה ושנה לרוב לבערעגסאס, אשר קנה שם מבע"ב אחד הרבני הנגיד הישיש מו"ה יצחק לעווי נ"י את יבול כרמו למען לעשות ממנו יין לפסח. (והי' עושה הבצירה לרוב בימי החנוכה בשעה שאחר כבר שכח מזה שזמנו באמת בתשרי, ובשעה ששלג וכפור כסה כבר את כל הארץ והוא דייק בשמא שתהי' הבצירה בפ' בא כאשר קוראין בפ' ושמתי פדות בין עמי וכו' כי פדות בל"א לעז וכן בצירה הוא לעז בל"א... שאהב לרמז ולהמשיך פדות לבנ"י) והי' מביא אתו אנשים יהודים יראי השם נבחרים שהי' קונה להם סכינים קטנים חדשים שנקראו קניפעקליך אשר יחתכו בהם האשכולות שמהם יעשה היין על חג הפסח, והיו טובלים אותם ובאמירת הלל, כך חתכו את האשכולות וכך עשו את היין, ושלחו אח"כ לביתו בחביתות גדולות, ויהי בע"פ התאספו אליו כל עניי מקומו וחלק להן בעין יפה, לכל אחד ואחד לפי גודל ב"ב, וגם אנשים שבאו ולקחו שנים ושלושה פעמים לא נחסרו שם, והוא ידע והכיר גם ובכל זאת לא אמר להם כלום, אלא נתן וחזר ונתן בעין יפה... ויהי כאשר שאלו אותו פ"א למה יתן לאנשים כאלה כמה פעמים, הלא יקחו יותר מדי והם מוכרים את העודף, ויען להם ברצינות גדול, הן זה שלוקח איזה פעמים למען יהי' לו גם למכור בודאי נצרך להכסף מאד, אלא שבוש הוא לתבוע בפה... [10]".

קיומה של אוכלוסיה יהודית גדולה המתפרנסת בעיקרה מעבודת האדמה, גרם גם לכך שהרבנים התעסקו בדינים והלכות התלויים בקרקע. דבר זה משתקף גם בשו"ת של רבני קארפאטורוס, הדנים בענין הרכבות של עצי פרי, דיני כלאים וכו' וכו'. נעתיק כאן לדוגמה כמה משו"ת בדברים הקשורים לעבודת אדמה וחקלאות:

„על דבר מה שנפשט בין ההמונים להרכיב אילני יער באילנים טובים רובם בתפוחים דהיינו תפוחים טובים בתפוחי יער, ואחרי כי עמלם עשה פרי תבואה

סוחר־בהמות

והרויחו עי"ז ממון הרבה התחילו גם היראים לעשות כמתכונתם ולא ידעו כי יש איסור בדבר ורבים התחכמו לעשות ע"י עכו"ם או ע"י הערמת מכירה לעכו"ם... [11]".

9. שו"ת „ערוגת הבשם", חלק ב', מאת משה בן עמרם גרינוואלד, תשובה סי' קט"ז (יור"ד).
10. „תפארת מרדכי", חלק א', סימן ס"ד, עמ' ל"ג.
11. שו"ת „ערוגת הבשם" חלק ב', תשובה סי' רל"א (חלק יור"ד).

או תשובה אחרת:

„מכתבו הגיעני ע״ד השאלה בא׳ שהרכיב ע״י גוי ענף מאילן תפוח בתפוח יערו שהלבו״ש אוסר משום כלאי׳... [12]״.

יהודי אחד נהג אפילו להפריש מעשר מתבואתו:

„מכתבך הגיעני ע״ד אשר נשאלת ת״ח שנהג פעם או פעמים להפריש מעשר מתבואותיו לאח״ז עשה החשבון, כי כל תבואותיו הגדלים בשדותיו שנה בשנה נצרכים לו לאנשי ביתו ולעניים העובדים ועתה נסתפק לאשר ראה בפ״ת שיש חילוק לענין אם מעשרין מאמר בין מעשר תבואה לכספיו... [13]״.

או:

„הגיעני שאלת חכם באחד שקנה מבכרת והתנה עם הנכרי שבאם אחר שתלד ימצא מום בפרה אזי יוכל לחזור בהמקח מחמת שכן דרך הפרות המבכרת שיארע להם מקרה, שימצא מום אחר הלידה ואחרי שרצה הישראל להפקיע מקדושת בכור מכר הפרה לנכרי אחר והקנין הי׳ באופן זה שעשה עם הנכרי השני האנדשלאק וגם לקח מהנכרי ערבון ז׳ פ״ג [14] והמותר עד תשלום דמי הפרה זקוף עליו במלוה ואמר להנכרי שימשוך הפרה לביתו כדי שיעשה הנכרי משיכה בהפרה ויחזור ויבא אליו את הפרה אך מחמת שהי׳ אז לעת ערב לא רצה הנכרי למשוך הפרה לביתו כי אמר שאין לוקחין פרה לעת ערב לבית אחר שעי״ז תאבד החלב ובבקר כשהלך הנכרי ליקח הפרה לעשות בה משיכה כבר ילדה הפרה בכור... [15]״.

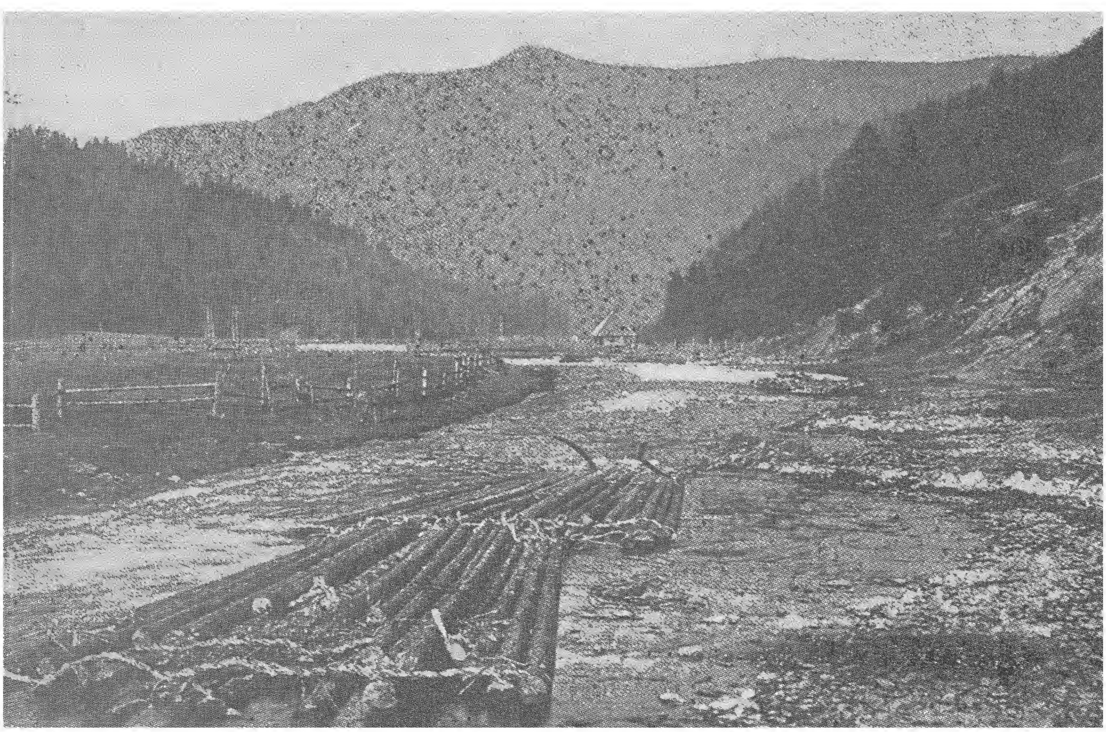
או תשובה אחרת:

„ע״ד השאלה בפרה הנקרא בופיל מבכרת שמכר אותו לנכרי בק״כ אדראן וגם עשה האנדשלאג ולא משכו הנכרי וילדה זכר... [16]״.

ועוד דוגמה:

„ע״ד שאלתך בע״ב א׳ שנסע מביתו ואמ׳ לאשתו שתמכור לנכרי צאן מבכרת ולמסרו לנכרי ואופן המכירה לא למדה וכן עשתה שמכרו לנכרי בכסף ע״י ערבון ומסרה לו הצאן מידה לידו והנכרי אחז בו בב׳ ידיו והוליך הצאן בבית המוכר מן הקצה אל הקצה כדי לקנותו ונתנה ליטגב שקורין אלדימש והניח הצאן שם וילדה זכר — מה דינו [17]״.

12. שו״ת „אבני צדק״ חלק ב׳ סי׳ ק״כ (יור״ד) לר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים, רב בסיגאָט.
13. שם, סי׳ קמ״א.
14. פנגו, מטבע הונגרי.
15. שו״ת „אבני צדק״ חלק ב׳ סי׳ קל״א (יור״ד).
16. שם, סי׳ קל״ג.
17. שם, סי׳ קל״ד.

היו משיטים דוברות בנהרות איתן

חלק ניכר מתשובותיו של המשיב הגדול ר׳ משה שיק דן בעניני עבודת האדמה וגידול בעלי־חיים.

בכפרים דומה היה היהודי לשכנו הרותני. עוסק היה בעיבוד אדמתו ובמלאכה, הולך אחרי המחרשה ומוציא את לחמו מן הקרקע הקשה כשאר בני כפרו, אך עלה עליו בתבונתו ובתרבותו. האיכר הרותני היה מתיעץ עם שכנו היהודי בענינים שונים, ובצר לו היה נעזר על ידי היהודי. יהודי מארמרוש היו משיטים דוברות בנהרות איתן.

היהודי בקארפאטורוס היה לבוש מלבושים פשוטים, מסתפק במועט וטורח הרבה כדי להרויח פרוטה. נעתיק פה תשובה בשאלת עגונה, שממנה אנו למדים איך התלבש היהודי הכפרי במאה שעברה, תלבושת שלא נשתנתה עד הזמן האחרון.

„לכבוד אהובי ידידי הרב המאה״ג חריף ובקי מו״ה שמואל שמעלקי נ״י אבד״ק ווישעווע.

„ע״ד השאלה בעסק עגונה דאתתא. וז״ל: אשה אחת מנשי בני אנשי מאסיף יצ״ו אשר בוכה על בעל נעורי׳ ועובדא הכא הוי... וסיפרה אשר בעלה אלימלך הלך מביתו יום ד׳ ח׳ מנחם אב העבר ששלחו כמ׳ אלטיר וכמ׳ זיסא נ״י ממאסיף אל הפאלענינא [18] הנקראת פריהלאקע אלהנגין להביא להם משם י״ד כבשים בשכר והלך מביתו בעצמו במקלו ותרמילו והוא כמהלך שני ימי׳ בהליכה וחזרה ועוד ע״ע לא שב לביתו ולא נודע עקבותיו איו ושאלנו אם יש לה איזה סימני׳ בגופו או בכליו ובהבגדים אשר היה לבוש בצאתו מביתו והשיבה שהבגדים שהי׳ לבוש בהם בעת צאתו מביתו כתונת חדש של פשתן ומכנסים של פשתן עם מכנסים עליונים של צייג מראה גרויא געקעסטלט ובגד של ד׳ כנפות מצייג והי׳ בגד ישן... ולמעלה היה לבוש ארעקיל אויס צייג ג״כ במראה גרויא געקעסטלט ועל ראשו הי׳ לבוש יארמאלקע ממשעסטער געפיטערט עם לעדער ועליו קאפעליטש והקאפליטש הי׳ זיבענבערגער פראסטיר קאפליטש איין אלטער קאפליטש ומנעלים על רגלו (שטיוועל) אינטער גינייטע ואיזה ימים מקודם הליכתו האט ער זיי אינטער גענייט אצל סנדלר א׳ ממאסיף ותרמילו היה טארבעלע מצמר בצבע פאסמעס לבן ושחור ובתוך הטארבעלע הי׳ לו אקענדיל של עץ ריק וצנצנת של זכוכית צילעגדערל ובתוכו הי׳ לו י״ש על הדרך גם על צוואר הי׳ לבוש שאהל א׳ מצמר גפן (באנוואהל) במראה גרויא געפינטעלט עם שני שווארצע שטראפען בשני הצדדים לאורך השאהל עכ״ל [19]״.

היהודים בקארפאטורוס לא רק חכרו שדות אלא גם רכשו זכיונות שונים. זכות חפירת המלח במארמרוש ניתנה ליהודים, ובכדי להקל את הייצוא לחוץ־לארץ פיתחו תחבורה בנהרות. כן חכרו בתי־מרזח. בשנת 1718 הוציאו שלטונות מחוז מארמרוש איסור על שריפת יי״ש מגרעיני דגן. מקצוע שריפת היי״ש הוכנס על ידי היהודים יוצאי פולין. הקיסר יוסף השני ניסה, כאמור, לאסור על היהודים את חכירת בתי־המרזח. היהודים הגישו לו תזכיר, בו טענו שאם יוצא חוק זה לפועל יישמט בסיסם הכלכלי, כי יחד עם בית־המרזח תילקחנה מהם גם הדירות (בימים ההם אסור היה ליהודים לבנות בתים). עוד כתבו בתזכיר, שהאוכלוסיה אינה משלמת מסים לא מפני שהיהודים לוקחים מהם את כספם, אדרבה, היהודים, מסייעים לאוכלוסיה העניה בהלוואותיהם. בהערותיה לתזכיר זה אישרה הקנצלריה את העצומות האלה, בנמקה שאם יוצא חוק זה לפועל יחרב כל המסחר הזעיר. המוזג הלא־יהודי רמאי לא פחות מן המוזג היהודי, אלא שאינו משלם מסי חכירה כיהודי המסתפק במועט.

המחבר האנטישמי מרטין שורטנר קובע בספרו:

„היהודים חוכרים ברצון רב, מסיבות ידועות, את בתי־המרזח בערי השדה. בכמה אזורים כבר עברו לרשותם רוב בתי־המרזח שליד דרכי המלך, בדומה למצב בפולין, לעגמת נפשם של הנוסעים. במחוז אונג־וואר, היה, לפי עדותו של ציר המחוז לפני הרייכסטאג בשנת 1802, תושב יהודי אחד ל־13 לא־יהודים״ [20].

העירוניים ראו ביהודים מתחרים מסחריים ומנעו את כניסתם בכל האמצעים, ואם הצליח יהודי לחדור לעיר, לחצוהו במידה כזו שהוכרח להסתלק. שונה היה המצב במחוזות הקארפאטים בהם לא היו „אזרחים עירוניים״ כחטיבה מגובשת. יש להניח, שרק עם בוא היהודים החלו להתפתח עיירות וערי מסחר וגרמו לכך שיתהווה גם מעמד קטן של סוחרים נוצרים, אולם מעמד זה התפתח במאוחר ולא הגיע לידי גיבוש פוליטי וכלכלי.

הקנצלריה המלכותית חיוותה דעתה גם בעד הגבלת הסכומים שמותר ליהודים לתת לנוצרים בהקפה. שלטונות מחוז מארמרוש קבעו בשנת 1752 את הגובה המאכסימלי בפלורנס אחד. הנהלת המחוז מונקאץ׳ — סנט־מיקלוש העמידוהו על שני פלורנס, ולאיכר עני — רק עד פלורנס אחד. לפי חוק הקיסר יוסף השני משנת 1786, מותר היה לתת בהקפה רק עד 30 קרייצר. יוצא, ששלטון המחוז הקל יותר מן השלטונות המרכזיים. פקודה רשמית משנת 1803 אסרה על בעלי בתי־מרזח היהודים שבמחוז אונגוואר לתת

18. פאלענינא — מקום מרעה הצאן בימי הקיץ במערה היער רחוק מן הישוב.
19. שם, סי׳ כ״ב (אה״ע).
20. M. Schwartner: „Statistik des Königreichs Ungarn" עמ׳ 148—149.

לגוי משקאות בהקפה בסכום העולה על פלורנס אחד [21]. האיסור הזה — נאמר בפקודה — בא כתוצאה מתלונות רבות על בעלי בתי־מרזח יהודים ה„פושטים את עורו של הגוי". כן נאמר בפקודה שאיסור כזה היה קיים מלפנים, ועתה באים רק לחדשו ולהגדיל את ענשם של העבריינים. פקודה זו המובאת להלן בתרגום עברי, היא בהתאם לפקודת שלטונות מחוז מארמרוש משנת 1752:

„הואיל ומרובות התלונות על בעלי בתי־מרזח, ובעיקר על יהודים המחזיקים בתי־מרזח, שהם מריקים את כספי האוכלוסיה הנוצרית, מחדשים בזה את הפקודות הקודמות שאסור לבעלי בתי־מרזח, יהודים כנוצרים, לתת בהקפה יותר מכדי פלורנס א׳. כן מודיעים, שאסור ליהודים להלוות כסף לאיכרים אלא בנוכחות פקיד עירוני, שימסור פרוטוקול על הלוואה זו ויעבירו למשרד מושל המחוז [22]".

תעודה זו מכוונת למנוע מבעלי בתי־המרזח היהודים את האפשרות למכור י״ש בהקפה ולדרוש אחר כך את תמורתו, כאילו הילוו כסף לאיכר.

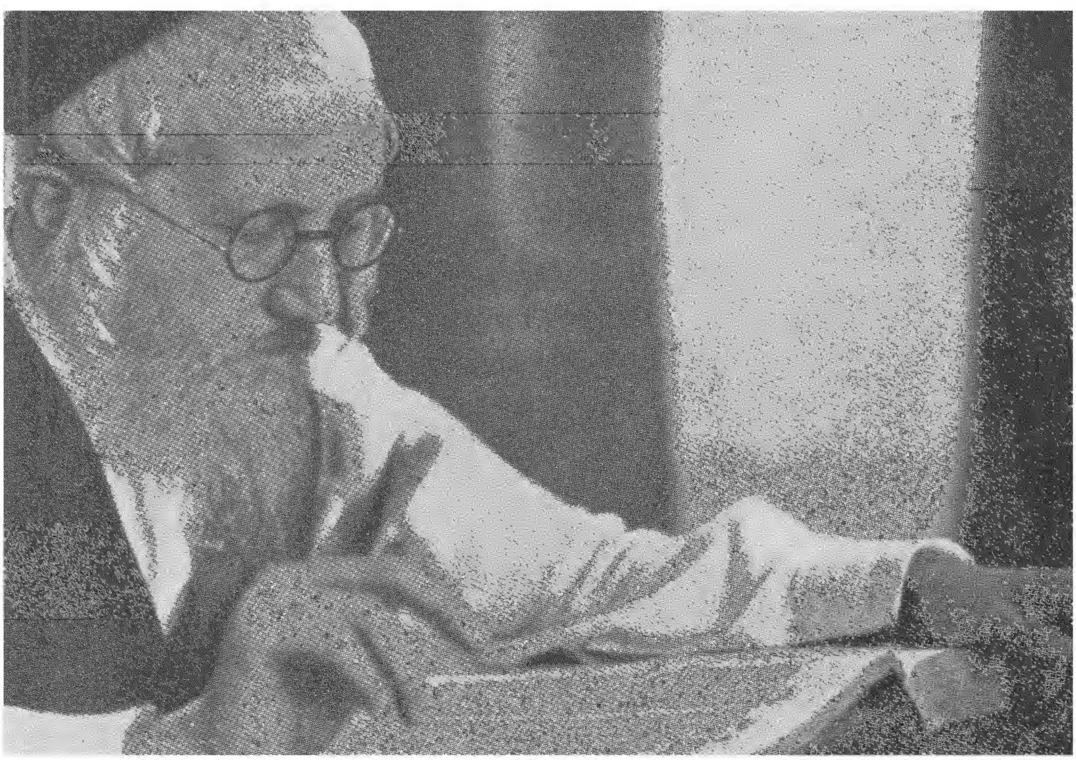
כנראה היו כמה סיבות להוצאת פקודה זו. ראשית, דאגו השלטונות שלאיכר העני לא יהיו חובות רבים, ושנית — שבעל בית־המרזח היהודי לא יוכל לתת לגוי בהקפה משקאות ואחר כך לגבות את החוב הזה כאילו ניתן במזומנים. ממקור זה אנו למדים, שבתחילת המאה ה־19 היו בין היהודים גם מוזגים וגם מלווים ברבית. אין לדעת אם פקודה זו באה כתוצאה ממקרים מסוימים שהרגיזו את הגויים והגיעו עד לשלטונות, או שהיה זה קו מדיני מסוים מצד השלטונות. בכל אופן הכבידו חוקים אלה על היהודים שבלאו־הכי היה מצבם קשה.

על הקהילות הקטנות היה מוטל עומס גדול בקשר להוצאות החזקת מלמד תינוקות, שוחט וכו׳. היהודים לא יכלו בשום אופן לוותר על צרכיהם הדתיים, ובוודאי לא רצו לוותר על חינוך בניהם. כל זה הכביד מאד מאד על מצבם הכלכלי של יהודי קארפאטורוס.

הקלה מסוימת במצבם הכלכלי באה רק בשנות ה־40, משהסכימו השלטונות ההונגריים — לאחר שנות־מלחמה קשות — לבטל את מס הסובלנות, שהכביד כל כך על יהודי קארפאטורוס. כתוצאה מביטול זה נעשו יהודי קאר־פאטורוס והונגריה כולה שווים לשאר האזרחים בתשלום המסים (לכל הפחות באופן תיאורטי).

---

21. בפקודה משתמשים בביטוי „משרת" ו„איכר".
22. Magyar Zsidó Szemle, 1887, עמ׳ 457. הועתק על־ידי ד״ר איגנץ פרידליבר בארכיון אונגוואר מס. 135.

מלמד תינוקות

במחצית השניה של המאה שעברה היה היהודי המתווך בין בעלי האחוזות הגדולים והקטנים לבין האיכרים. היהודים היוו כאן כעין מעמד שלישי. הם ברובם נשארו עובדי אדמה, ובחלקם היו סוחרים ובעלי מלאכה. כולם היו תלויים מבחינה כלכלית בבעלי האחוזות. בחיי הכלכלה התאמצו השלטונות ההונגריים בקארפאטורוס להרחיק את היהודים ממקצועות־פרנסה שונים. אחרי שנות 1867 היתה הלאומנות הכלכלית של ההונגרים גרועה מן הלאומנות המדינית, והיא היתה סיבה עיקרית לאותה דלות יהודית בקארפאטורוס. יהודים אלה, אשר היוו במחצית השניה של המאה שעברה כחמישית האוכלוסיה, היו ברובם המכריע עניים ואביונים: האיכר היהודי לא יכול לפרנס את משפחתו; ה„סוחר" עמד בחנות ללא סחורה וציפה לרחמי שמים — ו„בעל־המלאכה", אף הוא ציפה לעבודה בכליון עיניים, אך לשוא. יהודי קארפאטורוס חיו בעניות שלא היתה כמותה בשום ארץ באירופה. רובם של היהודים היו מחוסרי פרנסה קבועה. העניות נתגברה משנה לשנה ורבים ביקשו מוצא לעצמם בהגירה לאמריקה. בשנים 1879—1881 עזבו 52 יהודים, רובם עניים, את המחוז בֶּארֶג (סביבת מונקאץ' והעיר בֶּארֶגסאס) והיגרו לאמריקה [23]; ממחוז אונג (סביבת העיר אונגוואר) היגרו באותו פרק זמן כ־500 איש, רובם בעלי מלאכה וסוחרים יהודים; מספרים אלה גדולים הם לאותו זמן. היו גם שעלו לארץ הקודש. היו אלה ישישים שביקשו למות בירושלים עיר הקודש. אשר לאמצעים להוצאות הנסיעה — אפשר שקיבלו מאת חברת „אליאנס" הוינאית, שתמכה בפליטים שהיגרו לאמריקה, ובפעולתה הגיעה גם לפינה מזרחית זו של הונגריה וסייעה בידי כמה מענייה להגר לארצות רחוקות.

מאידך, בשנות הששים של המאה שעברה נשמעו טענות כלפי היהודים שבמחוז מארמרוש, כי „רוב רכושם של האצילים ההונגריים והאיכרים שבמחוז עבר לידי היהודים [24]." כותב הדברים מעיר על עצמו שאיננו אנטי־שמי, בכל זאת מסתמך הוא על חוברת [25] שפורסמה באותן השנים והיתה גדושה האשמות דומות. ריח אנטישמיות

23. Magyar Zsidó Szemle, 1884, עמ' 583. לקוח מהספר „Magyarország népességi statisztikája" מאת ל. לאנג שהופיע בשנות השמונים של המאה שעברה.
24. „בן־חנניה", 1863, עמ' 679.
25. „Die Juden und die Judenfrage" von Br. Bariscourt; Pest 1861

בית איכרים

נודף מדברי ההסברה שלו כי „החינוך המוסרי" (Die sittliche Bildung) אצל היהודים במחוז מארמרוש נמצא בשפל המדרגה, אך מודה הוא כי בהשוואה לתושבים הלא־יהודים הרי „היהודים עולים על אלה מבחינה רוחנית (...diesen sind die Juden geistig überlegen) ובכן מלא סתירות. ברור מכל מקום, שיהודי מארמרוש היו מצוינים בימים ההם בעניותם דוקא ולא בעשרם. עשירים יהודים כמעט ולא היו פה אפילו בתקופה הקצרה שבין שתי מלחמות העולם, שהיתה משום „תקופת זהב" לחבל־ארץ זה.

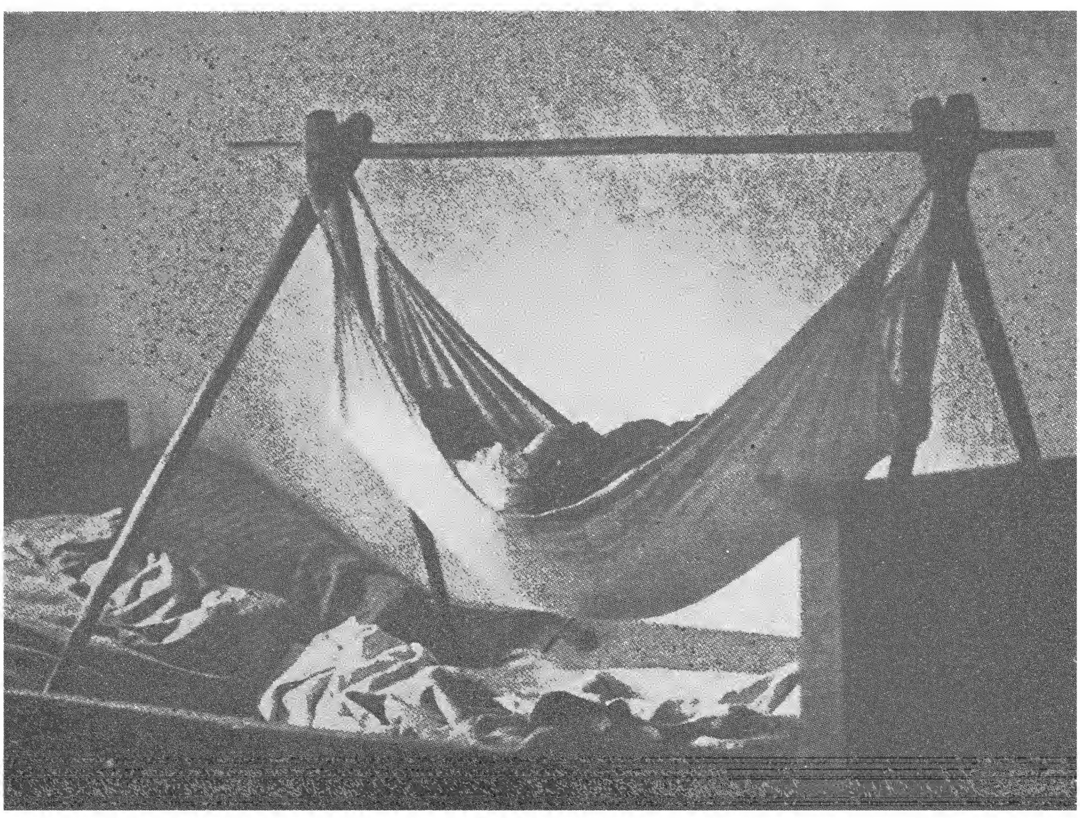
פרנסותיהם של היהודים

לפני מלחמת העולם הראשונה התגוררו בכפרים כ־60 אלף מ־100.000 יהודי קארפאטורוס. בתי היהודים בכפרי קארפאטורוס לא נבדלו במאומה מבתי שכניהם הגויים, פרט לחלונות שהיו גדולים מן המקובל אצל שכניהם. בתיהם היו בתי עץ וכללו פרוזדור וחדר־מגורים. חדר הדירה שימש לבישול, לשינה ולכל יתר הצרכים. בתי היהודים היו לרוב מרוכזים. מרכז הכפר היה מיושב על־ידי יהודים, ואילו בעיבורו ועל מורדות ההרים היו פזורים בתי הנוצרים.

במשפחה יהודית היו כרגיל 7—8 נפשות, אך גם משפחות של 10—12 נפשות לא היו נדירות.

הגישה לכמה כפרים שהיו רחוקים מתחנת מסילת הברזל היתה קשה מאד. בחורף היו הם מנותקים מהעולם החיצוני, ורק בגבור השלג אפשר היה להגיע אליהם במגררה.

בחלקים מסוימים היה גידול בקר עסקם העיקרי של האוכלוסים. במקומות אחרים התעסקו יהודים רבים במשק היערות: פועלי יער, חוטבי עצים, קבלנים גדולים וקטנים, מתווכים, בעלי מנסרות ובעלי יערות. במחוז וולוֹבוֹי ווֹלר־ביץ היווה ענף זה התעסקות עיקרית של היהודים. במחוזות אלה, היה זה חזיון נפרץ יהודי מגודל זקן ופאות, הטוען עצים על עגלה או פורקם ממנה. ליד המנסרות נוצרו ישובי יהודים שפרנסתם היתה על תוצרת היער. היו גם בעלי מלאכה. הסנדלרות היתה מונופולין יהודי בכפרים. כ־25% מיהודי הכפרים התעסקו במסחר שהיה כולו בידיהם. אך המסחר היווה התעסקות צדדית, כי לרוב היה לחנוני גם משק קטן. החנות היתה צמודה לבית המגורים ולא היה בה אלא מדף או שניים וכלשהו סחורה. משנפתחה הדלת, צילצלה המצילה המחוברת אליה, והיא קראה את האשה

ערסל תלוי מעל למיטה. בו משכיבים את התינוק

ממטבחה או את הבעל ממשקו לבוא ולשמש את הלקוח הקונה ליטרה מלח או דג מלוח.

יהודי מהכפר היה לו בית־עץ משלו וכמה חלקות אדמה. הוא עיבד את אדמתו, חרש, זרע, קצר, אילם אלומות וקילף קלחי תירס כשאר הכפריים. האדמה הדלה לא נתנה יבולה אלא בדוחק. קצת קלחי תירס, שקים אחדים של תפוחי־אדמה, מעט שעועית וגרעיני שמן, קצת כרוב שהיו כובשים אותו בחבית, והרי פרנסת הבית. פולי שעועית עם כרוב חמוץ היוו המזון העיקרי של תושבי הקארפאטים, שגוון לעתים בתפוחי־אדמה בחלב חמוץ. לרוב הסתפק היהודי בשתי סעודות בלבד. בבוקר היתה הסעודה העיקרית, ובערב אכלו „מַמַליגה" — דייסת תירס. אך למרות עניים לא היתה הרגשה שגרוע מצבם הכלכלי. לא היו מחוסרי־בית, ואף ליהודי העני ביותר היו מעט ירקות וחלב לשבור רעבונו. הכל הסתפקו במועט ושמחו בחלקם.

נודע בעניותו חלק קארפאטורוס הנקרא וֶארחוֹבינה, היינו ארץ ההרים. זהו השם הגיאוגרפי לאזור הכולל את רכס ההרים שבין המעבר האוז'וקי בחבל ההוצולים בגבול רומניה. רובם המכריע של האיכרים היה להם שטחי־אדמה מצומצמים ביותר מרבע עד יאך אחד, שלא הספיקו לקיום מינימלי. 80% של האדמה היו שייכים לממשלה ולכמה בעלי אחוזות גדולים, והיתר נתחלק לחלקות קטנטנות. 5% בלבד של האדמה היא אדמת חריש, והשאר יערות, אדמות מרעה וקרקע בור. ההזנחה היתה פה רבה ביותר, היא נמשכה מאות בשנים ונתנה אותותיה במצבם הכלכלי של מרבית התושבים.

במארמרוש חיו כעשרת אלפי רפסודאים, עם חזק וגבה קומה, וביניהם גם יהודים אמיצים, בעלי שער אדום. אחרי מלחמת העולם הראשונה נשארו מחוסרי פרנסה, לאחר שנפסקה הובלת הרפסודות להונגריה.

סיפוחה של קארפאטורוס לצ'כוסלובקיה אחרי מלחמת העולם הראשונה, הביא בעקבותיו שינויים חשובים. הסוחרים היהודים שוב לא היו יחידים בארץ. אלפי צ'כים התישבו פה והנהיגו שיטות־מסחר מודרניות, נוסדו צרכניות ובסיסו הכלכלי של היהודי במחוזות אלה התחיל להתערער. חלק מהאיכרים הזעירים היהודים עברו לערים ונצטרפו לפרולי־טאריון העירוני.

בימי השלטון ההונגרי, עד למלחמת העולם הראשונה, סיפקה קארפאטורוס להונגריה עצים ופירות. היו גם קשרי מסחר עם ערי פולין, גאליציה וטראנסילבאניה. אחרי מלחמת העולם הראשונה, תחת שלטון הצ'כים, נעשתה קארפאטורוס אזור גבול; לסחורותיה לא היו מהלכים רבים במדינה וחלה התרוששות כללית. לעומת זאת, עזר השלטון הצ'כי להעלאת הרמה התרבותית; בתי־הספר המשוכללים והקפדת השלטונות לביצוע חוק חינוך החובה העלו באופן ניכר את ההשכלה באזור.

המלחמה העולמית הראשונה היסבה סבל רב ליהודים והרסה את מעמדם, אך בעקבותיה בא הג'וינט שהגיש עזרה

בית־מלאכה לקליעת סלים בטארנובה מיסודו של הג'וינט

רבה ליהודי קארפאטורוס. פעולותיו של הג׳וינט היו רב־גוניות: הוא אירגן בתי־מלאכה מודרניים מצוידים יפה והיקנה לנוער מקצועות־מלאכה. כן הקים רשת של בנקים שסיפקו אשראי לסוחרים, לחנוונים ולבעלי־המלאכה, וקומם מבחינה כלכלית את יהדות קארפאטורוס אחרי מלחמת העולם הראשונה.

יהדות קארפאטורוס במספרים

קארפאטורוס היא ארץ מרובת גוונים וניגודים. בגבולותיה 4 מדינות: הונגריה, רומניה, פולין וצ׳יכוסלובאקיה[1]. מערב ומזרח מתנגשים; בליל גזעים ולשונות מכביד על קביעת ההשתייכות הלאומית, שפת־העם וכו׳.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשסופח החלק העיקרי של קארפאטורוס לצ׳יכוסלובאקיה, סופחו חלקים קטנים מארבעת מחוזות קארפאטורוס למדינות השכנות. סיגאֶט, בירת מחוז מארמרוש, למשל, סופחה לרומניה.

אחרי הסיפוח חילקה צ׳יכוסלובאקיה את המחוזות חלוקה חדשה, אולם כבר בשנת 1921 נקבעו שלושה מחוזות ואֶקספוסיטורה אחת של מארמרוש שמרכזה בטאֶראֶשויה[2].

הסטאטיסטיקה המשוערת של קארפאטורוס משנת 1828

מחוז	השטח במילין[2]	מספר השוקים	מספר הכפרים	מספר התושבים	מספר היהודים
אונג	59.5	5	206	84 251	4 904
באֶראג	67.5	9	258	91 562	4 146
מארמרוש	178	5	136	120 852	6 064
אוגוצ׳ה	22.6	6	65	40 645	1 216
ס״ה	327.6	25	665	337 310	16 330

לוח זה מבוסס על מספרים משוערים שהביאם צ׳אפלור־ביץ׳ בספר שהופיע בתחילת המאה ה־19[3].

היוצא מזה, כי כבר בשנת 1828 היוו היהודים 5% של כל התושבים.

מספר היהודים בהונגריה בכלל עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה

שנה	מספר היהודים
1720—1713 [4]	2 531 ראשי משפחה [5]
1785	75 000
1805 [6]	127 816
1835	165 776
1842	241 632
1869	552 113
1880	638 314
1890	725 222
1900 [7]	826 222
1910	911 227

מספר היהודים בקארפאטורוס[8]

שנה	מספר היהודים
1828 [9]	16 230
1857 [10]	45 216
1870 [11]	64 903
1900 [12]	112 400
1910 [12]	128 791 [13]

שנה	מספר היהודים בקארפאטורוס	היו יהודים על כל 1000 תושבים
1910 [14]	87 041	14.58
1921	93 008	15.39
1930	102.542	14.12

---

1. המדובר הוא בזמן קיומה של הרפובליקה הצ׳יכוסלובאקית בין שתי מלחמות העולם.
2. חלק מהלוחות הסטאטיסטיים מראים כבר על הסידור החדש.
3. Csaplories I "Gemölde von Ungarn", 1829, כרך I עמ׳ 160.
4. מספרים אלה לקוחים מתוך השנתון של החברה הספרותית Jmit Evkönyv משנת 1900, ע׳ 43 ואילך. בימים ההם ישבו בהונגריה כולה כ־3 מיליון תושבים והיהודים היוו רק 0.4% מכל התושבים, אך בשנת 1900 כבר היוו היהודים 4%, היינו פי עשרה. מ־2.531 ראשי משפחה בשנת 1720 ישבו בחמישה מחוזות 1.596 ראשי משפחה, ובשאר המחוזות 935 בלבד. היוצא מזה, שבמחוזות קארפאטורוס ישבו בימים ההם יהודים בודדים בלבד.
5. יש לחשב 5 נפשות לכל בית־אב, ולפיכך – בס״ה 12.655 נפשות.
6. כל המספרים משנת 1805 ואילך לקוחים מתוך השנתון הנ״ל.
7. מספר זה לקוח מתוך Magyar Statisztikai Közlemények (= ידיעות סטאטיסטיות של הונגריה), כרך 64, על יסוד מפקד שנערך בהונגריה בשנת 1910. חלק 6 פאֶסט 1920, ע׳ 136. היה איפוא גידול מפתיע. מספר היהודים עלה משנת 1720 עד שנת 1910 שבע—שמונה פעמים. אין לזקוף גידול זה על חשבון ריבוי טבעי בלבד, אלא יש ליחסו בראש וראשונה להגירה.
8. לוח זה, בדומה לשאר הלוחות, מבוסס על מספרים שאספתי ממקורות שונים. כמובן, שהתמונה אינה שלמה.
9. ראה הערה 3. שם, שם.
10. Statistisches Handbuch d. Ćechoslovakischen Rep., כרך II, עמ׳ 6, לקוח מ־ Tafeln zur Statistik der Oesterr. Monarchie, כרך III.
11. Jahrbuch "Beth-Lechem" zur Beförderung des Ackerbauers, Handwerkers..., שנה שניה, בודפאֶשט 1873, עמ׳ 247—250.
12. ראה הערה 7 לעיל.
13. בולט ההבדל הרב בשתי הטבלות במספרים לשנת 1910. יש להניח שהסיבה העיקרית היא בשינוי הגבולות הפוליטיים של מחוזות קארפאטורוס, שבא עם יצירת הריפובליקה הצ׳י־כוסלובאקית. המספר הגדול מבוסס על מקור הונגרי רשמי משנת 1910, שעה שארבעת המחוזות היו שלמים, והמספר החדש משקף את המחוזות המצומצמים החדשים.
48.3% מכל יהודי הונגריה היינו כ־471 053 הועברו אחרי מלחמת העולם הראשונה, לפי חוזה ואֶרסאַי, לשלוש המדינות: צ׳יכוסלובאקיה, רומניה ויוגוסלאביה. מזה עברו לצ׳יכוסלובא־קיה החדשה 232 000 יהודים, היינו 25.5% מכל יהודי הונגריה.
14. כל המספרים בלוח זה לקוחים מתוך ספרו של ד״ר פ. פרידמן: Einige Zahlen über die Ćechoslovakischen Juden (Ein Beitrag zur Sociologie der Judenheit) פראג, 1933.

חלוקת היהודים לפי המחוזות בספירת האוכלוסין משנת 1857 [15]

מחוז	מספר היהודים
אונג	10 814
בארג	16 363
מארמרוש	18 089
סך הכל	45 216

גודל האוכלוסיה של קארפאטורום בשנים 1869 — 1921 [16]

מחוז	מספר התושבים בשנים: 1869	1880	1890	1900	1910	1921
אונג	73 766	72 864	78 897	91 806	99 366	
בארג	140 213	134 954	157 320	182 143	208 785	
מארמרוש	130 431	129 603	151 528	170 998	193 752	
טאראשווה (אקספוסיטורה)	56 424	59 621	70 207	81 436	94 215	
סך הכל	400 834	397 042	457 952	526 383	596 118	606 568

צפיפות התושבים לק"מ מרובע [17]

	1869	1880	1890	1900	1910
אונג	35.0	34.6	37.4	43.6	47.1
בארג	41.9	40.3	47.0	54.5	62.4
מארמורש	33.2	33.0	38.6	43.6	49.4
טאראשווה (אקספוסיטורה)	17.0	18.0	21.2	24.6	28.4
סך הכל	31.6	31.3	36.1	41.5	47.0

בפרסומים של ה„ידיעות הסטאטיסטיות ההונגריות" [18] אין מספרים סטאטיסטיים לפי הקהילות והישובים הבודדים, אלא מוסבים הם לכל המחוז. משום כך אי־אפשר היה להשתמש בהם כבחומר השוואתי מוסמך לגבי המחוזות של קארפאטורוס מלפני מלחמת העולם הראשונה, כי הגבולות המדיניים החדשים שלאחר גמר מלחמת העולם הראשונה, חותכים בכמה נקודות את גבולות המחוזות הקודמים. כל שלושת המחוזות הרותניים נחתכו על ידי הגבול המדיני החדש. ממחוז אונג, למשל, נשאר רק חלק קטן מאד — 17 ק"מ מרובעים — במדינה ההונגרית, אולם גם הוא נחתך על ידי הגבולות הפנימיים של קאר־פאטורוס וסלובאקיה.

מספרים של תושבי קארפאטורום לפי הגלילות הפנימיים — האדמיניסטראטיביים [19]

גלילות פוליטיים	מספר התושבים 1880	1890	1900	1910
אפשא תחתית	3 466	3 998	4 639	5 602
בארגסאס	6 930	8 078	9 609	12 898
ואלקא בוצ'קוב	3 605	4 538	5 289	5 948
הוסט	6 228	7 461	8 706	10 285
יאסינא	6 391	7 620	9 023	9 783
מונקאץ'	9 644	10 531	13 640	16 518
ראחוב	4 145	5 056	5 869	6 571
סאבלוש	4 381	5 187	5 743	7 799
טיאצ'ובו	3 189	4 032	4 841	5 898
אוז'הורוד	11 373	11 793	13 471	15 980

על כל מאה נפש באוכלוסיה הכללית היו יהודים [20]

מחוז	1880	1890	1900	1910
אונג	13.0	11.5	11.0	10.0
בארג	13.5	13.6	14.0	14.2
אוגוצ'ה	12.0	12.5	12.7	12.9
מארמרוש	14.7	16.8	18.1	18.4

מספר האוכלוסין בהונגריה כולה [21]

	1890	1900	1910
מס' כל התושבים	15 162 988	16 838 255	18 264 533
מס' היהודים	707 961	831 162	911 227
מס' היהודים באחוזים	4.67	4.94	4.99

האוכלוסיה היהודית במחוזות קארפאטורום בשנת 1910 [22]

מחוז	ל־100 תושבים היו יהודים	מספר היהודים
אונג	12.5	12 579
בארג	15.0	31 540
מארמרוש	14.4	27 875
טאראשווה (אקספוסיטורה)	16.3	15 387
סך הכל	14.6	87 381

15. ראה הערה 10. שם, עמ' 66.
16. ראה הערה 10. שם, עמ' 55.
17. שם, שם.
18. ראה הערה 7. שם, שם.
19. ראה הערה 10. שם, עמ' 22.
20. שם, שם, עמ' 75.
21. ראה הערה 7. שם, שם.
22. ראה הערה 10. שם, עמ' 57.

מספרים עיקריים על קארפאטורוס לפי הגלילות הפוליטיים־ארמיניסטראטיביים מ־1910.12.31 [23]

מחוז אוז'הורוד	השטח בק"מ² מספרים	התושבים אבסולוטיים	יהודים מספרים רילאטיביים
ואלקה באראזנה	81 315	25 273	94.4
פאראצין	62 325	21 379	53.6
סאראד	25 821	13 815	134.0
אוז'הורוד (המחוז)	39 311	23 064	82.0
אוז'הורוד (העיר)	2 049	16 919	513.5
ס"ה מחוז אוז'הורוד	210 821	100 450	125.2
מחוז מארמרוש			
דולהי	60 837	19 589	105.8
הוסט	85 780	49 788	151.8
טיאצ'ובו	46 624	24 616	171.8
וולובוי	115 051	31 704	156.3
סאבליוש	84 055	68 191	132.8
ס"ה מחוז מארמרוש	392 347	193 888	143.8
מחוז בארג			
בארגסאס	46 362	24 984	77.9
אירשאווא	41 272	31 905	152.5
קאזינו	29 209	18 335	102.2
מונקאץ' (המחוז)	43 961	36 086	63.3
רוזביגו	38 772	29 094	111.1
סוואליאווא	65 556	22 006	142.4
ואראצקי ניז'ני	58 882	17 088	153.4
בארגסאס (העיר)	4 431	12 933	302.3
מונקאץ' (העיר)	6 079	17 275	444.3
ס"ה מחוז בארג	334 524	209 706	150.4
אקספוסיטורה טאראשווה (מארמרוש)			
	79 651	36 452	173.4
	126 742	24 087	131.7
	125 333	33 762	174.6
ס"ה של האקספוסיטורה טאראשווה	331 726	94 301	163.2
ס"ה של 4 המחוזות בקארפאטורוס	1 269 814	598 345	146.0

האוכלוסיה היהודית לפי גודל הישובים במפקד האוכלוסין בשנת 1921 [24]

גודל הישוב	יהודים, בעלי תעודות אזרחות צ'יכוסלובאקית
עד 500 תושבים	2 226
מ־500—1 000 תושבים	9 272
1 001 — 2 000	17 698
2 001 — 5 000	23 062
5 001 — 10 000	9 558
10 001 — 20 000	6 106
20 001 — 50 000	12 137
למעלה מ־50 000	—

לוח זה משקף, עד כמה היו היהודים מפוזרים אפילו בישובים הקטנים ביותר. כמעט שלא היה כפר בלי יהודי.

מספר היהודים בערים שאוכלוסיתן עולה על 10.000 [25]

שם העיר	1921	1930	— או +
מונקאץ'	10 012	11 313	+ 1 301
אוז'הורוד	6 294	7 357	+ 1 063
בארגסאס	4 592	5 680	+ 1 088
הוסט	3 391	4 821	+ 1 430
סאוולוש	2 913	3 619	+ 706
יאסינא	1 435	1 470	+ 35

לפי ספירת האוכלוסין מ־1930.12.1 נמצאו יהודים במספר של למעלה מ־500 בגלילות הפנימיים האדמיניסטראטיביים הבאים: [25]

גליל פוליטי	כל התושבים	מ־100 תושבים היו יהודים	יהודים
טיאצ'ובו	79 419	15	12 661
מונקאץ' (העיר)	56 102	43	11 313
הוסט	71 311	15	11 276
ראחוב	60 861	14	9 445
בארגסאס	63 143	13	9 427
סאוולוש	71 004	11	8 424
אוז'הורוד (העיר)	26 675	27	7 357
אירשאווא	52 621	13	7 078
סוואליאווא	54 459	12	6 335
מונקאץ' (העיר)	83 380	7	6 317
וולובוי	35 226	14	4 966
אוז'הורוד (המחוז)	47 559	9	4 287
ואלקא באראזנא	29 197	8	2 404
פאראצ'ין	24 399	4	1 012
סך הכל	725 615	14	102 542

23. ראה הערה 10. שם. עמ' 18.
24. ראה הערה 10. שם. עמ' 365—366.
25. ראה הערה 14. שם. עמ' 36—40.

לוח מספרי התושבים לפי העדות הדתיות

מחוז	קאתולים רומיים		קאתולים יווניים		ריפורמטים		בני דת משה		בני דת אחרת	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
בארג	19 128	23 003	103,61	117 435	56 289	61 106	29 052	33 660	859	1 407
אונג	32 904	34 549	83 936	89 149	19 003	20 092	16 776	17 587	647	712
מארמרוש	23 430	26 204	220 817	254 215	8 918	9 646	56 006	65 694	427	1 946
אוגוצ'ה	7 264	8 173	52 417	57 550	12 928	14 002	10 566	11 850	141	180
לפי הערים										
בארגסאס	2 163	2 724	1 289	1 826	3 341	4 344	2 770	3 909	66	130
מונקאץ'	2 751	3 520	3 493	4 081	1 437	1 771	6 567	7 675	168	228
אוז'הורוד	5 798	5 481	3 497	4 473	1 201	1 368	4 560	5 305	217	292

מספר היהודים ששפת־אם שלהם הונגרית באחוזים [27]

	1890	1910	1900
מחוז בארג	39.1	44.0	52.6
" אונג	33.5	46.1	51.8
" מארמרוש	8.4	12.8	17.0
" אוגוצ'ה	41.3	47.9	81.9

לכל 1000 נפש הכריזו בשנת 1921 על הלאומיות: [28]

	הרוסית (הרותנית)	ההונגרית	הגרמנית	היהודית
בארגסאס	106.2	760.2	3.3	102.1
אירשאווא	836.9	10.9	6.6	138.8
קאפושאני	193.2	358.9	9.7	63.7
מונקאץ'	563.2	209.8	52.3	145.8
ראחוב	742.8	83.1	28.5	123.6
סאוולוש	585.1	220.1	3.4	130.1
אוז'הורוד	352.4	120.8	8.7	113.3

מעניינות התנודות ב„לאומיות" היהודים לפי המצב והמקום. בשלושת המחוזות: בארג, אוגוצ'ה, מארמרוש, שנספחו ברובם לצ'יכוסלובאקיה, נמנו בשנת 1910 — 110 904 יהודים, וביניהם 72 882 שהכריזו על גרמנית כשפת אמם, ואילו בספירת האוכלוסין בשנת 1921 נמנו עם הלאומיות „הגרמנית" רק 262 יהודים. זוהי הסיבה, שהלאומיות „הגרמנית" רושמת לעצמה ירידה כה עצומה בקארפאטורוס. יהודים רבים, שציינו בשנת 1910 את השפה ההונגרית כלשון־אם, לא ראו את עצמם בשנת 1921 שייכים ללאומיות „ההונגרית". קשה לחשב במספרים מדויקים את ההפסד שנגרם בכך ללאומיות ההונגרית. במחוזות בארג, אוגוצ'ה ומארמרוש נמצאו בשנת 1910 36 236 יהודים שלשון־אם שלהם היתה הונגרית, ואילו בשנת 1921 הכריזו יהודים על עצמם כשייכים ללאומיות ההונגרית רק 6 863. ההונגרים ירדו ממצב של רוב בערים: מונקאץ', אונגוואר, סאוולוש, וירדו עד למטה מ־20% בנפות אירשאווא [29] וטיאצ'בו [30].

תוצאות שחרורה הפוליטי של קארפאטורוס מראות על בלימת ההונגריזאציה.

26. ראה הערה 7. שם, שם.
27. ראה הערה 7. שם, שם, עמ' 138—139.
28. "Čechoslovakische Statistik" כרך 9, עמ' 83.
29. Iršava
30. Tačovo-Técsö

בשנים 1900, 1910 [26], לפי המחוזות

ס"ה של התושבים 1900	ס"ה של התושבים 1910	הרבוי מ־1900 עד 1910 באחוזים: קאתולים רומיים	קאתולים יווניים	ריפור־ מטים	בני דת משה	כל התושבים באחוזים: קאתולים רומיים 1900	קאתולים רומיים 1910	קאתולים יווניים 1900	קאתולים יווניים 1910	ריפורמטים 1900	ריפורמטים 1910	בני דת משה 1900	בני דת משה 1910
		20.8	13.7	8.6	15.9	9.2	9.7	49.5	29.7	27.0	25.9	13.9	14.2
		5.0	6.2	2.7	4.8	21.5	21.3	54.8	55.0	12.4	12.4	10.9	10.9
		11.8	15.1	8.2	17.3	7.6	7.8	17.3	71.3	2.9	2.7	18.1	18.4
		12.5	9.8	8.3	12.1	8.7	8.9	62.9	62.7	15.5	15.3	12.7	12.9
9 629	12 933	25.9	41.7	30.0	41.1	22.4	21.1	13.4	14.1	34.7	33.0	28.8	30.2
14 416	17 275	28.0	16.8	23.2	16.9	19.1	20.4	24.2	23.6	10.0	10.3	45.5	44.4
14 723	16 919	14.2	13.3	13.9	16.3	32.6	32.4	26.8	26.4	8.1	8.1	31.0	31.4

חסידות

כבר בזמן ההגירה מגאליציה לקארפאטורוס, במחציתה השניה של המאה ה־18, היכתה כאן החסידות שרשים חזקים. יש להניח, כי המהגרים הביאו אתם תורה זו ממקומות־מוצאם. ואמנם, רובם של רביי קארפאטורוס היו יוצאי גאליציה, שעמדו בקשרים משפחתיים עם בתי ה„צדיקים" שבגאליציה.

בתי „צדיקים" בקארפאטורוס

בתי ה„צדיקים" בהונגריה בכלל ובקארפאטורוס בפרט ניתנים להיחלק לשני חלקים עיקריים:

א) נצר צדיקי גאליציה, שעבר לקארפאטורוס ויסד לו שם בית משלו.

ב) בתי צדיקים חדשים שנוסדו על ידי ילידי הונגריה עצמם.

אלה כן אלה מצאו להם נוהים אחריהם ביחוד בקארפא־טורוס ובמחוזות זאמפלין וטראנסילבאניה הקרובים לה. כאן יסופר רק על בתי הצדיקים המפורסמים, שיצא להם שם גם מחוץ לגבולות המחוז. לחלק א' שייכים:

1. בית הצדיקים טייטלבוים, נוסד על ידי ר' משה טייטלבוים, רב באויהאֶלי (על גבול קארפאטורוס). ר' משה גדול בתורה היה (מחבר הספר „ישמח משה" ושו"ת „השיב משה") והצטיין בעניוות ובאורח חייו הדתיים. יליד פשאֶמישל, היה תחילה מתנגד, ורק כשנתמנה רב בהונגריה הוכתר לרבי על ידי הרבי מלובלין, למרות רצונו. חסידיו היו כולם מהונגריה, ולכן היה לה לשושלת צביון מקומי בולט.

ליאופולד לאֶוו בסקירתו על החסידות בהונגריה [1] בה הוא דן אותה ברותחין ומחווה את דעתו כי ראויה היא שיבערוה מן העולם, כותב על ר' משה טייטלבוים: „הצדיק הראשון על אדמת הונגריה היה ר' משה דטאֶלבוים, ששינה את שמו לטייטאֶלבוים, נקרא מפשאֶמישל אשר בגליציה. יסד בקהילת שאֶטור־אויהאֶלי עדה חסידית עצמאית, שעמד בראשה. בזה נעשו חסידי הונגריה בלתי־תלויים יותר מרביי גאליציה... ר' משה טייטאֶלבוים עשה רושם באישיותו. היה גבה־קומה ובעל עיניים חודרות וגדול בתורה [2]". הוא מתאר את דרכי הריפוי שהיה מרפא את חסידיו. ששים מחלות ריפא בקמיעות. היה לו מחסן גדול של קמיעות, שנכתבו בסיטונות על־ידי סופרים מיוחדים. רוב חסידיו היו מהונ־גריה הצפונית, היינו ממחוזות קארפאטורוס, שהיו נוהגים להניח פתקאות ב„אוהל" של ר' משה טייטאֶלבוים ושל ר' מאיר א"ש באונגוואר. שמו של ר' משה טייטאֶלבוים נזכר לברכה בכל יהדות הונגריה. על פעולת קמיעותיו

1. L. Löw: Gesammelte Schriften, 1890, ע' 77. נדפס בסאֶגאֶד.
2. שם, ע' 99.

היו מספרים נפלאות. כן סיפרו, שאחרי פטירתו נעלמו כולם. בדקו בתיקים, שהחזיקו בהם את הקמיעות, ומצאו כולם ריקים מהם.

מביתו של ר׳ משה טייטאֶלבוים יצאו כמה צדיקים מפורסמים שמרכזם היה בסיגאֶט. מוניטין יצאו לו לנכדו ר׳ יקותיאל יהודה טייטאֶלבוים, מחבר הספר „ייטיב לב״ ושו״ת „אבני־צדק״, ולבנו ר׳ יום טוב ליפא טייטאֶלבוים. הם כיהנו כרבני העיר וכרביים גם יחד. בית צדיקים זה השפיע הרבה על יהודי קארפאטורוס וטראנסילבאניה, וביחוד על תלמידי־החכמים שבהם. הנצר האחרון מבית צדיקים זה, ר׳ יואל טייטאֶלבוים, בן ר׳ יום טוב ליפא האדמו״ר מסאטמאר, השתקע עתה בירושלים.

2. בית הצדיקים שפירא ממונקאץ׳. גם הם שימשו בשני כתרים: רבני הקהילה ורביים. כולם היו גדולי תורה ובעלי השפעה. חיברו ספרים בנגלה ובנסתר. הצטיינו בקנאותם, היו אנשי ריב ומדון כל ימי חייהם.

3. בית הצדיקים לייפער מנאדבורנה־בושטינה, מצאצאי ר׳ מאיר מפשאֶמישליאן, שישבו בנאַדבורנה. ר׳ מרדכי׳לי עזב את עיר מולדתו והתגורר שנים רבות בכפרים שונים בקארפאטורוס. לבסוף השתקע בכפר בושטינה ושם מנוחתו כבוד. ר׳ מרדכי׳לי השפיע הרבה על יהודי הכפרים. בכפרי קארפאטורוס היו מרבים לספר עד הזמן האחרון על ה„מופתים״ שלו ועל התנהגותו המוזרה. בספר „תפארת מרדכי״ מאת מרדכי ג׳ינזבורג[3] נאסף חלק מסיפורים אלה. בניו של ר׳ מרדכי׳לי הקימו להם „בתים״ בערים ובעיירות שונות בקארפאטורוס ובטראנסילבאניה. המפורסם ביניהם היה ר׳ ישראל יעקב לייפער בחוסט. כל הצדיקים מצאצאי ר׳ מרדכי׳לי התעסקו ברפואה מעשית, וריפאו את דורשיהם הרבים בעשבים שונים. הם התנגדו כמובן תכלית ניגוד לרופאים המודרניים. כמה מצאצאי בית ר׳ מרדכי׳לי יצאו ל„תרבות רעה״ בדור האחרון.

4. האדמו״ר מבאֶלז תקע את אהלו בימי המלחמה העולמית הראשונה במונקאץ׳. הדבר גרם למחלוקת איומה בינו לבין הרב שפירא ממונקאץ׳. לאדמו״ר מבאֶלז היו חסידים מרובים בקארפאטורוס, שהיו נוסעים אליו לבאֶלז, לאחר שהוכרח לעזוב את מונקאץ׳.

5. בית הצדיקים מזידיצ׳וב, שישבו בעיירה וואֶראֶצקי ובמונקאץ׳, ועוד מספר של רביים שקהל חסידיהם לא היה גדול ביותר.

לחלק ב׳ שייך רק בית הצדיקים מסאפינקא. נוסד על־ידי ר׳ יוסף־מאיר וייס בכפר סאפינקא ליד סיגאֶט. ר׳ יוסף מאיר וייס היה למדן מופלג ומחבר ספרים תורניים חשובים. עם ירידת השפעתו של בית ר׳ מרדכי׳לי מנאד־בורנה, תפס את מקומו בית הצדיקים מסאפינקא, שהשפיע הרבה על היהודים הכפריים עד הזמן האחרון. בני השושלת הזאת התגוררו במונקאץ׳, בסאֶליש ובמקומות אחרים.

עם המקומיים נמנים גם הרביים ילידי החבלים בהונגריה הקרובים לגבול קארפאטורוס. גם להם היתה השפעה מסוימת בקארפאטורוס ומצאצאיהם שימשו כאן כרביים, והם:

הרבי מבאלז

1. ר׳ ישעיה׳לי מקאֶראֶסטור, „נסמך״ גם על ידי ר׳ מרדכי׳לי הנזכר, שמצא רמז מפורש מ...„יקום פורקן״. רמז זה הוא בעל ערך פולקלוריסטי ולכן נעתיקו כאן בלשונו של הרבי. „...רברביא עם זעריא טפלא ונשיא: רברביא הם לדעת ר׳ מרדכי׳לי די גרויסע רבים, זעריא — די קליינע רבים; טפלא — רבישע קינדער, ונ־שיא — און ישעיה איז אויך א רבי״[4].

2. בית הצדיקים מקאליב. מייסד השושלת ר׳ יצחק אייזיק טאוב היה משורר בעל נפש פיוטית, שלמד שירה מפי רועי צאן. הוא שחיבר את השיר הנחמד ”Szól a kakas már“ — „דער האן קרייעט שוין״ — מחציתו הונגרית ומחציתו אידיש ועברית, והוא נתקדש כעין הימנון של יהודי הונגריה, חסידים וחפשים כאחד. מצאצאיו ישבו בחוסט, וגם כאן היתה מחלוקת בין בית ר׳ מרדכי׳לי לבינם על „שטח מחיה״. ואף־על־פי שהמחלוקת קיבלה צורה מגונה, ולא נמנעו אפילו מהלשנות וכדומה, לא החריפה המחלוקת ולא הגיעה ל„נוסח מונקאץ׳״.

3. „תפארת מרדכי״, חלק א׳ למרדכי גינצבורג. דפוס בּאֶראֶגסאַס, תרפ״ז.

4. שם, דף נ״ד, סי׳ קכ״ה.

לבסוף כדאי להזכיר עוד את המוהיקני האחרון בדורנו — את הרבי מפולינה. הוא היה שוחט בכפר פולינה, אך פתאום נחה עליו רוח נבואה והחל להתנבא ולגלות עתידות ולעשות נפלאות. היתה זו תופעה בלתי רגילה. באופן ספונטאני החלו נוהרים אליו אלפי אנשים, נוצרים כיהודים. לנפלאותיו ונבואותיו יצא שם למרחקים. גם העתונות האירופית והאמריקאית הגדולה התעסקה בו. הנפלאות שסיפרו עליו הזכירו את סיפורי האגדה על הקדושים הקדומים שבארצות המזרח. הרבי עצמו היה ענוותן, צנוע, וחילק לעניים את כל הכסף הרב שזרם אליו. אולם כשם שהיתה עלייתו פתאומית, כך היתה ירידתו. משום־מה סר הקסם. ואם קודם צבאו על כפרו של הרבי אלפי אנשים, הוכרח אחרי כן הרבי לכתת את רגליו. שמו כמעט נשכח אפילו בקארפא־טורוס עצמה.

מונקאץ׳ מרכז החסידות

מונקאץ׳ היתה מרכז החסידות לא רק לקארפאטורוס אלא להונגריה כולה. בשנת 1865 נתקיימה אסיפת רביים במונקאץ׳. על אסיפה זו קוראים אנו בכתבה בירחון לחכמת ישראל „בן חנניה״:

„מונקאץ׳ 17 יולי. מועצת צדיקים נתקיימה בין חומותינו וארכה כמה ימים. הישיבות נתקיימו בחלקן בקלויז של החסידים ובחלקן תחת השמים הפתוחים. הוחלט להילחם בכל תוקף במתנגדים ולהכניס אחדות בשיטות הרביים וליצור ברית־הגנה בין הרביים של פולין ושל הונגריה הצפונית. לראש כל הצדיקים נבחר פה אחד הרבי מבאֶלז, לאות הוקרה נשקו כל הרביים את ידו. בסוף הישיבה הכריז הרבי מבאֶלז על ביאו הקרוב של המשיח״ [5].

עד כאן דברי הכתב. דברים אלה נכתבו בידי כתב מתבולל שלא ידע כנראה על המתהווה בפנים, ומסר שמועות דמיוניות, כמו „בריתות־הגנה״ ובחירת „ראש כל הצדיקים״ — דבר זר לאופיה של הרביות. יתכן, שהיתה איזו אסיפה לשם ענין מסוים, והרבי מבאֶלז מילא בה תפקיד עיקרי. בכל אופן, ראוי לציין, שמונקאץ׳ שימשה אז מקום כינוס לכמה מצדיקי פולין והונגריה.

בעיר זו ישבו חסידים מכל המינים, ולכל אחד בית־כנסת משלו ומנהגים משלו. ולחסידי באֶלז אף שוחט משלהם. כיתות החסידים החרימו זו את זו, אסרו שידוכים עם בני כת יריבה, ואף אסרו מזונם. ביחוד גבר פירוד הלבבות בזמן שלטונו של הרבי חיים אליעזר שפירא. הוא הטיל חרם על כל מי שלא שמע לדבריו וגרם לא מעט לחילול השם ולבזיון התורה. היו שרצו להשכין שלום ולתקן מה שקילקלו, אך לא הצליחו בכך.

על כל קהילה וקהילה היה לקבל את המנהגים החדשים שהכניס הרבי. כל רבי ומנהגים חדשים לו.

מריבות הצדיקים עשו את קארפאטורוס כמרקחה. יש וחסידיהם היכו זה את זה, מרטו איש את זקן רעהו, אכלו קורצא וירדו איש לחיי יריבו, הוציאו כרוזים, הטילו איסורים שונים וכו׳ וכו׳.

לפחות פעם בשנה דאג היהודי הכפרי בקארפאטורוס לראות פני רבו, וביחוד ב„ימים הנוראים״. הם היו עוזבים את כפריהם ועולים ברגל ל„חצרו״ של ה„רבי״. אותם הימים היו רחובות העיר, או העיירה, מלאים יהודים מרופשים מהליכה ברגל וכן עגלות וסוסים שהביאו את החסידים. רגילים היו לבלות בחצר הרבי כשבוע ימים, לשמוע את ה„תורה״ שלו, לאכול „שיריים״, לקבל את ברכתו ולשלשל לו פרוטותיהם, שהשתכרו בזיעת אפם, וחוזרים לבתיהם.

גדולי החסידים היו נוהגים לנסוע לגאליציה ליומא־דהילולה של האדמו״רים הגדולים. ר׳ משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם״ כותב:

„מכתב יקרת כבוד ידידי נ״י הגיעני עת הי׳ פני מועדות לנסוע על יומא דהלולא דמרן הרב הקדוש אדמו״ר דק״ק בעלזא זי״ע... היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו וכשמגיע אותו יום מתקבצים ת״ח מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם, וכן הוי שהיו שם אוכלסא כמה אלפים ת״ח חסידים ואנשי מעשה, ה׳ יוסף עליהם...״ [6].

אוי לו לרב הקהילה שפגע בכבודו של אחד הרביים. החסידים היו נפרעים ממנו וממררים את חייו. בשו״ת מהר״ם שיק אנו קוראים על מעשה נורא כזה:

„הנה יד כתובה אלי במגילה עפה הגיעה לידי בשבוע העברה שמעתי ותרגז בטני מקול מחצצים מגרי מדון במרא דאתרא היושב על כסא הוראה בצדק ובמשור חמשה עשר שנים בקהלתכם וקמו מאנשי עירו החייבים בכבודו וימירו את כבודו בקלון ודורשים לגנאי את אמרי פיו כאלו נגע בכבוד הרב הצדיק וכו׳ שליט״א לזאת החרימו אותו ואת כל המבקשים תורה והוראה ממנו והרב נ״י עומד וצווח ויעמדו עמו לפני ב״ד הנרצה ואין שומע לו כאשר הועד מלפני מהרבה יחידי סגולה מקהלתכם וכאלו עולם הפקר ואם אמנם שמוע בין אחיכם כתוב מכל מקום מי ראשי לעמוד מנגד לשמוע זילותא דמרא דאתרא בהרמת יד נגדו...

„...וכן אני קורא לכם לשלום הלוא עם ה׳ אתם הביטו אל צור חוצבתם הלא כלכם ודאי רצונכם לעשות

5. שם, 1865, ע׳ 565.
6. „ערוגת הבושם״ לר׳ משה גרינוואלד יו״ד, סי׳ קנ״ז.

חפץ ה׳ ואם האחד טועה הלוא כל הלבבות דורש ה׳ והרב... מרא דאתרא עומד וצווח כי גדול בעיניו כבוד הרב הקדוש וכו׳ שליט״א וחלילה לו לעשות כנגד כבודו ואם בכל זאת לא סגי יעמדו עמו בפני ב״ד הנרצה לשניהם או בזה בל״א וזה בל״א והדין יברר וכה יהי׳ וכה יקום ואם בכל אלה לא תשמעו הרי אני מוכן ומזומן לצרף עצמי עם שאר רבנים המפורסמים להציל עשוק מיד עשקו והשומע לדברינו יבוא עליו ברכת טוב דברי השוחר טובתכם ומבקש שלומכם

הק׳ משה שיק״ [7].

לפני שלושה דורות, ישבו רביי קארפאטורוס בשלושה מקומות קרובים זה לזה: בסיגֶאט ישב ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים, נכדו של ר׳ משה טייטלבוים מאויהֶאלי; בכפר סאפינקא ישב ר׳ יוסף־מאיר וייס; ובכפר הגדול בושטינה ישב ר׳ מרדכי מנאדבורנה. שני הראשונים לא שרר השלום ביניהם. שלושת ה„בתים״ האלה השפיעו הרבה על חיי היהודים בקארפאטורוס. נעתיק כאן כמה סיפורי נפלאות על רביים אלה, שיש בהם משום הבהרת אורח־חייהם של הצדיקים ושל היהודים בקארפאטורוס.

הרבי מספינקא

המוזר ביותר בשלישיה זו היה ר׳ מרדכי׳לי מנאדבורנה. תולדותיו ידועות לנו בפרוטרוט מתוך הספר „תפארת מרדכי״, שחיבר אחד מנכדיו, ר׳ מרדכי גינצבורג הנ״ל. והנה אילו מהסיפורים:

„אחרי זמן לא כביר הרגיזו שם מנוחה מדנת אחים, הוא אחיו הגדול הה״ק מו״ה ארון ליב ז״ל, אשר הי׳ רוצה גם הוא למלאות מקום אביו הה״ק ז״ל, אולם הה״ק מפרימישלאן ז״ל רצה כן שרבינו ישאר ממלא מקום אביו ז״ל ונתן לו הצדק, וכן הי׳ גם דעת הה״ק מרוזין ז״ל... ונימוקם הי׳, כיון שאחיו הה״ק מהרא״ל ז״ל קבע כבר דירתו עוד מלפנים בק״ק קאליש... אולם אחיו הה״ק ז״ל לא רצה להניח מרצונו זאת ויבוא גם הוא שמה ונוסף לזה אירעו לו יסורים גם עם עמידת בניו לצבא כידוע, ועוד טעמים כמוסים אתו, ע״כ גמר בדעתו לעקור דירתו משם, ולבא למדינתנו מדינת הגר, וכן זכינו לעליית השמש הזה גם במדינתנו ולהאיר גם לנו במושבותינו [8]״.

התנהגותו של ר׳ מרדכי׳לי שלא כרגיל בין הרביים:

„התנהגותו בקודש הי׳ משונה, ותהלוכתו הי׳ נדמה זרה בעיני הרבה אנשים, כל היום הי׳ סגור ומסוגר בבית והחלונות שם מעוטפים ורק לאור הנר ראה שם. פרישתו הגדולה, הקדושה והטהורה אשר הי׳ נוהג בהם וכו׳, אכילתו אשר הי׳ אך מעט מזעיר ורק פ״א ביום, כי לרב נגמר תפילתו לעת ערב, וגם רק דברים שכמעט לא היו ראויים לאכילה ושאר אדם לא הי׳ יכול לטעום עוד אפי׳ מהם כגון תפוחי אדמה מימים מספר שיסודתם בקודש מאיזה סעודת מצוה, הרוטב המעורב במים במלח עד שלא הי׳ עוד ראוי לאכילה להרוצה ליהנות ולטעום טעם במאכלן, והוא אך כזאת אכל, ונתן מהם הרבה פעמים גם לרפואה, והוא אכלם כן, וכמה פעמים ניתן לו המאכל על השולחן והוא לא נגע אפי׳ בהם וככה נאספו בחדרו הסעודות של כל ימי השבוע עד עש״ק... [9]״.

ובמקום אחר אנו קוראים:

„...מעולם לא הניח... שנכרי או אדם שלא רחץ לטמאתו ליגע בו אפי׳ באצבע קטנה, גם נסיעתו בדרך הי׳ לרוב בעש״ק כי לא הי׳ יכול לסבול בשום אופן את האויר המגושם והמזוהם כל ימי השבוע, לא הלך בפזמקאות אלא טוית אשה בימי טהרה, ולא השתמש במפה על שלחנן, ובמטפחת לקנח בו ידיו הק׳ רק אם עשתם איש יר״א מתחילתם ועד סופם. היין על פסח השגיח עליו בעין פקוחא בעצמו ובכבודו, ומי יוכל לתנות את הזהירות והחומרות היתירות שהי׳ נוהג בהם. בא בעצמו אל הבצירה וקנה סכינים חדשים בכל פעם אשר הטבילם במקוה כשרה יחד עם האנשים הבוצרים אשר לא יכלו להיות כי אם אנשים כשרים ויראי השם... כל הכנסותיו פזר לעניים וכל כספו הלך על צדקה ולעולם לא לן אצלו פרוטה אלא כאשר בא כן הלך תומ״י למקום נצרך ונאמן להשיב לב עניים ואומללים, ולעצמו ולביתו נהג בצמצום גדול, ואפי׳ כלי בית ורהיטים היותר נצרכים לא נמצאו בביתו... כי הכל הי׳ קודש לעניים... [10]״

על דרכו לאחר בתפילה:

„וקודם התפלה הי׳ דרכו הקדוש לומר בניגונו, המשבר את הלב ומעורר רגש קדוש בזה״ל, רבש״ע, חי החיים, איחרתי, אבל אתה יודע כי בקובי׳ ח״ו לא שחקתי, בבתי תיאתראות לא הייתי, אך אותך עבדתי רבש״ע חי החיים, לייבידיגער באשעפער איך האב מיך פערשפייטיגט, אבל אתה יודע אז אין קארטין האב איך נישט געשפילט, אין תיאתראות בין איך נישט

7. שו״ת „מהר״ם שיק״ חלק ב׳, יורה דעה, סי׳ רי״ט.
8. „תפארת מרדכי״ סי׳ י״ד; דף י״ז.
9. שם, סי׳ י״ז.
10. שם, סי׳ ב׳.

געווייהן, אין האב נאר דיך געדיענט לייבודיגער מלך, לייבודיגער בעשעפיר... [11]."

רבי זה לא הבחין לעתים בין יום ללילה, וכך יצא שהוסיף מהקודש אל החול ושבתו נמשכה עד יום ראשון, וכדומה. על סיבת אי־הבחנה זו מסופרות אגדות רבות, והרי אחת מהן:

„...כאשר היה לו להה"ק ז"ל הדו"ד עם אחיו הה"ק מהרא"ל אודות מי מהם ישאר על מקום אביהם הה"ק ז"ל בנדבורנא... ויהי בבואם להה"ק מריזין ז"ל — אמנם קירב אותם הה"ק ז"ל מאוד, אבל ויהי בהציעם לפניו טענותיהם החליט כי הצדק עם אחיו הה"ק מהרא"ל ז"ל. מובן מאליו שההחלטה הזאת לא שבעה את רצון רבינו ז"ל, ויערב את לבו לשאול את הה"ק מריזין ז"ל מנין לו זאת, ומהיכן יצא לו כך. אז אמר לו הה"ק מריזין ז"ל — שתפס השאלה הזאת לפגיעה מעט בכבודו — צעיר שכמוך שאיננו יודע עוד להבחין בין יום ובין לילה יערב את לבו לשאול אותי כזאת, ומאז נהיתה לו כן [12]."

סיפורי נפלאות מבית הצדיקים טייטלבוים

גם על בית הצדיקים טייטלבוים התהלכו סיפורי נפלאות, חלקם נאסף בספר „פאר וכבוד" [13]. על ר' משה טייטלבוים, שציפה כל ימי חייו למשיח, מסופר:

„גודל אמונתו בביאת המשיח כבר ידוע הוא לכל איש, ואת משמשו ר' מיכל גלאזער ע"ה ציוה תמיד באם ישמע בלילה איזה רעש תוך העירה, אזי הקץ יקיץ אותו משנתו כי... הוא קולו של משיח, ובכל ערב פסח לקח צרור המצות וצלוחית יין והכוס והניחו בתוך הסל וקשרו בהמטה שלו ונתנו על כתיפו ועמד והשקיף בעד החלון לשמוע אם ישמע קול השופר שופרו של משיח. והה"ק מרן בעל ייטיב לב סיפר לבניו, כי הרה"ק מהר"ם מפרעמישלאן אמר, דער אהעלער רב האט גערעכענט דאס אין זיינע צייטען וועט משיח קימען, אבל בעו"ה וכו' והוא אמר כי בעת יבא לעולם העליון ירעיש על זה ולא ישקוט, וכבר עסקו בזה הקדושים הראשונים מלאכי ד' הה"ק המגיד והה"ק מליזענסק, אבל אני (כן אמר הה"ק מאהעל) לא אשקוט עד יתקיימו הדברים. אבל גם אותו, המשיכו בגן ד' על ידי כינורות דהע"ה (ורבים יאמרו) כי כבדו אותו בדרשה ואמר הה"ק מפרימישלאן כי בעולם העליון מבינים הדבר בטוב כי יותר טוב שיתארך זמן הקץ למען לא ידח ממנו נדח..."

כיסופיו לביאת המשיח מתגלים יותר בסיפור הבא:

„ופ"א קודם פטירתו אמר, רבש"ע די ווייסט דעם אמת איך בין טאקע דער ארגעסטער אויף דער וועלט, אין דיא ווייסט דעם אמת אז איך מיין טאקע דעם אמת, וואן דיא איינע מעלה האב איך ב"ה דאס איך האב קיינמאל קיין ליגענט נישט געזאגט, וועל איך אצינד בודאי אויך קיין ליגענט נישט זאגען, זאג איך אצינד: רבש"ע! ווען משה בן חנה האט געוועהן געוויסט דאס ער וועט גרויא ווערין אין משיח וועט נאך נישט קימען, העט ער בודאי נישט געוועהן אויסגעהאלטען נאר דיא רבש"ע האסט עהם אויסגעפאפט פין טאג צי טאג ביז עהר איז נעביך גרויא געווארין... ניא בעט איך דיך רבש"ע לאז ער אצינד קימען, איך מיין נישט מיין טובה נאר פין דיינעט וועגען כי יתקדש שמך ברבים... ובזה נפטר... [14]."

הדביקות היתה ממנהגם של רביים שונים. יש והיו מתווכחים מי עולה בדביקותו:

„הה"ק בעל קדושת יו"ט כשהיה פ"א במונקאטש אצל מו"ר הה"ק מהר"ש שפירא זל"ה ודברו מגדולת חסידים הראשונים, וסיפר הבעל קדושת יו"ט זלה"ה כי אצל זקנו מהר"ם ט"ב ישבו החסידים אצל השולחן והי' כ"כ בדביקות כי לא ידעו האם כבר נתנו הבשר לאכול או לא. ומו"ר מהר"ש סיפר מחסידי סטרעליסק כי הי' דבוקים בתפלתם כי לא ידעו כי נשבה הס"ת מן האה"ק והסכימו ביניהם, כי הדביקות של חסידי אהעל בשעת האכילה, הי' יותר גדול מן הדביקות של חסידי סטרעליסק כי אצל התפלה אין חידוש כל כך כי היה כ"כ בדביקות [15]."

ועל ר' יקותיאל יהודה, המכונה בפי העם גם זלמן לייב טייטלבוים, רב ורבי בסיגאֶט, הירבו לספר שריפא חולי־רוח וחולים שהיו על סף המוות [16]. ועוד סיפורים רבים מובאים על בית הצדיקים טייטלבוים בספר הנ"ל [17].

---

11. שם, סי' כ"ה.
12. שם, סי' ל"א.
13. „פאר וכבוד", חלק ראשון מאת ארמן דב, דפוס מונקאטש שנת תרע"א.
14. „ופעם אחת קודם פטירתו אמר: רבונו של עולם: אתה היודע את האמת שאני הגרוע ביותר בעולם. ואתה יודע את האמת שאני אומר זאת בתום לב. ומעלה אחת יש בי — שמעולם לא שיקרתי. ועתה ודאי לא אשקר. רבונו של עולם! לו ידע משה בן חנה שהוא יבוא בימים ומשיח עוד לא יבוא, ודאי לא היה עוצר כוח, אך אתה רבונו של עולם הולכת אותו שולל יום יום עד שהלבינו שערותיו... ועל כן אבקשך רבונו של עולם: יבוא מיד. לא למעני אלא למענך כדי שיתקדש שמך ברבים... ובזה נפטר". שם, דף ב.
15. שם, דף ז.
16. שם, דף ז — י"ב.
17. ראה שם: דף ה; דף י"ב—יד, ועוד.

סיפורי נפלאות על צדיקי סאפינקא

שונים היו החסידים שהיו פונים אל הצדיק. לא נפקדו גם יהודים שפרנסתם היתה על הגניבה. וכך מסופר על הרבי יוסף מאיר מסאפינקא:

„סיפר לי אחיו הגה״צ האב״ד דק״ק בענעדיקאוויץ זצ״ל, מעשה פלא שראה אצל רבינו ז״ל, כי פעם אחת הי׳ יושב אצל רבינו במוצאי ראש־השנה כשקיבל פתקאות. נכנס אדם אחד והתאונן לפניו, שגנבו ממנו צמד שוורים. הגיד לו רבינו שיבא מחר אצלו. ולאחר גמר קבלת הפתקאות ראה הגה״צ מבענעדיקאוויץ איך רבינו מחפש בין כל הקוויטלעך, והוא מוציא משם קוויטעל אחד ואמר אצל יהודי זה בעל הפתקא הזה הם השוורים ושעל כן ציווה על זה שגנבו ממנו שיבוא למחר כי ישלח אחרי האיש שהשוורים אצלו שיתפשר עם בעליהם, ותהי לפלא[18].״

גם הגוזל וגם הנגזל באים אל הרבי, ושניהם נותנים לו „פדיונות״. זוהי תמונה אופיינית מחיי היהודים הפשוטים במחוז מארמורש.

עוד סיפור המשקף את ההווי של יהודי קארפאטורוס ביחסיהם עם השלטונות:

„איש אחד ר׳ געטצל בשמו מראעוויץ הי׳ לאחר חתונתו בעל חנויות והשטוהלריכטער הי׳ דרכו לחטט אחר עבירות כדי לקבל שוחד, ומצא חטא ועון שלא הי׳ המשקולות פרעציז או נקיים ועשה פראטאקאל ואמר וכתב לו ציטור על יום המוגבל להאַמט שלו. והוא הי׳ בטלן ולא ידע בכל תהלוכות הסוחרים והפריצים ודאג מאד ופחד מהציטור ואמרו לו מכיריו ואוהביו שאל יפחד כי הפריץ נעמט וויא בלינד וילך בטח ויתן להפריץ רייניש וסר עונו וחטאתו תכופר, והוא בתם לבבו לקח הדברים ככתבם וכנאמרים ובא ליום המוגבל והיה שם בהאמט כתבנים ושאר בני אדם הנקראים ליום הזה והוא הלך בטח אל ראש הפריץ ונתן לו בפומבי החמשה רייניש, והפריץ הי׳ מוכרח לעשות פראטאקאל שחשדו ובייש בפרהסי׳ למקבל שוחד ונחרץ משפטו שנה לישב במאסר ובא למרן זי״ע ואמר לו כ״ק אמו״ר הצוה״ק שישב — זעטץ דיך. ומרן הלך לארגז הספרים ועיין באיזה ספר. ואז ישב ר׳ געטציל הנ״ל על הכסא כמו איזה רגעים ואז אמר לו מרן זי״ע דיא ביסט שוין אבגעזעסען ולך לביתך לשלום ואל תדאג מאומה. וכן היה שלא נזכר ולא נפקד ולא עלה לב אדם מהגעריכט לעולם[19].״

על היחסים בין הרבי הזה לבין הרב בסיגאֶט, מבית טייטלבוים אפשר ללמוד מהסיפורים דלקמן:

„וגם הי׳ נוסע פ״א על ש״ק לק״ק סיגעט והרהגה״ק

הנ״ל כיבדו מאד והי׳ מכבדו בתפלה וכן אח״כ בכל שנה ושנה היה נוסע ב״פ אליו באיזה ר״ח וכן הי׳ הדרך כאשר באנו הלכתי אני מקודם ואמרתי לו רבי ר׳ יוסף מאיר בא וכ״פ מצאתי אותו לומד בבהמ״ד עם הבחורים וכאשר באתי ואמרתי לו כדברים האלה תומ״י קם מלימודו ורץ לקראתו והוליכו לביתו והשתעשע עמו

נפרדים מאת הרבי

ועיכב אותו לסעודת ר״ח והיו מדברים דברי תורה ודברי חסידות ודברים יקרים מצדיקים וכן הי׳ נוהג כל ימי חיי הגה״ק הנ״ל היה ב״פ בשנה והגם כי אז הי׳ בביתו נכדו שהי׳ מקנא בו והלשין ורצה לגרום פירוד ביניהם על כל זה לא הועיל כי הרהגה״ק חיבב אותו מאד... אספרה נא שאמר א׳ בע״ב פשוט מוה״ר אברהם יצחק מכפר גירץ שהי׳ נוסע כמה שנים לסיגעט להרהגה״ק והי׳ מסתופף בצלו כמה שנים והי׳ ממקורבים שם ואז בעת חליו של הרהגה״ק הי׳ צריך לישועה כמדומה שז׳ הי׳ חולנית אז ובא לסיגעט בבקשתו ולא הניחו אז שום איש עם בקשה אל הגה״ק כי הי׳ חלוש מאד אך לאשר האיש הנ״ל הי׳ מהמקורבים ומהנוסעים בתמידות לשם וביקש מאד שיניחו אותו להדר של רבו ליתן הקוויטל ולא יכלו המשמשים והבנים לעכבו והניחו אותו ומסר הקוויטל להגה״ק והרים שתי ידיו והשיב לו אין לי כח עוד — לך לספינקא ויהי׳ לך ישועה וכן עשה שנסע משם לספינקא והי׳ לו בעזהי״ת ישועה ומאז נסע בכל עת לספינקא ואחרי כי שמע אח״כ מאנשי לשון שהיו אומרים איזה דבר נגד מרן הקדוש הי׳ אומר שהוא יודע אשר שקרנים הם כי הוא בעצמו שמע מרבו עצמו שיסע לספינקא ויהי׳ לו ישועה וע״כ אינו יכול להאמין לשום אדם אשר רבו הגה״ק אמר איזה דבר קשה על מרן הקדוש[20].״

18. ספר „פארי יוסף״ מאת אלכסנדר סנדר ווייס, סיגעט; ע׳ כ״ה.
19. שם, ע׳ ל״א.
20. שם, ע׳ ל״ח.

יש ענין בסיפור הזה, מאחר שבין חסידיהם של שני הצדיקים נטושה היתה מחלוקת חריפה.

ועוד סיפור על הענין הנ״ל:

„עוד אציע לפניו דבר פלא כי בשנת תרמ״ג שמו״ע אחר התפלה בא לביתו לאמר גוט יו״ט להרבנית ואמר שיש לו ע״נ כי רואה שהרהגה״צ הרב מסיגעט צריך רחמים ואמר לענין מה אני אומר כי אני חושב אם אשלח לומר לו שירבה בצדקות וטיפוש ברחמים להמתיק הדינין ולא הי׳ בביתו רק הרבנית ז״ל והיא היתה חכמת ואשת חיל השיבה לו אפשר ביזט דיא דיך טועה אמר אלי׳ איך בין מיך נישט טועה ע״כ רצוני להודיעו שירבה בצדקות אז אמרה איך תשלח אליו כדברים האלה הלא ידעתי כי אין לבו שלם עמך ויהי׳ צחוק בעיניו ובעיני אנשיו ויבזו אותך — על דברים האלו השיב הוא ואמר בזה״ל עס טהוט מיך אבער דאך ווייה וע״ז השיבה לו אם ידעתי שכן הוא התפלל אתה בעבורו וע״ז ענה ואמר הצדק אתך כן אעשה. בלי נדר אתפלל בכל יום עבורו וכן ראינו בכל השנה כאשר האורחים שהיו נוסעים הת״ח המקבלים מסיגעט לכאן או בחזרה הי׳ אומר שיאמרו לו פריסת שלום ותאמרו לו שאני אוהב אותו וכן אם היה משם איזה אורח שהי׳ בסיגעט על ש״ק הי׳ שואל מה מעשהו אם הוא בבריאות וכדומה כדברים והי׳ בעינינו כדבר פלא כי אנו המשמשים ידענו שכבר הי׳ הפירוד לבבות כי לא ידענו מכל הדברים הנ״ל כי הרבנית לא הודיעה כל הסיפור... [21].״

אך בדרך־כלל היתה מלחמה חריפה נטושה בין הרביים וחסידיהם, שלא נרתעה מפני אמצעים לא כשרים ביותר. עתונאי זר שסר למונקאץ׳ והופתע מחריפות המלחמה שבין הרביים רשם:

„וכי מה הם אמריקה ואסיה עם כל ארמונותיהם ואוצ־רותיהם, קיסריהם ומלחמותיהם, לעומת המלחמה הגדולה שבין הרבי ממונקאץ׳ לבין הרבי מבֶּאלז הנמשכת זה שני דורות ובה משתתפים דרי מטה וצבאות השמים השרפים וכוכבי מעלה כאחד [22].״

היתה מחלוקת בין חסידי ספינקא לחסידי סיגֶאט, ואלה ואלה מתגרים בחסידי ויז׳ניץ. המחלוקות הללו הוסיפו מעין תבלין לחיים השקטים. ונושאים למחלוקות לא חסרו מעולם.

---

21. שם, ע׳ מ״ח—מ״ט.

22. Bruno Frei : Jm Lande Fluchenden Rabbis und der Hungerden Bauern, עמ׳ 12.

בין שתי מלחמות עולם

מאת א. סולה

חילופי משמרות, 1918—1920

בין הזמנים

המבצר ההיסטורי העתיק המתנוסס בקצה העיר מונקאץ׳ ורוקם בחשאי את אגדותיו המופלאות על מושלת הונגריה אילונה זריני מהמאה הט״ז, כאילו חידש נעוריו והמיית

המבצר

תנועה שוקקת אפפתהו. משעות השחר טירטרו סביבו מכוניות־משא כבדות, טעונות חיילים לבושי מדים זרים ומבקשות דרך להעפיל אל המבצר. עם זריחת השמש כבר היתה העיר מוצפת „אזני המן״ — הכינוי למצנפות החיילים משולשות הקצוות. כל הימים, ובמיוחד בימי היריד השבועי, היה כיוון התנועה מן המבצר אל העיר, ואילו עתה יכלו דיירי הרחוב זריני — זה הרחוב המחבר את מרכז העיר עם הדרך המובילה ישר למבצר — להבחין בתנועה המשונה ורבת התכונה המתנהלת מן העיר למבצר. בימי היריד היו איכרים שבאו העירה למכור סחורתם ממלאים את חוצותיה, וכעת — גדודי צבא שועטים ברכב וברגל ופניהם מועדות אל המבצר.

שוטר תנועה לא ניצב על דוכנו, כי כל סדר ומשטר בעיר טרם נכונו בשעת חילופי משמרות גדולים אלה המתרחשים בכל הארץ. אכן רוכסי הקארפאטים, המקיפים חבל ארץ זה, שימשו תמיד מחיצה טבעית בינה לבין העולם החיצוני. זו הפעם, בשעת התפוררותה של המעצמה האוסטרית־הונגרית האדירה, לא עמדו לה הרים אלה. רעם ההתפוצצויות, שנקלט אף בין סלעי הקארפאטים ויערות וארחובינה העבותים, הידהד עם המיית זרמי הטיסה השובבה, ועד לאזני האוכלוסיה העירונית הגיע. עוד האזרחים השלווים תוהים על החדשה שנהיתה בארץ, וכבר החלו איכרי הסביבה נוהרים העירה בהמוניהם, כשהם נושאים מפרי הארץ ומטובה לאוכלוסיה העירונית. אי־אילו התנגשויות קלות, תוך הפרת חוקי התנועה, היוו ראשית להתגברותן ההדרגתית. נראה כאילו יד נעלמה מעונינת בדבר. ידיעות ושמועות עשו להן מהלכים בקהל. השלווה נגוזה ותחתיה דרכה מתיחות.

— הקץ למלחמה! — בישרו איש לרעהו. נושא זה הסיח את דעת הבריות מהמתרחש, והנשים שהתמקחו עם האיכרים ליד השערים חטפו בין קניה לקניה את החדשות המתפשטות מאליהן.

הזאטוטים שהתלבטו לרגלי אמותיהם לא תפסו, כמובן, את משמעות שיחותיהם של הגדולים, אך גם להם היה חלק בחוָיות הנצורות. רושם עמוק במיוחד טבע בלבם אותו בוקר של הסתודדויות ולחישות, עת נפל דבר ברחוב ואיש לא ידע טיבו. שיירות איכרים נמלטו על נפשם; סחורות נערמו בקרנות הרחובות והוטענו על מכוניות־משא צבאיות; גדודי איכרים נושאי קלשונים, מעדרים ואתים גלשו מהעיר הכפרה כשהם נרדפים על צווארם על ידי חיילים, רגלים ופרשים, וסתם אזרחים ענודי סרטים ואותות הצטיינות.

— מרד איכרים! — קרא מישהו, ובן רגע נתרוקנו הרחובות מן הסקרנים. אמהות אספו ילדיהן, נעלו דלתותיהן, הגיפו תריסיהן, התרוצצו כה וכה והתבצרו. הימים הבאים הביאו אתם חוָיות חדשות לרוב, שהשכיחו את הראשונות.

יש ומלאו הבתים שמחה רבה על שובו של האב מהחזית אחרי העדרו שנים. יש וחרדה השתררה על גורל היקרים שטרם נתקבלו מהם ידיעות, ויש שבני הבית היו שרויים באבל כבד עם קבלת הודעה רשמית קצרה מטעם השלטונות... והילדים? יש והכירו בפעם הראשונה את אביהם. היסוסיהם ואי־אמונם פגו הודות למתנות שהעניק להם, ורק אז היו מוכנים להכיר ב„דוד״ שהוא אביהם. אלא שדעתו של „אבא״ לא היתה פנויה לעסוק הרבה בבן או בבת; הוא היה צריך למצוא „תכלית״ בעוד מועד (פרנסה!),

שמא יקדימוהו זריזים ממנו. יתר על כן, לא זו בלבד שהיו צריכים להתחיל הכל מחדש, אלא שאף המציאות היתה חדשה לגמרי וטרם הספיקו להכירה. הן קמה מדינה חדשה שגבולותיה חדשים ובירתה חדשה. נוהגים וחוקים טרם הוצקו בדפוסים קבועים והיה צריך איפוא להתמצא בתוהו־ובוהו של ערבוב הרשויות. בעיקר היססו אם להמשיך בקשרים הישנים, שדרכי מסחרם הובילו לבודאפּשט ולוי־נה, או לגשש בנתיבות חדשות המובילות לפראג. שתי הדרכים היו עדיין פתוחות. ועוד היתה בעיה, כיצד לנצל את ההנחות והזכויות המיוחדות שנהנו מהן חיילים משוחררים, בעיקר נכים או בעלי אותות הצטיינות. ליצרנים ולבעלי בתי־חרושת הקציבו חומר גלמי, אך מאחר שרוב ה„יצרנים" הללו לא היו אלא סוחרים וסרסורים, היו צריכים להתחכם כדי לקבל סחורה ולמכרה אחר כך במחיר מופקע. במהרה נתברר שפשוט אי־אפשר להמשיך לטוות את החוט שנפסק לפני ארבע שנים. משהו בכל זאת נתרחש בינתים. ולא רק במסיבות החיצוניות חלו שינויים. גם האנשים עצמם, מהם רבים שחזרו מהחזית, ראו עולמות, נפגשו עם בני אדם שונים ולמדו מנסיונות חיים. הם הרגישו כי לאט לאט נשתנה אורח מחשבתם, וזוית ראייתם את העולם אף היא הועתקה.

הנה יהודי כבן ארבעים, ששב מהמלחמה, אחרי ארבע שנות שירות בצבא האוסטרי־הונגרי; הוא פנה כה וכה וראה, כי צרורות המזומנים שהשאיר בידי אשתו מקיץ עליהם הקץ ויש לחשוב על „תכלית". עוד לפני מלחמת העולם הקים בית־חרושת לחבלים בשותפות עם בעל הון ובעזרת פועלים גויים מקצועיים, הגם שחסר היה ידיעה מקצועית ממשית בתעשית החבלים. כחייל משוחרר קיבל רשיון נסיעה לבודאפּשט, הצליח לרכוש צאֶנטר * אחד של פשתים לעיבוד חבלים, בהוכיחו, כי הוא פועל ותיק במקצוע ואינו חס וחלילה סוחר. חבילת הפשתים הגדולה נחטפה, כמובן, מיד על־ידי הלקוחות הרבים, מבני־ברית ומשאינם בני־ברית, עוד בטרם תובא לבית־החרושת. אך במהרה הובאו לביתו של היהודי שלנו חוטי־יוּטה בכמות גדולה והפעם נועדו באמת לעיבוד חבלים. בית־החרושת לחבלים בחצר מגוריו לא היה היחיד ששוקם אחר המלחמה. אחרים ב„חצר החביות" הקדימוהו וזכו ל„תחית המתים" עוד לפניו. מבין אלה היה שותפו, בעל החצר, עשיר מופלג, בעל בתי־חרושת שונים במקצוע תעשיית עצים, כגון: עשיית חביות, פקקים, קרשים, נסרים ורהיטים. גם טחנה, שהוקמה על ידי יהודי כפרי אמיד, אשר זה מקרוב בא להתגורר בעיר, עמדה כבר על תלה. בכלל היה זה מקום מרכזי לתעשיה ולא היתה זו החצר היחידה בימים ההם. לשבחם של בעלי היזמה יש להגיד, שהשתדלו לחיות ברוח הזמן. הם היו מנויים על עתונות מקצועית ושיפרו ושיכללו את ידיעותיהם הטכניות. וכל זאת עשו בצנעה, ללא המולה ורעש. לבעלי החנויות היו אלה ימים קשים יותר בגלל ריבוין, אך לאט לאט פילסו להם אף הם את הדרך — עד שהחלו בעלי „אזני המן" בפעולותיהם, ולאו דוקא לטובת היהודים.

את התקריות הקלות לערך בין החיילים והאזרחים, זקפו עד כה על חשבון הגדודים הזרים, הרומנים והאוק־ראינים, שבעת נסיגתם שדדו, גזלו, שרפו וחיללו את כבוד האדם, בעיקר בגבולין. מעתה דובר בגלוי על מלחמת־אזרחים ועל קרבות בין אדומים ולבנים. החיילים שומה היה עליהם להשליט סדר כביכול. אך אש המהפכה פשטה במהירות ואחזה בכל קצות הארץ. את נפש הצעירים שוב מלאו חוויות מזעזעות ומחרידות, כנראה נגזר עליהם לגדול תוך דם ואש ותימרות עשן. ביום מן הימים ראו כיצד מובילים לגרדום את שר המאה ד ו ד בכיכר הראשית של העיר מונקאץ׳. במו עיניהם ראו את המרכבה המפוארת רתומה לצמד סוסים אבירים, עוזבת את רחוב השושנים — מקום מגורי השר — עושה דרכה למרכז העיר. במרכבה ישב איש חסון לבוש בגדי קצין הונגרי וידיו כבולות. משלושת עברי המרכבה ליוו חיילי הגדוד האדום את הנידון בקפדנות חמורה כשידיהם אוחזות רובים מכודנים.

...שר המאה דוד, בן נעוות המרדות עוכר העם ומעמד הפועלים...

אך במהרה נהפך הגלגל. התולה תלוי, והנדון — תלין. וכה נחרתו שוב בזכרון הילדים ימי בלהות בלתי נשכחים: שיירת אנשים מתקרבת והולכת אל העיריה. מתוך החבורה מתנשאת קומתו הגבוהה של אחד הבחורים עם בלוריתו המתבדרת. רובם צעירים, אחדים ידיהם כבולות, אחרים — סימני דם היתוו את עקבות צעדיהם, כי בני לוויתם לא חשכו מהם מכות רצח בקתי הרובים. העוברים והשבים מתחמקים מהתהלוכה העגומה ומתלחשים בסודי סודות...

כעבור מספר ימים סיפרה אמו של אותו בחור, כיצד שב בנה במצב רוח מרומם, ומתוך חיוך רחב חבט ברצפה חפיסת ניר, ומתוכה נתגלגלו כדורים לבנים זעירים, באמרו: „רואה את אמא, לא הייתי מת בידי ה ל ב נ י ם הארורים הללו, אלא לכל היותר בידי ה כ ד ו ר י ם הלבנים..." ובאצבעו הראה על כדורי רעל שהיו טמונים בחיקו. עצי התליה הוסיפו לעמוד בכיכר הראשית והטילו אימה על התושבים, שלא ידעו מי יתלה את מי...

והנה שככו גלי המהפכה והסדר הישלט כביכול על כנו.

---

* מאה ק"ג.

ראש העיר מונקאץ' האדומה, מוכר הלחמניות לשעבר, חזר למכור את לחמניותיו, ולקאריירה הפוליטית שלו בא הקץ... אך צללי האימים לא סרו עדיין ממשכנות היהודים. סופר לכתחילה על איזה שודד גזלן שוהאי המשתולל בכפרים ורוצח יהודים וגוים כאחד; אחר כך נודעו עובדות מעציבות ביותר על פעולות החיילים הצ'יכוסלובאקיים, שסרקו גדודים גדודים את שטחי קארפאטורוס כדי לטהרה מהקנים האדומים. מריטת פאות וזקנים היו מעשי יום־יום. התקפות ממארב שנסתיימו לעתים ברצח, לא היו נדירות. גניבות ושוד בחנויות היהודים בוצעו בצהרי יום. במונקאץ' יצא „איגוד המסחר והתעשיה" בחריפות נגד הפרעות וגם החל לארגן „משמר אזרחים יהודי". בכפרים היה המצב גרוע שבעתיים. מחשש רצח היה האיכר היהודי חוזר משדהו בצהרים. אנשים שכבו במיטותיהם כשגרזן למראשו־תיהם. בשנת 1920 נרצחו בקארפאטורוס 62 יהודים, ועדיין לא סר סיוט הרציחות מן היהודים. מכאיבה ביותר היתה ההרגשה שהכל נעשה בידיעת השלטונות. החקירות לגילוי הרוצחים והענשתם העלו חרס. להיפך, רבו הנאסרים היהודים ללא עוול בכפם. נערכו חיפושים שרירותיים בבתים. יהודים נקנסו, והפקיד המבצע היה מוסיף על הקנס ככל העולה על רוחו. ראשי מחוזות היו מגרשים משפחות יהודיות שדרו במקום עשרות בשנים. וכל זאת בימי הדיבורים הנאים על הדימוקראטיה המהוללת של הריפובליקה הצ'י־כוסלובאקית הצעירה.

„החיפוש הגדול" סיים את תקופת חילופי המשמרות. כמה ימים לפני המעשה רווחה השמועה, שיש למסור לרשות חפצים צבאיים וצבאיים־למחצה. אחר התאריך הקבוע — אמרו — ייערך חיפוש, וכל מה שיימצא יוחרם ובעליו ייענש קשה. הכוונה היתה קודם כל לתוצרת עורות: סוליות ורצועות, לבדים ולמַדים, וכמובן לנשק ותחמושת. אלא שגם הפעם התחכמו התושבים והטמינו הכל בעוד מועד, שהרי מנַיִן יימצא הבגד לזאטוטים אם לא ממַדים שנצבעו עד ללא היכר, ומנַיִן יימצא עור לנעלים ולתיקונן אם לא מהחגורה הצבאית? אפילו לכפתורים נודעה חשיבות מרובה. נשק לא היה, ואם נמצא בידי מישהו איזה רובה נושן זרקהו לבאֵר. פורענות זו עברה גם היא והחיים חזרו למסלולם. לצורך נסיעות בין עיר לעיר עדיין היו הבריות זקוקות לרשיון מטעם השלטונות החדשים, שנקרא בשם „דובולאנקה". מעתה נעשתה מלה זו שגורה בפי כל וזכתה לכמה וכמה סילופים בפי היהודים כגון „דולובאנקה" וכדומה.

שחר עולה

עם שוב החיים למסלולם היו הכל צריכים להסתגל לסדרי החיים החדשים. הרכב האוכלוסיה נשתנה עם נדידתם מרצון או מאונס של תושבי האזורים המערביים — צ'כיה ומוראביה — לאזורים המזרחיים סלובאקיה וקארפאטורוס. בימי הבלבולים והמהומות, ועם הגירתם העירה של כפריים שנתעיירו. הצ'כית נעשתה לשון רשמית, כבשה לה מהלכים בחוצות בצד ההונגרית, הרומנית, הרותנית, הגרמנית, האידית ואפילו הצוענית, שהיו משמשות בערבוביה באזור מרובה־לשונות ומגוון־אוכלוסין זה. לכל התמורות הללו היתה השפעה על מלחמת הקיום, והדים ברחוב היהודי.

השמועות המחרידות על פרעות־דמים נרחבות ביהודי אוקראינה ופולין, או הונגריה וסלובאקיה, היו מהדהדים בקרב הציבור היהודי והטילו בו צל כבד. שמו של באלפור, אחד מחסידי אומות העולם, היה נזכר בנשימה אחת עם ארץ־ישראל ונשמעה המלה החדשה „ציוניזם". ומה שהפתיע ביותר — ללא סילוף של מבטא, כנהוג במלים החדשות... אכן יודעי התנועה הציונית ונושאיה הראשונים בקארפא־טורוס אין לחפשם דווקא בערים, ואפילו לא במונקאץ'. היו אלה מתי מעט, יחידים בודדים, מתושבי הכפרים הקרובים לגבולות פולין. אליהם הגיעה לראשונה שמעה של התנועה עוד שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה. שבויי המלחמה שבילו ברוסיה הביאו אתם בחזרם הביתה את בשורת הציונות. עם סיום מלחמת־העולם היתה כבר הרוח הציונית מרחפת באוירה ולא היתה צריכה אלא שתיקלט בקהל ותתבסס בחיים הציבוריים הלכה למעשה.

בודדים בכפרים ווֹלוֹביץ, טורון ואחרים היו עושים את עבודתם מטבע יהדותם והרגשתם הלאומית. שני הרעים הטובים דוד מרמלשטיין וישעיה שטרנבך מווֹלוֹביץ היו קוראים בקביעות ובמחתרת ספרים שקיבלום מאחיו של הראשון שעבד בקראקיב בבית־מסחר ספרים. מסַפּרים עליהם שאפילו הקאטאלוגים, שכללו שמות ספרים ומחבריהם, הלהיבו וגירו את תאבונם לדעת. היו בכפר כמה בחורים צעירים — „געוואלד מענטשין", בפי „היהודי המשי" — חסונים בגופם ובריאים בנפשם, שהיו מכריעים כל סכסוך בכוח הזרוע. הללו היו מטיפים ללא הרף לכיבוש הארץ בכוח מידי הערבים, מבלי לדעת דבר וחצי דבר על האידיאולוגיה הרביזיוניסטית. גם המעטים שהצליחו לצאת למרחקים ללימודים באוניברסיטת בודאפשט, הביאו עמם בחזרם שקל ציוני והתלהבות לתנועה וליוצרה. עם אלה נמנה גם ד"ר ז. שטרנבך, החי אתנו היום בארץ ומאחריו חמישים שנות ציונות. בווֹלוֹביץ היה צומת מסילות־ברזל בין פולין להונגריה ואחר כך בין פולין לצ'יכוסלובאקיה. בתקופת המעבר עברו כאן בדרכם לארץ ישראל יהודים רבים פליטי חרב, מיעוטם בהיתר ורובם באיסור, והכניסו את רוח הציונות. תנועה זו נפסקה רק לאחר הופעת הז'אנדארמים החדשים שבאו לכונן „סדר"

בארץ. אולם עברו כאן גם מבריחים שעסקו בעיקר בהברחות כסף ושטרות, ואף הם שימשו „צינור" להעברת חומר ציוני: תעודות מזויפות, מסמכים לעולי פולין המוברחים, ספרים וחוברות.

מהכפר טורון יצא אברך צעיר לשוויצאריה *. בשובו לכפר מולדתו לא יכול לחזור לדרך חייו הקודמת ובעקבותיו קמו עוד אחד, שניים, וכעבור זמן קצר הקימו מין בית־ספר עברי מתוך גישושים וחיפושים, ושרידי ה„חדר" עוד ניכרו בו. לא זו בלבד שקודם לכן לא היו במקום בתי־ספר עבריים, אלא אף בתי־ספר כלליים לא נמצאו בו. היה זה איפוא בית־ספר ראשון במקום בכלל, ואחד מתלמידיו המוזרים — בנו של פקיד נוצרי, המדבר עברית רהוטה. בכפרים אחרים הופיעו חסידים ל„כת" החדשה של הציונים, בגלוי או בסתר. גם לעיר מונקאץ' החלו חוזרים בחורי ישיבה מפראֶסבורג ורוח חדשה אתם; יהודים חזרו משביים ברוסיה ודיברו דברים מעורפלים על „לאומיות" ו„ציונות". בהדרגה החל החוג להתרחב ולהשמיע דברים בפומבי ובקולי קולות. התנועה וההסתדרות הציונית, ואפילו „אגודת דוברי עברית", נודעו ברבים. לא עבר זמן רב ונמצאו גם כמה צעירים שנתפסו לרעיון החדש וניסו לבוא ללא הצלחה עד חקר משמעותה של המלה „לאומיות". משנרגעו הרוחות ובשעה ששאלת היהודים — ה„מיעוט הלאומי" — עלתה על הפרק, החלו להבין גם את משמעות המושגים „רגש לאומי" ו„הכרה לאומית". תהליך זה התעצם בהשפעת פראג, אחרי שנוסד שם „ועד לאומי יהודי", עוד לפני הכרזת הרפובליקה הצ'יכוסלובאקית ביום 28 באוקטובר 1918. עם חברי הועד נמנו אז נציגי הזרם האזרחי והסוציאליסטי, אחר כך הצטרפו אליו גם נציגי זרמים אחרים. המנהיגים הבולטים בו היו ד"ר ל. זינגר, ד"ר מאכס ברוד וקארל פישל.

„הועד הלאומי" השתדל לקשור קשרים גם עם נציגי היהודים בסלובאקיה וקארפאטורוס. כבר ב־1919 החלה להתארגן „המפלגה היהודית" בסלובאקיה. הפרעות האנטישמיות החמורות שפרצו פה ושם הצריכו התערבויות דחופות אצל השלטונות. לעומת זאת לא יכול הועד לבוא בקשרים עם יהודי קארפאטורוס משום שגורלו המדיני של חבל זה הוכרע רק לאחר מכן — ב־8 במאי 1919, כשאישר „הועד הלאומי הרותני" באוז'הורוד את תוצאות משאל העם של הרותנים באמריקה, שהכריעו לטובת סיפוחה של קארפאטורוס לצ'יכוסלובאקיה, בתנאי שתקבל אוטונומיה לאומית. רק ב־1919 יכלו איפוא להיווצר הקשרים בין „הועד הלאומי היהודי" בפראג לבין יהודי קארפאטורוס. גם פה היה הכרח לעמוד על משמר זכויותיהם של היהודים כמיעוט לאומי, כפי שהובטח בחוזים בינ־לאומיים. עד מהרה נתברר, כי כדי להגשים את הדימוקראטיה הלכה למעשה, יש להתגבר על מכשולים רבים. ואם בארץ צ'כיה המתורבתת, המתקדמת כך, בארץ נחשלת כמו סלובאקיה וקארפאטורוס לא כל שכן! הרפובליקה הצעירה נאבקה בכמה וכמה בעיות קשות שהעיקרית בהן היתה בעית צירופם של בני העמים השונים שהיו בני גזע אחד, אך נבדלו זה מזה בלשונם, דתם, ועברם. אפשר היה לתאר כי הצ'כים, המוראבים, הסלובאקים והרותנים ימצאו דרך לחיות יחדיו בשלום בכפיפה אחת, מה שאין כן הגרמנים וההונגרים. והיו גם פולנים, רומנים, ואחרון אחרון — יהודים, שמספרם לא היה מועט כלל וכלל. הקוץ שבאַליה היה בכך שמדינת צ'יכוסלובאקיה נוצרה כביכול לשם תיקון העוול כלפי המיעוטים הלאומיים באוסטריה־הונגריה. אחת הסיבות להתפוררותה של אוסטריה־הונגריה היתה ההתרוצצות הפנימית של עממים ושעבודם של המיעוטים הלאומיים. והנה קמה מדינה חדשה, שהתימרה לתת פתרון לבעיה הקשה והכאובה הזאת, ואף היא לקתה במחלת המיעוטים. לכאורה פתר חוזה וארסאי בעיה זו בכי טוב: זכויות־מיעוט הובטחו לכל אחד מהעמים במדינה — זכויות רחבות בכל שטחי החיים. השאלה היתה אם תעמוד המדינה הצעירה במבחנה ואם תצליח לצאת ידי הכל. בקארפאטורוס היו הדברים מסובכים ביותר. לכתחילה נתגלעו חיכוכים בין הצ'יכים, הרותנים וההונגרים. עוד מעט ונשחקו היהודים בתוך סכסוך משולש זה. במשך הזמן, כתוצאה מן המדיניות התרבותית־הלשונית מצד אחד והיחסים הכלכליים מצד שני, נתחדדה הבעיה מאד.

בין הפטיש והסדן

לכל המיעוטים הוענקו זכויות לאומיות: ניתן להם להקים בתי־ספר עממיים ותיכוניים; הוכרו לשונותיהם כלשון המדינה בכל מקום שהיוו 20% מכלל האוכלוסיה; הותר להם לפתח תרבות לאומית, לייסד ספריות, להוציא עתונים, להקים מוסדות וכדומה. המיעוטים ניצלו בזריזות את כל האפשרויות הללו, אבל נתברר שעדיין רבו הבלתי־מרוצים. ההונגרים מצאו עצמם מקופחים, באשר הצ'יכים והרותנים תפשו את המשרות הרמות שהיו קודם לכן בידיהם. אחוזם באוכלוסיה ירד, כיוון שרבים מהיהודים, שנחשבו עד כה להונגרים, נרשמו כבני הלאום היהודי. במשך הזמן עתיד היה ענין זה לגרום לחיכוכים מרובים בין הציונים למתבוללים מצד אחד ובין הציונים להונגרים מצד שני. ההונגרים התאבלו על אבדן הקשר למרכזם

* ראה להלן: „יהודי קארפאטורוס אחרי מלחמת העולם השניה" לשמואל פריליך.

בבודאפאָשט. הם הרגישו את עצמם כבגלות או כמשועבדים לכובש.

הרותנים, שהכריזו השכם והערב כי הם אדוני הארץ, תבעו עצמאות מלאה. הסתפחותם לצ׳יכוסלובאקיה נעשתה אמנם ב„משאל עם״, כלומר מרצון חפשי, אך הם לא ויתרו על זכויות־יתר ועל הנהגה ממשית במנגנון המדיני. לעומת זאת לא היה אחיד מחנה הרותנים. הוא כלל בתוכו גוונים וזרמים שונים, הן מבחינה לאומית־לשונית: אוק־ראינים, רותנים ורוסים, הן מבחינה דתית: יוונים, קאתולים ופראבוסלאבים, והן מבחינה מעמדית־חברתית: איכרי הכפר העניים ומשכילי העיר האמידים יותר. השלטון המרכזי בפראג ניצל זאת על נקלה. שליטי פראג טענו שהארץ טרם בשלה לעצמאות מלאה והסיפוח הוא הכרחי. ולעומת זאת, האוכלוסיה הרותנית היתה כפרית ברובה, ומצבה הכלכלי, החברתי והתרבותי ירוד עד למאד. מנהיגיה יכלו איפוא להצביע על הניצול של השלטונות הצ׳יכיים, כגורם למצבה הרע של האוכלוסיה. היה יסוד לטענה זו במציאות, שהרי השלטונות המרכזיים לא יכלו, ואולי גם מאנו, לפי שעה, לפתח את הפינות הנידחות הללו. עמדו לפניהם קודם כל צרכי הפיתוח של אזורי המערב. חבל זה שבמזרח שימש מצבר כוחות לעבודה ומקום לחמרי־גלם זולים. פיתוח תעשייתי מקומי עלול היה לסתום את המקור הזה בשביל אזורי המערב.

מכאן פתח להבנת הסכנה שהיתה צפויה ליהודי קאר־פאטורוס. השלטונות הלכו בדרך הסלולה מאז: במקום לפעול למען חיסול הניגודים המרובים באוכלוסיה כיוונו פה ושם את התרעומות לצד ההתנגדות הקלה ביותר — נגד היהודים. לא כל המוסדות הממשלתיים היו אחראים לכך במישרין, אך אין לנקות אותם מאחריות לפעולות הזדוניות של שלוחות השלטון. בבחירות הראשונות, שנתקיימו בשנת 1920, ניתנו למפלגה היהודית קרוב ל־80.000 קול בכל הרפובליקה, אף על פי שקארפאטורוס לא השתתפה כלל בבחירות.

בחירות אלו איכזבו את יהודי צ׳יכוסלובאקיה. חוקת הבחירות לא איפשרה ליהודים לשלוח נציג משלהם, למרות העובדה שמספר הקולות היה בו כדי לזכותם לפחות בארבעה צירים יהודים לפרלמנט. נשללה איפוא מהיהודים הזכות האֶלמנטארית להיות מיוצגים בפרלמנט. התקפות אנטי־שמיות בעתונות הרשמית וחצי־הרשמית היו דבר יום יום. המעשיות הנושנות על פעולתו הכלכלית ההרסנית של היהודי לגבי האיכר הרותני המסכן, על מכירת משקאות חריפים ומתן הלוואות ברבית קצוצה עד כדי נישול האיכר מאדמתו ומרכושו, נשנו וחזרו במהדורות שונות. בהתקפות אלו השתתפו מקהלות עתונאים מגוונות ביותר, החל מהסו־ציאל־דימוקראטים וכלה בפאשיסטים. אמנם הרב הראשי בפראג בימים ההם ד״ר ברודי, יליד אוז׳הורוד, השיב מלחמה שערה, והוכיח עד כמה המתקיפים אינם מתמצאים בבעיות הממשיות.

אך לתשובותיו להתקפות לא היה שומע. ואחר ההסתות באו עלילות. דוגמה מאלפת: לרגל יובל השבעים של הנשיא מַסריק, בעצם יום החגיגה, שחל ב־7 למארס 1920, גילו אנשי המינהל הממשלתי במונקאץ׳ את פרצופם האמיתי. בהתאם לפקודה הכללית לחוג את החג בבתי־הספר, אסף המנהל היהודי של האקדמיה למסחר את התלמידים לחגיגה. לפתע הופיעה המשטרה, פיזרה את התלמידים ואסרה את המנהל אשר העז לנאום ולחלל את שמו של מַסריק, באשר יהודי הוא הנואם... ומעשה בעיר מונקאץ׳, שבמרכזה נמצאה חוילה יפה, רכושו של הבארון היהודי קונר, שעוד לפני פרוץ המלחמה מסרה ל„חברה קדישא״, כדי לפתוח בה בית־חולים יהודי. היהודים קיבצו תרומות, ועם סיום המלחמה הוסיף גם הג׳וינט סכום ניכר, כדי להתאים את הבנין ולציידו למטרתו. ומה רבה היתה ההפתעה כשבשנת 1920 נכנס הז׳ופאן (שר הפלך) לגור בחוילה ופתח בה את משרדיו. מיד הורכבה משלחת רחבה מה„חברה קדישא״, הג׳וינט, המפלגה היהודית, ראשי הקהילה ובאי־כח הרופאים שנתקבלה לראיון אצל הסגן היהודי ארנפלד. זה הבטיח לעשות הכל כדי להחזיר את הרכוש, וגם הכיר בנחיצות קיומו של בית־חולים כזה, בעיקר בתקופת שלהי מלחמה, כשמגיפות ומחלות פוקדות לעתים קרובות את האוכלוסיה. ובכל זאת לא הועיל הדבר והבנין הוחרם. כל זה לא מנע את הגוּבֶארנאָר (מושל המחוז), שמושבו באוז׳הורוד, מלקבל את נציגי הועד הלאומי היהודי בסבר פנים יפות ולברכם על מאמציהם ליצור מפלגה יהודית מאוחדת, מאחר שרק זו יכולה לייצג באמת את הענין היהודי.

אכן, הצורך במפלגה זו בשל זה כבר, מאחר שבינתיים החלו מתגבשים חיי היהודים. הפיכחים שבהם הבחינו מיד באפשרויות החדשות שנפתחו עם המעבר לדימוקראטיה ולקפיטליזאציה. היו יהודים שנתעשרו. היו אלה סוחרים גדולים, סוכנים, חרשתנים בעיר, ובעלי אחוזות ויערות בכפר. בראשית התארגנותה של המדינה, נראה היה כאילו גם המעמד הבינוני — הסוחר הזעיר, החנוני, בעל־המלאכה, הפקיד ובעלי המקצועות החפשיים — יצליח להשתלב בה, עם עלית רמת החיים הכללית במדינה החדשה, שנחשבה למדינה מערבית. אך תקוות בני המעמד הזה נכזבה עד מהרה. מוצרי התעשיה הצ׳יכית הזולים החלו להציף את השוק, ובעלי־המלאכה לא יכלו לעמוד בפניהם. נתרוששו איפוא הסנדלרים והחייטים היהודים הרבים. לא כן המוצרים

שהיו מיוצרים בעבודה זולה, כגון תפירת לבנים, שהיו משמשים אפילו כסחורות יצוא מקארפאטורוס לצ׳כיה ולחוץ־לארץ. גם רגלי הסוחרים הזעירים והחנוונים נדחקו לאט לאט, בגלל האגודות השיתופיות למיניהן, שנתמכו במקומות רבים על ידי מפלגות ממשלתיות.

המיוחד בישוב היהודי בקארפאטורוס

מן הראוי לציין תופעה שנתייחדו בה יהודי קארפא־טורוס משאר היהודים, והיא קיומו של ישוב חקלאי ניכר. שני שלישים מכלל האוכלוסיה היהודית בקארפאטורוס היו תושבי כפר, ושליש בלבד עירוניים. מצבם הכלכלי של יהודי הכפרים לא היה שונה בהרבה מזה של האיכרים הרותנים. פה ושם נמצאו יהודים כפריים שנחשבו אמנם ל„גבירים״, כשם שהיו כאלה בקרב כפריים לא־יהודים. עבודת האדמה שימשה לרבים מהם מקור מחיה, ועם הנהגת שיטות יעילות יותר בחקלאות נהנו מהן גם היהודים. אלא שלרוב היו נהוגות שיטות עיבוד פרימיטיביות ועבודת האדמה הספיקה כדי קיום בקושי רב. החקלאות התבססה על גידול צאן וכוורנות. רבים מהיהודים עסקו בענפים הקשורים בענף היער, לא רק במסחר העצים אלא גם בהעברת עצים על דוברות בנהרות. יהודים עסקו גם בסַבלות או שהיו שכירי יום וקבלנים בעגלונות. החלוקה המקצועית של יהודי קארפאטורוס השתקפה בסטאטיסטי־קות של הג׳וינט בימים ההם כדלקמן:

עובדים חקלאיים, רועים	2500	משפחות	12.500	נפש
שכירי יום, פועלי כפר	2000	″	10.000	″
עגלונים	1200	″	6000	″
בעלי מלאכה (חייטים, נגרים ופחחים)	1380	″	6900	″
מוזגים	1180	″	5900	″
חנוונים	1500	″	7500	″
סוחרים	900	″	1500	″
בעלי מקצועות חפשיים (רופאים, עורכי־דין, מהנדסים)	200	″	800	″
בעלי־תעשיה	100	″	400	″
קצבים	100	″	400	″
מורים	800	″	4000	″
ס״ה	11.860	″	55.900	″

חלוקה מקצועית זו הקיפה כ־60% מהאוכלוסיה היהודית. עוד 40% היו חסרי פרנסה מוגדרת, כלומר: קבצנים, נתמכים, „כלי קודש״ וסתם „אנשי אויר״. אין פלא איפוא, כי הג׳וינט מצא כאן כר נרחב לפעולתו המבורכת, וכבר בשנים הראשונות לקיום הרפובליקה הוציא מאות אלפי דולארים לשיפור התנאים הכלכליים של היהודים במקום.

תמירות בחיי החברה

גם בחיי החברה חלו תמורות. האירגון המסורתי של היהודים, הקהילה, נשתמר למרות חילופי המשמרות. הרבנים, ראשי הקהל והגבאים, מנהיגי הקהילה המסורתיים, דימו בלבם להוסיף להנהיגה כאילו לא אירע דבר בינתים. הם גם התקשרו עם גורמים פוליטיים שונים כדי לבצר את שלטונם. אך התסיסה החדשה של האירגונים הציוניים גררה אחריה בהכרח מהפכה שלמה בכל תפישת החיים, ולא רק במה שנוגע להווה, אלא בעיקר בכל הכרוך בהכוונה ובפרספקטיבה לגבי העתיד. תסיסה זו היתה כבר עובדה קיימת שאי אפשר היה להתעלם ממנה, והיא גברה תוך תמיכה מסוימת מצד היסודות המתקדמים בשלטון המרכזי, שבמדיניותם כלפי המיעוטים הלאומיים התכוונו להחליש קודם־כל את היסודות ההונגריים, שיהודים רבים נמנו עמהם, כידוע, מאז ימי אוסטריה—הונגריה, ואגב כך למנוע גם את הרותנים מלהתלכד במחנה אחיד תוך שיתוף פעולה עם היסודות היהודים, שהיו יכולים לסייעם. יסודות אלה בשלטון ראו בעין יפה את התלכדות היהודים הלאומיים במחנה מיוחד, מופרש מיתר המחנות. אמנם היהדות הלאומית לא היתה מאורגנת עדיין כל צרכה, מנהיגיה היו או צעירים בעלי התלהבות או מבוגרים חסרי נסיון ארגוני. מכל מקום קולם של הציונים היה גובר והולך. ארגוני „התחיה״, „קדימה״ ו„דוברי עברית״ צצו כפטריות אחר הגשם. הנה כי כן נתארגנה לאט לאט קבוצה, שמטרתה אמנם לא היתה ברורה עדיין לגמרי, אך דבר ממשי אחד עמד לפניה והוא ח י נ ו ך ע ב ר י. קבוצה זו שאפה להנהיג את השפה העברית כלשון מדוברת בפי הילדים עוד בגיל הרך. שאיפה זו טופחה גם על ידי הנשים הציוניות, שכבר אז נטלו חלק בפעולות תרבותיות ובעזרה סוציאלית. הגשמתה של שאיפה זו נתקלה במכשולים רבים, אבל גם באהדה ניכרת. מי שנתפס למחשבה זו דבק בה במידה שאי־אפשר היה לעקרה עוד מהלב. כך נוצר קומץ של קנאי החינוך הציוני שעתיד היה לאחר מכן לפעול פעולה חשובה. הדרך לא היתה קלה כלל ועיקר. השלטונות באוז׳הורוד ובפראג קפצו ידיהם מתמיכה ממשית והתעלמו מחובתם לספק את צרכיו החינוכיים של המיעוט היהודי בטענה שרק חלק קטן מיהודי קארפאטורוס בוחר בחינוך היהודי הלאומי. היה הכרח להילחם עם השלטונות על כל פרוטה ופרוטה שבתקציב החינוך. הקהילות, רבניהן וגרוריהם התנגדו בתוקף לבתי־הספר העבריים. בצדק ראו בבית־הספר העברי סכנה לקיומם ולשלטונם, ובבוגריו — אנשים שלא ילכו אחריהם בעיוורון. הם הצביעו על המינות והאפיקורסות ועל חילול הקודש שמטפחים ב„שקאָלעס״, שעה שעיקר מאבקם — אפילו לא נאמר הדבר במפורש —

היה על עצם קיומם. למראה בחורי הישיבות ש„התפקרו" אחזתם פלצות ובהלה. אלה הם שעמדו לאחר מכן בראש הכת הציונית.

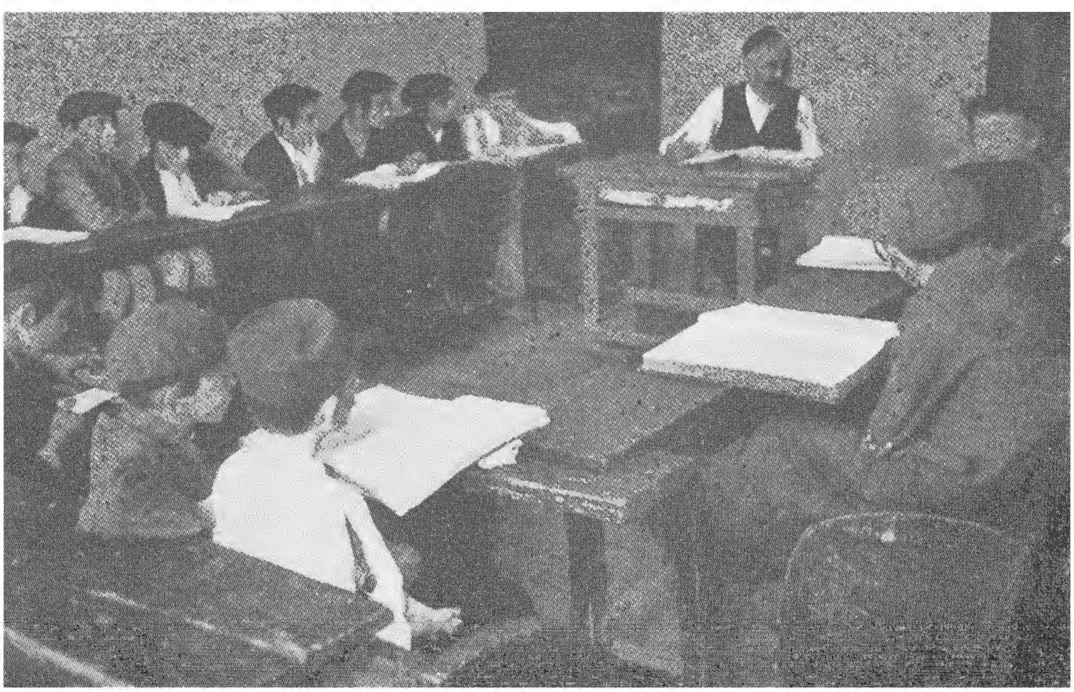
הדור הצעיר

שעה שהמבוגרים היו רוקמים בסתר ובגלוי את חלומות התחיה, היו הילדים נושמים עדיין מריחו של עולם שוקע, מתרוצצים בסימטות ובמגרשים ואוסרים מלחמות־קרב על ה„שקצים". פעמים גובר ישראל ופעמים ידי עשו על העליונה. בדרך כלל היו תקינים היחסים ביניהם. ה„שקץ" למד כמה מלים באידית ואפילו כמה „ברכות", והיה שמח במאכלים ובחלות שנפלו בידיו ביום השבת או החג היהודי.

לידתם של הילדים הללו חלה בימי המלחמה, את צעדיהם הראשונים ליוו יתמות, רעב ומצוקה, מחלות ומגיפות, פרעות ובהלות. שש—שבע שנים נגוזו בתוהו־ובוהו, בהעדר סדרים ובחיי הפקרות ללא עול הורים ומורים, ללא פיקוח ודאגה. אהבת האם ניתנה במידה ותורת האב לא נשמעה כלל. מועטים בלבד זכו לעולם ילדות מתוקן ומסודר. רובם כאילו התבגרו לפתע, כאילו פסחו על שלב אחד בהתפתחות וזינקו ישר לגיל, בו היו חייבים ללכת לבית־הספר כאחיהם ואחיותיהם הגדולים. מה פלא שתינוקות אלה ציפו ליום זה במתיחות, ולא פעם הטרידו את ההורים בשאלה: מתי נבקר כבר בבית־הספר?

היו אמנם ילדים, שביקרו לא ברצון או ברצון ב„חדר" וכבר משכו בעול תורה, מהם בני שלוש וארבע שהשתרכו בדרכם אל ה„חדר" שבאחת הסימטות של הרובע היהודי, כגון ב„רחוב הגלות", מי בלווית „עוזר" (בעהעלפער ששובש ל„בעלפער"), מי בלווית הורים ומי בגפו. „חדרים" כאלה היו מפוזרים בכל העיר ולא היה כמעט רחוב ללא „מרכז רוחני" כזה. רובם היו מצויים בחדר מגורים, או ב„קלויז". „חדרים" במיבנים מיוחדים כמעט ולא היו עדיין. הם הוקמו במרוצת הזמן ביזמת „מחזיקי תורה". הקמת מיבנים אלה נתאפשרה לא ביזמת הקהילה, אלא תודות לעזבונו של אחד הגבירים. הקהילה לא נתפנתה לזוטות כאלה; היא עסקה במדיניות גבוהה...

המלמדים היו שונים. היו שהכרח הקיום אילצם לתפוס ברצועת הרבי באין להם מקצוע לפרנסתם. הם היו יהודים עלובים, מרי נפש ולרוב גם בורים ועמי־הארץ. ביניהם היו גם סאדיסטים, שעינו את הילדים שנפלו בידיהם. לעומת זאת היו מלמדים מסוג אחר, מלמדים „בחסד עליון". היו אלה יהודים בעלי חוש פדגוגי והבנה ואהבה לילד, מחוננים בחוש הומור, ואין צורך לומר מלאי תורה ודרך־ארץ. יש ובהשקפותיהם היו מתקדמים ולא נרתעו מחידושים, כגון הוראת דקדוק, נ"ך, חשבון ואפילו עריכת טיולים ורחיצה בנהר. אלה היו יחידי סגולה, ותלמידיהם היו לרוב ילדי גבירים ובעלי־בתים אמידים. בין הקטבים הללו היו „חדרים" רבים על מעלותיהם וחסרונותיהם, רבי רבי ושיטתו. הצד

„חדר" מתקדם

השוה בכולם: שלא הלמו את רוח הזמן וצרכיו. מה„חדרים״ הגרועים נקעה נפש הילדים וההורים כאחד. אולם גם הטובים שבהם נעשו מיותרים, מאחר שהשכבה החברתית שבניה למדו ב„חדרים״ אלה החלה לשלחם לבתי־הספר העבריים או הכלליים. נותרו איפוא רק מאות ה„חדרים״ הבינוניים והגרועים. ה„חדר״ דפוסיו עתיקים הם, מורשה מלפני דורות בארצות פולין וגאליציה, ועליהם מספר עוד שלמה מימון באבטוביוגראפיה שלו. עתה נראתה בעליל התנוונותה של שיטה חינוכית בעלת מסורת רבה בקרב יהודי מזרח אירופה, והיה הכרח בתמורה בשיטות חינוכיות חדשות. ועל התמורה בשיטות החינוך התחולל מאבק רוחני ביהדות.

היתה דרך נוספת להוראת „עברי״ ו„יהדות״, והיא שיטת המלמד הביתי. כמלמד ביתי כזה שימש לא פעם „מורה הדת״ מבית הספר הכללי או אברך צעיר שנודע בסביבתו כ„משכיל״. אך דרך זו לא נתקבלה, אלא על דעת מעטים בלבד, שהיו כבר על סף ההתבוללות.

לנוף הילדות של בני היהודים האמידים בקארפאטורוס היתה שייכת המשרתת הגויה. זו היתה מצויה כמעט בכל בית שהפרנסה היתה מצויה בו. ברובן היו ה„שקצות״ הללו כפריות, שמטעמים שונים נהרו העירה. הן היו פשוטות, חסונות, מסתפקות במועט, אסירות תודה ובלתי־נרתעות מכל עבודה. עקרות־הבית היהודיות הטילו עליהן לא בלבד עבודות פיסיות, אלא גם את הטיפול בילדים. לא בבית אחד לימדו משרתות אלו לילדי היהודים תפילות כגון: „מודה אני״ או „קריאת שמע״. הן סיגלו לעצמן במהירות ידיעת אידית, ובני הבית היו נאלצים להשתמש בתחבולות שונות, בשעה שרצו ש„הערל״ לא יבין. ומעשה שהעיר בעל לאשתו, לבל תדבר אידית בפני הנערה באשר „הערל מבין״, הטיחה כלפיו המשרתת, כי אין לאמר „הערל מבין״, אלא „הערלתה מבינה״.

נערות אלו לא הסתפקו בחיים העלובים שבבית הוריהן; הן חיפשו קשרים מחוצה לו. זו — חוץ מן הרצון לקבל קצת „מזומנים״ — היתה אולי גם אחת הסיבות, שנערות אלו הגיעו העירה. הן ביקשו לראות „חיים״ ולבלות בחירות, ללא פיקוח הורים ומשפטים קדומים. מלבד חברותיהן, שותפות לגורל, הן התידדו עם החיילים, אף הם לרוב מבני הכפר, ששירתו בצבא באחת הערים. כאן מצא מין את מינו, באופי, במוצא, בלשון ובהלך־המחשבה. לא פעם גרמו קשרי ידידות אלה אי־נעימויות לבעלי הבתים, אלא שלא היתה כל אפשרות למנעם. גם כשנזפו בהן, בשל התנהגותן „הפרוצה״ או איחורן לשוב בלילות, לא עלה על דעת ההורים שבעצם מפקידים ומפקירים הם את ילדיהם בידי הללו המקנות להם לא רק הרגלי נקיון, אלא גם אופני דיבור ואופני התנהגות, וכן „רפרטואר״ של שירים ופזמונות.

מעשה ושאלה מורה בבית־ספר רותני את ילדי הכיתה הראשונה מי מהם יודע שיר רוסי. הצביע אחד הילדים היהודים ודיקלם בגאוה חרוזי מזמוזים. לתדהמת המורה סיפר הילד, כי שיר זה שרים לו מדי ערב לפני השינה, ומאחר שבוש להגיד כי המשרתת שרה זאת — וגם מכיון שביקש להתפאר — אמר, כי א מ א מרדימתו בנעימה זו...

בשנים שלאחר מכן עתיד היה להתחולל במונקאץ׳ אותו תהליך, שמזה עשרות שנים היה משדד את מערכות עולמה של היהדות בארצות מזרח אירופה. אך כאן היה התהליך נמרץ יותר ומשום כך גם חמור וקיצוני יותר; הוא חל בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ובמקום שמבחינה גיאוגרפית, מדינית ותרבותית נמצא בין שני תחומי השפעה: עולם המזרח ועולם המערב. זהו מקור התסיסה הרבה, החיוניות והמרץ שנתגלו כאן, שבצורה כה טראגית נפסקו באיבם, בטרם הגיעו לידי מיצוי.

בקו נטוי, 1921—1924

הדור הצעיר לאן?

עברו ימי התוהו והילדים שבו לבית־הספר. הגדולים שבהם, שהמלחמה הפסיקה את לימודיהם, חזרו לבית־ספר הונגרי או רותני; ולא היוו בעיה מיוחדת, פרט לכמה מהם, מבתים מתבוללים, שביקשו להמשיך את חוק לימודיהם באוניברסיטה ונתקשו בהשגת תעודת בגרות של גימנסיה, לאחר נעילת הגימנסיה ההונגרית במונקאץ׳. רוב היהודים מסרו את בניהם לבית־ספר אזרחי, גם משום שיכלו להפסיק את לימודי בניהם בגיל ארבע־עשרה ובאופן זה להצילם מ„תרבות רעה״ ומן „הגויות״ של הרופאים ועורכי־הדין, שבימים ההם היו כולם, פרט ליוצאים מן הכלל, יהודים מתבוללים נעדרי כל זיקה ליהדות.

לא כן הילדים הרכים שהיו צריכים להיכנס לבית־הספר. השאלה לאיזה בית־ספר לשלוח את הילד הפכה לשאלה ציבורית ועקרונית, והטרידה לא מעט את ההורים. שאלה זו נגעה ביהודים בלבד, שהרי ההונגרי שלח את בנו לבית־ספר הונגרי, הרותני — לרותני, הצ׳כי — לצ׳כי, וכדומה. האוכלוסיה היהודית נתפלגה ל„לאומים״ ולזרמים. בני דלת העם והמעמד הבינוני הכריעו לטובת בית־הספר הרותני; על ידי כך, סברו, לא יעוררו את חמת העם נגדם וישתלבו במהלך החדש. בקרב שכניהם הרוסים ישבו מאז, את לשונם ידעו, ולא היה זה אלא טבעי להסתגל למציאות החדשה. בית־הספר הצ׳כי לעומת זאת לא בא עדיין בחשבון, כי בו ביקרו לפי שעה רק בני הפקידים, הקצינים, שזה מקרוב באו, מבהמין וממהרין, והיוו איפוא

שכבה חברתית זרה, חשודה, לא אמון בה. גם אורח־חייהם — התנהגותם האדיבה, נקיונם הבולט ולעגי לשונם הבלתי מובנת היו עדיין מוזרים. גם הצ׳יכים טרם ששו להתערב ביהודים. מאוחר יותר, כשכבר היו מעונינים בכך, הקימו בנינים מיוחדים לבתי־הספר הצ׳יכים בהם למדו תלמידים יהודים. רק אלה מבין היהודים שכבר הגיעו לגיל החינוך התיכוני הוסיפו לבקר בבית־הספר ההונגרי, אך לכיתות היסוד לא נשלחו אלא מועטים מאד. האוירה בבתי־הספר ההונגריים היתה בעלת גון קאתולי ופאטריוטי־אירידאֶנטי הונגרי. טיפוח הגאוה הלאומית והרגש הלאומי ההונגרי שנפגע היה עיקר בבתי־ספר אלה. אנטישמיות ציינה בתי־ספר אלה, אך המתבוללים היהודים לא נרמזו והוסיפו לשחר את קרבת הללו שמאסו בהם.

חבלי לידתו של בית־הספר העברי

כך הגיעה שעתה של הקבוצה הציונית הקטנה אשר דבקה ברעיון בית־הספר העברי. הויכוחים שהתעוררו סביב ענין זה ניטשו בכמה חזיתות: כלפי חוץ וכלפי פנים. כלפי חוץ היתה אמנם זכות פורמאלית לייסד בית־ספר כזה, אלא שהדבר לא היה בר־ביצוע. התנאים שנדרשו ליסוד בית ספר תקין לא היו קיימים: בנין, מורים, ספרי־לימוד, ואף התלמידים היו מועטים מאד. על כן לא דובר עדיין על אפשרות של הקמת בית־ספר עברי ממשלתי מוכר שיהנה מתקציב הממשלה ומזכויות. אושר ההסכם הבינלאומי בועידת השלום שהכיר ביהודים כמיעוט לאומי. כן הוכרו הציונים כמיצגיה הרשמיים של היהדות הלאומית, והעברית — כלשונה הלאומית, ובכל זאת היו צריכים להסתפק לפי שעה בהסכמה עקרונית בלבד לפתיחת בית־הספר. „הועד הלאומי היהודי״ בפראג ובאוז׳הורוד פעל רבות למען הענין הזה, אך ללא תוצאות מעשיות. ההונגרים פתחו בתעמולה נגד „בני דת משה״, ששפת אמם היתה הונגרית „מאות״ בשנים ולפתע מבקשים הם לחנך את ילדיהם בשפה אַסיאַתית נשכחת, שאין פינה בעולם שמזדקקים לה. אך שבעתים קשה היה המאבק עם המתבוללים, החסידים והאדישים מבפנים. וככל שלא ייראה הדבר פאראדוכסאלי, מחנה האדישים היה המכשול הגדול ביותר. שני המחנות הנ״ל היו אויבים גלויים, והציונים ידעו כיצד להילחם בהם. מלחמה זו נסתיימה לעתים בערכאות. הקושי היה לכבוש את האדישים, את היהודי מן הרחוב שלא הבין רגש לאומי מַהו ואשר שאלות התחיה הלאומית לא הטרידוהו. יהודים אלה הניחו שחייב אדם להילחם את מלחמת הקיום ולהיאבק על השגת פרנסה. יתר הדברים, כתורה, דרך־ארץ והשכלה לא מן הראוי הוא שישים אדם לבו להם, באשר שאלות אלו נפתרות מאליהן. כאן איפוא היו הציונים צריכים לפתח אמצעי אירגון, הסברה, תעמולה וחינוך, ללא מנהיגים בעלי שעור קומה בראשם, וללא שירות של אירגון, שהרי הכל היה עדיין בחינת מעשה בראשית. ניתן היה לשער מראש שמחנה האדוקים חזק למדי, ובחלקו הציוני נוטה לתנועת „המזרחי״. אך היה קיים מחנה ציוני אחר, גדול מהראשון, של יהודים משכילים, מתקדמים, שלא היו אמנם מתנגדים לדת ואפילו שמרו על מצוות מעשיות, אלא לא ראו בדת חזות הכל ולא שאפו לחנך את ילדיהם על ברכיה. הם ביקשו לתת לבניהם חינוך כללי ויהודי־לאומי, חינוך החותר לארץ־ישראל. ואשר לדת — הניחו את הברירה החפשית לבניהם. הסכמה כללית שררה לגבי עצם הקמתו של בית־ספר עברי, אבל על דמות בית־הספר ורוחו עוד עתיד היה להתגלע מאבק כבשאלת הוראת התנ״ך, שעמדה במרכז המחלוקת. כן היה צריך עוד להכריע בדבר מיבנה בית־הספר. בעצם היתה קיימת אפשרות פורמאלית לפתוח מיד בית־ספר מלא על הכיתות היסודיות והתיכוניות שבו ולמשוך אליו את התלמידים מכל הגילים, כפי שעשו זאת היהודים ברוב הארצות בהן היתה להם זכות לעשות זאת (בעיר ברנו שבמהרין, למשל, נוסדה בשנה 1921 גימנסיה יהודית ריפורמית־ריאלית). אך כל בתי־הספר הללו היו יהודיים ולא עבריים, ואילו כאן בחרו המיסדים ביודעין בדרך אחרת, ארוכה, אך גם בטוחה יותר. הם ידעו, כי אם יקימו בית־ספר מודרג מן המסד עד הטפחות ייאלצו להורות בהונגרית, כיון שתלמידי הכיתות העליונות לא יוכלו לעבור לפתע ללשון לימודים עברית. הוא הדין בתכנית הלימודים וברוח ההוראה בכלל, שלא עלו בקנה אחד עם שאיפות התחיה הלאומית. כאן היה רצון להתחיל הכל מחדש ומן המסד. רק אחרי שהונחו בכמה מקומות אבני־הפינה לגן־ילדים עברי, ולו גם למספר זעום של ילדים, אפשר היה להעלות את הפעוטות לבית־הספר. הללו סיגלו לעצמם את השפה החדשה בקלות ומתוך שעשועים, ועם כניסתם לכיתה א׳ כבר דיברו עברית ללא קושי. רק בדרך הדרגתית, אורגאנית, אפשר היה לבנות בית־ספר עברי ממש. היה זמן לטפח כל מקצוע ומקצוע ואף להכין מורים ליתר הכיתות. ההורים והציבור שהטילו מלכתחילה ספק באפשרות תחיתה של העברית, ראו עין בעין את התוצאות החיוביות ואת ההתקדמות משנה לשנה. כך פחת והלך כח ההתנגדות של מחנות העוינים והאדישים. דבר זה שיכנע לאט לאט גם את השלטונות שראו כי בית־הספר העברי החדש אינו מטפח קשרים רגשיים עם התקופה ההונגרית שחלפה, וגם איננו משמש מעבר להסתגלות למשטר הרפובליקה הצ׳יכוסלובאקית, אלא הנהו גילוי רצונם העז של הללו מן היהודים השואפים לחיות על פי

דרכם הלאומית, דוגמת יתר המיעוטים, ובהבדל מהם, באשר הוסיפו ללאומיותם את חזון המולדת. גם מבחינת המימון היתה זו הדרך היחידה, מאחר שרק בהדרגה אפשר היה לרכז גם ביתר חלקי הארץ את תשומת־לב היהודים למפעל החדש ההולך ונבנה ולגייס כספים להחזקת בית־הספר העברי. ה„הסתדרות לבתי־ספר עבריים בקארפאטורוס" כבר קיימת היתה, אך לא יכלה להבטיח את קיומם של בתי־הספר שעמדו להיווסד. לא נותרה ברירה אלא לכסות בשכר לימוד את מרבית ההוצאות, וזאת בשעה שחינוך עממי חינם ניתן בכל מקום. ואמנם נמנעה על ידי כך השתתפות המוני העם היהודי במפעל חינוכי זה שלמענם הוקם.

בתנאים אלה חדר אך לאט הרעיון הציוני ללב הנוער היהודי. בשנת הלימודים 1920/21 היו 72% מכלל התלמידים בבתי־הספר הכלליים בכל קארפאטורוס יהודים, מהם בעיר מונקאץ' בלבד 41%. אכן רק חלק קטן מאוד מהתלמידים היהודים נרשמו כבעלי לאומיות לא־יהודית: 729 בבתי־ספר עממיים, 186 בבתי־ספר תיכוניים ואחד בסימ־נריון למורים. באותה שנת לימודים היו בקארפאטורוס ובסלובאקיה 23 בתי־ספר ציבוריים יהודים ובהם 2507 תלמידים. מאלה 16 בתי־ספר הורו בסלובאקית, 4 — בהונגארית, 2 — בגרמנית, ורק אחד במונקאץ' ששפת הוראתו היתה עברית. בזה האחרון למדו 45 תלמידים בלבד. יתר על כן, במפקד האוכלוסיה הכללי בקארפאטורוס בשנת 1921 נמצא שכ־14% מכלל האוכלוסיה וכ־6/7 מהאוכלוסיה היהודית הכריזו על עצמם כבעלי לאומיות יהודית. לעומת זאת לא הוקצב לא על ידי המדינה ולא על ידי מינהל החבל אף פרוטה אחת למוסד יהודי, ולא כל שכן לבתי־ספר עבריים. התרעומת על כך היתה גדולה מאד. הוגשו תזכירים, התיצבו משלחות והובטחו הבטחות — אולם שום דבר ממשי לא נעשה. מיניסטר החוץ ד"ר בנש שביקר בקארפאטורוס בשנת 1922 הבטיח למשלחת הציונית שימנה אפילו ראֶפראֶנט יהודי מיוחד לבתי־ספר ממשלתיים עבריים. גם הבטחה זו לא קוימה, ורק גילוי אות רצון אישי מצד הנשיא הקל קצת את ההרגשה, שעה שתרם מכיסו 10.000 כתרים צ'יכיים לטובת בית־הספר העברי במונקאץ'. עובדה זו מעידה על כך שעדיין רואים היו את בית־הספר העברי כמוסד הראוי לעזרה פילאנתרופית, אך לא להכרה רשמית ולסיוע מצד הממשלה. ובאיזו מידה היו היהודים זקוקים לבית־ספר עברי בתקופה זו תוכיח האנדרלמוסיה הפוליטית בשטח זה ואשר ממנה סבלו היהודים. בשנים 1921 — 1924 הגיע מספר התלמידים היהודים, בכל בתי־הספר העממיים בקארפאטורוס, ל־13.000 בערך מדי שנה בשנה. מאלה למדו בבתי־ספר עבריים רק כמה מאות (בשנת השיא 1923/24 — 950 תלמיד), ויתרם בבתי־ספר הונגריים, צ'יכיים ורותניים. מציאות זאת נתנה חומר בידי האנטישמיים להסית את בני כל הלאומים ביהודים. הרותנים טענו שהיהודים גורמים לצ'יכיזאציה ולהונגריזאציה, וההונגרים האשימום בבגידה בשפת עמם. הממשלה לעומת זאת, שהקימה לישוב הגרמני הקטן שבקארפאטורוס שבעה בתי־ספר עממיים, הקימה במקומות נידחים, שלא היה בהם אף ילד צ'יכי אחד, בתי־ספר צ'י־כיים — ליהודים.

תשעה בתי־הספר העבריים לא קיבלו תמיכה ממשלתית והתקיימו כולם על חשבון „ההסתדרות". רק לאחר מאבק קשה הואילו השלטונות להשתתף בהוצאות בתי־הספר העבריים בסך 50.000 כתר, כאשר התקציב הכללי כבר עלה פי עשרה. במצב זה היה צורך דחוף לקרוא לכינוס שיהא מוקדש אך ורק לשאלת התרבות העברית בצ'יכוס־לובאקיה, שבמרכזו תעמוד שאלת מימונם של בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס. כינוס זה התקיים בברנו בשנת 1923, ובו ייצג את עמדת בתי־הספר העבריים הפרופי־סור אפשטיין, מנהל הגימנסיה היהודית בברנו. בכינוס זה הוחלט בין היתר על יסוד אגודת „תרבות" בצ'יכוס־לובאקיה, שבמרוצת השנים נועד לה תפקיד ראשון במעלה במימון ההוצאות להחזקת בתי־הספר העבריים בקארפא־טורוס. בעיקר הצטיינה בשטח זה הגב' אירמה פולאק בפעילותה הנמרצת ללא־ליאות.

בינתים הרחיבה גם „ההסתדרות" את פעולותיה, ובשנת 1924 היו לה סניפים פעילים ב־15 מקומות. שמם של בתי־הספר שלה נודע ברבים, וביקוריהם של אנשי מעלה מחוץ־לארץ ומקרב השלטונות המקומיים נעשו יותר ויותר תכופים. בערים מונקאץ', סאבלוש, בארגסאס, חוסט ובעיירות כמו סוואליבה, בוצ'קוב, טורון, החלו להיראות עשרות ומאות תלמידים שהיו לא רק תלמידים אלא גם שליחים לרעיון חדש וחלוצים לצורת חיים חדשה. כי אכן מצד ההורים הראשונים שהפקידו את ילדיהם בבית־ספר עברי היתה זאת קפיצת נחשון. הילדים עצמם חשו בבשרם את יסורי שליחותם אבל נשאוה בגאוה ובהכרה. במונקאץ' למשל, לא היה לבית־הספר העברי בנין משלו ותלמידיו נאלצו לנדוד מבית־ספר מארח אחד למשנהו. יש והתארחו בדירות פרטיות, שחסרונותיהן לגבי הוראה ידועים. נדידה זו שהיתה לתלמידים ולמורים לרועץ, היה בה בכל זאת צד חיובי; בנדידתם — בעיקר בבתי־הספר השונים — העבירו משהו מהרוח החדשה, מצליל החדש אל ילדים יהודים אחרים, שלא זכו להימנות עם תלמידי בית־הספר העברי. עצם השהות במחיצתם של תלמידי בתי־הספר העברי עוררה קנאה וגעגועים בלבות הילדים, והללו

השפיעו על הוריהם להעבירם אליהם. לכל מקום הביאו אתם הילדים הציונים עליצות ושמחת חיים, ובעיקר אותה הבעת אושר שהיתה קורנת מעיניהם בשעה שפתחו פיהם בשיר עברי או נשאו רגליהם בריקודים. מהרגע הראשון חיו באוירה מיוחדת, שהשפיעה על היחסים בין התלמידים למורים, ובינם לבין עצמם. דבר זה בלט על כל צעד ושעל בהתנהגותם ובהופעתם. כבר אז, בראשית דרכם, היתה זו חברה אחידה ומלוכדת שרוח אחת פיעמה בה. רוח זו נעדרה מבית־הספר הכללי, שבו היה ערב־רב של גויים מהעיר ומהכפר ושל יהודים אדוקים וחפשים. ניגודים אלה גרמו לא פעם למריבות ולמהלומות. לא כל המורים, שכולם היו כמובן „גויים" (רק בשנים שלאחר מכן הורו בבתי־ספר עממיים רוסיים גם מורים יהודים, וגם אז רק בכפרים נידחים), השתדלו לגשר על פני החיכוכים מתוך אהבה וסבלנות. היו שגילו אנטישמיות מובהקת כלפי הילדים היהודים, ובעיקר כלפי בני האדוקים בעלי המלבושים הארוכים והפאות המסולסלות, ששימשו תמיד מקור לעג למורים ולילדים מקנטרים. באחד מבתי־הספר הראשיים במונקאץ' היה המנהל אנטישמי מובהק ואיש לא יכול היה לפצות פה נגדו, משום שהיה אחיו של ראש העיר וממשפחה אוקראינית מכובדת ומקורבת אל השלטונות. הוא הצטיין בעיקר במשיכת הפאות ובפגיעות אחרות בכבוד הילדים היהודים. חמתו בערה בו על שהתלמידים היהודים עלו בכשרונותיהם בהרבה על עמיתיהם הלא־יהודים וזכו בתום שנת הלימודים ברוב המתנות והתעודות המצטיינות.

חלקם של תלמידים אלה לא שפר עליהם גם בבית. לא כל ההורים סבלו את שינון השיר הרוסי בבית. הם מיאנו לשמוע את בנם מדקלם בבית „יווניש". ומעשה בילד שדיקלם בבית את השיר הרוסי: „יאַ רוסין ביוו, יאָסם אִי בּודוּ, יאַ רודיבסיאַ רוסינוֹם..." (הייתי רוסי, הנני ואהיה, נולדתי רוסי... והשיר ממשיך: אבא ואמא היו רוסים...) — יצא האב מכליו וגירש את הילד מהחדר, בצעקו אחריו: „מה?! אולי אני, או סבא שלך היו רוסים...?" מעשה בילד אחר שהביא הביתה בשמחה רבה את מתנתו שהעניקו לו בתום שנת הלימודים „בעד התקדמותו והתנהגותו המצוינת" את תמונתו של אלכסנדר דוחנוביץ, משורר וכומר רוסי שמן, מחבר ההימנון של העם הקאר־פאטורוסי. הילד התכונן לקבלת־פנים חמה וחגיגית, והנה קפצו עליו אמו ואביו בזעקת יאוש: „מה, את הימח־שמוניק הזה אתה אומר להביא לביתנו?! הוצא אותו מהר, בל נראהו... ראו־נא ,גלוחים' יתלה לנו על הקיר! על עץ גבוה יתלוהו, אותו ואת פטריגאלא (שם המנהל האנטישמי) שלך גם יחד"... כאלה היו חוויותיו של ילד יהודי בבית־הספר הזר בימי ילדותו הראשונים, כשהלימודים, המורים ובית־הספר טעונים חיבוב.

עם התמורה שהתחוללה קיבלו משמעות חדשה גם החגים. כל חג, כגון חנוכה, פורים, ל"ג בעומר המסורתיים הפכו לחויות עמוקות, ואפילו למבוגרים. מעתה ואילך ציינו תאריכים חשובים בחיי היהודים, על אפם של מחנה האדוקים שסלדו בצורה החדשה ששיוו לימים האלה. כאשר צעדו ברחובות העיר טורים ארוכים של ילדים ובראשם דגל תכלת־לבן וקופסה כחולה של הקרן הקימת לישראל ושירה עברית בפיהם, היה מצטופף קהל רב ללוותם בתשואות ובדמעות התרגשות ואושר. חסיד קנאי מנאמני הרבי ממונקאץ' או בֶּאלז, או בחור מבחורי הישיבה שהיה נקלע באקראי למקום זה, היה עוצם עיניו ורוקק שלוש פעמים באמרו: „שקץ תשקצנו ותעב תעבנו, כי חרם הוא". אכן אין להכחיש, גם למחנה האדוקים היה הווי משלו. מי שלא ראה שמחת־תורה במונקאץ' או כשהכניסו ספר־תורה חדש לבית־כנסת, לא ראה מימיו שמחה של עליית גוף ונשמה כאחת. זקן וטף היו יוצאים אז לבושי שטריימל וקאפוטה, שלובי זרוע בשורות רחבות לכל רוחב הרחוב, מכרכרים ומפזמים ניגוני חסידים שהיו ידועים אפילו לגויים. כיוצא בזה „תשליך", שהיה בבחינת מאורע, עת כבשו את הגשר מעל הנהר לאטוריצה ואת החוף מתחתיו אלפי יהודים, גברים ונשים מתפללים בקולי קולות תוך השלכת פרורי לחם וחלות אל הנהר. במקרים כאלה ודומיהם היה לא פעם צורך לגייס שוטרי תנועה מיוחדים, כדי למנוע התנגשויות בין ההמון החוגג לבין נהגי כלי הרכב. התנהגות השלטונות בהזדמנויות כאלה היתה אדיבה ביותר. הם לא סבלו כל פגיעה ברגשי הדת של היהודים.

הציונים — מיילדי בית־הספר העברי

בינתיים הלך וגדל המחנה הציוני, מדי שנה נפתחה כיתה נוספת, גדל מספר התלמידים, והנה החלו ראשוני התלמידים מסיימים את חוק לימודיהם העממיים בן ארבע הכיתות.

בראשית 1924 החלו ההתיעצויות בדבר הלימוד התיכוני. תוך כך הוסיפו לאגור כח ולשפר את כלי המנגנון והאירגון. בין ההסתדרות הציונית להסתדרות בתי־הספר, היו הגבולות עדיין מטושטשים. הפעילים בהסתדרות הראשונה הם הפעילים גם בשניה, אך נושא הפעולה מוגבל היה לחינוך בלבד, אף כי באופק החלו מבצבצים תפקידים חדשים בעקבות הצרכים החדשים של התנועה שגדלה והלכה והתפשטה בהמונים בני שכבות שונות במונקאץ' ובערי השדה. הועידות השנתיות של ציוני צ'כוסלובאקיה והקונג־

רסים הציוניים העולמיים שהתקיימו בערי צ׳יכוסלובאקיה היכו גלים, והדיהם הגיעו עד לעיירות הנידחות ביותר. אמנם פרט למקרים מועטים פסחו האישים הדגולים, שביקרו בצ׳יכוסלובאקיה, על קארפאטורוס, אך גם בלאו הכי גדול היה הרושם שהגיע באמצעות העתונות.

לאט לאט נכנסו הציונים לעובי הקורה של המדיניות היהודית בכלל, ובכינוסים הציוניים החלו להישמע תביעות יהודיות כלליות, ובעיקר במה שנוגע לבתי־הספר העבריים בקארפאטורוס. בועידת „המזרחי״, למשל, שהתקיימה ב־1923 בעיר ז׳ילינה, הוכרזה מלחמה גלויה על הריאקציה בהנהלת הקהילות בקארפאטורוס. במרוצת הזמן התעוררו גם בעיות מיוחדות לתנועה הציונית. בין השאר הועלתה גם שאלת הנאמנות לרפובליקה. ומענין, דוקא האורתו־דוכסיה ראתה לנכון לנגח בשאלה מסוכנת זו את הציונים. האנטישמים ציפו להזדמנות כזו, בהוכיחם את אי־נאמנותם של היהודים בכלל לרפובליקה. במשך הזמן התעוררה גם שאלה אירגונית: אם חייבת התנועה הציונית בקארפא־טורוס להיות קשורה למרכז ההסתדרות הציונית בצ׳י־כוסלובאקיה, או טוב יותר, בגלל תפקידיה המסובכים והמיוחדים, שתהיה קשורה במרכז ההסתדרות הציונית העולמית במישרין, שיוכל להעלות את בעיות המיעוט היהודי ביתר פומביות בפני מוסדות בינלאומיים. כי זאת לדעת, בניגוד לכל ההצהרות החגיגיות תכפו והלכו ההתכחשויות לזכויות המיעוט הזה. כל השאלות העיוניות הללו נידחו לקרן־זוית במהירות בפני עובדות מעשיות, כגון: עליה, התישבות, תנועות חלוציות, וקרן קיימת לישראל. בועידה הציונית הגדולה של התנועה בקארפא־טורוס, שהתקיימה באוז׳הורוד בשנת 1923, הוחלט לייסד בארץ ישראל ישוב מיהודי קארפאטורוס. הדבר היה קשור במגבית מיוחדת והוצא לפועל כעבור שנים רבות: כפר יונה — עוליו הראשונים היו ברובם מיהודי קארפאטורוס. בועידה זו הפגינו ציוני קארפאטורוס גם את בגרותם האירגונית בחלוקת העבודה. באוז׳הורוד הקימו מזכירות למחלקה מדינית ואירגונית, ובמונקאץ׳ — למחלקה סו־ציאלית, ולמחלקה לתרבות, שכללה גם את עניני בית־הספר. בועידה השתתפו 70 ציר שייצגו עשרות סניפים.

אך את האוירה הציונית ברחבי הארץ יצרו תנועות הנוער השונות. מדריכיהן ומנהיגיהן שהיו בגיל העמידה, שרשיהם היו עדיין נעוצים בהווי הישן, על שפתו ההונגרית או האידית. תנועת הצופים „קדימה״ מילאה תפקיד חשוב ביותר. אמנם פרט לטיולים משחקים והקמת מחנות, לא נתנה לנוער דברים שיש בהם מאוירה עברית. אך גם המעט הזה היה לברכה רבה. הדור הצעיר החדש, ובעיקר חניכי בתי־הספר העבריים, השאור שבעיסה, היה עדיין רך מדי שיוכל לשאת בהדרכת תנועות נוער; המבוגרים שבהם לא הגיעו עדיין לבר־מצוה. ובכל זאת היתה כבר מרחפת באויר רוחן של תנועות־נוער עבריות ממש, כגון: „השומר״, שהיתה קיימת עוד קודם לכן בסלובאקיה ומשם עברה לקארפאטורוס, בה נודעה בשם „השומר קדימה״, ולבסוף נתגלגלה בתנועת „השומר הצעיר״. תנועות צופיות היו קיימות במונקאץ׳, בארֶגסאס, חוסט, יאסינה ואוז׳הורוד, בה מנתה כמה מאות חברים. בזמן מאוחר יותר הגדירו תנועות אלה את עצמן כ„בית״ר״ ו„הנוער הציוני״.

התנועה הציונית גדלה בכמות ובאיכות. ממערב המדינה, מפראג, הגיע השבועון הציוני הותיק „זאֶלבסטוואֶהר״ בשפה הגרמנית שערכו הד״ר פ. וולטש. באמצעותו נפוצו ידיעות על ארץ־ישראל, התנועה הציונית והיהדות העולמית והמקומית. גם בעיר אוז׳הורוד (אונגווּאר) החל להופיע עתון ציוני בשפה ההונגרית Zsidó Néplap (עתון־עם יהודי) שעורכו היה ב. סריני, שאחר מאבק על קיומו חידש את הופעתו ב־1923. מונקאץ׳ זכתה בעתון ציוני משלה רק בשנת 1929. היה זה עתון אידי בשם „יידישע שטימע״ בעריכתו של מ. גולדשטיין. לעתונים הללו היתה השפעה מכרעת, כל אחד בחוג קוראיו. בפראג הביא העתון „ז׳ידו־בסקי ספראווי״ (החדשות היהודיות) בצ׳יכית לקוראים הציוניים את הידיעות מקארפאטורוס. העתון הזה החל להופיע מיד עם יסודה של הרפובליקה. עם חידוש הופעת „העולם״ בשנת 1923 בברלין על־ידי סוקולוב ומ. קלינמן נמצא חותם אחד בעיר מונקאץ׳. במרוצת הזמן גדל מספר החותמים על העתון הזה וכן על עתונים אחרים. עתון זה, ועתונים אחרים שהגיעו בתקופה מאוחרת יותר מחוץ־לארץ או מארץ־ישראל, עבר מיד ליד, ויום שבת, בו היה מתקבל העתון, היה חג לקוראיו. החותם היה משכים בבוקר לתפוס את הדוור עוד בצאתו מבית־הדאר ולקבל מידו את העתון. יהודי זה שהיה ציוני נלהב ומשכיל יחיד במינו, היה מתגנב בלאט לאחד המבואות המקורים של שער־חצר ופותח בזהירות את קיפולי העתון, לבל יחלל חס וחלילה את השבת בזדון. אחר כך היה עושה דרכו לבית המדרש, ושם, כשהוא מעוטף בטלית, בחזרת הש״ץ על תפילת „שמונה־עשרה״, ובעיקר בשעת קריאת התורה, היה קורא ובולע את האותיות הזעירות. כמובן, היתה זו רק קריאה ראשונה, חטופה, אך מהנה ומענגת ביותר. היה בה משום משב־רוח מרענן לנפשו. אמנם, המאמרים היו קצת קשים להבנה, ביחוד החלק הספרותי, ושפתם היתה שונה מזו של הספרים שהיה רגיל בהם. היו מלים ומושגים שטרם הספיק לעכלם. שירי טשרניחובסקי, שניאור ויעקב כהן לא נקלטו על נקלה. ובשוב היהודי מבית־המדרש הביתה, העביר את העתון לחותם־משנה, סוחר עצים ידוע בעיר,

לאו דווקא מהגבירים, משיירי המשכילים, שלא רִוָּה בנעוריו את צמאונו ללימודים, ומשום כך נתפס בזקנותו לציונות ולתרבות העברית.

הלה קרא בעתון לפני־הצהרים ובשעת הסעודה. לאחר הסעודה, עם מנוחת השבת, נתגלגל העתון ליד שלישית — לקורא עלום־שם, לבחור ישיבה שעמד על סף ההתפקרות. לאחר שבת חזר העתון לבעליו הראשון ורק אז החל בו העיון המדוקדק, שדרש לפעמים מאמץ רוחני ושימוש במלונים, ושאר ספרי עזר. ואחר העמל עדיין נותרו מלים, ביטויים, מושגים וצירופי לשון שבקושי תפס את משמעותם, ויותר משעשתה כאן הידיעה הועילה האינטואיציה. העתונים העבריים האחרים, כמו „התורן" ו„ההד", לא זכו משום מה לתפוצה כה רבה כמו „העולם".

אך ביותר משכו את הלב ואת העין המודעות הגדולות בדבר הופעת ספרים עבריים. וכעין בולמוס היה תוקפהו לטעום מהם. וכה הגיעו זה אחר זה כל כתבי ביאליק, „על פרשת דרכים" לאחד־העם, ספרי דובנוב, ועוד ועוד. כל ספר כזה היה בבחינת מאורע וחג בביתו של יהודי משכיל זה.

„המפלגה היהודית"

בחיי הכלכלה היתה נטושה מלחמת הקיום בכל עצמתה. המשבר הגדול שעבר על אירופה פגע גם בקארפאטורוס הנחשלת. כבארצות אחרות, ניצלו גם כאן את המשבר להסתה נגד היהודים. אמנם גם כאן למדו העתונאים לכתוב על „היופי הביבלי של בנות רחל ושרה", אך זה לא הפריע אותם להפיח להבת שנאה נגד היהודים. עשו זאת בעיקר בטאוני המפלגות שהשתתפו בקואליציה הממשלתית. העתונות היהודית הוקיעה, כמובן, את הגילויים הללו והאשימה את הממשלה על מעשים אלה שאין לעבור עליהם בשתיקה. בעיקר נוהלה המלחמה נגד הפקידות הגבוהה: הגוּבֶּרנאֶר והז'ופאנים * שבידיהם היה גורל העם לשבט ולחסד. בשנת 1921 דובר בעתונות היהודית על „ממשלת החושך" בקארפאטורוס והובאו עובדות על שרירות לבה של האדמיניסטראציה. המשטרה אסרה מנהיגים ציונים וסתם יהודים ולא נמנעה גם מלענות אותם עינויים קשים. תגובת הממשלה במקרים כאלה היתה — סגירת העתונות היהודית. מאלפת העובדה שבשנת 1921, כשהנשיא מַסריק ביקר בקארפאטורוס, לא נתנו השלטונות המקומיים למשלחת הציונית להופיע כדי להביא בפניו את עצומותיהם על שרשרת העול והקיפוחים. אמנם עתונים צ'יכיים בודדים התריעו על המצב הזה והצביעו על החרפה שההסתה הממשלתית עוטה על המדינה הצעירה בפני העולם כולו. הוצאות הלעז והעלילות על היהודים הגיעו לשיאן בשנת 1923, כשעתונים רבים העתיקו פרקים מספר אנטישמי מובהק משלהי המאה התשע־עשרה, שנכתב על־ידי אֶגאַן, צורר יהודים מפורסם במונקאץ'. בשעתו הגיש לממשלת הונגריה תזכיר על יחסי היהודים והרותנים באזור זה. התזכיר מלא השמצות ועלילות מהמין הגרוע ביותר. תזכיר זה הופיע בלאֶמבּאֶרג בתרגום רוסי בשנת 1901, ובפראג — בתרגום צ'יכי ב־1922. עתה ציטטו ממנו „עובדות" ו„מספרים" להוכיח תחבולותיהם של היהודים המכוונות לרושש את האיכר הרותני. כדי להוסיף שמן למדורה סיפרו, כי המחבר נורה על־ידי יהודים. אך משהוכחשו סיפורי־בדים אלה, נטפלו לענינים אחרים, כגון עמדתם האופורטוניסטית של היהודים לגבי האבטונומיה של קארפאטורוס.

כאן היה איפוא כר נרחב לפעולתה של „המפלגה היהודית", שלא נלאתה מלהתריע על המצב האמיתי ולשקוד על תקנתו, שהרי מטבע הדברים היו היחסים בין התושבים הלא־יהודים לבין היהודים תקינים כל עוד לא בחשו בהם ידים זרות. שגורה היתה בפי הגויים האימרה המבדחת: „עם היהודים רע, בלעדיהם גרוע יותר". אכן המצב הכלכלי ברוב המקומות היה בו כדי ליאֵש. פעולת הג'וינט לא פסקה אף לרגע, אך הוא לבדו לא יכול להתגבר על כל המכשולים. בשנים הראשונות היה צורך לדאוג גם לפליטים יהודים מפולין ומבסאראביה שעברו את הגבול לצ'יכוסלובאקיה בדרכם לארצות אחרות או להשתקע בה. כבר בשנת 1921 נוסד בנק במזרח סלובאקיה ובקארפאטורוס, שנועד לבוא לעזרת היהודים הנצרכים. העוני גדל עד שבמקומות רבים היו רעבים ללחם ממש, ומובן שבמצב כזה היה קשה ביותר לדבר על אידיאלים. אפילו את המס המינימאלי ל„מפלגת יהודים" אי אפשר היה להעלות. אכן פעילי „המפלגה היהודית" ניסו לגייס יהודים לעזרה הדדית עצמאית. הנה בטרנאבה, אחד המקומות העניים ביותר, ביקשו היהודים לפתח אפשרויות כלכליות על ידי בניית מסילת־ברזל; אבל מאחר שהשלטונות לא רצו להקציב לכך את הסכום הדרוש, התנדב כל גבר מבן 18 ועד ששים לעבוד חינם שניים־שלושה ימים עם כלי רכב ובהמות. בעלי היערות תרמו את העצים הדרושים למסילת־הברזל. זה היה גילוי נהדר שאף האנטישמיים המשוקצים ביותר נאלמו דום בפניו. כן נוסדו אגודות הלואה וחסכון, והוקמו מפעלים יצרניים זעירים בהם עבדו ילדים בגיל 13—14 וזקנים עד גיל 70. זו היתה תעשיה ביתית לקליעת סלים. גם חברת „אורט" החלה להתענין במצב, ובעזרתה הוקמו מפעלים שונים. פה ושם נוסדו גם חוות חקלאיות יהודיות, אך בגלל הקיפוח המשווע של היהודים בביצוע

* מושלי המחוזות.

הריפורמה הקרקעית, לא יכלו להתפתח במידה הדרושה. אמנם יצאה משלחת מיוחדת מטעם יהודי קארפאטורוס אל הנשיא לברר את חלקם של היהודים בריפורמה הקרקעית, אך בכבל המקרים ניתנו הבטחות במקום קרקע.

סדנה לתעשיית מברשות בטרנאבה

בתנאים אלה קשה היה מאבקה של „המפלגה היהודית" בעיקר בימי בחירות: מקומיות (לעיריות), ארציות, או ממלכתיות (לפרלמנט). מאחר שקארפאטורוס לא השתתפה בבחירות 1920 הכשירו את הקרקע לבחירות בשנים הקרובות. „המפלגה היהודית" השתדלה לאחד בקרבה את כל הזרמים והמגמות כדי להופיע בשם „מפלגת יהודים מאוחדת", אך שאיפתה זו נתערערה לא פעם על ידי יהודים מסוימים שהוליכו שולל את ההמונים, שאף הם הולכו שולל על־ידי השלטונות. בשנת 1921 הוקם באוז־הורוד משרד להגנת זכויות היהודים מטעם המפלגה, אבל גברו המגמות האֶכּסצאֶנטריות בקרב היהודים. חלק גדול, בראשות מנהיגי הקהילות האורתודוכסיים הקנאים, השתדלו לבצר את כוחם באמצעות „לשכה" ארצית מרכזית שתאחד את כל קהילות קארפאטורוס. כדוגמת הלשכה בבראטיס־לאבה שאיחדה בקרבה את כל קהילות סלובאקיה. לתדהמת היהדות המתקדמת, הכריז המיניסטר לעניני סלובאקיה ד"ר שרובר עוד בשנת 1920 שהוא תומך בלשכת רבנים אורתודוכסית מרכזית כזאת. הציונים מחו בחריפות, אך קומץ הגבירים, שמניעים של כבוד, „חזקה" ועמדה כלכלית היו מכריעים בדרכי פעולתם, או יותר נכון חוסר פעולתם, מצאו נתיבות גם אל השלטונות. לשוא הוכיחו, כי „לשכה" („קאנצליי") זו אינה אלא שריד הונגרי מימי המשטר הישן, שהיה מעונין בפילוג בין האורתודוכסים למתקנים מצד אחד ובין הרבנים לקהילות מצד שני. עתה שימשה „הלשכה" רק מקור למשרות שמנות, להכנסות מפוקפקות ולגביית מסים מיותרים מדלת העם. הפתגם שהיה שגור בין היהודים העיד על טיב הרבנים הללו: „כשטוב לתושבים — רע לרבי, כשרע לרבי — טוב לתושבים."

ככל שירדה רמת החיים כן פשטה האמונה בנסים ו„נפלאות" ובמחולליהם ה„צדיקים". האמונה ברבי המחולל פלאות היה מפלט יחיד ליהודים רבים שהגיעו אל עברי פי פחת. יש והרבי היה ראוי לחמלה יותר מצאן מרעיתו. הרבי המסכן היה מכתת רגליו עם עוזריו וגבאיו מכפר לכפר ומעיירה לעיירה, מקבל „פתקים" ו„פדיונות", בכסף או בשווה כסף, והחסיד העלוב היה ממשכן לפעמים את אחרון חפציו בעל־הערך על מנת להגיע אל „חצרו" של הרב המופלא. חסידים אלה היו שוטחים לפני הרבי את בקשותיהם, כגדולות כקטנות, מבקשה לבן זכר ועד לעסקי שידוכים, מעסקי פרקמטיא ועד לעניני שלטונות ולפעמים גם ענינים לא־כשרים לגמרי, כגון שריפות, הלשנות, הברחות וכדומה. אין להכחיש, כי רבים מהיהודים התמימים הלכו הביתה נרגעים ומלאי תקוה וצפיה לקיום ההבטחה ולהתרחשות הנס. אבל לא תמיד יכלו „בעלי המופת" לחיות ולפעול כאן בשלוה. פעמים שקפץ עליהם רוגזה של

הרשות שהתנכלה לאלה מביניהם שהיו נתיני פולין או מדינות אחרות, ללא רשות „עבודה", וירדו לפרנסתם של המקומיים. לגילוי ה„זרים" דאגו כמובן ה„מקומיים". כה התחוללו לעתים קרבות עזים בין מחנות חסידים שונים, שכל אחד מהם ביקש לדחוק את רגלי חברו. המחלוקת העיקרית, היתה נטושה בין חסידי מונקאץ' וחסידי באָלז, עליה סיפרו בשעתו כל עתוני העולם, והיא נסתיימה בגירושו של הרבי מבאָלז מגבולות המדינה.

הציונים היו, כמובן, מחוץ לכל המחלוקות הללו, אך לא יכלו לראות בשויון נפש, כיצד נרתמים תוך כדי כך חיי הקהילה ומנגנונה לשירות האינטרסים הללו לבדם. במשך הזמן, ובעיקר לאחר שהעניינים הסתבכו מבחינה ממשלתית־מפלגתית, הפכה סיסמת כיבוש הקהילות לאחת ממטרות הפעולה של הציונים. האורתודוכסיה כרתה ברית עם שלטונות קארפאטורוס, ובפרט עם מפלגת החקלאים, שמשורותיהם יצאו מהרסי הכלכלה היהודית והאנטישמים המובהקים. את האורתודוכסיה משכה העובדה שבידי מפלגה זו היה משרד הפנים, ועל כן ניתן להם לקוות לקבל את ה„לשכה" הנכספת תמורת קולות היהודים. ואמנם נתפלג המחנה האורתודוכסי בענין זה: חלק תבע סינוף ללשכה בבראטיסלאבה, חלק דגל בסיסמה של לשכה עצמאית, וחלק התנגד לכל לשכה שהיא. על רקע זה החרימו רבני בראטיסלאבה את הרב ממונקאץ', וגם הרבנים בקארפאטורוס החרימו זה את זה. המחנה היהודי שלא נמנה עם החרדים אף הוא היה מפוצל ומפורד. קמה „מפלגת הזכויות", שרוב חבריה היו מתבוללים, וכן „מפלגה אזרחית", שהתרחקה מ„המפלגה היהודית" שנחשדה בסוציאליזם, ואפילו „מפלגת איכרים יהודית" קמה, שהתנהלה על־ידי מפלגת החקלאים. למרות הפיצול הרב נוסדה בשנת 1922 „מפלגת היהודים המאוחדת", אך במפלגה זו ניבעו מדי פעם בפעם פרצים ובקיעים. לקראת הבחירות למועצות המקומיות ולעיריות יושרו ההדורים בין השמרנים, האזרחים, הדימוקראטים והציונים, וכה זכו בבחירות 1923 לנצחון גדול: במונקאץ' — 13 חברים יהודים, בסאבלוש — 11, באוז'הורוד — 9, בהוסט — 5, ביאסינה — 5, בבאַראַגסאַס — 4 ובקוסינו — 3.

לעומת זאת נחלו היהודים כשלון חרוץ בבחירות הארציות לפרלמנט. כל המנגנון הממשלתי הופעל למען הבטח תוצאות נוחות לשלטון. בשוחד, באיומים, בשידולים ובהבטחות נמנע מ־360 000 יהודים בצ'יכוסלובאקיה — מהם מחצית שהכריזו על עצמם כבעלי לאומיות יהודית — ייצוג יהודי בפרלמנט ובסאֶנט, עד שנת 1929. גם אז הגיעו היהודים לנציגות רק הודות להסכם בין המפלגה היהודית והמיעוט הפולני הדימוקראטי. „הועד הלאומי היהודי"

יתומים ליד מעינות מינראליים של נאליפאנו

ונשיאות „המפלגה היהודית" לחמו ללא הפוגה, אך ללא הצלחה, למען שינוי התקנות של הבחירות. בבחירות 1924 בקארפאטורוס השיגה המפלגה היהודית כ־18.000 קול, על אף הטירור הגלוי והנסתר, ואף־על־פי־כן לא קיבלה יצוג בפרלמנט. כך ניצחה שיטת פאשט הישנה את פראג „הדימוקראטית". ויצוג יהודי מתקדם במוסדות הממשלה לא היה בחינת מותרות ופראֶסטיז'ה — גורלם היום־יומי של היהודים היה תלוי בכך. כל מפעל העזרה הסוציאלית שהוקם על ידי הג'וינט ו„אורט" עמד להתערער מאין לו המשך בטוח. קופות המילווה, בתי־המלאכה לפרודוקטי־ביזאציה, מחנות הנופש וההבראה לילדים יהודים מקאר־פאטורוס, מעט האיגודים הקואופרטיביים — היצרניים והצרכניים — וכן מוסדות ויצ"ו, מפעלי הלבשה, הנעלה והבראה — כל אלה היו כטיפות בים, והם הושגו בחסד ולא בזכות. החברה היהודית היתה טעונה שידוד מערכות יסודי ומוחלט; היה צורך בדימוקראטיזאציה של הקהילות, במתן חינוך עברי עצמאי לשכבות העם הרחבות, במיצוי אפשרויות ההתפתחות הלאומית מכל הבחינות, ועל הכל — בליכוד נוסף של היסודות הבונים.

אבן־הפינה הונחה. הקו היה נטוי, והציונים ידעו שיש להתקדם ויהי מה, אבל הגיעו למצב אירגוני שבלי יד מרכזת, מוכשרת, לא יכלו לעשות דבר. בכל שטחי החיים הורגש הצורך בהכוונה שיטתית, בצבירת כוחות ובהכנת קאַדר של נוער ער, תוסס ומגשים העובר חלוץ לפני המחנה. עתים זרמו החיים בפינה זו במהירות ובסערה, ועתים — בשקט ובשלוה, ובינתים הצטברו כוחות ומרץ שטרם מצאו להם מוצא. הם פרצו במרוצת הימים תוך התהליכים החברתיים שהתגבשו אט אט בשנות קיומה הראשונות של הרפובליקה.

במאבק, 1924—1932

המצב הכלכלי

השנים 1924—1928 היו שנות שגשוג כלכלי בולט, אך לא כל השכבות נהנו ממנו; עוני מדכא ביותר שרר במזרח הרפובליקה, ונהוג היה לדבר על „וארחובינה הגוועת ברעב". השלטונות תמכו בגלל זה בהגירה פנימית — ממזרח הרפובליקה למערבה. זרם ההגירה אל מחוץ למדינה פסק כמעט לחלוטין, עקב החוק האמריקני להגבלת ההגירה משנת 1924. התקיימה אמנם הגירה לא מבוטלת גם ממערב הרפובליקה למזרחה, אלא שמהגרים אלה ראו בדבר אסון ועונש לעצמם. הפקידים הצ'יכים שנשלחו לקארפאטורוס סבורים היו מלכתחילה, שקארפאטורוס היא ארץ נידחת, ארץ יערות והרים, וזאבים מתהלכים בחוצותיה. הם תמהו לראות, ברדתם מן הרכבת, עיר ממש, ומדרכות בה וכבישי אַספאַלט, חשמל ובני־אדם מהישוב... יש שהפטירו בעקימת שפתיים כי אכן היהודים ומלבושיהם מזכירים את „המזרח הפראי", אך גם הם, אם לא היו אנטישמיים מושבעים, שינו את דעתם לאחר מכן. ברם, ערים כמונקאץ' ואונגוואר, ששינו את שמן למוקאצ'בו ואוז'הורוד, לא היו רבות בחבל־ארץ זה. לאחר שזכתה האחרונה בהתחרות עם מונקאץ' והיא נקבעה כבירת המחוז, הלכה ויפתה מיום ליום. פיתוח חופו של האונג, החוצה את העיר, היה מעשה להתפאר בו. לאָרכו נבנו גושי בתים כבערים גדולות במרכז אירופה. אלה היו לרוב שיכוני פקידים וקצינים או משרדים ממשלתיים ואחרים. בניה ממשלתית זו הכניסה לערים סיגנון חדש מבחינות רבות, נבנו רבעים מודרניים שהתבלטו כגוף זר, אך שליט ונעלה, מעל לבנינים הישנים. במרוצת הזמן ניטעו גינות, חורשות ודשאים במרכזי הערים, נסללו כבישים בינעירוניים, והתחבורה שופרה בהרבה, הגם שלא הגיעה לכפרים בעומקה של קארפאטורוס, בהם היתה התחבורה בעיה קשה. פותח הקשר בין הערים לכפרים הסמוכים להן. החלה גם השקעת הון, בעיקר בסחר העצים ועיבודם. נוסדו חברות גדולות ונפתחו סניפים לבנקים בינלאומיים. הכלכלה הפיאודאַלית באופייה, נוסח אוסטריה—הונגריה הישנה, עברה וחלפה כמעט כליל. נוצר מעמד בינוני אשר גישר על פני התהום שבין עוני מרוד בכפרים הנידחים לבין עושרם המופלג של בעלי האחוזות וההון. אך עם זאת התרחקו הקטבים. רק פרורים־פרורים נפלו לעניי־העניים. פיתוחה של הארץ חייב אמצעים מרובים והשלטונות המרכזיים לא יכלו או לא רצו לשאת בכולם. דבר זה גרם להעלאת המסים ולהחמרה בגביה. נתרבו העיקולים והמכירות הפומביות והשערוריות מסביב להן הפכו לתופעת יום־יום. זו היתה פרשה כאובה בחיי האדם הקטן, שלא באה על פתרונה. הצ'יכים — עם יודע דיוק, סדר ומשטר — עמדו נטולי אונים נוכח התוהו־ובוהו המינהלי ששרר בארץ זו. הסוחרים לא חונכו ולא הורגלו לנהל פנקסים וחשבונות מדויקים וראו בהעלמת המס מצווה. היתה כאן הזנחה כללית ורק סוחרים ובעלי תעשיה מועטים היו מהימנים בענין זה. המערכה היתה קשה והיא עוררה רוגז וחשדנות הדדיים. היתה זו כאמור תיפעה כללית, אלא שהתושבים היהודים נטלו בה שבעתיים את חלקם. לא פעם היו עניני המסים והתנהגות הפקידות נושא לשאילתות ודיונים, ולאינטרוואֶנציות והסברים בפאר־למנט. את הסכסוך הזה בין העם לשלטונות ניצלו כמובן המפלגות האופוזיציוניות והמיעוטים הלאומיים, הרותנים וההונגרים, כדי לנגח בו את הממשלה הצ'יכוסלובאקית.

במיפקד האוכלוסיה משנת 1931 נמנו 356.830 יהודים ברפובליקה כולה. מהם 117.551 במערב (צ'יכיה—מוראביה)

239.2791 במזרח (סלובאקיה וקארפאטורוס). בקארפאטורוס בלבד היו 102.452 יהודים. לעומת המיפקד משנת 1921 הגיע הגידול בקארפאטורוס ל־8.6%; בעלי לאומיות יהודית נרשמו בקארפאטורוס 94.000; במונקאץ' היוו היהודים כ־45% מכלל האוכלוסיה, ואילו בסלטינה כ־75%. אין פלא איפוא שנמצאו מפלגות אשר ביקשו למשוך את היהודים לצדן, שהרי קולותיהם עשויים היו להכריע בהצבעה. עד 1924 התענינה המפלגה האגרארית בלבד ביהודים; מאז החלה גם המפלגה הסוציאל־דימוקראטית לגלות בהם ענין. התענינות זו נבעה גם מעצם תכניתה המדינית־כלכלית, שהיתה מכוונת לשיפור מצבם המדיני והכלכלי של המוני העם. כה רואים אנו בשנה זו את המהנדס נצ'ס, אחד הצירים הסוציאל־דימוקראטים, מכנס כינוסים יהודיים, על אף ההתקפות וההשמצות נגדו מצד יתר המפלגות. העובדה שדיבר גרמנית בכינוסים אלה הוסיפה שמן למדורה. הוא חשף את נגע הקבצנות והשנוררות בקרב המוני העם היהודי והוכיח שאם לא תשתנה המדיניות הכלכלית מיסודה, יתפשט נגע זה בממדים קאטאסטרופאליים. אכן כתופעה מיוחדת במינה יש לציין את הקבצנים הפרופסיונאליים, ששוטטו לאורכה ולרוחבה של הרפובליקה כולה. והיו רבים ביניהם שהשתמשו בכרטיס־רכבת שנתי, שבדרך כלל נזקקו לו סוכנים וסוחרים גדולים ביותר. בקשר לתיקונים כלכליים הועלו שוב בעיית תיעושה של הארץ והסדרת עגיני המכס עם הארצות השכנות. המדיניות הכלכלית של השלטונות פגעה במישרין ביהודים. היו מקרים של שלילת רשיונות לעבודה וסירוב להתיר מקורות פרנסה. הג'וינט ו„אורט" השתדלו לתקן את מעוות המדיניות הזאת. עד שנת 1924 היו קיימים 14 קופות מילווה וחסכון יהודיות.

משנת 1924 ועד 1930 ניתנה מטעם הג'וינט הלוואה אחת גדולה בסך 5.000.000 דולאר ברבית נמוכה. כמו כן הרחיבו מוסדות ההלוואה את פעולותיהם כדלהלן:

השנה	מספר הנעזרים	סכומי המילוות במיליוני כתרים צ'יכיים
1924	2580	11,6
1925	2294	8,5
1926	3696	10,3
1927	4683	13
1928	5415	13
1929	7210	17,6
1930	8830	22,9

חלוקת האשראי בשנת 1930 היתה כדלקמן:

בעלי תעשיה	1380	2,6
סוחרים זעירים	2104	4,6
איכרים	1559	3,8
סוחרים	2497	9,2
שונים	1290	2,7

עזרה נוספת נראתה באופק מצד התנועה הקואופרטיבית, שהתקדמותה היתה אמנם איטית למדי, ובעיקר בשטח הצרכנות. היו לכך סיבות שונות. הצרכנות השיתופית התנקשה בחנוונים ובבעלי המלאכה הזעירים שהיו ענפים יהודיים מובהקים. שנית — קטן היה מספר החקלאים שהיו יכולים להוות לה בסיס עיקרי כבארצות אחרות; ושלישית — פיזורם של היהודים ב־366 ישובים, מהם זעירים, יצר קשיים נוספים באירגונם. לעומת זאת, התפתחות התנועה הקואופרטיבית בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית יצרה מצב שלא נותרה ליהודים ברירה אלא להגר, כפי שביטא זאת מושל קארפאטורוס ד"ר בסקיד. זו היתה איפוא השיטה: ראשית הביאו את היהודים לידי התרוששות, ואחר כך הראו להם את הפתרון היחידי — הגירה. הציונים מיחו נגד שיטה זו, הגם שבאופן עקרוני לא התנגדו להגירה, קרי לעליה ארצה, אך זו היתה צריכה לבוא לדעתם לא מתוך אונס כלכלי ותחת שוט השלטונות.

אגב, בעידוד ההגירה נטלה חלק רב חברת יק"א, שלפי תכניתה היו 100 משפחות צריכות להגר לארגנטינה מדי שנה. תכנית זו הצריכה הוצאות מרובות, ולא עצרה כלל וכלל את תהליך התרוששותה של האוכלוסיה היהודית. בהתיעצות בינמפלגתית של כל המפלגות הצ'יכיות, פרט לקומוניסטים ולאגרארים, בה השתתף גם נציג „המפלגה היהודית", נדונה בשנת 1931 בעיית העוני בקארפאטורוס. היתה זו הזדמנות לחשוף את מצבם הטראגי של היהודים, אך בעצם הימים ההם הוקעו החנוונים היהודים כ„זרים" המעיזים להתחרות בחנוונים הנוצרים על ידי הורדת המחירים, ועם זאת הואשמו בהפקעת המחירים ובנשיכת נשך. מצבם הכלכלי הנואש של היהודים בקארפאטורוס הניע גם גורמים בחוץ לארץ להתערב לא פעם למענם. היו אלה הועידה העולמית לעזרת היהודים בשנת 1924 ואישים שונים, וביניהם העתונאים האנגלים דין והאמילטון שביקרו בקארפאטורוס בשנת 1932 והוציאו קול קורא לעזרת יהודי קארפאטורוס.

בכמה ענפי כלכלה כמעט שלא היו מתחרים ליהודים. כמעט בכל עיר ועיר נמצא יהודי עשיר בעל טחנה, מנסרה או תעשיית אלכוהול. לענף אחרון זה היו כמה וכמה פנים: בהיתר ובאיסור. לא יהודי אחד נכווה — תרתי משמע — בשעת בישול אלכוהול. תעשיית האלכוהול היתה מונופול ממשלתי שהכניס למדינה סכומים עצומים. שוטרי הבלו והמכס היו משוטטים בכפרים ותופסים רבים — לרוב יהודים — בקלקלתם. הנתפסים היו כמובן מדגי הרקק; לא כן הלוויתנים שהיו עשירים מופלגים ובעלי אחוזות גדולות. גם הסחר בגרוטאות, סמרטוטים, ניירות, עצמות וכיוצא בהם היה ענף כלכלי יהודי. מסחר זה

העסיק הרבה עובדים, לרוב יהודים עניים, קבצנים מעוררי חמלה, שהיו נודדים מכפר לכפר ומעיירה לעיירה, מחטטים באשפתות, או נכנסים לבתים בשקיהם ובתרמיליהם לקנות כל בגד בלה נושן. מהם שהצליחו והיו בעלי עגלה וסוסה עלובה; הללו היו מופיעים כשחליל בפיהם, צועקים ומריעים, והיו מזכים את אלה שהביאו „שלל" לעגלתם במתנה של מה בכך. הילדים היו נטפלים אליהם ברצון ומחטטים ומביאים להם „כל טוב". במעמד גבוה יותר בענף זה עמדו רפזים שונים בערים ובעיירות שהמלקטים הביאו אליהם את הסחורה. לרשות הרפזים עמדו מחסנים או מגרשי מיון. הרפז הראשי, שאליו הובאו לבסוף כל הסחורות ואצלו נארזו וממנו יוצאו לסוחרי המערב ולתעשייניו, לא נבדל בחיצוניותו מהסמרטוטרים הקבצנים המכתתים רגליהם בכל ימות השבוע — ואילו ברכוש נבדל מהם הבדל רב. הוא היה גביר ממש, אך נעדר הדר של גבירים, סמרטוטר ככל הסמרטוטרים, למרות עושרו.

גם בפירסומת מסחרית היו היהודים ראשונים. בעלי החנויות האמידים קישטו את חלונות הראווה של חנויותיהם ושיוו בכך אופי עירוני מתקדם יותר לערים. תוך זמן קצר צצו חלונות ראווה מפוארים שהתחרו זה בזה בפאר. כן הונהגו שיטות חדשות ומתוקנות בכל הענפים; הותקנו מכונות חדישות בחנויות השונות לקליית קפה ובטנים, לפריסת לחם ונקניק, למשל. ואף כאן היו היהודים ראשונים. על אף עליונותם התרבותית של היהודים לא תפשו בדרך כלל משרות ממשלתיות. הדרגות הגבוהות והנמוכות בפקידות הממשלתית נתפסו בעיקר על ידי יתר הלאומים תושבי החבל לפי מפתח או בפרוטֶקציה, וכן על ידי פקידים מיוחדים שהובאו ממערב המדינה. לרוב היו אלה שלא הצליחו ביותר בתפקידם שם. כמו כן הכניסו כפריים רבים, שסיימו את חוק לימודיהם בעיר, לעבודה בשירות הממשלתי, כדי לעודד את הנהירה ללימודים. היהודים נעשו לעורכי־דין, שופטים, מנהלי חשבונות, מהנדסים, רופאים. כל אלה היו באים במגע עם האזרחים מצד אחד ועם השלטונות מצד שני. ונמצאו מרוויחים בשתי הדרכים.

ככל שגדל מספרם של בעלי המקצועות החפשיים בקרב האוכלוסיה הבלתי־יהודית, כן נדחקו רגליהם של היהודים מן המשרות הממשלתיות. רופא אזורי יהודי, למשל, אפשר היה עוד למצוא, לא כן רופא ראשי בבית־חולים. אמנם היו יהודים, ביחוד מקרב אלה שהתבוללו מכבר או שהיו בעלי קשרים פוליטיים, שתפסו עמדות ציבוריות, אבל גם נגדם נשמעו פה ושם הערות פוגעות. בעיה זו החריפה עם עליית היטלר והתרבותם של הפליטים האינטלקטואליים שברחו לצ׳יכוסלובאקיה. בבתי־ספר תיכונים ריאליים־מסחריים בערים עבדו מורים יהודים, לא כן בגימנסיות ההומאניסטיות, ששם הקפידו יותר על הרוח הלאומית. ואילו בבתי־ספר העממיים היה רב הביקוש למורים וקיבלו ברצון גם מורים יהודים ושלחום לנקודות מרוחקות ביותר. מורים אלה נאבקו קשה עם הבערות והחשיכה של התושבים היהודים והבלתי־יהודים כאחד.

זכויות אזרחיות ולאומיות

גם מבחינה פוליטית צעדה הארץ צעדים ניכרים קדימה. האווירה הדימוקראטית חינכה את התושבים, למרות הכל. ההכרה שצ׳כוסלובאקיה משתייכת לארצות מרכז אירופה וגורלה קשור בגורל הגוש כולו, נסכה בלב התושבים אומץ וגאווה, ובמידה מסוימת גם הרגשת בגרות פוליטית. קארפאטורוס ראתה את עצמה כבספינה אחת עם יתר ארצות מרכז אירופה, ובעיקר עם ארצות גוש הדאנובה, אף־על־פי שמבחינה גיאוגראפית היא חלק ממזרחה של אירופה. הדרישות שהועלו מפעם לפעם מצד הונגריה בדבר רביזיה של חוזה טריאנון נגעו במישרין לקארפאטורוס, שלחלקים מאזוריה התכוונו ההונגרים. ידועה בענין זה שליחותו המבישה של הלורד האנגלי רותרמר בשנת 1927, שהתאמץ בכל כוחו לפצות את הונגריה על חשבון המדינות החדשות שהוקמו על חורבות אוסטריה—הונגריה ההאבסבורגית. מאחרי פעילותו של הלורד הזה עמדו המאַגנאַטים ההונגרים, שבעקבות הריפורמה הקרקעית בסוף מלחמת העולם הראשונה איבדו את אחוזותיהם ויערותיהם העצומים בקארפאטורוס ובסלובאקיה. כאן באו לידי ביטוי האינטרסים הכלכליים הישירים של האצולה ההונגרית מצד אחד, והאינטרסים ההונגריים המסורתיים שמיאנו להשלים עם המשטר הדימוקראטי בארצות השכנות מצד שני. המוני העם בסלובאקיה ובקארפאטורוס מיחו נמרצות על הפעילות הריאקציונית הזאת, וגם היהודים היו מוכרחים להיכנס בעובי הקורה. משום שיהודי הונגריה המתבוללים התקיפו לא פעם את יהודי קארפאטורוס, על בגידתם במולדתם, תחת לחץ המשטר הצ׳כי. אילולא משטר זה, טענו המתבוללים היהודים בהונגריה, היו מתאחדים עם אחיהם היהודים שמעבר לגבול. טענה זו שימשה אמתלה לאנטישמים הצ׳כים להצביע שוב על חוסר מהימנותם של היהודים לרפובליקה.

גם תביעות הרותנים לאבטונומיה לאומית גברו יותר ויותר. לקראת חגיגת יום־השנה העשירי לקיום הרפובליקה, בשנת 1928, הם הגבירו את פעילותם המדינית. הם טענו שלא קוימה ההבטחה להעניק להם עצמאות בתום עשר שנים לקיום הרפובליקה. השלטונות המרכזיים ידעו כי אם תינתן אבטונומיה מלאה לקארפאטורוס, היא תנוצל על־ידי גורמים פוליטיים ריאקציוניים, לשם מלחמה

בצ׳יכוסלובאקיה. חששותיהם היו מבוססים למדי נוכח הפיצול והפילוג במחנה הרותנים עצמם. אין פירושו של דבר שלא היה צדק בתביעות הרותנים, אך חייבים היו למלאן בהדרגה, על ידי חינוך מדיני אינטנסיבי והרחבת חוגי האינטליגנציה, ובעיקר על־ידי מתן אפשרות של פיתוח כלכלי לקראת עצמאות. אך לצ׳יכוסלובאקיה היו בעיות חמורות משלה, כגון שאלות המכס עם אוסטריה וגרמניה, הסדר היחסים עם ארצות גוש הדאנובה, טיפוח ידידות עם מדינות המערב, צרפת ואנגליה. היחסים עם ברית־המועצות אף הם לא היו תקינים די הצורך. כל זה דרש מאמץ רב, ומיניסטר החוץ ד״ר בנש, יד־ימינו של הנשיא מַסריק, עשה כמיטב יכולתו לקיים שיווי המשקל ולבצר את מעמדה של צ׳יכוסלובאקיה בקיום השלום באירופה ובעולם כולו.

בינתיים ניצלו את יום הולדתו ה־75 של מַסריק, שחל בשנת 1925, כדי להחדיר ללב העם את רעיון הדימוקראטיה נוסח מַסריק. אגב, לזכר מאורע זה רשמו היהודים את שמו בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל. תאריך זה, כתאריך הבא ב־1930 במלאת לו שמונים שנה, צוינו כמאורעות חשובים מבחינת סמליותם הנעלה ליסוד ההומאניות של הרפובליקה. מיותר להדגיש שליהודים היתה סיבה מיוחדת לחוג את היובלות הללו. ככל שנקפו השנים, כן נוכחו לדעת, כי על מנת לבצע דימוקראטיה והומאניות אמיתיות לא סגי ביחיד, באישיות, ותהא דגולה ונערצה. המשטר הוא הקובע. ואכן בימים ההם כבר לא היתה למַסריק דעה מכרעת בניהול עניני המדינה הממשיים. יחסי הכוחות המפלגתיים, ששיקפו אינטרסים מעמדיים, הם שקבעו, ולא תמיד היו לטובת היהודים. מאז החלו רוחות רעות נושבות מעבר לגבול, הורע המצב באופן מיוחד. מפלגות אנטישמיות מוסוות בצ׳יכוסלובאקיה עצמה אזרו חיל, בהשפעת הרוחות האלו. ליהודים היה ענין רב להחלישן, או לפחות — להגיב במקומות הרשמיים על התקפותיהן ומעשיהן. כאן לא הספיקה העתונות. היה צורך בנציגות עממית רשמית שתשא את דברה בגלוי, בבהירות, ומתוך הכרה לאומית שאינה משתמעת לשני פנים. לכך לא היו מוכשרים לא המתבוללים ולא האדוקים. למחנה הציוני נפתח איפוא פתח רחב לפעולה מדינית כלל־יהודית שבלעדיה עמדה בסכנה גם הפעולה הציונית עצמה. היו ענינים רבים שתבעו עמידה בשער כדי לבטל, או לפחות לאַחר, את סכנתם. באותם הימים נערכו שני משפטים נגד יהודים באשר הם יהודים. לא יאמן כי יסופר, אך עובדה היא שבשנת 1930 הסעירה את היהדות הקארפאטורוסית והצ׳יכוסלובאקית כולה עלילת־דם, שבוימה לפי מיטב השקרים המסורתיים מימי הביניים בדבר רצח ילדים נוצרים לחג הפסח היהודי. באחד הכפרים בסביבת ואַלקה באַראַזנה קרה הדבר. פרטי המעשה אינם חשובים — חשובות הן הנסיבות והרקע של המאורע: הקרבנות, העדים, ההודיות והמועד. לא נתקררה דעתם של השלטונות עד שהחליטו לפתוח במשפט פומבי נגד הנאשמים. אמנם העתונים המתקדמים המעטים (של לא־יהודים) התריעו על האַבסורד שבדבר, ועל הסכנה האורבת לשמה הטוב של הרפובליקה בעולם הנאור, אך יתר העתונים מילאו פיהם מים, או אף מצאו הזדמנות מצוינת לעצמם להסית נגד היהודים. כרגיל במקרה כזה, חיו היהודים בסביבה ההיא בפחד מתמיד, אף כי חלפו הימים בהם יכלו המשמיצים לעשות שפטים ביהודים ככל העולה על רוחם. המשפט נסחב יותר משנתיים. עדים העידו והוזמו, עד שלבסוף, מהעדר הוכחות מספיקות, נדחה המשפט — אך לא בוטל — לזמן בלתי מוגבל. אולם בפקודתו המיוחדת של הנשיא ביטלו בשנת 1932 את המשפט וגנזו את תיקיו. אכן בה בשנה פתחו בסאֶנסַציה חדשה.

בעיירה מיחלובצה נתפס ונאסר יהודי, על שבתורת ז׳אנדארם הונגרי, בשנת 1919, ציווה כביכול להוציא להורג שלושה איכרים נוצרים. שוב קמה בהלה, ומיטב עורכי־הדין נתגייסו להגנתו. ראשית — טענו — אם עשה זאת, היה זה בתוקף תפקידו; שנית, אין כל הוכחות שהמעשה בוצע בכלל; שלישית, אין מתקבל כלל על הדעת שיהודי, באיזו צורה או נסיבות שהן, היה מעז לעשות דבר כזה בסביבה נוצרית ולעורר נגדו את חמת העם. ובינתיים היה לה לעתונות ענין לענות בו נגד היהודים, עד שביום בהיר אחד קיבל כל המשפט מיפנה פתאומי, עת הופיעו „עדי המלך״ הנוצרים אצל אמו הזקנה של הנאשם וביקשו ממנה 100.000 כתר צ׳יכיים תמורת ביטול האשמתם. האשה הזקנה נועצה מיד עם עורך־דינה והלה, בהתיעצות עם השלטונות ובהסכמתם, העמיד מארב לעדים. האשה היתה צריכה למראית־עין להסכים לבקשתם ולתת להם מפרעה בסך 25.000 כתר צ׳יכיים. הבלשים יצאו ממחבואם בשעת המעשה, והעדים נאסרו. לכאורה הוכח כל הענין כדבר חסר־שחר, והכל ציפו לשחרור הנאשם. אך לא כן חשב התובע הכללי, שהגיש מיד כתב־אשמה נגד האשה בטענות של נסיון לשחד. לפי פקודתו נאסרה. רק לאחר התערבות ממושכת שוחררה והענין חוסל.

להשלמת התמונה יצוין מעשהו של סלובאקי נוצרי, אשר רצח ארבעה יהודים ושדד את רכושם בימי ערבוב הרשויות. למרות ההוכחות נגדו, שוחרר אחרי חקירה שטחית ביותר. במקרים אלה היו רשויות ממשלתיות מעורבות במישרין. קרו גם מקרי השתוללויות, שהשלטונות

לא היו אחראים להם, ויכלו רק להביע את צערם עליהן לאחר המעשה. הענשתם של הפורעים היתה שוב פרשה בפני עצמה. כך היה מעשה בשנת 1931 שבאותה עיירה, בה נוהל המשפט של עלילת־הדם, פרצו התפרעויות רציניות למדי נגד היהודים. כל הענין ראוי לציון על שום אופייה המיוחד של התקרית. באותה עיירה חיו התושבים היהודים והנוצרים בשקט ובשלום. אך בבוא החופשה, כשחזרו הסטודנטים הסמינריסטים ותלמידי האוניברסיטה הרותנים לביתם, עשו משתה עם חבריהם האמיגראַנטים (בצ׳כיה נמצאו הרבה מהגרים מרוסיה שרובם היו שונאי היהודים) שביקרום בכפר. כטוב לבם ביין, בשעת חגיגתם המשותפת, החליטו לפרוע קצת ביהודים. המשטרה התערבה רק אחרי היסוסים רבים. מקרים כאלה ודומיהם דיים היו להעכרת האווירה השקטה.

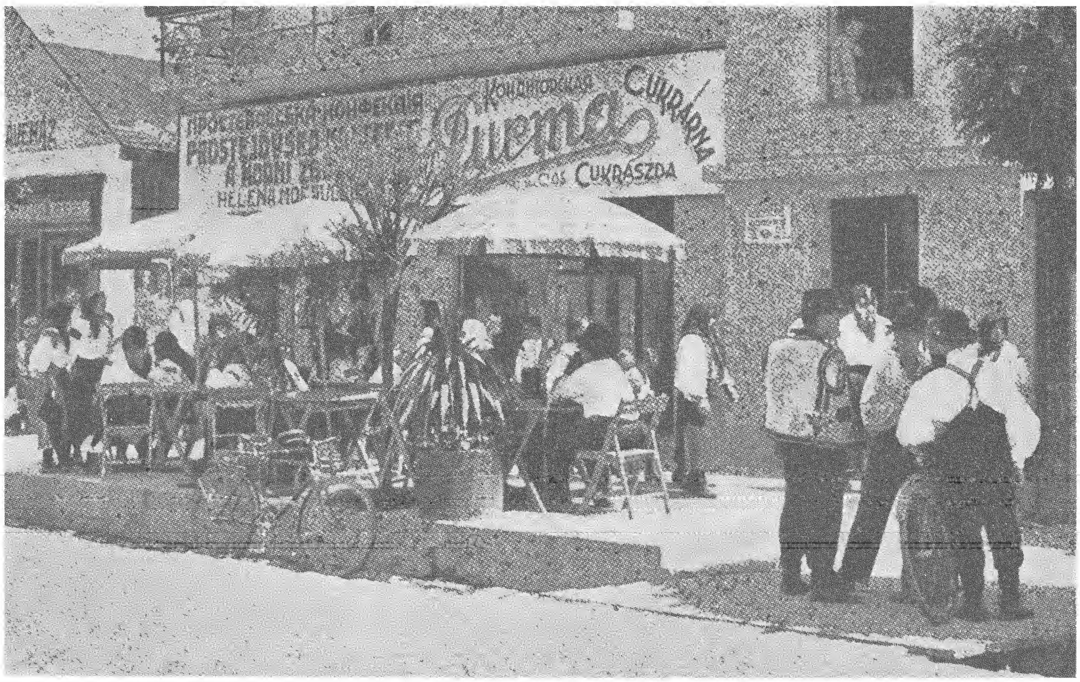
גם התביעות של היהודים למילוי זכויותיהם בשטחי הכלכלה והתרבות הצריכו קיום גוף יהודי רשמי שיעקוב אחריהם ויפעל כדרוש במקום ובמועד הנכונים. היתה, למשל, הבעיה של הענקת זכות אזרח למשפחות יהודיות רבות, שבלעדיה היו צפויות לגירוש כל רגע. הסחבת בדבר זה גרמה צרות אין ספור על כל צעד ושעל. חוק האזרחות היה נחשל ביותר, וממנו סבלו היהודים במיוחד. לפי חוק זה היה צורך להוכיח את היחוס עד שנת 1871, אף־על־פי שבימים ההם לא נרשמו בכל מקום הלידות, הנשואין והפטירות. קשה היה איפוא להמציא תעודות ומיסמכים. יתר על כן: היתה תסבוכת בשמות. לכל יהודי היה כרגיל שם הונגרי, אידי ועברי וכן כינויים שהדביקו בהם שכניהם. הפקידים הצ׳כים לא מצאו את ידיהם ורגליהם בערבוביה והיו גונזים מיסמכים כאלה אַד אַקטה. הנוגע־בדבר יכול היה לחכות עד ביאת הגואל לפתרון סבך שמותיו. ואם בשמות הפרטיים כך בשם המשפחה על אחת כמה וכמה. היה כאן נוהג של נשואין דתיים שלא נרשמו בדפתראות השלטונות, והיו גירושים ללא שינוי שם, נשואין חדשים עם שמות ישנים וכדומה. היו הרבה מאוד מקרים שנראו טראגי־קומיים, אך היה בהם יותר סבל מאשר גיחוך. ואמנם הוכנס בחוק האזרחות תיקון חשוב בשנת 1926 שלפיו זכאי לקבל נתינות כל אדם שגר במקום מסוים ארבע שנים רצופות החל מ־1910.

זו היתה הקלה ניכרת, מאחר שהאזרחות היתה מבוססת קודם כל על נתינות (נתינות היו מקבלים אלה שגרו שנים אחדות בארץ.) אך ביצוע החוק והפירושים השונים שניתנו לו על־ידי הפקידים לא שיחררו עדיין את היהודים מפגע זה. סיוט זה היה מטיל מדי פעם בפעם את צלליו על היהודים.

דוגמה אחרת. לפי החוק היה צריך לערוך בשנת 1931 מיפקד כללי של האוכלוסיה. הוויכוחים החלו כבר ב־1930 בפארלמנט על נושא זה. היתה הצעה להשתמש בלשון — ולא בהודעת הנוגע־בדבר — כבקריטריון לקביעת הלאומיות של הנפקד. ברור שהצעה זו היתה מכוונת נגד היהודים לבדם, כי אצל יתר הלאומים לא היתה כל סתירה בין שפת האם ללאומיות, ואילו אצל היהודים היה המצב שונה. בצ׳כיה היתה שפת האם של רובם צ׳כית, במוראַביה — גרמנית, בסלובאקיה — סלובאקית—הונגרית, ובקארפאטורוס — אידית והונגרית. לפיכך היה יוצא, כי לאומיות יהודית כמעט שאינה קיימת. נגד הצעה זו התקוממו הצירים היהודים (מאז שנת 1929 היתה כבר נציגות יהודית בפארלמנט), ואחר מאבק הצליחו להשיג תיקון צודק בסדרי המיפקד. הצד השווה שבשתי הדוגמות האלו, שהענינים הנידונים היו לכאורה מדיניים־כלליים, ולמעשה נגעו במישרין ביהודים בלבד. וענינים כאלה היו למאות שנבעו ממצבם המיוחד של היהודים. אפשר היה להתגונן מפניהם אך ורק באמצעות ייצוג יהודי, ובעיקר לאחר שגם יתר המיעוטים הלאומיים התארגנו יפה והשיגו מה שהשיגו הודות לעמידתם הגאה והתקיפה כלפי השלטונות.

„המפלגה היהודית" החלה איפוא להתארגן מחדש וביתר שאת. דחיפה נוספת להתארגנותה ולפתיחה במסע תעמולה נרחב שימשו הבחירות לפארלמנט בשנת 1925. עד מהרה נתברר, ששיפור מצבם של ההמונים היהודים על ידי „המפלגה היהודית" יתכן רק אם ההגמוניה במפלגה תהיה בידי הציונים. ואכן במרוצת הזמן נוצרה כמעט זהות, מבחינת ההדרכה, ההכוונה והנציגים, בין המפלגה לציונים. אמנם לא כל הגונים הציוניים תמכו בה, אך נעשו מאמצים בלתי פוסקים לאחד בה את כל הזרמים. האסיפה ההמונית של „המפלגה היהודית" במונקאץ׳ — בשנת 1925 — הפכה למאורע ממש בשביל האוכלוסיה כולה. על סדר יומה הועלו כל הבעיות הבוערות: שלילת רשיונות עבודה; הסתתמות מקורות פרנסה שונים; הנהגת יום־מנוחה של חובה ביום א׳ בשבוע, שהיתה מכה קשה בשביל החנוונים היהודים שנאלצו לסגור את חנויותיהם יומיים בשבוע; השחיתות המרובה במשרדי הממשלה בקארפאטורוס; הוקעת המפלגות הצ׳כיות שאיימו על היהודים לבל יעזו ללכת לבחירות ברשימה אחידה ועוד. אשר לענין האחרון השתתפו בזה המפלגות הממשלתיות. לעתים סייעה אפילו העתונות הסוציאל־דימוקראטית לקלריקאליזם ולאנטישמיות. בציד אחר קולות הבוחרים היהודים הותרו כל האמצעים. לשיא החנופה והכחש הגיעו כמובן גרורי המפלגות הללו מבין היהודים. שוב נתעוררה הבעיה הנושנה של הדימוקראטיזאציה בקהילות. שאלת הקמתה של

ה„לשכה" צפה תמיד לפני בחירות. לעת כזאת יגעו הרבנים ומצאו דינים מהתורה והתלמוד לפיהם אסור ליהודי להצביע בעד רשימה יהודית אלא להתפלל תמיד לשלומה של מלכות... הגיעו הדברים לידי כך שהד״ר ברודי, רבה של

ביום ראשון ובחגי הנוצרים היו ה„הוצולים" (תושבי ההרים) באים לעיירה היהודית לקנות צרכיהם המעטים ולבלות זמנם

פראג, היה צריך לפרסם ספר בשם „משפט הבחירה", שהסכמה עליו באה מאת הרב קוק ורבי מאיר, בו הוכח, לפי מקורות ההלכה, שהיהודים חייבים להגן על עצמם בדרכים המיוחדות להם, ושהצבעה בעד רשימה יהודית לא רק שאינה עבירה, אלא שכל יהודי חייב בה.

למרות התכחשותם של הרבנים, פרישתם של הרבי־זיוניסטים, שחיתות המשרדים הממשלתיים ואיומי המפלגות והמיעוטים הלאומיים, השיגה „המפלגה היהודית" 19.098 קולות בקארפאטורוס, שלא הספיקו כדי בחירת ציר אחד. האווירה האנטיציונית ושחיתות המשרדים היו כה גלויות ומפורשות, עד שהפעם ערערה עליהם גם העתונות הבלתי־יהודית. „המפלגה היהודית" מיחאה טלגרפית בפני הנשיא ושר החוץ על אי־החוקיות שבבחירות האלה והגישה תלונה מפורטת לבית־הדין של הבחירות. בוויכוח שנערך בוועדות הפארלמנט בענין זה, הודה גם שר החוץ באי־הסדרים בבחירות קארפאטורוס, אך תלה את הקולר בנסיבות המקומיות והבטיח לברר. ואילו בית־הדין דחה את כל התלונות של „המפלגה היהודית", וזה לא מבחינה ענינית, אלא מבחינה פורמאלית: הגשת התלונה לא נערכה לפי החוק... אך דחיה זו עודדה את המחנה הרבני. הם הגישו תביעה נגד ד״ר מרגוליס, מראשי הציונים בצ׳כוסלובאקיה, אשר כביכול העליל עלילה עליהם בקשר לבחירות. משפט זה נסחב זמן ממושך עד שד״ר מרגוליס זוכה מכל אשמה, ולא עוד אלא שהוכחו ה„השמצות" על קבלת סכומים מאת מפלגת האַגרַארים למטרת המלחמה בציונים...

אחר הנסיונות המרים האלה להשגת ציר לפארלמנט, אין לתמוה אם בקרב „המפלגה היהודית", שבלאו הכי לא היתה אחידה, החלה להתגלות מגמת פילוג ופיצול. מגמה זו לא היתה חטיבתית, אלא אישית גרידא. מצב חמור זה נתגלה בעיקר בוועידת המפלגה שהתקיימה בקושיצה בשנת 1928. שם הועלתה הדרישה להפריד בין ההשתייכות למפלגה היהודית לבין ההשתייכות להסתדרות הציונית, ובמלים אחרות: החברות בהסתדרות הציונית אינה מחייבת חברות במפלגה היהודית. נשמעה אפילו תביעה לתת חופש פעולה פוליטית לציונים הבודדים, איש איש לפי השקפתו. מאחר שבעיה זו היתה קשורה בבעיה אירגונית ציונית, נדחה הדיון עד לאחר הכינוס הציוני שעמד להתקיים באותה שנה במוראבסקה אוסטראבה. ואמנם הוחלט בכינוס זה על מתן חופש פעולה פוליטית והשתייכות מפלגתית מבלי שהדבר יפגע במשמעת הציונית. להחלטה זו היתה משמעות רק בקארפאטורוס, שהרי בארצות ההיסטוריות, בבהמין ובמהרין, היה כל ציוני מוצא

את מקומו אך ורק במפלגה יהודית. לא כן יהודי קארפאטורוס שסברו כי האינטרסים המעמדיים דורשים לפעמים להצטרף אל אחת המפלגות הממשלתיות. כך ביקשו הרביזיוניסטים בקארפאטורוס, תחת הנהגתו של ד״ר א. שפיגל, להצטרף אל מפלגת התעשיה והמסחר, הגם שסיסמתה היתה Svaej k svemu* ובעיקר כשהועלה על הפרק ענין ההסכם עם הסוציאלדימוקראטים הצ׳יכים. וכן החלה להתארגן אפילו „מפלגת האבטונומיה היהודית״, שכאילו שמה לה למטרה להילחם בעד האבטונומיה של קארפאטורוס, ו„מפלגת האיכרים היהודית״ שלא היתה אלא מפלגת הסוואה למפלגת האַגראַרים. מעתה נתחוור כי החלשת השורות במפלגה היהודית תגבר ותלך ביתר שאת. אכן ד״ר זינגר, דברה הראשי של המפלגה, התנגד לתכנית קושיצה ודרש התארגנות חזקה וסילוק כל היסודות שאין לסמוך עליהם, לפחות מההנהלה, ועל ידי כך לקשר את גורלה של המפלגה עם גורל הציונות. בוועידה השמינית של ההסתדרות הציונית ברפובליקה הצ׳יכוסלובאקית נדונו כל הבעיות הללו ובה בלטה כבר פעילותו הענפה של ד״ר ח. קוגל, שהספיק להכיר בינתיים את בעיות קארפאטורוס בה התגורר משנת 1924.

אחרי הועידה הזאת ערכו מנהיגי המפלגה היהודית מסע תעמולה והסברה גדול בכל קארפאטורוס בראשותם של ד״ר זינגר, ד״ר גולדשטיין וד״ר מרץ. למרות זאת הראו הבחירות האזוריות שהתקיימו בשנת 1928 בקארפאטורוס ירידה ניכרת של המפלגה היהודית. היא רכשה רק 6838 קולות. זו היתה מפלה רבתי. תוך כך נמשכה המלחמה בציונים מכל הצדדים. בשנת 1929 הופיעה חוברת אנטי־ציונית מובהקת שכללה סילופים וזיופים. אחרי דין ודברים נאלץ מחברה להודיע בפומבי על טעויותיו. חוברת זו הוסיפה לשמש עוד זמן רב מקור להשמצות אנטיציוניות ואנטי־יהודיות. לקראת הבחירות לפארלמנט בשנת 1929 הוגברה הפעילות בכל המחנות. מושלי המחוז, שרי הפלך ואפילו המיניסטרים וראש הממשלה הירבו לראיין „מנהיגים״ יהודים ולהתנבא כל אחד בסיגנונו. החוצפה גדלה עד כדי כך, שאפילו מפלגת האַגראַרים, שכל השנים מצאה את „יהודיה״ בשורות האורתודוכסיה הקנאית ביותר, הפריחה עתה שמועות בדבר הצטרפות הציונים אליה. הכוונה היתה לציונים בודדים שבתוקף החלטת קושיצה נקטו „מדיניות אגרארית—ציונית״. הבטחות האַגראַרים היו שוב מרובות, אך מתקציבה השנתי של המדינה לקארפאטורוס בסך 22 מיליון כתר צ׳יכיים לא הוציאו אף פרוטה אחת למוסד יהודי כלשהו.

אולם הפעם הקדישו מנהיגי „המפלגה היהודית״ את כל מאמציהם להשגת נציגות בפארלמנט. היה זה פאראדוכסלי שהישוב היהודי בקארפאטורוס, שהיה ברובו בעל הכרה לאומית יהודית, יתגלה כבלתי מהימן ביותר בשעת הבחירות. מצב משונה זה נבע מן התנאים הכלכליים והחברתיים באזור ואשר בגללם היה ישוב זה נתון לכל מיני אשליות, וקשה היה להפיח בו רוח אחדות והכרה לאומית אמיתית. לפיכך גמרו אומר להופיע ברשימה ארצית ולא רק אזורית לקארפאטורוס בלבד. כן הרחיקו מההנהגה את כל היסודות המפוקפקים, שלא הוסיפו כבוד ליהדות הלאומית. כן אושר הסכם עם הסוציאלדימוקראטים הפולנים, שאליו הצטרפו גם פועלי ציון ברפובליקה הצ׳יכוסלובאקית, לפיו הלכו יחדיו לבחירות והבטיחו לפחות שני צירים ליהודים. אכן בבחירות אלו יצאה „המפלגה היהודית״ בפעם הראשונה בנצחון גדול. הקולות שקיבלה הרשימה המאוחדת עלו על מאה אלף. אמנם אי־אפשר לדעת בדיוק כמה מהקולות הללו היו של יהודים, אך בקארפאטורוס ששם הצביעו בעד רשימה זו רק יהודים — כי שם אין מיעוט פולני — השיגו פי שניים קולות מאשר קיבלו בבחירות 1928. לפי ההסכם קיבלו היהודים שני מנדאטים: ד״ר ל. זינגר מפראג וד״ר רייס מבראטיסלאבה, שייצג גם את יהודי סלובאקיה וקארפאטורוס.

אכן לא קלה היתה מלאכתם של שני היהודים הללו בפארלמנט הצ׳יכי. הם היו צריכים לעמוד על המשמר ללא רתיעה, להגיב על התקפות, לתבוע את תיקון המעוות, להסביר, לשכנע ולמצוא בני ברית. משנת 1930 ואילך היו עלילות אנטישמיות חמורות ביותר, וגם בארצות ההיסטוריות גברה הפעילות האנטישמית.

הצלחה זו חייבה להגביר את הפעילות ביתר שאת, ובעיקר בקארפאטורוס, שם נמצא, כאמור, אחד האישים הפעילים ביותר — הוא הד״ר ח. קוגל, שעוד בוועידה המיסדת של „המפלגה היהודית״ בקארפאטורוס, שהתקיימה בראשית 1931, נבחר למרכז המפלגה. כעבור זמן מה הוכתה המפלגה קשה במותו של ד״ר זינגר. אך ד״ר א. גולדשטיין, שמילא את מקומו, הוסיף כקודמו לפתח פעילות רבת חשיבות לטובת עמו.

התנועה הציונית עושה חיל

עם הפעילות המדינית היהודית התפתחה גם הפעילות הציונית שמגמתה היתה מופנית בעיקר אל העתיד. גם כאן לא היתה הדרך אחידה. מערך הכוחות היהודיים מבחינה כללית היה קשור קשר גומלין הדוק עם מערך הכוחות מבחינה ציונית. המאבק לא היה כאן פחות סוער ועקשני מבשטחי החיים האחרים. גם במלחמה זו היו כל

* כל מין למינהו.

האמצעים כשרים, לרבות אלימות, השמצה ומלשינות. והימים של בחירות לקונגרס הציוני יוכיחו. כבר עם מכירת השקלים הורגשה תמיד מתיחות בערים. אך הסערות פרצו בשעת האסיפות. חסידי ז׳בוטינסקי לא השלימו עם עליית הכוחות החלוציים, שהלכו לרוב יחד עם חסידי ויצמן. ה„מזרחי" תפס אמנם מקום נכבד, אך ברצותו לפשר בין יריבים, נמצא שאף הוא נעשה „צד" בדבר. הניגודים לא היו תמיד אידיאולוגיים טהורים; פעמים הרבה נתגלגלו לפסים מקומיים, אישיים, שבסופו של דבר היו נעוצים בתנאי החברה המסובכים. לדוגמה תשמש הפרשה העגומה והמחפירה של מלחמת כמה מנהיגים ציונים, בעיקר רביזיוניסטים, בג׳וינט בשנת 1928. מלחמה זו נערכה מתוך חשבונות פרטיים ומפלגתיים. בהשתלשלות הדברים הוכתם הג׳וינט כיסוד אנטימדיני. עד שהגיעה ועדת חקירה מיוחדת מברלין כדי לחקור ולדרוש במעשי הג׳וינט והוכיחה את טהרתו וברכתו הרבה למדינה. בסופו של דבר באה רהביליטאציה גמורה למוסד זה דווקא מצד עסקנים מדיניים צ׳יכיים. בין כה וכה נמצא שם היהדות מחולל.

אף־על־פי־כן הוסיף הרעיון הציוני לכבוש לבבות. מיום ליום העמיק הוא לחדור לתוך הישובים המרוחקים ביותר, שמבחינה אירגונית קשה היתה הגישה אליהם. בוועידה הציונית בקארפאטורוס בשלהי שנת 1925 השתתפו 82 צירים מ־23 סניפים. הבעיה היתה איך לקשר בין הסניפים למזכירות וכיצד להגיע אליהם בשעה שאפילו עתונות ציונית לא היתה בנמצא. היו אלה ימי בראשית ושאלות אירגון ותקציב הכבידו על התנועה. מימון ההכשרות והעליות של החלוצים היה לרוב על חשבון ההסתדרות הציונית, שמקורותיה הכספיים היו דמי החברות שלא היו מרובים כלל וכלל. המרכז הארצי לא נטה לכסות הוצאות מקומיות, ואת מחצית התקציב השנתי בקארפאטורוס שהסתכם ב־100.000 כתר בערך, היו מוכרחים לכסות מהמרכז. למרות זאת לא היה מפעל ציוני שהישוב המקומי לא השתתף בו. ולא עוד, אלא שהוסיפו על המפעלים שיוזמו בארץ־ישראל גם מפעלים שהחליטו עליהם בצ׳י־כוסלובאקיה, כגון נטיעת יער מַסריק וכדומה. גם מאורעות כביקורו של הנשיא מסריק בארץ ישראל וכקונגרסים הציוניים שהתקיימו בצ׳יכוסלובאקיה נוצלו להחדרת הרעיון הציוני בקרב הישוב היהודי ולרכישת חברים חדשים למחנה הציוני. ראיונותיו של מסריק עם ד״ר ויצמן וסו־קולוב העלו את קרן הציונות בעיני הציבור היהודי והלא־יהודי. אלה יצרו לרוב התענינות והתלהבות רגעית שחלפה בחלוף המאורע, מה שאין כן השליחים מארץ ישראל, שהיו גורם כביר ויציב להפצת הרעיון הציוני, ובעיקר החלוצי.

זו היתה תמיד תופעה רבת חוויות. לרוב היו אלה שליחי התנועות החלוציות ועל כן נתפתחו קשריהם עם השכבות העממיות ועם השכבה הדקה של האינטליגנציה. בשנים הללו היו כבר קיימות תנועות נוער שונות, ומבשרי החלוציות הגיעו עד הפינות הנידחות ביותר. השליחים היו מכתתים רגליהם אל מעבר ל„הררי החושך" כדי להאיר את האפילה ולהצית את ניצוץ הגאולה. פעולת השליחים היתה אנושית עוד לפני שהיתה ציונית. בחיים החשוכים, הקודרים והחדגוניים הביאה קצת אורה ושמחה. עקב פעולתם בקעו צלילי שירה וריקודים עממיים במקום שלא היו קיימים קודם לכן. השליחים היו צריכים לנקוט כל מיני תחבולות כדי לרכוש את אמון התושבים. הם היו צריכים להסתגל לדרכי מחשבתם, לאופן דיבורם, ולמנהגי חייהם; הם נאלצו לבלות בבית המדרש, בישיבה ובמיקווה, ובצורה כזאת להתקרב אליהם. אכן מאמציהם נשאו פרי. אורגנו חוגים, סניפים, קנים, אגודות וסמינריונים, הכל לפי הצלחת השליח ומטרת שליחותו. הרבה הורים קללום קללות נמרצות על ש„הדיחו" את בנם או את בתם מ„הדרך הישרה". הצעקות גברו ביחוד לשמע המלה „הכשרה". זו היתה בעיני ההורים המתנגדים סמל הטומאה. כל מי שיצא להכשרה כאילו אבד דרך לשוב אל חיק היהדות. והימים ימי „מרד הבן" בעיצומם, כפי שידענוהו מספרות ההשכלה שלנו, בתוספת גוון מקומי ובאיחור של כמה עשרות שנים. עוד בשנת 1926 אפשר היה לקרוא בעלונים אידיים של מתנגדי הציונות כל מיני סיפורי־בדים על חיי החלוצים בארץ ישראל. באחד מהם סופר על חתונה חלוצית בליל „כל נדרי" שבה סעדו בצלי חזיר... כאלה היו אמצעי המלחמה בהם ביקשו להגן על נפש הנוער ולהזהיר את ההורים לבל יפלו ילדיהם חס וחלילה בידי הסטרא אחרא... הרבנים היו מכריזים חרם על מפעלי הציונים, כמו „נשף תה" שהיה נערך באחד הבתים הציוניים והיו מזהירים על הינזרות ממנו, שכל המשתתף ב„הילולא וחינגא" ממין זה כאילו עובד עבודה זרה ושותה יין נסך... אולם בה בשנה כבר אנו מוצאים גם קני תנועות נוער מפותחים במונקאץ׳, באוז׳הורוד ובסאבלוש; בין הנוער כבר נמצאו שקראו ספרים כמו מאכס אדלר: אנשים חדשים; ז. ברנפלד: סיסיפוס; קהילת בית הספר; הילקר: בתי־ספר של נסיונות; הלמות: דרכים חדשות להכרת הנוער; ויטלס: שחרור הילד; כן היתה ב„אופנה" לקרוא ספרי פרויד והודאן וחוברות שונות העוסקות בשאלת היחסים בין המינים. בפגישות של תנועות הנוער דנו בשאלות החינוך והכוונת הנוער בדרך חייו. גברה ההכרה שיש להגביר את הרוח החלוצית בקרב הנוער, מאחר שנוכחו לדעת שהתנועות שהסתפקו בפעולות של צופיות אין זכות

קיום להן והן נידונות להיעלם מעל הבימה היהודית למרות זכויותיהן ההיסטוריות הגדולות. התוכן הספורטיבי והצופי גרידא לא סיפק עוד את הנוער שדרש כבר מעשים ועלילות נועזות ומהפכניות. זאת יכול הוא למצוא רק בתנועות החלוציות ולא בתנועות שלא חייבו את חניכיהן להגשמה.

עם השליחים מארץ ישראל פעלו גם שליחי התנועות העולמיות, ובמיוחד מפולין *. גם להם היתה עמדה מכובדת, אך לא היתה השפעה רבה, לא בתוך התנועה ולא מחוצה לה, כמו לשליחים מהארץ. יש שהירשו לעצמם גם להתחצף נגדם, בעוד שאת השליחים הארץ־ישראליים היתה אופפת רוח כבוד והערצה גם מצד המתנגדים להם. סמינריונים ומועדונים צצו פה ושם בכל קצות הארץ, ותמיד נמצא קהל צמא דעה שבא לרוות את צמאונו. בעקבות הסמי־נריונים באו מפעלים שונים ומגביות. נתגבשו גם דפוסים קבועים כגון „עונג שבת", „טיול לילה", „מחנה קיץ", ו„נשף" אשר השאירו רשמים רבים למשתתפים בהם והיקנו להם חוויות בלתי נשכחות. במוסדות ובמסיבות אלה הירבו לטפל גם הנשים הציוניות מטעם ויצ"ו, שקשריהן עם תנועות הנוער היו ברוכים ופוריים. ב־1931, למשל, בוצע מפעל גדול של עזרה סוציאלית לטובת הנוער בקארפאטורוס והשתתפו בו אגודות הנוער על כל זרמיהן, הקלו וסייעו להצלחתו. התלמידים של בתי־הספר העבריים היו הרוח החיה בכל תנועות הנוער.

הגימנסיה העברית

מיד לאחר שסיים המחזור הצעיר הראשון את ארבע כיתות בית־הספר העברי במונקאץ' (בשנת 1924) נתעוררה שאלת ההמשך. ברור היה שהמשך יבוא, אלא שטיבו לא היה מחוור די הצורך. בשלהי שנת 1923 התקיימו התייעצויות מוקדמות בין ראשי „ההסתדרות לבתי הספר" על בניית משכן לבית־ספר־תיכון. ועם זאת ניטש שוב הוויכוח בקרב קומץ המסורים לחינוך עברי על דמותו של בית־ספר זה. לעיניהם היו כמה בתי־ספר תיכוניים, אך אף אחד מהם לא יכול לשמש דוגמה לבית־הספר התיכון העברי. הלבטים היו בעיקר סביב השאלה אם מגמת בית־הספר התיכון תהיה מעשית, מקצועית ומסחרית או עיונית, כלומר הו־מאניסטית־חברתית. קצתם של אלה שבחזונם ראו את בוגרי הגימנסיה כחלוצים מגשימים בבנין הארץ טענו לכעין מזיגה בין שתי המגמות או לפחות להדגשת הצד המעשי ואולי החקלאי (למרות שהמגמה האחרונה לא נראתה כבת־ביצוע). קצתם הניחו, כי קודם כל זקוקים אנו למשכילים עברים מודרניים, לטיפוס אדם חדש בעל אופק רחב. בהשקפתם לא היתה דווקא משום סתירה לחזונם של הראשונים. כן ידעו ראשי ה„הסתדרות" שאין להשמיט את היסוד הכללי מן התכנית, ושבית־הספר התיכון יצטרך להכשיר בעת ובעונה אחת את חניכיו גם לקראת המשכת הלימודים בדרגה גבוהה, באוניברסיטה או בטכניון, ובפרט שזה היה רצונם המפורש של רבים מההורים. נוצר איפוא הטיפוס של גימנסיה ריאלית ריפורמית (כדוגמת הגימנסיה היהודית בברנו) שהתאים לדרישות השונות. תכנית הלימודים הורכבה כך שהיא התאימה למגמה ריאלית והומאניסטית כאחת, על חשבון הלשונות הקלאסיות יוונית ורומית, שהראשונה הושמטה לגמרי והשניה צומצמה. היה ברור, כי המגמה החינוכית הכללית של בית־הספר תהיה לאומית תוך טיפוח ההכרה החלוצית ותביעות ההגשמה. מצד שני לא רצו לוותר על הערכים הכלל־יהודיים והאנושיים, המעצבים יחד את האופי ונותנים בידי החניך את הכלים במלחמת הקיום הן בסביבתו והן מחוצה לה.

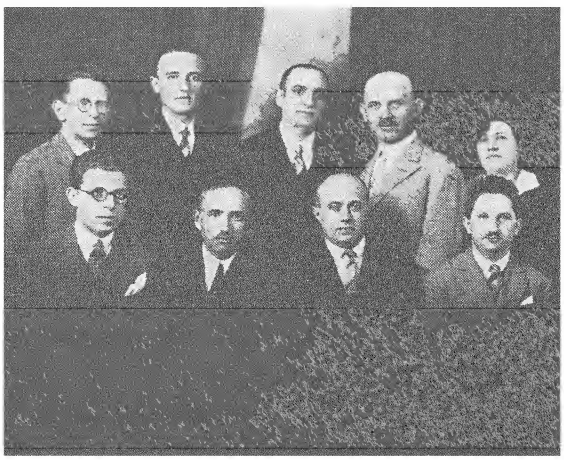
ויכוח סוער נסב על שיטות הוראת התנ"ך. בענין זה התעוררו האנטיציונים והאדוקים למיניהם וצעקו חמס שעלול „בית טומאה" זה להמיט שואה על בית ישראל בגלל חילול קדשי תורתנו. רק אחרי הבטחות קלושות מצד הציונים, ניאות הרב לתת „פתק" להתרת ההוראה, ובכל זאת לא נמנעו לאחר מכן להכריז חרם על המוסד לפי טכס מימי הביניים. גם „המזרחי" הביע חששות באשר להוראת התנ"ך, והובטח לו שהלימודים לא יהיו ברוח ביקורת המקרא הקיצונית, ואפילו יקפידו שבשעורי התנ"ך יחבשו המורה והחניכים כיפות לראשיהם. אחרי שהוסרו המכשולים „הפורמאליים" נזדקרו המכשולים העיקריים: מי יעמוד בראש המוסד? מי יארגנו, ינהלו, ידאג לקיומו הרוחני והחמרי, מי ילך אצל השלטונות להסביר את כל הבעיות „המיוחדות" של המוסד הזה וימצא את פתרונן? המנהל היה צריך להיות אדם בעל כמה וכמה תכונות: ראשית, מורה מדופלם מאוניברסיטה מקומית; שנית, מחונן בכשרון אירגוני יוצא מהכלל, שהרי היה צריך ליצור יש מאין ולא די היה בהתלהבות התלמידים והוריהם ועוד כמה „משוגעים לדבר". ובכן נימנו וגמרו לבוא בקשרים עם הציונים מפראג, כדי למצוא אדם מתאים לתפקיד קשה זה. לפראג נזדמנו תלמידים יהודים רבים מכל ארצות אירופה ובעיקר ממזרחה, שבאו לסיים שם את חוק לימודיהם האוניברסיטאיים. הם היו מעורים בחיי הציונות הצ'כית שהיתה בעלת מסורת עוד מלפני מלחמת העולם. והנה באחד מימי הקיץ החמים הגיע לעיר מונקאץ' אברך צנום ונמוך קומה, אך בעל הבעה אמיצה, שנשקפה משתי עיניו הנוצצות בעד זגוגיות משקפיו. היה זה ד"ר

* תקופה ממושכת פעל בקארפאטורוס הח' מרדכי כספי, יליד בריסק־דליטא, ועתה חבר קיבוץ שפיים, ביסוד סניפי „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" — העורך.

חיים קוגל, שנבחר לתפקיד זה על פי המלצות המנהיגים הציונים בפראג. מוצאו הרוסי הבטיח שיוכל להבין את שורשי נשמתה של יהדות קארפאטורוס — על גבול אירופה המזרחית: תלמיד הגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב ואחר כך תלמיד אוניברסיטה ברוסיה, ובסוף — בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת פראג. בבואו למונקאץ' היו שהחלו לרטון בנוסח „מה יושיענו זה"? והאמת ניתנה להיאמר שצעירותו עוררה חששות בלב רבים: כיצד יעמוד בנחשולי הניגודים והתככים בסביבה עוינת ומסוכסכת כשהוא חסר אמצעים ונסיון? אך לא עברו ימים מרובים והוא הוכיח כי לא כאורח בא אלא במגמה להניח יסודות חדשים ליהדות קארפאטורוס. הסערה פרצה כבר בעת קבלת פניו והשמעת „נאום הפרוגראמה" שלו. הדתיים תבעו בכל תוקף שיחבוש כובע בשעת נאומו, אך הוא עמד על הבימה בשלווה נפשית, בהבעת עוז, כששפתיו הדוקות, וחיכה עד שתעבור ההתרגשות הראשונה. הוא לא נרתע ולא ויתר, אלא כפה על הנוכחים את רצונו ואילצם להקשיב לדבריו ולא להפריעו. במיבחן זה הוא לימדם לקח על חופש המצפון וחופש הפרט שראה אותם כערכים מקודשים, בחברה הדימוקראטית, ולערכים אלה שמר אמונים במשך כל שנות המאבק והמיבחן הקשות.

ד"ר קוגל לא איבד זמן לריק בוויכוחי־סרק, אלא החל בפעולה נמרצת. הוא ידע, כי רק המעשים קובעים, ולא וויכוחים. לתמהונו ולאכזבתו נוכח עד מהרה לדעת, כי בעצם אין במה „לנהל" את בית־הספר: אין בנין, אין כסף, אין מורים, אין רשיון, וגם תכנית־לימודים ברורה אין. ה„יש" הסתכם בארבעים וששה תלמידים נלהבים, שלפי החישובים האופטימיים ביותר יכלו לשלם שכר לימוד כ־20.000 כתר צ'יכיים לכל היותר לשנה. לפי זה היה כל תלמיד צריך לשלם כ־40 כתר צ'יכיים לחודש, שעה שמשפחות בנות 6—8 נפשות היו שמחות לו יכלו להרשות לעצמן להוציא סכום כזה במשך שבוע ימים. אין לתמוה איפוא על שבתנאים כאלה היה מספר התלמידים בבית־הספר העברי זעום. ואף־על־פי־כן נתרבה מספר התלמידים, ולא מעט בזכותם של התלמידים שבדביקותם ב„אדוני המורה" הוסיפו חיות למוסד. דביקות התלמידים במנהל החדש גברה משנודע להם שכבר זכה להיות „שם", במקום שאליו השתוקקו לעלות. אלמלא התלהבותם של „תינוקות דבית רבן" אלה לבית־הספר, ספק אם לא היה חש לקיים את תכניותיו הראשונות ולחזור ארצה. התלמידים אמרו לו במפורש כי לא יוכל לעשות זאת בטרם יכשיר גם אותם כדי שיעלו אחר כך יחד. אכן, מן המבוגרים לא יכול לשאוב בימי בראשית אלה את כל העוז והאומץ הנפשי ואפילו הגופני שהיו דרושים לביצוע משימתו.

אפילו הטובים שבהם, ראו את עצמם במידה מסוימת פטורים מדאגות בשעה שנמצא דואג והוטלה עליו האחריות. ומה עוד כשאחד העסקנים, מ. גוטמן מסאבלוש, קיבל על עצמו לנסוע לברלין, לפאריס וללונדון כדי לערוך מגבית לטובת בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס. אנשי „ההסתדרות לבתי־הספר" ו„הקוראטוריום" של הגימנסיה

הקוראטוריום של הגימנסיה העברית במונקאץ'

עמדו בקשר מתמיד עם ד"ר קוגל, אך סוף סוף היו אלה אנשים ששעתם לא היתה פנויה אך ורק לענינים אלה, ולא תמיד התמצאו בהם כראוי. לא היתה ברירה אלא לקשור מיד קשרים עם השלטונות בדבר קבלת רשיון לפתיחת הגימנסיה ועם אישים ומוסדות שהיו יכולים להיות לעזר חמרי ורוחני. כאן עמדו לד"ר קוגל קשריו הקודמים עם אנשי פראג. עם זאת לא איחר להכיר שלא יקדם את עניני הגימנסיה אם יראה בה מטרה בפני עצמה, ואם לא תהיה משולבת בכל מסכת החיים היהודיים החדשים. עוד בצעדיו הראשונים, נתקל הוא בכל הבעיות שבמרוצת הזמן הפכו כל אחת ואחת לנושא מיוחד: הטיפול בעניני הקהילה, ריב הלשונות, המיעוטים הלאומיים, מצבה הכלכלי והחברתי של יהדות קארפאטורוס, המפלגות הציוניות, „המפלגה היהודית", היחסים עם מוסדות הממשלה, והיחסים האישיים שבמקום.

את פרי עמלו קצר במהרה, ביום הנחת אבן הפינה לבנין הגימנסיה. הפעם תרמה גם עיריית מונקאץ' — על אף התנגדותם העזה של האורתודוכסים — סכום של 60.000 כתר צ'יכיים לקרן הבנין. התקפות האדוקים גברו והשתלבו בהתקפותיהם של המתבוללים היהודים בפראג. זה כבר ישב שם בממשלה ריפרנט צ'יכי—יהודי מכובד שהטיף השכם והערב להתבוללות. התערבותו עוררה מחאות בקרב יהודי קארפאטורוס. נציגי המועצה הלאומית היהודית

בפראג ביקרה אצל מרקוביץ, מי שהיה אז שר החינוך, והסבירה לו את דרישת היהודים בשטח התרבות היהודית הלאומית ובעיקר את הצורך בגימנסיה עברית. אסיפותיהם התכופות של הציונים ומתנגדיהם הוציאו מוניטין לגימנסיה שטרם נולדה. ב־17 לחודש אוגוסט שנת 1924 הונחה חגיגית אבן־הפינה לבנין הגימנסיה. תאריך זה נכבד הוא בתולדות יהדות קארפאטורוס בכלל ומונקאץ׳ בפרט, אותו זכרו ועליו סיפרו עוד שנים רבות, שכן היה זה „יום טוב" שכמוהו לא ראתה העיר מעודה. ילדים, נשים וזקנים — בעיקר מהמחנה הציוני — התאספו במגרש הבנין, הסמוך לבית־העלמין הנוצרי הישן. הנוער יצא במחולות והמבוגרים שתו „לחיים" וחילקו „לקח" ועוגות כבחתונה. הושמעו נאומים וברכות, והד „התקוה" נצטלצל ברחבי חוצות. באותה שעה התאספו חסידי הרבי בבית הכנסת, והרב הכריז חרם על ה„בית־תיפלה", מקור הטומאה והגויות. הקהל שמע בחרדת לב את המלים הארמיות של הנוסח המסורתי ותקיעות השופר שפילחו את חלל הבית, והנרות השחורים שהודלקו הרקידו צלליהם על קירות הבית והטילו אימים על הנאספים. החרם הוכרז על הורי הילדים, שנתנו יד לציונים המינים והאפיקורסים, על המורים ועל המסייעים בידי עוברי עבירה חמורה. תוך קללות נמרצות והבטחות שבמהרה בימים יזכו לראות בשקיעת הבנין ובוניו, כעדת קורח בשעתה, ובקריאת „ויחל" ובהכרזת צום נסתיים הטכס. הקהל נתפזר בבכי ובמספד כבד, אך בצאתם נתקלו בהמון חוגג וסואן שתרועת גיל על שפתיו וברק אור בעיניו. „הגויים" העוברים ושבים, והשוטרים שבקושי יכלו לשמור על חוקי התנועה, השתוממו למראה המחזה המשונה, שמעולם לא ראו כמוהו.

ועוד ימים רבים אחרי מאורע זה היה מודבק על דלתות הקלויזים ובתי־המדרש ה„קול קורא אל אחינו בני־ישראל" — מגילת החרם. אך המודעות הגדולות בחוצות העיר בדבר הפתיחה החגיגית של הגימנסיה העברית האפילו על אותיות מגילת החרם הזעירות. אכן גדולה היתה התדהמה כשחודש אחרי פתיחת שנת הלימודים הראשונה, ב־1924, הגיע כתב מהמיניסטריון לעניני חינוך והשכלה האוסר במפורש את פתיחת הגימנסיה. הנימוק להוראה זו היה מענין ביותר, וגילה את המקור של „הרוח הרעה" שבכתב זה. הכתב הסתמך על חוק הונגרי עתיק, לפיו ניתנת הרשות לקהילה הדתית בלבד לפתוח בתי־ספר. דביקות צ׳יכוסלובאקיה הדימוקראטית, שש שנים אחר הקמת המדינה, בחוקה ההונגרית, הפורשת כנפיה על הקהילה, נתנה מקום להירהורים. כן הוטעם בכתב שספרי הלימוד חייבים להיות מאושרים ע״י המיניסטריון, ולא — יראו השלטונות בזה עבירה פלילית וינקטו צעדים חוקיים נגד המורים. מן הראוי לציין, שבאותו פרק זמן פוזרה קהילת מונקאץ׳ בגלל האנדרלמוסיה והמעילות שנתגלו בה, ונתמנה נציב מטעם הממשלה לפקח על עניניה. כזו היתה הקהילה שהוטל עליה לדאוג לחינוך העברי.

הגזירה עוררה הדים חזקים בכל רחבי המדינה. אחת הגדולות שבאסיפות המחאה אורגנה על ידי הסטודנטים היהודים בפראג. האסיפה מיחתה נמרצות נגד עיוות הדין.

כיתה ג׳ של בית־הספר היהודי באונגוואר, 1926

כן התיצבו משלחות אצל השלטונות והופעל לחץ עליהם. גם ציר הפארלמנט הסוציאל־דימוקראט נצ׳ס, דרש בוויכוח הפארלמנטארי על התקציב לתמוך בבתי־הספר העבריים, ואף־על־פי־כן נאלצה ה„הסתדרות לבתי־ספר העבריים" לחתום על התחייבות, שלא תבקש כל תמיכה מהממשלה. כל זה לא מנע אחר כך את הממשלה מלהתפאר בפני נציגי חבר הלאומים ב„הישגיה הדימוקראטיים". בעת ביקורם בצ׳יכוסלובאקיה הראו להם את בתי־הספר העבריים בקאר־פאטורוס למען ידעו מה עושה המדינה לחינוך בני המיעוטים.

גל המחאות הציבוריות גאה, ובשנת 1925 כשביקר שר החינוך בקארפאטורוס התיצבה לפניו נשיאות „הסתדרות בתי־הספר" והירצתה לפניו את טענותיה. היא תבעה תמיכה הולמת להחזקת בתי־הספר העבריים, פתיחת הגימנסיה העברית והפקעת עניני החינוך והתרבות מידי הקהילה. בשיחה העלה השר את שאלת הלשון העברית והביע ספיקות, אם יתכן לחשבה ללשון חיה. תגובתו זאת הוכיחה את חוסר התמצאותו של השר בכל הנוגע לתרבות העברית והמתרחש בעולם ובארץ ישראל בשטח זה. ושוב נשמעו מחאות. לפי השמועה העלה גם הד״ר וייצמן את שאלת הגימנסיה העברית בפני הנשיא מסריק ושר־החוץ בנש בשעת ביקורו בצ׳יכוסלובאקיה בימים ההם.

לקראת התחלתה של שנת הלימודים החדשה התקיימה, בחודש אוגוסט 1925, אסיפה כללית גדולה של „הסתדרות בתי־הספר" במונקאץ׳. באסיפה זו הותוו הקווים המנחים של פעולת ההסתדרות על כל שטחיה ונבחרו מוסדותיה ומנהיגיה. השתתפו בה נציגים מ־26 ישובים — סניפים. האירגון היה כבר מסועף למדי, מאחר שבינתיים נוסדו בתי־ספר עממיים במקומות נוספים, ועל ידי כך נוצרו עתודות לגימנסיה העברית. מספר התלמידים בשתי הכיתות של הגימנסיה עלה והגיע ל־57 תלמידים. בהעדר אמצעים חמריים מספיקים עמדה לפני האסיפה הבעיה המרכזית של החזקת בתי־הספר שבערי השדה. המאבק בין המרכז לסניפים היה קשה מאד. הסניפים תבעו לשאת בכל ההוצאות כיוון שלא היה לאל יד ההורים המעטים לקיים בעצמם את בתי־הספר, שעה שביתר בתי־הספר העממיים היו ההורים פטורים מתשלום שכר לימוד, ואילו המרכז התגונן בפני הטלת עול כבד עליו, בידעו כי לא יוכל לעמוד בו. לא היתה זו שאלה כספית בלבד. מטרת המרכז היתה לטפח בכל קהילה עירנות ואחריות מקומית ולא לחנך להסתמכות יתר על ההנהגה המרכזית שתפתור את כל הבעיות. לדעת המרכז עשויה היתה יוזמה עצמית להבטיח הצלחה למפעל המשותף. תמיכת המרכז לסניפים היתה צריכה לסתום את הפער בין צרכיהם ליכולתם, אלא שביסודו של דבר

כיתה מכינה של הגימנסיה העברית בהדרכת ד״ר ח. קוגל ז״ל

ובתורת עיקרון חייבים היו הסניפים לקיים את עצמם. בעיה מרכזית אחרת היתה בעיית הגימנסיה העברית. קיומה החמרי לא היה מובטח כלל ועיקר. שכר הלימוד הממוצע לתלמיד עלה ל־44 כתרים צ׳יכיים לחודש — סכום גדול לגבי רוב יהודי המקום. הגימנסיה היתה זקוקה לא רק להוצאות שוטפות, אלא גם להוצאות השלמת הבנין קימעה קימעה. כן לא הוכר המוסד רשמית. על אף העובדה שהורים רבים, ביחוד ממניחי היסוד, הצהירו ששום דבר לא ירתיעם מלשלוח את ילדיהם אליו ואפילו ללא היתר רשמי, היה רוב ההורים נמנע מעשות כן בטענה שבניהם יבזבזו את שנותיהם לריק. היתה אמנם תקוה שבזמן הקרוב יגיעו להישג מוצלח בענין זה. ההכרה במוסד בשנת לימודים זו היוותה הישג גדול, — המאורע אירע חודש אחר פתיחת שנת הלימודים — ובכן נגולה אבן כבדה מלב המורים וההורים. באסיפה הכללית אי אפשר היה לעבור בשתיקה על פעולתו הענפה של ד״ר ח. קוגל בשנה אחת מאז קיבל לידיו את הענין, ומתוך התלהבות הביעו לו רחשי תודה בעד מאמציו וביקשוהו מאד לדחות את עלייתו לארץ־ישראל, כל עוד עניני בית־הספר תובעים את נוכחותו, שכן בלעדיו עלולים ההישגים להיבטל.

מלאה שנה לגימנסיה ועדיין התרוצצו תלמידיה ממקום למקום. לא פעם התנדבו תלמידים לעבודת הבנין להחיש את הגמר, ובשבתות באו קבוצות קבוצות לחזות בהתקדמות השבועית. משהוקם אגף אחד — שליש הבנין, זכו התלמידים סוף סוף לרגע הגדול של כניסה לביתם שלהם, לאולמות המרווחים ולמגרש רחב־הידיים. תמו הנדודים והידיעה, כי מעתה ואילך לא יהיו זקוקים עוד ל„גמילות־חסד״ של הכנסת אורחים, היו חוויות עמוקות. מיד עם הכניסה באחד בדצמבר 1925, קושטו הקירות בתמונות וחדר־המורים נמלא ספרים, מפות וצרכי לימוד אחרים, שנשלחו כתרומות מכל קצווי הרפובליקה. כשעברו אנשים ליד הבנין הגדול והלבן רחב לבם משמחה או מתמהון. הם לא נתנו דעתם איתה שעה על כך, שתקציב בתי־הספר הגיע באותה שנה לכדי שליש מיליון כתר צ׳יכיים, שמזה כוסתה מחצית הסכום על ידי יהודי קארפאטורוס, ואילו להשגת מחציתו האחרת דרושים היו עוד מאמצים על־אנושיים ממש. פעולות ההסברה, הוויכוחים, הנסיעות, ההרצאות והמגביות בוצעו ברובן על ידי ד״ר קוגל בעצמו.

היו מהאדוקים שהיו עוצמים עיניהם בעברם ליד בנין הגימנסיה ורוקקים כנגדו שלוש פעמים בהפטירם את הפסוק „שקץ תשקצנו״, אך כל זה לא עצר בעד גידול הבנין וצמיחתו. מוניטין יצאו למוסד, וממרחקים היו באים עתונאים וצלמים לספר עליו. באו גם אישים רשמיים שבביקוריהם היה המוסד מעונין, כדי לפרסם את טיבו ופעולתו. בשנת קיומה השלישית, כשבשלוש הכיתות למדו קרוב ל־100 תלמידים, ביקר במוסד הגוברנר בסקיד, סגנו רוז׳יפאל, ראש העיר מונקאץ׳ פטריגאלה ועוד אישים מכובדים, וכולם נתרשמו עמוקות ובצורה חיובית ביותר. ואכן שונה

הגימנסיה העברית במונקאץ׳

היה המוסד הזה מכל יתר המוסדות. דוגמה: החצרן היה אחד מראשוני הציונים, בחור משכיל חבוש שטריימל שהתפקר, מטופל בבנים ובנות, ששיגרם לגימנסיה והיו לו נציגים כמעט בכל כיתותיו. הוא עצמו עסק בלימודים בשעות הפנאי ויום אחד החליט להיבחן לשם קבלת תעודת בגרות. אתו יחד נבחנה בתו — היא כתלמידה מן המנין והוא כאֶכסטרן, כאשר קרה לראשוני המשכילים בגאליציה וברוסיה. ודאי שחצרן כזה לא היה חזון נפרץ ולא היה מצוי ביתר בתי־הספר *.

מורים עברים אזרחי המדינה ובעלי דיפלומה מקומית עדיין לא היו. רוב המורים היו יוצאי פולין וליטא. בדרכם לארץ־ישראל נתגלגלו למונקאץ׳ כדי לנוח מטלטולי הדרך, ליהנות קצת מהדימוקראטיה הצ׳יכוסלובאקית, להעניק משהו מרוחם לילדי ישראל, לאסוף קצת מזומנים ולעלות אחר כך לארץ־ישראל. בכל עשו המורים חיל חוץ מעשיית ממון, שכן אין קבצן מתעשר מקבצן... היו במוסד גם מורים חלקיים, צ׳יכים לא־יהודים שהושאלו מן המוסדות הממשלתיים. הם השתדלו להסתגל לאווירה המיוחדת ויהירבו לספר לתלמידי בית־הספר ממנו הושאלו בשבח זה שאליו הושאלו. לאווירה הקבועה של בית־הספר היו שייכים המפקחים למיניהם, שבאו לראות את הפלא, כיצד לומדים את חוקי ניוטון ופיתאַגורס בשפת ישעיהו ומשיחם. גם אורחים מחו״ל ומצ׳יכיה שנזדמנו לעיר בכוונה ושלא בכוונה, לא החמיצו הזדמנות לרשום את שמם בספר המבקרים וכן להאזין לשיחתם של התלמידים הצעירים. אולם רק התלמידים עצמם ידעו את אווירת המוסד. בעיקר המו כתלי המוסד מרוב פעילות ווַכחנות בקרב תלמידי הרביעית, החמישית ומעלה. גם מספר התלמידים עלה משנה לשנה. בשנת הלימודים 1927/28 — 120 תלמידים; 1928/29 — 124 תלמידים; 1929/30 — 143 תלמידים; 1930/31 — 199 תלמידים; 1931/32 — 232 תלמידים — גידול של כמאה אחוז בשנת הלימודים החמישית.

כמנהל הגימנסיה שריכז את הפעילות היהודית בכלל, כן גם התלמידים השתתפו בפעילות בכל עניני הכלל היהודי בהתאם ליכולתם, ואף יותר מכן. פעולת הקרן הקיימת לישראל והפעולה למען מפעלים ארץ־ישראלים וציוניים אחרים התרכזו במוסד, שממנו יצאו המתרימים, הגובים והמארגנים, וכן הסדרנים, מוכרי הכרטיסים ומקשטי האולמים בפעולות בעיר. כל זאת מחוץ לפעילותם בתנועות הנוער השונות.

רוב תלמידי הגימנסיה היו מאורגנים ב„השומר הצעיר״, אך במרוצת הזמן הופיעו נציגים בודדים של ה„בית״ר״. לא כל המורים ראו בעין יפה פעילות אירגון זו בתנועות

* חצרן זה י. ל. מושקוביץ שמו, חונן בכשרון ספרותי ניכר. הוא כתב ספר, „א וועלט וואס געהט אונטער״ („עולם שוקע״), שכולו סאטירה על חיי יהדות קארפאטורוס. בכרך זה אנו מפרסמים מכתב ששלח אל ד״ר חיים קוגל ז״ל. הכוס שעברה על יהדות מונקאץ׳ עברה גם עליו ועל רוב בני משפחתו — העורך.

ב„יום הפרח״ למען קק״ל במונקאץ׳

הנוער והיו נסיונות להצר את צעדיה, אך הדבר לא עלה בידם וגם היה עלול להתנקם ברוח החלוציות, ששררה בבית־הספר. לבסוף נסחפו גם המורים ברצון ושלא ברצון לפעילות מחוץ לכתלי בית־הספר. בישיבות, לפעמים בשעות לילה מאוחרות, נפגשו מורים ותלמידים יחדיו לפתרון בעיות, שדבר אין להם עם עניני בית־הספר. למחרת בשעת השעורים, חזר היחס בין המורה והתלמיד לרשמיותו. אמנם גם „רשמיות" זו שונה היתה לחלוטין מרשמיות היחסים בבתי־ספר אחרים. מעבר למחיצות שבין מורה לתלמיד איחדם רעיון התחיה והפגישה בארץ. לידי גילוי בא הדבר בימי ל"ג בעומר מדי שנה. התהלוכה בסך בחוצות העיר, כשקופסת הקרן הקיימת לישראל מתנוססת בראש הדגל הלאומי, עשתה רושם כביר על כל התושבים. היא היתה תמיד כעין מסע הישגים שנתי של הגימנסיה. תהלוכות אלו נסתיימו בריקודים ברחובות בשעות הערב ועשו זאת דווקא ברחוב ההומה מיהודים לפני בית־המדרש או ישיבת הרב.

המוסד השתכלל משנה לשנה גם בסידוריו הפנימיים, הרחיב את אופק התלמידים וחיזק את זיקתם לביתם. הוקמה ספריה וכעבור זמן — אולם התעמלות, ושניהם ציינו שלב נוסף בהתפתחות המוסד. היתה זו הספריה העברית היחידה בכמות ובאיכות בכל הארץ, ועד מהרה שירתה גם אנשים מחוץ לבית־הספר. בעיקר ניזונו ממנה בחורים שהתפקרו והגיעו אליה בכל מיני דרכים נעלמות. בנין הגימנסיה שימש מרכז תרבותי חשוב ונערכו בו הרצאות, כינוסים ועידות. בשנת 1926, למשל, התקיימה בו אוני־ברסיטה עממית עברית ובה הירצו כמעט כל מורי הגימ־נסיה. גם בסמינריונים לא נעדרו מורי הגימנסיה. הם השת־תפו בכל מפעל חינוכי וציוני בעיר, וגם מחוץ לעיר.

אל הגימנסיה, שמספר תלמידיה גדל, כאמור, מדי שנה בשנה, באו תלמידים אף מערי־השדה ומהכפרים הקרובים והרחוקים ואפילו מסלובאקיה ומצ'יכיה. כקוריוז יצוין, כי למד בה אפילו תלמיד נוצרי אחד, שבזמן קצר להפליא סיגל לעצמו את השפה העברית, ואפילו את רעיון התחיה הלאומית. ללא מעצורים נפשיים יכול היה לכתוב, למשל, בחיבורו „,הקרן הקימת לישראל' משמשת לגאולת אדמתנו מידי זרים..."

מעמדו של המוסד נתחזק בכל רחבי המדינה ורבו חסידיו, להוציא אנשים בעלי מחשבה שמרנית כאותו יהודי מכובד, סוחר ידוע בעיר, שהתפרץ פעם בשצף קצף, על כי שמע במו אזניו — אוי לאזניים שכך שמעו — את נכדו משנן את התורה האפיקורסית, כי האדמה כדורית היא ומסתובבת.

ככל שגדל המוסד ונתפרסם שמו כן רבו הוצאותיו, וד"ר ח. קוגל נאלץ לבלות בדרכים חלק גדול מזמנו ולכתת רגליו למקומות נידחים ומרוחקים במזרחה ובמערבה של הרפובליקה, כדי להסביר, לארגן ולגייס קהילות, מוסדות ואישים למען הענין. אולם ההוצאות רבו תמיד מן ההכנסות. בשנת 1930 עלה התקציב כמעט לחצי מליון כתר צ'יכיים ומזה כוסה רק חלק קטן ממקורות מקומיים.

מלחמת החרדים בבית־הספר העברי

עם תחילת שנת הלימודים החדשה, בספטמבר שנת 1933, נפתחו שלושה בתי־ספר עבריים חדשים בסואליאבה, הוסט וברהובו. מחוסר אמצעים נפתחו במקומות אלה רק כיתות א' עם מורה אחד, בו בזמן שאפשר היה לפתוח כיתות רצופות וגם מקבילות. בעיר מונקאץ' גדל מספר התלמידים ב־25%, ורבים לא נתקבלו מחוסר מקום. בבית־הספר העממי נרשמו קרוב ל־300 תלמידים, ובגימנסיה יותר מ־300. לכיתה א' בגימנסיה נרשמו 85 תלמידים ונפתחו כיתות מקבילות. ההכנסה משכר־לימוד בשנת 1932/33 בגימנסיה הגיעה לכ־80.000 כתר צ'יכיים, ובכדי להשיג את יתרת הסכום הנדרש, נאלץ הד"ר קוגל לצאת שוב לדרך ולהמציא את הכסף. אמנם כבר עמדה לימינו בימים ההם הסתדרות „תרבות" מסועפת ומאורגנת. אחרי ההצלחה והפירסום של המחזור הראשון, נרכשו ידידים ומוסדות חדשים רבים למוסד, אך גם אותם היה צורך לדרבן... גם בהרכב התלמידים חל שינוי. רבו הנערים והנערות מערי־השדה הרחוקות והקרובות, ועל כן היו מוכרחים לפתוח בשבילם פנימיה. פנימיה זו תחת פיקוחו של אחד המורים, שכנה בבנין בית־היתומים של הג'וינט, והיא איפשרה גם לתלמידי כיתות נמוכות לבוא העירה ולהמשיך בלימודיהם.

גידול מתמיד זה בחינוך העברי לא פקח את עיני החסידים לראות כי כל הקללות והגידופים, לא זו בלבד שאינם מזיקים אלא הופכים לברכות ממש. הם, ובראשם הרבי ממונקאץ', המשיכו בהתקפותיהם האוויליות והמגוחכות. הזדמנות לכך מצאו תמיד, בשעת פתיחת שנת הלימודים ובסיומה, בחגיגות — יובלות ועצרות מדיניות — וכן כשפקדו את הארץ אסונות כמגיפות, שטפונות ושריפות. הרבי וחסידיו ראו בהם אותות לעונש מן השמים... הזדמנות כזו היתה בשלהי שנת 1933 בחגיגות 15 שנות קיום הרפובליקה הצ'יכוסלובאקית, עת הועלו דרישות המיעוטים הלאומיים. בהזדמנות זו מצאה כת החסידים שעת כושר להפגנת נאמנותם הבלתי מסויגת למדינה, שלא כציונים... הדרשות והכרוזים בישרו שוב מלחמה קשה עד חרמה. להדגמה נביא את אחד הכרוזים ככתבו וכלשונו:

"חברה „שומרי תורה" דק"ק מונקאטש יצ"ו

אויפרוף!

ואתה כי הזהרתו וגו'
ואתה את נפשך הצלת
(יחזקאל ג' כ"א)

„אן אללע יודישע עלטערן הי"ו וואס גלייבן אין דער הייליגער תורה אונד אין דברי חכז"ל מיר װענדען זיך צו יעדען פאטער אונד מוטער מיט דער ווארנונג למען השם ותורתו נישט ווידער אריינצופאלען אין דעם שעדליכען וועג פאן דיא ציוניסטישע שוהלע אדער גימנאזיום. וואס איס פין אללע גרויסע וועלטס רבנים געאסרט, ווייל פון דארט קימען ארויס איינפאכע אפיקורסים וואס לייקענען אב די תורה און שפעטען פאן אללע מצוות השי"ת. זיי מאכען לצנות פון דברי חז"ל און פערגיפטען יידישע הארטץ מיט כפירה ומינות ר"ל (מאסקענבעללער תערובות אויספליגע עצט).

די עלטערן וועלין קינמאהל נישט קענען פאר־ענפערין אויף דער וועלט און אויף יענערוועלט דעם גרויסען חטא וואס זיי האבען בעגאנגען געגען די אונשולדיגע קינדער מיט דעם וואס זיי האבען זיי פון די תורה ואמונה אוועקגעריסען אונד זיי אבגעשניטען פון יידישע דת...

...מיר האבען שוין מעהר מאהל אנגעוויזען אויף דעם גרויסען פארלוסט וואס דאס יידישע הויז ליידעט ווען מאן לאזט די קינדער שטודירען אין זאלכע שוהלען אונד אפענטליכע אנשטאלטען וואס זענען נישט אינטער דעם צוואנגס שוהל געזעטץ ווייל זיי ברינגען דאס אומשולדיגע קינד צו חלול שבת קודש און מינות ח"ו און וויפיעל האבען שוין פערלאזט דאס יידישע הויז און האבען מצער געוועזן זייערע עלטערן ל"ע מיט חרפות און בישות ר"ל. דאהער בארעכנעט אייך יעצט ווען עס איז נאך עטוואס צייט — שפעטער וועט די חרטה שוין נישט נוצען — פיהרט די קינדערליך אין דרך פון אונזערע אבות ואמהות ובזכות זה וועט השי"ת העלפען צו זעהן נחת פון די קינדער עד ביאת הגואל בב"א.

חברה „שומרי שבת" מונקאטש יצ"ו
העומדת תחת השגחת כ"ק אדמו"ר הרב אבדק"ק והגלילות שליט"א."

"מונקאטש, יעש"ק פ' בלק תרצ"ד לפ"ק.

בית־דין צדק דק"ק מונקאטש והגליל יצ"ו.

ב"ה

„גם ידינו תחזקנה לזה, לחבורה הנעלה הזאת, ואין די באר ואין די עולה בחרט עלי גליון הכפירה ר"ל של בתי הציוניים למיניהם וספרי מינות אשר ילמדו לנערי בנ"י ויתפשום לשמד ממש כפירה בעיקר ר"ל ובזאת עינינו ראו ולא זר ובפרט כי המפורסם א"צ ראי' כלל.

על כן באנו להזהיר עוד הפעם לאחבנ"י בקהלתינו והגלילות. השמרו והזהרו ומי שלא יזהר בזה ח"ו הרי הוא אובד חזקת כשרותו ולא ימנה לשום דבר שבקדושה! ויגזרו המה לבושת ולדראון, ולהשומע יונעם וכט"ס ונזכה לישועה בכ"י וגאולה קרובה ב"ב.

יעש"ק בלק תרצ"ד, מונקאטש יע"א
חיים אלעזר שפירא והדיינים."

בו בזמן שהופיעו כרוזים כאלה וכדומיהם הופיעו גם מודעות „בפקודת בית הדין — גױעשע גימנאזיעס זענען כשר" — מאחר שחששו שמא יתבעו אותם לדין בגלל הסרת לבם של ההורים משיגור ילדיהם לבתי־הספר הממשלתיים...

בשנת 1934, כשפרצה מגיפת טיפוס בעיר מונקאץ', ניספו בה שני ילדים — אח ואחות — שהיו תלמידי בית־הספר העברי. הרב מצא הזדמנות זו כשרה לדרוש בבית־הכנסת הגדול ולהוכיח קבל עם ועדה את ההורים השכולים על חטאם, כי במו ידיהם עוללו לעצמם את אשר עוללו... אכזריות זו עוררה נגדו אפילו את חסידיו שטענו כי הפעם הרחיק לכת. אחרים דיברו בגלוי על חילול השם מצדו, אך כדי להצטדק בפני הקהל פירסם כרוזים שדרשתו היתה בהסכמת הורים רבים. לאחר מכן נודע

הרבי חיים אלעזר שפירא

כי לא היו דברים מעולם ושהחתימות שנאספו כביכול למטרה זו היו מזויפות, כפי שנתברר מן ההכחשות שהופיעו בעתונות. אין פלא איפוא שלא פעם הופיעו נערים ציונים והפריעו בצעקותיהם את הדרשות הללו וגם הגיעו לידי תגרות ידיים וזריקת ביצים סרוחות על ראש הרבי...

מחליפת מכתבים בין הקהילה להנהלת הגימנסיה בשנה

זו אנו למדים, כי הקהילה דרשה במפגיע למסור לה את שמות התלמידים, שהפריעו את דרשות הרב ב„שבת־תשובה", ב„שבת פינחס" וב„שבת חול־המועד סוכות". מאחר שלא הוכח כלל כי המפריעים היו תלמידי הגימנסיה תשובה", ב„שבת פינחס" וב„שבת חול־המועד סוכות". נגד המוסד והם הגיבו במחאה חריפה נגד העלילות.

בחליפת מכתבים אחרת משנה זו מוצאים אנו פנייה מוזרה של הקהילה אל הגימנסיה להמציא לה תוך 14 יום את שמות המורים, תעודותיהם, רשימת ספרי־הלימוד, שמות התלמידים, הוריהם ומקומות מגוריהם. משקיבלו את התשובה הנאותה לא ניסו עוד להעלות משאלות כגון אלה... אולם בכך לא תמה פרשת היחסים בין הקהילה לגימנסיה. לימין הראשונה עמדו אירגונים ומוסדות שהיו מוכרחים ל„פעול", אחרת לא היתה זכות לקיומם. אגודות „מגיני דגל התורה", „שומרי תורה", „דרכי תשובה" ואגודות אחרות כיוצא בהן הירבו במעשי חוליגניות פשוטה כמשמעה. הם לא יכלו לפעול במישרין נגד הגימנסיה, ועל כן פעלו נגד הרבנים שהיו יריבים לרבי שלהם ממונקאץ'. אך נסתיימה המלחמה נגד הרבי מבאלז בגירושו ממונקאץ' והנה נתלקחה המלחמה נגד הרב מספינקי. מעשי אלימות וחילול הקודש כמו טינוף בית־כנסת של חסידים שלא מכת שלהם; הנחת מסמרים במיקווה בשעת טבילה וכדומה היו דבר יום ביומו. השחיתות פשתה בקרב מנהיגי הקהילה עד לזוועה. משרת „ראש הקהילה" נקנתה ב־10.000 כתר צ'יכיים, וחברות בהנהלה אפשר היה לקנות ב־1.500 כתר צ'יכיים.

במבחן, 1933—1938

הדי השתלטותו של היטלר

קארפאטורוס, ומונקאץ' בכלל זה, היתה רגישה לכל המתרחש בעולם הגדול הן במזרח הן במערב, אך משני העברים גם יחד לא הגיעו בשורות טובות. הנוער הלומד בגימנסיה והעובד מאחורי דלפקי החנויות ובסדנאות היה ער למתרחש ופעיל בוויכוחים ובמעשים. תסיסה זו הקיפה בעיקר את הנוער היהודי. נושא התעניינותו של הנוער הלא־יהודי היה שונה בתכלית, ורק לעתים נדירות ביותר נמצאו נקודות מיפגש בין הנוער היהודי ללא־יהודי. מאורעות עולמיים כעליית היטלר לשלטון, בראשית שנת 1933, נגעו קודם כל ביהודים ורק בעקיפין גם בנוער הלא־יהודי. בנוער ההונגרי, בעיקר זה הלאומני, התעוררו החלומות הנושנים לספח את החבל אל המולדת ההונגרית. חלומות אלה היו קודם עמומים, ורק בשנים שלאחר מכן, עם התהוותו של הציר רומא — בודאפאשט — ברלין העלו גידים ובשר וקרמו עור. הנוער האוקראיני, שזה עתה הנצו בו פרחי האינטליגנציה, חלם את חלום התגשמות האבטונומיה, אלא שריב הלשונות ועניני אידיאולוגיה פנימיים בילבלו לפי שעה את מעשיו. הצד השווה שבין הנוער ההונגרי לאוקראיני, שאלה ואלה לא התענינו ביותר בעליית היטלר, ואילו הנוער היהודי הבין מיד, כי חלה תמורה מהפכנית בחייהם, הן במה שנוגע לקיומם בגולה והן בכל הקשור בבנינה של ארץ ישראל. מובן, איש לא העלה אז על דעתו את השתלשלות המאורעות שבאה אחרי כן, שגם הדמיון לא יכול לשערה.

בחודש מארס 1933 הכריז גארינג בפני עתונאי חוץ־לארץ, כי בעצם לא קרה דבר, אלא לכמה אלפי קומוניסטים בלבד. באשר ליהודים, הרי פיטרו ממשרותיהם רק את אלה מביניהם שהיו סוציאלדימוקראטים. כל השמועות בדבר רדיפות וחילול בתי־קברות יהודיים אינן אלא עלילות שוא והשמצות... הללו מבין היהודים שלא הלכו שולל על ידי התעמולה הנאצית וגרוריה, הסיקו את המסקנה הנכונה היחידה. בקארפאטורוס גברה מאד ההתענינות באפשרויות העליה. הוועד למען ארץ ישראל העובדת, שמרכזו היה במונקאץ', קיבל יום־יום הרשמות לעליה לא רק מן השכבות הדלות, אלא גם משורות המעמד הבינוני, וגם מקרב הסוחרים האמידים למדי. בגלל המחסור בסרטיפיקאטים העמידה תסיסה זו את ההסתדרות הציונית המקומית לפני בעיות רבות, ומערכה קשה ניטשה על כל סרטיפיקאט. בינתיים הופר גם שלום הבית בתוך המחנה הציוני עצמו. הרביזיוניסטים החלו בהתקפותיהם על המוסדות הציוניים ובכלל זה על הגימנסיה העברית במונקאץ' ועל ד"ר קוגל העומד בראשה. הגיעו הדברים לידי כך, שאחד הרביזיוניסטים נדון לשבועיים מאסר ולתשלום קנס גבוה בגלל השמצת המוסד. היתה זו שנת הירצחו של ח. ארלוזורוב, כשהקרע בתנועה הציונית הגיע לשיאו, והדבר השתקף גם בקארפאטורוס. אף־על־פי־כן מצוינת שנה זו בחיי יהדות קארפאטורוס בעליה רבה בתנועה הציונית ובחינוך העברי. מצבה הטראגי של יהדות גרמניה שימש רקע לכל, אף כי לא כדבר המובן מאליו. מצב זה תבע הסבר היסטורי וסוציולוגי, ולא קל היה לשכנע את הדוגלים בסיסמה: „אצלנו לא יכול לקרות כדבר הזה". בכל זאת החלו כמה מתבוללים לפשפש במעשיהם ולבדוק מחדש את תורותיהם. ההד הרב שעורר הקונגרס הציוני הי"ח שהתכנס בפראג סייע הרבה לכך. הפעם יצאו לקונגרס גם משורות הנוער, שזה עתה סיימו את לימודיהם בגימנסיה.

החוגים הציוניים הגבירו פעולתם בכל השטחים ו„המפלגה היהודית" הפגינה לא פעם את יכולתה בפני הממשלה ובפני ציבור בוחריה. שאלת יהודי קארפאטורוס

לא ירדה מסדר היום בדיונים של ועדות ממשלתיות שונות. „המפלגה היהודית" היתה חייבת לעמוד בשער נגד האירגונים השונים בקארפאטורוס ובטאוניהם שהתקיפו את היהודים והאשימום בהאשמות הידועות של ניצול האיכרים ונישולם. האשמות כאלו ואחרות נפלו על אזניים שומעות ולבבות פתוחים, בגלל התעמולה הנאצית שהיתה מגניבה ללבות רבים הרהורי רעל על היהודים. „הקול הקארפאטורוסי" (עתון יומי ברוסית, שהופיע באוז׳הורוד) ששפך את חמתו על יהודי קארפאטורוס ללא כל רסן והסית את האוכלוסיה הרוסית נגדם, דאג גם לאלה החוששים מפני ה„בולשביזם". הוכח להם שהיהודים עומדים בראש הבולשביקים ואחראים למצב ברוסיה הסובייטית. יתר מכן: בקארפאטורוס גופא הקימה הממשלה הצ׳כית „ארמונות מפוארים" לבתי־הספר היהודים. „...במקום ההונ־גרים הבלתי מהימנים והיהודים בעלי החשבונות, עלינו לרכוש בשביל האידיאה המדינית את הרותנים. ברגעי משבר ישתפו ההונגרים פעולה עם אויבי המדינה, ואילו על היהודים אין לסמוך, באשר הסולידאריות שלהם תלויה אך ורק במצב הבורסה... בקשתנו היא איפוא שהממשלה תשנה את מדיניותה לגבי הרותנים ושלא תתמוך בעתונות ההונגרית והיהודית, אלא ברותנית בלבד..." כך כתב העתון הנ"ל.

בדרך זו רצו חוגים אלה להשיג את עצמאותם. נציגי היהודים היו מוכרחים תמיד להגיב בעתונות, בפארלמנט ובאסיפות, כי הרי לא היה כוחם אלא בדיבור או בכתב.

בקהילות כמעט שלא התקיימו מוסדות סוציאליים וחינוכיים, ואפילו מוסדות דתיים לא היו בתחום פעולותיהן של הקהילות.

ב„ישיבה" של הרבי ממונקאץ׳ פרצה שביתה, אפשר, שביתה ראשונה בתולדות הישיבות, שנמשכה שמונה ימים. היא פרצה בגלל רצונם של בחורי הישיבה למנות או לבחור בהנהגה מתוכם, ולא לקבל הנהגה הממונה מ„גבוה". ב„תקיעת כף" התחייבו הבחורים שלא להפר את השביתה. לבסוף הושגה פשרה שמחצית ההנהגה תיבחר על ידיהם ומחצית תמונה על ידי הרב. הרקע לשביתה — אי־שביעות רצון מההנהגה שלא דאגה כראוי למזונותיהם של הבחורים ולענינים חיוניים אחרים. כדבר הזה קרה גם לפקידי הקהילה במונקאץ׳ שלא קיבלו את משכורתם, כי הכסף בוזבז למטרות שונות, והיו ממש רעבים ללחם. הגיעו הדברים לדי תיגרות ידיים, עד שלבסוף התערבה הממשלה ומנתה „קומיסר" שתפקידו היה לא בלבד לנהל את עניני הקהילה עד לבחירות הקרובות, אלא גם לחקור את המצב, ולמסור דו"ח לממשלה. בינתיים נודע, כי האחראים לעניני הקהילה שרפו מסמכים וספרי חשבונות, כדי להעלים ולטשטש את המעילות. על יסוד הדו"ח יצא התובע הכללי הממשלתי בכתב אשמה נגד הנהלת הקהילה. וכך נשתרש הרעיון לייסד קהילה על יסודות חדשים, וחברי „המזרחי" הם שנטלו על עצמם את היוזמה לבצע את הדבר.

נתברר איפוא שוב כי רק הציונים מסוגלים להעלות את יהדות קארפאטורוס על פסים נכונים. המחנה של א"י העובדת גדל והלך משנה לשנה. ב־22 לאפריל 1934 התקיימה במונקאץ׳ ועידת היסוד של הסתדרות עמלים חלוצים „העובד" בצ׳כוסלובאקיה. עשרות צירים מכל חלקי המדינה, שייצגו מאות משפחות בעלי מקצוע ובעלי מלאכה, התאספו יחד ובררו את בעיות בנין הארץ ותפקיד „העובד" בתוכו. האירגון נועד להקיף בעלי מקצוע ובעלי־מלאכה בגיל 25—37 שלא יכלו להצטרף למפעל ההכשרה של „החלוץ". מטרתו של „העובד" היתה מטרתו של „החלוץ" — להשתלב בארץ במחנה הפועלים המאורגנים. עד עלייתם היתה שומה עליהם להיות פעילים בליגה למען א"י העובדת ובקרן קימת לישראל, ללמוד עברית, לקנות ידיעות יסודיות בציונות, לרכוש מקצועות פרודוק־טיביים ולהשתלם בהם. „העובד" צריך היה להיהפך לגורם

שלושה דורות בוולובוי: חברי „העובד", „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר"

חינוכי גם בחיי היהודים בגולה, במאבקם להעסקת יהודים במפעלים ממשלתיים וציבוריים ולעבודה מאורגנת. ד"ר ח. קוגל, שחזר אך זה מביקורו בארץ, שלמה תמיר מתל־יוסף, שליח ההסתדרות, נחום בן־ארי מעין חרוד וישעיהו שטרנבך מוולובץ תיארו בהרצאותיהם את מצב היהודים במדינה, שמעמדם המשקי נהרס והולך עקב המשבר הכלכלי ונטל המסים המעיק עליהם יותר מאשר על חלקים אחרים של האוכלוסיה. ונוסף לכך הם סובלים מהגבלות החלות למעשה על היהודים, אף על פי שמבחינת החוק שווי זכויות הם. כן הובא לידי ביטוי הצורך הגדול בעליית עובדים המונית. יסוד „העובד" היתה חוליה בשלשלת המאמצים של הסתדרות העובדים בא"י להבראת חיי היהודים ולצירופם לעבודת הבניה בארץ־ישראל.

אכן הועידה עוררה הד רב בקרב היהודים והבלתי יהודים. בעקבות „העובד" החלו להתארגן במסגרת „הפועל הדתי" גם הפועלים הדתיים. גם הציונים הכלליים לא פיגרו אחריהם וחיפשו דרך לאירגון הפועלים בשורותיהם. שנה זו היתה מבורכת בכינוסים, ועידות ופגישות שעמדו כולם בסימן העליה הכללית של המחנה הציוני החלוצי. לא במעט סייעו לכך דבריהם המלהיבים של המנהיגים ד"ר ח. קוגל וד"ר ד. שטרנבך שחזרו מביקור קצר בארץ. ההתענינות בנעשה בארץ היתה רבה מאד, ושניהם נאלצו לחזור על הרצאותיהם. בחשאי פנו אליהם גם בעלי רכוש שהתענינו באפשרויות השקעה, מסחר והקמת מפעלים בארץ. בינתיים הגיעו מכתבים מא"י בהם סיפרו הכותבים על חויות הפגישה של עולי קארפאטורוס עם חבריהם הוותיקים, והדברים עוררו הד חזק.

„המפלגה היהודית" התכוננה במרץ לקראת הבחירות החדשות לפארלמנט בשנת 1935. לשם כך היו צריכים לחדש את ההסכם הקודם עם מפלגת המיעוט הפולני, וכן עשו. אף־על־פי שבחירתו של מסריק בפעם הרביעית היתה מובטחת נשמעו בשאלה זו קולות פאשיסטיים ואנ־טישמיים. המפלגה היהודית ציינה את בחירתו בסיפוק רב, אבל היה עליה גם להאזין לקולות שנתלוו במערכה על בחירתו. בחיי ההסתדרות הציונית החריפה המלחמה עם הרביזיוניסטים. פעולותיהם המזיקות והמתבדלות גברו והלכו. הם ניסו אפילו לייסד בקארפאטורוס אירגון משלהם לבתי־ספר עבריים בשם „יבנה".

שלהי שנת 1934 הביא הפתעות בלתי נעימות ליהודי צ'יכוסלובאקיה. גברה האנטישמיות — ודווקא בארצות ההיסטוריות. החל הדבר בענין שלא נגע כלל ליהודים. הסטודנטים הצ'יכיים והגרמניים רבו ביניהם על סמלי האוניברסיטה המסורתיים—„אינסיגניות" בלע"ז. משנתלהטו היצרים פנו אלה ואלה נגד היהודים. להפגנות בפראג היתה משמעות מיוחדת לרגל הבחירות לפארלמנט, וגלגלי המכונה האנטישמית החלו איפוא לסוב במלוא הקצב. לחריקתם נצטרף „ניגונו" של הרב שפירא וחסידיו, ובשעה שגלי האנטישמיות עמדו להציף את צ'יכוסלובאקיה, קם רבה של מונקאץ' ונתן ידו לשונאי ישראל. והוא עשה כך כדי להנחית מכה על הציונים הפושעים בהשתעשעו בתקוה להקים את „הלשכה" הארצית שבאמצעותה רצה להשתלט על כל הקהילות בקארפאטורוס ועל מאה אלף יהודיה. ושוב קפץ רוגזו של הרב על הציונים ועל הגימ־נסיה העברית. בתי־המדרש נתמלאו שוב נרות שחורים, סמל החרם. האיומים להטריף סחורתו של חנווני עלוב, באם לא יוציא את ילדיו מבית־הספר העברי — איומים שבוצעו לפעמים — והאזהרות מפני הרופא הציוני לא פסקו. הרב לא נלאה לבקש מאת הממשלה, כי תסגור את הגימנסיה העברית, המרביצה אפיקורסות (אגב ענין זה נסתיים בפסק־דין נגדו: מאסר ל־20 יום או קנס של 1000 כתר צ'יכיים ותשלום כל ההוצאות). הוא אסר על עניים מרודים ליהנות מעצים להסקה שחילקו הציונים. הפעם חכמו חסידיו באמרם שאם העצים אסורים אין דינם אלא לשריפה. נמנו וגמרו ושרפו... ורחוב במונקאץ' ע"ש של ר' יהודה הלוי פגע ברגשותיו הדתיים. לדעתו חייבים לשנותו ל„דרכי תשובה"... נוכח כל אלה לא יכול הנוער להתאפק ולא אחת יצא מכליו והגיב... בהטלת פצצות־סרחון. אכן הנוער לא הסתפק בהפגנות כאלה, הוא עסק גם בפעולות חיוביות. עלייתם של 130 איש לארץ, שלווּ על ידי המונים יהודים, עשתה רושם עצום על הציבור. אך כל זה לא היה בכוחו לשבור את שלטונו הרב של הרבי וחסידיו. הקשר בין „חצר" הרבי לבין מפלגת האגרארים נעשה אמיץ. הבחירות לקהילות מונקאץ' שהתקיימו באותם הימים הוכיחו את קיומה של חסות ממשלתית לאנשי השררה היהודים.

ובינתיים נעשה המצב ברחוב היהודי קשה מיום ליום. השפעת המתרחש בגרמניה נעשתה מורגשת. המלחמה על עמדות כלכליות ותרבותיות בין הצ'יכים לגרמנים נהפכה עד מהרה למלחמה בין ארים ללא־ארים (קרי יהודים). חוסר העבודה ביחוד בקרב הנוער האקדמאי היה מייאש, ואילו מצב הנוער האקדמאי היהודי היה קשה שבעתיים. נישול שיטתי של יהודים ממשרות ציבוריות הוא מסימני הזמן. באוניברסיטה הגרמנית בפראג הוגשמה אַריזאַציה מוחלטת, ועדיין היה מספר התלמידים היהודים הנדחקים לבתי־ספר גבוהים הולך ורב.

הבחירות לפארלמנט

הבחירות אל הפארלמנט, שהיו עתידות להתקיים ביום 19 במאי 1935, מישמשו ובאו, והן דחקו כל יתר השאלות לקרן זווית. עלייתן הצפויה של מפלגות הימין הדאיגה את לב הקהל הדימוקראטי, ובמיוחד את היהודים שחרדו לבאות. התענינות רבה עוררו התיקונים בחוקת הבחירות שבה היה תלוי מעמד „המפלגה היהודית" וקיומה. מגמת השלטונות היתה לבטל את המפלגות הקטנות ולכן הפעילו חוק שלפיו נקבע מינימום של 25.000 קול לכל ציר במחוז, ומינימום של 125.000 קול בכל הרפובליקה, ומפלגה שלא תגיע למינימום זה, יאבדו קולותיה. היות והמיעוט היהודי מפוזר היה בכל המדינה ואחוזם באוכלוסיה לא היה שווה בחלקים השונים של המדינה, התקינו מינימום מיוחד ליהודים, וכן לפולנים: למחוז — 20.000 קול, ולמדינה — 50.000 קול. באופן כזה ניתנה האפשרות למפלגה היהודית

להמשיך בפעולתה ולהציע את מועמדיה בבחירות. נגד הזכויות המיוחדות ליהודים הגיחו האנטישמים, ואליהם הצטרפו הצ׳יכו־יהודים המתבוללים. אחוז החסימה הועלה מחדש, וההחלטה היתה לרעת היהודים והפולנים. נקבע מינימום כללי של 120.000 קול בלי יוצא מהכלל (למחוז 20.000 קול לפחות). לשוא יצא ד״ר גולדשטין נגד זה בחריפות והוכיח שתקנה זו היא נסיגה מהדימוקראטיה. פירוש הדבר היה סכנה שהמפלגה היהודית לא תשיג אף ציר אחד. בבחירות הקודמות נלחמה המפלגה היהודית שכם אחד עם המיעוט הפולני ויחד השיגו רק 104.000 קול. עכשיו, אם גם חודש ההסכם, הרי לא היה בו כל ממש, מאחר שבמיעוט הפולני חל פירוד. מן הנמנע היה להתחבר אל מיעוט לאומי אחר — מסיבות מדיניות. וללכת לבד — משמע היה להיות צפוי אלי כשלון חרוץ. באסיפת המפלגה היהודית שנתקיימה בחדש אפריל במוראבסקה־אוסטרובה הוחלט על הסכם עם הסוציאל־דימוקראטים הצ׳יכיים. ההסכם היה טכני בלבד ולא אידיאולוגי, והובטחו שני צירים למפלגה היהודית: ד״ר ח. קוגל וד״ר א. גולדשטין. נשיא „המפלגה היהודית" ד״ר מרגולית התנגד להסכם זה והסתלק מהנשיאות. אך גם הפלג שהתנגד להסכם הבטיח להצביע עם הרוב. קרע זה לא היה לטובת הענין, אך לא היה מוצא אחר. הרביזיוניסטים הצטרפו למעשה אל מפלגת התעשיה, האנטישמית במדיניותה הכלכלית. בראשם עמד ד״ר שפיגל שלמראית עין הוצא מהמפלגה הרביזיוניסטית עד אחרי הבחירות. ליהודים האורתודוכסים הובטחה „הלשכה", ובמחיר זה הלכו כסומים בארובה אחרי מנהיגיהם התועים והמתעים. כינוס רבנים שיגר מכתב תודה למיניסטריון הפנים בעד „הטובה" הגדולה שהואיל לעשות בזה ליהדות קארפאטורוס.

ושוב יצא כרוז מטעם הרב בזו הלשון:

„חיים אלעזר שפירא
אב״ד דק״ק מונקאטש והגלילות

הנה בענין בחירת צירי המדינה שמחויב כ״א לתת דעתו עליו, רבים יקילו להם ויחשבו בזדון או בשגגה שאין זה נוגע כלל לדת יהודית!

לכן מצאתי א״ע מחויב להשמיע במרום קולי כי עפי״ד תוה״ק אסור לסייע באפס כל דהיא לבאי כוח הציונים והמינים ואפיקורס ישראל כ״ש דפקר טפי לאשר העמידו כקאנדידאט שלהם בן סורר ומורה מדרך התורה הכופר המסית ומדיח את ילדי בנ״י בהעברעישע־גימנאזיום שמשם תצא מינות ואפיקורסות על ה׳ ועל משיחו ועל תורתנו הקדושה והאמונה המורשה מאבותינו ורבותינו ז״ע כידוע וע״ז מחויב כל אחד לעמוד בפרץ ולמחות במסירת נפש ממש!

וכל איש ואשה מנוער ועד זקן שיחוו דעתם בבחירת הפארלאמענט או סיים על ליסטע הציונית הנ״ל הם מסייעים לידי עוברי עבירה ונותנים יד לפושעים, ודבר זה כתוב בתורה ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת! ונא כ״א לעצמו אל יכווה בגחלת אש לטותא דרבנן ח״ו!

ובעיקר נתינת השטימען! הכל יודעין דעתי כמאז כן עתה כי אנו מושבעים ועומדים עפ״י התורה לקיום דרשו את שלום העיר ויען כי ראש שר מדינה זו (קארפ. רוס) האדון הנכבד א. ראזשיפאל יר״ה רצונו ומאוויו בעד ליסטע נומער 1 להפארלאמענט וסענאט וואהלען (ביום 19 במאי למספרם) מני לא תזועו וככה אבקש מכל אנוש הי״ו ובפרט כי הממשלה הרוממה והמיניסטער טשערנע יר״ה בראשם בעה״י עשה ויעשה טובות בענין מעמד הקהילות אחב״י ושילום חובותם (סאנירונג דער געמיינדען) הלואות והחזקת הקאנצליי ארטה׳ לפ׳ קארפ׳ רוס ועוד טובות אשר אין באר עולה פה, והשי״ת הנותן כוח לעשות חיל יטה לבבם לעשות חסד עמנו ועם דת תורתנו עד ביאגצבב״א ולהשומע יונעם ותבוא עליו ברכת טוב!

באעה״ח אור ליום ה׳ כ״ח למב״י תרצ״ה מונקאטש יע״א.

חיים אלעזר שפירא."

בצורה דומה, אם גם בסיגנון חילוני, יצאו גם הרביזיו־ניסטים וגם ההונגרים הלאומנים נגד המפלגה היהודית, ובעיקר נגד מועמדותו של ד״ר קוגל. הם הפיצו נבואות שוא שכזבן היה שקוף למדי, אבל קיוו להוליך בהן שולל את ההמונים, אך הפעם יצאו כולם חפויי ראש. תוצאות הבחירות הראו, כי אף מועמד יהודי אחד מיתר המפלגות לא נבחר ושאת היהודים אין מייצגים אלא צירי המפלגה היהודית בלבד. יתר על כן, השוואת תוצאות הבחירות עם תוצאות הבחירות משנת 1929 הוכיחה, כי האגראריים הפסידו הרבה מאד בקארפאטורוס, ואילו הסוציאלדימוק־ראטים גדלו במקומות מסויימים, ביחוד בישובים בעלי אוכלוסיה יהודית גדולה, כדי 100%. נמצא כי באוכלוסיה היהודית חלה תזוזה לקראת הכרה לאומית, ונחלש מעמדם של המנהיגים השמרנים־דתיים. לפי הערכה נתנו היהודים 80—90 אלף קולות לסוציאלדימוקראטים. את התמורה המהפכנית הזאת בהכרה העצמית היהודית יש לזקוף במידה גדולה לשכבה הצעירה, שהגיעה לבגרותה והשתתפה בבחירות בפעם הראשונה. הדור הצעיר עמד ברובו לימין התנועה הציונית. דור זה עתיד היה לחולל מהפכה ביהדות קארפאטורוס אלמלא השואה שעקרה הכל.

הוועידה הציונית בקארפאטורוס שהתקיימה בימים ההם במונקאץ׳, הוכיחה אף היא כי מאחרי הכוחות הוותיקים מתמשכת שורה ארוכה של בני נוער המוכנים ליטול על עצמם תפקידים ציוניים כאן, ואף לעלות ארצה בלא חשבונות רבים. והוועידה הארצית של „החלוץ״ בצ׳י־כוסלובאקיה, שהתקיימה אף היא במונקאץ׳ במאי 1935, היתה בגדר מאורע לנוער היהודי בארץ זו. כ־150 באי־כח של הסניפים המקומיים וכ־350 חברים מכל קצות המדינה השתתפו בה. בוועידה בא לידי גילוי גידולה של תנועת „החלוץ״ בצ׳יכוסלובאקיה. ב־98 סניפים מקומיים היו אז יותר מ־1500 חברים, רובם הגדול והמכריע בחלק המזרחי של צ׳יכוסלובאקיה. וכ־700 חברים נמצאים ב־28 פלוגות הכשרה בכל רחבי המדינה. רעיון החלוציות הלך וכבש את לבבות הנוער. ואכן לא היה לו לנוער שום סיכוי לחיות חיים הוגנים בארצות מגוריהם. וכך נעשתה החלוציות לתנועה המונית ממש, שעתידה היתה למלא תפקיד חשוב בחיי היהודים בארץ זו ולרכוש לה השפעה עצומה בקרב הנוער.

גם הוועידה הזאת הראתה לדעת שמרכז הכובד של התנועה הציונית נמצא בקארפאטורוס. 52% מסניפי החלוץ נמצאו שם (שנה קודם לכן היו רק 30%) ו־50% מהחברים בהכשרות באו משם. בוועידה דנו גם בשאלות הבחירות לפארלמנט, ופה אחד הביעו את אמונם בד״ר ח. קוגל כבא־כוח המפלגה היהודית בקארפאטורוס. בוועידה הוחלט להקים משקי עזר (גני ירקות וכו׳) ליד פלוגות ההכשרה ולנהל משא ומתן עם הגורמים הפוליטיים בדבר העסקת חברי הפלוגות בעבודות שונות בכל מקום.

אם נוסיף לכך כי בשנה זו התקיימה גם הוועידה השניה של „העובד״ שבעקבותיה עלו החברים הראשונים לכפר יונה, נוכל להגיד בלי הגזמה שהיתה זו שנת שפע וברכה לרעיון הציוני.

הוועידה האחת־עשרה של ההסתדרות הציונית בצ׳י־כוסלובאקיה החליטה להקים בא״י ישוב על שמו של הנשיא ת. ג. מסריק כאות הוקרה לנשיא הישיש שמלאו לו 85 שנים. כפר מסריק נבנה על ידי תנועת „השומר הצעיר״ מיוצאי קארפאטורוס ותלמידי הגימנסיה העברית במונקאץ׳.

מצב יהודי קארפאטורוס בעיני ד״ר חיים קוגל

ייצוג היהדות הקארפאטורוסית על ידי ד״ר ח. קוגל בפארלמנט עורר התלהבות ותקוות. צילומי הצירים הובאו בעתונות עם פרטי תולדות חייהם ופעולותיהם הציבוריות עד כה. עתונאים היו עורכים ראיונות עמהם ובעיקר רצו לדעת את התכנית לגבי יהדות קארפאטורוס. והנה סיכום תמציתי מאחד הראיונות עם ד״ר קוגל מיד לאחר היבחרו.

שאלה: האם מיוצגת המפלגה היהודית בפארלמנט כגורם פוליטי עצמאי?

תשובה: ההסכם בין המפלגה היהודית והסוציאל־דימוקראטים הצ׳יכוסלובאקיים נוסד על עקרון שוויון הצדדים. המפלגה היהודית קבעה את מועמדיה באופן עצמאי והם אחראים אך ורק לה.

ש.: במה מתבטא יחסה של המפלגה היהודית אל הסוציאלדימוקראטים?

ת.: יחסי שתי המפלגות זו לזו לא נשתנו במאומה מאז הבחירות האחרונות לפארלמנט. המפלגה היהודית היא בבחינת הוספיטאנטית בסיעה הסוציאלדימוקראטית ותמורת זאת האחרונה תומכת בנו בכל תביעותינו.

ש.: מה עמדתך לגבי שאלת היהודים בצ׳יכוסלו־באקיה?

ת.: בתור ציר עלי להתכוון לפי המצע של המפלגה. אנו הצירים איננו אלא מגשימי המצע הזה. תכניתנו היא ביצור היהדות הצ׳יכוסלובאקית, וכל מאמץ לא יהיה יקר לנו כדי להשיג מטרה זו. משימתנו העיקרית היא העלאת רמתה של יהדות סלובאקיה וקארפאטורוס מבחינה חברתית ותרבותית, שיפור מצבה הכלכלי, שברצוננו להשיג באמצעות פרודוקטיביזאציה של המוני היהודים. תשומת־לב מיוחדת אנו נקדיש לאותה השכבה של היהדות הזקוקה לחינוך יסודי, על מנת להפכה לאזרחים טובים ויהודים מועילים למדינה. נתאמץ בכל כוחנו שלא יבולע ליהדות הצ׳יכוסלובאקית ושתיהנה מכל אותן הזכויות הנתונות ליתר אזרחי הרפובליקה.

לפי מיטב ידיעותינו עומדים להתחיל בעבודות ציבוריות רב־ממדיות לשם הקלת האבטלה. נעמוד על המשמר שבעבודות אלו יטלו היהודים את חלקם היחסי. אחת המטרות היותר חשובות: לסדר סוף־סוף לאותם המוני היהודים, המתגוררים כאן זה עשרות שנים בפחד ובאוזלת יד בגלל חוסר נתינות — את אזרחותם.

ש.: באיזו צורה סבור הנך לפתור בעיה זו?

ת.: למטרה זו נכונן בקארפאטורוס מזכירות של המפלגה שתפקידה יהיה לעזור במעשים ובדברים לכל חברי המפלגה ונאמניה. ליד המזכירות תפעל מחלקת משפטים מיוחדת שתוכל לעוץ ולפעול בשטח זה.

ש.: מה שאיפותיך בשטח התרבותי?

ת.: צעדנו הראשון בשטח זה יהא הרחבת רשת בתי־הספר העבריים. בזמן האחרון נקטנו כבר צעדים לפתיחת כיתות מקבילות. הרעיון העיקרי הוא לאפשר להמוני ילדים ונוער להתחנך בסביבה יהודית וברוח

מתקדמת. מספר הגרמנים והרומנים בקארפאטורוס זעום בהרבה ממספרם של היהודים, ואף־על־פי־כן יש להם בתי־ספר הנהנים מתמיכה ממשלתית מלאה. תביעותינו בשטח זה הן איפוא צודקות בהחלט. בחוגים הנוגעים בדבר מצאנו אוזן קשבת ומטפלים בענין בהבנה רבה וכל תקוותנו כי בקרוב יבוסס מפעל בתי הספר העבריים על קרקע מציאותי יותר.

ש.: המכיר הנך את התנאים בקהילות סלובאקיה וקארפאטורוס ומה, לדעתך, יש לעשות בענין זה?

ת.: ודאי, אני מכיר היטב את מצבן הפנימי של הקהילות כאן. מדובר על עניני פנים יהודיים מיוחדים ויש צורך בהתערבות נמרצת. יש לשנות את מנגנונה הפנימי של הקהילה כדי שהיא תייצג באמת את האינטרסים של המוני העם, ולא תשמש קרש־קפיצה לאנשים המבקשים בה אינטרסים אישיים ופרטיים. זכותם של המוני העם היהודי לא רק לשאת בעול הקהילה, אלא גם לכוונה ולפקח על פעולותיה.

ש.: היש קשר בין צ׳יכוסלובאקיה לארץ ישראל ומה דעתך בנידון זה?

ת.: שתי המדינות מקיימות קשר מסחרי הדוק ביניהן, ויש לזקוף זאת בעיקר לזכות ההסתדרות הציונית בצ׳יכוסלובאקיה ובמיוחד למאמציו של ד״ר אנג׳לו גולדשטין, הוא אשר יסד את המועדון המסחרי הצ׳יכוסלובאקי—ארצישראלי. מאזן המסחרי ההדדי בין שתי המדינות מראה מגמה עולה בלתי פוסקת. אשתקד עלה היצוא מצ׳יכוסלובאקיה לארץ־ישראל כדי 61 מיליון כתר צ׳יכיים. מגמתנו להעמיק ולהרחיב את הקשר הזה ואת יחסי הידידות בין שתי המדינות.

בהתאם לתכניתה של המפלגה היהודית הועלו בעיות היהדות הקארפאטורוסית בפארלמנט בהזדמנות הראשונה. הזדמנות זו באה בסוף שנת 1935 בעת הוויכוח על הצעות סוציאליות ותרבותיות. את נאומו ומסקנותיו של ד״ר קוגל בדבר העוני החמרי והרוחני של יהדות קארפאטורוס ליווה הפארלמנט בענין רב ולמחרת הביאוהו העתונים בכותרות מרעישות כגון „קארפאטורוס מאשימה" או „קובלנותיה של יהדות קארפאטורוס". והרי קטעים מנאומו של ד״ר קוגל:

„בטרם אביע דעתי בדבר התקציב, עלי למסור את שביעות רצונם של בוחרי, על כי יש באפשרותנו, כנציגי העם היהודי ברפובליקה הצ׳יכוסלובאקית, להביא את בקשותינו ותביעותינו. יודעים אנו, כי דבר זה ניתן לנו רק הודות למשטר הדימוקראטי במדינה זו. אך יודעים אנו גם זאת, כי למיעוטים וכן לכל אזרח הזכות לחוות את דעתו כל זמן שקיימת הדימוקראטיה, ועל כן נילחם תמיד לצדם של אלה, המבקשים לשמור על משטר זה במדינתנו.

העוני בקארפאטורוס. הרבה דיברו וכתבו ואף נאמו באולם זה על קארפאטורוס. אך אם בשנים שלפני המשבר היה המצב קשה, הרי היום אין כלל לתאר את גודל העוני באזור זה. היהודים מהווים חלק שביעי של האוכלוסיה הכללית שם, ומצבם כלל וכלל אינו טוב מזה של הלא־יהודים, ובעיקר בכפרים ובעיירות. עלי להתנגד בחריפות לזקיפת עוניים של איכרי קארפאטורוס על חשבון היהודים. כל הטענות ממין זה אינן אלא אגדות זדוניות. ואני מציע לממציאיהן להציץ לבתי היהודים בכפרים או בספרי הקרקעות, כדי להיווכח, כמה יהודים נאלצו למכור את אדמתם מתוך מצוקה. אם מקבלים אנשים בודדים זכיונות למכירת משקאות, הרי אין ההמונים נעזרים על ידי כך; ואם נמצאים יהודים המשיגים זאת בשוחד, הרי נעשה הדבר בהמשך למשטר ההונגרי הישן, וזאת למורת רוחנו ולמורת רוחם של אלה המייצגים תנועה המבקשת לשנות את מצב היהודים מעיקרו, לחנכם לפרודוקטיביזאציה, לעזרה הדדית ולהשכלה. תנועה זו היא הציונות, כלפיה גילו לא אחת את אהדתם מנהיגי המדינה הזו וראשיה.

המשבר הכלכלי שהגיע בקארפאטורוס לשיא עקב הריסתה של תעשיית העצים וכל הענפים הקשורים בה, הטביע חותמו על יהודי הכפר החיים בלאו הכי במצוקה ובדלות. מאות פועלים יהודים, שכירי יום ועגלונים, נשארו ללא פרנסה. מאות בעלי־מלאכה יהודים נשארו בעקבות פריחת התעשיה החרושתית ללא לחם.

בעיית הנוער. מצב זה גורם לדימוראליזאציה בעיקר בשורות הנוער. אלפי צעירים משוטטים ללא עבודה, ללא מקצוע, ובאדישות, מבלי לבקש תכלית ותוכן לקיומם. במלחמת חייהם למען קיומם הפיסי נוקטים הם אמצעים שבשום פנים ואופן לא נסכים להם. מצד אחד נתונים הם להשפעה הבלתי מוגבלת של הרבי „עושה הנפלאות" ושל האמונות הטפלות, ומצד שני הם נופלים קרבן לדימגוגיה בגלל בערותם וחוסר השכלתם. רק מוצא אחד קיים לנוער זה ההולך ומתנוון ומתרושש והוא — שידוד מערכות חייו והקניית מקצועות פרודוקטיביים שבני הנוער יוכלו להתקיים בהם. בעזרת מוסדות סוציאליים בארץ ובחוץ לארץ עשינו בשטח זה נסיונות לא מועטים. בעיקר עשה גדולות הג׳וינט, שמאז קיום הרפובליקה השקיע כ־20 מיליון כתר צ׳יכיים בהקמת קופות חסכון והלוואה, בתי־

מלאכה, וכדומה באזור המזרחי של הרפובליקה. לאחרונה יצרה חברת יק״א אפשרויות עבודה רבות על ידי יסוד קואופרטיב של מחלבות, חלוקת עצי פרי ומטעים, הקמת כוורות ועוד.

ה ה ג י ר ה. בתשומת־לב רבה ובהסכמה מלאה שמענו את גילוי־דעתו של המיניסטר נצ׳ס שבין השאר טיפל גם בהבהרת המצב במזרח. במסגרת נאומו הקדיש תשומת לב גם לשאלת ההגירה. ההגירה משמשת גם בשבילנו אחד האמצעים להקלת המצב. בשנים שלפני המלחמה לבשה ההגירה ממדים גדולים. גל הגירה גדול זרם לאמריקה, ואחר כך לבלגיה. בשנים האחרונות ארץ ישראל היא היחידה הבאה בחשבון לקליטה המונית. בזמן האחרון הגיע מספר המהגרים שלנו לא״י ל־1199. יש לנו אירגונים העוסקים בהכשרת הנוער לעליה, ואנו תובעים הקלות להכשרות אלו על ידי העברת הצעירים לבתי־ספר חקלאיים, הקצבת קרקעות לפלוגות חקלאיות ומתן זרעים לפלוגות קיימות. בהזדמנות זו הנני לציין, כי העליה לא״י מגבירה את הקשר המסחרי בין הרפובליקה וא״י. כן מקבלים אנו בשמחה את ההודעות בדבר התכניות להתישבות פנימית. הן תשפענה בוודאי לטובת האוכלוסיה בקארפאטורוס ותשפרנה כמובן גם את מצבם של היהודים. העבודות וההשקעות בקשר להגשמת התכניות יעזרו ודאי לפרנסתם של הרבה משפחות, ובקשתנו המיוחדת היא שבחלוקת העבודה ישימו לב לצרכי היהודים, שלא יוצאו ממנה בגלל אורח־חייהם הדתי *. במסגרת העזרה הסוציאלית נפתרת גם התמיכה במבוטלים. הננו נמנים עם המדינות שהכירו בחשיבות הבעיה הזאת וחיפשו פתרון בדרך חוקית. אך דווקא בחלק העני ביותר של הרפובליקה קיימות תלונות רבות בענין זה, ואנו פונים בזה אל הממשלה בתביעה להקדיש לכך תשומת־לב ומוכנים להמציא לה חומר עובדתי בנידון.

ה מ צ ב ה ת ר ב ו ת י. בד בבד עם המצב הכלכלי הולך ומתיצב המצב התרבותי של האוכלוסיה בקארפאטורוס. קיימת כאן נחשלות תרבותית וזוהי בעיה חמורה ביותר. לפני המלחמה השתדלו השלטונות ההונגריים להקים מחיצה בין המשכילים הרוסים והיהודים לבין ההמונים כדי שהראשונים ישמשו מכשיר להונגריזאציה של הארץ. אחר המלחמה נשתנה המצב ביסודו. בקרב האוכלוסיה הרוסית קמה אינטליגנציה פעילה העובדת לטובת עמה והמדינה. גם אנו היהודים עז רצוננו ללכת בדרכנו ולחנך אינטליגנציה משלנו, שתפקידה יהיה להדריך ולכוון את ההמונים. החינוך החדש צריך להכין את החניך לחיים במלוא מובן המלה.

בחינוכנו רוצים אנו להשיג שלימות רוחנית יהודית ולהילחם בשניות התרבותית. אבדו לנו בעשרות השנים האחרונות בני נוער שעזבו את היהדות ועברו לתנועות אחרות. היה זה משום חוסר המוצא מהשניות. כל הטראגדיה היהודית טמונה בכך שמביאים את היהודי לידי התנכרות לעמו וכך קמה מחיצה בין האינטליגנציה להמונים. האינטליגנציה מחפשת מנוס מהיהדות באידיאות מופשטות, אולם על ידי כך אבודה היא גם מבחינת האומה שאת טובתה היא מבקשת. ומאחר שידענו, כי בתי־הספר הם הם האמצעי הטוב ביותר לחינוך נוער חדש, הקימונו בקארפאטורוס, תוך מאמצים רבים, ב ת י ־ ס פ ר ע ב ר י י ם מ ש ל נ ו. כעת קיימים בתי־ספר עבריים בשבעה מקומות: אוז׳הורוד, מונקאץ׳, בארֶגסאס, טורון, סבאליבה, סאבליוש, חוסט, וגימנסיה אחת במונקאץ׳, שצוינה על ידי מומחים המכירים את המצב בקארפאטורוס, כמרכז אור בחשכת הלילה. במוסד זה נמצאים תלמידים מ־90 מקומות ישוב. באוז׳הורוד קיימת גימנסיה עם כיתות נמוכות. שר החינוך הכריז בנאומו בוועדת התרבות לאמור: „היה זה נוגד את התבונה לנהל מדיניות כזו דווקא כלפי עם העומד זה 5000 שנה בכל נסיון של התבוללות. עוד בשנת 1926, כשהייתי בפעם הראשונה שר החינוך, דרשו היהודים יסוד בתי־ספר צ׳יכיים, אך זה היה רק מתוך המגמה שילדיהם ילמדו את שפת המדינה". הנני שואל איפוא, האם זוהי הדרך היחידה והנכונה להקניית שפת המדינה? כמורה המכיר את בתי הספר, כמנהל בית־ספר בקארפאטורוס שחקר את הבעיות במשך שנים רבות, וכמי שפעיל שם בשטח תרבותי, מרשה אני לקבוע, כי אין זו הדרך היחידה ואף לא הנכונה. הנני בדעה כי האמצעי היחידי נגד התנכרות היהודים לעמם הוא הקמת בתי־ספר לאומיים ששפת ההוראה בהם היא עברית. בתי־הספר העבריים שהקימונו עד עתה מתקיימים באמצעים כספיים שלנו, בשעה שכל בתי־הספר של יתר המיעוטים הלאומיים במדינה זו מתקיימים באמצעי המדינה בלבד. בתי־הספר שלנו הם גם היחידים בקארפאטורוס הנאלצים לגבות מהתלמידים שכר לימוד, וכמובן שמפאת הדלות אין הם יכולים להתפתח כראוי.

הננו מציינים בשמחה, כי מאז הסיפוח של קארפאטורוס לצ׳כוסלובאקיה, בין השנים 1920—1931, נוספו 252 בתי־ספר, מהם 104 רותניים, 136 צ׳יכיים, 18 הונגריים, 7 גרמניים. באחוזים: רותניים 36.86,

* הכוונה — לשמירת השבת והחגים.

צ׳יכיים 55.47, הונגריים 6.3, גרמניים 2.4. לעומתם בתי־ספר עבריים רק 1.38. עלינו לקבוע, לפי הסטאטיס־טיקה משנת 1930, כי ל־13.223 גרמנים יש 21 בתי־ספר עם 38 כיתות, ל־12.650 רומנים — 4 בתי־ספר עם 28 כיתות. ואילו ליהודים, שמספרם יותר ממאה אלף נפש — יש רק 7 בתי־ספר ו־14 כיתות שהחזקתם היא על חשבונם. העובדה כי רק בית־ספר עברי מסוגל לשנות את הלך המחשבה של הנוער היהודי מוכחת מתוך בחירת המקצועות של בוגרי ארבעת מחזורי הגימנסיה העברית בהשוואה לבוגרים מגימנסיות לא־יהודיות. מ־79 הבוגרים העברים בחרו יותר ממחציתם את מקצוע ההוראה העברית ופועלים בכל רחבי הר־פובליקה. חלק גדול מהם עלו לא״י כפועלים חקלאיים או מקצועיים. רק 6 מהם המשיכו לימודיהם בבתי־ספר גבוהים... והן החוק משנת 1919 מבטיח בתי־ספר לכל המיעוטים הלאומיים! אין אנו מוותרים על מלחמה זו לממשל בבתי־הספר שלנו. אם ימלאו אחר דרישה זו, נגיע לכך שנימנע ממצב בו הורים רותנים מוחים אצל רשויות בתי־הספר נגד זה שילדיהם מתחנכים על ידי מורים יהודים, ואילו ילדים יהודים מבקרים בבתי־ספר צ׳יכיים שמוריהם לא יהודים...

דימוקראטיזאציה של הקהילות. תביעה זו הובאה על ידי החבר הציר ד״ר גולדשטין לפני שנים רבות והובטח לנו על ידי שר החינוך דאֵראֶר בכתב שהממשלה תתמוך בבקשה זו. לדאבוננו, לא נעשה עד היום דבר בענין זה. בקהילות במזרח הרפובליקה שוררת חשכת ימי הביניים. רוב התושבים משוללים זכות בחירה לקהילות. הן מנוהלות על ידי קבוצת שליטים המפיקים משלטונם תועלת פרטית לעצמם. המחאות הן ללא תוצאות ואף תשובות אין מקבלים עליהן. אנו מצטערים שבקארפאטורוס יסדו את הלשכה האורתודוכסית הארצית שאינה אלא עומס חדש על המוני היהודים העניים בימי מצוקה אלה, והיא מסייעת להחזקתם בשעבוד רוחני ונפשי. כל מי שהמלה דימוקראטיה אינה לו מליצה ריקה מוכרח להטות אוזן קשבת לתביעתנו זו...״

גביית מסים ואזרחות היו הבעיות האחרונות שד״ר קוגל עמד עליהן לפני שהביע את אמונו בממשלה וכן את התקווה שכל התביעות הצודקות יבואו על סיפוקן במהירות ככל האפשר.

על המשמר

יומיים אחר הנאום בפארלמנט התיצבה משלחת מטעם המפלגה היהודית לפני ראש הממשלה ד״ר מילאן הודז׳ה והדגישה מחדש, בצורת תזכיר, את כל הסעיפים הנוגעים ליהדות קארפאטורוס, ובעיקר את הסעיף הנוגע לבתי־הספר העבריים. במשלחת השתתפו שני הצירים ד״ר א. גולדשטין וד״ר ח. קוגל, ונשיא המפלגה אינז׳ ארנושט פרישר. בשים לב למצב הכללי בעולם, הצהיר ראש־הממשלה כמה הצהרות מעודדות לגבי היהודים. הוא דחה את האנטישמיות הגזענית, גילה יחס אוהד לתנועה הציונית, והכריז על חופש ההכרה הלאומית והדתית.

בימים ההם, כשכבר הגיעו מעבר לגבול הקרוב — גרמניה — ידיעות מחרידות ופליטים שהעכירו את הרוח, היו דברי ראש הממשלה כטיפות טל על לב עולפה. אמנם רב המרחק בין הבטחה להגשמה, אך לפי שעה התנחמו גם המפוכחים: גם זו לטובה...

בינתיים הסתעפה פעילותה של המפלגה היהודית בקאר־פאטורוס ועם הקמת המזכירות מלאו ידי ד״ר קוגל עבודה, וזאת בצד דאגתו המרכזית להחזיק את בתי־הספר העבריים.

כדי לתת מושג־מה מהיקף פעולתה של המפלגה היהודית בקארפאטורוס בראשית שנת 1936, נביא כאן סטאטיסטיקה של הענינים שהיו בטיפולה אצל השלטונות:

עניני אזרחות	73	עניני מסים	29
חנינה לנידונים	11	תשלום פנסיות	13
היתרי עבודה	11	אנטישמיות	2
תעודת מקום מגורים	94	גרימת נזקים	12
קבלת משרות	14	שיחרור מהצבא	3
קבלת זכות תושב	4	מתן סרטיפיקאטים	1
בקשות לדרכונים	18	שונות	99

בסך הכל 384 טיפולים אצל הממשלה. במחצית השניה של אותה שנה עלה מספרם על 1000.

ב־22 במאי 1936 נתקבלו באי כוח יהודי צ׳יכוסלובאקיה: צירי המפלגה היהודית, נשיא המפלגה ונשיא ההסתדרות הציונית ד״ר רופאיזן לראיון אצל נשיא הרפובליקה ד״ר א. בנש. צירי היהודים הביעו לנשיא החדש את שמחת כל יהודי העולם על בחירתו. היהודים — אמרו — רואים בו לא רק אחד הלוחמים המעטים בעד הדימוקראטיה והחופש האזרחי כי אם גם ידיד נאמן, והם זוכרים לו את חסדיו הנאמנים עם הציונות, שעשה לא אחת בתור מיניסטר־החוץ של ארצו ואחד מראשי הדברים במדיניות הבינלאומית.

מכאן עברו לענינים אקטואליים של היהדות הצ׳י־כוסלובאקית. כשלושת־רבעי שעה נמשך הראיון, ובין הבעיות שנגעו בהן היתה שאלת הרחבת רשת בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס והכנסתם תחת כנפי הממלכה. צירי היהודים מסרו לנשיא החדש תזכיר מפורט על המשבר

הכלכלי העובר על היהדות בקארפאטורוסיה ודרשו מהממשלה לקיים מוסדות סוציאליים, שידאגו לנוער היהודי שאין לו סיכויים להיאחז בחיים.

המשלחת הביעה גם את מחאתה נגד שיטת הבחירות המיושנת לקהילות היהודיות, שלפיה קהילות חשובות כבראטיסלאבה, אוז׳הורוד ומונקאץ׳ כבושות בידי כנופיה קטנה של „תקיפים" או בידי חשוכים הפורשים שלטונם על כל יהודי קארפאטורוס. כן העלתה המשלחת את השאלה הבוערת בדבר קבלת היהודים למשרות ממשלתיות. לעומת אחוזם (15%) בכלל התושבים, לא היו במשרות ממשלתיות אלא 1% בלבד. כן תבעה המשלחת מן הממשלה לנקוט צעדים כדי להקל מעל הנוער היהודי, הרוצה להתכשר בעבודה חקלאית לשם עליה לארץ ישראל, להתקבל לבתי־הספר החקלאיים הממשלתיים, ושתינתן להם קרקע ממשלתית להתכשר בה בעבודה חקלאית.

שאלה כאובה ביותר של יהודי צ׳יכוסלובאקיה היתה שאלת האזרחות. יהודים בצ׳יכוסלובאקיה לא קיבלו זכות אזרח במדינה בשל כל מיני סיבות מקריות. המשלחת דרשה מהממשלה לעיין בדבר ולשים קץ לעינוייהם של היהודים האלה, שתכופות ריחפה עליהם סכנת גירוש מן הארץ. בתזכיר התאוננו גם על התעמולה האנטי־יהודית הנעשית במוסדות ממשלתיים. הובעה בקשה שבמסגרת החוקה תואיל הממשלה לשנות את תקנון הבחירות לפארלמנט, באופן שהמיעוט היהודי יוכל להיות מיוצג בעצמו, ללא הכרח להתקשר במפלגה כלשהי.

גם ה ד ו ר ה צ ע י ר התחיל מתעורר לפעילות מדינית חברתית. בחול־המועד פסח נתקיים בבנין הגימנסיה העברית במונקאץ׳ הכינוס הראשון של סטודנטים יהודים בקארפאטורוס. רעיון הכינוס נבע ממצבם של הסטודנטים שלמדו בפראג. הסטודנט היהודי יליד קארפאטורוס היה רגיל להיות פעיל באגודות הציוניות השונות שהיו קיימות בחבל מולדתו, אך משבא לפראג, ראה את עצמו עקור מבית גידולו, ומשולל יכולת להכות שרשים בקרקע החדשה היה כתולה באוויר. ולא משום שלא היה שם כר לעבודה ציונית ותרבותית ומדינית, אלא משום שקשה היה ליוצא מזרחה של המדינה להתאקלם בסביבה המערבית של עיר הבירה. יתר על כן, הסטודנט מקארפאטורוס שלמד באוניברסיטה בפראג, היה מוכרח לקצר ככל האפשר את שנות לימודיו בגלל מצבו החמרי הקשה בעיר נכריה, משום כך השתקע בלימודים ובחיפושי מקורות מחיה, ולא שת לבו לפעולה ציבורית כלשהי. אבל היו ביניהם שלא רצו להשלים עם המצב הזה, ומהם יצא הרעיון לכנס במונקאץ׳ את הסטודנטים מקארפאטורוס, כדי לדון בדרכים לרווחה חמרית ורוחנית בתקופת לימודיהם.

הכינוס החליט להקים ועדות למדיניות, לכלכלה ולתרבות והטיל עליהן לסייר בחדשי הקיץ בעיירות ובכפרים כדי לראות את המצב מקרוב ולמשוך לעבודה זו גם את התלמידים מבתי־הספר התיכוניים ואת המורים והעסקנים הציבוריים של המוסדות למיניהם. הפעולה היתה צריכה להיות יהודית כללית ולא להצטמצם במסגרת הציונות הרשמית, הגם שברוחה ובכיוונה נועדה להיות לאומית, בהיותה מכוונת כלפי הגולה וכלפי ארץ ישראל כאחד. אותה שנה פרצו בארץ מאורעות הדמים של תרצ״ו ובא גל האנטישמיות הנאציסטית לא בגרמניה בלבד אלא אף בארצות דימוקראטיות כצ׳יכוסלובאקיה. התגובה על הפורענות הראשונה היתה הירתמות במלא הכוח והמרץ ל„מפעל הבצרון והבטחון". זמן קצר קודם לכן נדרשה פעולה דומה למען הקמת „כפר מסריק" בארץ, ומיד לאחר מכן — למען מפעל חדש „הגלילה". במצב הכלכלי הרעוע באותם הימים היתה הצלחת המפעלים האלה כפולה.

גם בשטח החינוך העברי נעשה דבר חדש. „איגוד בתי־הספר העבריים באוז׳הורוד" בחסותה של „יבנה" — הסתדרות לתרבות עברית — ירה אבן פינה לגימנסיה עברית באוז׳הורוד, שנוסדה עוד לפני שנתיים, והגיעה בשנה זו לשלוש כיתות. אמנם מבחינת צרכי היהדות בקארפאטורוס לא היתה גימנסיה עברית שניה הכרח חיוני; להיפך — היא היתה עלולה להגביר את הנטיה להעדפת המגמה ההומאניסטית ולהרבות התחרות באוסף כספים. „הסתדרות בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס", שהספיקה להקים שבעה בתי־ספר עממיים וגימנסיה עברית במונקאץ׳, יעצה ל„יבנה" להקים בית־ספר אזרחי (עד גיל 14) או מקצועי בהתאם לצרכי היהדות. אולם פנייתה זו הושבה ריקם, כנראה בגלל טעמים מפלגתיים. ה„איגוד" באוז׳הורוד היה בהנהגה רביזיוניסטית, ואילו „ההסתדרות" במונקאץ׳ — בהנהגת ההסתדרות הציונית כולה. מכל מקום, התבסס יותר החינוך העברי עם יסוד הגימנסיה החדשה, וההסתדרות במונקאץ׳ וד״ר קוגל שלחו את איחוליהם הלבביים לרגל המאורע.

בדצמבר אותו שנה נשא ד״ר ח. קוגל נאום שני בפארלמנט בעת הדיון על התקציב. בנאומו זה חזר על דבריו שנה קודם לכן, שכן תביעותיה של המפלגה היהודית לא באו על סיפוקן. הממשלה לא קיבלה את בתי־הספר העבריים תחת חסותה התקציבית, ולא עשתה למען הדימוקראטיזאציה של הקהילות. הנואם נאלץ להדגיש, נוכח הנסיבות החדשות, את שאלת האנטישמיות. המצב הורע מאד. עלונים וספרים אנטישמיים, וביניהם „מיין קאמפף" נפוצו ברחבי המדינה בכל השפות, ובעיקר בצ׳יכית ורותנית בלי שיחרימום. השפעת ההסתה הזאת הורגשה עד

מהרה. העתונות האנטישמית היתה מטפלת בספרות זו בחיבה יתירה. הפקידות הממשלתית, שאף היא היתה נגועה באנטישמיות, נהגה בחומרה יתירה בגביית המסים או בבדיקת האזרחות. לא אחת הגיעו הדברים לעיקולים ולמכירות פומביות ולגירושי משפחות בדרך אכזרית ביותר. כן נעשתה דחופה ביותר שאלת מנוחת השבת. שאלה זו הועלתה זה כבר, והפעם עמדו לתת לה פתרון — לרעת היהודים. גם שאלת האבטונומיה לקארפאטורוס נעשתה אקטואלית ביותר. מפאת הסכנה שנשקפה לרפובליקה מן השכן הגרמני, השתדלה הרפובליקה הצ׳יכוסלובאקית לאחד וללכד את כל אזרחיה ואזוריה לחטיבה אחת, שתוכל לעמוד בפני כל התקפה. אי לזאת נקטה מדיניות פייסנית והבטיחה עצמאות לסלובאקיה ולקארפאטורוס, והיהודים ראו צורך להבטיח את מעמדם בשעת מתן האבטונומיה. אכן היה להם מפני מה לחשוש. הירבו אז לדבר בלשון מליצית על „ספינת״ הרפובליקה המיטלטלת בלב ים סוער ו ה כ ל נמצאים בה. עם זאת נטו גורמים מדיניים חשובים להתעלם מה„נוסעים״ היהודים שבאותה „ספינה״... אדיש כולו לגבי „ספינה״ זו היה הרבי אלעזר שפירא ממונקאץ׳. הוא המשיך במדיניותו כאילו לא קרה כלום בינתיים. גילוי־דעתו על המהומות בארץ עורר שאט־נפש אצל כל יהודי. אסוריו על ימין ועל שמאל שלא באו אלא מטעמים אישיים שלטוניים עברו כל גבול. הם הכבידו על המוני העם, מספר הנצרכים בקהילות גדל והלך, ומוסדות „מחזיקי תורה״ נמכרו במכירה פומבית.

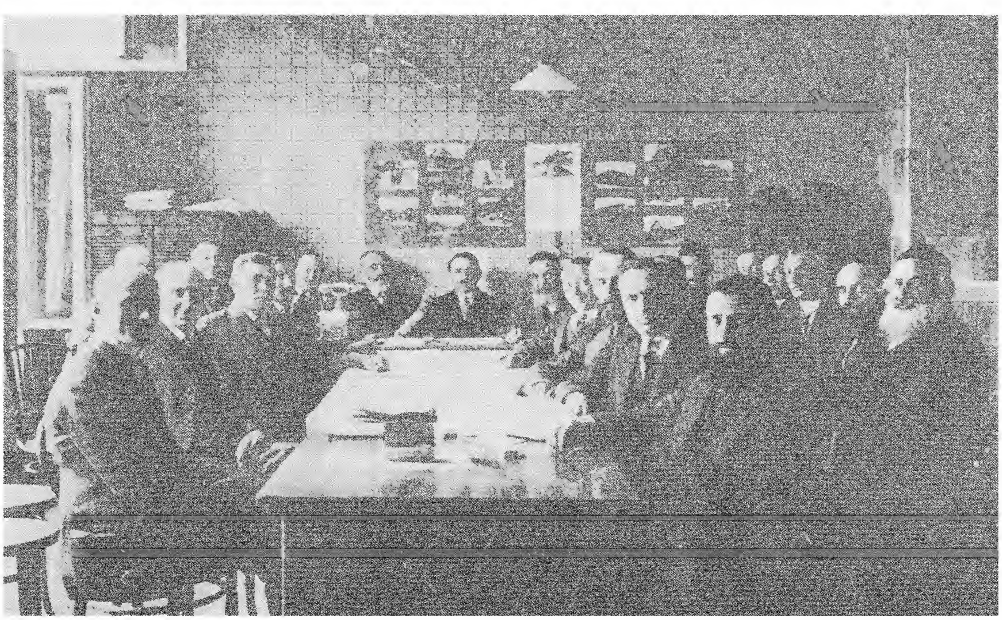
היה הכרח איפוא לבלום את התפשטות הריאקציה היהודית בתקופה הרת סכנות זו, ללכד את המחנה היהודי ולרכז את כל המאמצים סביב רעיון התחיה הלאומית. אכן רעיון זה העמיק יותר ויותר בשכבות הרחבות וכבש יסודות חדשים שהיו קודם לכן מרוחקים מהרעיון. בעיקר ניכרת היתה תזוזת־מה בקרב חוגי האינטליגנציה המתבוללת, שהמאורעות בגרמניה השפיעו במידה לא מועטה על הלך רוחם ומחשבתם. ברם, גם בקרב החוגים הדתיים נראו סימני נסיגה מעמדתם הנוקשה. הם החלו רואים בפעולות „המפלגה היהודית״ ברכה לעצם קיומם היומיומי. הם ידעו, כי בעניני אזרחות, מסים, עבודה ואפלייה ניתן לפנות רק אל מזכירות המפלגה. וכלפי חוץ — צריך היה לשכנע את המשרדים הממשלתיים, כי הפקרת האוכלוסיה היהודית לקומץ קנאים לא תביא תועלת בשעת המיבחן וכי הדרך היחידה היא לתמוך ביסודות המתקדמים, היינו— בציונים. אי לזאת נקרא הכינוס השנתי של המפלגה היהודית בקארפאטורוס בראשית שנת 1937, להכריז על הדרך האחת ולהצביע על התוצאות החיוביות שהשיגה המפלגה. גם העתונות הלא־יהודית החלה לתת את דעתה לעניני היהודים יותר ויותר מנקודת ראות הציונות, וביקשה ראיונות עם צירי „המפלגה היהודית״, ובעיקר עם ד״ר קוגל שייצג את יהדות קארפאטורוס.

השנה החלה בהצלחה רבה בשטח המדיניות היהודית. הוחק החוק היהודי הראשון ברפובליקה הצ׳יכוסלובאקית שבא להסדיר את עניני הקהילה היהודית בארצות ההיס־טוריות; אך בכך ניתנה התקווה, כי הדבר יגיע סוף סוף גם לקארפאטורוס. המתבוללים הצ׳יכו־יהודים ניסו לחתור תחת החוקה החדשה, אך הדבר לא עלה בידם. הציר ד״ר א. גולדשטין שנאם בהזדמנות זו בפארלמנט, הביע את התקווה כי בקרוב יונהג החוק הזה גם בחלקה המזרחי של הרפובליקה. תביעות „המפלגה היהודית״ מצאו הד יותר ויותר חזק בלבות אישי המדינה הדגולים, שהבינו כי אין דרך אחרת. יש לציין בעיקר את המיניסטר נצ׳ס, ציר מטעם המפלגה הסוציאלדימוקראטית, שעמד בראש המשרד לפעולות סעד. לא אחת הוא הטריח את עצמו בעניני היהודים ופעל מתוך הבנה מלאה. הוא גם דאג ליהודים בעלי החנויות שיוכלו לשמור שבת. כן מוכן היה תמיד להגן על יהודי קארפאטורוס, שהכירם מפגישות אישיות, מפני התקפות אנטישמיות שגברו והלכו. עצם העובדה שבוועדת החוץ של הממשלה הצ׳יכית עלתה שאלת האֶבַאקוּאַציה של יהודי קארפאטורוס וסלובאקיה ל...בירוביג׳אן, — אף כי שאלה זו היתה עיונית בלבד — אמרה: דרשני. באותו פרק זמן ממש נעשו בקארפאטורוס ההכנות לתת גם ליהודים ייצוג במוסדות האבטונומיה, שעמדו לכונן שם. ביטוי לכך ניתן בהודעתו הרשמית של ראש הממשלה ד״ר מילאן הודז׳א מיום 12 במארס 1937, שהבטיח חגיגית לתקן את כל המעוותים בשטחים שונים של חיי הרפובליקה. אכן, הקרקע בערה במדינה הצ׳י־כוסלובאקית וראשיה נחפזו להבטיח הרים וגבעות למיעוטים הלאומיים, ובהזדמנות זאת הודגשה גם זכותם של היהודים כמיעוט לאומי, בהתאם לחוזה הבינלאומי. היה זה יום חג ליהודי צ׳יכוסלובאקיה, כשכללום במפורש בתכניות לתיקוני המצב במדינה. ושוב התיצב באי־כח „המפלגה היהודית״ אצל ראש הממשלה ומסרו לו תזכיר מפורט בדבר הדרישות הלאומיות של היהודים בשטח התרבות, הכלכלה והפעולה הסוציאלית. הדרישות הללו התאימו בכל לכיוון הכללי של המדיניות הממשלתית והוכרו כצודקות. בראש וראשונה עמדו להכיר באבטונומיה לבתי־הספר העממיים העבריים, ולהעניק להם זכויות מלאות כלשאר בתי־הספר הממשלתיים. עמד איפוא להתגשם אחד מחלומותיה המשובבים של היהדות הצ׳יכוסלובאקית, ביחוד זו של קארפאטורוס, שעשוי היה להביא לשינוי יסודי בכל מערכת החינוך העברי במדינה.

הדרישה השניה היה בקשר ליום המנוחה של היהודים. הממשלה עסקה כבר מזמן בחקיקת חוק מחייב יום מנוחה ביום ראשון בשבת בכל חלקי הרפובליקה. חוק כזה עלול היה לגרום נזק ליהודים בקארפאטורוס שהיו סוגרים את חנויותיהם מצהרי יום הששי ועד מוצאי השבת. עמדת המפלגה היהודית, שנציגיה היוו חלק בסיעה הסוציאליס־טית בפארלמנט, היתה לא קלה, בגלל עמדתה החיובית של מפלגת הסוציאלדימוקראטים לחוק זה. נציגי היהודים לא יכלו להתנגד לו; אך כבאי־כח המיעוט היהודי, שיום המנוחה שלו הוא יום השבת, חייבים היו להתנגד לצורה זו של החוק הפוגעת בזכויות היהודים הדתיים. הממשלה הכירה בזכויות אלה, הבטיחה שבשעת הוצאת החוק יושם לב לתביעות הדתיות של היהודים וישתדלו למצא מוצא למנוע נזק מן היהודים.

לא פחות חשובה מהקודמות היתה ההכרה מצד הממשלה בצורך בעזרה הסוציאלית ל נ ו ע ר. אירגונים יהודיים שונים לטיפול סוציאלי בנוער היו קיימים במדינה, אלא שלא ניתן להם סיוע ממשלתי, שכן התחוקה הצ׳יכוסלו־באקית לא הכירה באירגונים סוציאליים הבנויים לפי ההשתייכות הדתית, אלא באירגונים הבנויים על יסוד לאומי. היה טיפול סוציאלי צ׳יכי, גרמני, הונגרי וכו׳ והם הוכרו רשמית ונתמכו על ידי הממשלה. אך מצבם המיוחד של התושבים היהודים גרם לכך שהאירגונים ממין זה נוסדו ביוזמת יחידים או מוסדות שהיו להם גם תפקידים אחרים. להשיג תמיכה ממשלתית אפשר היה רק בתורת מיעוט לאומי, ואולם המתבוללים והאורתודוכסים מיאנו להיות מוגדרים כמיעוט לאומי. זכות זו יכלה לתבוע בפה מלא רק „המפלגה היהודית". ראש הממשלה הבטיח למלא גם תביעות אחרות בהתאם לזכויות האדמיניסטראציה והתחוקה. המשותף בכל התביעות הללו הוא — שבאו למלא צרכים של כלל התושבים היהודים ברפובליקה, על מפלגותיהם וזרמיהם. אמנם לא חסרו גם קודם הודעות על זכויות המיעוטים, אך הפעם היתה ההכרה שאין להמתין עוד בחיבוק ידיים להגשמת ההבטחות, ויש צורך להתערב באופן פעיל ובצורה נמרצת למען ביצוען.

זה כבר היתה מתלבטת המדינה בשאלת מתן „עצמאות" (והפעם כנראה בלי מרכאות) לקארפאטורוס, ועל כן היתה חשיבות מיוחדת בעובדת צירופו של יהודי — הד"ר ח. קוגל — לוועדה לביצוע העצמאות, למען יעמוד על משמרת עניניהם של היהודים. לכאורה נראה היה שהכל הולך למישרין ותקוות היהודים מזה שני עשורים מתגשמות והולכות לעיניהם. אך דא עקא שמורגש היה, כאילו מבטיחים יותר מדי ומשתדלים ליישר מהר את ההדורים. הכל חשו שמשהו המתרגש ובא מאלץ את הממשלה לפעול בכיוון זה. הפיוס הפתאומי במדיניות הפנים הגביר את העצבנות, ובינתיים התרחשו המאורעות במהירות, ובפארלמנט החלו הדיונים הרשמיים בדבר חוקת האבטונו־מיה לקארפאטורוס. ביוני 1937 היתה לד"ר קוגל הזדמנות נוספת להרצות בפארלמנט ולהביא אי־אלו עובדות מאליפות על מצבם של יהודי קארפאטורוס בקשר להכנות לביצוע

ועד לעזרת יתומי קארפאטורוס

האבטונומיה. מהרצאתו אנו מביאים להלן את המספרים בדבר חינוך הילדים היהודים בקארפאטורוס, המוכיחים את הקיפוח שנתקפחו היהודים במשך כל קיום הרפובליקה. בכל בתי הספר בקארפאטורוס נמצאו 19 אלף תלמידים יהודים מהם:

בבתי־ספר	צ׳יכיים	12.479
״	רותניים	4.974
״	הונגריים	1.084
״	עבריים	751
	בס״ה	19.288

ברשות העמים השונים בקארפאטורוס נמצאו בתי־ספר:

רותניים	440	בתי־ספר	ובהם	1380	כיתות
צ׳יכיים	167	״	״	616	״
הונגריים	112	״	״	363	״
גרמניים	17	״	״	42	״
רומניים	4	״	״	31	״
עבריים	7	״	״	16	״

המספרים האלה מדברים בעד עצמם וכל פירוש מיותר.

ככל שהחמיר המצב הכללי במדינה, כן רבו הבטחותיה של הממשלה ליהודים, והפעם היו רציניות יותר.

לעומת זאת עורר הדבר גם את יצרי האנטישמיים שביקשו להתגרות ביהודים ולהוכיח להם שבכל ההתחייבויות האלו אין ממש. נתבלט איפוא מצבם הטראגי של היהודים: אם הזרם הכללי הוא לרעתם — בוודאי רע להם, אך גם כשהוא לטובתם — הריהו לרעתם. בעצם הימים ההם אירעה בעיר מונקאץ׳ התפרעות אנטישמית, שנגרמה על ידי קצין בצבא הצ׳יכוסלובאקי שהיה רגיל להתגרות ביהודים ולהתעלל בהם. אך הפעם לא טמנו גם היהודים ידם בצלחת ורדפו אחר הקצין עד הקסרקטין שאליו נמלט. באופן ספונטאני אירגנו היהודים הפגנה רבתי לפני הקסרקטין ודרשו את הענשתו של הקצין. האנטישמיים התריעו שהיהודים מתקיפים את כוחות הבטחון הצ׳יכיים בעצם הימים החמורים כשהאויב עומד ממש בשער, וכלום לא יהיו מוכנים להתקיף את הצ׳יכים מבפנים בשעה שהאויב יתקיף אותם מבחוץ?! רק הודות להתערבותו הדחופה והתקיפה של ד״ר קוגל נמנע אסון מן היהודים והקצין המשתולל הועבר מהעיר לגדוד אחר.

כמים חיים על נפש עייפה היה ספרו של הסופר הצ׳יכי איבן אולברכט בשם „גלות בעמק״ המספר על חיי היהודים בקארפאטורוס באהבה, בהבנה ובטוב טעם. הסופר שחי שנים רבות בין היהודים, עבר בכפריהם והתגורר בהריהם, תפס יפה את הבעיה העיקרית. בסיגנון אֶפי רחב שיש בו לא מעט גם מן התוכחה וגם מן הנחמה צייר את החיים המגוונים והתוססים באזור זה. ואופייני לתקופה היא, שעל יסוד הספר הזה הכינו סרט ודווקא במגמה אנטישמית מובהקת...

הפרנסים ממחנה האדוקים לא תפסו את המתהווה במדינה והמשיכו במסורתם הנושנה. הם עשו מאמצים שלא יישמט ההגה מידיהם. מאחר ש„הלשכה האורתודוכסית״ לא זכתה לאהבה יתירה אפילו בין חסידיה באו עסקני ה„לשכה״ ויסדו מוסד לעזרה סוציאלית — שלה היו זקוקים יהודים רבים, וחשבו להעלות בכך ערכם בעיני ההמונים. אך למעשה לא עסקו כלל בעזרה להמונים. בהנהלת הקהילה במונקאץ׳ היו אי־סדרים. אחד מנכבדי היהודים בעיר הכריז שאינו יכול לרכוש אמון להנהלה שהציעה לו להימנות נשיא הקהילה בתנאי שיעלים עין מאי אלה דברים... וראש הקהילה הודה בפה מלא, כי היו אי־אלו מעילות בהנהלת הקהילה. הקהילה לא הקציבה אפילו פרוטה אחת למטרות סוציאליות, אף־על־פי שתקציבה הגיע למיליון כתר צ׳יכיים ויותר. האחראים לעניינים הצטדקו שכל זה בא בעטייה של מלחמת עשרים השנה (הכוונה למלחמות האורתודוכסים והציונים למן יסוד הרפובליקה).

על מושגיהם של אדוקי קארפאטורוס יכול להעיד אחד הסעיפים של התקנון הקובע, כי מ„העזרה הסוציאלית״ יכול ליהנות רק אדם או מוסד שאינו נמצא בסתירה עם המוסר הדתי היהודי. בקשר להגדרת המלה „דתי״ פרצו חילוקי דעות חמורים. השאלה, מי יקבע את הנאמנות למוסר הדתי היהודי — לא זכתה לתשובה, שכן היתה עשויה לפסול כמעט את כל המנהיגים הפוליטיים של האורתודוכסים, שרובם היו מחללי שבת ואוכלי טריפה...

בקרב מחנה האדוקים עצמו נתגלעו קרעים, ואפשר שהיו מביאים לחיזוקו של החלק הדתי שעמד על בסיס ציוני ובחזית אחת עם היהדות הלאומית במלחמתה לזכויות היהודים במדינה, אולם המאורעות שהתרחשו הפסיקו תהליך זה.

בינתיים באה צרה חדשה על קהילת מונקאץ׳. הרב אלעזר שפירא נפטר, ובמקומו היו צריכים לבחור רב חדש. יורשו היה חתנו הצעיר, שהובא שנה קודם לכן מפולין. אך לא כל „אנשי החצר״ היו מרוצים ממנו. רינגו אחריו שהוא אוהד הציונות, ואכן היה משהו ברינון זה. הוא עמד תחת השפעת חברים מסוימים שהגניבו אליו ספרות ועתונות ציונית, והיתה תקווה שעל ידי כך ישתנה יחס הקהילה לכמה עניינים, ולפחות — אל בתי־הספר העבריים, אך תקווה זו נכזבה מיד אחר שנבחר לרב באופן רשמי. בדרשת הכתר שלו הוכיח את כשרונו הרב להסתגל במהירות אל סביבתו — „חצרו״ ולהמשיך בנוסח הרב

הזקן. אולם כל המחלוקות האלה בקהילות לא ענינה ביותר את המשמרת הצעירה של התנועה הציונית. היא התיאשה מלשנות את האורתודוכסיה ובמקום זה אזרה כוח לבצע מפעלים חיוביים. ידי הנוער היו מלאות עבודה, בהתרמות בכל הזדמנות לטובת הקרנות הלאומיות, ובמפעלים אחרים. גם מבחינה אירגונית נתברך הנוער בצורת־אירגון חדשה בשם „החלוץ הצעיר״ שטיפח את הרעיון החלוצי החל מתינוקות של בית רבן ועד לגיל ההתבגרות. האווירה היתה „ארצישראלית״ וקדחת „העליה״ הורגשה בכל מקום. נוספו פלוגות הכשרה ומועדונים, למדו עברית, וההתלהבות גברה מיום ליום. הכרזות הממשלה ואהדתה ליהדות הלאומית ולדרישותיה עודדו רבים לפעולות נמרצות. חוגים חדשים נוספו למחנה הציוני, בתי־הספר העבריים והגימנסיה העברית, שבנינה הושלם בהתאם לתכנית מלפני י״ג שנה, צרו מהכיל את כל התלמידים שצבאו על פתחיהם. החגיגה להשלמת הבניה נעשתה בצנעה, כי אלה שעסקו במלאכת ההשלמה ידעו את המצב לאמיתו: באופק הקרוב קדרו השמים וחשכת עננים כיסתה אותם. וככל שראש הממשלה הירבה בהכרזותיו האופטימיות ובהבטחותיו, כן גדלו חששות היהודים וחרדתם לגבי העתיד הקרוב.

ב־1938 חקקה הממשלה חוק אזרחות חדש שבא לתקן מעוות בן שנים רבות. חוגים דימוקראטיים שונים במדינה הכריזו בזה אחר זה את נאמנותם ומסירותם לדימוקראטיה של מַסריק, שנפטר בשלהי השנה החולפת. העיר מונקאץ׳ העניקה אזרחות כבוד לראש הממשלה ד״ר מ. הודז׳א כאות הוקרה על פעולותיו למען האבטונומיה. באמצע השנה נתקבל ד״ר קוגל שוב לראיון אצל ראש הממשלה כדי לדון עמו בביצועה של תכנית האבטונומיה בשים לב לתביעותיהם של היהודים. הפעילות בשטח זה היתה

החלוץ הצעיר, חוסט

קדחתנית, אלא שבינתיים פעלו גם כוחות אחרים: מפלגת הנליין בצ׳כיה ומוראביה, ומפלגת הלינקה בסלובאקיה הפיחו את לבת האנטישמיות לפי המתכונת הנאצית על כל פרטיה ודקדוקיה. היהדות הלאומית בקארפאטורוס עשתה מאמצים גדולים להקים מוסדות יצוג אחיד כלפי שלטונות האבטונומיה. לרגע נראה היה, כי הדבר יושג, אך שוב גברו מציקי הפירוד והמחלוקת על מגמות האחדות, והאיחוד לא הושג. וכה, שותת דם תוך פירכוסים בין תקוה ליאוש, התכסה העולם בענן אבק שחור, ורק מלה אחת הצטלצלה בתוהו ובוהו המתקרב! אל הנשק!

פולמוס מונקאץ׳ — בלז

מאת שמואל הכהן (וויינגרטן)

פליטי המלחמה מגאליציה שהיו להם קרובים בקאר־פאטורוס מצאו בה מקלט כל ימי המלחמה. מספרם לא היה גדול והם הורשו להישאר במקום רק אחרי מאמצים גדולים מצד משפחותיהם וידידיהם. גם כמה מאדמו״רי גאליציה מצאו מקלט במדינה, וביחוד במונקאץ׳. בעיר הזאת התישב ר׳ פנחס מדולינה, איש שקט בעל דמות פאטריארכאלית־אריסטוקראטית. האדמו״ר ר׳ ישכר דוב אייכנשטיין מז׳ידאצ׳וב, שבימי המלחמה התגורר בהונגריה בעיר גרויס־ווארדיין, התישב גם הוא כאן אחרי פרוץ המהפכה הקומוניסטית וכיבוש גרויס־ווארדיין על ידי הרומנים. גם חתנו ר׳ יצחק אייזיק וייס מסאפינקא, בנו של ר׳ יוסף מאיר, שאביו־זקנו ר׳ שמואל צבי וייס שימש כראב״ד במונקאץ׳, איווה לו למושב את העיר הזאת.

גם באונגוואר ישבו אדמו״רים אחדים, מהם: ר׳ באַרצ׳ה לייפר, מצאצאיו של ר׳ מרדכי מנאדבורנה. לו ולשלושת בניו היו בתי־מדרש משלהם עם קהל חסידים משלהם. באונגוואר התגורר גם האדמו״ר ר׳ ישכר דוב (רבי סרלי) ליפשיץ, מצאצאי ר׳ משה טייטלבוים בעל „ישמח משה״ וייצג שם את חסידות סיגאט, וכן האדמו״ר ר׳ חיים סאפרין מגזע האדמו״רים של קאמארנא.

בחוסט גר בקביעות האדמו״ר ר׳ ישראל יעקב לייפר, בנו של ר׳ מרדכי מנאדבורנה. והיו אדמו״רים מקומיים כמעט בכל עיר ועיר. גם רבה של מונקאץ׳, ר׳ חיים אלעזר שפירא, התנהג כאדמו״ר, וקהל מעריציו־חסידיו גדול היה למדי.

ריכוזם של אדמו״רים אלה בקארפאטורוס עשה אותה מטרופולין של חסידות, שמשך אליו חסידים רבים גם ממקומות רחוקים, וביחוד לאחר שגם האדמו״ר מבאֶלז, ר׳ ישכר דוב רוקח, קבע את מושבו במונקאץ׳. האדמו״ר מבאֶלז התגורר כל ימי המלחמה בעיירה ההונגרית ראַצ׳ פאֶרט. בימי המהפכה של באֶלאַ קון ברח למונקאץ׳. בואו עורר תגובות חריפות מצד רבה של מונקאץ׳ וגרם למחלוקות שהיו לה הדים בכל מדינת צ׳יכוסלובאקיה. קומתו של ר׳ חיים אלעזר שפירא היתה זקופה וכולו אומר כבוד. על פניו ריחף תמיד חיוך, שגם בשעה של עצבון לא סר ממנו. תפילתו היתה תערובת של „מעשה חזנות״ ונוסח בעל־תפילה רצופה בכיות ואנחות רבות. גם יהודים שאינם חסידים נמשכו לשמוע את תפילתו. מדבר היה בחפזה, כאילו דיבורו לא הספיק להדביק את מהירות מחשבותיו, ומשום כך לא ביטא רעיונותיו עד תום ובבהירות מספקת; לא סיים את משפטיו והשומעים לא קלטו אלא קטעי מחשבה. רק מהירי תפיסה וכאלה שהתרגלו להשלים בדמיונם את שהחסיר בדיבורו יכלו לעקוב אחר הלך מחשבותיו.

הוא לא היה נואם במובן הרגיל, ובכל זאת עשו דרשותיו רושם נמרץ על שומעיו. איזה כוח משכנע טמיר היה באופן דיבורו שריתק את קהל שומעיו והקסימו. גם מתנגדים ובעלי חוש ביקורת היו נכבשים לו כל עוד השמיע את דבריו. רק בצאתם מבית־המדרש היה פג הקסם.

הוא היה גדול בתורה, אף־על־פי שלא למד בישיבה, וכל תורתו באה לו מלימוד עצמי, מהתמדה ללא־ליאות. גם מקובל היה, ודברי תורתו היו מתובלים רזי קבלה. מספר מעריציו נאמד באלפים. התנגד בחריפות לציונות. הוא ראה בה דחיקת הקץ ופגיעה באמונה בנס הגאולה וכפירה במשיח. אפילו ל„אגודת ישראל״ התנגד, שכן חייבו פעולה למען ארץ ישראל. במלחמתו הוא כרך את הציונות ו„אגודת ישראל״, אך את עיקר חציו שלח ב„אגודת ישראל״, שפגיעתה באמונה בנס הגאולה מסוכנת מזו של הציונים, מפני שבשורותיה נמצאים רבנים ידועי שם.

התנגדותו המוחלטת וחסרת־הפשרות לעבודה הציונית הביאתו לשלול גם את מצוות ישוב ארץ־ישראל. הוא קיבל את כל הדעות של הפוסקים הראשונים ואחרונים הסוברים שאין ישוב ארץ־ישראל מצווה בזמן הזה והשתדל לפסוק הלכה על פיהם.[1]

בחוסר סבלנות התיחס גם לכל הזרמים החסידיים. מספרים, פעם בא אליו חותנו, האדמו״ר מקאמארנא. הוא הגיע למונקאץ׳ בערב שבת בבוקר, ועוד באותו יום נאלץ לעזוב את העיר ולשבות אצל אחד מחסידיו, ר׳ חיים גרטנברג, שהתגורר בכפר סמוך למונקאץ׳. חתנו, הרב ממונקאץ׳, דאג לכך בעוד מועד שיתקבל כראוי, אבל — מחוץ למונקאץ׳.

כל עוד נמשכה המלחמה התיחס בסבלנות לאדמו״רים שהשתקעו בעירו ולא חשש מהם; לא כן האדמו״ר מבאֶלז, שבא, כאמור, למונקאץ׳ אחרי המלחמה — בו נלחם בכל האמצעים. הוא רחש איבה לרבי מבאֶלז עוד מזמן המחלוקת של אביו עם הקהילה בקשר ל„חדרים״. תיכף לבואו ביקש הרבי מבאֶלז לבקר אצלו, אך הוא דחה את היד המושטת ודרש ממנו לעזוב את מונקאץ׳.

האדמו״ר מבאֶלז היה דמות פאטריארכאלית, בעל שיעור קומה, משכמו ומעלה גבוה מבני דורו. זקנו הארוך והמחודד ירד במקביל לפיאותיו ה„באֶלזיות״ (לא מסולסלות) בלי שהתערבו שערותיהם אלה באלה. גבות עיניו העבותות כאילו כיסו את יגון הדורות שניבט מעיניו הפקחיות. מצחו חרוש היה קמטים כאילו נחרש מצרות ישראל, שחסידיו־מעריציו תינו לפניו. לראשו צנף „ספודק״ שלא הסירו אפילו בשעת תפילה. כתף שקועה אחת בהליכתו שיוותה לו מראה אדם שעמס על שכמו משא רב. דיבורו היה בנחת, שקול ומדוד, וכל הוויתו היתה מעוררת כבוד והערצה. הוא ידע את כוחו ואת השפעתו על חסידיו, שכמאה וחמישים מהם סובבוהו בקביעות. אלה היו ה„יושבים״, היינו פמליית החצר של האדמו״ר שהיתה סמוכה על שולחנו ונהנית מאספקה מלאה של החצר. למדן גדול היה ופיקח.

לקסמה המיוחד של באֶלז בכלל נתלווה עתה הרצון לעמוד לצד החלש והנרדף. רבים מן הנייטראליים שבחסידים עזרוהו להישאר במונקאץ׳ ונעשו חסידיו.

בעודו בגאליציה לא ההין שום רב להרים ידו או רגלו, במקום שהיו חסידי באֶלז, בלי הוראות מה„חצר״. הפמליה שב„חצר״ ניהלה גם פוליטיקה „חיצונית״, ביחוד פולי־טיקה רבנית. המלחמה עקרה את האדמו״ר ואת כל משפחתו מארמון־המלכים שלהם בבאֶלז וטילטלתם למרחקים; גולים ממקום למקום ונטרדים כפליטים. בהונגריה לא התערב הרבי בשום דבר. הוא חי למען חצרו והמון מעריציו, ונשא בגאון את גלותו כמלך שהודח מכסאו.

הוא לא היה נואם, חוץ מדברי תורה ליד ה„שולחן״

1. ראה תשובה לספר שו״ת „מנחת אליעזר״ אשר בספר „תיקון העולם״, עמ׳ קכ״ח, מונקאטש תרצ״ו.

שרוב השומעים לא שמעום מחמת חולשת קולו. הוא לא דיבר ברבים. וגם בדרשת „כל נדרי" בליל יום־הכיפורים היו דבריו מעטים, ואת ההתעוררות לתשובה ולבכי השיג דווקא בדבריו הקצרים: „ונעשה כפי שהורה הרמב"ם. נאמר: חטאתי עויתי ופשעתי. חטאתי — מה שחטאנו בשוגג; עויתי — מה שחטאנו במזיד; ופשעתי — מה שחטאנו במרד ובמעל". על הדברים האלה היה חוזר שנה בשנה, ובכל זאת הלמו כרעם על ליבות חסידיו ומתפללי הצריף שנבנה במיוחד לתפילה בימים הנוראים.

התפילות של חסידי באֶלז היו חטופות ומהירות. חסידי באֶלז לא היו יודעי נגן. נגינתם דומה היתה להתיפחות.

גם האדמו"ר מבאֶלז התנגד לציונות, אך מאז בואו להונגריה נמנע מלהביע דעתו ברבים, וחתנו ר׳ נחום טברסקי הי"ד היה שוקל שקל ציוני. כותב הטורים מכר לו משך שנתיים את השקל. הוא ניסה את כוחו גם אצל בניו ואצל חתנו ר׳ פנחס טברסקי הי"ד, אך ללא הצלחה.

ידועה פרשת המחלוקת בין הרבי ממונקאץ׳ לבין הרבי מבאֶלז. עתה, אחרי שעברו כימי דור, ואחרי התוצאות העגומות של המחלוקת — האיסורים, ההלשנות, והירידה ההדדית לחיים[2] — אפשר לפסוק כי היתה זאת שגיאה מצד חסידי באֶלז שהתעקשו לקבוע את מקום מושבו של רבם דווקא במונקאץ׳.

בבואו למונקאץ׳ היה מצבו מעורר רחמים. דירות לא היו, ונכבדי החסידים הצטמצמו בדירותיהם ומסרו חדרים לבני משפחת הרבי, ובאופן כזה נתפרקה משפחת הרבי: פה התגוררו אשה וילדים ושם ראש המשפחה; זה ברחוב אחד וזה ברחוב אחר, וכל זה בשעת חירום: עוצר משקיעת החמה עד צאתה. אילו היו קובעים את מושבו באחת העיירות הקרובות למונקאץ׳ לא רע יותר היה מצבו.

רובה של האוכלוסיה היהודית, חסידים ולא־חסידים, עמד לצידו של הרבי מבאֶלז, והוא נשאר במונקאץ׳, וכך התלקח פולמוס באֶלז—מונקאץ׳. הרבי המקומי לא נזהר בלשונו והטיח דברים חריפים ומעליבים לא רק כלפי חסידי באֶלז, שכינה אותם „חזירי באֶלז", אלא גם כנגד רבם. וגם חסידי באֶלז לא טמנו יד בצלחת והשיבו לו מנה אחת אפיים. וכשהוציא השלטון הצ׳יכוסלובאקי פקודה לגרש את הפליטים מגאליציה, שנשארו בקאר־פאטורוס, טענו חסידי באֶלז שהיוזמה להכליל את האדמו"ר מבאֶלז ואת משפחתו באה מן הרב של מונקאץ׳. כהוכחה לכך פירסמו העתק משיחתו של הרב עם עתונאי הונגרי. אמנם, בכל זה לא היה משום הוכחה לטענתם.

חסידי באֶלז ומתנגדי הרבי ממונקאץ׳ היו רוב בהנהלת הקהילה בימים ההם, ונציגיה הזדרזו לפעול נגד פקודת הגירוש, וביקשו להשאיר את האדמו"ר מבאֶלז ומשפחתו בעיר. הנימוק לבקשתם היה: הואיל והרב דמתא חולה הוא במחלת־נפש ואין לסמוך על הוראותיו, על כן יש להאריך את זכות ישיבתו של האדמו"ר במקום, כדי שתוכל הקהילה לפנות אליו בשאלות דת ודין.

הגורל נחרץ. אוכלי קורצה ומלשינים לא חסרו בשני המחנות, והמלחמה נטושה בכל המדינה, ובמונקאץ׳ באופן מיוחד. יצאו מכלל זה ההסתדרות הציונית, שלא התערבה במחלוקת, אם כי רובם של הציונים נטה לצד האדמו"ר מבאֶלז, מטעמים אנושיים. כל אחד מהיריבים ביקש להשיג תומכים לעצמו בעולם הרבני, ועל כן הוקיעו זה את זה באהדה לציונות ובפניה למוסדותיה. ואמנם, פנו שני הצדדים אל הציונים, בבקשם עזרה מאויבי אויביהם, או בבקשם להבטיח שהציונים לא יצטרפו אל הצד שכנגד.

הרבי ממונקאץ׳ פנה ראשון אל המועצה הלאומית היהודית בפראג מיסודם של הציונים. במכתב אל המועצה הזאת השתמש הרב במליצה „הלואי והיה חלקי עמכם". העתק ממכתב זה נתגלגל לידי ראשי המרכז האורתו־דוכסי בפראֶסבורג והם פירסמוהו. חסידי מונקאץ׳ הצטדקו וטענו שהיתה זו בקשה להתערב אצל השלטונות הצ׳יכיים שיפעלו נגד הפגיעות שפגעו הלגיונרים הצ׳יכיים ביהודים כשכבשו את קארפאטורוס.[3]

גם חסידי באֶלז פנו אל המועצה הלאומית היהודית וביקשו את עזרתה להעניק זכות־ישיבה לרבם. מועצה זו היתה אז המוסד היהודי היחיד שהיה לו מהלכים במשרדי השלטונות הגבוהים. היא זכתה למעמד זה בגלל הצ׳יכית עוד מימי הקיסרות ההאבסבורגית, וכן בגלל תקוות השלטונות שהמועצה תוכל להשפיע על יהודי קארפאטורוס שלא יצהירו על השתייכותם ללאומיות ההונ־גרית ולתרבותה.

חסידי באֶלז שפנו למועצה בענין רבם, ביקשו להוכיח גם אהדה מסוימת לציונות, ועל כן התחייבו כל עסקני הבאֶלזאים במונקאץ׳ לתרום לקרן היסוד בשנה ההיא. הם גם קיימו במקצת את התחייבויותיהם וסילקו את התשלומים הראשונים.

המועצה הלאומית הצליחה לבטל את פקודת הגירוש

2. „אזהרה גדולה לאיפרושי מאיסורא" חתומה בידי „הרב והביד"ץ דק"ק ארטה, מונקאטש" ובה: „הן כבר הודענו כי אותן שמחזיקים בבית התפלה של הנעאלאגים דפה — דינם כמו שאר הנעאלאגים האוכלים נבילות וטריפות — ופשוט שאין להם נאמנות וחזקת כשרות כלל — ואחד מהם הוא האיש דוד ליב יעקובוביץ וגיסו אשר נודע כי הכשילו רבים בשגגה ואונס ואשר יתכסה באדרת שער ויעלים הכחיש אשר הוא מהכת — ע"כ מצאנו א"ע מחויבים להודיע כי אין לו התורה שום נאמנות — ויינותיו אסורים לשתות — ה׳ פקודי תרפ"ט".

3. ראה קונטרס „מגיד מראשית", מונקאטש עמ׳ כ"א.

ולהשיג בשביל הרבי מבאֶלז זכות ישיבה ממושכת במדינה. כשלוש שנים ישב האדמו"ר במונקאץ׳. על שיבה לגאַליציה התחילו מהרהרים רק לאחר שגברו חסידי מונקאץ׳ בבחירות לקהילה בשנת תרפ"ב והשיגו רוב בה.

באדר תרפ"ג חזר האדמו"ר ומשפחתו לגאליציה. הפרידה ממונקאץ׳ היתה מלבבת ורבת־רושם. ביום נסיעתו באו המונים מכל המדינה, גם ממרחקים, להיפרד מרבם. תזמורת וצלם ראינוע ליווהו אל הרכבת.

עם יציאתו ממונקאץ׳ לא שקטה המחלוקת. אדרבה, מפולמוס דברים והוצאת כתבי־פלסתר כמו „מעשי רב" „מגיד מראשית" „שמוע בין אחיכם" „כתבי קודש" „העדות והמשפטים"[4] עברו למעשים. חסידי באֶלז פרשו מן הקהילה והקימו לעצמם קהילה נפרדת עם רב ושוחט משלהם. בשנת תרפ"ג הגישו בקשה לשלטונות לאַשר את קהילתם לפי תקנות קהילות סטאטוס־קוו, וכאשר לא אושרו, הגישו תקנות אחרות, — לקהילה ניאולוגית.[5]

בעיני שליח ארצישראלי*

מאת יהודה ארז

חטיבה בפני עצמה, במובן הכלכלי ובעיקר במובן התרבותי, הנה היהדות הקארפאטורוסית, והבא לכאן מקיבוץ יהודי אחר ירגיש את עצמו כאילו בא לעולם זר ומוזר.

אין ספק, שבחבל ארץ זה נמצא הישוב היהודי הצעיר ביותר באירופה. על כל צעד ושעל, מפי זקן ונער שומעים שהישוב היהודי מונה פה רק כ־150 שנה. ראשיתו מיצער מאד, אבל הלך וגדל עם הזרימה המתמדת מגאליציה המזרחית ועל־ידי הריבוי הטבעי הגדול שבו מצטיינת היהדות הקארפאטורוסית. בכל עיר וכפר אפשר לשמוע היסטוריה שבעל־פה, היודעת לספר פרטים על תולדות הישוב היהודי במקום ואף לקרוא בשם היהודי הראשון שבא הנה מגאליציה עם תרמילו־מרכולתו על שכמו והיה הראשון שהכניס לישובי היערות של הרותינים הפראיים־למחצה מצרכים שונים, כמו גפרורים ונפט וכיוצא באלה. ההרים היו מכוסים יערות־בראשית (גם עתה תופס היער מחצית שטחה של הארץ, ובהרים — כמעט את כל השטח), ובתוכם ישובים קטנים של משפחות־רועים רותיניות, וכאשר הביא היהודי את מעט סחורתו, התאספו נשים וטף לראות בפלא הזה. היהודי התחיל גם להשתקע ביניהם, פתח בית־מרזח וחנות, הילווה כסף לאיכר בדחקו, קנה את התבואה מהגורן או אפילו — לפני שנקצרה. קשרי האיכר עם העולם, הן בקניה והן במכירה, היו רק באמצעות היהודי. כל יהודי היו לו איכרים משלו, וכל איכר היה לו יהודי משלו. היהודי שבא מגאליציה הסתגל מהר לסביבתו החדשה שכן ידע את השפה הרותינית (או הפולנית) המדוברת גם בגאליציה. השלטון ההונגרי ראה בעין יפה כניסתו של אלימנט חדש בין ישובי הסלאבים, ולא שם שום מכשולים על דרכו. המהגרים התישבו בעיקר בהרים בחבל מארמרוש, ואילו למישור ההונגרי הפורה, בחלק הדרומי־מערבי, לא הגיעו כמעט המהגרים, אם משום שלא ידעו את השפה ההונגרית, שאין דומה לה בשפות האירופיות, ואם משום שלא היו רצויים לשלטונות. גם כיום קטן הוא יחסית מספר היהודים במישור זה, והם מרוכזים בעיקר בישובי הרותינים בכפרים ובערים.

כל בר בי רב יודע לספר על העיר מונקאץ׳, העיר הראשית במספר יהודיה (יותר מ־10 000 נפש), שרק לפני כמאה שנים לא היה פה אף „מנין", ולחגים היו מכתתים את רגליהם לכפר הקרוב צ׳נדיובו. מפה לפה נמסרת פה היסטוריה חיה של קיבוץ יהודי, ואין עוד מקום שידעו כל כך לספר על העבר כמו פה.

בודד ומבודד מכל שבטי ישראל הפזורים הוא שבט היהודים בקארפאטורוס באורחות חייו ובהתפתחותו הרוחנית. הרי הקארפאטים כאילו סגרו עליו מכל צד כחומה בצורה, שלא יחדור אליו חלילה שמץ אפיקורסות מהעולם היהודי הגדול. ההיסטוריון שיבוא לרשום את תולדות הישוב היהודי פה, לא יוכל בשום אופן להשתמש באותה החלוקה לתקופות היסטוריות המקובלות אצל כל שאר חלקי היהדות באירופה (כגון השכלה, התעוררות לאומית וכו׳). הוא יצטרך למצוא פה חלוקה היסטורית מיוחדת לקארפאטורוס. בשום מקום באירופה לא נשארו

---

4. ספר „מגיד מראשית" כולל מאמרים, מונקאטש, כנראה משנת תרפ"ד; ספר העדות והמשפטים, והוא ספר הזכרונות חלק ראשון, לבוב תרפ"ז; ספר „כתבי קודש" הנקרא גם „מלחמת מצוה החדש", מונקאטש תרפ"ח.

5. ראה ספר „מגיד מראשית", דף כ"ג עד תקנות לקהלת סטאטוס קוו וכן ספר „כתבי קודש", עמ׳ ג׳ עד התקנות לקהלה ניאולוגית. בשני המקומות העתקי מסמכים רשמיים.

* הדברים נכתבו ב־1929.

חיי היהודי כה קפואים ומשומרים כמו פה. המושגים של היהודי הרגיל ותפיסתו מזכירים את תיאורי מנדלי מוכר ספרים. טירטור האוטו שחדר גם לכאן ומעטים יוצאי דופן בחיצוניותם מזכירים לך שבכל זאת כבר זזה ההיסטוריה מרחק של עשרות שנים, אולם אין זה משנה את התמונה כולה.

המציין יהדות זו — היותה מרוכזת מאד. הישוב היהודי מהווה לא פחות מחמישה־עשר וחצי אחוז מכל האוכלוסיה, אחוז שאין דוגמתו בכל העולם, מלבד ארץ־ישראל. 51% מכל היהודים חי בקהילות המונות יותר מ־800 נפש (32% — בקהילות בנות 300—700 נפש). ובהבדל מכל ישובי היהודים בעולם מרוכזים פה הרבה יהודים בכפרים. העיר אינה מפותחת, ובישובים המונים יותר מ־10 000 נפש נמצאים רק כרבע יהודים (25.9%). השאר מרוכזים בכפרים ופרנסתם על האיכר.

היהדות ברובה המכריע שמרנית מאד ואדוקה, שלטון הרבנים וכלי־הקודש הוא בלתי־מוגבל, ושותפים להם הגביר התקיף. מלבד הרב מרובים פה הרביים „עושי־הנפלאות" הפורשים שלטונם על קרובים ורחוקים והשואפים להרחיבו ולהגדילו. הדבר מביא לידי סיכסוכים ולמלחמות. בשעתו סופר הרבה על החרם שהטיל הרבי המונקצ׳אי על הרבי מבאֶלז. גם עתה אין שלום בקהילות הקודש. מחלוקת ומריבות נפוצות למדי. מלחמת רבנים זו מתנהלת אפילו בבחירות לשלטון החבל. ה„חסידים" הופיעו בשתי רשימות, האחת של חסידי הרבי המונקצ׳אי, והשניה — של הבאֶלזאים והספינקאים והנספחים עליהם — רבנים ונכדי רבנים עם צאן מרעיתם.

אף־על־פי שהשתמרו פה החיים הלאומיים, אין יהדות זו יכולה להתפאר בחלקה ביצירה הלאומית, אי־אפשר להראות על אישיות גדולה מבני הארץ הזאת לא בעולם הרבני, ועל אחת כמה וכמה ביהדות המודרנית. יהדות זו לא זו בלבד שלא השפיעה בחיי כלל העם, לא הוסיפה נופך משלה, אלא שנשארה גם בלתי־מושפעת ואטומה כמעט לגבי כל מה שהתהווה בחיינו בעשרות השנים האחרונות.

המצב הכלכלי

בעלי מקרקעין ועובדי אדמה

קארפאטורוס, בגבולותיה עתה, תופסת כ־12 000 קילו־מטרים מרובעים, ותושביה למעלה מ־600 000, מהם 61 אחוז רותינים, המרוכזים בעיקר בהרי הקארפאטים ורובם המכריע (75 אחוז) חיים על החקלאות. ההונגרים מהווים 16 אחוז והם מרוכזים בעיקר בחלק הדרומי־מערבי ופזורים על פני כל החבל. הצ׳יכים באו הנה רק אחרי שסופח החלק הזה לריפובליקה הצ׳יכוסלובאקית. הם מהווים כ־4 אחוז מהתושבים וכמעט כולם פקידי הממשלה. מכל האוכלוסיה מתעסקים לא פחות מ־70 אחוז בחקלאות.

העיר אינה מפותחת לגמרי. מ־482 הנקודות רק שתי ערים — מונקאץ׳ ואונגוואר — מנו ב־1921 כל אחת כ־20 000 תושבים, ועוד שתי ערים — למעלה מ־10 000

בית־איכרים בקארפאטורוס

נפש. הסיבה לכך — הנחשלות הגדולה של החבל, המעכבת פיתוח המסחר וגידול הערים. החקלאות נחשלת מאוד בכל המובנים. מלבד הגורמים הטבעיים בחלקים ההרריים המקשים על החקלאות, כגון קור מוקדם ואביב מאוחר שאינם מאפשרים גידול דגנים — מלבד שיבולת־שועל, תפוחי־אדמה וכרוב — ישנם גם גורמים שאינם בידי שמים אלא בידי החקלאי ושיטות עבודתו, השוללות כל הצלחה בעבודה. לא מעטים האיכרים שלא נהיר להם אפילו סוד מחזור הזרעים. הם מגדלים מין אחד שנה שנה, עד שהאדמה נעשית בלתי־פורה והם מבירים אותה לכמה שנים ושבים אליה לעבדה אחרי שהספיקו לנצל חלקה אחרת, וחוזר חלילה. ואם מתקדם האיכר, יחלק את שדהו לשניים, שנה הוא זורע את מחציתו, ושנה שניה הוא משאירה למרעה ולחציר (במישור, האיכר תרבותי יותר, אבל שם מספר היהודים מועט). כמה גורמים היסטוריים לכך: 1) עד 1920 שילמו האיכרים מלבד המסים השונים, גם מעשר לכוהנים שנקרא בשם Kablina, ו־Rokovino ועומס זה דילדל את האיכר. 2) נפוצה פה הרבה שיטת האריסות. האריס מקבל מחצה, שליש או רבע מיבול השדה, הכל לפי התנאים, והאיכר החוכר אינו מעונין בהשקעת עבודה ומרץ בקרקע שאינו שלו. 3) רע מזה הפיזור הגדול של האדמות. החלקות שבידי האיכר מפוזרות לפעמים בעשרים — שלושים מקומות רחוקים זה מזה. בירור זרעים, זיבול והשקאה — הס מלהזכיר. והבערות גדולה מאוד. בישובים ההררים מגיע מספר האנאלפביתים לשבעים אחוז. נוספה לכך השיכרות שהיא מכה הנפוצה מאוד בארץ הזאת (כ־80 אחוז מבעלי בתי־המרזח הם יהודים). כל אלה הורידו את הארץ מטה מטה. לפני המלחמה קיבל האיכר הרותיני משדהו רק שליש מהיבול שקיבל האיכר הצ׳יכי.

מחצית השטח מכוסה יערות, ורק החלק החמישי מעובד. השאר — מקומות מרעה, אדמת בור ואדמה בלתי־פוריה. בגמר המלחמה התחלק השטח כדלקמן: 130 בעלי־אחוזה תפסו כ־20 אחוז של כל הקרקע, 20% — רכוש הממשלה, ורק 51% השתייך ל־400 אלף נפש איכרים. גם אחרי הריפורמה האגרארית לא נשתנה כמעט המצב, בחלקה של כל נפש עלה 0.4 הֶאקטאַר. ובהרים, ששם נמצא רוב מנינם של היהודים, פחות מזה. במצב כזה אין, כמובן, לאיכר עודף למכירה, ובשל כך אינו גם קונה בפועל. האיכר נאלץ לפעמים גם לקנות תוצרת חקלאית לסיפוק צרכי ביתו, ועליו לחפש עבודה צדדית. רבים מהאיכרים נודדים למרחקים לחפש עבודה בימי הקיץ, ובשכר־עבודתם מתקיימת המשפחה בימות החורף. מצוקה כלכלית זו עושה את משק האיכר בהרים כמעט למסוגר. האיכר עושה בעצמו פשתו וצמרו, את בגדי החג שלו ואת בגדי העבודה. ואפילו נעליו עושה בעצמו, ומסתפק בסנדלי־עור העשויים חתיכת־עור אחת. למרות ההסתפקות במועט שבמועט אין הארץ הזאת נושאת את תושביה, ורבים מהם היגרו לאמריקה, בעיקר בסוף המאה שעברה והתחלת המאה הנוכחית. הגירה זו עלתה באחוזיה אפילו על ההגירה היהודית מרוסיה. מעריכים את מספר הרותינים הקארפאטורוסים באמריקה ב־300—350 אלף, (כמעט כמספר הרותינים היושבים פה).

מצב זה השפיע השפעה מכרעת על כל הבנין המשקי של היהודים בארץ זו. ממפקד הממשלה בשנת 1921 אנו למדים, כי רק שליש מהיהודים עסוקים במקצועות קבועים, ואילו שני שלישים פרנסתם ומקצועם אינם קבועים. בין העסוקים במקצוע קבוע יש פה חידוש שאין דומה לו בארצות אחרות: 57% של היהודים הפעילים עסוקים במקצועות פרודוקטיביים. החקלאות עומדת במקום הראשון: עסוקים בה 27.86% של הפעילים, אחוז שאין כמותו בשום ישוב יהודי בעולם; מסחר וכספים — 25.92%; חרושת ומלאכה — 23.36%; תחבורה — 4.06%; מקצועות חפשיים — 2.44%; משרות ציבוריות וממשלתיות 2.21%.

אם כי אין לסמוך על הדיוק במפקד זה מכמה טעמים, ובעיקר, משום שלא תמיד יש בישוב היהודי תחומים קבועים בין מקצוע למקצוע, (כי יש, ובעיקר בכפר, שיהודי הוא גם נפח וגם בעל חנות קטנה וגם מעבד חלקת אדמה משלו, או יש צירוף של מקצועות אחרים, כגון מלמדות וחקלאות, או עגלונות ומקצוע לואי אחר), הרי בכל זאת נותנים המספרים מושג מסוים על המיבנה הכלכלי של היהודים פה.

חקלאות יהודית זו ראויה לבדיקה מיוחדת. לפי מפקד הממשלה יש בחקלאות ששים ואחד אחוז בעלי־משק עומדים ברשות עצמם ואריסים, ושלושים אחוז העובדים עבודה יומית, אך במקומות הרבים שביקרתי בקאר־פאטורוס לא נתקלתי כמעט בשום מקום בהופעה זו של פועל יהודי חקלאי. יש להניח שאלה הם יהודים שיש להם חלקות־אדמה אך פרנסתם העיקרית היא עגלונות והובלה. ואשר לבעלי המשק — לפי הדו״ח של הבנק היהודי הקואופרטיבי מיסודו של הג׳וינט לסוף השנה שחלפה ניתנו במחוז וולובו הלוואות ל־247 חקלאים. חקרתי את הדבר ונוכחתי שרק יחידים, בודדים עוסקים בחקלאות. בבאֶראַגסאס רשומים 185 חקלאים שקיבלו הלוואות, אך כפי שנוכחתי אין כמעט אף משפחה יהודית אחת העוסקת בחקלאות. חקלאות זו אינה אלא רכוש קרקע הנמצא בידי יהודים והמעובד ברובו בידי אריסים

רותינים ולבעלי הקרקע היהודים אין שום קשר לעבודת האדמה. מספר היהודים שפרנסתם היא על החקלאות בלבד מועט מאד, אולם הוא, כנראה, יותר גדול מבכל קיבוץ יהודי אחר באירופה. את השטח הקרקעי הנמצא בידי יהודים אין לקבוע בבירור, כי לרוב הבעלים בעצמם אינם יודעים בדיוק מהו השטח שבידם, שכן השטחים מפוררים מאוד בחלקות קטנות. אך כנראה הרכוש הקרקעי גדול למדי בכפרים. אין כמעט משפחה יהודית שאין לה חלקת אדמה.

עם כדי החלב ליד המחלבה הקואופראטיבית

מעניין להתחקות על שרשי הדברים ולדעת כיצד הגיעו היהודים לרכוש קרקעי זה, שכן ידוע, כי עד שנת 1848 לא היתה הזכות ליהודים בהונגריה לרכוש קרקע. מפי יהודים במישור ההונגרי שמעתי דברים קשים על יהודי מארמרוש (שם החבל ההררי שיהודי קארפאטורוס מרוכזים בו) שהוציאו, לדבריהם, את האדמה בהונאה ובתרמית מידי האיכרים. דעות כאלה שמעתי גם מכמה איכרים רותינים ששוחחתי אתם והשתדלתי להציל מפיהם דבר בנוגע לזה (דעה זו שמעתי רק מיחידים, ואילו האחרים הסבירו לי באופן קצר ופשוט: „קנו" או „ירשו מאבותיהם"). הדברים שסיפרו לי נשמעים לעתים כבדיחה, אך מעידים על מציאות מסוימת. בדיחה אחת שמעתי מפי כמה אנשים. איכר רותיני בא ליהודי ללוות אצלו מאה פאנגו. היהודי דורש ממנו עבוט ושטר. האיכר פושט את אדרתו ומוסרה ליהודי וחותם על השטר. במסירת הכסף דורש, כמובן, היהודי את הרבית מראש, והרבית כרגיל, היא מאה אחוז. סוף דבר, הגוי עושה חשבונו: שטר חתמתי, אדרתי מסרתי, כסף לא קיבלתי ולסלק אצטרך, ובכל זאת הרי היהודי צודק. במקומות שונים קראו בשם אנשים, שחלק מהם כבר בעולם האמת, שכל עבודתם היתה תמיד „העתקה לנקי" של חשבונות האיכרים, ובכל העתקה חדשה היה החוב מתנפח. אין ספק שהגזימו הרבה בסיפורים, ללמדך מה פיקח היהודי ומה נבער האיכר, אולם עצם הדבר שנתרקמו סיפורים כאלה מראה שהיו יהודים שלא התנהגו כשורה כלפי שכניהם האיכרים הרותינים.

בקארפאטורוס לא העריכו כראוי עד השנים האחרונות את הקרקע, שכן הכניסה מעט מזעיר. ספרי האחוזה לא היו מסודרים. בחבל נמצאו שטחי־בור מרובים ששימשו רק לחציר בר, וכוחה של „חזקה" היה גדול. במחיר קטן היו קונים שטחי־אדמה גדולים. בערותו של האיכר הרותיני; מצבו הקשה, מצב של יאוש; טבע זועף; קרקע שאינו חונן ונותן; שלטונות זרים הונגריים שהתכוונו רק לניצול ולבצע — כל אלה גרמו לפאסיביותו של האיכר ולהכנעה לגורל. גם כיום לאחר שהמלחמה והמהפכה עודדו רוחות שפלים והקיצו נרדמים, נשאר הרותיני שפל־רוח ונכנע מאין כמוהו. „הטיפה המרה" נעשתה בהכרח לנוחם היחיד שלו בחיים, שכן גם הדת, שהיא לפעמים מקור תנחומים לנדכא ומר־נפש, הכזיבה. הכמרים הרותינים הפיצו את המאַדיאַריזאַציה בין העם ונעשו שותפים לניצולו המופרז של האיכר. המוזג היהודי סיפק לאיכר לא רק את היי"ש אלא גם עמד לו בשעת דחקו; הילווה לו לזרעים ולרכישת בהמות, ובבוא יום התשלום נשארה לפעמים לאיכר רק דרך אחת: למסור חלק מרכושו הקרקעי ליהודי, ואפילו נהג היהודי ביושר גמור, טבעי היה שחלק מקרקע האיכר יעבור לידי היהודים.

כל הדברים האלה אמורים בחלק ההררי, ששם לא ידעו את צורת הפיאודאליות הכלכלית; במישור היתה רכישת הקרקע על־ידי יהודים בדרך אחרת לגמרי: לא מידי האיכר, אלא מידי „פריצים" ששקעו בחובות או פשטו את הרגל ומכרו חלקים מקרקעותיהם ליהודים.

בשנים האחרונות הולך ונשמט הקרקע מידי היהודים, בעיקר במארמרוש, וכנראה שכעבור שנים אחדות תופקע לגמרי האדמה מידי היהודים. הסיבה לכך: רמתו התרבותית של האיכר הרותיני תלך ותעלה. כבר כיום משתדל האיכר להגדיל את נחלת שדהו. ביחוד ניכרת שאיפה זאת מצד הרותינים השבים מאמריקה „עם דולר בכיס", מה שאין

כן היהודי שאינו חי על שדהו ואין לו שום קשר אליו, והוא מוכר את חלקתו בהזדמנות הראשונה.

הופעה הפוכה מזו מתגלית במישור ההונגרי הפורה, שאדמתו טובה לכרמי ענבים ולגני פירות. יהודים בעלי אמצעים משתדלים לרכוש להם חלקת כרם. כמובן שהם עצמם אינם עובדים בו, ורבים מהם אינם יודעים מה ייעשה בו. הכרם אינו אלא עסק כחנותו וסחורתו. בזמן האחרון קם מתחרה רציני במקצוע זה: ההונגרים שנושלו על־ידי הצ׳יכים מהמשרות הממשלתיות שתפסו בזמן השלטון ההונגרי.

מלאכה ומסחר

מלאכת־יד נפוצה לא מעט בקארפאטורוס, אך ליהודים כמעט אין חלק בה. הג׳וינט פתח פה בית־מלאכה לתעשיית מברשות ולקליעת סלים, אולם מספר העובדים בו הוא אפסי. חשיבות יתירה יש למלאכה שהיא כמעט כולה בידי יהודים (כ־88%). במלאכה וחרושת עסוקים כרבע מספר היהודים העסוקים בעבודה קבועה (אחוז העסוקים בחרושת ומלאכה, מקרב האוכלוסיה כולה הוא רק 10.57). המלאכה נמצאת בשפל המדרגה: עובדים בסדנאות קטנות, בעל המלאכה עצמו הנעזר על־ידי שוליה או שניים. לפי סטאטיסטיקה יש בין העוסקים בחרושת ומלאכה 56.49% העומדים ברשות עצמם ו־41.42% פועלים ושוליות. עוד יותר מזה מבליט את נחשלותן מספר הפקידים העסוקים בחרושת ומלאכה שאחוזם אינו עולה על 1.56%. היחסים בין נותן העבודה ועוזרו הם פאטריארכאליים. העוזר אוכל וישן אצל מעבידו. הטאֶנדאֶנציה לעצמאות גדולה מאד אצל הפועל והוא מגשים את שאיפתו בהזדמנות הראשונה. כמובן, שהדבר משפיע על הכרתו המעמדית שהיא בבל־ימצא אצל הפועל בקארפאטורוס, אפילו הוא מצביע בעד הקומוניסטים.

גם פה מרוכזת המלאכה של היהודים במלאכות יהודיות, כמו חייטות, סנדלרות, צבעות ונגרות. בעבודת בנין מעטים מאד היהודים. מעניינת התופעה הבאה: בעוד שרוב הנגרים הם יהודים, רוב הפועלים בבתי־החרושת האחדים לנגרות הם לא־יהודים. מצב האומן היהודי הולך ורע, והקרקע נשמט מתחת רגליו. הסנדלר היהודי אין בכוחו להתחרות עם יצרן הנעליים „באטא", שיש לו סניפים בכל עיר וכפר. הסנדלר חי על ניצול עצמו ועל ניצול מופרז של עוזריו. אותה תופעה מתגלית גם בשאר ענפי המלאכה, אם כי לעת עתה במידה יותר קטנה. מתחרה לאומן היהודי הוא עתה גם האומן הנוצרי. מספרים שעד גמר המלחמה לא היה בכל קארפאטורוס סנדלר או חייט לא־יהודי. במפקד 1921 היו כ־12% אומנים לא־יהודים, אך אין ספק שבמשך שמונה השנים האלה נתרבה מספרם, ויש להניח שלהבא עוד יוסיף ויגדל.

התעשיה חלשה מאד. מלבד המנסרות, המעסיקות מספר לא־גדול של פועלים יהודים, אין כמעט מפעלי־תעשיה אחרים. לפני 6—7 שנים נמצאו רק 10 מפעלים חרשתיים שהעסיקו יותר מ־100 פועל ורק יהודים מעטים היו ביניהם, אף על פי שאין הממשלה נוהגת לדחוק את רגלי הפועל היהודי כמו בפולין.

לסוג בעלי־המלאכה יש לצרף גם את עובדי התחבורה, שברובם המכריע הם בעלי־עגלה המהווים כחמישה אחוזים מכל העסוקים במקצועות קבועים. תפקיד חשוב יש למקצוע זה בארץ שתנועת הרכבת חלשה בה מאד, ויש נקודות הרחוקות מהרכבת 60—70 קילומטר. מלבד בעלי־עגלה יש רבים העסוקים בהובלת עצים ומשאות אחרים, וכנראה שמספרם עולה על חמישה אחוזים. אין ספק שבמפקד נרשמו רבים מאלה כחקלאים. גם להם קם בזמן האחרון מתחרה — האוטומוביל והאוטובוס. מכוניות־משא אינן נפוצות כאן כמו בארץ־ישראל. ראוי לציין שהיהודים לא הראו עד היום כשרון לכבוש את מקצוע הנהגות. רוב הנהגים הם הונגרים וצ׳יכים; באוטובוסים אין לגמרי נהגים יהודים, כי עליהם לנוע גם בשבת.

גם פה מקור הפרנסה העיקרי של היהודים, למרות היותם יושבי כפר, הוא המסחר, ש־90 אחוזים ממנו מרוכז בידיהם. בערים נפתחו בזמן האחרון קואופרטיבים של הלגיונרים הצ׳יכיים. גם בכפרים יש נטיה ליצור קואופרטיבים צרכניים, והיא נתמכת על־ידי האינטליגנציה הרותינית, אולם כרגע אינה מורגשת הרבה התחרותם. גם המלונות ובתי־המרזח נמצאים ברובם הגדול — כ־80% — בידי יהודים.

המסחר הוא כמעט כולו פנימי; קשרי המסחר עם שאר חלקי הריפובליקה ועם חוץ־לארץ אינם בידי יהודים. אכספורט המלח ממכרות סולוטבינא, המספק את כל הריפובליקה, נמצא בידי הממשלה. ומלבד מספר קטן מאד של פועלים יהודים העובדים במכרות, אין יהודים מתפרנסים מהן. זכות הניצול של שטחי יערות גדולים הוענקה לחברות מחוץ־לארץ, אולם מספר היהודים המוצא את מחיתו בעבודה ובסחר־היער גדול למדי. גם סחר היין נמצא כמעט כולו בידי היהודים. סחר היער והיין תלוי כולו בקוניונקטורה והוא מביא בהכרח לידי התחרויות תמידיות קשות ולמשפטים בערכאות, ששום יהודי בעולם אינו מרבה בהם כמו יהודי קארפאטורוס.

בדרך־כלל המסחר אינו מפותח פה. אין ספק שאחד הגורמים לכך — חוסר אמצעי־תחבורה. בכל קארפאטורוס יש רק 600 ק״מ מסילת ברזל, היינו ק״מ אחד לכל 20

ק״מ מרובעים (בצ׳יכיה: ק״מ אחד לכל $8\frac{1}{4}$ ק״מ מרובעים). המסחר הוא, כאמור, לרוב פנימי, ובארץ שרוב תושביה חיים ביחידות משקיות המספקות בעצמן את רוב צרכיהן, טבעי הוא שהמסחר נמצא בשפל המדרגה. בתי־מסחר גדולים מעטים מאוד. כמעט כל המסחר הוא בחנויות קטנות ודלות. מקרי פשיטת־רגל הם מעשים בכל יום.

בהזדמנות הראשונה פותח לו ה„עוזר״ חנות משלו, ומכיון שאין לו אמצעים משלו, הוא שואף לקבלם מהמקור היחידי האפשרי — מהנדוניה. החתונה נותנת לבעל המלאכה את המכשירים, ולעוזר בחנות — את ההון הקטן המאפשר לו לקבל הלוואות ולפתוח חנות. ולפיכך עומדת החתונה במרכז הדאגה של המשפחה היהודית.

נשאלת השאלה: ממה ואיך מתקיים פה ההמון היהודי הגדול הזה המחוסר אמצעים, והחסר אפילו התעסקות קבועה? על שאלה זו קשה מאוד לענות. במקום תשובה אפשר לשמוע אנחה כבדה, אנחת־יאוש. ואמנם די להיכנס לאחד הכפרים או לעיירה יהודית למען היווכח מהו המצב לאמיתו. המוני יהודים נמצאים תמיד חוץ לביתם, ב„מרכז המסחרי״, מסתובבים ברחוב או עומדים בסך ומשוחחים שיחה בטלה. לכל חנות שנכנסים מוצאים, כרגיל, מלבד הקונים הבודדים גם אנשים הנמצאים פה סתם, ללא כל צורך. בבתי־הקפה והמסעדות המרובים לפי ערך, מוצאים אנשים צעירים היושבים בעצם היום ומשחקים בקלפים, וסביבם עומדים יהודים מיושבים המציצים מהצד ו„נותנים עצות״, ועל הכל רובץ השעמום. בכל תחנת רכבת מוצאים יהודים שלפי עמידתם והבעת פניהם אפשר להכיר שאינם מתכוננים לנסוע או לפגוש את מישהו — הם עומדים כשידיהם מכונסות בשרווליהם או בכיסי בגדיהם ומביטים.

בשום מקום בעולם היהודי אינם מרובים כה השנוררים, ביחוד בתחנות הרכבת. רבה הדלות, ביחוד בסביבת סיגאֶט. תופעה רגילה שפושטים יד גם אנשים צעירים, המסוגלים לעבודה, ואפילו ילדים. ואין להאשים, חלילה, פה את היהודים שעצלים הם. קיים אמנם יחס של בוז לעבודה, שהיה מצוי לפנים אצל ההמון היהודי, אולם בשום מקום במרכזי היהודים אין לפגוש יהודים עובדים כה קשה כמו פה. העגלון נמצא תמיד בדרך, בחורב קיץ ובקור חורף, עובדים בעבודה ביערות ואפילו במחצבות. פה ושם רואים יהודים לבושי קאפוטות ארוכות, שפיאותיהם מסולסלות וארוכות, והדרת־פנים רבנית להם, והם נושאי סֵבל ומצליפים בשוטים ועושים בכל עבודה.

חיי הרוח

דומה שאין עוד מקום באירופה שהיהדות כה קופאה על שמריה כמו פה. מוראה של הרבנות גדולה מאוד מאוד. הרב הוא המושל בכפה ו„הכל־יכול״, ואוי לו למי שימרה את פיו — החרם יחרימוהו. אם אופה הוא — לא יאכלו מפיתו, ואם סוחר ביין — לא ישתו מיינו, ואם חנווני הוא — לא יסורו לחנותו. ואפילו מי שאינו תלוי בלקוחות יהודים לא ינצל מעונש: יזכירו לו עוונותיו במות עליו קרובו, בשידוכים וכו׳, גם קרוביו ובני משפחתו ערבים

עובדי־מחצבה יהודים בבלה־וארץ

לו, ובנידון זה מוראו של הרב על כל סביבו. ואוי לו לקצב שבנו או בתו נתפסו לדבר עבירה. (כמובן, שכל זה מכוון להמוני העם, — לאינטליגנציה, ולשכבה הדקה של עשירים הכל שרי, הכל מותר).

לימוד התורה נפוץ למדי. מספר היהודים יודעי ספר אינו מועט כלל וכלל. כמעט בכל בית־כנסת לומדים המתפללים אחרי תפילת מעריב משניות או „שולחן־ערוך", כשהם מסובים ליד שולחנות. ההורים יחסכו מפיתם ובלבד שבנם ילמד בחדר. אין עיר ואפילו כפר גדול שאין שם „ישיבה". ובכל זאת אין רואים פה את טיפוס ה„למדן" הנפוץ בליטא ובאכסניות־של־תורה אחרות.

די לדרוך על סף ה„ישיבה" כדי להיווכח מה רחוקה ה„ישיבה" דפה מהישיבה בליטא. אין מרגישים פה את רוח אהבת התורה שהיתה מצויה בליטא. אף הטיפוס של המתמיד אינו שכיח כאן, והמלה „עילוי" חסרה בלכסיקון של הבחורים. משיחות עם בחורי הישיבה, אפשר להיווכח שרחוקים מאוד מהיות „צנא דמלי ספרא", ורבים מהלומדים ידיעותיהם מצומצמות ביותר. בישיבת חוסט הגדולה ביותר בקארפאטורוס, בה לומדים כ־150 בחורים, מעטים הלומדים יותר משלושה עמודים גמרא ומפרשים במשך השבוע.

לישיבות באים בעיקר מהכפרים ומהעיירות הקטנות שבסביבה. אנשי המקום בעצמם ממעטים לשלוח את בניהם לישיבה שבמקומם. יתכן משום שנהירים להם חיי הישיבה ואין היא מושכתם. ויתכן שאגב קיום „והווה גולה למקום תורה" מבקשים גם פתרון לכלכלת הבן המתבגר. במקום לא נוח לשלוח את הבן לאכול „ימים", מה שאין כן במרחקים.

חיי בחורי הישיבה בזויים מאוד, אוכלים „ימים" ומאספים נדבות בכל יום ששי. ומכיון שקבצנים הם היהודים וידם אינה פתוחה, הריהם מסתפקים בנדבה קטנה ביותר.

אין ספק שמסורת לימוד התורה נשתמרה פה יפה, וזה אחד הקווים הסימפאטיים של יהדות המקום, אבל למדנות בכל זאת אינה מצויה פה.

היהודי זהיר מאוד במצוות, הוא לא יעבור עבירה בפרהסיה אפילו לשם פרנסה. אמנם יש כבר רבים מהנוער המורים היתר לעצמם לעבור עבירה, אבל רק בצנעה, אך בפרהסיה שומרים הם על המסורת, כי לא יתכן פה לשחות נגד הזרם. הפרט כפות בידיו ורגליו. אבל דתיות זאת שטחית היא ומלאה אמונות טפלות: הרבי הוא „עושה נפלאות"; על כל צרה שלא תבוא יש תרופה בדוקה ומנוסה — מסורת מפי הסבתא. והמעניין פה, שאין ה„סגולות" הרבות נחלת „סבתות ידעניות"; כל דרדקא מציע תרופה ל„עין־הרע", לבעתה, ולשעורה בעין. בכל אשר תפנה תשמע סיפורים לרוב על מכשפות, שדים, מתים שהופיעו בחלום ותבעו תביעות מן החיים וכו' והמספרים — בלשון „בדידי הוה עובדא".

תנועת ההשכלה בין היהודים, שהורתה ולידתה בברלין ועברה לגאליציה ומשם למזרח אירופה, לא פקדה כמעט את משכנות היהדות בקארפאטורוס, אף על פי שזוהי הארץ הקרובה ביותר לגאליציה, ואף על פי שבכל השנים באו משם יהודים לכאן. קשה לציין את הסיבה לכך, אם משום הבדלי תרבות — גאליציה היתה בחלקה של אוסטריה, בה שלטה התרבות הגרמנית, ואילו קארפאטורוס היתה תחת יד ההונגרים ואלה השליטו מאדיאריזאציה שהיהודים שימשו סוכנים להפצתה — ואם משום סיבות יותר עמוקות, אבל עובדה היא שיהדות זו לא עברה עליה תקופת ההשכלה. היו אמנם ש„התמשכלו", הלכו לאוני־ברסיטאות ונעשו דוקטורים והתפשטו ברחבי הונגריה, אולם היתה זו רק הליכת יחידים בלי קשר בין איש לאיש. רובם של אלה עזבו את המחנה היהודי לבלי שוב, וזה הגביר עוד יותר את שלטון הרבנים. כאן לא נשארו במחנה אנשים שיהיו מסוגלים למרוד בהם.

פה היתה ההשכלה נחלת יחידים בלבד — לטובתם ולהנאתם, ולא היתה מעולם נטיה לעשותה לתנועה ציבורית. העם נשאר בבערותו ובאמונותיו הטפלות והמשכילים — בהתבוללותם. השכלה זו בהכרח הרחיקה עוד יותר את היהודי ההולך תמים את אלהיו מכל השכלה, שנושאיה היו עבדים כנענים למאדיאריזאציה ולאינטרסים שלה.

חינוך והשכלה

עם גמר המלחמה חלו שינויים ושכבת האינטליגנציה הדקה כאילו התעוררה. השפיעו על כך כמה גורמים: הגל הציוני שעבר אז על כל העולם היהודי, סיפוחה של קארפאטורוס לצ'יכוסלובאקיה, בה נמצאו מרכזים ציוניים חשובים כמו פראג ומאהריש־אוסטראו (מה שלא היה בהונגריה), ואלה האחרונים פיתחו עבודת תעמולה ועזרו ליצירת בתי־הספר היהודים. נראה שגם שבויי המלחמה היהודים ששבו מרוסיה הביאו אתם דעות ציוניות ונטיות להשכלה. אך כל זה נמשך זמן קצר בלבד. בשנים שלאחר המלחמה נוסדו כאן בכמה ערים וכפרים בתי־ספר עברים, שהלכו ונסגרו אחר כך בזה אחר זה. אין ספק כי לו היתה פה יהדות בעלת הכרה לאומית, היה פה, יותר מבכל ארץ אחרת, מקום לפיתוח בית־הספר היהודי, והיה גם מקום לדרישת זכויות לאומיות אחרות ששאר הלאומים בצ'יכוסלובאקיה נהנים מהן. חבל־ארץ זה שייך היה להונגריה, שהשתדלה בכל האמצעים להפיץ את המאדיא־

ריזאציה. האינטליגנציה והמעמדות השולטים דיברו רק הונגרית, ולא רק היהודים, אלא גם, ובמידה לא פחותה, האינטליגנציה הרותינית. עם סיפוח החבל לצ׳יכוסלובאקיה הובטחה לו אוטונומיה רחבה. בזמן הראשון עמדה בעיקר שאלת המלחמה במאַדיאַריזאַציה. הצ׳יכים לא יכלו לגשת ליסוד בתי־ספר צ׳יכיים, כי בכך היו מעוררים את דעת הקהל במקום נגדם. ולו השכילו אז היהודים, היו יכולים לדרוש תקציבים ממשלתיים לבתי־הספר היהודים. ואמנם, לבתי־הספר העברים הראשונים הגישה הממשלה אף עזרה מועטה.

הסיבה לירידה המהירה של בתי־הספר העברים היא, שהם לא הוקמו מתוך הכרה לאומית או פדגוגית, אלא מתוך מצב של לית־ברירה. לבתי־הספר של ההונגרים לא רצו היהודים ולא יכלו לשלוח את בניהם, ובית־הספר הרותיני היה בשפל המדרגה ולא יכול לעורר יחס של אימון וכבוד אליו, גם משום שעד היום נמשכת המלחמה בקרב האינטליגנציה הרותינית על שפת בית־הספר והספרות, יש נוטים לרוסית, יש — לאוקראינית, ויש — לרותינית השגורה בפי ההמון. למעשה, קיימים שלושה טיפוסים של בתי־ספר, והעתונים מופיעים בשלושת הדיאלקטים. ברור שהעובדה הזאת אין בה כדי להעלות את הפרסטיז׳ה של השפה הזאת בעיני היהודים. בית־ספר צ׳יכי טרם התקיים אז, ולכן באו באופן טבעי לרעיון בית־הספר העברי. היהודי פה קשה לו לתפוס שבית־ספר עברי עשוי לתת השכלה ו„תכלית" לחניכיו, כשם שנותן בית־הספר בשפה אירופית, ויעוד ויתרון פדגוגי לו באשר הוא מותאם לסביבה הלאומית היהודית. בעברית הוא רואה רק שפת התפילה, ואותה מקנה לתלמידיו המלמד המסורתי. עברו רק שנים מועטות — הצ׳יכים התבצרו ופתחו בכל רחבי קארפאטורוס בתי־ספר צ׳יכיים, ועתה אינם זקוקים עוד לתריסים כאלה של העברית, והם נותנים יד להחניק כל איניציאטיבה של המיעוט היהודי להקים לו בתי־ספר משלו. שלושה בתי־הספר העממיים העבריים מקבלים תמיכה בסך 30 000 כתר בלבד, אחוז קטן ביותר של תקציב החינוך הכללי. ובעוד שבית־הספר הצ׳יכי בכפרים מבטיח גם מגפיים וחליפה, מוכרחים ההורים היהודים לשלם לבית־הספר העברי שכר־לימוד, המכביד מאוד עליהם, שכן קשה הוא מצבם הכלכלי. ואם לגבי ה„חדר" יודע כל יהודי את חובתו, הרי חסרה זו לגבי בית־הספר העברי, ובתי־הספר העבריים הלכו ונסגרו בזה אחר זה. בכמה מקומות הספיקו אפילו להקים בנינים מיוחדים לבתי־הספר ומעליהם מתנוסס השלט העברי: „בית־ספר עברי עממי", אולם הם עומדים ריקים. בכפר טורון קראתי על הדלתות והמזוזות כתובות הילדים בעברית נהדרה המביעים צער עמוק על סגירת בית־הספר ושואלים מתי ייפתח שוב. גם במקומות אחרים מתגעגעים מאוד הילדים לבית־הספר העברי, ואין פלא.

הרוב המכריע של הילדים היהודים לומדים בבתי־ספר צ׳יכיים. יש בתי־ספר שתלמידיהם הצ׳יכיים אינם מהווים אפילו עשרה אחוזים (כי מלבד פקידי הממשלה הצ׳יכיים אין כאן אוכלוסיה צ׳יכית). במשך זמן קצר לומדים הילדים הצ׳יכים לדבר יהודית, וכמובן שזה מעורר אי־רצון אצל ההורים הצ׳יכים, ויש נטיה אצל אלה האחרונים, הנתמכת על ידי המורים, להתבדל ולהקים בתי־ספר מיוחדים לילדים הצ׳יכים. ייתכן שבקרוב נזכה לכך, שהתלמידים היהודים, שהיו כה רצויים עד עכשיו, באשר הם בלבד מבקרים את בית־הספר הצ׳יכי (ילדים רותינים אינם מבקרים כלל את בתי־הספר הצ׳יכיים, גם מספר ילדי ההונגרים בבתי־ספר אלה קטן לגמרי) ימצאו בכמה מבתי־הספר הצ׳יכיים החדשים דלתיים סגורות בפניהם.

קושי פדגוגי רב בחינוך היא שפת־ההוראה הצ׳יכית, אין שומעים צ׳יכית מחוץ למשרדי ה מ מ ש ל ה. בבית מדברים אידיש, בחוץ מדברים הונגרית, והיוצא מזה שאין יודעים אף שפה אחת כהוגן, ואם ידיעת השפה אין — תרבות מנין? השפה הצ׳יכית זרה לילד היהודי, והמורים בבתי־הספר, הנשלחים לכאן לזמן קצר, מבוהאֶמיה או ממוראביה, לא ראו מימיהם ילד עם פאות. יש להניח שהמורים הבאים לכאן אינם מהמשובחים. באים לרוב מורים צעירים שזה אך גמרו את חוק לימודם. הם אינם מכירים את הילדים, והילדים אינם מכירים אותם. בקארפאטורוס המשפחות היהודיות מרובות ילדים, והדלות נוראה, והילד בה מדוכא עד למאוד. הכניעה של הילד היא תופעה אופיינית בבתי־הספר. דיו לו למורה שיעיף עין על הילדים ומיד יושלך הס. הילדים הבאים ממשפחות אלו זקוקים לעידוד ותמיכה, ובית־הספר הצ׳יכי אינו מסוגל לכך, אדרבה, הוא מרבה דכאון.

לשבחם של המורים הצ׳יכים יצוין שהם נוהגים מנהג דימוקראטי. אין המורה הצ׳יכי דורש מהילד שינוי חיצוני. הילדים היהודים באים לבית־הספר בפיאותיהם המסולסלות הארוכות ובקאפוטותיהם, כשציציותיהם מתנפנפות בין רגליהם. בצאת התלמידים מבית־הספר נדמה שהנה יצאו מ„תלמוד תורה" בעיירה בליטא או בפולין. בבתי־הספר לומדים רק מחצית היום והמחצית השניה קודש ללימודים ב„חדר". מספר הלומדים בבתי־הספר הרוסיים קטן מאוד, והסיבה היא לא פדגוגית ולא עקרונית, אלא פשוטה מאוד: הממשלה היא צ׳יכית והיהודי צריך להיות תמיד עם השלטון. בשנתיים האחרונות נפתחו הרבה בתי־ספר צ׳י־

כיים בכל קצות החבל (מספרם כבר עבר על מאה ל־25 000 צ׳יכים). כרגיל פותחים רק מחלקות נמוכות ובכל שנה מתוספות מחלקות חדשות. היתה זו תופעה רגילה מאוד שנתקלתי בה על כל צעד: היהודים העבירו את בניהם ובנותיהם ממחלקה גבוהה יותר בבית־הספר הרוסי למחלקה נמוכה בבית־הספר הצ׳יכי, שעתה זה נפתח, בלי חשוב שעל־ידי כך מפסיד הילד שנה־שנתיים. כמובן, אין לקוות שמפה יצאו אנשים יודעי דבר.

ריבוי התלמידים היהודים בבתי־הספר הצ׳יכיים מגבירה את האנטישמיות בין הרוסים. הדבר מוצא ביטוי בפובליציסטיקה הרוסית, ואפילו בספרי הלימוד וביחוד בשיחות פרטיות שהיו לי עם אינטליגנטים רוסיים שמעתי דעות אנטישמיות מוצדקות מבחינתם הם, הרואים ביהודי את נושא ה„צ׳יכיזאציה" כפי שהיה בימי שלטון ההונגרים מפיץ המדיאריזאציה. עם זאת אין לראות יחס טוב ליהודים מצד הפקידות והאינטליגנציה הצ׳יכית, אדרבה, נראים סימנים רבים שגם פקידים שלא היו נגועים קודם באנטישמיות נדבקים בה פה, ואין ספק שהם עלולים להעבירה לפנים צ׳יכיה.

עתה קיימים רק שלושה בתי־ספר עממיים עברים: במונקאץ׳, אוז׳הורוד וסאבלוש. יותר מכולם מבוסס מבחינה משקית בית־הספר באוז׳הורוד, שהסתגל לדרישות ההורים והוא נותן חינוך דתי בולט. עלוב הוא, בשל חוסר אמצעים, בית־הספר בסאבלוש. למרות שהגיע כבר ל־8 מחלקות אין בו אלא שני מורים עברים. גם במונקאץ׳ המצב אינו מזהיר.

במונקאץ׳ קיימת גם גימנסיה עברית, שיש בה חמש מחלקות, ובשנת־הלימודים הבאה תיפתח הששית. לומדים בה כמאה וארבעים תלמיד ותלמידה. לגימנסיה יש זכויות בית־ספר ממשלתי, אבל תנאי הותנה מצד הממשלה בנתינת הרשיון: אין לגימנסיה רשות לדרוש תמיכה ממשלתית. היא זקוקה לתמיכה מהחוץ, ומצבה המשקי אינו איתן לגמרי. הלימודים עומדים על הגובה, ובנידון זה היא אולי הטובה ביותר בחבל. המטרה של הגימנסיה היא, לפי דעת מנהליה, לחנך אינטליגנציה בעלת הכרה לאומית וחברתית שהיהדות כה זקוקה לה פה. בנידון זה יכולה באמת הגימנסיה למלא תפקיד היסטורי.

בין תלמידי הגימנסיה יש לראות נטיה חזקה ללימודים המגיעה כמעט להתמדה. ראוי לציין שמספר רב מהתלמידים הם מדלת העם המתקיימים מ„אכילת ימים", דוגמת בחורי הישיבות.

הסיבה העיקרית לנחשלות חיי הציבור היהודי הוא חוסר אינטליגנציה יהודית אידיאליסטית, המעורה בחיי העם. בקארפאטורוס אין אף אישיות בולטת אחת ראויה לייצג המון יהודי בן 100 000 נפש. כמעט כל האינטליגנטים שדיברתי אתם, מתיחסים בדרך כלל באי־אמון גמור, ואפילו בבוז, להמון. כל התחלה לאינציאטיבה ציבורית נדונה מיד מתוך „נבואה שחורה". אין פה אף מפעל ציבורי וחינוכי

כיתה מבית־הספר העממי במונקאץ׳

שידי האינטליגנט היהודי חוללוהו. הסוחר התקיף מורגש פה בכל יותר מהאינטליגנט, וזה מביא לידי כך שאפילו מפעל בעל־ערך אינו חורג מתחום לוקאלי. היהדות כולה, כמעט בלי יוצא מהכלל, עומדת מהצד לגבי הדעות שהיכו גלים בעולם היהודי הגדול.

רק ספריה יהודית אחת קיימת כאן, במונקאץ׳, וגם זו דלה מאוד וקוראיה מועטים. ספר עברי או יהודי מודרני הוא יקר המציאות. עתונות יהודית כמעט שאינה קיימת, וגם זו הקיימת — יש כפרים ועיירות שאינה מגיעה לשם. בנידון זה אופייני מאוד דבר המאורעות ליד הכותל המערבי ביום הכפורים האחרון *, שזיעזעו את כל העולם היהודי. בכל ביקורי, במוראבה ובסלובאקיה, הירבו לשאול אצלי פרטים על המאורע, ואילו בקארפאטורוס לא שאלוני דבר, פשוט משום שלא ידעו כלל על המאורע, אם כי כל העתונות היהודית הקדישה לו הרבה מקום.

העם ברבבותיו מדבר אידיש. גם הנוער והילדים מדברים ברובם יהודית בדיאלקט גאליצאי, שיש בו תערובת של מלים הונגריות, (בערים — המאַדיאַריזאַציה חזקה יותר, מדברים הרבה הונגרית, אבל אין כמעט לפגוש יהודי שאינו יודע אידיש). מן הראוי לציין שקיבוץ יהודי זה לא הוסיף כלום לספרות היהודית (לספרות העברית נתנה את אביגדור המאירי). ואין פלא. גם עתה, לאחר שנראים כאן סימני תנועה חברתית, מתקיימים בתי־ספר עברים, ומגאליציה ומפולין באו מורים עברים, הרי הספר היהודי המודרני עודנו בבחינת יקר המציאות.

קיימת פה אמנם איזו עתונות יהודית. במונקאץ׳ יוצא עתון הומוריסטי באידיש, ושני שבועונים „יידישע צייטונג" ו„יידישע פאלקסבלאט", אבל לשוא תחפשו שם אף משהו מהמועיל, המחנך והמשקיף על החיים. העתון דל וצנום מאוד לא רק בכמותו, אלא בעיקר בתכנו. „יידישע צייטונג" היא האורגן של הרבי ממונקאץ׳ והוא לוחם „מלחמת מצוה וחובה" על ימין ועל שמאל, בכל מה שאין חותמו של „הקדוש" ההיסטאָרי הזה טבוע עליו. וה„פאלקסבלאט" כל תפקידו ללחום ב„צייטונג" בכל מיני חרמות וגידופים. תוכן אחר אין בשניהם. ודומה, שה„צייטונג" נוצר רק לשם מלחמה ב„בלאט" וה„בלאט" לשם מלחמה ב„צייטונג".

על הספרות העברית והיהודית החדשה אין שום מושג. גם המשכילים יודעים רק על „שלום עליכם" שאחדים מהם קראו דבר־מה מיצירותיו. אבל אין למצוא איזה שהוא יחס לאידיש בתור שפת העם ותרבותו. שירי העם ששמעתי כאן כולם הם מאלו שבאו מרוסיה ומפולין ולא מהמשובחים ביותר. יודעי דבר מעידים שלא נוצר פה אף שיר עממי אחד ביידיש, אולם הדבר עוד טעון בדיקה.

ציונות

לכאורה אין עוד ארץ מוכשרת לקליטת הציונות כקאר־פאטורוס. כאן המוני יהודים גדולים מרוכזים השומרים על צורת חייהם, וההתבוללות כמעט שלא נגעה בהם. גם מצבם הכלכלי גרוע מאוד, ביחוד מאחרי גמר המלחמה. ואף זאת: רוב מנינו ובנינו של הישוב שייך למעמד הבינוני — חנוונים ובעלי מלאכה שבכל הארצות הם הנושא העיקרי של הציונות. כל זה מחייב תנועה ציונית חזקה ורחבה, אולם למעשה אין הדבר כך. עד גמר המלחמה לא ידעו פה כמעט על הציונות, וגם עכשיו מעטים ביותר הם הציונים היודעים ומכירים את הרעיון הציוני. בין „בעלי־הבתים" אין פה בכלל ציונים. ציונות זו הקיימת היא נחלת הנוער בלבד, ועם־הארצות בשאלות הציונות עוברת כל גבול. הציונות מתחילת ברייתה נוצרה כאן לקויה ובעלת־מום. את התכן הלאומי, התרבותי והמדיני לא עיכלו פה כראוי. ההמון אינו תופס לגמרי את הציונות. הוא רואה בה בעיקר שאיפה לתיקונים בחיים הדתיים ובהווי המסורתי בגולה, והוא מתנגד לה אינסטינקטיבית. הציוני מקובל פה כפורק עול דת וכריפורמאטור.

לעליה לארץ־ישראל מתיחסים באי־אמון. ולא מפני ששבו מהארץ אנשים שהוציאו את דיבתה רעה, אלא מסיבה פשוטה: על מה ולמה ארץ־ישראל? נכון, פה רע ומר, על כך יתאונן כל אחד וישפוך מרי שיחו, ולו אפשר היה לצאת, ואפילו לעבר הרי־החושך ובלבד „להרויח כסף", היו קהילות שלמות צוררות חבילותיהן ויוצאות לדרך. מפלגה אחת השתמשה אפילו בבחירות האחרונות בפיתוי זה שהנה היא תשלח את היהודים לאמריקה ולשאר „ארצות־הזהב" (היסוד לכך היה ביקורו של שליח בכפרים אחדים לשם בחירת עשרים משפחות להגירה ולהתישבות בארגנטינה), אבל ארץ ישראל למה? הן שם צריכים לעבוד קשה, ואין סיכוי לצבור דולרים.

יש פה יהודים שיש להם סנטימנטים לארץ, כארץ האבות והקברים, ואין גבול לשאלות שישאלך היהודי פה על כל מה שקרא ושמע „ספורי נפלאות". הוא לא ילאה משאול על הכותל המערבי, מקום המקדש, מערת המכפלה: אם נכנס מי שהיא למערת המכפלה וראה את אדם הראשון, ואם רחוק הסמבטיון מארץ־ישראל. הוא יתעניין אפילו אילו דגים אוכלים בשבת, ומה יעשו במושבות בשבת כשאין גוי שיסיק את התנור. אבל הוא לא יתעניין בשאלת החיים והבנין. אפילו על תל־אביב לא שמע.

גם כשתנועת „החלוץ" היכתה גלים בכל ארצות העולם,

* קבוצת שוטרים הרסה מחיצת־הבד שחצצה בין גברים לנשים שהתפללו ליד הכותל המערבי ביום הקדוש, בטענה שזו בניגוד ל„סטאטוס קוו".

ואף הונגריה, ובוהאֶמיה ומוראביה נתנה עשרות חלוצים, לא התעוררה קארפאטורוס ומספר העולים ששלחה לארץ— נער יספרם. (גם סלובאקיה לא הצטיינה עד היום בשליחת חלוצים; החלק המזרחי של סלובאקיה אינו שונה כמעט מקארפאטורוס בכל המובנים).

לתופעה זו היו כמה גורמים שאת קצתם אמנה פה. כאמור לא עברה על קארפאטורוס תקופת ההשכלה. בספרות הציונית לא ניתנה עד היום הערכה נכונה ומלאה לתנועת ההשכלה שקדמה לציונות, שבלעדיה לא היתה אפשרית הציונות. להשכלה היה ערך מכריע בהתהוות הציונות, שכן בחיים הסגורים בגיטו לא יכול היה בשום אופן להיוולד הרעיון הציוני עם מעופו הפוליטי ואפקיו הרחבים. בקאר־פאטורוס ירדו כרוכות יחד הציונות והשאיפה להשכלה ותיקונים. הציונות כאן היה לה גון מיוחד, והיא היתה פחות פלשתינוצאֶנטרית. היא התכוונה לשיפור החיים ולהקלת שלטון כלי־הקודש שהכבידו מאוד בחומרותיהם. גורם זה עשוי היה להיות פרוגרסיבי ולהעלות פה את הציונות לכוח יוצר ופורה, אולם חוסר כל מסורת של חיים חברתיים־ציבוריים בין היהודים, החינוך ההונגרי הקלוקל של האינ־טליגנציה, חוסר אישיות בעלת אוטוריטה וכשרון בקרב העסקנים הציונים, שגם הם ברובם מקרוב באו אל הציונות — כל זה הביא את התנועה הציונית להתנוונות מהירה. הציונות נעשתה אצל חלק מהעסקנים אמצעי להתנשא, ל„כבוד", ומשזכו ל„כיסא" בעיריה או בהנהלת המחוז, פנו עורף לציונות. הציונות ירדה משום כך בעיני ההמון, ובבחירות האחרונות קיבלו הציונים רק שליש מהקולות שקיבלו בבחירות לפני חמש שנים.

שלטונם הבלתי־מוגבל של הרבנים וכלי הקודש גם הוא השפיע לא במעט. אין עוד מקום בעולם שהרבנות תהא כה נסוגה ושמרנית כמו פה. גם „אגודת־ישראל" פסולה בעיני הרבנים, והרבי ממונקאץ' מקללם כדרכו קללות נמרצות. רבנים אלה נלחמים בחרף־נפש בכל „חידוש" העלול להחליש את השפעתם ושלטונם. כשהניחו את אבן הפינה לגימנסיה העברית במונקאץ' הכריזו על תענית ציבור. כשיסד ה„ג'וינט" בית־מלאכה למסגרות במונקאץ' ומנהליו פנו למרא דאתרא שיציע מורה ללימודי הדת, נזף בהם הרבי בנימוק שבית־מלאכה מודרני, המכשיר בעלי־מקצוע, עלול לסייע ל„שמד", שכן חניכי בית־המלאכה יעזבו את קארפאטורוס ויעברו לצ'יכיה, ושם יאכלו טריפה ויחללו שבת.

למן צעדיה הראשונים נתקלה הציונות בהתנגדות הרבנים. הם הוציאו את הציונים מכלל ישראל, ומכיוון ששלטון הרב פרוש גם על פרנסת היהודים, טבעי הוא שהדבר הרתיע את ההמון מן הציונות.

היהודי פה הינו בעל תפיסה חמרנית מאוד. הוא תופס בקושי, כיצד אדם מהישוב מטריח את עצמו, מקדיש זמן ומרץ לעניני הכלל בלי מתן־שכר מידי בצד. בבחירות האחרונות התחרו שלוש רשימות. כל הנואמים מהרשימות השונות ששמעתי, התחילו בהקדמה אופיינית זו: הנני נשבע בכל הקדוש שלא קיבלתי כסף בעד התעמולה ואין לי שום טובת־הנאה פרטית מזה, אלא לשם טובת הכלל הנני מתכוון.

היהודי הקארפאטורוסי הרגיל מגלה מידה יתירה של ספקנות כלפי כל וכל. החשדנות אינו עוזבתו אף לרגע ביחסו לכל מטיף לרעיון ציבורי. וכנראה יש יסוד לחשדנות זו. הבא לדבר על הציונות מיד חושדים בו שיש לו טובת־הנאה, וזה פוסלו למפרע. כמעט בכל מקום נשאלתי מי המשלם לי בעד עבודתי, וכמה אני מקבל לחודש.

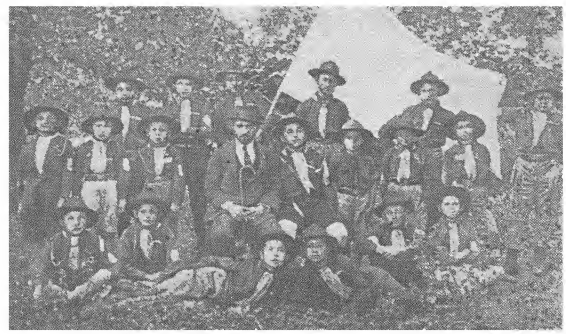
מקובל, שאורח־חיים יהודי ומצב כלכלי רעוע גורמים עיקריים הם בהתהוות התנועה הציונית, אולם המשקיף על החיים היהודים פה ייווכח מיד בטעותו הגדולה, כנראה, שמלבד אלה יש עוד מקורות שתנועת התחיה יונקת מהם, בלעדיהם אין היסוד של הציונות איתן ובטוח.

מלבד תקוות משיחיות בגלגוליהן ההיסטוריים וכלכלה רעועה (דחיקה ממקורות פרנסה) הדוחפות את היהודי לעליה פועל עוד גורם חשוב אחד — שאיפת „נהיה ככל הגויים", וגורם זה יש לו משקל מיוחד אצל האינטליגנציה, הרואה אצל העמים השכנים סדרי־חיים נעלים יותר וחיי תרבות אינטנסיביים יותר. האינטליגנט שאינו מתבולל מתקנא ומשתדל להרבות את רכושו הרוחני של עמו. מומנט זה חסר לגמרי בקארפאטורוס. העם הרותני שקוע כמעט כולו בבערות. הרוב המכריע אינו יודע קרוא וכתוב והשיכרות נפוצה מאוד. שכבת האינטליגנציה (המורים והכמרים) דקה מאוד, ועד הזמן האחרון היתה זחלנית ומאַדיאַריזאַ־טורית. היהודים, שעומדים הם במדרגה תרבותית נמוכה מאחיהם בארצות אחרות, נעלים הם מבחינה תרבותית על הרותנים.

את הגלות הרותינית שמרגיש האינטליגנט היהודי באי־רופה כולה לא ירגיש פה היהודי. גם במובן הכלכלי והמשפטי היה מצבו של היהודי טוב יותר ממצבו של הרותני, אף שגם מצבו לא היה מזהיר מעולם. האיכר הרותני עבד בזיעת אפו, ויותר מלחם תירס ותפוחי־אדמה לא היה לו לכלכלתו. היהודי חי יותר טוב מהרותני (בשל התנזרותו משיכרות). השלטון ההונגרי ניצל בלי רחם את האיכר ונטה חסד ליהודי שהיה נאמן לשלטון ההונגרי. היהודי הקארפאטורוסי זר לו כמעט המושג „גלות". האיכר הרותני סבל יותר „גלות" משסבל היהודי. גם עכשיו עומד האיכר הרותני לפני היהודי כעבד לפני אדוניו. כל הגורמים

האלה בצירופם הביאו לכך שהיהודי פה נשאר מן הצד לגבי הרעיונות שכבשו את הלבבות ברחוב היהודים בכל העולם.

הציונות נפוצה במקצת בקרב הנוער. קיימת פה הסתדרות נוער „השומר קדימה" שמנהיגה הוא רביזיוניסט.

„השומר קדימה" במונקאץ. במרכז מושקוביץ

ההסתדרות קיימת רק במקומות אחדים, ומספר חבריה מועט. עם־הארצות בשאלות הציונות וארץ־ישראל עוברת כל גבול. רבים אינם מבדילים בין קופסת רבי מאיר בעל הנס לקופסת הקרן הקיימת לישראל. שמעו על דברים שונים אבל ללא הבחנה. הכל מעורפל מאוד וגובל עם אי־ידיעה מוחלטת. ההסתדרות בנויה על יסוד הצופיות אבל גם זו אינה עומדת על גובה. שמים לב בעיקר לחיצוניות, מתעמלים קצת לקיים מצות „לגיון עברי". העיקר הציוני חסר לגמרי. השפה השולטת בהסתדרות כמעט בכל סניפיה היא הונגרית, אם כי רבים הנערים שאינם יודעים את השפה הזאת.

שאלת השפה בכלל קשה מאוד. בכמה מקומות התאוננו לפני המדריכים שחניכיהם אינם יודעים שום שפה כראוי, והדבר מקשה מאוד על העבודה. אידיש אין קוראים, גרמנית אין יודעים, הונגרית הנפוצה ביותר אין בה ספרות ציונית. הספרות ההונגרית באה לקארפאטורוס מהונגריה.

בזמן האחרון התחיל לעבוד כאן „החלוץ". העבודה קשה והיא דורשת הסתגלות מכסימאלית לתנאים המקומיים. אין ספק שבעבודה שיטתית ממושכת אפשר יהיה ליצור תנועה חלוצית, העתידה למלא תפקיד היסטורי לא רק בהפצת הציונות, אלא גם בתיקון כל החיים כאן.

הסיכויים להבא

המצב הפוליטי קשה ומסובך לאין מוצא. השלטון הצ׳כי שואף ל„צ׳כיזאציה" בחבל זה, והיהודים הם היחידים הבאים בחשבון להיות נושאיה. מספר הצ׳כים בחבל אינו עולה על 4%, וברובם המכריע הם פקידי השלטון והצבא. וההונגרים, שהם מיעוט ניכר, (כ־16 אחוז של האוכלוסיה), אינם באים בחשבון, כי מתוך קירבה גיאוגרפית להונגריה ויניקה תרבותית ישרה ממנה הם אינם נוחים ל„צ׳כיזאציה". קיימת גם התחרות בין הפקיד הצ׳כי הנשלח לכאן לבין האינטליגנט ההונגרי התושב, ואין זו עשויה לקרב את הלבבות ביניהם. יש להניח (וזאת הוכיחו גם הבחירות האחרונות) שהמיעוט הזה יהיה אופוזיציוני לשלטון הפראגאי, והוא יתמוך בנטיותיהם הבדלניות של הרותנים, עם הארץ.

בפרספקטיבה הקרובה נראית מלחמה עזה בין הרותנים לשלטון הצ׳כי. השלטון שואף להטביע חותם צ׳כי על הכל, והתושבים הרותנים, למרות התרדמה הנסוכה עליהם, ניכרים בהם סימני התעוררות. הרותנים הם ברובם המכריע עם איכרים ויושבי כפר. שכבת האינטליגנציה שלהם דקה מאוד. לפי המפקד מ־1921 רק 1.45% מהרותנים עסוקים בפקידות, ואילו אחוז הצ׳כים העסוקים בפקידות הוא 20.59%; בצבא — רק 0.46 רותנים הם בעלי דרגת קצינות; ואילו הצ׳כים 7.24 אחוז (היהודים רק 0.78). אין ספק שבזמן הקרוב תגבר מלחמת האינטליגנציה הרותנית למקום עבודה ומשרה, וסימנים לכך ישנם כבר למדי. יסוד לכך הם גם 500 בתי־הספר בשפה הרותנית, הקיימים בחבל זה, שיכינו, למרות רמתם הפדגוגית הנמוכה, המוני אינטליגנציה עממית שירצו, ובצדק, להשתתף בהנהגת המדינה. מתעוררת איפוא השאלה: מה יהיה מקומם של היהודים במלחמה זו?

כבר כיום יש לציין את הקו הריאקציוני של מנהלי הפוליטיקה היהודים. בבחירות האחרונות לשלטון בחבל זה התחרו שלוש רשימות יהודיות: האחת של הציונים, שהיתה להם תכנית פרוגרסיבית; ושתי רשימות אחרות שהיו קשורות למפלגה האגרארית הריאקציונית והאנטישמית: האחת של הרבי המונקאצ׳אי, והשניה של חסידים ורבנים שונים כמו הספינקאים, בֶאלזאים, סיגטאיים ואחרים שיצאו בהחרמות והשבעות ודרשו „בשם אלוקים ותורתו הקדושה" להצביע בעד רשימותיהם, ואיימו בגהינום וכף הקלע על אלה שימרו את פיהם. בעתונות של האגראריים כבר אפשר למצוא דברים ברורים על התפקיד שממלאים יהודי קארפאטורוס בהפיכת החבל הרותני הזה לצ׳כי. אין ספק שזה יעורר אנטישמיות בקרב הישוב המקומי שתתבטא גם בחרם כלכלי. כיום כבר ניכרת נטיה ליצירת קואופרציה צרכנית בכפרים. והמגביר את החרדה ואת הדאגה — אין לראות יחס טוב גם מצד הפקידות הצ׳כית לישוב היהודי, ואין לקוות לשינויים לטובה להבא. אדרבה, יש יסוד להשערות אחרות: שלם ישלם הישוב היהודי לא רק בעד עוונותיו הוא אלא גם בעד שגיאותיהם של

השלטונות. בקרב הישוב היהודי אין גם לראות את הכוח הפרוגרסיבי שינקוט פוליטיקה אחרת, או שלכל הפחות יתקומם נגד זו המתנהלת כיום.

המצב הכלכלי אינו דורש הרבה תיאורים. ואפילו נניח שיש הגזמה בהערכת מספר היהודים שאין להם התעסקות קבועה — 2/3 מהאוכלוסיה היהודית — הרי ברור שחלקים עצומים מקרב הישוב היהודי תלוי במובן הכלכלי על בלימה. גם אלו העסוקים במקצועות קבועים מצבם רע. בעל־המלאכה היהודי נדחק מעמדותיו על־ידי כיבושי האומן הלא־יהודי ההולך ומתרבה, ובעיקר על־ידי תוצרת בתי־החרושת (ביחוד הנעלה והלבשה) המתחרה קשה והורסת את יסודות קיומו של האומן היהודי. אורבת גם סכנת ההתחרות מצד הסוחר הצ׳יכי הגדול שהתחיל כובש לו מקום; הדבר יקל לו בהרבה מכיוון שהמסחר היהודי הינו פעוט, ורוב מחזורו בנוי על אשראי האוכל רבית גדולה. חדירת היהודים למקצועות ולעבודות ציבוריות וממשלתיות היא בלי שום ספק קלה יותר מאשר בפולין, אולם אין לראות כאן מאמץ לכך, ואין גם כוח ציבורי, שיעורר את היהודים לכך. השבת אף היא מפריעה ליהודים לחדור לעבודות אלה. היהודי לא יחללנה בפרהסיה גם אם יהיה נדון לחוסר־עבודה.

תפקיד מכריע היתה יכולה למלא פה מפלגת פועלים יהודית. יש פה הרבה עובדים יהודים, גם פועלים שכירים, ובכל זאת אין לראות שמץ שאיפה לאירגון. קיים יחס של בוז לעבודה, ומשתדלים להשתמט ממנה. מפלגת עובדים יהודים שהיתה מחדירה את ההכרה העצמית של האדם העובד עשויה למלא פה תפקיד לאומי וסוציאלי רב־ערך. אולם חסרה אינטליגנציה שתתמסר לכך, וברמה התרבותית של העובד היהודי אין לקוות שהוא עצמו יקח גורלו בידו. בפולין וברוסיה התקרבה האינטליגנציה היהודית, וביחוד אלו שנקראו „אינטליגנטים למחצה" לתנועת הפועלים היהודית מתוך היותה משוללת זכויות, וראתה בפועל בן־ברית טבעי למלחמה בקיפוח זכויות ובכל המשטר הקיים, וככה מילאה האינטליגנציה היהודית תפקיד מכריע ביצירת תנועת הפועלים היהודית. פה האינטליגנציה „יחסנית" היא, קאררייריסטית ואנוכית במידה קיצונית, ומחוסרת כל אידיאה ציבורית.

הנוער היהודי לומד פה צ׳יכית בנקל, אם אצל מורים פרטיים ואם בקורסים מיוחדים הנפוצים ברחבי החבל. אין ספק שהדבר ישמש גורם ליציאה לחבלי הריפובליקה המערביים. תפקיד גדול ימלאו בזה גם בתי־הספר הצ׳יכיים שיעזרו להתפשטות יהודית זו. אפשר מאד שהתפשטות זאת תביא להתגברות האנטישמיות, הקיימת כבר בבוהאמיה ובמוראביה, בקשר עם הזרם החדש של מחפשי עבודה ומשרה שיבואו לשם. אולם הנוער היהודי, ברובו המכריע, לא יוכל להגר לשם, מתוך אי הכשרתו לכך. היהדות עומדת פה לפני הכרח של הגירה גדולה, ובכל מוראה ואכזריותה ניצבת לפניה שאלת „לאן?"

הבחירות לפרלמנט הצ׳כוסלובאקי בשנת 1935

מאת יהודה שפיגל

ב־1935 התקיימו הבחירות לפרלמנט ולסינאט הצ׳כוסלובאקי. היו אלה הבחירות האחרונות בריפובליקה הדימוקראטית החפשית, שהיתה מוקפת שונאים מכל עבריה. ממזרח לה שכנה רומניה, שלכאורה היתה חברה ב„הסכמה הקטנה", אך שלטה בה דיקטאטורה של המלך קארול והיא התרחקה מחברותיה, וכבר פסעה לעבר הנאציזם. מדרום לה — הונגריה, שונאה־בנפש של מדינת צ׳יכוסלובאקיה, שנבנתה מקיטועה של הונגריה בתוקף חוזה־השלום בווארסאי ב־1919 אשר קרע חבלים ממנה וסיפחם לצ׳יכוסלובאקיה. באוסטריה, שאף היא שוכנת בדרומה של צ׳יכוסלובאקיה, הרימו הנאצים ראש, ונראה כבר בעליל שהדיקטאטורה של דולפוס מתקרבת לקיצה, וגרמניה הנאצית עומדת לבלוע אותה. השאלה לא היתה אלא שאלת זמן בלבד. ממזרח לה נמצאה גרמניה הנאצית שרמסה ברגל גאווה את הזכויות היסודיות ביותר של החברה האנושית. ובצפונה — מדינת פולין שבה שלט המארשאל פילסודסקי עם מפלגת הפולקובניקים אשר כרתו ברית עם החיה הנאצית ב־1934. הנה כי כן היוותה מדינה זו אי בודד של דימוקראטיה בים של משטרים עריצים שהקיפוה, בהם שלט מגף־הברזל במקום החוק. באוירה מורעלת זאת התכוננה המדינה הדימוקראטית מיסודם של מאסאריק ובאנאש לבחירות הפרלמנט והסינאט. לא רבים היו שחשבו כי אלה הן הבחירות האחרונות של מדינה זו, וכי הקיץ הקץ עליה והכורת יכרות אותה ללא־רחמים.

המפלגה היהודית בריפובליקה, שהיתה נציגת היהדות

הציונית המאורגנת, התכוננה אף היא לבחירות. היא עשתה הכל כדי לקבל נציגות בפרלמנט ובסינאט. וראה צחוק הגורל — דווקא בחירות אלה גרמו לפילוג המפלגה היהודית. לפי חוקת הבחירות, לא קיבלה מפלגה נציגות אלא אם השיגה 20 000 — 25 000 קול באזור בחירות אחד, כלומר, קיבלה קולות כדי ציר אחד בסקרוטיניום הראשון במקרה זה צירפו למפלגה את כל הקולות שקיבלה בכל יתר האזורים בסקרוטיניום השני והשלישי. אך אם מפלגה לא זכתה במספר קולות כדי ציר אחד בסקרוטיניום הראשון וגם לא צברה במדינה כולה את המספר של 120 000 קול, הפסידה את כל הקולות שצברה ולא זכתה בשום נציגות בפרלמנט ובסינאט. המפלגה היהודית לא יכלה להבטיח לעצמה בכוחותיה היא בלבד את שני הנתונים האלה, ולכן נאלצה לחפש לה בן־ברית בין המיעוטים האחרים במדינה ולחתום אתו הסכם־בחירות. ואמנם, בבחירות הקודמות, שהתקיימו ב־1928, התקשרה המפלגה היהודית עם מפלגת המיעוט הפולני. והודות להסכם־בחירות זה הצליחה להכניס שני צירים לפרלמנט, ואף המיעוט הפולני כך. ברם לסי־נאט, שחשיבותו פחותה מהפרלמנט, לא הצליחו מפלגות אלה להבטיח לעצמן נציגות.

אולם בבחירות של 1935, מן הנמנע היה לחדש את הסכם־הבחירות עם המפלגה הפולנית, משתי סיבות: א) המפלגה הפולנית, אשר קיבלה הדרכה מדינית מפולין — שבה שלטה ממשלת המארשאל רידז־שמיגלי והקולונל באק וניהלה בימים ההם מדיניות פרו־גרמנית מובהקת — קיבלה הוראה מפורשת להימנע מכל קשר עם המפלגה היהודית, כדי למצוא חן בעיני השליטים בברלין. ב) גם המפלגה היהודית, שנתגלה לה כיוונה של המפלגה הפו־לנית, הנוקטת מדיניות נוגדת למדינה הצ'כוסלובאקית ומהדקת קשריה עם המפלגה הגרמנית הסודאטית בהנהגת האנליין — לא ראתה אפשרות לחדש את הסכם־הבחירות משנת 1928. לכן עמדה המפלגה היהודית לפני הכרח להתקשר עם מפלגה דימוקראטית אחרת, ואפילו תצטרך לוותר על שמה, ובלבד שתובטח נציגות יהודית, או ללכת לבחירות לבדה אם גם תפסיד ולא תצליח להשיג נציגות בפרלמנט. הנהלת המפלגה היהודית ניהלה משא ומתן עם מפלגת הסוציאל־דימוקראטים, אשר הסכימה להבטיח ברשימתה שני צירים למפלגה היהודית בתנאי שתוותר על שמה ותופיע ברשימת הסוציאל־דימוקראטים, ולעומת זאת לא תחול על שני הצירים היהודים משמעת הסיעה הפרלמנטארית בענינים יהודים. הסכם זה הובא לאישור הוועידה שהתקיימה שלושה שבועות לפני חג הפסח תרצ"ה (1935). בוועידה היו, כרגיל, מחייבים ושוללים, ולאחר שאושר ההסכם ברוב קולות, הודיעו כמה חברים, שהיו ממייסדי המפלגה וראשיה, על פרישתם מהמפלגה. בין אלה היו: ד"ר א. מרגליות, יושב־ראש המפלגה, אשר קנה לו שם בפאֶטיציית ברנהים—לוחם ותיק לזכויות המיעוטים; ד"ר פ. פרידמן, נורברט אדלר ואחרים. כמועמדים לצירים נבחרו ד"ר א. גולדשטין, ציר הפרלמנט הקודם, וד"ר חיים קוגל, מנהל הגימנסיה העברית במונקאץ'. פילוג זה נתן את אותותיו ברחוב היהודי במדינה, ובאווירה קשה זו ניגשה המפלגה היהודית לארגן את כוחותיה לקראת מערכת הבחירות.

בוועידה זו נבחר גם ועד פועל חדש של המפלגה. נוסף על החברים הוותיקים: ד"ר שטרנבך, ד"ר קוגל, מ. גולד־שטין ויצחק דויטש־חירותי מקארפאטורוס, נבחר גם הד"ר א. ברסלויאר, המשמש כיום כסגן ראש עיריית חולון.

הסכם־בחירות זה הובא אחר כך לפני ההנהלות של ההסתדרויות הציוניות במדינה שנתבקשו לאשרו ולהשתתף באופן פעיל בתעמולת הבחירות. ההסתדרות הציונית הארצית, שבה היו מאוגדים כל הארגונים הציוניים חוץ מ„המזרחי", „תורה ועבודה" ומפלגת הציונים הרביזיוניס־טים, אישרה את ההסכם. המפלגה הרביזיוניסטית דחתה את ההסכם והצטרפה בגלוי למחנה המתנגד. מנהיגי המפלגה הזאת בימים ההם: האנס לאוו וד"ר אוסקר רבינוביץ, ערכו מסע־בחירות בסלובאקיה ובקארפאטורוס וניהלו תעמולה עזה נגד ההסכם, וקראו ליהודים להצביע בעד המפלגה האגרארית השלטת שלא היתה נקיה מיסודות אנטישמיים.

הסתדרות „המזרחי" ו„תורה ועבודה" קיימה את ועידתה הארצית בחורף. בוועידה זו נתגלתה תסיסה אופוזיציונית, והוחלט בה להעביר את המרכז מבראטיסלאבה לקושיצה ולארגן מחדש את מוסדות התנועה. לועד הפועל נבחרו חברים חדשים שנטו להסתדרות ציונית אחידה בריפוב־ליקה (טעריטוריאל־פערבאנד). הועד הפועל החדש נקרא להחליט על עמדתה העקרונית לגבי הסכם־הבחירות.

הועד הפועל של הסתדרות „המזרחי" ו„תורה ועבודה" בצ'כיה, 1935

ישיבת הועד הפועל התקיימה מיד אחר הפסח, ואם אינני טועה הוחלט ברוב של קול אחד לאשר את הסכם־הבחירות ולהשתתף באופן פעיל בתעמולת הבחירות. הועד הפועל הטיל עבודה זו על שכם כותב הטורים האלה ששימש אז בתפקיד המזכיר הכללי של התנועה.

מַטה הבחירות היה במונקאץ׳, מקום מושבו של מרכז המפלגה היהודית בקארפאטורוס ומקום מושבה של ההנהלה המחוזית של ההסתדרות הציונית בצ׳יכוסלובאקיה. המַטה היה מורכב מ־11 חבר. היושב־ראש שלו היה הד״ר וולף שטרנבך, וסגניו: ד״ר חיים קוגל ומשה גולדשטין; הגזבר היה יצחק חירותי־דויטש, מנהל הבנק היהודי.

כל הלחץ של המפלגות הלא־יהודיות על הבוחר היהודי התרכז בקארפאטורוס, כי רק כאן חיו היהודים בצפיפות (120 000 נפש), שאיפשרה להלכה להשיג מספר קולות מספיק למאנדאט בסקרוטיניום הראשון ועל ידי כך לקבל מאנדאטים נוספים בסקרוטיניום השני. פילוגי קולות היהודים היה מזכה את מפלגת הרוב האגרארית לא רק בקולות היהודים שהצביעו בעדה במישרים, אלא גם בקולות שזכתה המפלגה היהודית והפסידה אותם משלא קיבלה מאנדאט בסקרוטיניום הראשון. משום כך התרכזה העבודה העיקרית של המפלגה היהודית בקארפאטורוס, והמטה קיבל תגבורת במנהיגים הציונים שהגיעו מצ׳יכיה למונ־קאץ׳ לשם מלחמת הבחירות. בין אלה יש להזכיר את ד״ר פ. ה. מַארץ, ד״ר בורנשטין, שופט עליון, אינג׳. פרישר, ד״ר זלמנוביץ, תיאודור הובר, ד״ר לאזוס, יוסף זאלצברג־עמי, ועוד.

הבחירות באותה שנה היו כפולות: לפרלמנט ולסיים (הפרלמנט של חבל קארפאטורוס) גם יחד. המועמד לסיים היה מר משה גולדשטין, יו״ר הסתדרות „המזרחי״ ו„תורה ועבודה״ בצ׳יכוסלובאקיה.

אצטמצם כאן בתיאור הפעולה בעיירות, בכפרים ובריכוזי היהודים במזרחה של קארפאטורוס.

הריכוז היהודי היהודי היה בעיקרו בחלק המזרחי של קארפאטורוס, לכן העברנו — אחרי כמה ימים של סיורים — את המַטה לחוסט, ומשם ניהלנו את הפעולה. יצאנו עם הד״ר חיים קוגל לסיור בכפרים ובעיירות צפונה למונקאץ׳. מצאנו את היהודים בבית־הכנסת, בתפילת שחרית. נאמנו לפניהם. משם נסענו לעיירה גדולה סוואַ־ליאווע. ערכנו ישיבה עם הוועד המקומי וביקרנו אצל כמה ממנהיגי הקהילה. בעיירה וולוץ סרנו לביתו של ר׳ מאיר שטרנבך. ר׳ מאיר, יהודי חסיד וחדור אהבה לציון, הקהיל לביתו יהודים אחדים ואנחנו עוררנום ועודדנום לפעולה. משם יצאנו לאיסקה, שבה גרו כמה עשרות יהודים, רובם ככולם חדורי הכרה ציונית, משם

המשכנו למאידאן, עיירה גדולה מאיסקה. מצאנו בבית־הכנסת את היהודים שהתכנסו לתפילת מנחה. ביקשנום לחכות עד שובנו, כי מיהרנו לעיר המחוז וולובי, ורצינו למצוא את היהודים כשהם מכונסים בבית־הכנסת. בדרך סרנו לכפר סקוטארסק, שבו הצביעו כל היהודים בעד רשימתנו.

וולובי היתה עיר מחוז, בה בית־משפט השלום ומשרדי הממשלה המחוזיים. פקידי השלטון, שהיו כפופים לממונה על המחוז, ניהלו תעמולה עזה למען מפלגת השלטון ונגד המפלגה הסוציאל־דימוקראטית והמפלגה היהודית הקשורה אתה בהסכם־בחירות. רב העיר, בהשפעת הרבי ממונקאץ׳, לא טמן אף הוא ידו בצלחת, ולפי דרישת הממונה על המחוז הקהיל את בני עדתו, יצא בדברים חוצצים נגד הציונים הכופרים, ותבע מהם לעמוד לימין מפלגת השלטון.

בבית־הכנסת שבו עמדנו לנאום התפלגו היהודים לשני מחנות: אומרי הן, כלומר ניתן להם לדבר, ואומרי לאו — לא ניתן. ברם, ניצחו אומרי ההן, ואנחנו יכולנו לשאת את נאומינו לפני הקהל. בעיר זו השתהינו יתר על המידה בגלל חלוקי־הדעות הנ״ל, ולכן יצאנו באיחור — לכפר טורון, הסמוך לגבול גאליציה. לעולם ישארו חקוקים על לוח לבי יהודים יקרים אלה אשר רבים מהם לא זכו לעלות ארצה ולהגשים חלומם־חזונם. בכפר זה נוסד בית־הספר העברי הראשון בקארפאטורוס ובמדינת צ׳יכוסלובאקיה כולה. יהודי הכפר היו ציונים מעולים ביותר. המורה־הוראה בכפר — הרב־הדיין יצחק גרוס הצטרף אף הוא למחנה הציוני. כאן לא היתה לפנינו עבודה קשה. ביקרנו בו מתוך נימוס בלבד, כי ידענו שאנשי טורון יעמדו איתן על משמר התנועה הציונית ושום רוח מצויה או בלתי־מצויה לא תזיזם מהכרתם העמוקה ומאמונתם בציונות ובמפלגה היהודית. מכאן עמדנו לחזור למונקאץ׳, אך לא הסחנו דעתנו שביקשנו מאנשי מאידאן לחכות לנו. מחוגי השעון הראו: שעה 2 אחר חצות. אמרנו: אולי לא יחכו לנו אנשי מאידאן, למה, אם כן, נייגע את עצמנו לשם? החלטנו בכל זאת לסור שמה. הגענו אל הכפר בשעה 2.30 אחר חצות, ונסענו ישר לבית־הכנסת, שמחלונותיו בקע אור החוצה. להפתעתנו המרובה ולשמחתנו מצאנו שם כשלושה מניינים יהודים שחיכו לנו בסבלנות רבה. שוחחנו אתם על מצב הענינים וסיכמנו את קווי הפעולה. עייפים ורצוצים הגענו בשמונה בבוקר למונקאץ׳.

חוסט, שמספר יהודיה כ־3500—4000, היתה אחת הקהילות היפות בקארפאטורוס. שימשו בה רבנים מפורסמים. היה בה בית־ספר עברי מסודר עם מאות תלמידים, והתנועה הציונית היתה חזקה בעיר ופיתחה פעולה ענפה. זו היתה

גם מבצר־עוז של המפלגה האוטונומיסטית הרוסית שדרשה אוטונומיה לחבל, כפי שהובטח לתושבי קארפאטורוס בשעה שהם הסתפחו מרצונם הטוב לריפובליקה הצ׳יכוס־לובאקית בשנת 1919. אחר הסיפוח שכחו הצ׳יכים את הבטחתם, ומפלגה זו לחמה לאוטונומיה שהובטחה להם. בעיר זו גר מנהיג המפלגה, ציר הפרלמנט מר קורטיאק, גוי ישר וליבראלי, ואף־על־פי־כן נתגלו סימני אנטישמיות במפלגה זו. הקורטיאַקים החליטו לפוצץ כל אסיפת־בחירות של המפלגות האחרות שתתקיימנה בעיר זו. באתי לעיר וניגשתי לארגן אסיפה גדולה. כממונה על המחוז שימש ד״ר הרמן, איש מפלגת השלטון שהסוחרים היהודים חרדו מפניו. נעזרנו בעבודתנו על־ידי החברים הצעירים של המפלגות הציוניות. עד כה ועד כה יצאתי בלווית שני חברים לסיורים בסביבה. ביקרנו בכפרים סקרניצה, דאני־לוב, דראחיב, טשומאליוף, וכן בעיירה שאנדרוב, שבה גרו כמה מאות יהודים. בעיירה הזאת ניתן לנו — לאחר לחץ קשה מצד הצעירים — לנאום בבית־הכנסת. יום קודם לכן ביקרו בכפר ראשי היהודים האורתודוכסים והבטיחו ליהודי הכפר הרים וגבעות. אנו לא הבטחנו להם אלא דבר אחד: שימצאו תמיד בנו אנשים אשר יעמדו לצדם ויעזרו להם, ויבקרום לאו דוקא לפני בחירות, כפי שעושים זאת ראשי הקהילות של הערים אונגוואר ומונ־קאץ׳, הנזכרים באחיהם שבכפרים הנידחים רק בימי בחירות, שעה שזקוקים הם לקולותיהם, כדי להראות ל„פריץ״ הגוי שהציבור היהודי עומד מאחריהם. יהודי שאנדרוב נשמעו לנו ולא הכזיבו בבחירות.

כשחזרנו לחוסט נודע לנו, כי הקורטיאקים פיצצו אמש את אסיפת הבחירות של מפלגת הסוחרים, והתעשיינים שבראש רשימתה עמד העסקן הרביזיוניסטי ד״ר א. שפיגל, עו״ד ממונקאץ׳. מפלגה זו אמנם הופיעה ברשימה עצמאית לבחירות, אבל היא היתה גרורה של המפלגה האגרארית. ביקשתי קשרים לאנשי מפלגת הקורטיאקים, כדי להבטיח את קיום האסיפה שעמדנו לערוך. עסקני המפלגה הבטיחו שאין ידם בפיצוץ האספות וכי האסיפה לא תופרע על־ידיהם. לאחר בדיקות נוספות נוכחתי שפיהם שוא ידבר ויש חשש מבוסס שהאסיפה תפוצץ. התקשרתי עם „בריוני״ המפלגה, וגמרנו בינינו להעניק להם 300 כתר מיד, ואם האסיפה תעבור בשקט יקבלו 300 כתר נוספים. משלחת מורכבת מכל המפלגות הציוניות וילדי בית־הספר העברי קיבלו בתחנת־הרכבת את הציר ד״ר גולדשטין שעמד לנאום באסיפה. סיפרתי לד״ר גולדשטין ולמלוויו על ההסכם שעשיתי עם הקורטיאקים והבעתי את החשש שהאסיפה תפוצץ, על אף הבטחתם. שכן כמה מאנשי מפלגת קורטיאק גילו את אזני, כי מפלגת הסוחרים, שאסיפתם פוצצה, הבטיחה לבריוני הקורטיאקים סכום כפול משלי אם יפוצצו את אסיפתנו.

בכהונת ראש־העיר של חוסט שימש בימים ההם העו״ד ד״ר דירבאל, גוי הגון יליד פראג, שגילה אהדה רבה ליהודים, וביחוד לציונים, אם כי נמנה עם המפלגה האג־רארית. בידעי שד״ר דירבאל היה חברו לאוניברסיטה של ד״ר גולדשטין, הזמנתיו לאסיפה וסיפרתי לו שיש חשש שאנשי מפלגת קורטיאק יפריעו למהלך האסיפה, והמשטרה, שאינה נחפזת לתת רשיונות למפלגה היהודית לעריכת אסיפות, תשתמש באמתלה כלשהי לפזר את האסיפה בטענה שהופרע שלום הציבור. ד״ר דירבאל הרגיעני.

האולם היה מלא. ראשון לנואמים היה מר צבי ליכטיג שדיבר אידיש. אנשי מפלגת קורטיאק החלו בהפרעות קלות שלא היה קשה להתגבר עליהן. הגיע תורו של הד״ר גולדשטין. הוא החל את נאומו בצ׳יכית, ואחרי כן עבר לגרמנית — ומיד קמה מהומה באולם. אנשי מפלגת קורטיאק פתחו, והיהודים מאנשי מפלגת הסוחרים החרו־החזיקו אחריהם, והמהומה גדלה. ברגע קריטי זה עלה על הבימה ראש העיר ד״ר דירבאל וביקש מאנשי עירו שלכבודו הוא יאפשרו לחברו מנעוריו — שלמד אתו באוניברסיטה ושירת יחד עמו בצבא בדרגת לויטנאנט — להמשיך בנאומו. הוא גם קרא לקצין המשטרה לא להתערב, שכן הוא ערב לכך שהאסיפה תעבור בשקט, ושלום הציבור לא יופרע. דברי ראש העיר נחתו כמהלומה על ראשי המתפרעים, והם עזבו את האולם. האסיפה עברה בשקט ובהצלחה גדולה.

השופט ד״ר בורנשטיין, יוסף זאלצברג—עמי ואני המשכנו בסיורים שלנו. יצאנו לכפר וולחוץ. כאן גרו כ־400—500 משפחות יהודיות. על אף התנגדותם העזה לנו של דיין הכפר ועוד יהודי מכובד שפעלו למען המפלגה האגרארית ולמורת־רוחם של גבאי בית־הכנסת הגדול, הצלחנו לכנס אסיפה גדולה בבית־הכנסת הגדול. הנוער בכפר, שהיה חדור רוח ציונית, עמד לימיננו, והשתלט על בית־הכנסת ויהודים נהרו לאסיפה. אמנם, היהודים התקשו להבין את הגרמנית הצחה מפי השופט העליון ד״ר בורנ־שטין, אולם כאשר יצאנו מהכפר, ידעתי שיהודים אלה לא יאכזבו אותנו.

משם פנינו לכפר בילוברץ, שהיה, כמדומני, העני ביותר בכל הסביבה. בין 150 המשפחות היהודיות בקירוב שישבו בכפר רק משפחה אחת היתה לה פרה. כעשרים משפחות לא היו להן אלא עזים, והשאר — לא היה להם כלום. לרוב עסקו היהודים בחטיבת עצים ביערות או עבדו כסתתים במחצבות־האבן בסביבת הכפר, אך העבודה היתה בצמצום, והם סבלו ממש חרפת רעב. המפלגה

היהודית העממית, שהיתה קשורה במפלגה האגרארית, פיזרה כאן כסף רב, אולם יהודים תמימים אלה לא נתפתו לא לכסף ולא להבטחות המרובות מצד השלטון ומצד ראשי המפלגה היהודית העממית גם יחד, ונשארו נאמנים למפלגה היהודית.

משם עברנו לניאגוב. בכפר זה היו היהודים קצת יותר מבוססים, אך גם פה לא היתה הפרנסה מצויה ביותר. יהודי הכפר הזה לא עמדו לצד המפלגה היהודית כיתר הכפרים בסביבה. גם הציונות לא היכתה כאן שרשים.

אחר־כך עברנו לעברו השני של הנהר והגענו לכפר נארסניצה. כאן עמד בראש התנועה הציונית יהודי חסיד, תלמיד־חכם, מוכתר במעלות ובמידות ר׳ דוד יודקוביץ הי״ד. התלהבותו החסידית, שהיתה אופיינית לו באורח חייו, היתה אופיינית לו גם בעבודתו הציונית שלה היה מסור בלב ובנפש. הוא לא חס על עצמו ועל משפחתו, ולא היה כינוס, אם ציוני כללי ואם של תנועת „המזרחי" ו„תורה ועבודה", שייפקד בו מקומו של ר׳ דוד בדמותו התמירה ובעיניו השחורות היוקדות אהבה, מסירות ונאמנות ללא גבול. ר׳ דוד, שהיה בעל בית־מסחר לשכר ויין־שרף, סבל לא־מעט מידי השלטון בגלל פעילותו בבחירות לטובת המפלגה היהודית. זכורני, כאשר ביקרתי אצלו עם חברי יוסף עמי, הובילנו למרתף־הבירה והראה לנו שהוא חתום בחותמת השלטונות על לא עוול בכפו. כל חטאו היה מסירותו ונאמנותו לציונות ולמפלגה היהודית. ברם, האיש לא נשבר. הוא שלח את חתנו ר׳ ליפא גרין, אברך תלמיד־חכם, שיסייע עמנו בכפרים הסמוכים. ר׳ דוד נאלץ לדרוש בשבת בשבח המפלגה האגרארית (אילץ אותו לכך הממונה על המחוז שירד לחייו ממש), אבל נשאר נאמן לנו גם בדרשתו זאת שסיים אותה במלים אלה: „יהודים, אחי היקרים! כבר אמר החכם בספר קהלת: „טובים השניים מן האחד". והרמז היה ברור: המספר של הרשימה שבה היתה קשורה המפלגה היהודית נשא מספר 2, ואילו מספר רשימת מפלגת השלטון היה — 1. ובכן ר׳ דוד לא הכזיב.

מנארסניצה עברנו לגניץ, עיירה גדולה שיצאה לה מוניטין בתוצרת שסיפקה ליהודים: ציציות. קראו להם: „די ציצעס מאכערס". רבה של העיירה, הרב דויטש, היה גדול בתורה ונמנה עם מתנגדי הציונות, אבל לא היה מן הקיצוניים. בני ביתו היו פעילים בתנועה הציונית, בעיקר בתנועת „המזרחי" ו„תורה ועבודה". יהודי גניץ היו יהודים חרדים שומרי תורה ומצוה. התפרנסו בדוחק, אולם מצבם הכלכלי היה לאין־ערוך טוב יותר מאשר יהודי בילוברץ וניאגוב. ערכנו אסיפתנו בבית־הכנסת המרכזי.

מגניץ נסענו לקלין. כפר זה שכן בין העיירות גניץ ודובובה. בשתי העיירות האלה היו סניפים חזקים של התנועה הציונית. רבים מחבריהם נקלטו בהכשרות החלוציות, ורובם ככולם נמצאים כיום בארץ. אולם בקלין אי־אפשר היה לייסד סניף של התנועה הציונית. הרעיון הציוני היה כאן בבחינת הס מלהזכיר שמו. והנה בכפר הזה שלא רצינו להתעכב בו, בידענו מראש שכל מאמצינו בו יכשלו, היינו צפויים להפתעה גדולה. בחור יהודי, שהיה מחלק מכתבים בכפר (לא היתה תחנת דואר, והיו צריכים ללכת לכפר הסמוך ולהביא משם את הדואר ולחלקו), הפתיענו בהצעתו המקורית: לקנות 300 קול בעד 500 כתר. שאלתיו: איך יוכל להבטיח לנו 300 קול כשבכל הכפר אין יותר מאשר 120 יהודים בעלי זכות־בחירה, ואף הם קולותיהם ודאי יתפצלו לרשימות שונות? אבל הבחור עמד על שלו והודיענו כי אין הוא מבקש כסף מראש. די לו בהבטחה שלנו שיבוא על שכרו אחר הבחירות. אכן, היהודים היו רגילים לתת אמונם בהבטחותינו. לאחר חילופי דברים גילה לנו הבחור את הסוד: הממונה על המחוז הטיל עליו להכניס 600 מעטפות בעד רשימת האגרארים, ובהזדמנות זאת יוכל להכניס עוד 300 מעטפות בעד רשימתנו. שופט הכפר, שמונה יושב־ראש הקלפי, כבר קיבל הוראות על כך מאת הממונה על המחוז, וגם מפקד הז׳אנדארמריה יודע על כך. הוספתי ושאלתי: והרי בכל הכפר אין אלא 450 בעלי זכות־בחירה בלבד, ואיך יוכל לעשות כדבר הזה? הן הזיוף ידקור את העין, ואיך יוכשרו קולות אלה? פרץ הבחור בצחוק ואמר: „האם בבחירות הקודמות לא עשיתי כך? לכל היותר תפרוץ קטטה לאחר ספירת הקולות, ואפשר שיו״ר הקלפי יספוג כמה מכות. הז׳אנדמריה תתערב ורשימת הבוחרים תיעלם. במינהל המחוז יש כבר רשימה מוכנה מראש, ומפלגת השלטון כבר תדאג להכשיר את הבחירות, וממילא יכשירו גם את הקולות שלכם". חשבתי אולי כדאי לעשות עסק אתו, וביחוד כשאיננו משקיעים אף פרוטה, ברם לבי נקפני לתת יד למעשה מכוער זה. הסברתי לו שאיננו מעונינים בעיסקה זו, אבל מכיון שבין כך הוא מקבל כסף מאת מפלגת השלטון, הריהו יכול לגמול לנו טובה, והרשות בידו. בזה תם המשא ומתן בינינו. הבחור קיים את הבטחתו, ואנו קיבלנו לא 300 אלא 270. נפגשתי לאחר מכן עם אותו בחור. הוא לא נעשה לציוני, אך התפאר תמיד שעשה לנו שירות שלא עלה לנו בכסף, שלא כאחרים העושים מעשים כאלה בעד בצע כסף.

מקלין עברנו לדובובה. דובובה היתה עיירה גדולה ובה כמה מאות יהודים עם קהילה מסודרת. התנועה הציונית היתה חזקה בעיירה זו וניתן לנו להשמיע דברינו בבתי־הכנסת השונים ללא קושי. אפילו בבית־הכנסת

החסידי נאמנו ללא כל הפרעה. אכן לא השלינו את עצמנו ביחס לעיירה זו, כי ידענו שגם למפלגה היהודית העממית איהדים רבים בין היהודים. מאבק קשה התנהל כאן על קולות היהודים. לא באנו אמנם על סיפוקנו המלא, אולם גם לא נתאכזבנו.

מכאן יצאנו לנוֹבוֹסליצה, כפר נידח שקשה היה להגיע אליו. הגענו לשם בשעה מאוחרת בערב, שעה שהיהודים החלו מתכנסים בבית־הכנסת. כל אחד מהם הולך ופנס־נפט בידו להאיר לו הדרך, כי לא היו דרכים סלולות בכפר הזה ששכן בין ההרים.

מרכז הציונות של הסביבה הזאת היה בעיירה טארנובה שהשפעתה היתה ניכרת מאד. יהודי העיירה היו עניים מרודים, שבמשך כל ימות השבוע הסתפקו בלחם־תירס ולפעמים לא השתכרו גם ללחם־צר זה, ורק בשבתות אכלו לחם־חטים. אך כל זאת לא פגם בנאמנותם היהודית והציונית. יהודים יקרים היו וראויים הם שתוצג להם יד לדורות.

הג׳וינט החל פעולותיו בחבל ארץ זה בשנת 1922. הוא הקים בטארנובה בתי־מלאכה, וכספים רבים הושקעו כדי להקל מעל מצב היהודים. רבים מבני הנוער נלקחו על־ידי ההסתדרות הציונית, הג׳וינט והמפלגה היהודית לבוֹהֶמיה ומוראביה — ושם למדו מקצוע. כן סידרו אותם בחוות הכשרה, ורוב בני הנוער של עיירה זו וגם כמה מבעלי הבתים עלו לארץ. ייזכרו לטוב הד״ר א. מרגליות ז״ל ורעייתו אשר השקיעו עצמם בעבודה חשובה זו. אין פלא איפוא שיהודי טארנובה כנאמנים לרעיון הציוני העמידו את עצמם בראש הפעולה בחבל־ארץ זה. המפלגה היהודית העממית, גרורת מפלגת־השלטון, הרעישה שמים וארץ וגייסה רבנים ואדמו״רים כדי להשבית את השפעת הנוער הציוני במקום, אבל נסיונות אלו עלו בתוהו.

שלוש אפשות היו: אפשה של מעלה, אפשה של מטה ואפשה האמצעית, ובכולן ביקרתי, יחד עם משה גולדשטין. זוכרני, ביום ששי לפני הצהרים הגענו לאפשה האמצעית. נשי אפשה הפסיקו את הכנותיהן לשבת וכולן נהרו לבית שבו התאכסנו לשמוע מה בפינו. כאן קיבלה המפלגה היהודית 272 מ־289 קולות היהודים. בנצחון כביר כזה לא זכינו בשום מקום אחר.

באפשה התחתית חי אחד לאנג, יהודי בר־אורין ויראשמים מוכתר במעלות ובמידות, אהוב על הבריות ובעל השפעה בעדתו, חבר הסתדרות „המזרחי״ ו„תורה ועבודה״ שלא נרתע מפני לחץ נציגי השלטון ופעל למען רשימתנו. הצלחנו לקבל 500 קול בשלושת הכפרים.

מקרה מעניין קרה לנו בעיירה הגדולה וולקי בוצ׳קוב. ראשי הקהילה בעיירה הבטיחו לנו לתמוך ברשימתנו ולהצביע בעדה בתנאי שנתקן את גג בית־הכנסת שלהם, תיקון שהיה צריך לעלות כמה אלפי כתרים צ׳יכיים. כאמור נקטנו כלל בידינו לא לקנות קולות בכסף, אך כאן הרי לא לכיסם הפרטי נדרש הכסף, אלא לתיקון גג־בבית־כנסת! ביקשנו שהות להתיעץ בינינו, ובהתיעצותנו הקצרה סוכם: לא לסטות מהעקרון שלנו גם במקרה זה, אבל הצענו להם לפעול — תמורת הצבעתם בעדנו — אצל השלטונות שהם יתנו את הכסף לתיקון הגג, וסידור הענין נמסר לי. סיפרתי לאבי ז״ל את כל הפרשה הזאת ואת הצעתנו ליהודי העיירה, ומפיו הגיעו הדברים לאנשי מפלגת השלטון, שקשרי מסחר קשרו ביניהם. מיד יצאו דחופים שליחי מפלגת השלטון לעיירה. העסק נעשה, ויהודי וולקי בוצ׳קוב קיבלו את הכסף הדרוש לתיקון גג בית־הכנסת. ברם, רשימתנו קיבלה מספר קולות בהתאם להסכם הג׳נטלמני שנעשה בינינו.

שונה היה המצב בעיירה סלטוינה, שבה היו מכרות מלח. עיירה זו שכנה על הגבול הרומני, ורק הנהר טיסה הפריד בינה לבין העיר סיגט הרומנית. גשר־עץ גישר את שתי גדות הנהר והתושבים היו עוברים את הגבול עבור ושוב ברשיונות שניתנו במשרד הממונה על המחוז. יהודי סלטוינה היו רגילים לעבור בכל יום חמישי בשבוע לסיגט ולקנות שם את צרכי השבת שלהם, כי מצרכי המזון ברומניה היו זולים הרבה מאשר בצ׳יכוסלובאקיה.

שלטונות המחוז חשדו ביהודי סלטוינה שלבם אינו שלם עם מפלגת השלטון והחלו בלחץ ובנגישות שונות, כדי להפחיד את יהודי העיירה מפני הבאות. זוכרני, הגענו לעיירה זו ביום חמישי לפנות ערב. קבלת־הפנים היתה קרירה ביותר. אך הגענו למרכז העיירה, מיד ניגש אלינו ז׳אנדארם וביקש מאתנו תעודה, דבר נדיר ביותר בימים ההם במדינה הזאת. הייתי ראשון שמילאתי את דרישתו, וכאשר קרא את שמי הודיע ליתר הז׳אנדארמים: „הוא משלנו״, והסתלק. התברר שמפקדי הז׳אנדארמריה קיבלו רשימת נאמני מפלגת השלטון, שיש לאפשר להם חופש־פעולה מוחלט, והואיל ואבי נמנה עם אנשי הצמרת היהודית של מפלגת השלטון, חשב מפקד הז׳אנדארמים שאף אני נמנה עם אנשי מפלגת השלטון, ולא הפריע.

תמהנו על קבלת־פנים קרירה זו מצד אנשי סלטוינה שהיו יהודים טובים וציונים טובים. השינו את עורם או את דעותיהם? התנהגות אנשינו שלא עשו אפילו מאמצים להשגת רשיון לאסיפה, עוררה בנו הרהורים נוגים. התברר שפקידי מינהל המחוז נתנו פקודה לסגור בשעות הצהרים את הגשר העובר לסיגט — אין יוצא ואין בא. הדבר נעשה בפתאומיות כזו שכמעט כל תושבי העיירה היהודים נשארו ללא מצרכי מזון לשבת. אנשי מפלגת השלטון הפיצו

שמועות שהמעבר דרך הגשר לא ייפתח מחדש אלא אם יצביעו היהודים בעד מפלגת השלטון, והיהודים חששו שאנשי השלטון גם יוציאו לפועל את איומם, דבר שהיה עלול לרושש את יהודי סלטוינה. היהודים משני עברי הגבול עמדו בקשרי מסחר ולשם כך השתמשו באמצעים שונים בלתי־חוקיים, והשלטונות העלימו עין מעיסקות בלתי חוקיות אלה. כל פרנסתם היתה תלויה איפוא בעיסקות אלה והיה יסוד ליהודי העיירה לחשוש מפני נקמנות השלטונות. לא הועילו כל הנאומים והטפות־מוסר, ומתי מספר בלבד נשארו נאמנים לרשימתנו; יהודי העיירה מסרו את קולותיהם למפלגת השלטון. סגירת הגשר פעלה את פעולתה.

למחרת היום בדרכנו חזרה למונקאץ׳, עברנו את העיירה קארלובה על נהר טיסה, וסרנו למסעדה, ששם חיכו לנו כמה מעסקני המקום. חילקנו בין הנאספים הזמנות מודפסות — שהם הוזמנו לישיבה (לקיום אסיפה פומבית היה צורך לקבל, 24 שעות לפני קיום האסיפה, רשיון מאת המשטרה או הז׳נדמריה במקומות שלא היתה בהם משטרה. ואילו לישיבה סגורה מותר היה להזמין אנשים ללא הגבלה). לתמהוננו לא עברו רגעים מועטים והופיע משמר של הז׳נדמריה ודרש את הרשיון לקיום האסיפה. הסברנו שאין כאן אסיפה אלא ישיבה של מוזמנים. מפקד המשמר לא התעצל ובדק אצל כל הנאספים אם אמנם יש בידיהם הזמנות. בדלית ברירה, השלים המפקד עם קיום הישיבה — כי החוק היה לצדנו. הישיבה עברה ללא כל הפרעה. לאחר גמר הישיבה נודע לנו שבעל המסעדה בכבודו ובעצמו הודיע למפקד הז׳נדמריה שמתקיימת אצלו אסיפה ללא רשיון. פרט זה יצא ללמד על הכלל כולו — כמעט כל בעלי המלונים והמסעדות עמדו תחת ביקורת קפדנית של המשטרה והז׳אנדארמריה, והם מיהרו להודיע להם על כל פעולה של המפלגות היריבות, כי הם לא רצו לבוא לידי התנגשויות עם „שומרי החוק״.

מקרה דומה קרה לנו בווילוק (טיסא אוילאק). בעל האולם שעל שמו נתקבל הרשיון לקיים אסיפת־עם שכח לרשום את השעה שבה תתחיל האסיפה. מפקד הז׳נדמריה במקום נאחז בפגם טכני קטן זה והוא פיזר את הקהל וסגר את האולם. נאלצנו לקיים ישיבה סגורה בבית אחד הציונים במקום האסיפה הפומבית.

העיירה איגלה נמצאת לא בכביש הראשי אלא בצדי דרכים. בעיירה שני בתי־כנסת גדולים, ואנחנו נאמנו בשניהם. ברם, כאן חיכתה לנו אכזבה קשה מרה ביותר. בא־כוח הג׳וינט, שריכז בידיו את כל העבודה הסוציאלית מטעם הג׳וינט והמפלגה היהודית, בגד בנו בצורה מחפירה ביותר ועבר למחנה היריבים והחל פועל למען מפלגת הסוחרים הזעירים שבראשה בקארפאטורוס עמד העו״ד ד״ר אלכסנדר שפיגל ממונקאץ׳. אף על פי שהאיש היה בעל השפעה גדולה בעיירה ואחד מעשיריה, לא היתה לנו ברירה אלא להעבירו מתפקידו. ידענו שצעד קיצוני זה עלול להתנקם בנו קשות, ביחוד בימי בחירות, אכן לא היה מוצא אחר. בו במקום כינסנו את הוועד המקומי והד״ר קוגל עמד על הצעתו להעביר את האיש מתפקידו. מובן מאליו שהחלטה זו הוסיפה שמן על המדורה. בין מנחה ומעריב נשאנו נאומים בשני בתי הכנסת שהיו מלאים עד אפס מקום. אחרי הנאומים כינסנו את הנוער הציוני במקום, ביחוד את החלוצים שגמרו את ההכשרה וחיכו בביתם לסידורים הפורמאליים לעלייתם ארצה, והסברנו להם את הפרשה כולה וביקשנום להירתם בעול העבודה. ידענו כי המלחמה כאן איננה נטושה עוד על מספר הקולות שכל מפלגה ומפלגה תקבל, אלא על ההגמוניה במקום. בעיירה זו ביקרנו אחר־כך ארבע פעמים. המשחק היה מסוכן למדי, כי השלטון המקומי עמד לצד הגביר התקיף במקום. באנו בדברים עם ההסתדרויות החלוציות במדינה וביקשנון לשחרר לחודש ימים את כל החלוצים בני איגלה ולשלחם הביתה כתגבורת במקום. בהתמודדות זו היתה ידנו על העליונה והצד השני הובס קשות.

לקח זה שימש דוגמה גם לעיירות בסביבה.

יהודי קארפאטורוס עמדו במבחן. ביחוד יהודי העיירות והכפרים שחיו חיי דוחק וצער. לא הפיתויים ואף לא הנגישות של השלטונות לא הועילו להעבירם על דעתם. לא כן היה בערים הגדולות.

בבחירות האלה קיבלה המפלגה היהודית שני צירים בפרלמנט הצ׳יכוסלובאקי: ד״ר א. גולדשטין, וד״ר ח. קוגל.

לסיים הקארפאטורוסי לא נבחר משה גולדשטין. ורק בשנת 1936, כשהוענקה על ידי השלטון המרכזי בפראג אבטונומיה לקארפאטורוס וקמה „גובארניאלנה ראדה״, מועצת החבל שבאה במקום הסיים הקארפאטורוסי, נתמנה משה גולדשטין ציר בה, אך התפטר מתפקידו זה לטובת ד״ר ל. פלקוביץ, עו״ד וציוני ידוע מאוז׳הורוד.

שני הצירים מילאו את חובתם כלפי שולחיהם, ביחוד הירבה לעשות הד״ר ה. קוגל אשר ייצג את יהדות קארפאטורוס בפרלמנט. הוא לא חס על זמנו ובריאותו, עמל וטרח לטובת אחיו ועמד להם בעת צרתם. פעילותו הפרלמנטרית רשמה פרק יפה ורב ברכה בתולדות יהודי קארפאטורוס.

תרבות, חינוך והווי

מצב התרבות

מאת שמעון ריינהרץ

כתב עתון יהודי־הונגרי [1] מתאר בשנת 1884 את המצב התרבותי של היהודים במחוזות קארפאטורוס: יהודי בארֶג, אונג, ומארמרוש, מצבם שפל ביותר מבחינת התרבות וההשכלה מכל יהודי הונגריה. אולם גם במחוזות אלה עולים לאין־ערוך היהודים, מבחינה תרבותית, על האוכלוסיה הלא־יהודית שבקרבה הם יושבים. במחוז בארֶג מהווים הקאתולים־היוונים (הרותינים) 49.6% מכל האוכלוסיה, ומהם יודעים קרוא וכתוב רק 9.24%, ואילו בין 20703 יהודים באותו המחוז, המהווים רק 13.49% מכלל האוכלוסיה, יודעים קרוא וכתוב 31.04%, כלומר, פי שלושה וחצי מאשר אצל הרותינים. במחוז מארמרוש מהווים הקאתולים־היוונים (הרותינים) כמעט 3/4 מכלל האוכלוסיה, ומהם יודעים קרוא וכתוב רק 3.38%, ואילו אצל יהודי המחוז הזה, המהווים 14.71% מכלל האוכלוסיה, הגיע אחוז יודעי קרוא וכתוב ל־14.94%, פי ארבעה מאשר אצל הרותינים. במחוז אונג מהווים הקאתולים־הרומיים (ההונגרים) 21.68% מכל האוכלוסיה, ומהם יודעים קרוא וכתוב 26.68%; הקאתולים־היוונים (הרו־תינים) הם 51.4% מהאוכלוסיה הכללית, ומהם יודעים קרוא וכתוב — 8.71%; הקאלביניסטים 13.6%, יודעי קרוא וכתוב 35.54%; ואילו אצל היהודים שמנו 16423 נפש — 12.96% מכלל האוכלוסין, ידעו קרוא וכתוב 36.7%. יוצא איפוא שלמרות נחשלותם התרבותית של יהודי המחוזות הללו, לעומת יהודי שאר המחוזות בהונ־גריה, הרי בהשוואה לשאר תושבי מחוזות קארפאטורוס עמדו במדרגה תרבותית גבוהה ביותר. בכל זאת רגילים היו להרבות דברים על נחשלותם של היהודים האדוקים, תוך הסחת הדעת מנחשלותו של האֵזור כולו. וכעשרים שנה לפני כן, ב־1863, כתב אחד המעיד על עצמו שאיננו יהודי, אלא „אוהד היהודים" מכתב אל עורך הירחון היהודי בלשון הגרמנית „בן חנניה" [2] ל. לאֶוו ובו נאמר:

„הרי זו גלולה מרה שאני עומד להגיש לו ולקוראיו בשורותי הבאות, אך ודאי הוא ולא מוטל בספק, כי היד המגישה את הגלולה לא של שונא ישראל היא. מצבם המוסרי של היהודים בחבל מארמרוש הוא בדרגה תחתונה, בלי שאחיהם לדת, שהם מלומדים יותר, עשו בעבר נסיון כלשהו להעלות את אחיהם הירודים מאד. השפעתם השלילית של היהודים על בעלי האחוזות ועל תושבי הכפרים גרמה להופעת חוברת „היהודים והשאלה היהודית" מאת בר. באריקוט (פאֶסט 1861, דפוס י.ביימל ובאזיל קוסמה). ברם, היא מכילה גוזמאות, אך אין להכחיש את הגילויים הרעים. אם אומר לו שחלק הגון מאדמת האצילים בחבל מארמרוש עבר לידי היהודים, הרי הוא ישיב לי כי האציל היה נשאר בעליו של רכושו לו היה מכלכל כראוי את משקו. אך האוכלוסיה הכפרית של החבל הזה מורכבת רותינים ורומנים, ורמתם הרוחנית פחותה משל היהודים. כיצד לפתור את הענינים האלה? העלאת רשת בתי־הספר העממיים אצל הרותינים והרומנים ודאי שתהא נודעת לה השפעה מבורכת, אך השפעה זו, לפי אופיה, תתגלה רק כעבור עשרות שנים. השפעה מהירה יותר עתידה לבוא על־ידי תיקונם המוסרי של היהודים" [3].

לא אל הרותינים השקועים בבערות איומה פונים איפוא שיתאקלמו בתרבות ובשפה ההונגרית, אלא אל היהודים בלבד.

הכתב הנ"ל מציין [4], כי המצב הירוד של היהודים במחוזות קארפאטורוס מוריד את רמת התרבות הכללית

---

1. „Magyar Zsidó Szemle", 1884, עמ' 135.
2. הופיע בעיר סאגאד בשנות החמישים והששים של המאה התשע־עשרה.
3. שם, שנת 1863, ע' 679.
4. „Magyar Zsidó Szemle", 1884, עמ' 202—210.

הממוצעת של יהודי הונגריה כולה. אכן ביודעים התעלמו מהעובדה ש־90 אחוז לפחות של הגברים היהודים ידעו קרוא וכתוב עברית או אידיש, והממשלה ההונגרית לא לקחה זאת בחשבון, בעת מיפקד האוכלוסיה, מאחר שלא היה זה בהתאם לקו המדיניות שלה, שהכיר רק בהונגרית וגרמנית, ואלה שידעו אידיש ועברית בלבד נרשמו כאנאלפבתים.

אף־על־פי שכבר בשנת 1870 פורסם חוק חינוך־חובה בבית־הספר, אפשר היה למצוא עד סוף מלחמת העולם הראשונה כפרים ועיירות בעלי אוכלוסיה של 3000—5000 תושבים שלא היו קיימים בהם בית־ספר, ורק 2% מהתושבים ידעו קרוא וכתוב. רבים ביקשו להעביר את ה„חדר" מן העולם, בלי להביא בחשבון את העובדה, שה„חדר" הגרוע ביותר טוב מבית־ספר שאינו בנמצא. מצב זה של חוסר בתי־ספר ממשלתיים או דתיים בין הנוצרים נמשך עד אחרי מלחמת העולם הראשונה. במקומות רבים התקיים בית־ספר על הנייר בלבד. ה„חדר" מילא איפוא תפקיד שאין לזלזל בו כלל וכלל.

ברשימת 13 המחוזות הנחשלים בהונגריה נמצא מאר־מרוש במקום השני ואוגוצ'ה — במקום השמיני [5]. כשסוקרים את המצב התרבותי של היהודים בקארפאטורוס בסוף המאה שעברה ובתחילת המאה הזאת נתקלים בתופעה משונה והיא, שהיהודים נרשמו כגרמנים. הדבר תמוה שכן קשה אמנם היה לראות בהם הונגרים, אך באותה מידה לא היו גם גרמנים. אולם היו צריכים להירשם כרו־תינים, שהרי הלאומיות בהונגריה היתה נרשמת לפי השפה השגורה בפי הנפקד, והיהודים תושבי הכפרים שמעו רותינית. ואמנם היו כמה אלפים יהודים שנרשמו כרו־תינים, אולם מרבית היהודים נרשמו כבעלי לאומיות גרמנית, ולפיכך זהה במקומות רבים מספר ה„גרמנים" עם מספר התושבים היהודים.

כתב אחר מתאונן שהרבנים בקארפאטורוס אינם יודעים הונגרית, ומעיר כי מחוז מארמרוש מצטיין בכך שבמחצית המאה ה־19 עדיין אין השפה ההונגרית שגורה כלל בפי ארבעה־עשר רבני הקהילות, ובמחוז בארג יש חמישה רבנים, שאינם יודעים הונגרית [6]. מכל מקום מתנחם הכתב בהתקדמות שחלה בשטח זה מאז 1867 [7]. ההגירה המתמדת של רבנים מפולין לקהילות קארפאטורוס משמשת גורם מעכב לחדירת השפה ההונגרית בין הרבנים.

המשכילים היהודים המעטים ביקשו להחדיר בקרב הציבור היהודי את השאיפות הלאומיות של השליטים במדינה. ההונגרים קנאים הם לשפתם, ואילו היהודים עלו עליהם בקנאתם. והנה הרבנים, רועיהם הרוחניים של ישובי היהודים, אינם שומעים הונגרית. אסיפת הרבנים במיכאלוויץ ב־1865, החליטה שאין לדרוש דרשות בבית־הכנסת בלועזית. שפת הדרשה בבית—הכנסת — אידיש, הונגרית או גרמנית — שימשה סימן־היכר עיקרי לרוח הנושבת בקהילה.

המצב התרבותי של היהודים בקארפאטורוס היה ירוד אפילו בתקופה הצ'כית. ניתן לומר, שקארפאטורוס היתה החבל היחיד באירופה, שכל תקופת ההשכלה, זרמיה ושאיפותיה, פסחה עליו לגמרי. היהודים היו רחוקים מעולם התרבות. אמונות טפלות ובערות שלטו שלטון בלי־מצרים. אירגונם הקהילתי של היהודים נמצא עדיין בשלביו הראשונים. לא היתה הכרה בחשיבותם של חיי ציבור מאורגן. ההמונים הקנאים הלכו אחרי הרביים שלהם כצאן אחרי הרועה. נעדרת היתה אינטליגנציה יהודית, שתעורר את היהודים מקפאונם ותסלול דרך לחיים פרו־דוקטיביים. מעט המשכילים היהודים רחוקים היו מן העם וסבלותיו. רק משחדרה הציונות (אף היא במאוחר), החלה להיווצר אינטליגנציה יהודית לאומית, הדואגת לעניני העם. יצירות יהודיות חילוניות היו מועטות ביותר לפני המלחמה העולמית הראשונה. המעט שנוצר שייך לתקופה שלאחרי המלחמה.

הסטאטיסטיקן היהודי ד"ר פראנץ פרידמן כותב כי ב־1921 עדיין היו בין יהודי קארפאטורוס 31.62% אנאל־פבתים [8]. יש להניח כי אחוז זה היה גדול יותר אצל הנשים, ואילו בבוהמיה ובמוראביה לא היו כמעט לגמרי יהודים אנאלפבתים, ואפילו בסלובאקיה לא עלה מספרם על 6 אחוזים. בכל הארצות האלה היה אחוז האנאלפבתים בין היהודים הקטן ביותר בהשוואה לבני הלאומים האחרים. הסיבה לריבוי האנאלפביתים בקארפאטורוס היתה נעוצה במצב הירוד של בתי־הספר. בתקופה ההונגרית היה החינוך היהודי מוזנח מאד, ואילו בסלובאקיה היתה רשת מפותחת של רשת בתי־ספר עממיים יהודים. ילדי היהודים בקארפאטורוס ביקרו רק ב„חדרים". בשנת 1851 ביקרו בבתי־הספר שבמחוז פראֶסבורג (סלובאקיה) 37.3% מילדי היהודים (4371 תלמידים); במחוז קאשוי, מזרחה של סלובאקיה, רק 19.2% (774). הפרש זה מקורו בעובדה, שגליל מארמרוש היה כלול ברשת החינוך של קאשוי, ובגליל זה ביקרו בבתי־הספר 2.9% בלבד מילדי היהודים בגיל בית־הספר (בס"ה 11 ילדים).

רוב יהודי קארפאטורוס קיבל את חינוכו לא בבתי־

5. שם, עמ' 326.
6. שם, שנת 1895, ע' 602.
7. שנת העצמאות ההונגרית.
8. ראה מאמרו "Die Kulturverhaeltnisse der Juden in Karpathorussland" ב־Selbstwehr מיום 6 במאי 1932.

ספר, כי אם אצל הרביים והרבנים, בנעוריהם כבבגרותם. מנאומיו של הרבי ממונקאץ׳ ניתן ללמוד מה היתה ה„רוח״ בה חינכו את הדור. הנה קטע מאחד מנאומיו:

„ואומר לכם וגם להנשים שאננות! הלא תדעו כי מי ששולח מזרעו אפי׳ רק נין ונכד בבתי ספר גמנאזיע הטמאה של הציונים ומכש״כ הבן או הבן שהולכים לשם אז אין יום כפור מכפר לו. וגם בעניני גלוי עריות אם מביתו הולכת חשופי זרוע או נטוית גרון בגילוי בשר של מקומות המכוסים לא יכופר להם עון הזה גם ביו״כ! והן עוונות שמעכבים את הגאולה!...״ [9].

ורב אחר מסביבה זו אמר על תיקונים בחיי היהודים:

„אין אנו מבקשים את אור השמש אשר מזיק לעינינו, אין אנו מבקשים כבוד ולא אומנות ולא סדר וסדרים בקהלות ובישיבות. כי הכתב והלשון ולימוד חכמות־העולם ודרך־ארץ מביא לידי מינות ואפיקורסות״.

בדבריו אלה נתן ביטוי לדעות שהיו להן מהלכים בין חבריו הרבנים.

לעומת זאת יש לנו ידיעות, כי כבר בזמנם של ר׳ חיים סופר ומהר״ם שיק, כלומר, בשנות ה־60 למאה שעברה, הגיעו עתונים לקהילות קארפאטורוס. שני הרבנים הנ״ל עוסקים בתשובותיהם בענין ה„צייטונגען הנדפסים בשבת״. מהר״ם שיק כותב בתשובתו לר׳ חיים סופר, רבה של מונקאץ׳: „בתשובה כ׳ פלפל מעכתה״ק אם הצייטונג־גען הנדפסים בשבת ויש כמה מהישראלים שאינם נזהרים לקרות אותם אם מחויבים למחות בהם לכל הפחות מצד מעשה שבת״... [10]

שקלא־וטריא דומה — אם מותר לו לסוחר לקרא עתון יומי בשבת — אנו מוצאים גם במקום אחר: בשו״ת בין שני הרבנים הנ״ל, „...מותר לישראל להיות אבאנאנט על צייטונג חוץ אם יתנה בפירוש, שרק על ימי חול הוא אבאנאנט, אבל בשבת לא יצרך המדפיס ליתן לו העלי כלל״ [11]. ועוד לפני זה, בשנת 1850, פונה ר׳ מאיר א״ש מאונגוואר בדרישה, „שהממשלה תשים אל לבה למנוע את חדירת הספרים וכתבי העת מחו״ל, שזה שנים מציפים את המדינה והזורעים ספקות ואפיקורסות בלבות היהודים״[12]. הוא מזכיר גם שמות כתבי־העת: „דער איז־רעליט דעס 19 יאהרהונדערטס״; „צייטונג דעס יודענ־טומס״; „מארגענשריטען״. „אלה והאחרים זורעים את זרע המודרניסמוס והורסים את האמונה היהודית״ — לפי דעתו של ר׳ מאיר א״ש. מזה אנו למדים שעוד במחצית המאה שעברה כבר החלה להסתנן לקהילות קארפאטורוס ספרות ההשכלה.

ידיעה מענינת מאד על נסיון להוציא עלון פולמוסי מאידיש, מוצאים אנו ברשימתו של העתונאי דורפסזון [13]. העורכת של עלון זה שלא זכה אפילו להופיע, היתה רבנית אחת בעלת השכלה מסוימת. כמובן, שתופעה מהפכנית כזאת בשנות ה־70 למאה שעברה היתה מוקדמת מדי בשביל מונקאץ׳, שלא יכלה להצליח בימים ההם.

החלוץ הראשון שהפיץ תרבות עממית חילונית בקאר־פאטורוס היה ר׳ הירש לייב מסיגאֶט. הוא הקדים את זמנו ולכן הוטל עליו לשתות מכוס היסורים. הוא הקים חוג קטן של תלמידים.

בסוף המאה שעברה מינתה החברה IMIT [14] ועדות אחדות ובכללן ועדה לחקר הפולקלור היהודי במחוזות הקארפאטים, שצירפו אליה כמה יהודים מקארפאטורוס. אולם לא הגיע אלינו שום חומר פולקלורי על יהדות הקארפאטורוס שנקבץ על־ידיה, ויש להניח, שהתכנית של החברה לא נתגשמה. בשאלוני הוועדה שנשלחו למקומות, היו השאלות דלקמן:

1) המוצא? ממתי יש יהודים באותו מקום? אימתי התישבה המשפחה היהודית הראשונה? מאין ומנין באו המתישבים האחרים? האם יש ברשות הקהילה הוכחות בכתב או בעל פה על ההגירה?

2) השפה המדוברת.

3) הפולחן.

4) אמונות טפלות.

ב־22 לאפריל שנת 1908 נערך ערב ספרותי־מדעי במונקאץ׳, וד״ר ארנולד קיש הירצה על הנושא: „דמות ישראל בספרות העברית״, הוגו פלטאי קרא שיר „חטאו של בן־יהודה״ וגודה ג. קרא סיפורים. — היה זה בבחינת חידוש במונקאץ׳. ערב ספרותי־מדעי כזה נתקיים שוב רק כעבור שלוש שנים.

יהודי העיר סיגאֶט הקדימו את אחיהם בקהילות אחרות בנטייתם להשכלה ולתרבות חילונית. כאן נתקיים בית־ספר יהודי, שהיה ראשון בכל קארפאטורוס, עוד בסוף המאה ה־18, — כמאה שנה לפני שהיה קיים באיזה מקום אחר. וכבר בשנת 1895 היו מאורגנים 22 חברים ב־IMIT בשעה שבשאר הערים כמו בארְאגסאֶס, מונקאץ׳ ואונגוואר לא היו כלל חברים לחברה זו.

בקארפאטורוס לא היו, בדומה לרוב ארצות אירופה, קצוות בחיי התרבות. לא היתה כאן השכלה בנוסח ה„מנ־

---

9. קונטרס „דברי קודש״, אוסף נאומים של הרב אליעזר שפירא, ע׳ ו.
10. שו״ת מהר״ם שיק, חלק א׳ סי׳ שכ״ד.
11. שו״ת „מחנה חיים״ של חיים סופר, חלק ה׳, סי׳ ע׳.
12. L. Löw: “Zur neueren Geschichte d. Juden in Ungarn” עמ׳ 215—219.
13. „ליטעראַרישע בלעטער״ משנת 1931, ע׳ 595.
14. ראשי תיבות, והתרגום — „חברה יהודית־הונגרית לתרבות״.

דלסוני״. ההשכלה הגאליצאית לא השפיעה כאן על חיי הקהילות, למרות קרבת המקום והקשרים הרוחניים שבין שתי הארצות. עד לשנים האחרונות לא נתפרסמו פה מאמרים מדעיים ופובליציסטיים, סיפורים ושירים בעלי ערך. בן חסרו פה חיי אמנות, מוסיקה וכו׳. הרבנים השתמשו בכל האמצעים שבידיהם כדי למנוע את חדירת ההשכלה לארץ זו, והם שעיצבו בה את החיים התרבותיים של היהודים. הם היו בדעה, שאותם החיבורים החדשים שמחברם אינו ירא־שמים, ואפילו אין בהם שמץ של כפירה, אסור לעיין בהם, כי הם מזיקים מאד לנפש. הם אסרו אפילו לשאת דברי תורה במקום שמונחים חיבוריהם של „רשעים״; הם אסרו „לקרות שנים מקרא ואחד תרגום מהחומשים הידועים אפילו אין לו חומש אחר״[15].

במשך הזמן הוכשרו אמנם התנאים להתהוות יצירות חילוניות בעברית ובאידיש, ובמידה מסוימת גם בהונגרית. פה ושם הופיעו מאספים ספרותיים, ;מהם אפילו בעלי רמה מסוימת. היו כמה שבועונים באידיש והתפרסמו כמה מחזות מחברים מקומיים, ואפילו הועלו על הבימה בצורה פרימיטיבית. אלמלא עלה הכורת על יהדות זו, היתה גם היא תורמת את חלקה לחיי התרבות היהודית החילונית. אך לדאבוננו לא זכינו לכך. כמה יוצאי הארץ הזאת כגון ד״ר חיים ברודי, אביגדור המאירי, ועוד תרמו תרומה חשובה לספרות ולמדע. אך יצירתם חרגה ממסגרת החטיבה המיוחדת של היהודים בקארפאטורוס.

רבני קארפאטורוס עסקו בשו״ת או פירושים שונים לתורה. מהם שנתקבלו בתפוצות, כגון שו״ת מהר״ם שיק, חיבורי ר׳ מאיר א״ש, וביחוד חיבוריו של ר׳ שלמה גאנצפריד. כן נפוצו חיבורי בית הצדיקים שפירא, הספר „אמרי יוסף״ של ר׳ יוסף מאיר וייס, הרבי מספינקא, חיבורי בית הצדיקים טייטלבוים מאויהעלי—סיגאֶט, „שו״ת מחנה חיים״ לר׳ חיים סופר, חיבורי ר׳ אלקי קליין מסאֶבלוש, ועוד.

ספרים לא תורניים לא הופיעו כלל בקארפאטורוס. כן ראוי לציין ספר אחד בחקר הלשון העברית בשם „אבני שיש״ מאת שמואל יהודה שטייגר[16], מזכיר קהילת באֶראֶזני. שטייגר שייך לסוג המשכילים בני הדור הישן, שרואים חזות הכל במליצה נאה. הוא לועג לחידושי הלשון של הסופרים החדשים ורואה במאפו וביל״ג את המורים והמליצים הגדולים.

15. „תפארת מרדכי״, מאת ר׳ מרדכי גינזבורג, דפוס בערעג־סאס, תרפ״ז. — (הכוונה לחומשים עם ביאורו של משה מנדלסון).
16. דפוס מאנקאטש, תרפ״ח.

נסיונות ראשונים לבית־ספר יהודי

מאת שמעון ריינהרץ

כבר בחוזר הלשכה המלכותית בבודאפשט מיום 18 למאי 1781, לפני שפירסם הקיסר יוסף השני את תעודת הסובלנות המפורסמת מ־29 לאוקטובר 1781, הודגש בין השאר, שרצוי לייסד בתי־ספר יהודים ליד כל הקהילות בפיקוחם של שלטונות החינוך הקיימים, בלי לפגוע במשהו בדת ובפולחן של היהודים[1]. הקיסר — הודגש שם — לא זו בלבד שהוא מרשה להם ליהודים לבקר בבתי־הספר הקיימים, דבר שבעצם היו צריכים לחייבם לכך, אלא שבכל מקום שיש צורך בכך, מותר יהיה להשתמש בשנים הראשונות בחלק מכספי מס הסובלנות לטובת בתי־הספר היהודים — עד שיתבססו.

רוב בתי־הספר היהודים נוסדו במחוזות החינוך של קאשוי (קושיצה) ופראֶסבורג. הם נוסדו כאן לאו דווקא משום שמצויה היתה אוכלוסיה יהודית צפופה, אלא משום, שמפקחי החינוך של מחוזות אלה השתדלו להוציא לפועל את משאלותיו של הקיסר יוסף השני. פעילות מיוחדת גילה פראנץ פון קוזינצי[2], שהיה מפקח ראשי על בתי־הספר ויד ימינו של שר־החינוך הגראף לודביג טאֶראֶק[3]. קוזינצי זה גרס, שכל בני־האדם, בלי הבדל גזע ודת, יש להם זכות ליהנות מהישגי המדע.

סעיף 1 בקטע החמישי מפקודת החינוך משנת 1783 וסעיף 32 P 6 מפקודת החינוך משנת 1788[4] מגינים על דת ישראל מכל פגיעה שהיא. מספרי הלימוד הורשמט

1. B. Mandl : “Das Jüdische Schulwesen in Ungarn unter Josef II” פראנקפורט 1903, עמ׳ 9.
2. Kaszinczy Ferencz
3. Török Lajos
4. ראה ספרו הנ״ל של ברנהרד מַנדל עמ׳ 37 וכו׳.

כל מה שעלול היה לפגוע ולעלוב ביהודים. בבתי־הספר המעורבים אסור היה להושיב את הילדים היהודים על ספסלים מיוחדים, הם שוחררו בשבתות מביקור בבית־הספר, ועל המורים נאסר בכל תוקף לרמוז רמזים שעלולים לפגוע בבני דת לא נוצרית. לפי פקודת החינוך היתה השפה הגרמנית שפת־ההוראה בכל בתי־הספר. ההבדל היחיד בין בתי־ספר היהודים לכלליים היה בלימודי הדת, כי חוק החינוך היה אחד לכולם.

הפיקוח על בתי־הספר היהודים היה נתון באותו זמן בידי פדגוג נוצרי, בידי רב הקהילה או בידי ראש הקהילה.

עם פירסום חוק החינוך האמור, לא היו מורים יהודים במספר מספיק להוראת המקצועות החילוניים, לכן הורו, בשנים הראשונות שלאחר פירסום חוק זה, מורים נוצרים בבתי־הספר היהודים. בסיגאֶט, למשל, הורה בשנת 1789 „צעיר פרוטאֶסטאַנטי" בבית־הספר היהודי. אגב, עובדה זו מלמדת כי בסיגאֶט נוסד בית־הספר היהודי המודרני הראשון בקארפאטורוס. ואכן, גם ד"ר ש. ביכלאֶר במאמרו: „תולדות בתי־הספר היהודים בהונגריה" [5] מביא לוח סטאַטיסטי, שלפיו היו ב־1735—1738 במחוז באֶראֶג 4 מורים. השאלה היא, אם המדובר כאן במורים מדופלמים או במלמדים. גם במחוז אוגוצ'ה היו 3 מורים, ואילו במחוזות מארמרוש ואונג לא היה אפילו מורה אחד.

יתכן שידיעות אלה על הימצאם של 4 מורים במחוז באֶראֶג ו־3 מורים במחוז אוגוצ'ה בשנים 1735—1738 מעידות על הצלחה זמנית שהצליחו שלטונות החינוך בייסוד בתי־ספר יהודים, אולם הדבר אינו ברור. קשה להניח, שכבר אז, כשעדיין לא היו קהילות מאורגנות, היו מורים יהודים מדופלמים.

בימי הקיסר יוסף השני צריך היה, לפני ייסוד כל בית־ספר, לחתום חוזה עם הקהילה על טופס שהוכן במיניסטריון. והרי העתק מטופס חוזה כזה שנעשה בשנת 1789 בין הקהילה היהודית באונגוואר לבין המפקח הראשי על החינוך במחוז קאשוי, פראנץ פון קוזינצי, בדבר ייסוד בית־ספר נורמאלי בקהילה זו:

„מספר 41.466
U.L. 4209

„אנחנו החתומים מטה, ראשי הקהילה היהודית של מחוז אונגוואר מצהירים בזה, שבדעתנו לייסד בית־ספר נורמאלי בקהילתנו. אשר למינויו של מורה יהודי לבית־ספר זה אנחנו מתחייבים לקיים את הסעיפים הבאים:

1) המורה הנ"ל יקבל משכורת של 150 רינוש פלורנס, דירה חפשית מתאימה ו־12 מ"מ עצי־הסקה. הוצאות אלה יכוסו על־ידי תוספת על מס הסובלנות שמשלמים היהודים בעלי הרכוש.

2) מלבד דירה מתאימה למורה, אנו מבטיחים לדאוג גם לאולם־לימודים מרווח ומשוכלל שייבנה במיוחד לשם כך, או, במקרה שהדבר לא יהיה לפי כוחנו, לשכור באופן זמני אולם מתאים. כן מתחייבים אנו להחזיק תמיד את אולם־הלימוד במצב טוב, ובמקרה של שריפה להקימו מחדש ולציידו בכל מכשירי בית־ספר, כדי שהלימודים יימשכו ללא הפרעה.

3) בגלל מצבה הקשה של קופתנו, יורשה למורה הנ"ל לתת לילדינו בשעותיו הפנויות, תמורת שכר־לימוד קטן, גם שיעורים בדת היהודית ובשפה העברית.

אונגוואר 789(1) 11.8

בשם הממשלה:	בשם קהילת אונגוואר:
פראנץ פון קוזינצי,	1) לייבל ווייגברגר
מפקח ממשלתי ראשי על	שופט היהודים
בתי־הספר הנורמאליים	2) מרכוס ניסא ווייס [6]
במחוז־החינוך קאשוי.	3) שלמה פרייס".

החוזה של קהילת אונגוואר עם פראנץ פון קוזינצי מלמד שהשלטונות גילו פעלתנות ויוזמה בענין ייסוד בתי־ספר, אף שפעולה זו נכשלה במקרים רבים ונשארה על גבי הנייר בלבד. כעבור שני דורות שוב מוצאים אנו פעילות בשטח זה; הפעם באה היוזמה מצד היהודים, והפעולה הוכתרה בהצלחה.

איננו יודעים אם אמנם נוסד בית־ספר יהודי באונגוואר בשנת 1789, כתוצאה מהחוזה הנ"ל, ואחר־כך נתפרק, עד שחודש כעבור 70 שנה, או שלא נוסד כלל. האפשרות השניה מסתברת יותר, משום שקהילת אונגוואר עדיין לא היתה אז „בשלה" להקמת בית־ספר מודרני.

על ייסוד קרן לבתי־הספר בסוף שנות ה־40 של מאה הקודמת, כותב יקותיאל גרינוואלד:

„המלך ז"ל אשר עוד בשנת תר"י (1850) כ' לחודש ספטמבר ביטל את העונש וכופר נפש היהודים עבור שמרדו במלכם בשנת תר"ח, ובטל מס הסבלנות אחרי אשר נתפשרו עם היהודים שישלמו בפ"א רק מילליאן אחד, והמלך נתן להם גם את הכסף הזה במתנה להיות ליסוד מיסד (פונד) לבתי ספר לבני ישראל בממלכת אונגארן, ועוד בשנת תר"י עמדו גדולי ישראל לבטל הענין בתי ספר ובראשם הרב ר"מ א"ש רב מאונגוואר אשר גם עלה להם..." [7]

מן האמור לעיל יש להסיק, כי ר' מאיר א"ש עמד בראש גדולי ישראל שרצו לבטל את ענין בתי־הספר ו„אשר גם עלה להם" — דעה זו תואמת את ההסתייגויות המרובות שבהצעות אשר הגיש ר' מאיר א"ש לשלטונות בשנת 1850 [8]. על־כל־פנים, עם יסוד הקרן לבתי־ספר־

5. „Magyar Zsidó Szemle" 1894, עמ' 438—440.
6. ראה להלן בפרק „מ. נ. ווייס".
7. יקותיאל גרינוואלד „קורות התורה והאמונה בהונגריה" עמ' 72.
8. ראה הערה 10.

יהודים באמצע המאה שעברה, הוכשרה הקרקע לייסוד בתי־ספר יהודים בקהילות קארפאטורוס. נראה־נא באילו סכומים השתתפו מחוזות קארפאטורוס בקרן הנ״ל [9].

מחוז בֶארֶג	17 000	פלורינס
״ מארמרוש	19 000	״
״ אוגוצ׳ה	3 300	״
״ אונג	17 000	״
״ סך־הכל	56 300	״

מכסות אלה הטילה „קרן לחינוך היהודי״. המס נקבע לפי מתכונת מס־סובלנות, ששולם לאחרונה 4 שנים קודם־לכן והגיע לסכום של מיליון ומאתיים אלף פלורינס.

ההצעה בענין בתי־הספר המובאת להלן — אשר הוגשה על־ידי ר׳ מאיר א״ש מאונגוואר לשלטונות המרכזיים בשנת 1850 — באה כנראה בעקבות החלטת המלך לייסד קרן לבתי־ספר ליהודים, קרן שמקורה העיקרי היה התשלום החדפעמי הגדול עקב ביטול מס הסובלנות.

ב־6 בפברואר 1850 הוציא הקומיסאר העליון לעניינים אזרחיים בהונגריה חוזר, שבו הוא מצווה על מושלי המחוזות לקבל מנכבדי קהילה אחדים במחוזות שלטונם חוות־דעת על מצב החינוך ובתי־הכנסיות של היהודים. חוות־דעתם של הנכבדים הנ״ל חייבת להתרכז בעיקר בנקודות הבאות:

א) המצב הנוכחי של החינוך היהודי בהונגריה. הצעות לאירגון החינוך לפי הדרישות המודרניות. ציון שמותיהם של כמה אנשים נאמנים בעלי נסיון בשטח החינוך (רווחה אז הדעה, שיש למנות מפקחי־חינוך יהודים);

ב) מצב בתי־הכנסת של היהודים במחוז שלטונם והצעות תיקון;

ג) מצב היחסים בין הרבנים לעדותיהם. הצעות להסדרת יחסים אלה;

ד) ציון הכיתות הדתיות היהודיות השונות במחוז שלטונם.

מקום ראשון בין נכבדי האורתודוכסיה ההונגרית תופס ר׳ מאיר א״ש, רב באונגוואר. חוות־דעתו מ־17 לאפריל 1850 מקיפה את כל ארבע הנקודות הנ״ל. כאן נביא רק את חוות־דעתו בענין בתי־הספר, כפי שנמסרה במחקרו של לאופולד לֶאוו.

„החברים הליבראליים של „מועצת המורים״ יופתעו בוודאי לשמוע, כי רב אורתודוכסי מובהק הסכים להקמת בתי־ספר משותפים ליהודים ולנוצרים. א״ש נותן את הסכמתו זו רק לאותם מקומות, שאוכלוסייתם היהודית קטנה מכדי שתוכל להחזיק בעצמה בית־ספר. הילדים היהודים בגיל בית־ספר, שיש בידיהם הוכחות כי הם לומדים את מקצועות בתי־הספר העממי אצל מורי־בית פרטיים מתאימים, ישוחררו מביקור בבית־הספר. מפתיעה עוד יותר הצעתו, שבתי־הספר היהודים שייוָסדו בקהילות גדולות ישאו אופי בלתי־דתי. את לימוד העברית והלימודים הדתיים יש להשאיר למורי־בית פרטיים.

„את הכנסת מקצועות־הלימוד היהודים בבתי־הספר הציבוריים היהודים רואה ר׳ מאיר א״ש כדבר „לא נחוץ״, „בלתי ניתן להגשמה״ ו„מזיק״. „לא נחוץ״, משום שמקצועות דתיים אלה לומד בין כך ובין כך כל ילד יהודי, ללא יוצא מהכלל. „בלתי ניתן להגשמה״, משום שרב־גוניותם של המקצועות מעוררת קשיים רבים ואפשרויות של שגיאות וטעויות, עד שאין כל תקווה שהתוצאה תהיה חיובית. „מזיק״, משום שיימצאו רק מורים מעטים מאד השולטים באופן יסודי במקצועות הדתיים והחילוניים, ויחד עם זה הם בעלי תכונות אישיות דתיות מובהקות ויוכלו לשמור על הנוער מקלקול המידות.

„באופן ברור מדבר ר׳ מאיר א״ש — ממשיך לֶאוו — נגד הכנסת ספר־לימוד למקצועות הדת הישראלית: השימוש בספרים אלה לא זו בלבד שאינו מועיל ויש בו משום ביטול זמן, כי ספרינו הקדושים הם יסוד האמונה הצרופה, אלא גם יש חשש שיזיק על־ידי הכנסת רעיונות זרים ומסוכנים. המורה הדתי בעל ההכרה אינו זקוק לספר־לימוד כל עיקר״. [10]

לבסוף מציע ר׳ מאיר א״ש לקבוע חוק, שלפיו יורו את המקצועות החילוניים, הנוגעים בשאלות דתיות, מורים נוצרים דווקא. מורים בני דת אחרת רצויים יותר מאשר מורים יהודים בלתי־דתיים.

הואיל ור׳ מאיר א״ש חשש שהצעותיו לא תתקבלנה, העלה גם תכנית־לימודים אלטרנטיבית, שלפיה — אם בכל זאת יוחלט להורות את המקצועות העברים בבתי־הספר היהודים הציבוריים — ילמדו תלמוד בכיתה ד׳ ובתור הכנה ל„בר מצוה״ ילמדו גם שולחן ערוך, אורח חיים.

זו איפוא תכנית־הלימודים שהציע באמצע המאה שעברה הרב ר׳ מאיר א״ש מאונגוואר, בשם היהדות האורתודוכסית בהונגריה.

למעשה לא התקדם מצב־העניינים במחצית השניה של המאה שעברה כמו שתיאר לו זאת ר׳ מאיר א״ש. דווקא בית־הספר באונגוואר, שנוסד רק ב־1859, עשוי לשמש לנו דוגמה טובה לכך. בית־הספר בקהילה זו של ר׳ מאיר א״ש התפתח במהירות — בערך יחסי — כפי שילמדנו הפרוטוקול, שנעתיקו כאן [11]:

„העתק הפרוטוקול של ישיבת הנהלת קהילת אונגוואר, 18 ביוני 1894.

הוקראה הצעה בחתימתו של יעקב שוהמן, יו״ר ועדת תלמוד־תורה, שבה הוא מבקש את הנהלת הקהילה לאֲשר הקצאת אולם אחד בבית־הספר, אשר בו ינתן לתלמידי התלמוד־תורה (בית־הספר), אחר גמרם את חוק למודיהם, השכלה נוספת במקצועות חילוניים על־ידי מורה מוסמך״.

ההחלטה:

„הואיל וכל התלמידים מבית־הספר תלמוד־תורה השלימו את

9. ראה הערה 5.

10. Leopold Löw: „Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn עמ׳ 215—219.

11. „Magyar Zsidó Szemle" ע׳ 431, 1894.

חוק לימודי בית־הספר העממי, והואיל ובית־הספר תלמוד־תורה מכין את תלמידיו להתקבל לסמינריון לרבנים, הדורש, לפי תקנותיו, שהמועמדים יסיימו גם את המחלקות הנמוכות של בית־הספר התיכוני בציונים טובים — רצוי, שתלמידי התלמוד־תורה ירחיבו את ידיעותיהם במקצועות החילוניים עוד בהיותם בבית־ספר. ההנהלה מחליטה איפוא שתלמידי התלמוד־תורה ילמדו כל יום שעתיים, אחרי גמר הלימודים הרגילים, אצל מורה מדופלם. יודגש, שהמדובר הוא רק באותם התלמידים, שכבר סיימו את חוק־לימודיהם בבית־הספר העממי.

יש למסור החלטה זו — כהעתק מהפרוטוקול — לידי יעקב שוהמן, יו״ר ועדת התלמוד־תורה ולמפקח־החינוך המלכותי״.

(חתום:)

רייניטץ הרמן — מזכיר הקהילה   וויינברגד אלברט״.

עד כאן לשון הפרוטוקול.

תעודה זו מראה עד כמה נשתנו פני הדברים במשך תקופה קצרה ביחס. רבני הקהילה, ר׳ מאיר א״ש ומנחם א״ש, עמדו בראש האורתודוכסיה ההונגרית ולחמו מלחמת־תנופה בסמינר לרבנים, ואילו לתוך הקהילה שלהם עצמה, חדר רוח הזמן החדש עד כדי כך, שהוחלט להכין ולהכשיר מועמדים לסמינר זה בתוך בית־הספר של הקהילה. ייתכן שבשנת 1894 לא ידעו הרבנים על החלטה זו, וייתכן שידעו ושתקו. אכן, לא לחינם דרש ר׳ מאיר א״ש בתזכירו שלא לקיים בתי־ספר יהודים כל־עיקר. דרישתו זו היתה מוצדקת בהחלט מנקודת־ראותו של המחנה הדתי בימים ההם.

ראינו, שעד אמצע המאה שעברה באה היוזמה לייסד בתי־ספר מודרניים רק מצד מוסדות השלטון. קוזינצי הוא שהשפיע על קהילת אונגוואר לחתום את החוזה משנת 1789, שכנראה לא הוצא לפועל מעולם. מרכוס ניסא ווייס, שוודאי עזר בענין זה, היה אדם מוזר, שהקדים את בני זמנו ואינו יכול לשמש דוגמה לכלל יהודי קארפאטורוס. אולם החל מאמצע המאה שעברה כבר נמצאו יהודים יחידים, משכילים או משכילים למחצה, שתמכו ברעיון של ייסוד בתי־ספר מודרניים ליהודים ועודדו את הגשמתו. יהודים אלה היו ספורים, ובאי־כוחם היו הקורספונדנטים ב„בן־חנניה״ בשנת ה־60 למאה שעברה. לא היה בכוחם של אלה להציג דרישות תקיפות, ולכן רק ביקשו, שיותן גם להם לפתח את ניצני החינוך בבתי־הספר. גם בתקופה זו עודדה הממשלה את פיתוחם של מפעלי־חינוך מודרניים בין היהודים, והפעם אף נמצאו להם מסייעים מעטים בקרב היהודים עצמם.

על ייסוד בית־הספר היהודי באונגוואר בשנת 1859, הירבו לכתוב הקורספונדנטים של „בן־חנניה״ בשנים 1859/60. בית־ספר זה נעשה, כאמור, כעבור שלושים וחמש שנים (ב־1894) לפרוסמינר של בית־המדרש למורים בבודאפשט [12].

הידיעה הראשונה והיחידה בכל המאה הקודמת על קיום בית־ספר יהודי במונקאץ׳ היא משנת 1866, ואף היא בעתון „בן־חנניה״ [13]. הקורספונדנט מוסר, כי בסתיו של השנה הקודמת (1865) נפתח במונקאץ׳ בית־ספר יהודי בן שלוש כיתות. שמות המורים: קליין, אוסטרליץ וברקוביץ׳.

לפי סטאטיסטיקה ממשלתית, נסגרו בשנת 1884 בהונגריה כולה מספר גדול של בתי־ספר יהודים; וביניהם בתי־הספר בערי קארפאטורוס: בארֶאגסאס, סאבליוש וצ׳אפ. במקומם — נאמר במקור זה — לא נפתחו חדשים.

על סף המאה הזאת, בשנת 1900, יסדה קרן החינוך של חברת "IMIT„ בקארֶאש מאֶזו [14] בית־ספר בן שש מחלקות. בשנתונים של החברה הזאת מובאות ידיעות על בית־ספר זה [15].

אחד הדו״חים של החברה קובע, כי „השפעתו הטובה של בית־ספר זה ניכרה יפה באחינו העזובים, והם רוחשים לנו תודה מרובה על פעולתנו זו״. בדו״ח אחר הם מציינים, ש„בית־הספר השפיע השפעה ניכרת על הנוער. ההורים לא זו בלבד, שלא התנגדו, אלא חיבבו מאד בית־ספר זה. בית־הספר עמד על בסיס דתי. הואיל ובקהילה זו היו לא רק אורתודוכסים סתם אלא גם חסידים, מפליא הדבר לשמוע — כי הנהלת הקהילה קיבלה על עצמה להשקיע מאמצים בבית־ספר זה. הדרישה לבית־ספר זה היתה כה גדולה עד שלא הספיק המקום לכל דורשיו. ב־23 ליוני 1904 ערך בית־הספר את בחינותיו בנוכחות הד״ר ל. בלוי, המלומד המפורסם מבודאפשט. התוצאות היו טובות באופן יוצא מן הכלל. הילדים מדברים הונגרית יפה ובקרוב — מסיים הדו״ח — יהנגרו את כל העיירה״.

בשנת 1919 נוסד מחדש בית־ספר יהודי בסיגאֶט [16].

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם סיפוח החבל לצ׳כוסלובאקיה, נפתחה תקופה חדשה בתולדות החינוך היהודי בקארפאטורוס ונוסדה שם רשת בתי־ספר עברים.

כשאנו באים לסכם פרשה זו מצטיירת תמונה עלובה מאד. בעוד שבהונגריה היתה כבר במאה הקודמת רשת שלמה של בתי־ספר יהודים, פיגר חבל קארפאטורוס בשטח זה פיגור רב עד מאד, וזאת, כנראה, מהטעמים הבאים:

1) מלחמת הרבנים בבתי־הספר מחשש חילול שבת כתוצאה מהביקור בהם;

2) האדיקות היתירה של המוני היהודים במסורת מצד אחד, וחוסר שכבה של משכילים מצד שני;

---

12. ראה גם „בן חנניה״ 1859, ע׳ 41; 1860, ע׳ 36.
13. שם, 1866, ע׳ 264.
14. Körösmezö, במחוז מארמרוש.
15. המקורות על בית ספר זה הם: „IMIT Évkönyv” 1914, ע׳ 297, „Magyar Zsidó Szemle” 1904, ע׳ 324; 1905, ע׳ 33.
16. „Magyar Zsidó Lexikon” ע׳ 573.

3) דלותם היתירה של בני הקהילה, שעיכבה את ייסוד בתי־הספר מחוסר אמצעים לכלכלתו. ייסוד בית־ספר פירושו היה הכפלת ההוצאות, כי על ה„חדר" לא רצו ולא יכלו לוותר, ורוב הערים והעיירות אף החזיקו „ישיבות".

כבר הזכרנו את פעילותו הרבה של ר' מאיר א"ש באמצע המאה הקודמת נגד ייסוד בתי־ספר מודרניים ליהודים. ובשנת 1864 שב ופירסם בנו, ר' מנחם א"ש, את תזכירו של אביו בענין זה. המהר"ם שיק, רב בחוסט, הביע גם הוא התנגדות חריפה להקמת בתי־ספר מודרניים. והרי דבריו בענין זה:

„אשרי אדם מפחד משוהלען בראותינו ונשים לבבינו מה הי' מפראג ופ"פ וברעסלויא ובערלין וכדומה, שהיו ערים מלאות חכמים וסופרים שומרי התורה ועכשיו נתקיים בעוה"ר ואתם תלקטו אחד לאחד, ומה גרם זאת ומי הוא אביהם אבות נזיקין — השוהלען והלערערס הרשעים הפושעים... הם חרבו את כל נאות יעקב..." [17]

ואשר ללימודי־חוץ אומר מהר"ם שיק:

„נשאל נשאלתי מה איסור יש בסימינאר. הלוא טובה חכמה עם נחלה והם ז"ל אמרו יפה ת"ת עם דרך ארץ, וזהו תשובתי... דאין ללמוד כי אם מקרא ומשנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם ובזה יקנה העוה"ז והעוה"ב, אבל לא בלימוד שאר חכמות..." [18]

בשנת תרל"ז יצא מטעם מיניסטר הדתות חוק המשחרר את ילדי היהודים מביקור בבית־הספר. בקשר לכך כותב הרב ר' שלמה צבי שיק בספרו „ממשה עד משה":

„בשנת תרל"ז יצא חוק מן השר קולטוסמיניסטער שרשות לבני ישראל לצאת מבתי הלימוד ביום ר"ה וביום יוהכ"פ, ובימי חג הפסח רק עד חצות וכן בשבועות וביום שמיני עצרת ושאסור להכריח אותם לכתוב בימים הללו אם אבותיהם מבקשים שלא יכתבו. פתשגן הכתב יצא בשנת 1877 למספרם תחת תו וסימן 1877/28769. וכי יש לך חילול השם גדול מזה, שמנהיגי הדור אשר עליהם החוב מוטל לחזק הדת ולהציל את בני ישראל מחלול שבת ויו"ט לא יניעו את ידם להסיר המכשול שלא יתחלל השם בין העמים? מראש החוב עלינו להרעיש העולם ולמסור כל ממונינו וכבודינו שלא יהי' מוכרחים בני ישראל לחלל השבת בבתי הספר גם אם האבות אין מבקשים זאת, כי כמה אבות עצלים וקלים, וכמה יתומים שאין להם מי שיבקש וישגיח ע"ז. שנית, וכי רק עד חצות הוא היום קדוש לבני ישראל? ושלישית, יום שמחת תורה שהוא קדוש, והוא היום ששמחים בו ישראל בשמחת התורה אינו מוזכר, ובאותו יום אלפים ורבבות מבני ישראל מחללים היום ועושים מלאכתם! עשו הכל שביכלתם להתנגד לבתי־הספר". [19].

כל רבני קארפאטורוס עשו כמיטב יכלתם למנוע את יסוד בתי־הספר המודרניים ליהודים ולהמעיט ככל האפשר את מספר הילדים המבקרים בבתי־הספר הכלליים הממשלתיים. אך לא רק הרבנים התנגדו לכך, אלא גם רוב רובם של האבות ראו באי־רצון את ביקור ילדיהם בבתי־ספר מודרניים. הם הסתפקו ב„חדר". גם טעמים כלכליים השפיעו על מיעוט התלמידים. פרופ' שומודי מספר כי בהיותו מורה באחד המקומות במחוז מארמרוש לא היו מבקרים תלמידיו בבית־הספר באביב, משום שהיו עוזרים להוריהם בעבודות היער[20]. כך נהגו גם ילדי האיכרים הרותינים בעונות הבוערות בחקלאות.

לפי מקור משנת 1886 [21] היו במחוז מארמרוש, 6 495 ילדים יהודים חייבים לבקר בבתי־הספר ורק 935 מהם ביקרו בהם בפועל. ספק אם אפשר להטיל את האשמה על ההורים, שלא שלחו את ילדיהם לבית־הספר. עובדה היא שעל־פי־רוב לא היו במקומות־הישוב בתי־ספר כלליים, ואין צורך לומר בתי־ספר יהודים, במספר מספיק, ובבתי־הספר שהיו קיימים היה מחסור חמור במורים. להלן כמה נתונים לגבי מצב בתי־הספר הכלליים ומצב בתי־הספר היהודים באותה תקופה. בשנים 1884/5 [22] היו במחוז מארמרוש 209 בתי־ספר כלליים ואף לא בית־ספר יהודי אחד. התלמידים בגיל בית־ספר נחלקו כדלהלן:

1) קאתולים־רומיים (הונגרים)	3 370
2) קאתולים־יוונים (רותינים)	28 546
3) אחרים (לא־יהודים)	1 300
4) יהודים	6 384

מכל אלה ביקרו בבית הספר רק 38.7%.

אחוז הביקור בבית־הספר לפי העדות היה כדלהלן:

1) קאתולים־רומיים (הונגרים)	74%
2) קאתולים־יוונים (רותינים)	37%
3) אחרים (לא־יהודים)	67%
4) יהודים	22%

נמצא שהמצב החמור ביותר מבחינה זו היה אצל העדה היהודית.

אולם היו גם יוצאים מהכלל. היו יחידים, אשר לימדו את ילדיהם אף מוסיקה ואמנות. והרב פנחס קליין מסאַבלוֹש שואל את המהר"ם שיק, אם מותר ללמוד מוסיקה בימי האבל: „נדרשתי לאשר שאלוני וביקש ממני מעלתו נ"י לחוות לו דעתי בענין אשר נשאל באחד ששכר אומן בעבור יוצאי חלציו ללמדם חכמת המוזי"ק בשנת אבלם[23]. כן נמצאו תלמידים מבני קארפאטורוס בבית־המדרש

17. „שו"ת מהר"ם שיק", חלק 1, סי' שי"א.
18. „שו"ת מהר"ם שיק", חלק 2 סי' של"ה.
19. „ממשה עד משה" לר' שלמה צבי שיק, דף מ"ג, ע' ב'.
20. „La Hongrie Contemporaine et le Suffrage Universel" (Edition speciale Française du Huszadik Század, le Vinqtiène Siècle) עמ' 120.
21. „Magyar Zsidó Szemle" שנת 1886, ע' 290.
22. „Magyar Zsidó Szemle" שנת 1886, עמ' 307.
23. „שו"ת מהר"ם שיק", חלק 2, סי' שס"ח.

למורים, שליד בית־המדרש לרבנים בבודאפשט. בשנים 1876—1897 היה מספר התלמידים בני קארפאטורוס במוסד הנ"ל כדלהלן:

7 תלמידים ממחוז אוגוצ'ה
3 תלמידים ממחוז בארַג
9 תלמידים ממחוז אונג

יש לציין כי בין אלה לא היה אפילו תלמיד אחד ממונ־קאץ' או ממארמרוש, וכי ב־14 השנים הראשונות לקיומו של מוסד זה (1861—1875/6) לא שלחה אליו יהדות קארפאטורוס אפילו תלמיד אחד.

בתקופה מאוחרת יותר, בשנת 1916—1917, כבר תפשו התלמידים מקארפאטורוס מקום נכבד בכלל תלמידי הסמי־נר לרבנים בבודאפשט:

ממחוז בארַג	18	תלמידים
" מארמרוש	20	"
" אוגוצ'ה	14	"
" אונג	16	"

ובסך הכל 68 ממספר כולל של 680 תלמידים, היינו, עשרה אחוזים.

עובדה היא, שבקארפאטורוס, אשר לא היו בה אלא 1—2 קהילות ניאולוגיות דלות, כבר נמצא מספר ניכר של תלמידים, אשר יצאו לעולם הגדול לרכוש השכלה גבוהה. למרות התנגדותם של החסידים והרבנים לביקור בבתי־ספר, הצליחו עד שנת 1866 עשרה מבני יהודי אונגוואר, שלמדו באוניברסיטאות שונות, לזכות בתואר „דוקטור" לרפואה, משפטים, כימיה וכו'. רבים מבני ישראל ביקרו בבתי־ספר לא־יהודים, בהיעדר בית־ספר יהודי בעיר[25]. בענין זה מצאנו „יהודי אונגוואר היו רוצים לשלוח את ילדיהם לבית־הספר, אילולא הפחד מפני שובבות ילדי הלא־יהודים..."[26].

---

24. „Országos Izraelita Tanitóképzö intézet" מאת Bánoczi ע' 75—79.
25. „בן חנניה", שנת 1859, ע' 420.
26. „Magyar Zsidó Szemle" 1884, 359.

בישובי הרים

מאת הרב שמואל פריילך

מהישובים היהודים הרבים בקארפאטורוס, לקחו שניים, הקטנים שבהם, חלק מיוחד במתן הצביון הלאומי לכל הישוב. אלה היו הישובים טורון ולאפושנה — שני כפרים בקצה הצפוני־מזרחי של הריפובליקה הצ'יכוסלובאקית. באותם מקומות גרו כ־200 משפחות יהודיות אשר כמעט כולן היו שארות־בשר. כאן גמרו אומר כמה בחורי־ישיבה לשעבר להרוס את חומת האמונות הטפלות, אשר אליה נצמד בכל כוחו הישוב של קארפאטורוס. כאן הונח היסוד לחינוך יהודי לאומי, אשר נעשה אחר־כך גאוותה של יהדות צ'יכוסלובאקיה. כאן הוקמו מוסדות החינוך העבריים הראשונים, תחילה גן־הילדים, ב־1919, ואחר־כך, ב־1920, בית־הספר היסודי. כאן נבנה בנין בית־הספר הראשון אשר בגאווה נשא את הכתובת: „בית־ספר עברי בטורון". במשך 22 שנות חינוך עברי שיטתי נעשתה טורון „ירושלים של קארפאטורוס". כאן היתה העברית שפה מדוברת, שפת־האם של הילדים הקטנים. זה היה הישוב היהודי היחיד שבו היו מתביישים לשלוח ילדים לבית־ספר נכרי. זה היה גם המקום היחיד שבו התפלל מנין ציוני בהברה הספרדית. וכאשר נכבשה קארפאטורוס בידי ההונגרים, ובתי־הספר העברים נאלצו לשנות את תכנית הלימודים, נשאר בית־הספר בטורון כמו שהיה ותכנית הלימודים בו לא שונתה. בשנת 1941 נמחו שני הישובים מן האדמה. את הילדים עם מוריהם ובני־משפחותיהם הגלו הרוצחים ההונגרים ימ"ש לגאליציה, ואנשי המיליציה האוקראינים הכניסו אותם לתוך נהר ורצחו את כולם במכונות־יריה. כך נסתיימו קורותיהן של לאפושנה וטורון. היהודים כאן חיו יחד, עבדו יחד, שמחותיהם היו משותפות, היו נוסעים אל אותו רבי, נשפטים לפי אותו דיין וסוף אחד היה לכולם.

ראשיתן של לאפושנה וטורון לא ידועה. מתי בא לכאן היהודי הראשון, מניין בא ומה היה שמו — לא נרשם בספר תולדות העולם. היהודים באו לכאן כי ביקשו מפלט לעצמם מבני־האדם הרודפים אחריהם, ופה נדמה היה להם עתידים הם לזכות לחיי שלווה; וזה הדבר

היחיד שביקשו בנדדם בהרי הקארפאטים. כך הקימו כאן את ישובם. אוכל בשפע לא מצאו כאן, אך גם פוגרומים לא איימו עליהם. הרותינים שגרו כאן עדיין לא קראו אז עתונים, ושנאה ליהודים לא ידעו. הם מצאו מיד שפה משותפת, שפת העוני הכללי, וחיו בשלום אלה עם אלה. הם, הרותינים, עזרו ליהודי לבנות את ביתו הראשון, לימדוהו לגדל תפוחי־אדמה, להחזיק פרה — וכך התפרנסו. הם לא הטריחו את בוראם במאה ברכות ליום למאכלות שונים: „בורא פרי האדמה" — בבוקר, „בורא פרי האדמה" — בערב; וארוחת־צהרים לא אכלו כלל. ברכה אחרת בירכו רק בשבתות; ואת ה„שבת" עשו רק כדי לצאת ידי חובה. אולם הם יכלו להתענג על השבת גם בלי מאכלים עריבים; זמירות מזדמרות יפה דווקא כשהקיבה אינה מלאה יתר־על־המידה. כך התנהלו החיים מדור לדור, בלי תמורות; וכאשר חלו תמורות בעולם הגדול אף לא הגיעה אליהם שמען. ואם נקלע לשם אי־פעם אחד מאנשי השררה, לא בא אלא כדי לצוד דובים ביער. כשהונגריה התפתחה במקצת, רצתה להוכיח לשאר עמי אירופה שגם היא דימוקראטית. כך יצא קול קורא בערים ובכפרים שכל איש יקבל כוסית משקה חינם אם יבוא להצביע בבחירות. מהן הבחירות ומי עומד להיבחר — לא ידע איש. אולם הכל ידעו שכוסית יי"ש חינם אינה ניתנת בכל יום. ירדו הרותינים מהריהם, ואת היהודים, שלא היו מעונינים במשקה, עשה הפריץ לתועמלניו. המועמד שהצליח לזכות במספר התומכים היהודים הגדול ביותר זכה גם במספר הבוחרים הרותינים הגדול ביותר. את שמות המועמדים לא ידע איש; לכן חילקו היהודים בין שכניהם הרותינים נוצות־אווז צבועות אדום או כחול, ונוצות אלה תקעו היהודים והגויים בכובעיהם, ולפי מספר הכובעים מכל צבע ידע כל מועמד כמה תומכים יש לו. אחר־כך נסעו הפריצים לבתיהם ושבו רק כעבור שנים אחדות כששוב עמדו לערוך בחירות. מלחמת־בחירות הרי לא היו צריכים לנהל, היה עליהם רק לרכוש את אמונו של היהודי בן המקום. האוכלוסים הרותינים היו ב־95% אנאלפבתים, אולם היו בעלי אינטליגנציה טבעית ונבוני־כפיים. חרוצים היו וטובי־מזג וכך התידדו עד מהרה עם היהודים. כשהרותיני צריך היה עצה בא אל שכנו היהודי; והוא החזיר לו טובה תחת טובה. בחורף היה עוזר לו בעצי־הסקה ובקיץ בעבודות השדה. מלומדים וחכמים גדולים לא הקימו טורון ולאפושנה. היה להם בית מדרש ולידו מקווה, וכאשר נעשה בית־המדרש קטן מלהכילם, בנו בית־מדרש ומקווה חדשים. חובשי ספסל בית־המדרש לא היו, לא הם ולא בניהם. עד לבר־מצוה למדו ב„חדר" — ותו לא. אחר־כך באה העת להשתכר למחיה, להוצאות השבת, לשכר־לימוד, לנדוניה — והכל בעמל קשה. ואף־על־פי־כן קבעו עתים לתורה, ומי שלא ידע ללמוד, אמר תהלים. וכאשר באו לילי החורף הארוכים והשלגים כיסו הרים ועציהם, והכפור צייר פרחים על שמשות החלונות הקטנים, לאור הלבנה הבהיר, ובחוץ יללו הזאבים יללתם הנוגה, ישבו האבות היגעים לאור עששית וערכו „תיקון חצות". התלמוד היה משעמם אותם, אפילו את אלה שידעו לקרוא בו. ה„חוק לישראל" המשופע באגדות פולקלור, היה מתאים יותר לנוף הרומאנטי של הרי הקארפאטים, ואמנם היה הספר הזה כל עולמם של יהודים אלה. בו מצאו תשובה לכל שאלותיהם. הלחן שבו היו „אומרים" את ה„זוהר" נצטלצל מוזר בדממה בין ההרים הלבנים הגבוהים והביקתות המשוקעות בשלגים. בעולם דומם אשר כזה אי־אפשר היה שהתפילות לא תמצאנה את דרכן.

אולם כשבא האביב והדלתות והחלונות נפתחו לרווחה, כדי שאוויר היער ייכנס בהם, הניחו את ה„חוק לישראל", ואף תהלים לא אמרו. היקום עצמו ערך „תיקון חצות" והוציאם ידי חובה. ומיליוני הציפרים, שמילאו בראשית הקיץ את היערות, שרו שירי תשבחות לבורא עם שחר, כשהעצים משיבים להם בבת־קול עריבה. באותם שחרים, בעברה השני של לאפושנה, על אחד מאותם ההרים, ברא ה„בעל־שם־טוב" את עולם החסידות שלו עוד לפני שנתגלה. כאן זימר את הזמר החסידי הראשון שלו להורישו לדורות הבאים. כאן, בבוקר כזה, עלה על פיסגת אחד ההרים, הושיט את ידו ולקח מן האוצרות השמימיים, אשר למדנים קודרים, מחמירים ופלפלניים שמרו רק לעצמם, וחילקם ביד נדיבה ליהודים העמלנים רחבי־הגרם, שכמה אלפים מהם חיו בהרי הקארפאטים. כאן לקח גם דאבּוֹש, שודד ההרים האגדי, מן העשירים ונתן לעניים. והפולקלור הקארפאטי קירב זו לזו את שתי הדמויות הרחוקות האלה.

הקיץ היה גם הזמן שבו נסעו אל הרבי. לאחר שנעדר הגן ונזרע, וכל עבודות המשק נעשו, היו כמה מיהודי לאפושנה נדברים עם כמה מיהודי טורון, והיו רותמים את הסוסים, שמים קצת צידה לדרך בתרמילים ורוכבים אל הרבי, אל עברו השני של ההר, לעבר גאליציה המערבית. הם היו נוסעים אל הרבי מסאסוב, אל הרבי מז'ידאצ'וב, אל הרבי מסאַנז, או אל הרבי מווישניץ. ה„בטחון" שהחורף הקר הקפיאו, היה מתעורר בסביבה החסידית החמה של ז'ידאצ'וב, סאנז וסאזוב ונוסף חיות בלב האנשים למשך שנה תמימה. בחזרם היו מביאים לבתיהם כמה ניגונים חדשים, שהיו מזמרים בחתונות או ב„שלוש־סעודות". את המופתים, שראו ושמעו, היו מספרים

ושבים ומספרים בשבתם בצוותא בלילות החורף. כאן אפשר היה לפגוש את יוצרי הפולקלור היהודי.

אחד ממספרי האגדות המחוננים ביותר היה ר׳ יוסל. הוא היה היהודי היחיד בהרים אשר — אף שלא היה למדן מובהק — כינוהו גם שלא בפניו בתואר ר׳. אגדות החסידים שסיפר ר׳ יוסל לא היו סתם אגדות מספר־מעשיות. אלה היו אגדות־עם שהיו עוברות מדור לדור בין יהודי הקארפאטים, אולם „תיקון" נמצא להם רק בפיו של ר׳ יוסל. וכאשר סיפר ר׳ יוסל את האגדות בבית־המדרש במוצאי־שבתות הקשיבו לו באותה יראת־כבוד שהקשיבו לתפילת מוסף שלו בימים נוראים. אילו חי רמבראנדט באותו זמן ושמע ר׳ יוסל היה מגיע אליו, אין לי ספק שהיה בא לטורון כדי לציירו, ותמונתו היתה מפארת את קירות אחד מבתי־הנכות. אולם ר׳ יוסל לא שמע על־אודות רמבראנדט וגם לו שמע איני בטוח אם היה מרשה אפילו לאמן גדול זה לצייר את תמונתו. וכש־היה ר׳ יוסל עומד בחנותו של הנגיד ומוכר בדים ואריגים, יכולים הייתם לחשוב שעומד כאן הרבי ר׳ בר ממז׳ריץ׳ ומוכר לאיכרות נכריות מטפחות, סינרים וכיוצא באלה. האיכרות בנות ההרים ידעו כי „ראבין" יושקה לא ירמה אותן ואם יאמר כי הסחורה טובה היא יוכלו לסמוך עליו.

ההוצול חי חיי דחקות כמו שכנו היהודי — שניהם עניים היו, שניהם הוציאו לחם בזיעת־אפיים, שניהם קיוו לימים טובים יותר, ל„ימות המשיח". עניני העולם הגדול היו רחוקים מן הגויים ומן היהודים כאחד. הכל התנהל כאן כמו לפני שלוש מאות שנה. המנהיגים הרוחניים של שתי קבוצות־האוכלוסים, של היהודים ושל ה„גויים", דאגו לכך שהכל יישמר כמו בימים עברו. „כל חדש אסור מן התורה" — היתה סיסמתה של משפחת הרבנים טייטלבוים, אשר החזיקו בכס הרבנות בחבל מארמרוש. ומאחר שמורא הרבי היה להם „כמורא שמים" ואולי גם גדול יותר, קיבלו עליהם את עול הבורות ועם־הארצות, לא מתוך אהבה אלא מתוך יראה. אולם הרותינים התחילו לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר חילוניים, ודור חדש, ובו אחוז עולה של אינטליגנציה, קם בראשית המאה העשרים. ורק היהודים בחבל מארמרוש הוסיפו לחיות באפילת־הבערות. השחרור היה כמעט בלתי־אפשרי; הלחץ החברתי־הדתי על היהודי הפשוט בן מארמרוש היה חזק מדי. פה ושם נחלצו בכוח כמה צעירים וקנו להם השכלה. לכל היותר הגיע לכך אחד מאלף, ואת אלה בודדו מיד. ואז באה מלחמת־העולם והורידה מלכים מכיסאותיהם וקרעה לקרעים אימפריות בנות אלף; ואף את ממשלתם בת אלף השנים של ההונגרים במארמרוש ביטלה, אותה ממשלה שתמיד סייעה בהחזקת נתיניה בחשכת הבערות.

לאפושנה וטורון היו הראשונות בין ישובי קארפאטורוס הרבים שהתמרדו, ואת מאבקם ניהלו באותו התלהבות חסידית שירשו מהוריהם. כאן ייסד מנחם פריילך את אגודת „חובבי ציון" הראשונה, שמנתה 80 חברים; מיד אחר־כך הוקם גן־הילדים הראשון, ולאחר זמן קצר גם בית־הספר העברי. המאבק היה עז; האמצעים אולי לא היו כולם כשרים ונאים, אולם תמורות חברתיות אינן נעשות בדרכי נועם. נלחמנו בהורינו שלנו עד אשר הבטחנו את קיומו של בית־ספר עברי.

כמה מן החלוצים הראשונים זכו לראות בהתגשם חלומם — הם יושבים עתה בישראל: מנחם פריילך, האשה החשובה יהודית (אידה) פיקל, אשר במשך 20 שנה פעלה למען בית־הספר בטורון, ורבים אחרים.

ביראת־כבוד אנו מזכירים את המלמדים הראשונים אשר היו חדורים אידיאליזם ואשר היו נכונים להקריב כל קרבן על מזבח הציונות והחיאת האומה העברית: צבי חיימוביץ׳, אליעזר יעקובוביץ׳, משה יעקובוביץ׳ הכהן, ביניש יעקובוביץ׳ ורבים אחרים אשר יחד עמם מתו על קידוש השם.

הם הם אשר הניחו את אבן־הפינה לתרבות עברית בקארפאטורוס.

בית־ספר עברי ראשון

מאת מנחם פרייליך

בטורון, כפר מולדתי, התהלכו שתי גירסאות על מוצאם של יהודי הכפר: האחת — שהם באו מעבר לגבול, מגאליציה, כדי „לשרוף יי״ש" מתפוחי אדמה, עסק שהיה אז זכותו האישית של ה„פריץ" הגאליצאי. גירסא שניה, שיהודים צעירים הסתתרו ביערות מפני השירות הצבאי. יתכן ושתי הגירסאות הן נכונות. מה שנוגע לזמן בואם של היהודים הראשונים לכאן, הרי אפשר לקבוע כמעט בוודאות, שהם התישבו כאן מלפני ששה דורות. גם לשונם ומלבושם העידו שמגאליציה באו. כבר היהודים הראשונים היו מפוזרים בכפרים שונים והוכרחו להסתגל לתנאי המקום. בכל זאת לא נמחקו מהם סימני היכר של בני תרבות: הם בנו בתי־עץ עם חלונות, ולא עם אשנבים, כפי שעשו זאת שכניהם. לתנור היתה ארובה, והריהוט — כיסא, שולחן ומנורה, ולא אצטבה אחת על יד הקיר כמו אצל שכניהם הרותינים. וחדר־מגורים לחוד, ורפת לחוד. הם התישבו בבקעה על־יד הדרך, בה מצויים עוברי דרך, אף־על־פי, שהדבר גרם להם סבל נוסף, שכן היו נאלצים להוליך את המספוא מן ההר אל הבקעה, ואת הזבל — מן הבקעה אל ההר. דרך הבקעה היה קל יותר להתקשר עם הכפרים הסמוכים כדי להתפלל בשבתות בציבור, להשתמש במקווה הקרוב ביותר ולשלוח את הילדים אל החדר. גם את לחמם, לחם תירס לכל ימי השבוע וקמח לבן לחלות השבת, היו נאלצים להביא מרחוק; הוא הדין ביחס להלבשה. כמובן שהמשק הזעום לא הספיק למלא את כל צרכיהם, והם הוכרחו לבקש פרנסה נוספת. בזמן הראשון היה זה מסחר במקנה שהיו מביאים מעבר לגבול, ולאחר מכן, משסללה הממשלה את הכביש האס־טראטגי המחבר את השפלה ההונגרית עם גאליציה, והתחילו לנצל את היערות, נפתח מקור פרנסה חדש ליהודים. בחורף הוליכו את העצים הכרותים מן היערות אל הבקעה, ובקיץ — לוחות אל השפלה. ביום ראשון היו מעמיסים על עגלותיהם משא לוחות וביום חמישי היו חוזרים לביתם עם „רבע תירס", ממנו אפו לחם למשך השבוע, ומעט קמח לבן לחלות.

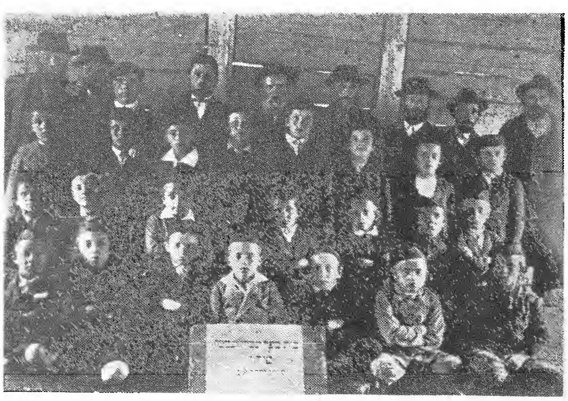
אבל גם מקור זה איכזב במשך הזמן. בחור שהתחתן קיבל, כרגיל, נדוניה שהספיקה כדי קניית צמד סוסים ועגלה, וכך נעשו רוב האוכלוסיה היהודית ל„בעלי עגלות" מחוסרי עבודה, ובפרט לאחר שהיערות נידלדלו במשך הזמן. נוסף לכך, ככל שנתרבו המשפחות, הוקטנו חלקות האדמה ליורשיהן, ולא הספיקו כדי להחיות אפילו פרה אחת. הרותינים, יושבי ההרים והיערות, פתרו בעיה זו בהרחיבם את גבולם על־ידי בירוא העצים הסמוכים לגבולם, מבלי לשאול את פי הבעלים; שרפו את העצים, הכשירו את הקרקע ולאחר שהשתמשו בה זמן מסוים נעשו לבעליה החוקיים. לא כן היהודים שישבו בעמקים הצרים. לא יפלא איפוא, כי כברת ארץ טרשים בטורון עלתה פי כמה מזו שבשפלה ההונגרית הפוריה. מצוקת היהודים הגיעה לשיאה כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, משפרץ משבר כלכלי ברחבי אירופה והמסחר בעצים ירד פלאים. ההגירה לאמריקה לא היתה אז מקובלת על היהודים ההרריים האלו. ראשית — לא היה להם להוצאות הדרך, ושנית, וזה העיקר, הם ידעו כי שם לא יוכלו לשמור את השבת. יהודי קארפאטורוס אף־על־פי שלא היו תלמידי חכמים, דיקדקו בשמירת מצוות קלות כחמורות, בפרט בשמירת השבת. בכל ימות השבוע היו לובשים קצרים כדרך האיכרים, בעלי־העגלות ובעלי־מלאכה. לא כן בשבת, אז לבשו הכל, ללא יוצא מן הכלל, את ה„שטריימיל" ה„באָקישה" והאבנט, והיו גם כאלה שלבשו פוזמקאות לבנים עד הברכיים כדרך החסידים ו„אנשי־מעשה". רק בסוף המאה הקודמת מצא הנוער את דרכו לישיבה. בתחילה ביקרו בישיבות הסמוכות כמו חוסט, סאַבלוש ובאַראַגסאַס, ומשם הרחיקו מערבה. התחנה הסופית היתה הישיבה המפורסמת בפראָסבורג, שאליה נכסף כל בחור. דרך ארוכה זו היתה רצופה סבל, חרפת רעב ועינויי נפש. אין פלא שרבים מאלה שבאו אחר כך במגע עם התרבות ההונגרית, עזבו את הישיבות ויצאו „לתרבות רעה", כלומר, פנו ללימודי חול. גם רבים מאלה שהגיעו לתחנה האחרונה פרקו שם עול תורה (על כן קראו ליצני הדור את פראָסבורג „מקום תורה") והחלו לבקש דרך חדשה בחיים.

בחורי הישיבה האלה היו אחרי־כן אבני יסוד לתנועה הציונית לכל זרמיה בקארפאטורוס. גם אני הייתי אחד הראשונים מכפר מולדתי, שעבר דרך זו עד תומה. אחרי שהרבצתי תורה ברבים בשווייץ, גמרתי בית־ספר מקצועי במינכן, עבדתי במקצועי שנים רבות בארצות שונות והייתי תמיד פעיל בתנועה הציונית, חזרתי עם תום מלחמת העולם הראשונה בתור חייל משוחרר אל בית הורי, ללאפושנה שעל יד טורון. אז כבר החלו היהודים שבסביבה לחזור לבתיהם ולהקים את הריסותיהם. בימים ההם עדיין שלטו ההונגרים בארץ. ראש הממשלה ההונגרי היה הרוזן קארולי, עתיר־נכסים הגדול ביותר בארץ. הוא התכונן לבצע ריפורמה אגרארית ולהתחיל בכך בחלוקת אדמותיו שלו. אז אספתי את כל יהודי הסביבה והסברתי להם שלפי החוק יש להם הזכות לדרוש, בתור איכרים,

את חלקם, וגם הוריתי להם את הדרך בה הם צריכים ללכת. אחרי דין ודברים קצרים החליטו פה אחד: „קרינא דאגרתא איהו להווי פרוונקא". נסעתי לבודאפשט והתקשרתי עם ההסתדרות הציונית, ושם הובטח לי לטפל בדבר. כשחזרתי, כינסתי שוב אסיפה ונבחרה ועדה, עם גושפנקה ציונית, לטפל בענין. צבי חיימוביץ', בחור ישיבה בעל מרץ, נבחר למזכיר. לא עברו ימים מרובים וממשלת קארולי התפטרה, ומהונגריה הגדולה התחילו לקרוע גזרים, והמחוזות, שנקראו אחרי־כן קארפאטורוס, נפלו בחלקה של צ'יכוסלובאקיה. וקארפאטורוס קיבלה אוטונומיה בעניני תרבות, והיהודים הוכרו בכל הריפובליקה, הודות למאמציו של ד"ר זינגר ז"ל, כחטיבה לאומית. שני הגורמים הללו היתה להם השפעה מכרעת בהתפתחות הבאה. החלטנו להפוך את הוועד שלנו לוועדה ציונית. כך הונח בכפר הנידח טורון, בשנת 1919, היסוד לתנועה הציונית בארץ זו.

ראשית דאגותינו היתה למצוא דרך לנוער. חיפשנו ומצאנו. הנוער לא היה מרוצה מהתנהגותם של הזקנים שהכריחום לצום בכל שבת עד הצהרים. דרכם של הזקנים שהיו קמים בשבת בבוקר כדי להאכיל את הבהמות והעופות, אחרי כן עברו על פרקי תהילים ליום שבת, ועל פרשת השבוע שניים מקרא ואחד תרגום, ובשעה תשע הלכו להתפלל, ועד שחזרו לביתם היתה כבר שעת הצהרים. כדי לפתור בעיה זו קראנו את הנוער לאסיפה והצענו להם לייסד „מנין" מיוחד משלו, שבו יתפללו בהשכמה. ההצעה נתקבלה מיד בהתלהבות. נבחרו גזברים שיטפלו בדבר. הגברת יהודית (אידה) פיקל, אשר נזכרה לעיל, שהושפעה מהרב גלאזר ז"ל מקלאוזנבורג, ושהיתה אחרי כן עמוד־התווך של התנועה בטורון, העמידה לרשותנו חדר בביתה וספר־תורה שנשאר לה בירושה מבעלה ז"ל. אבל פתרון בעיה זו הוליד בעיה חדשה: כיצד להעסיק את הנוער אחר התפילה. אך גם את הדבר הזה פתרנו. יסדנו ספריה ובית־המדרש הציוני שימש כל ימות השבוע כחדר קריאה. הזקנים שלא ראו בעין יפה את כל הענין, נהנו מאד אחרי כן מה„ביבליותיקה" הציונית, ובפרט מספרי שלום־עליכם שלא הכירוהו עד כה. כך הוכשרה הקרקע לקראת הבאות.

בינתיים התחילה הממשלה הצ'יכוסלובאקית לטפל בעניניו של חבל־ארץ זה. את שם העיר אונגוואר שינו לאוז'הורוד וקבעוה כבירתה של קארפאטורוס, וזאת למרות שהעיר מונקאץ' היא גדולה יותר, ודרכי התחבורה שלה טובות יותר והיא נמצאת בלב הארץ. אבל העובדה שהיא היתה עיר שרובה יהודים היתה בעוכריה. באוז'הורוד הקימו כעין בית־נבחרים עם נציב צ'יכי וגם מחלקה לחינוך שמטרתה היתה להקים בתי־ספר רוסיים או צ'יכיים ולדחוק עד כמה שאפשר את רגלי בתי־הספר ההונגריים, ולהוציא על־ידי כך את היהודים מההשפעה התרבותית ההונגרית ולקרבם לתרבות הצ'יכית. כל זה היה ידוע לנו, ולכן קראה הוועדה שלנו את יהודי הסביבה לאסיפה גדולה לבית־המדרש שבטורון, ועל סדר היום „בית־הספר". בית־המדרש היה מלא מפה לפה. בין הבאים גם מחסידי הרב מולובו' שהתכוונו להפריע. אחרי שדיברתי על המצב, שאלתי אותם שאלת תם: לאן יהודים רוצים לשלוח ילדיהם, לבית־הספר הרותיני, כדי שיעשו מהם „דיאַקים" * או לבית ספר עברי. פרצה סערה והושמעו קולות נגד הציונות. לא פתחנו בויכוח, כדי לא לטשטש את רושם השאלה. אחרי ימים מספר החלו החברים, רובם בחורי הישיבה, בעבודה מעשית. הם הלכו מבית לבית לרשום את הילדים לבית־הספר, והיהודים רשמום. לא היה קשה להשיג חדר ללימודים. ואף לא ספרי לימוד. אבל מורים מאין יבואו? והימים הם ימים טרופים בארצות מזרח אירופה: צעירים יהודים רבים עזבו את מולדתם ועברו את הגבול לצ'יכוסלובאקיה כדי לעלות משם ארצה. אחד מהם מייזלס שמו, נקלע לטורון. הוא היה כבן 28 וידע עברית. הוא הסכים להיות מורה בבית־הספר שלנו. בקשר עם מורה זה מן הראוי להזכיר מאורע אחד: ביום הכיפורים התפללנו

בית ספר עממי בטורון

במנינו שבבית־הספר, שהיה סמוך לבית־המדרש הגדול. מייזלס, שהיה לו קול ערב, עבר לפני התיבה. למחרת ניגש אליו אחד ממתנגדינו הגדולים ביותר ואמר: „אתמול למדתי להוקירך; אם יהודי מאמין עומד כל היום ומתפלל, מילא, אבל לעמוד כל היום ולצעוק אל הקיר — זו היא מדרגה אשר אין למעלה הימנה".

* סגן כומר.

הלימודים החלו. וראה זה פלא: הילדים אינם משכימים בבוקר ואינם מאחרים בערב, הם שרים שירים והולכים לטייל, ובכל זאת הם מתקדמים בלימודיהם ומספיקים בחודש אחד יותר מאשר הספיקו ב„חדר" בחצי שנה, וכל זה בלי מקל חובלים; אדרבה, הם אוהבים את מורם ואת בית־ספרם. כתוצאה מכך התרבו התלמידים עד אפס מקום. במשך הזמן הוקם, בעזרת הג'וינט וההורים, שהביאו חמרי בנין, בנין מיוחד בשביל בית־הספר, וכל זה למרות התנגדותו המתמדת של הרב המקומי ועושי רצונו, שראו בבית־הספר הרס יסודות היהדות.

אחרי זמן קצר הוכרח מייזלס, מהיותו נתין זר וללא תעודות, לעזוב את המקום. אפשר שהיתה בזה יד מתנגדינו, אבל גם זה היה לטובה, כי במקומו בא מורה מוסמך ונוח גם לאנשי המקום הדתיים.

עתונות

מאת שמואל הכהן (ויינגרטן)

יהודי קארפאטורוס הכפריים וחלק גדול מהעירוניים לא נזדקקו כלל, לפני מלחמת־העולם הראשונה, לעתונות. אלה שנזדקקו לעתון, ידעו הונגרית ושאבו את הידיעות המענינות אותם מעתונים ההונגריים. כאן מצאו הן את הידיעות הפוליטיות הכלליות על הנעשה והנשמע במדינה ובעולם והן את החדשות על יהדות המדינה ועל היהדות העולמית.

חלק קטן מיודעי הונגרית קרא גם את העתונות היהודית בשפה ההונגרית. עתון המתבוללים „אֶדיאֶנלאֶשאֶג" (Egyenlöség) היה ערוך בטוב־טעם והיה עשיר גם בידיעות על חיי היהדות. גם העתון הספרותי האָמנותי „העבר והעתיד" (Mult és Jövö) בעריכת המשורר יוסף פאטאי, שרוחו היתה ציונית במידה מסוימת, נתן לאניני דעת ולעדיני הטעם האמנותי סיפוק רוחני רב.

העתון היהודי היומי „אללגעמיינע יידישע צייטונג" שראה אור בבודאפשט ונדפס באותיות עבריות אך בשפה גרמנית צחה, הגיע לכל הקהילות וקוראיו היו על־פי־רוב רק פקידי הקהילה, ששלטו גם בשפה הגרמנית.

השפעה ניכרת יותר השפיעה על יהודי קארפאטורוס העתונות התורנית. ירחוני התורה הביאו ידיעות גם מעולם הרבני ומחיי הדת במדינה. באלה השתתפו גם יודעי־תורה שבקרב יהודי קארפאטורוס השתתפות ניכרת. אנו מוצאים בהם, כבר משנת תרס"ד ואילך, מאמרים ורשימות רבים (חידושי תורה, פלפולים, שאלות אקטואליות וכדומה) של בחורי־ישיבה ובעלי־בתים למדנים, ואין צריך לומר של רבנים, אפילו מהכפרים הנידחים ביותר במחוז מארמרוש.

העתונים התורניים שהיו נקראים ביותר על־ידי יהודים היו: „תל תלפיות", שיצא לאור בווייצן, „וילקט יוסף", שיצא לאור בבוניהאד ונדפס במונקאץ', „אוהל יצחק", שהופיע בסאטמאר ו„נטעי בחורים" שגם הוא הופיע בווייצן.

במארמרוש סיגאֶט, שהשפעתה הרוחנית היתה ניכרת בכל מחוז מארמרוש, ניסה את כוחו הבדחן בעל הכשרונות ר' הירש־ליב גוטליב* בהוצאת עתונים — שבועונים וירחונים — הן בשפה העברית והן בשפה היהודית המדוברת. בעריכתו יצא לאור בתרל"ח שבועון עברי בשם

* הירש־ליב גוטליב נולד ב־1844 בעיר סיגט, התחנך ב„חדר" ובישיבות. תירגם לעברית מיצירותיהם של גיתה ושילר. הוצאת „השמש" — העתון הפובליציסטי העברי הראשון בהונגריה — העלתה את חרונו של הרב הסיגטאי ר' חנניה יום־טוב ליפא טייטלבוים, שראה בעתון משום „פריצת גדר", והטיל איסור עליו. ר' הירש־ליב נאלץ להעביר את עתונו לקולומיאה שבגאליציה. בעטיו של חוק העתונות נאלץ להחליף כל שבוע את שמו — פעם „השמש" ופעם „החרסה". העתון הופיע כשלוש שנים.

בשנות תרנ"ג־תרנ"ז הוציא בסיגט „יודישע פאלקסצייטונג" בניב האידי המיוחד של יהודי החבל, בתרנ"ו אף ניסה להוציא ירחון „די ווארהייט" (יצאו רק 2 גליונות). ושוב קפץ עליו רוגזו של הרב שאסר על המדפיס — מחשובי הקהילה — להדפיס את העתון. ר' הירש־ליב, נלהב לרעיון הציוני, נסע לוינה, נפגש עם ד"ר ת. הרצל, והוא סייע לו לרכוש מיסדרה שהחזיקה בביתו. את הסדר היה נושא לבית־הדפוס בשעות הלילות, מחשש שמא יחבלו בו הקנאים. אף־על־פי שר' הירש־ליב היה מדקדק במצוות ואף היה חובש „שטריימל", כדרך החסידים, הוא נרדף ע"י הקנאים, שלא נמנעו אפילו מהלשנה שהביאתו למאסר. אך ר' הירש־ליב, עני מרוד ומטופל במשפחה גדולה, לא רפו ידיו והיה מחדש נסיונותיו להוציא עתון. וידיו בכל העבודות: הוא העורך, הוא המוכר אותו ברחובות העיר, והוא העוסק בכל עבודות ההנהלה.

בשנת תרנ"ט הוציא שבועון חדש „אידישעס פאלקסבלאט" שלא האריך ימים אף הוא, ובשנת תרפ"ד התחיל להוציא עתון עברי ציוני „ציון" שהופיע משך שנתיים. בשנת תרפ"ח הוציא, יחד עם אליהו בלאנק, את הירחון „אהבת ציון" (4 גליונות בלבד).

יהודי החבל היו מרבים לספר, עד ימי השואה, את הלצותיו המפולפלות של ר' הירש־ליב וכן לשיר את שיריו־חרוזיו, שהיה משמיעם בחתונות ובשמחות־מצווה.

נכדיו הוציאו ב־1933 קובץ שיריו בשם „לידער פון מיין לעבן". על ערכם הספרותי מחולקות הדעות, מכל מקום הם העשירו את הרפרטואר של היהודים פשוטי־עם שהיו שרים אותם בשעת חדווה שבשבת־אחים. נפטר בסיגט ב־1930/31. — (לפי מקורות שונים, העורך.)

„השמש" (שבועון לחדשות וספרות נערך ע"י ר' אברהם גינצלר ור' צבי הירש ליב גוטליב). אחר הפסקה מסוימת שחלה בהופעתו — כנראה בגלל חוסר רשיון — הוסב שם העתון ל„החרסה", ונערך בידי גוטליב לבד. באותה שנה עצמה יצא לאור בסיגאֶט גם שבועון בשפה היהודית בשם „סיגעטער צייטונג" בעריכתם של צבי הירש הלר וזאב הכהן הלר.

בשנת תר"ע יצא לאור בסיגאֶט עתון, שהיה כתוב חלקו ביהודית, חלקו בעברית, ומדור אחד גם בהונגרית. שמו היה „יידישעס־בלאט" ועורכיו צבי יהודא ליאופולד והירש ליב גוטליב. עתונים אלה תאמו את הלכי רוחם ושטחי התענינותם של יהודי מארמרוש והיו נקראים בהתענינות.

מתר"ע ועד לאחר מלחמת־העולם הראשונה לא הוצא שום עתון מקומי. הוצאת העתונים נתחדשה כשהחלה פעולתה של התנועה הציונית והמאבק על השגת זכות־ייצוג בפארלאמנט הצ'יכוסלובאקי. בתקופה זו הוצבו גבולות פוליטיים גם בתוך מדינה קטנה זו וסיגאֶט, אשר צורפה לרומניה, איבדה את השפעתה הישירה על כפרי מארמ־רוש אשר צורפו לקארפאטורוס כחלק מהריפובליקה הצ'י־כוסלובאקית. בכל־זאת לא אבדה בסיגאֶט כליל היזמה להוצאת כתבי־עת ובשנת תרפ"א הוצא שם לאור עתון ציוני באידיש בשם „יידישע צייטונג" („וואס קומט ארויס יעדען דאנערשטאג") בעריכתם של צבי אליהו בלאוך ויוסף הולדר. אך אף־על־פי שהאינטרס הציוני משותף היה — כבר נטו כפרי מארמרוש אל המרכזים הציוניים במונקאץ' ובפראג.

הצורך ללכד את הציונים ולתת ביטוי לשאיפה הציונית בקארפאטורוס יצר גם את הכלים הדרושים לכך, את העתונות היהודית בהונגרית ובאידיש בתחומי הריפוב־ליקה הצ'יכוסלובאקית.

השבועון הציוני הראשון בשפה ההונגרית היה Zsidó Néplap שיצא לאור למן שנת 1919 באוז'הורוד, בעריכתו של באֶלא סאֶראֶני ובהשתתפותו הקבועה של ד"ר משה בולגאר.

בשנת 1924 התחילו להוציא לאור במונקאץ' את השבועון האידי „מארגענפאסט", בעריכת ש. י. דורפזון. למעשה היה שבועון זה מהדורה שבועית, מותאמת לקאר־פאטורוס, של העתון היומי הוינאי „וויענער מארגענ־פוסט". רק חדשים מספר נמשך הסדר זו.

לרגל הבחירות הראשונות לפארלאמנט הצ'יכוסלובאקי שנערכו בקארפאטורוס בשנת 1924, התחיל מופיע במונ־קאץ' השבועון „דאס יידיש פאלקסבלאט" בעריכת שמשון (אלכסנדר) זאובר. בעת הבחירות היה העתון שופרה של המפלגה היהודית הלאומית. בהמשך הזמן, כשהתלקחה במונקאץ' המחלוקת באֶלז—מונקאץ', נטה העתון לצד יריבי הרב ממונקאץ'.

בשנת תרפ"ז (1927) החלו גם חסידי הרב ממונקאץ' להוציא לאור שבועון באידיש. שמו היה „יידישע צייטונג" ועורכו צבי אלימלך קאליש. למעשה היה העורך צעיר ציוני בשם ליב קאנר, שהיה בעת ובעונה אחת גם עורכו של השבועון הציוני „יידישע שטימע", שהתחיל להופיע במונקאץ' בשנת תרפ"ט 1929. כעורכו הרשמי של שבועון זה נרשם ד"ר זאב שטרנבך. כאשר נהפך השבועון ההונ־גרי „ז'ידו־נעפלאפ", שיצא לאור באונגוואר, לבטאונה של התנועה הרביזיוניסטית, הוציאו הציונים במונקאץ' שבועון ציוני בשפה ההונגרית בשם Ujszó בעריכת שלום רוזנברג.

בשנת 1924 התחיל להופיע במונקאץ' גם שבועון הומוריסטי בשם „מונקאטשער הומאריסט", בעריכת אשר זעליג ווייס. שבועון זה שיקף את כל המחלקות באֶלז — מונקאץ' באספקלריה של בדיחות־הדעת.

בשנת תרצ"ה נעשה במונקאץ' נסיון להוציא לאור ירחון תורני לחידושי תורה ולפלפולים בשם „הכוכב". עורכו היה יצחק שטאֶרנהאֶל, מבוגרי ישיבת „דרכי תשובה" במונקאץ'. בעתון השתתפו גם כמה מגדולי התורה מהמדינות הסמוכות — מהונגריה וגאליציה.

יריד המורים והמשרתות בקארפאטורוס

מאת יוסף יעקובוביץ׳

כל יהודי מקארפאטורוס, ויהא בטלן ומרחף בעולמות העליונים, חזקה עליו שדאג ל„תכלית". אפילו לימוד התורה לא היה דווקא לשמה, אלא לשם שידוך הגון או פרנסה. האפשרויות להסתדר היו מעטות ביותר, ומקורות הפרנסה היו מצומצמים. דלה ועניה היתה הארץ ולא הירבתה להעניק לבניה. מלומדי הישיבות הגיעו מעטים בלבד למעמד רבנים וכלי־קודש שפרנסתם היתה מובטחת, ולו גם בצימצום. מעטים מאוד יכלו להרשות לעצמם להמשיך בלימודיהם עד שהגיעו ל„סמיכה". רוב הישיבות בקאר־פאטורוס ובסלובאקיה המזרחית התקיימו בקהילות קטנות, שרוב תושביהם עניים היו, ואי־אפשר היה להבטיח כל ה„ימים" לבחורי הישיבה. חלק גדול מהבחורים לא זכה אלא לשניים או לשלושה „ימים" בשבוע, ובשאר הימים רעבו ממש ללחם. כדי למלא את החסר, היו חלק מבחורי הישיבה משכירים את עצמם להרביץ תורה בכפרים בהם היו מצויות שתיים שלוש משפחות יהודיות, ופה ושם — אפילו משפחה אחת בלבד. לרוב היו יהודים אלה בעלי בתי־מרזח ומוכרי טאבאק, ובתקופה הראשונה לשלטון הצ׳יכים — גם חוכרי המכס (של יין, בשר וכיוצא בזה).

יהודים אלה, שכרגיל היו בורים גמורים, נעזרו על ידי המורים גם ברישום החשבונות של „עסקיהם", וביום „יריד" אף סייעו להם במכירת יי"ש או סחורה אחרת. למורים אלה נועדו גם תפקידים אחרים: הם השלימו „מנין" בשבתות, כשהתכנסו יהודים מהכפרים הסמוכים להתפלל בציבור; לרוב גם עברו לפני התיבה, וכן שימשו מחנכים לילדים. בודדים היו ילדי היהודים בכפרים, והם למדו הליכותיהם ונימוסיהם של ילדי הגויים שכניהם. המורים הכניסו קצת תרבות לחיי הכפר. גם האיכרים השתמשו במורים — לכתיבת מכתבים לקרוביהם ובקשות לשלטונות, והם התיחסו בבוז ליהודים שכניהם שלא הביאו מורים לבניהם. בדרך כלל לא היה נשאר המורה יותר מ„זמן" אחד, אלא אם היתה בכפר בת שהגיעה פרקה, שהיו משיאים אותה למורה, ונחלת האבות היתה קמה לו. התלמידים, גם אלה שהצליחו בלימודיהם, לא הגיעו אלא כדי קריאת התפילות. השכר שקיבל המורה הספיק לו להוצאותיו לשניים או שלושה „זמנים", והוא היה חוזר לישיבה להמשיך לימודיו.

בקארפאטורוס היה קיימים שווקים מיוחדים לתיווך

פלוגת ההכשרה של „החלוץ" באויסיג, 1934

עולי „הפועל המזרחי" 1934

התנועה החלוצית לזרמיה שאבה הרבה מאלה שהיו מועמדים לעבודת־הוראה בכפרים ולעבודת שירות בבתי אמידים

בין אנשי הישובים והמורים שהיו מתכנסים פעמיים בשנה — בחודש חשון ובחודש אייר — במונקאץ׳ ובאוז׳הורוד. שווקים כאלה היו מתקיימים גם בערים קאשאו ופראָשוב, בשביל ישובי מזרח סלובאקיה שלא נבדלו הרבה מישובי קארפאטורוס. שלוש פעמים במשך שלושה שבועות, בכל יום שני בשבת, היו מתקיימים השווקים, והיה אם לא הצליח איש הכפר למצוא לו מורה בשבוע הראשון, היה חוזר ובא בשבוע השני או השלישי. וייאָמר: לא רק בחורי ישיבה היו באים ל„שוק", אלא גם בחורים שידיעותיהם באותיות הזעירות לא היו מרובות ביותר, ובכל זאת נתקבלו על־ידי היהודים הכפריים. ויש שהעדיפו בחור זריז וגברתן שהכרת פניו העידה בו שמסוגל הוא לזרוק מבית־המרזח גוי משתכר ומשתולל על פני בחור למדן „כניוק" (בטלן). איש הכפר היה בוחר לו מורה לפי צרכיו; ככל שגדל מספר המשפחות היהודיות בכפר, גדלה הדרישה לבחור יודע תורה. יש והכפרי היה מביא אתו את השוחט מהעיירה הקרובה שיתהה על קנקנו של המורה, והשוחט היה מקבל דמי תיווך גם מהמורה וגם מהכפרי.

השווקים האלה שימשו גם מעין לשכת עבודה בשביל משרתות יהודיות, אך אלה נדרשו לא על־ידי אנשי הכפרים, אלא על־ידי אנשי הערים והעיירות — יהודים אמידים שידם השיגה להעסיק משרתת בביתם. משרתות אלה עסקו ביחוד בעבודות המטבח ובטיפול בילדים. את העבודות השחורות בבית עשו המשרתות הנוצריות, שלא היו נאמנות על שמירת הכשרות ושכרן היה נמוך ביותר. אף המשרתות היהודיות, כמורים, עונת עבודתן היתה „זמן" — בין חג לחג. שום משרתת יהודית לא היתה נשארת לחגים אצל מעבידיה, אלא אם היתה יתומה וגלמודה. קשרי המשפחה בקארפאטורוס היו פאטריארכליים, ואף המשפחה הדלה ביותר השתדלה להתכנס יחד, לפחות בחגים.

ראוי לציין שהתנועה החלוצית לזרמיה שאבה הרבה מאלה שהיו מועמדים לעבודת הוראה בכפרים ולעבודת שירות בבתי אמידים. עבודת ה„הוראה" בכפר, וקל־וחומר השירות אצל בעלת־בית, לא היה בהם כלל וכלל משום „תכלית" ולא קשה היה לשכנע גם את הנער וגם את הנערה שיאה להם יותר לעבוד בפלוגת־הכשרה של הסתדרות חלוצית, שהיה בה גם „תכלית", גם כבוד עצמי, וגם העניקה להם אידיאל לאומי וסוציאלי, שהעלה אותם מיוון המציאות העגומה בה חיו הוריהם. ואמנם, משגברה התנועה החלוצית בקארפאטורוס ירדו והלכו ה„שווקים"; קטן מספר מבקשי עבודה ב„הוראה" ובשירותי־בית, והשוק לא נמשך אלא יום אחד. התנועה החלוצית שהרסה הרבה, במישרין ובעקיפין, מהישן, פגעה קשה גם ב„מוסד" מושרש זה — „שוק המורים והמשרתות".

פרקי הווי

מאת שמעון ריינהרץ

בכפרים נהגו בחורים „יודעי נגן" להתאסף בביתו של הסנדלר היהודי שהיה עושה לילות כימים במלאכתו, להכין התכנית לפורים. חלק ניכר מהם היו אלה שעמדו להתיצב לצבא והם עסקו ב„פלאגען", כלומר הסתגפות, כדי שירד משקלם ויורע מראה פניהם, סגולה לשחרור מן הצבא. ונהוג היה בכפרים, שהבתולות היהודיות היו מתאספות בערבים אצל אחת מהן, כל פעם בבית אחר, לפי התור, והיו מורטות נוצות לכרים ולשמיכות. בערבים אלה נהגו לספר סיפורי נפלאות, ולעתים גם סיפורי אהבה שפירנסו את דמיונן של הנערות זמן רב. כן היו מתאספות בערבים לקילוף קלחי התירס. גם כאן נהגו לעשות את המלאכה בצוותא ולעזור זו לזו. בקילוף הקלחים השתתפו גם רו־תינים, ולכן נהגו לשוחח בשפת הרותינים. כאן נשמעו סיפורים נוראים על פגישות עם שדים ולצים. ראשי המדברים היו הרותינים, וכל אחד מהם יכול היה לספר „מנסיונו האישי" על פגישות עם שדים שונים ביער, מאחרי הכנסיה, על יד הגשר, וכדומה.

סוג אחר של שמחה בציבור היוו החגיגות של החברות השונות. תשובה אחת מספרת על מקרה מבדח, שקרה בסעודת „החברה קדישא". הגבאי הביא בשר שבושל בחלב־שקדים. אנשי החברה נרתעו מגודל ה„עבירה" החמורה. והנה סיפור המעשה:

„...אירע מעשה בקהל עדת ד׳ שהגבאי הראשון נעשה בר שבעים שנה ביום אשר מוגבל להיות סעודת החברה ובתוך הסעודה אמר: — שמעו נא רבותי לכבוד אשר היום מלאו שנותי „ימי שנותינו בהם שבעים שנה" אתן לכם היום בסוף הסעודה מאכל אשר לא אכלתם ולא אכלו אבותיכם

מעולם והשתוממו מאד בשמוע דבר זה ויהי כטוב לבם ביין בחצות הלילה ובאו שלושה שמשים של החברה ביחד והביאו ג׳ קערות גדולות בשר בחלב מבשר שור בקערה אחת ובשר כבש בקערה השניה ובשר עוף בקערה השלישית והתחילו בני החבורה לצעוק אמת הדבר שלא אכלו כזה לא אנו ולא אבותינו אבל יען כי רצה להכשיל אותם או לחשוד הבני החבורה שיאכלו בשר בחלב די בזיון הזה ויצוו להביא פנקס החברא ולמחות שמו מן הספר וכאשר ראה שגדול צער הבני החבורה אמר שהחלב הוא חלב שקדים ובקש שישתו מן החלב ויטעמו בחיך טעם שקדים ואמר ת״ח אשר הי׳ שם שאסור לטעום או לאכול מפני שרואים הרבה אשר עומדים בחוץ הן גדולים והן קטנים ויאמר שאכלו בסעודה בשר בחלב, חוץ אם יביא שקדים ויתפזרו על הקערות אבל לא הי׳ בנמצא עוד שקדים והניחו המאכל ולא אכלו ושאלו אם הגבאי צריך קנס שעשה שלא כדת וגם אם הו׳ חטא ופשע אם אכלו כי נשמע שאיזה אנשים עברו ואכלו״ [1].

האדיקות הקיצונית לא נתן למסובים לטעום ולהיווכח אם אמת בפי הגבאי, שהיה אף הוא יהודי כשר. מתשובתו של ר׳ חיים סופר נראה, כי בני הקהילה הקפידו יותר מאשר הרב שנשאל בשאלה „חמורה״ זו. וכך כותב הרב בתשובתו:

„הדבר פשוט שלא לקנוס להגבאי ואפי׳ יש לחקור אם אינו מותר לכתחילה לעשות כאשר הורה הזקן הלכה למעשה בלי הנחת שקדים״.

קהילות קארפאטורוס היו כולן אדוקות בדת. ההקפדה הרבה לקיים את כל החומרות והמנהגים היתה משותפת לכל היהודים באֵזור זה. רבני קארפאטורוס הוסיפו חומרא על חומרא והשתמשו בכל האמצעים שבידיהם כדי למנוע חדירתה של רוח חדשה לקהילותיהם. בקהילות היהודיות בהונגריה כבר נשבו רוחות אחרות. אולם כאן לא מקרה הוא שדווקא כאן חובר ה„קצור שלחן ערוך״ — ספר קלאסי של „אורח־חיים״ ליהודי משלומי אמוני ישראל בדורות האחרונים.

על גודל השפעתם של הרבנים בחבל זה מספר י. ל. מושקוביטש:

„היהודי מקארפאטורוס החי בדוחק וברעב מלידתו, שכל חייו אין משאלתו אלא פת קיבר, קצת קמח תירס לו, לאשתו ולילדיו, ומעט „צידה לדרך״ לעולם הבא, יהודי זה לא הירהר מעודו אחרי דברי הרב. די היה במלים „על פי התורה״ והוא ביטל את רצונו, את כל ה„אני״ שלו. הוא לא חטא אפילו בשאלה: מדוע? תמיד הוא השיב לעצמו: לא לפי השגתי הדבר; האנשים הגדולים יודעים מה הם עושים; אין זה ענין ליהודי פשוט, עם־הארץ. רצונו של הרבי הוא, וכך צריך להיות״ [2].

נביא פה מבחר של שאלות־ותשובות מרבני קארפא־טורוס, שמהן אנו למדים מה רבה היתה דביקותם של יהודי קארפאטורוס בדתם ובמנהגי אבותיהם. משאלות־ותשובות אלה משתקף גם במידה מסוימת אורח חיים הדתי והקהילתי והמצב הכלכלי והסוציאלי בקארפאטורוס במאה שעברה.

הרב מאיר א״ש, הלוחם הגדול בריפורמה שהחלה חודרת בין יהודי הונגריה, אסר את הלעז במצבות. כשנשאל למה עושים כן בפאֶסט, הוא השיב:

„מכתבו היקר קבלתי הגיעני ואשר דרש אודות הגביר אשר רוצה להקים מצבה על קבר אשתו מצד אחד כתוב שפת עבר ומצד שני לשון אשכנז והזמן למספר ולמנין הנוצרים ומעכ״ת נ״י מוחה בזה והגביר מתחזק כן כי לפ״ד גם בפעסט נמצאו מצבות כאלה...

„והנה איש ישראל אשר ימנה למנין הנוצרים נראה כלעג שהוא מונה למנין אשר הוא מכחיש בפיו ובלבבו לפי הדת אשר נחל מאבותיו...

„למה זה יבחר למנין אשר איננו מאמין בו לתת כבוד לו ואם נמצא כן בפעסט אולי הוא מפני כי פעמים רבות אם יעדר גביר מפורסם שם ונכבד אצל הנוצרים, ילוו אותו גם הנוצרים הנכבדים ורואים מצבות הגבירים על כן יכתבו שפה אשכנזי למנינם, אבל במקום אשר לא הורגלו למה להם לחדש דבר אשר איננה לפאר וכבוד להנעדר כלל אצל בני עמו ואמונתו?״ — חתום: מאיר א״ש [3].

הרב שלמה גאנצפריד, מחבר „קצור שלחן ערוך״ ועוד, שלפני היותו רב ודיין עסק במסחר, פנה לחתם סופר בענין מכירת יי״ש וחשש דרבית, וזו תשובתו:

„שלום וכ״ט... להרבני... שלמה גאנצפריד...

„נפשו היפה בשאלת חכם חצי תשובה ותוכן ענינו ע״ד כי אשתקד עת שסילקו חותנו בסך נדן שלו הסכים ליקח ממנו יי״ש במחיר הנדן ובעת ההיא בא סוחר א׳ ליקח יי״ש מחמיו קצת במזומנים וקצת בהקפה ואמר לו שאקח אני היי״ש מחותנו והוא יקחנו מאתו בהמתנה ביוקר וכן נעשה ולקח האיש ההוא ממנו היי״ש וגם לקח עוד מחותנו במזומנים ובהגיע זמן פרעון פרע חובו אך שמעלתו יודע שהאיש הקונה מכר היין שרף בפחות ממה שקנאו אשר הנראה שהיה צריך למעות ונמצא שקנה ביוקר ממה שמכרו בשביל המתנת מעות אך לא יצא שום שער ידוע ליי״ש... ומ״מ לבו השלם עם ה׳ נוקפו מחשש איסור אבק רבית...״ [4]

שו״ב בכפר קטן בקארפאטורוס שואל את ר׳ חיים סופר בענין מנורה שחטובות בה צורותיהם של בעלי־חיים.

„הנה אירע פה שבעה״ב אחד התנדב לקנות מנורה לבהכ״נ דפה והאומן עשה ג׳ קנים שקורי׳ העסיס לקבוע על הכותל והם יוצאים משני אריות זה פונה לימין וזה פונה לשמאל וקבעו אותן על הכותל לפני העמוד והנה מן אז והלאה נמנעי׳ כמה אנשי מעשה את עצמם מלירד לפני התיבה להתפלל שם מפני שטענה בפיהם שאינם רוצי׳ לעמוד לפני פסל ועל ידי זה נתרבה מחלוקת גדולות ומוכרחי׳ לירד לפני התיבה אנשי׳ שאין כבוד הצבור

---

1. „שו״ת מחנה חיים״ מאת ר׳ חיים סופר, חלק ד׳ סי׳ כ״ב.
2. „א דור וואס גייט אונטער״ מאת י. ל. מאשקאוויטש, ע׳ 60.
3. ספר „אמרי יושר״ להרב מ׳ יהודה המכונה ליב זצ״ל, רב באונגוואר, דפוס אונגוואר 1864 ע׳ 2/פ״ח. התשובה היא להרב משה רובינשטיין אב״ד ק״ק טשאנגראד.
4. „שו״ת חתם סופר״, יורה דעה סי׳ קל״ז, הוצאת פרעסבורג, תרל״ט 1879.

נוח בהם ובכל יום ויום קודם התפילה שאז המצוה לקיים הפסוק „ואהבת לרעך כמוך״ אדרבה נתהפך הדבר ר״ל רע״כ הוסכמו כולם בפה אחד שאני אציע הדבר לפני שלחן מלכים מאן מלכי ה״ה כבוד אדמ״ו וכפי אשר יצא מרבינו שליט״א כן יקום...״ [5]

שאלה דומה נשאל ר׳ משה גרינוואלד בעל „ערוגות הבושם״:

„מכתבו... ע״ד ששאל לן בנדון מנורות שהכין הגבאי ע״י אומן ישראל לצורך הביהכנ״ס ועל כל אחד משושה קני המנורה עשוי צורת צפור בולטת בראש וגוף שלם רק רגלים אין להם ותלה עצמו באילן גדול שראה כן בבית המדרש הגה״ק... האב״ד דק״ק מונקאטש זצ״ל, ומעכ״ת העלה לאסור איסור וביקש חוות דעתי העני׳ בזה״ [6].

מה רבו החומרות שהיהודים העניים האלה קיבלו עליהם! הם אפילו גזרו על עצמם לא לפטם אווזים, אף־על־פי שלפי הדין אין איסור על כך.

„שלום לאהובי הרבני המופלג ובקי מו״ה שבתי ליפשיטץ נ״י שו״ב דישוב יולניצא.

„ע״ד השאלה שמקדם נוהגין היו רוב בני הישוב להלעיט אוזות וברבות הימים התקשרו ועשו אגודה חבורה משניות וקבלו עליהן הרוב שלא יאכלו עוד אוזות פטימות אך לא הי׳ בהסכמת כולן כי גם אז הי׳ מי שלא רצה בזה. וכאשר הי׳ אצל א׳ משאר העם איזה סעודה נמנעו בני החבורה מלאכל אצלו ע״כ פסקו כל בני הישוב להלעיט אוזות וזה היא יותר מכ״ה שנים שפסקו כולן מלהלעיט. ועתה פרץ א׳ מהחבורה התקנה והתחיל להלעיט וממנו למדו המוני עם ופרצו גדר בלי שאלה ובלי פתח וחרטה והאיש שהפריץ המנהג גם בעת הקבלה לא הסכימה דעתו עמהן ועתה נעשו ב׳ כתות והי׳ השנאה מרקד ביניהם ועתה באו לעמק השוה שישאל אותי בזה וכאשר יצא מפי כן יקומו על נפשם״ [7].

בשו״ת של ר׳ חיים סופר אנו מוצאים חומר רב על אדיקותם של יהודי האיזור הזה.

„מאיש אשר יודע רפואות רבות והושלח בעדו עגלה בליל שבת קודש שיבוא מיד בכפר הסמוך שנחלה ילד מאוד והי׳ גשם שוטף ולקח פערסאל והלך ברגליו כדי שלא יסע בעגלה בשבת קודש וכאשר בא לשם אמר לו בן־תורה שחטא מאד שטוב היה לו ליסע בעגלה מאשר פתח וסגר הפערסאל ושאל אם ח״ו יארע כזה איך יעשה אם לבחור ליסע בעגלה או טוב שיפתח הפערסאל וילך ברגליו״ [8].

או שאלה אחרת:

„בכפר אשר אי אפשר לעשות עירובין וצרכי איש וביתו מרובי׳ בקיץ אשר צריך האדם כמה פעמים מים קרים ולהביא בצהרים את המאכל מהתנור אשר יכינו כל יהודים בערב שבת אצל אחד וכדומה ואי אפשר לקרוא בכל הנצרך גוי או שפחה מהשכנים ולכן עושי׳ צרכי׳ כאלו ע״י בנים הקטנים עד שמגיעים לי״א שנים וכאשר יגיעו לשנים הנ״ל נזהרו שגם הם לא יטלטלו כלל בשבת כך מנהגם זה כמה ועכשיו הוגד להם מצורבא מרבנן אשר קבע דירתו בתוכם שלא יפה עושי׳ כי הוא עון אם יצוו לבניהם ונפלאת בעיניהם אם אמת בפי צורבא מרבנן או לאו״ [9].

ועוד:

„נשאלתי בנעשה בסגי נהור אחד איש יקר ומלומד בתורה וירא אלקים אשר אשתו עוסקת על ידו במשא

ומתן ובערב פסח צוה לכתוב שטר מכירה על חמצו מיין שרף וסולת וקמח וכן כתב על פיו כדת וכדין ושילח בנו בן ט״ו שנים ליקח מערל דראנגאבע והנער הלך ופגע באחוזת נגרעי׳ ושכח על מכירת החמץ ולקבל פרוטות מיד הערל ולעת ערב ביקש הסגי נהור מבנו השטר אשר חתם בו הערל ונתן לו הבן איזה נייר והסגי נהור הניח אותו בארגז והנער נסע בחה״מ לקרובי האם ולמוצאי יו״ט שלח הס״ג בעד הערל מדוע לא בא בעבור למכור החמץ בחזרה ואמר הערל אני לא קניתי ממך השנה הלזו החמץ והוציא הסגי נהור את השטר מכירה והוא נייר חלוק אשר מחמת מורא היתל בו בנו הנער ושאל מה יעשה בחמץ שלו כי הוא רכושו הפסד גדול״ [10]

היו אלה בעיות יום־יומיות של יהדות, שהדת היתה עצם חייה. גם התפתחות הטכניקה עוררה שאלות שהתקשו בהן, כגון טחינת קמח למצות של פסח בטחנות־הקיטור שהגיעו גם לפינה הנידחת הזאת. בנידון זה אנו קוראים באחת משו״ת של ר׳ חיים סופר:

„שאלה אודות הרחים אשר זה חדשים מקרוב באו ונתייסדו פה גלילות כמעט בכל כפר ופלך. רחיים ההולכים ע״י קיטור ואיד המים ונקרא בל״א דאמפפמיהלען ואין להם פה כבמקומות הגדולים כסים ונפים שונות לעשות ולרקד כמה מיני סולת אך הם עשוי׳ על דרך ההדיוטי׳ כאשר ע״ע הי׳ רחיים של סוסי׳ עבי׳ הקמח עם סובין ומוכסי׳ שלהם ומחמת כי הדבר ידוע שרחיים אלו מכח חוזק הקיטור אשר סובב את האבן הטוחן במהרה ומרוצה גדולה מאד עדי כי יתחמם הקמח תחת אבן הטוחן ועתה שאלו אותו אנשי גלילו אם נכון הדבר לטחון באותן הרחיים חטים למצות של פסח ע״י משגיחים אשר ישגיחו בעין פקיחא בשעת הטחינה שבל יהי׳ מדורת אש גדולה בתנור בעבור תמעט קיטור ואיד המים וע״כ תסובב אבן הטחינה בנחת ובמתון...״ [11]

בשאלות־ותשובות אפשר למצא הרבה חומר על פרנסות היהודים ועל השאלות שנתקלו בהן מבחינת דיני התורה. הרב צבי הירש שפירא, מחבר ספר „צבי תפארת״, משיב לשואלו אם מותר ליהודי לקבל אפותיקי על חזיר:

„בדבר שאלתו בישראל א׳ שהיה לו חוב אצל נכרי א׳ זה זמן רב ותבע אותו כמה פעמים ולא החזיר לו ובערכאות לא היה יכל לתבוע אותו כי לא היה עליו שום כתב וראיה וכעת בא הנכרי אל הישראלי ואמר לו אם ילוה לו עוד איזה סך מעות יתן לו כתב על הכל דהיינו על זה הסך שמלוה לו כעת וגם על החוב שחייב לו מכבר ויעשה לו אפותיקי׳ את החזיר שלו (ששוה כפי ערך המגיע לו) שאם לא ישלם הן החוב החדש והן החוב הישן עד משך זמן פלוני יהי׳ החזיר מוחלט להישראל ובא הישראל לשאול אם מותר לו לעשות כן אם אין בזה איסור משום עושה סחורה בדבר איסור...״ [12]

---

5. שו״ת „מחנה חיים״ לר׳ חיים סופר, חלק ג׳, סי׳ ט״ו.
6. „ערוגת הבשם״ לר׳ משה גרינוואלד, חלק יו״ד, סי׳ קכ״ח.
7. שו״ת „אבני צדק״ ליקותיאל יהודה טייטלבוים, דפוס לעמ־ בערג 1886, חלק ב׳, סי׳ צ״ג (יו״ד).
8. „שו״ת מחנה חיים״, חלק ג׳ סי׳ כ״ג.
9. שם, סי׳ כ״ו.
10. שם, סי׳ ל״ו.
11. „שו״ת מחנה חיים״ מאת ר׳ חיים סופר, חלק ג׳ סי׳ ל״ג.
12. „שו״ת צבי תפארת״ מאת ר׳ צבי הירש שפירא, סי׳ כ״ו.

אצל רבי חיים סופר ביחוד אנו מוצאים מספר גדול של שו״ת העוסקות ביחסי המסחר שבין יהודים לשכניהם הלא־יהודים[13]. מהן ניתן להסיק שהיו קיימים יחסים טובים בין היהודים לבין שכניהם. תופעה מענינת היתה בקארפאטורוס: הגרות. לא מעטים המקרים שנוצרים התיהדו. גם תופעה זו משתקפת בשאלות ותשובות. לעומת זאת כמעט שלא נמצאו משומדים בין יהודי החבל הזה.

תופעה אחת חרגה כאן מהמקובל אצל היהודים החרדים בארצות אחרות והוא קידושי בתולות שלא על־ידי רב. לפעמים היתה זו אהבה הדדית שלא היו לה סיכויים להסכמה מצד ההורים. ויש שהצעיר אהב את הצעירה והיא לא השיבה לו אהבה. מה עשה? הזמין כמה מחבריו וקידש אותה בפניהם בלי לשאול את פיה. תופעה זו היתה נפוצה מאד בקארפאטורוס. ילדיהן של משפחות כאלה שה„קדושין" קדמו לחופה נקראו בפי העם „כל מקדשלעך".

13. ראה שו״ת „מחנה חיים" מאת ר׳ חיים סופר, חלק ד׳ סי׳ ב״ז, נ״ט וחלק ה׳ סי׳ כ״ג ול״ג.

קלאקה

מאת יהודה ארז

חורף. נמה העיירה תחת שמיכת־שלג עבה לבנה וחולמת את חלומה, נמוגים הערבים הארוכים בשיחה בטלה על־יד האח במסיבה משפחתית. כבר לא נשאר ענין מענייני העיירה לענות בו. כבקרת רועה עדרו כבר העבירו את כל תושבי העיירה תחת שבט לשונם ולא נשאר נושא לשיחה. גם המתים נפקדו, כי הרבה הרבה יודעים פה לספר על המתים. עוד לא ימות האיש במותו, ושנים רבות יחיה בפיות ובזכרון החיים; כי גם „בית־החיים" חלק החיים הוא. ועל מה ישוחחו עוד. על בעיות עולמיות לא ידובר פה; בפוליטיקה לא יתערבו; יש עיריות ואף עתון אחד לא יגיע לשם. ואם יש איזה אינטליגנט המקבל עתון, הרי אין לו שיח ושיג את העם. שאלת החברה אינה חורגת מתחומי בית־המדרש, וכל עיקרה כיבוד בעליה לתורה, גבאות וכיוצא בזה. אמנם מתקיימות לעתים בחירות לפרלמנט ומתחרות מפלגות ונלחמות זו בזו, ואף יהודי העיירה נתבעים להצביע, אך רק יעבור יום הבחירות והחיים חוזרים למסלולם.

וכשנדלדה החומר לשיחה, ואורב השעמום, גובר הרצון לחרוג קצת מהשיגרה, להכניס נימה כלשהי של חידוש. הבן עוד יצא לפעמים, לרגל מלאכתו ופרנסתו, את עיירתו, מזין עינו בחדש, מתרשם; גם בתוך העיירה חפשי הוא יותר מן הבת. יש ויעז ולא יקבל מרות הוריו. לא כן הבת, כל חייה הם פרשה רצופה של לאוין. וכל אָם חרדה לכבוד בתה עוד תוסיף סייגים על סייגים, מחשש מה יאמרו הבריות. ומה לעשות ולפעמים משוועת הנפש לפרוק את הסייגים הכופתים ידיים ורגליים, לשנות, ויהא במקצת, את נוסח החיים הקופא. ועל כן ברוכה תהא ה„קלאַקה" לבנות ישראל בקארפאטורוס המתירה את המוחזק באסור, המנמיכה סייגים והמכניסה קו־אור באפרוריות חייהן. כחג מפיג שעמום ושממון היא באה, וזיווה גם על ימי החול שלפניה ושלאחריה. אין דבר, כל עוד מקובל „מנהג עדיף מדין" יבורך המנהג, ועוד מצא יימצא גם היתר לקצת הנאה מהחיים ומנעמיהם.

ל„קלאַקה" מתכוננים, וכל המרבה בהכנות לקראתה הריהי משובחת. על ה„קלאַקה" המצליחה גאוות הבחורה; ב„קלאקה" מחפשת היא לפעמים את מזלה ואף תמצאהו. ל„קלאַקה" הולכים לפעמים בהלמות־לב; ויש וקשורים בה לילות נדודי שינה וחלומות לוהטים.

כי קשים פה החיים לא רק בשרשם, באשר קשים הם חייו של אדם, אלא גם בחומרות המרובות והמוגזמות שגובבו בידי אדם. בת כי תיפגש עם בחור ביחידות, ומיד יצא עליה הקול. ואוי לה, אויה לה. ראשה ילבין וסיכוייה לשידוך עם בחור הגון — ממנה והלאה. בכל שמחה משפחתית יופיע שליח הרבי ויכריז איסור, בשם הרבי והתורה הקדושה, על ריקודי בחורים ובחורות יחד, ואוי לו למי שהימרה את פי קדשו. ומה טעם לריקודי בני נוער כשמבדילים בין בנים לבנות?

נגזר על כל גילוי של קשר חברותי בין בן לבת ללא חופה וקידושין, ומה יעשו הבן והבת כשהם נמשכים זה לזה? — מערימים הם ומוצאים להם דרכים לפגישה

חשאית. ועל כן יודעת כל עיירה לספר על רומאנים אומללים חשאיים, ויודעת הבת לשיר הרבה שירי־אהבה נוגים מאד.

את ה„קלאקה" עורכים בערבי החורף, לרוב במוצאי־שבת. מספר בנות מתאספות אצל אחת החברות למרוט נוצות. ומשהתחילו ב„קלאקה" היא נמשכת שבועות אחדים, ערב כאן אצל זו, וערב אצל זו, עד תום כל ה„תור". על השולחן גל גדול של נוצות, מדי פעם נשלחת כף החופנת נוצות הנמרטות במהירות לתוך כלי המורק בהימלאו, לתוך צפיה גדולה. ה„קלאקה" נמשכת כרגיל עד אחרי חצות, ומסתיימת בארוחה חמה המוכנת על־ידי המארחת. ל„קלאקה" באים גם בחורים; אך הם אינם מורטים — אין זה לכבודם; הם עוזרים בשירה, בסיפורים, ב„עשיית שמח". ולבסוף, בגמר הסעודה, מלווים הם את הבחורות לבתיהן.

ממרחק הרבה פרסאות באתי באופן מיוחד לראות ב„קלאקה". גדול היה הקור — למעלה מארבעים מעלות, ובכל זאת לא הצטערתי על מאמצי. נוכחתי שבשרשים עמוקים למנהג זה שקיבלוהו, כנראה, מהשכנים (בנות ההונגרים עושות בצוותא במריטת נוצות, בנות הרומנים — בקילוף תירס, ובפשתה) גם כיבוש כרוב, הטעון, לפי הדין, בדיקה מעולה מחשש תולעים, והשכנות מתאספות לאחד הבתים וגומרות את העבודה בשעה מועטת. פעם אצל פלונית ופעם אצל אלמונית — לפי התור. אך זו נעשית רק לאור היום, ומשתתפות בה בעיקר נשים, מה שאין כן „קלאקה", ששעתה שעת הערב ומשתתפות בה רק בחורות. האיסור החמור להיפגש עם בחור, וחוסר כל חיי חברה, ביחוד אצל הבנות, הולידו את ההכרח לייהד את המנהג הגויי הזה. ואף הזקנים, המחמירים, הוכרחו להקל בדבר. פה בצוותא, כשאין עין אם קפדנית משגיחה, אפשר להקל קצת ראש, וגם האם החרדה כל כך על כבוד בתה ועל שמה הטוב, שלא יחולל חלילה, מורה היתר לבת. הן צופות שם הרבה עיניים, וסוף סוף אינה יחידה שם. וכשם שהותר לכל הבנות, הותר גם לבתה היא. אולם גם למסתכל מן הצד, הבא לכאן לשעה קלה, ניתן „לחטוף" חליפות־מבטים של „זוגות". ואמנם בהתפזר ה„קלאקה", כשהתחילו יוצאים קבוצות, יחידים ו„זוגות", נוכחתי שלא חשדתי בכשרים.

כחמש שעות נמשכה ה„קלאקה". התבוננתי לבנות. לכאורה אינן שונות מאחיותיהן בפולין ובגאליציה; מלובשות הן כמותן ומסופרות, כולן מסופרות, אין ביניהן מגדלות צמות; הישיבה מנומסת, אבל חפשית למדי. יש והאחת תשתדל להבליט ש„חברהמנית" היא, והשתדלות זו, המכוונת לזר, יש בה לא מעט מהקוקאֶטיות המיוחדת לקרתנית הרוצה להפגין שאינה כפרית, כאשר יחשוב הלז, וכשנפגשים המבטים, היא תביט ישר ולא תסיר ראשונה את עיניה, למען ידע הזר ויבין שגם היא מסוגלת להביט נכוחה ולא להסמיק ולא להתבטל; הנה כאלו אנחנו, הבנות.

הבחורים ב„קלאקה" שונים: שונים בדיבורם ובכל התנהגותם. ניכר מיד „חביב" הבנות, זה ה„עושה שמח", היודע נגן, ה„אַרטיסט". הבחורים ישבו כולם חבושי כובעים. אמנם ניתן היה לראות כי מנסה זה ואחר להסיר לרגע קט את כובעו, כדי לגלות את בלוריתו העשויה, ולהתגנדר בפני הבנות. בכל התנהגות המסובים בלט הרצון להשתחרר מכבלי החומרות, לפרוץ קצת גדר. אולם די היה בשיחה קלה כדי להיווכח כי לא הרחיקו לכת מאחיהם הצעירים, לבושי הקאפוטות שפיאותיהם הארוכות מסולסלות, באמונות ההבל שלהם.

באותן חמש השעות דובר... על מה לא דובר? היו רגעים ולעיני רוחי צפו ימי ילדותי ב„חדר" בשעה של בין־השמשות, כשהרבי הלך לבית־הכנסת והילדים סיפרו זה לזה סיפורי־מעשיות נוראים:

מעשה באדם פלוני, והוא מתושבי העיירה, שעבר בחצות הלילה על־יד בית־הכנסת והוא נקרא לעלות לתורה במנין המתים; ומעשה בפלוני, וגם הוא מתושבי העיירה, ואף הוא עודנו בחיים, שעבד בצבא ומתה עליו אֲרוסתו והיא היתה באה אליו בחלום ותובעת אותו לדין־תורה: שלא יתחתן. והוכרח חתן־אלמן דידן לבוא לקברה עם הרב דמתא, ואתם מנין יהודים, ולפסוק שאינה רשאית להטרידו. והנה בעיר הסמוכה שהיא, מלאחר המלחמה, בגבולות רומניה — סיגאֶט שמה, רצו לבנות בנין לראינוע במקום שהיה בו לפני שנים רבות בית־קברות נוצרי. אספו את שלדי המתים והעבירום לבית־הקברות החדש, ורק שני קברים, ושל יהודים היו, נשארו שם, כי כל הבא להרסם ולהוציא משם את עצמות המתים, ידיו אינן מצייתות לו. את הסיפורים האלה, ודומה להם שמעתי מפי הבחורים.

והנה הגיע גם תורם של סיפורים על רביים, ואותם הפיות שהטיחו לפני שעה קלה דברים נגד הרב דמתא, היורד לחייהם, וכל שאר „כלי־הקודש" המעלים מכס הבשר עד כדי שליש מחירו, הם שסיפרו בהתלהבות נסים ונפלאות על הרבי. כנראה, שרב מחמיר לחוד ורבי עושה נפלאות לחוד. האורח שנקלע לכאן במקרה ורצה להיווכח אם אמנם יאמינו הצעירים לסיפורים האלה שיספרו, היתמם ושאל שאלות תם, וכך גם כיוון את השיחה מבלי שירגישו בכך. ומה גדל תמהונו שכולם פה אחד אישרו את הסיפורים בוודאות של בדידי הווה עובדא.

ה„קלאקה״, לפי שראיתיה ולפי שתפסתיה, היא הרבה יותר מאמצעי לבילוי זמן. שרשים עמוקים יש לה בכל הווי ההמון היהודי פה (מן הראוי לציין שבנות ממשפחות מיוחסות ואמידות אינן באות ל„קלאקה״, והיא נחלת השדרות העניות בלבד, וכששאלתי בחורה מהשדרה הבינונית אם היא משתתפת ב„קלאקה״, כמעט שנעלבה, והשיבה: רק הקבצנים עורכים קלאַקות). ב„קלאקה״ חשתי תפילה בציבור של הבנות לבחיר־לב, לבן־זוג. ואכן, שאלת הנשואין היא מהקשות ביותר, ביחוד לבחורה. הבחורה אינה עובדת מחוץ לעבודות־הבית, ואינה משתכרת להוצאותיה. עד יום נשואיה היא מוטלת על צוואר אביה. ומלחמת הקיום פה חמורה ביותר. פרנסת היהודי קשה כקריעת ים סוף. היהודי הרגיל מודה ל„זן ומפרנס את בריותיו״ הנותן לחם לטף, אך להשיא את הבת — היפה בבנות לא תינשא בלי נדוניה, והכסף מאין יבוא? תעשיה ומסחר הם בשפל המדרגה; קשה למצוא משרה; ואף מי שהתמזל מזלו ומצא משרה שכרה מועט. הנדוניה היא מקור הקיום למשפחה החדשה. אם בעל־מלאכה הוא, הרי הנדוניה שהוא מקבל היא לרכישת מכשירים לבית־המלאכה; אם פקיד בחנות הוא, הרי מעט הכסף המזומן של הנדוניה מאפשר לו פתיחת חנות. ולכן, משהתבגרה קצת הבחורה, ראש מחשבתה ודאגותיה הוא ה„בחור שעל מטאטא רכוב יבוא״ ויקדשה כדת משה וישראל. היא רוקמת, ו„נוצה רכה שמורה אתה״ הנמרטה ב„קלאקות״, והכל לקראת השעה הנכספת של החתונה. בשום מקום לא שמעתי שירבו כה שיחה על החתונה כמו פה; אם יזדמן אדם צעיר לעיירה, השאלה הראשונה שיישאל: אם בחור הוא או נשוי.

ואופייניים מאד השירים שהושרו ב„קלאקה״. כולם (ומספרם רב היה), כמעט ללא יוצא מן הכלל, היו על האהבה, מנעמותיה ומרירותיה; על געגועים חזקים לבחור האהוב, על תקוות ואכזבות, וכמעט בכולם חזר הפזמון שסיומו „הערץ״ „שמערץ״. וכששר האורח, אחרי הפצרותיהן, כמה משירי־עם יהודים שהתחבבו ביותר במזרח אירופה ובארץ־ישראל, שתכנם אינו אהבה ו„שמערץ״, הביעו פני הבחורות תמהון של „מאי קא משמע לן״? האמנם בשירים כאלה יש ענין? ורק משעבר לשירי אהבה, נתלהטו הרוחות והאורח זכה לתשואות, והשי שהשאיר להן: שני שירי־אהבה עממיים שחזר עליהם עד שנעשו שגורים בפיהן.

כך ראה האורח את בנות ישראל בקארפאטורוס במסיבת „קלאקה״.

בתי־הספר העבריים 1938—1944

מאת מהנדס א. רובין

לפי ההכרעה בווינה, חזרה מונקאץ׳ ונספחה להונגריה בסתיו 1938. באותו זמן עזב ד״ר קוגל את מונקאץ׳ ומסר את הנהלת הגימנסיה לידי. המוסד המשיך בפעולתו שש שנים נוספות, עד כניסת הנאצים לקארפאטורוס, במאי 1944, כלומר עד הגירוש לאושביץ. לפני סגירתו עוד נערכה בחינת הבגרות האחרונה.

כל התקופה הזאת, ובמיוחד בראשיתה ובסופה, היתה תקופת פחד וסכנות. בימים הראשונים לשלטון ההונגרי החלו לחפש את ד״ר קוגל, שכן ראוהו בעיר ביום האחרון לשלטון הצ׳יכים. לו מצאוהו — רע ומר היה גורלו. בתחילה היתה האוכלוסיה היהודית שרויה בבהלה והפעילות הציונית משותקת לחלוטין. גם העסקנים הנאמנים ביותר בשדה החינוך העברי לא יכלו להמשיך בעבודתם, מתוך חשש לחייהם או לפרנסתם. וכך הוטלה כל מעמסת קיומה של רשת החינוך העברי על שכם מורי הגימנסיה בלבד. העסקנים חששו אפילו לדבר אתנו בפומבי; הם ראו שחורות ולא האמינו בהמשך קיומה של הגימנסיה. כזה היה המצב ששרר מיום ה־10 בנובמבר 1938 ואילך, מאז עבר השלטון בעיר מידי הצ׳יכים לידי ההונגרים.

באופן רשמי, נפסק הלימוד המסודר במוסד ב־3 בנובמבר 1938; באותו יום נשלחו התלמידים לבתיהם. במיוחד היה מכוון הדבר כלפי התלמידים מהסביבה הקרובה והרחוקה, שבימים טרופים כאלה לא יכלה הנהלת המוסד להיות אחראית להם. גם רוב המורים התפזרו. נשארו רק: א. ברלפיין (בר־אולפן), י. מורבאי, הגב׳ לייכטר־פיקסלר, הגב׳ רוברל־לינדנבוים, א. סולה, נוימן, ואני.

גם מנהל בית־הספר העממי, חיים גארבר, נשאר על משמרתו עד שעלה לארץ בשנת 1939. ראוי להעיר כי א. ברלפיין וח. גארבר היו נתינים זרים ובימי הצ׳יכים חודש מפעם לפעם רשיון־העבודה שלהם. אך עם בוא ההונגרים ברור היה שלא יוכלו להמשיך בעבודתם, ולכן השתדלו להשיג רשיון־עליה מוקדם ככל האפשר. למרבה תמהוננו „יעצו” לנו אחדים מאנשי הקוראטוריון של הגימ־נסיה להפסיק את הלימודים, משום שאינם יכולים להוסיף ולשאת באחריות למוסד, ועל־כל פנים לא להתיר בשום פנים את העסקתו של מורה שהוא נתין זר. ב„סוד” גילו לי, כי דיברו עם האדם האחראי (בשמו לא פירשו, אך ברור היה כי זה ראש־העיריה החדש) וכי הוא מתנגד להמשך הלימודים בכל צורה שהיא. הצעתי לשגר משלחת אל ראש־העיר ואל המושל הצבאי, אך איש מאנשי הקו־ראטוריון לא רצה להשתתף במשלחת כזאת. לכן החלטנו לפנות לאנשי־שם, שלא היו חברי הקוראטוריון, ולבקשם להצטרף למשלחת. רוב האנשים סירבו ללכת. רק מר איצ׳ור דויטש (היום — חירותי) ומר יוסף שטרויס (הגרמני־הנוצרי שבנו למד בגימנסיה העברית) העזו להילוות אל כותב הטורים האלה כשהלך אל ראש־העיריה החדש, אלאדאר זוזארי, לבקשו שיסכים להמשך קיומה של הגימנסיה. אך הלה לא נענה לבקשתנו, שכן ד״ר קוגל היה מתחרהו בבחירות האחרונות לפארלאמנט הצ׳יכי ונבחר ד״ר קוגל. באותו זמן הופצה הדיבה כי הציונים והקומוניסטים עשו יד אחת.

אך המורים והנהלת הגימנסיה לא נכנעו. בהסתמכם על הפקודה הצבאית הפומבית שבה נאמר במפורש כי כל מוסדות החינוך ממשיכים בפעולתם, לא הפסיקו את הלימודים לא בבית־הספר היסודי ואף לא בגימנסיה. מובן מאליו, שבמקום השפה הצ׳יכית הונהג לימוד השפה ההונ־רית, כמקצוע וכשפת־הוראה באותם מקצועות שקודם־לכן נלמדו בצ׳יכית (מחצית הלימודים נלמדו בעברית, כמקודם). אולם אי־אפשר היה להמשיך בפעולה זמן רב בלי רשיון ובלי הכרה מצד השלטונות בתעודות המוסד, ובכיוון זה נעשו כל המאמצים הדרושים. עידוד מיוחד קיבלנו בפעולתנו מההורים, אשר הודיעו כי יסכימו להשאיר את בניהם במוסדנו גם אם לא נצליח לקבל את הרשיון הדרוש. במוסדנו ביקרו מפקחים שונים מטעם שלטונות החינוך ממחוז דברצן וגם מבודאפשט. במחצית השניה של דצמבר 1938 אף הצלחתי לקבל מהמפקדה הצבאית (במונקאץ׳ עדיין שרר משטר חירום) רשיון־נסיעה לבודאפשט, כדי להחיש את הטיפול בבקשתנו במיניסטריון לדת ולהשכלה. במיניסטריון נערך דיון מיוחד בענייננו ואני נחקרתי חקירת „שתי וערב”. לא העלמתי דבר לגבי שיטת־הלימוד שלנו בעבר, וביקשנו להמשיך בה גם בעתיד. אמרתי להם גלויות: דווקא העובדה שחינוכנו נועד לעודד את העליה לארץ־ישראל היא סיבה מספקת להעניק הכרה רשמית לבית־ספרנו, שימשוך צעירים רבים שפניהם לארץ־ישראל ויקטין את מספר הנשארים בהונגריה. מאחר שגם ה„ותיקים” שבפקידי המיניסטריון מוכרחים היו לקבל את ה„קו החדש” — נתקבלו דברי על דעת כולם. בסוף דצמבר הירשה המיניסטר הומן באלינט את המשך פעולת הגימנסיה לפי הפקודה מספר 112,621/1938.9, ומוסדנו הוכר רשמית ללא הגבלה של זמן. בחזרי מבודאפשט הבאתי עמי את הרשיון וכן תמיכה ראשונה למוסד מטעם הג׳וינט (בענין זה השתדל מזכיר הקהילה היהודית מר אפלר).

עתה נפתחו שוב באופן רשמי שערי בתי־הספר העברים בבניניהם הנהדרים בכל קארפאטורוס. העסקנים הציונים לא חששו עוד לשוב לקוראטוריון של הגימנסיה, מי בגלוי ומי בצנעה. כל רשת בתי־הספר העברים נתארגנה מחדש, הן מבחינה חמרית (כי עתה נשללה מאתנו תמיכתם של יהודי בוהֶמיה ומוראביה) והן מבחינה פדגוגית (בשטח זה צריכים היינו להתאים את ההוראה לתחוקת החינוך של הממשלה ההונגרית). כך ניתן חינוך ציוני במוסדותינו במשך כל תקופת השלטון ההונגרי, גם לאחר שההנהלה עברה בשנת 1940, לידי מר ירמיהו מורבאי הי״ד (שלא חזר מאושביץ).

למרות הלבטים והמכשולים הרבים חלה ההתקדמות לא רק במהלך הסדיר של לימוד מקצועות־החובה, לפי דרישות הממשלה, אלא גם במקצועות־הרשות החדשים שנתווספו בכוח הצרכים שהזמן גרמם. בבודאפשט כמעט שלא נתקבלו אז יהודים לבתי־הספר הגבוהים, ולתלמידינו לא היה כל סיכוי להשתלם בבתי־ספר אלה. לכן הקמנו

מועדון המנדולינִיסטים ליד הגימנסיה העברית, 1936

בבית־הספר שלנו, ביזמת ההנהלה והג׳וינט (ובמיוחד ביזמתו של מר אפרים ארון, סגן יו״ר ההסתדרות לבתי־הספר העברים וחבר הקוראטוריון של הגימנסיה) מחלקות

מיוחדות לטכניקה ולמלאכה: נגרות, נפחות, רדיוטכניקה, אלקטרוטכניקה, תעשיית צעצועים וכו׳, ובשביל הבנות — מלאכת־יד: סריגה, תפירה, גזירה, משק־בית, תיקון לבנים, קישוטים וכו׳ — בהדרכת מומחים. כן נוסדה מקהלה בהדרכת המורה לזימרה. בכל אלה נבדלה הגימנסיה שלנו מכל יתר בתי־הספר התיכוניים בהונגריה. ראוי להעיר כי אֵמון תלמידינו בעבודות מעשיות אלה עזרה להם הרבה להיקלט בארצנו לאחר עלייתם.

באותו פרק זמן הוכרחו תלמידים יהודים רבים לעזוב את הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים הממשלתיים — והגימנסיה שלנו קיבלה אותם ואף נתנה להם הקלות מיוחדות כדי שיוכלו לגמור את חוק למודיהם ולעמוד בבחינות הבגרות.

בתקופה זו פעלו באופן סדיר מוסדות החינוך העברים הבאים: הגימנסיה העברית במונקאץ׳, הגימנסיה היהודית באונגוואר (כאן היתה שפת ההוראה הונגרית, אבל השפה העברית היתה מקצוע־חובה), בית־ספר אזרחי לנערות במונקאץ׳, (עקב איסור הקואדוקציה הקימונו בית־ספר מיוחד לנערות, אך בכיתות הגבוהות של הגימנסיה נשארה הקואדוקציה), בית־ספר אזרחי לנערים ולנערות בחוסט, ובתי־ספר יסודיים במונקאץ׳, אונגוואר, חוסט, באֶראֶגסאס, סאֶבלוש, טורון וסוואלואַבה. בתי־ספר אלה התקיימו עד סוף שנת־הלימודים 1943/44, עד היום המר והנמהר — הגירוש לאושביץ.

מתקופה זו ראוי עוד להזכיר את האפיזודה הבאה: כבר בשנת 1939, מיד עם התחלת הלימוד המסודר והחוקי בגימנסיה, עשיתי על דעת עצמי צעד נועז כדי להבטיח „שלום־בית" בינינו לבין חוגי החסידים. החלטתי לבוא בקשרים עם הרב המונקאצ׳אי, וכך למנוע התקפה מצד „החצר", ואולי אף להגיע אתם לידי שיתוף פעולה. בלי להודיע על בואי נכנסתי אל מעונו של הרב־דמתא הצעיר, מר ברוך רבינוביץ, והצעתי לו לקשור יחסים ידידותיים עם מוסדנו. אמרתי לו כי הזמנים נשתנו, כי הוא אדם חדש בעיר וגם אני אדם חדש בהנהלת הגימנסיה, ואינני רואה כל סיבה להמשכת היחס העוין כלפי הגימנסיה, ביחוד כשהמצב הפוליטי החדש מחייב התלכדות פנימית. הרב אמנם סירב לעשות „שלום" ולבקר במוסדנו, אבל הבטיח שלא יתערב כלל בעבודתנו. הוא הדגיש את ההבדל הגדול בין שיטת הלימוד בבית־המדרש שלו לבין שיטת הלימוד בגימנסיה, ואמר שאסור לו, כרב וכרבי של

המחזור האחרון של הגימנסיה העברית במונקאץ׳

מונקאץ׳, לטשטש את הגבולות שהגבילו רבנים וגאונים ידועים. בכך נפרדנו לשלום.

אחר־כך התכנסו תלמידינו כמה פעמים בשעת חגיגות לאומיות הונגריות מטעם השלטון — בבית־הכנסת הגדול והקשיבו לדרשות הרב.

אגב, רב מפורסם זה, ראש רבני מונקאץ׳, היה בין קרבנות המגורשים הראשונים בעיר. ביום השישי, 28 ביולי 1941 גורשו, לפי פקודה כללית של הממשלה ההונ־גרית, משטח הונגריה כל היהודים, שלא היו ילידי הונגריה או נתיניה, ובתוכם הרב, שהיה נתין פולני. למחרת, ביום השבת, ראיתי בעיני את הרב עולה עם בנו הקטן, אל קרון של בהמות. באותו יום גורשו עוד משפחות רבות, ומכל אלה לא חזר איש, חוץ מאחת, תלמידת הגימנסיה, צפורה ליפרמן (כעת בישראל) והרב רבינוביץ ובנו. שליחים מיוחדים, גויים — כמובן, נשלחו לשם הצלתם. צפורה ליפרמן חזרה מסטאניסלאבוב, שם ניצלה בדרך נס.

לאחר שנכנסו הגרמנים לבודאפשט, ב־19 למארס 1944, הופרעו הלימודים בבתי־הספר, בשל הגזירות הראשונות שגזרו: האיסור על היהודים לנסוע ברכבת, מאסר יהודים נכבדים וכו׳, ובמיוחד משום שכל מי שלא היה תושב קבוע במונקאץ׳ נצטווה לעזוב את העיר תוך ימים אחדים.

בישיבת חבר המורים, שנערכה באותם ימים, הוחלט שהתלמידים מערי הסביבה ומן הכפרים ישובו אל הוריהם. גם אחדים מהמורים לא ידעו אם להישאר ולהמשיך בהוראה, או לעזוב את העיר. באותה ישיבה, הישיבה האחרונה של המורים, שהתקיימה בבית החברה קדישא, כי הבנין הראשי כבר היה אז תפוס על־ידי בית־חולים צבאי, הוחלט להמשיך בבחינות הבגרות ולגמור את שנת הלימודים כבר בסוף מארס 1944. מאחר שהמצב הורע מיום ליום, הצלחנו אך בקושי לערוך את בחינות הבגרות שבכתב, ולבחינות הבגרות שבעל־פה כבר לא הגענו. באותו יום ראשון, כשהופיע יושב־ראש ועדת בחינות־הבגרות מטעם הממשלה, כבר לא מצא לא תלמידים ולא מורים ולא גימנסיה... והוא חזר כלעומת שבא. אחדים מהמורים ברחו, והשאר היו כבר „עסוקים״ בבניית הגיטו. את „לשכת העבודה״ ניהל מורה הגימנסיה ירמיהו מורבאי ולידו „מטה״ של פקידים (מורים ותלמידים ממוסדנו). ואני עם המהנדס סאמט השגחנו על בניית הגיטו, בהנהלת המהנדס שטייר, ראש „מועצת היהודים״ („יודאַנראט״). ביום הגירוש, 18 במאי 1944, כשהעלו אותנו לקרונות־הרכבת, ונתעורר „רעש״ באחד הקרונות, ירה שוטר לתוך הקהל והרג את הגב׳ אירמה שולץ (אשת גלירט אישטוואן) שהיתה מורה בבית־הספר האזרחי העברי לנערות. היא הוצאה מיד והובלה לקבורה במונקאץ׳, ואנחנו התקנאנו בה, כי היא, לפחות, הובאה לקבר ישראל.

כך היתה במשך שנות המלחמה 1939—1944 רשת בתי־הספר העברים בקארפאטורוס, היחידה בכל אירופה, ששפת ההוראה הרשמית בה היתה עברית.

ועתה כמה דברים על החינוך העברי בהונגריה אחר המלחמה.

אחר השחרור מאושביץ שבו למונקאץ׳ רק שניים מכל המורים: הרב שמואל פריילין, מורה עברי מחוסט, ואני. גם תלמידים אחדים חזרו, ומיד התחלנו בפעולה.

תחילה רצינו להמשיך בחינוך העברי במונקאץ׳ עצמה, אף־על־פי שהפכו את בנין הגימנסיה לבית־חולים ממשלתי. לשם כך נסענו לאונגוואר והתיצבנו בפני המיניסטר להשכלה וייס. באופן עקרוני הסכימו השלטונות באונגוואר להקמת גימנסיה עברית ממשלתית במונקאץ׳, וניתנה הוראה למנהל הגימנסיה הממשלתית הרוסית במונקאץ׳ להמציא לכל דורש, מהתלמידים שלנו שחזרו, אישור רשמי מתאים, או לפי המלצותינו אנו — או לפי הקא־טאלוגים והשנתונים המודפסים שמצאנו ומסרנו אותם למנהל. כך הובטח המשך פעולתה החוקית של הגימסיה שלנו לגבי התלמידים החוזרים. אך לאחר־מכן נתברר שמספר התלמידים שחזרו אינו מאפשר את המשכת הפעולה. עלה בדעתנו הרעיון להקים בית־ספר מקצועי בדברצין, שיהיה צמוד לגימנסיה היהודית שם. אז עדיין לא ברור היה מה יהא גורלן של שתי הערים האלה, — מונקאץ׳ ודברצין — לאן ישתייכו, מבחינה פוליטית. אך עד מהרה התברר, שגם רעיון זה אינו בר־ביצוע. בינתיים המשכתי באיסוף התעודות והחומר הסטאטיסטי של הגימנסיה, שהיו מפוזרים בחצרות העיר מונקאץ׳, כדי שאוכל למסור אותן למנהל הגימנסיה הרוסית. ותוך עבודתי, בקור ובגשמים, חליתי והוכנסתי לבית־החולים המונקצ׳אי, ומשם הועברתי לבית־החולים בבודאפשט.

מעתה נתרכזה העבודה בבודאפשט. שליחים מיוחדים נשלחו לאסוף את התלמידים והמורים ששרדו וחזרו לקארפאטורוס. נוסדה ועדת „תרבות״ בהשתתפותם של ד״ר שמעון שפיגל, מי שהיה היו״ר האחרון של הסתדרות בתי־הספר העברים בקארפאטורוס וניצל מאושביץ, והרב הצעיר ד״ר יהודה שפיגל, בוגר הגימנסיה המונקצ׳אית ואבסולבנט של בית־המדרש לרבנים בבודאפשט. פעולה זו מצאה הד בלב מנהל בית־המדרש לרבנים ד״ר שמואל לוינגר והרב הראשי החדש בבודאפשט ד״ר פ. הרשקוביץ, ואין צריך לומר — בחוגים הציוניים למפלגותיהם. משלחת (ד״ר לוינגר, ד״ר יהודה שפיגל ואני) נתקבלה אצל הד״ר

זולטן באשולה ידידנו מכבר, שהיה מנהל מחלקה במיניס־טריון, והוא מילא בלי שהיות את בקשתנו להקים מחדש את הגימנסיה העברית של מונקאץ׳ בהנהלתי, בבנין הנהדר של בית־המדרש לרבנים.

על סמך רשיון זה נפתחו רשמית בראשית שנת הלימודים 1945/46 גימנסיה עברית אחת בבודאפשט ואחת בדסק על־יד סגדין, בכפר־הנוער הדתי. האחרונה נוהלה על־ידי ד״ר סאבו (כעת ישורון), מי שהיה מורה בגימ־נסיה העברית באונגוואר. ליד בית־הספר בדסק נתקיימה פנימיה ותלמידיו הודרכו בעבודה חקלאית. מספר התלמידים, ביחד עם בית־הספר העברי היסודי, היה כמאתיים. בסוף שנת הלימודים נבחנו תלמידי הגימנסיה בדסק על־ידי ועדה בוחנת של מורי הגימנסיה „תרבות" בבודאפשט.

לצערי, הייתי אנוס לעזוב את בודאפשט בסוף דצמבר 1945 ולנסוע לסלובאקיה, להרי הטאטרים, להבראה; ובשנת 1946, בחדש יולי, עליתי (בהשתדלותו של ד״ר קוגל) ארצה.

בחודש פברואר 1947, חצי שנה אחר עלייתי, הגיע ארצה נציג הממשלה ההונגרית לעניני תרבות, ד״ר שר טיבור, כדי לקשור קשרים תרבותיים בין הונגריה לארץ־ישראל. באותו זמן עוד התקיימו בתי־הספר העברים הנ״ל, אך לרגל השינויים הפוליטיים ומצב היהודים בבודאפשט בימי השלטון הקומוניסטי, לא יכלו מוסדות עבריים אלה להמשיך את קיומם. התלמידים, מוריהם והמנהל האחרון עזרא גרוס, עלו ארצה.

הגימנסיה העברית במונקאץ׳ פעלה במשך 21 שנים ובכל שנה התחנכו בה בממוצע 225 תלמידים ותלמידות. פעלו בה כחמישים מורים. בסך הכל הוציאה 350 בוגרים ב־13 מחזורים.

תנועות הנוער והחלוץ

ההתארגנות הציונית הראשונה

מאת שמואל הכהן (וויינגרטן)

לפני מלחמת־העולם הראשונה מעטים היו הציונים בקארפאטורוס. היו אמנם חובבי הארץ הקדושה — חולמים על גאולה ומחכים לביאת המשיח. היו גם נוסעים לארץ לחונן את עפרה ולרצות את אבניה. יש ויהודי תושב ארץ־ישראל נזדמן לקארפאטורוס — לשם ביקור קרוביו או למטרה אחרת. הרבה גם סיפרו על ארץ־ישראל, ושירי־הערש ששמעו ילדי ישראל מאמותיהם אף הם היו על „צמוקים ושקדים" הגדלים בארץ. ה„חדר" תרם את חלקו בהמשיכו לטוות את חוטי הגעגועים לציון ולשזר אותם על לוח לבותיהם של תלמידיהם. וההזדמנויות לכך היו לא מעטות: חלוקת קשתות בל"ג בעומר, לימוד הפרק בתלמוד על קמצא ובר קמצא ומדרש איכה בשבוע של תשעה באב וכיוצא בזה. אך להכרה ציונית לא הביאה ציונות־געגועים זו. והציונים המעטים התבודדו כל אחד לעצמו ולא ניסו להפיץ את הרעיון.

על הצהרת באלפור לא ידעו בימי המלחמה. אמנם שמץ ידיעה גונב לאזני היהודים, אך היתה זו ידיעה מעורפלת ביותר.

אחרי שנכבשה פולין לצבאות גרמניה ואוסטריה, נתחדשה הופעת „הצפירה", כשבועון. למונקאץ' הגיעו שני גליונות: אחד לר' אהרן וויינגארטן הי"ד והשני לכותב טורים אלה, ואיש לא ידע על רעהו שגם הוא חותם על העתון. ורק החלפה מקרית של הגליונות על־ידי הדואר בגלל הדמיון בשם־המשפחה, הביאה לידי התוודעותם זה לזה כציונים.

היו עוד כמה ציונים בודדים במונקאץ': הגברת דויטש (שנישאה אחר־כך — לר' דוב הארטשטיין); אחיה יצחק דויטש; הגב' רבקה גרינפלד (בת ר' יודא־וולף גרינפלד), ומורה־הדת בבתי־הספר התיכוניים מר מתתיהו וויינטרויב, שאביו ר' יחזקאל היה איש ירושלים.

ציונים בודדים היו גם במקומות אחרים. בווֹלוביץ — ר' ישעיה שטאָרנבאך ודוד מאָרמאָלשט־ין; באוז'הורוד — ד"ר ל. פאלקוביץ וד"ר משה יוסקוביץ; בסאָבלוש — משה גוטמאן ור' פייש ווייס; בנאראסניצה — יהודה יודקוביץ; בבאָראָזנה — שמואל שטייגר.

עם תום המלחמה נשתנה המצב לטובה. רבים מאנשי־הצבא היהודים חזרו מן השבי הרוסי, ושם באו במגע עם ציונים, והושפעו מהם; היו שהצבא טלטלם מעיירותיהם הנידחות לעולם הגדול, שם באו במגע עם אנשים שונים, הרחיבו את אופקיהם, ושמעו דברים שלא שמעו מעולם עליהם בכפריהם, — וקשה היה להם לחזור לאורח־חייהם הקודם: לכפרם השקט על שמריו, לפיאות ולזקן שהיו מגדלים לפני המלחמה, ול„שטריימל" ול„קאפטאן"־המשי שהיו לובשים בשבתות. הכביד גם המחסור והעוני שבבית. הם הרגישו שמצבם הוא ללא־נשוא, והמחשבה על הגירה ויציאה למרחב ניקרה במוחם. אך ההגירה לקאנאדה או למקום אחר לא באה בחשבון, מחוסר אמצעים להוצאות הדרך, והם נמשכו לציונות.

קומץ הציונים בקארפאטורוס ראה שעה זו ראויה להתחלת הפעולה. התארגנות הציונים התחילה בכל ערי המדינה בבת־אחת. במונקאץ' התחילו שלמה סונינג (שונמי) וכותב הטורים לעשות למען הציונות. באוז'הורוד פעלו באָלאַ סאָראָני, ד"ר מ. יוסקוביץ ומ־כל־צבי לאָוואָנווירט; בסאָבלוש — ר' משה גוטמן, שעוד לפני מלחמת העולם היה חבר הוועד־הפועל של הסתדרות ציוני הונגריה, ועם פרוץ המלחמה היה אחד מראשי מנהיגיה, ור' פייש ווייס, יהודי בר־אורין ואחד הנלהבים ביותר לרעיון הציוני, ומן הצעירים — יהושע צבי נוימן. בבאָראָגסאס — אלכסנדר פישר, יצחק (איגנץ) רוטמן ור' פישל הארטמאן. בחוסט — וולף פאַרקאַש וד"ר ואסרמן; בטורון והסביבה — מנחם פריילידָ, צבי חיימוביץ והגב' אידה (יהודית) פיקל; בווֹלוביץ ליקט מסביבו את השבלים הבודדות ד"ר וולף

שטאַרנבאַך; ביאסינה — יצחק צוקר; בורילוק — אברהם יהודה גולדברגר וד״ר רוזנר.

בשנת 1919 התחיל באַלא סאַראַני להוציא באוז׳הורוד שבועון ציוני בשפה ההונגרית בשם „ז׳ידו נאֶפּלאַפּ״ (Zsidó Néplap). ההונגרית היתה עדיין השפה המדוברת בפי הנוער היהודי, והעתון, שהיה ערוך בטוב טעם, עשה שליחות ציונית חשובה בחוגים אלה.

באותו זמן נוסדה באוז׳הורוד אגודה ציונית בשם „אחדות״. פרט לעסקנים הנ״ל עמדו בראשה גם המהנדס פופאֶר, ד״ר ל. פאלקוביץ וישראל פלזמן.

במונקאץ׳ נקראה האגודה הציונית בשם „התחיה״. עם יסודה נצטרפו אליה רבים מעסקני הציבור החשובים בעיר, מהם העורך־דין ד״ר פ. שלזינגר, אליהו הוזמן, יוסף שטרן וגאזא פריד. ד״ר שלזינגר היה מקובל על הציבור ופעמים אחדות היה מועמד לפארלאמנט ההונגרי מטעם מפלגת המהפכה של ארבעים־ושמונה האופוזיציונית.

אגודה זו קיבלה תגבורת חשובה משעבר ד״ר וולף שטאַרנבאך למונקאץ׳ לגור בה, ומששב ד״ר אלכסנדר שפיגל משבי רוסיה. בחוסט נוסף על הציונים הפעילים המקומיים ד״ר משה בולגאר, אשר מסיבות משפחתיות קבע דירתו בעיר הזאת ופתח בה משרד של עורך־דין. ד״ר בולגאר היה משורר עברי וכמה משיריו נתפרסמו בעתונות הציונית העברית העולמית. כן השתתף בקביעות בעתון הציוני ההונגרי „ז׳ידו נאֶפּלאפּ״ באוז׳הורוד.

אף־על־פי שהוצבו גבולות גיאוגראפיים־מדיניים חדשים, עדיין היתה קיימת זיקה הדדית בין הישובים שנמצאו קודם בתחום־השפעה אחד. עוד זמן רב אחרי הצבת הגבול בין סיגאֶט, שנספחה לרומניה, לבין הישובים בוצ׳קוב, סולוטבינה ואחרים שב„תחום־השבת״ של העיר, שנספחו לצ׳יכוסלובאקיה, הוסיפו הם לשאוב השראה רוחנית ממנה. גם עתה היתה סיגאֶט מרכזם הטבעי. על צינור ההשפעה החסידית שמלפני מלחמת־העולם נוסף עתה גם הצינור הציוני. הסחורה המוברחת מעברו האחד של הגבול למשנהו הכילה גם חומר־קריאה ציוני.

בסיגאֶט נתארגנה אגודה ציונית גדולה שפירסמה בניב האידי המארמרושי שבועון ציוני בשם „אידישע פאלקס־צייטונג״ שעורכו היה המשורר יוסף הולדר. רבה של הקהילה, האדמו״ר ר׳ חיים צבי טייטלבוים, התקיף את הציונות בחריפות, ובכל זאת גדלה התנועה מיום ליום ונצטרפו אליה אפילו רבנים. אחד מהם — ר׳ יוסף ליכטנשטיין, היה ממשפחת ר׳ הלל ליש, רבה של קולומיאה, וכרבי הלל זה הצטיין אף הוא באהבת ארץ־ישראל. בבית־מדרשו וב„שולחן״ שערך, עורר את חסידיו למצוות יישוב ארץ־ישראל והלהיבם לעליה לארץ ולהיאחזות בה. וכשדרש רבה של הקהילה בסעודת־שבת בגנות הציונות, ומתוך כך — גם נגד עליה לארץ, נזדרז ר׳ יוסף וכבר בסעודה השלישית דרש בשבח העליה ויישוב ארץ־ישראל.

הציונות בקארפאטורוס התרחבה והתפשטה, נתארגנו אגודות חדשות, ובכפרים רבים הוקמו תאים ציוניים. הקרקע הוכשר ליצירת מרכז ציוני מקומי לניהול תעמולה

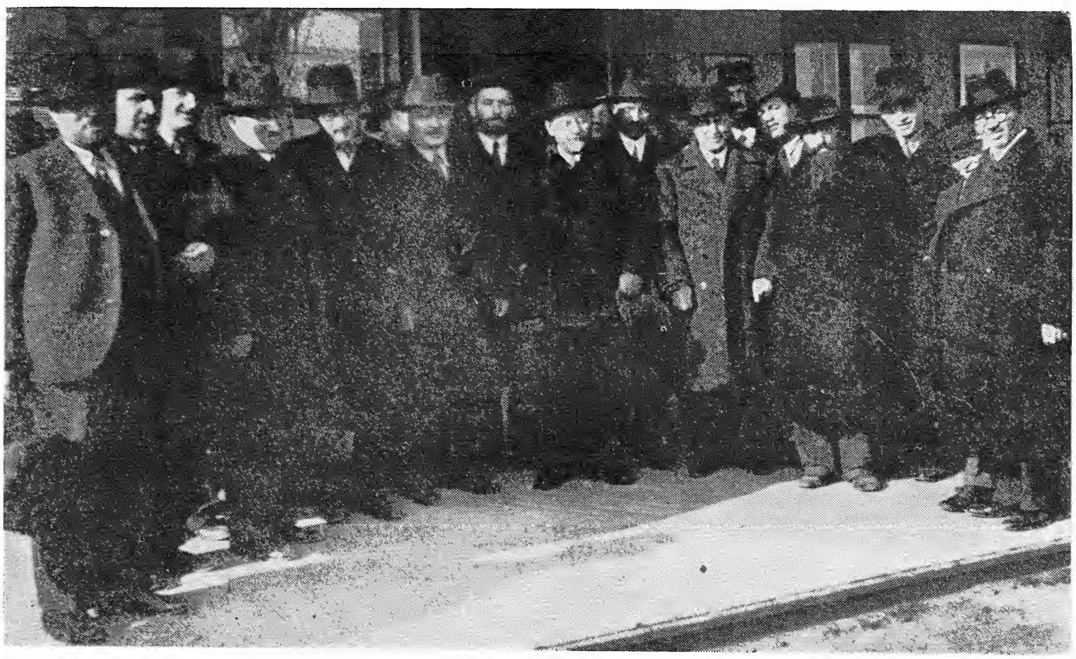
שעה אחרונה לפני עלייתו של ר׳ משה גוטליב, בשנת 1935, לארץ־ישראל. ליד תחנת הרכבת במונקאץ׳

ציונית, למכירת שקלים ולמגביות לקרן הקיימת. כך נוצרה המועצה המרכזית של ציוני קארפאטורוס במונקאץ׳, שהורכבה מטובי הכוחות בעיר ובמדינה.

מראשית צעדיה של הציונות בקארפאטורוס נלוותה לה תנועה עברית אינטנסיבית. האגודות הציוניות יסדו קורסים ללימוד השפה העברית. החלוצים מגאליציה, שהבריחו את הגבול ונתעכבו בקארפאטורוס, נאותו להורות בקורסים האלה, עד לעלייתם לארץ. אך הם לא הסתפקו בכך ותבעו להקים בתי־ספר עברים. המצב המדיני בצ׳יכוס־לובאקיה סייע בידם לבצע את מאוויים. השתקעותו של ד״ר חיים קוגל ז״ל בקארפאטורוס, התמסרותו ללא־גבול לדבר חינוכו הלאומי־העברי של הדור הצעיר, מרצו הרב והסמכות האישית שרכש לו ביהדות המקומית — כל אלה חוללו מהפכה בחיי היהודים שהביאה ביכורי פריי־הלולים. הגרעינים שנזרעו עתידים היו להביא יבול מבורך, אך יד הכורת, שעלתה על יהדות אירופה, שמה קץ למאוויים ולנושאיהם.

אגודת צעירי ישראל, ולקה ברזנה 1929

קבלת פני הרב י. ל. מיימון במונקאץ׳, תרצ״ו

עבודתנו בנוער

מאת יהודה ארז

מכתב למרכז „החלוץ" בצ׳יכוסלובאקיה ולועד הפועל של הסתדרות העובדים בארץ־ישראל, סוף 1928.

התנאים המיוחדים בהם נמצא חבל ארץ זה הנקרא קארפאטורוס, שאליו אפשר לצרף גם את סלובאקיה המזרחית, מחייבים הסתגלות מיוחדת בשיטות העבודה והחינוך שם. לכאורה היתה ארץ זו צריכה להיות בין הראשונות בתנועת „החלוץ", בכל אופן במספר חבריה; בשום ארץ אין היהודים מרוכזים כל כך כמו פה, כשהם מהווים 16 אחוז בערך של התושבים. חיי היהודים השתמרו בלי שהושפעו כמעט מהציביליזאציה המודרנית ומרוחות הזמן. נוסף לכך מצבם הכלכלי הקשה ביותר של היהודים שהוא ממש קאטאסטרופאלי. כל אלו היו עשויים להקל במידה רבה את עבודתנו כאן, אך כנראה אין זה די ליצירת „החלוץ". תנועתנו יונקת, כנראה, גם ממקורות אחרים, וכשהם חסרים ניטלת האפשרות לפעולה או יש הכרח במאמצים יתרים.

התנועה הציונית לא היכתה פה שרשים. לא זו בלבד שאין פה תנועה ציונית אלא שמוצאים פה אך ציונים מעטים בעלי הכרה. יהדות קארפאטורוס פיגרה בהתפתחותה בכל המובנים. תנועת ההשכלה שבאה מברלין דרך גאליציה והגיעה עד ליטא וווֹהלין לא פקדה את קארפאטורוס. יהודים אלה לא רק שלא הוסיפו שום נופך משלהם לתרבותנו החדשה, אלא נשארו כשבט מדולדל לגמרי ולא הושפעו מכל מה שהתהווה בעולמנו. המון גדול זה המדבר יהודית לא נתן אף סופר אחד, כי למי יכתוב הסופר אם קורא אין? לספרות העברית נתנו רק את אביגדור המאירי. הציונות כאן לא היתה גם ביטוי לשידוד מערכות, לצמאון להשכלה ולשאיפה לתיקונים בחיים. ודומני שבציונות כאן היה יותר מהשאיפה לתיקונים במקום מאשר השאיפה לארץ ישראל. מאז קמה התנועה היתה לה הפוליטיקה המקומית יסוד עיקרי. ומשום שפחות מביהדות אחרת היתה פה מסורת של חיים ציבוריים, טבעי הדבר שהציונות, שמעולם לא היתה ארץ־ישראלית, התנוונה מהר ונעשתה ענין של גבאות וקאריירה לאינ־טליגנטים וסוחרים תקיפים שס־יעה בידם להגיע למשרת כבוד בעיריה או במוסד ציבורי אחר. עלינו איפוא לבוא לקארפאטורוס באלף־בית של הרעיון הציוני, וגם בכך נמלא תפקיד חלוצי. הקושי המיוחד בעבודתנו שאין לנו שם כתובת; אין ציונים שאפשר לסמוך עליהם שיסייעו לנו בעבודתנו.

בסיבוב הראשון שלי בקארפאטורוס לא היו בידי כתובות. באתי לעיירה א׳ ושאלתי שם כתובת לעיירה ב׳, בעיירה ב׳ שאלתי לעיירה ג׳ וכן הלאה. יש ערים וכפרים שלא הצלחנו להתקשר שם אפילו עם מישהו מהנוער, אולם אין זאת אומרת שאין שם חברים שאפשר למשוך אותם לפעולתנו. הכל נחתך על ידי האיש שאליו פניתי. אם הוא הודיע לי באופן מוחלט שאין מה לעשות במקום, לא היתה לי ברירה אלא לשמוע לו ולנסוע הלאה. היו גם מקרים שהאיש שאליו פניתי הבטיח לקרא לאסיפת נוער, וכפי שנוכחתי אחר כך לא נקף אצבע באצבע והוכיח אותי: הן אמרתי לך שהנוער אינו מתענין ולא יבוא לאסיפה. ומקרים כאלה אינם בודדים. הדפסנו כרוז יפה באידיש שקרא לנוער להיכנס ל„החלוץ" והפצנו אותו בעיירות ובכפרים והוא הגיע גם למקומות שלא פיללנו. היה מקרה שביקרתי עיירה אחת* פעמיים, ושם הוכיחו לי האנשים שדיברתי אתם כי אין לי לקוות לתוצאות ואין פשוט עם מי לדבר, ובשובי אחר כך למונקאץ׳ מצאתי מכתב חתום בידי חמישה חברים הרוצים להיכנס ל„החלוץ". ברור שלא מצאנו עדיין את המפתח לנוער, וכשנמצאנו יבואו אלינו מאות.

בכמה מקומות קיים „השומר קדימה" שיש לו גוון רביזיוניסטי. חבריו אינם יודעים כלום על ארץ־ישראל ואינם עושים שום פעולה ציונית, חוץ מסניף אחד או שניים שפעולתם מסודרת. כל תכנם בחיצוניות, בפאראדה ובאוניפורמה סקאוטית. הם הודו לי שאינם ציונים ואינם יודעים ציונות מהי. במונקאץ׳ קיים גדוד גדול של „השומר קדימה". הם הוציאו להכנת דגל כחול־לבן, כפי שמסרו לי, עשר לירות. מלבד זה אינם עושים דבר. בכל הגדודים היו לי שיחות, אולם ברור לי שמהם לא ניבנה, והם לא באים לגמרי בחשבון. גם הנוער הלומד אינו בא לגמרי בחשבון בשנים הקרובות; הלה או שלומד בישיבה, שהיא רחוקה מטיפוס הישיבה הליטאית כרחוק מזרח ממערב והיא ספוגה בטלנות מהמין הגרוע, או שלומדים בבתי־ספר צ׳יכיים; ומובן שבית־ספר שכל כוונתו צ׳יכיזאציה של ארץ המדברת רותינית אינו עשוי לחנך אדם בעל שאיפה חברתית או מוסרית, בעיקר כשלעיני החניך אינ־טליגנציה יהודית מאטריאליסטית, מושחתת וקארייריסטית.

אנו יכולים לסמוך רק על המון הנוער היהודי, בעיקר הנוער העובד. כמובן שברוחו הוא מפגר מאד בהתפתחותו התרבותית, אולם יתרון לו שעובד הוא ויודע את העבודה, ויודע גם את הסבל. הנסיון שיש לנו הוכיח לנו שהחברים הבאים מקארפאטורוס מתבוללים יפה ונוחים להשפעה

---

* וולובוי, בה נוסד הסניף הראשון של „החלוץ" בקארפאטורוס בשלהי 1928.

חלוצית. אין ספק שחלקים גדולים של הנוער שיבוא אלינו יסתגל אלינו, ונחוצה לכך השפעתם של חברינו המערביים שהם תרבותיים יותר. עצם העובדה שהנוער היהודי בקארפאטורוס יראה לפניו נוער יהודי אינטליגנטי הבא אל „החלוץ" לא מתוך מצב כלכלי רע, אלא מתוך שאיפה ואמונה, ישפיע לטובה עליהם.

השנה יבואו להכשרה רק כעשרים חברים. מי שמכיר את קארפאטורוס יבין שזו הצלחה גדולה. בנוגע לעבודה להבא, ברור שלא נוכל לבוא בזמן הקרוב באותן צורות האירגון הקיימות בארצות אחרות. קשה יהיה להקים סניפים, משום שאין מי שיעשה את העבודה התרבותית. בזמן הראשון תבוסס עבודתנו על קשרים אישיים בין החברים שיבואו להכשרה ובין אלה שיישארו בקארפא־טורוס. נצטרך להקדיש תשומת־לב רבה מאד לחברים בהכשרה, לחנכם שיוכלו לבוא ככלות הכשרתם לביתם ולהשפיע על חבריהם. אנו נמלא בכך שליחות היסטורית גדולה מאד בחבל־ארץ זה, שהנוער שלו נשאר קפוא והוא צמוד לאורח חיים פאטריארכאלי — שריד ימי הביניים. אין לארגן בשום אופן קבוצות הכשרה גדולות בקארפא־טורוס. עלינו להשתדל להקים שתי קבוצות הכשרה שרוב חבריהן הם מקארפאטורוס, ואתם מספר חברים מבוהאמיה ומוראביה, ורצוי גם מפולין.

תנאי הכרחי שנמשיך כאן בעבודתנו. חבר אחד במרכז צריך להקדיש את עצמו רק לעבודה זו. בקיץ עליו לחיות עם החברים בהכשרה, ובחורף יסע לקארפאטורוס לעבודה אירגונית וחינוכית. אין ספק שבהתמדה במשך שנתיים־שלוש תהיה לנו פה תנועת נוער המונית שרישומה יהיה על כל החיים היהודיים כאן.

„החלוץ" ו„החלוץ הצעיר"

מאת יהודה ארז

סיפוחה של קארפאטורוס למדינת צ׳יכוסלובאקיה לא הביא אתה בשנים הראשונות לידי גשירת גשר בין יהודי קארפאטורוס לבין יהודי מוראביה ובוהאמיה. המרחק בין קארפאטורוס שבמזרח ובין מוראביה ובוהאמיה במערב היה לא רק גיאוגראפי, אלא גם מהותי: שוני של מסורת שפה, הווי וחינוך, ואף של מיבנה כלכלי־חברתי. מכאן מוראביה ובוהאמיה בעלות המשק המפותח מאד, ומכאן קארפאטורוס הנחשלת ביותר, שעיקר משקה היערות המכסים את רוב אדמתה, וחקלאות פרימיטיבית מאוד, וכלשהו חרושת הקשורה את עצי היערות; כאן קהילות יהודיות בעלות עבר מפואר שבהן נרקמה לפנים תרבות יהודית עשירה, ורבנים „מאורי גולה" הרביצו בהן תורה, ועתה נשארו רק שרידים פה ושם בבתי־כנסת ובתי־קברות עתיקים ומפוארים שאווירם רווי זכרונות עבר, וכאן קהילות צעירות מאד ללא כל „יחוס" (אולי הצעירות ביותר באירופה המרכזית והמזרחית) שזקנים מספרים על ראשית התהוותן; כאן התבוללות הנמשכת זה דורות שהגיעה כבר לדרגת שמד כמעט המוני, וכאן אורח־חיים משומר מאד, בעל צביון יהודי מובהק, והמוני יהודים המאמינים בשדים, ב„דיבוק"ים ובלחישות. כאן יהודים המרוכזים ברובם הגדול בכרכים ומשולבים בחיים וביצירה הקאפיטאליסטית, וכאן יהודי כפרים ועיירות, מהם העובדים בכל מלאכה קשה ביער, בעגלונות ובמלאכה. בבוהאמיה ובמוראביה עברו כבר את כל גלגולי ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים: אמנסיפאציה, השכלה, התבוללות, ציונות, וטובי הנוער היהודי מבקשים להם דרכים לידבק בתרבות היהודית, והאידיאליסטים והנועזים בהם מקיימים מצוות החלוציות, יוצאים להכשרה ועולים לארץ. לא כן בקארפאטורוס. היא לא ידעה כלל מכל אלה. היה היה כאן לאחר המלחמה העולמית הראשונה אירגון נוער שקרא לעצמו „השומר קדימה", אבל לא היה אף שמץ ציוני או יהודי שיכול היה להתגדר בו. האירגון הזה היה עקר בכל המובנים, והתפורר. ואין תימה. ברמתו התרבותית והחברתית של אותו קיבוץ יהודי, וההשפעה הרוחנית המועטת שהושפע מהחוץ, אי־אפשר היה לקוות ליותר מכך. עליה כמעט לא באה משם לארץ. יש ואיזה בחור מקארפאטורוס תעה לארץ־ישראל, אבל מספרם של אלה — ילד יספרם.

ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים (ואף בדורות הקודמים) ידעה את ההשפעה המבורכת של קיבוץ יהודי אחד על משנהו, אם בדרך של פגישה המונית (הגירה) ואם בדרך של השפעה אישית. ידועה השפעת ה„ליטבאַ־קים" ברוסיה שלפני מלחמת־העולם הראשונה בהפצת

התרבות הלאומית בין יהודיה, וידוע תפקידם של אלה ביצירת תנועת הפועלים היהודית בפולין וברוסיה. כן ידועה השפעת המוראבצ׳יקים (יהודי מוראביה) על יהדות גאליציה. בקארפאטורוס לא היתה כמעט כל השפעה מהחוץ, — לא של יהודי הונגריה לפני מלחמת־העולם הראשונה ולא של יהודי צ׳יכיה לאחריה. גם יהדות סלובאקיה הקרובה לה יותר גם מבחינה גיאוגראפית וגם מבחינת מסורת שלטון הונגריה ותרבותה לא השפיעה ולא כלום. מערבה של סלובאקיה לא היה שונה בהרבה ממוראביה. ומזרחה — לא היה שונה מקארפאטורוס. קארפאטורוס נשארה איפוא נתונה לעצמה ולדלותה המנוונת, ללא השפעה מרעננת מהחוץ, וכוחותיה היא היו כאין, ולא יכלה להתרומם מעצמה. פה ושם מזדמן יהודי שנקלע במלחמת־העולם לשבי רוסיה ושם נפגש עם יהודים רוסים ועם התנועה הציונית ונדבק בו שמץ מזה. פה ושם גם נפגשים עם איזה דוקטור שבשנות הסטודנטיות שלו היה מאורגן באיזה איגוד ציוני או היה קרוב לו, אבל כל אלה לא התנועעו ולא הניעו את האחרים לפעולה. הקיבוץ היהודי נשאר שוקט על שמריו וכל „המלחמות החברתיות" התבטאו בריב על גבאות בבית־הכנסת או בריב חסידי שושלות צדיקים.

בחבל־ארץ זה קשתה מאד יצירת „החלוץ", ועל אחת כמה וכמה תנועת נוער חלוצית. בכל שאר ארצות אירופה קדמה ל„החלוץ" ולתנועות הנוער תנועה ציונית ומסורת ציונית שעשתה מעט או הרבה חריש ציוני ראשון. לפחות ידעו שקיימת ארץ־ישראל חדשה, ויש תנועה סביבה; בארץ זאת לא ידעו גם על כך. שליחי ארץ־ישראל הראשונים שהגיעו לכאן יודעים לספר הרבה על השאלות שנשאלו על ידי היהודים שהצטמצמו רק ב„ארץ־ישראל של מעלה", זו של המסורת הדתית. הירבו לשאול על מערת המכפלה, על הכותל המערבי, על הרימון שיש לו תרי"ג חרצנים וכיוצא באלה. ארץ־ישראל שלאחר חורבן הבית השני לא היתה כלל קיימת אצלם. היה צורך קודם כל לפרסם את ארץ־ישראל החדשה כדבר שבמציאות, ואת הציונות — כמשאת־נפש לאומית. אך כיצד לעשות זאת כשאגודה ציונית היא כמעט בבל־יימצא, ועתון אין קוראים, והמושגים השולטים במוחות הם מימי מתושלח? איך לעשות מהפכה גדולה להשרשת החלוציות שתתפוס לפחות יחידים?

אילו היו מחליטים לעשות בקארפאטורוס לפי הדוגמה של הסתדרויות „החלוץ" בארצות אחרות, ספק גדול אם היו מגיעים לתנועה חלוצית גם כעבור כמה וכמה שנים. היה ברור שיש לעשות כאן קפיצת־דרך גדולה — לכרוך יחד שלבי התפתחות של ההיסטוריה היהודית: השכלה, קריעת חלון לעולם הגדול, סיקולאריזציה, ציונות, סוציאליזם, תרבות עברית וחלוציות, ולצמצמם בנושא אחד — ב„החלוץ". עליו היה למלא את כל התפקידים האלה שההיסטוריה היהודית עשתה בשלבים שונים ואף בדורות שונים. הכרח היה כאן שכל חבר „החלוץ" יהיה בו מר׳ יצחק־בר לוינזון (ריב"ל), מלילינבלום, מפינסקר ומהרצל, מא. ש. ליברמאן, מביל"ו, מברוכוב ומטרומפלדור, כי חבל־ארץ זה עמד בכל המובנים ב„לפני היות".

מי היה הנוער שבא בחשבון להשפעה חלוצית?

הנוער הלומד לסוגיו לא נתפס לרעיון חלוצי. בנסיונותינו הראשונים לטפח תנועה חלוצית בחבל־ארץ זה, לא נפגשנו כלל עם הנוער הלומד בבתי־הספר הכלליים: הצ׳יכיים, ההונגריים והרוסיים שמספרם לא היה גדול. וכל עוד לא היה לנו — ויהא במספר קטן — נוער עומד על סף ההגשמה, לא היה מקום לטיפול בנוער מהשכבות הצעירות. כאן חי עוד הנוער הלומד ב„ירחי הדבש" של רכישת השכלה לשם קאריירה אישית. בארצות אחרות באירופה כבר הספיקו להתאכזב מתעודת בגרות, ונוער יהודי שסיים את הגימנסיה או הפסיק את לימודיו מילא תפקיד חשוב בתנועת „החלוץ", והם העלו את הרמה התרבותית של התנועה. לא כן בקארפאטורוס: במשך השנים הראשונות לא ראינו כמעט אף תלמיד אחד של בית־ספר תיכוני בשורות „החלוץ". תעודת הגימנסיה היתה בגדר „תכלית" שהנוער לא יכול היה לוותר עליה. הנוער בקארפאטורוס בכלל היה שטחי ביותר; הוא לא ידע אף שפה ידיעה המניחה את הדעת, ולא היה לו קשר נפשי אף לאחת מהשפות השגורות בחבל. עברית לא ידע, לאידיש התנכר; ואשר לשפות אחרות — הוא „ידע" שלוש שפות: צ׳יכית, שהיתה שפת המדינה והשתמשו בה בחבל רק פקידי הממשלה הצ׳יכים; הונגרית, שהיתה עד לסיפוחה של קארפאטורוס לצ׳יכוסלובאקיה שפת המדינה, ונשארה שפת הדיבור של השכבה הדקה של המשכילים והמתמשכלים היהודים; וגרמנית — השפה האירופית שכל משכיל ומתמשכל יהודי ידעה לפחות כדי שיחה והבנת הכתוב בעתון או בספר קל. הצד השווה ביחס לכל השפות: חוסר קשר נפשי לאחת מהן. ספק אם היתה באירופה עוד פינה שהאנשים מיעטו כה לקרוא ספר, גם אותם שחשבו את עצמם למשכילים.

מהאינטליגנציה היהודית לא היה לנוער מה ללמוד, מלבד דברים שליליים. פחות מזה היה ללמוד מהפקיד והמורה הצ׳יכי שנשלחו לשם. לחבל זה לא נשלחו מהמשובחים שבעם הצ׳יכי. אלה שבאו לכאן, באו לרוב „לערוך גלות" שנים מספר ולקבל אחר כך משרה ב„בית" בבוהמיה ובמוראביה. לא היה כאן זכר לאינטליגנט הצ׳יכי

המחונך והאדיב בבוהאמיה ובמוראביה. ההונגארים היו בבחינת „יורדים", אבל כנראה, גם כשידם היתה כאן על העליונה לא יכלו לשמש דוגמה לחינוך נוער. מבחינה תרבותית לא היו כאן חי נושא את עצמו; הם התחממו לאור שבא מבודאפאשט. וזה לא היה עשוי ללבב את הנוער היהודי. ההונגרית לא נתנה סיכוי ל„תכלית". נוסף לכך לא חדלו „המַדיאַרים המתעוררים" מלהצר צעדי הסטו־דנטים היהודים; וההונגרים היו הראשונים באירופה שהנ־היגו אחר המלחמה העולמית „נומרוס קלאוזוס". צ׳יכית הבטיחה יותר „תכלית", והחברה הצ׳יכית אם כי לא משכה את המשכיל היהודי, הרי לפחות לא דחתה אותו. ועוד, הצ׳יכים היו מעונינים ביהודים לשם צ׳יכיזאציה של החבל. עד השנים האחרונות לפני מלחמת־העולם השניה, כשצילו של היטלר פרש כמעט על פני צ׳יכוסלובאקיה, לא נראה כמעט נוער לומד בשורות „החלוץ". מה שונה היה כאן המצב מזה שבבוהאָמיה ובמוראביה: שם רובו המכריע של „החלוץ" היה מורכב מנוער שבא מספסלי הלימודים.

ואשר לנוער שקיבל את חינוכו בבתי־הספר העבריים, הנה בקארפאטורוס התקיימו בתי־ספר עממיים אחדים ששפת ההוראה שלהם היתה עברית וכן גימנסיה עברית במונקאץ׳, אך עובדה היא שגם בתי־ספר אלה לא שימשו כמעט בתקופה הראשונה את „החלוץ", אם כי בין המורים ובין מכווני פעולת בתי־הספר היה חלק גדול שהשתייך לתנועת א״י העובדת. גם בזה נבדלה קארפאטורוס. בתי־הספר העבריים בארצות אחרות שימשו ריזרבה חשובה ביותר לתנועות הנוער החלוציות. בבתי־הספר העממיים למדו ילדים בגיל צעיר שהתאימו לשכבות הצעירות של תנועת נוער, אך הם לא יכלו להיות מופעלים בתנועת נוער ללא שכבת בוגרים מגשימים, או המתכוננים להגשמה. וכאלה לא היו לגמרי בכל קארפאטורוס. והגימנסיה במונ־קאץ׳ — זו העמידה לעצמה תפקיד להכין גרעיני אינט־ליגנציה עברית לאומית בשביל קארפאטורוס, שחסרה בה שכבת אינטליגנציה יהודית עממית לא־קארייריסטית. הגימ־נסיה הבליטה הרבה את היסוד הזה בחינוך *. ודאי היתה חשיבות חלוצית רבה בהכנת קאדרים של ציונים בעלי הכרה בשביל חבל־ארץ זה הדל כה בכוחות ציבוריים. שליחי ארץ־ישראל שפעלו כאן בדרך־כלל בהתאמה עם מחנכי הגימנסיה לא יכלו להרשות לעצמם בתקופה הראשונה את אשר הירשו לעצמם בבתי־ספר לא־עבריים, ובבתי־ספר עבריים בארצות בעלות מסורת ציונית ועברית. השליחים מהארץ לא יכלו לא להחשיב את המפעל הזה, והם הקריבו קרבן גדול בשנים הראשונות בהגבילם את עצמם בפעולתם בין התלמידים בהסברה בלבד, ולא תבעו מתלמידי הגימנסיה לעזבה וללכת להכשרה. „החלוץ"

בקארפאטורוס היה משולל מראשית ברייתו את היסוד הבונה והמתסיס של נוער לומד. הפגישה הרצינית הראשונה עם הנוער הלומד הזה היתה בחורף תרפ״ט. היה קשה מאוד לדבר אתם על התארגנות כחלק של „החלוץ הצעיר" כל עוד לא היה בארץ זו זכר ל„החלוץ", וכותב הטורים,

בוגרי הגימנסיה במונקאץ׳ נודרים להיפגש מקץ עשר שנים ליד הכותל המערבי

* כשהגעתי בפעם הראשונה למונקאץ׳ היה ד״ר קוגל ז״ל באימוני הצבא (לאחר שקיבל את האזרחות הצ׳יכוסלובאקית). מיד התחלתי בפגישות עם תלמידי הגימנסיה העברית, וקבענו יום מסוים לפגישותינו. בינתיים יצאתי לעיירות ולכפרים שבסביבה. כשחזרתי למונקאץ׳ ביום הפגישה, נאמר לי שהפגישה לא תתקיים ונתברר לי שד״ר קוגל ביטל את הפגישה — עד שישוחח אתי. בשיחתנו הראשונה הסביר לי שחלילה לי לנהוג בגימנסיה העברית כמו שנוהגים בגימנסיה אחרת. מגמת הגימ־נסיה העברית היא להכשיר אינטליגנציה לאומית אידיאליסטית בשביל יהדות החבל המפגר הזה, ורק לאחר שיסופקו הצרכים האלה, אפשר יהיה לפעול כדי לחלץ חלקים מהבוגרים לעליה לארץ. ד״ר קוגל חשש ליציאת חניכיו להכשרה לפני גמר לימודיהם בגימנסיה, פן יפגע הדבר בגימנסיה כמוסד חינוכי.

שליח ההסתדרות — חבר גדוד העבודה שעמד בקשרים עם הקיבוץ המאוחד — סייע בידם להתארגן כאירגון „השומר הצעיר״. מן הראוי לציין שתלמידי הגימנסיה העברית לא הכזיבו בסופו של דבר, ולאחר המחזור הראשון נתנו חלקם הרב ל„החלוץ״ ולתנועות הנוער החלוציות. גם התעודה הנ״ל — „הבטחה ומגמה״ — משמ־שת עדות לכך.

החוג היחיד שבא בחשבון להצטרפות ל„החלוץ״ היה הנוער העממי. אלה היו ילדי חנוונים מדולדלים, או ילדי בעלי־מלאכה, ולרוב ילדי יהודים מחוסרי מעמד כלכלי. השכלתם היחידה היתה המעט שבמעט שלמדו בחדר, וחינוכם — הרחוב או הסימטה בעיירה ובכפר.

בתנאי המקום לא היה תכליתי להתחיל בפעולה חינוכית ממושכת קודמת בסניף „החלוץ״. היה נחוץ מעשה מידי מכריע שיעשה רושם. ולא היה מעשה מכריע ומשפיע יותר מאשר עצם הוצאתו של הנוער מהעיירה ומהכפר. הישובים היהודים שקטו על שמריהם; נער עוזב את כפרו, את עיירתו, היה חזון בלתי נפרץ. אורח החיים היה פאט־ריארכאלי לגמרי. כל בן שעזב את המשפחה כאילו השמיט אבן מהבנין. עזיבת הבן, וביחוד הבת, עשתה כנפיים בכל הסביבה.

מאליו יובן שהראשונים שהלכו להכשרה לא הצטיינו ברמתם התרבותית והחברתית, ולהכשרה לקחו מכל הבא.

אבל להפצת רעיון „החלוץ״ בין הנוער היה לכך ערך רב יותר מאשר פעולה ממושכת בסניף *.

קשה ביותר היתה שאלת החברות, הליכת החברה

---

* רבה היתה השפעת מאורעות תרפ״ט, שהדיהם הגיעו גם לחבל נידח זה. הגרעינים הקטנים והבודדים של חלוצים שנוצרו בחדשי תרפ״ט על־ידי כותב הטורים הפיצו את הידיעות שקראו בחוזרים ששלח להם מרכז החלוץ הצ׳יכי, והם סייעו לא מעט ליצירת אוירה ציונית.

תצוין כאן עובדה מעניינת: כותב הטורים כתב חוברת „וואס טון ?״ (מה לעשות ?) שהדפיסה בדפוס „נקודה״ במונ־קאץ׳. היתה זאת חוברת פופולארית שהסבירה את ענין החלוציות בדוגמאות חיות מהווי יהודי קארפאטורוס, ולא מעט היו הבחורים שזו היתה להם החוברת הראשונה שקראו בחייהם. כסף לא היה ל„החלוץ״, על כן גמרנו עם הנהלת הדפוס שנשלם להם לשיעורין, ואף את החוברות נקבל לשיעורין. פדינו רק חלק מהחוברות שהופצו בישובי היהודים. רובן נשארו בידי הדפוס, שמנהלו ורוב עובדיו היו אנשי ה„מזרחי״, והיו מונחים שם עד שעלה היטלר לשלטון. עם עלייתו גברה התנועה החלוצית, ובאין חומר אחר, השתמשו בחוברת גם אנשי ה„מזרחי״ והפיצוה ברבים. כשהגעתי לקארפאטורוס בפעם השניה באביב 1933, קיבלוני בסבר־פנים לא רק הבחורים שהכירוני מתקופת פעולתי ב־1928—1929, אלא גם הרבה חברים שהכירוני כמחבר החוברת.

ותצוין גם העובדה: קדמוני בשליחות בצ׳יכוסלובאקיה שני חברים — הח׳ אריה גולדשמיט ז״ל מעין־חרוד, והח׳ יונה הורביץ ז״ל מנהלל, שמת לפני שבועות אחדים. שניהם הגיעו גם לקארפאטורוס. אך, כנראה, שהו שם זמן קצר, ולא מצאתי כמעט איש בקארפאטורוס שידע לספר משהו עליהם ועל פעולתם.

חוות „החלוץ״ בקומרוב ב־1929. בין החברים — אחדים מהחלוצים הראשונים מקארפאטורוס שיצאו להכשרה.

להכשרה היה בה משום צעד ריבולוציוני ממש. ואמנם בתקופה הראשונה היוו החברות כ־10 אחוזים מכל אלה שהלכו להכשרה.

„החלוץ הצעיר"

אין עוד ארץ בה השתלבו גורלות „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" כמו בחבל־ארץ זה, ואין עוד מקום בו נזונו זה מזה כמו כאן. כאן הוטל על „החלוץ הצעיר" תפקיד היסטורי גדול שחרג את גבולות קארפאטורוס. בידיו היה במידה רבה גורל „החלוץ" בצ׳יכוסלובאקיה.

עוד ב־1929 כשהוצאו הקבוצות הראשונות של חלוצים מקארפאטורוס להכשרה (והן היו במשך כל השנים הראשונות במערבה של צ׳יכוסלובאקיה בלבד) עלתה וצפה השאלה, אם לצרפם לפלוגות ההכשרה של אנשי המערב (רובם ככולם חברי „תכלת לבן" — תנועת נוער לומד בבוהאמיה ובמוראביה) או לסדרם בפלוגות נבדלות עצמאיות. היו טעמים לכאן ולכאן: היו חששות לפלוגות מעורבות, מפני ההבדל הרב בין אנשי ה„מזרח וה„מערב". אנשי המערב היו כמעט כולם יוצאי תנועת נוער, רובם בני משפחות אמידות שקיבלו השכלה בבתי־ספר תיכוניים ואף בגבוהים, לשונם — גרמנית ובחלקם צ׳יכית. אנשי המזרח היו מחוסרי השכלה אלמנטארית, כמעט כולם בני השכבות המדולדלות, ללא חינוך תנועתי, לשונם — אידיש. כיצד לגשר ביניהם? בכל זאת הוכרע לסדרם בהכשרה המעורבת. פיעמה האמונה שההכשרה המעורבת תנחיל לשני הצדדים ערכים יקרים. אנשי המערב, שהיו שקועים בסביבה מתבוללת, היו זקוקים למגע עם טיפוס יהודי המוני שינק יניקה שלימה מהווי יהודי לאומי, ומצד שני — הפגישה עם אנשי המערב עשויה היתה להעלות את רמתם התרבותית והחברתית של החברים מקארפאטורוס. מבחינת כושר־העבודה עלו יוצאי קארפאטורוס על יוצאי בוהאמיה ומוראביה, והדבר הזה איזן בהרבה את היחסים בין שני החלקים.

עד שנת 1933 אי־אפשר היה לחשוב על יצירת תנועת נוער חינוכית של „החלוץ", כי בעצם לא התקיימה שם תנועת „החלוץ"; לא התקיימו כלל סניפים, ורק חברים בודדים באו להכשרה. שנת 1933 היתה נקודת מיפנה בקארפאטורוס ובצ׳יכוסלובאקיה. נוצרו סניפים רבים בקארפאטורוס ומאות חברים יצאו להכשרה. עד כה היוו אנשי קארפאטורוס מיעוט קטן ב„החלוץ" הצ׳יכוסלובאקי, ובמשך זמן קצר הפכו לרוב מכריע עד כדי שינוי כל פרצופו של „החלוץ".

בימי המעבר ב„החלוץ" — מהליכה להכשרה ביחידות עד לתנועה המונית — קם גם „החלוץ הצעיר". היזמה

קבוצת חלוצים בצ׳כוסלובאקיה ב־1929, ביניהם מראשוני החלוצים מקארפאטורוס שיצאו להכשרה

העיקרית, בכל אופן בתקופה הראשונה, באה מאת החלוצים הבוגרים. בתנאי המקום לא היה יכול לקום „החלוץ הצעיר" ללא עזרה פעילה מחברים מבוגרים. ועוד, בקארפאטורוס עצמה לא היו כל תנאי קיום כלכליים לפלוגות הכשרה, ולכן הפליגו החלוצים המבוגרים מאות קילומטרים ממנה — לבוהאֶמיה ולמוראביה. והדור הצעיר הגדל חסר היה דוגמת הגשמה והיה חי רק על השמועה מפי הח"ח שחזרו בהזדמנויות שונות מההכשרה לבתיהם. לכן נודע ערך כה רב לעזרה של החברים המבוגרים. ולשבחם של החברים האלה ייאמר: הם גילו מסירות בלתי רגילה לדור הצעיר. יש ומנין קטן של חברים, שהכנסתם היתה זעומה ביותר, היו עושים מאמצים גדולים לשכור מועדון לחבריהם הצעירים. ספק אם היה עוד מקום כקארפאטורוס בו היתה חזקה הכרתם האישית והקולקטיבית של החברים הבוגרים בצורך בתנועת נוער של „החלוץ". לעתים קרובות אפשר היה לשמוע מפי חברים רבים: אם לא זכיתי אני להתחנך בתנועת נוער, יזכו לפחות לכך אחי ואחיותי הקטנים. הכרה זו באה לא במעט כתגובה על עמדת „השומר הצעיר" שהתבדל בהכשרתו מה„סתם חלוצים". חברים קיבלו את עמדת חברי „השומר הצעיר" כאילו אין זה לכבודם להיות בצוותא עם החלוצים הפשוטים, ולכן השתדלו ליצור תנועת נוער משלהם שהיא תנהג אחרת.

הדאגה ל„החלוץ הצעיר" לא פסקה גם עם צאת החבר להכשרה. בביקורי בפלוגות ההכשרה היתה תמיד השאלה הראשונה שנשאלתי: מה ב„החלוץ הצעיר"? החברים לא הסתפקו באינפורמציה. באחד הביקורים בפלוגה בבוהאֶמיה, שמצבה הכלכלי היה קשה במיוחד, שוחחנו על תיקון המצב. החברים הגישו תכנית לסעיפי הוצאה משוריינים שאין לגרוע מהם, וביניהם הקצבה חדשית ל„החלוץ הצעיר". שאלתי: מי אמר לכם להקציב את ההקצבה הזאת? התשובה היתה קצרה: „אנו החלטנו". תשובה זאת קיבלתי בכל הפלוגות והם שמרו מאד על מילוי החלטתם. התברר שבאחד הכינוסים של פלוגות ההכשרה, החליטו החברים בינם לבין עצמם על ההקצבה הזאת, בלי שהעלו את השאלה בסדר־יומו של הכינוס ומבלי שהתיעצו על כך עם חברי המרכז והשליחים. מסירות זאת של החברים היא שאיפשרה לא במעט את פעולת „החלוץ הצעיר". אמנם ידעו החברים את אשר הם עושים. באו ימי שפל לתנועת „החלוץ" בקארפאטורוס, והגרעין שנזרע ב„החלוץ הצעיר" נתן פרי שהציל את „החלוץ" כולו. בוגרי „החלוץ הצעיר" שהצטרפו ל„החלוץ", העלוהו ושינו את פרצופו והכניסו בו רוח חדשה.

כאמור, הורתו ולידתו של „החלוץ הצעיר" היתה בקארפאטורוס ולא חרג מגבולותיה. בצ'יכוסלובאקיה היתה בכלל חלוקה גיאוגראפית בין הסתדרויות הנוער החלוצי. בבוהאֶמיה ובמוראביה — „תכלת לבן"; בסלובאקיה — „השומר הצעיר"; בקארפאטורוס — „החלוץ הצעיר" ו„השומר הצעיר". אבל „החלוץ הצעיר" שלח שלוחותיו למרחקים. במאֶהריש־אוסטראו ובברין, שני המרכזים החשובים ביותר של יהדות צ'יכוסלובאקיה, התרכזו קבוצות „החלוץ הצעיר" מקארפאטורוס. במאֶהריש־אוסטראו עבדו ב„מפעלי ויטקוביץ" הידועים, ובברין — כשוליות בבתי מלאכה וחרושת שונים. לקבוצות אלה של „החלוץ הצעיר" הצטרף גם נוער לומד, ביחוד מהגימנסיה העברית, שבא לברין ולמאֶהריש־אוסטראו להמשיך בלימודיהם, ושם עשו עבודה אינטנסיבית בין חברי „החלוץ הצעיר". לא רבים היו. אך פעולתם היתה חשובה. המוצא המשותף והנכר מסביב הגבירו את האחווה. השפעתם על הנוער המקומי היתה לא־קטנה. במאֶהריש־אוסטראו היוו קבוצה עצמאית בתוך „תכלת לבן"; בברין היוו אירגון מיוחד בשם „החלוץ הצעיר", אבל השפעתם גם פה וגם שם היתה רבה. עצם קיומה של קבוצה מאורגנת של „החלוץ הצעיר", כולם נוער עובד המתכשר ומתחנך לקראת עליה לארץ־ישראל, השפיע השפעה מרובה על צעירי „תכלת לבן" שדבר ההגשמה העצמית היה בשביל רבים מהם יותר ענין של הכרה פרינציפיונית מאשר צו חיים. קבוצה קטנה של „החלוץ הצעיר" שקיבלה הכשרה בנאכוד — קהילה יהודית עתיקה על גבול מוראביה ובוהאֶמיה — השפעתה היתה ניכרת על כל הקהילה היהודית שגילתה הרבה ענין ודאגה לה.

לקבוצת הכשרה ממש משלו זכה „החלוץ הצעיר" רק ב־1937, בכפר ק' בילאני שליד ז'ילינה. הקבוצה היתה מורכבת ברובה מחברות צעירות. היתה זאת פינת חמד בה שלטה אוירה שלא היתה מצויה כמותה בפלוגות אחרות. בית האיכרים הגדול — גגו אמנם דלף בימות הגשמים, ובחורף היו הקירות מכוסים שכבת קרח ממש, אבל סדר, אהבה ויופי שררו בכל פינה. הצעירות עיבדו גן־ירק ולא היה גבול למסירות שגילו בעבודה.

בריחוק כמה קילומטרים מהמקום — בז'ילינה — נמצא קיבוץ־הכשרה מורכב מאנשי „תכלת־לבן" וסתם־חלוצים. בקיבוצי ההכשרה של הגוש הכללי חיו בכפיפה אחת אנשי „תכלת־לבן" מהמערב ו„סתם חלוצים" מקארפאטורוס. שני הצדדים הכירו בחשיבות העקרונית והמעשית של החיים בצוותא, אבל לא שררה הרמוניה מלאה ביניהם. רב מדי היה המרחק בין שני החלקים. ובכל זאת לא רצו להיפרד. אלה ואלה הכירו שיש ערך רב לחיי ההכשרה המשותפים ואין לוותר עליהם, על אף הקשיים. היתה

התחבטות תמידית כיצד לקרב לבבות לא רק בגישה העקרונית אלא גם בפגישה האישית היום־יומית, בעבודה ובח״י החברה.

שתי הפלוגות האלו לא האריכו ימים. קודם נתבטלה פלוגת ז׳ילינה ולאחריה גם ק׳ בילנאי. בשנת 1937—1938 רוכזו בפלוגת ההכשרה בטאַפּליץ־שאָנאו חברים מ„תכלת־לבן", סתם חלוצים וחניכי „החלוץ הצעיר". אף שתיים־שלוש חברות מהנוער הציוני בקארפאטורוס — תנועה קטנה מאוד מחוסרת השפעה — היו שם. ועל אף הגיוון הרב של החומר האנושי (נוסף על ההבדלים בגיל) שררו בפלוגה הזאת יחסים למופת. נעשתה פעולה תרבותית ראויה לשמה. כל סיגנון החיים היה כאן יפה יותר מאשר בפלוגות אחרות. החברה היתה מלוכדת. אנשי „החלוץ הצעיר" שימשו גשר בין המערב והמזרח, בין ה„סתם־חלוץ" ובין יוצאי תנועות הנוער. גם פלוגת פילזן הצטיינה ביחסיה הנאים.

ביהדות צ׳יכוסלובאקיה היתה זאת שאלה נכבדה. אילו הצליחו לנטות גשר בין המערב והמזרח היה דבר זה משנה את כל פני היהדות כאן. הדבר לא עלה בידי שום תנועה בצ׳יכוסלובאקיה. אף „החלוץ" ראה ברכה מעטה במאמצו ל„מזג גלויות"; הצלחתו היתה יותר תנועתית־אורגאניזאציונית מאשר חברתית־אישית. „החלוץ הצעיר" ביקש למן צעדיו הראשונים לשנות פני הדברים ועמלו לא היה לשוא. הוא עשוי היה לשמש מלט טוב לליכוד החלקים השונים מהמזרח ומהמערב, אולם פלישת היטלר לסודאֶטים שמה קץ להתחלה יפה זאת. פלוגות ההכשרה שהיו בסודאֶטים, וביניהם זו שבטאַפּליץ־שאָנאו, התחסלו תוך שעות מעטות. לא ארכו הימים ובפקודת היטלר פורקה

פלוגת־הכשרה של „החלוץ" בפילזן, 1934

הריפובליקה הצ׳יכוסלובאקית. קארפאטורוס הוכרזה קודם כמדינה עצמאית ואחר כך סופחה להונגריה, והקשרים שהתהוו במשך שתי עשרות שנים בין קארפאטורוס ובוהאֶ־מיה ומוראביה נפסקו לגמרי. אבל לא נפסקו קשרי הפעולה והגורל בין חניכי „החלוץ הצעיר" מקארפאטורוס לבין חברי „תכלת לבן" ו„החלוץ". חברים מקארפאטורוס נשארו בפראג, מהם היו גם אנשים מרכזיים שנשאו בעול הפעולה בתנאי הכיבוש הנאצי. הם גם הגיעו להונגריה ונשאו בעולה של התנועה החלוצית. העמל לא היה איפוא לשוא. הגרעין שנזרע עשה פרי הילולים.

„החלוץ הצעיר"

מאת מנחם אורן

ואָרכובינה! — לא רוח נדיבה הביאה את זרע התנועה הלום. רוח טובה לא חדרה מעולם למאפליית ההרים. יתומה הסביבה, וברכה לא נאצלה לה. רבות דיברו ב„יתומה" זו חברות ומוסדות ואישים. יק״א חילקה פרות, ג׳וינט — קיצבה, ונשי פראג שיגרו בגדים ישנים. צצו משפחות גבאים ו„נאמנים" בכל כפר, ולעומתן — משפחות יריבות, ומאה ועשרים אלף יהודי קארפאטורוס עיניהם נשואות לישועה.

לא במקרה נתגלה ל„החלוץ הצעיר" חבל ארץ זה. ביקש „החלוץ הצעיר" קרקע לגידולו ומצא את קארפא־טורוס. התנועה השתערה על שלוש „שכבותיה" — „החלוץ הצעיר", „החלוץ" ו„העובד" — וטילטלה וניערה את היהדות הזאת עד היסוד, והדגל היה בידי „החלוץ הצעיר".

נחותת־דרגה היתה העבודה בעיני יהודי קארפאטורוס, קללה ראו בה, אך „החלוץ הצעיר" הדליק בהם אור חזון. העבודה היא שהבטיחה עתיד, סללה דרך. „החלוץ הצעיר" הבקיע את הדרך ל„בתי־השוליות"* במערב, ובעקבותיו

* בערים הגדולות שבצ׳יכיה ובמוראביה היו קיימים על יד הקהילות בתי־דירה („לאֶרלינגס־היים") בשביל נערים שלמדו מקצוע.

נהרו המוני בני נוער. נעצרו נערים במסעם בסלובאקיה, נעצו קנה בעבודה ומשכו רבים אחריהם. וכן היו גם ערי קארפאטורוס עצמן מרכזי משיכה לעבודה בשביל הנוער מן ההרים. „מיר ארבעטן, מיר ארבעטן, מיר ארבעטן מיט כוח" — נישא השיר מאַפסיים וסמל „החלוץ הצעיר" ושבעת כוכביו הגיהו אפילת סדנאות בכפרים, זרעו אורה של ארץ־ישראל.

ידענו כי צניפה זו מן הדין שתצנוף הכל, אפילו „תינוקות בעריסותיהם" וכי יש ליצור כלים, אשר יכילו את כל השפע, כי הכל חייבים בארץ ישראל, וארץ ישראל חייבת לכולם. פיעמה ב„החלוץ הצעיר" האמונה בכוח הרבים, בכוח כולם — ובחוש ראינו את כולם.

את המכשול הקשה ביותר בפעולתנו ראינו בבורותו הגמורה של הנוער, ומכאן הסתמן תפקיד־היסוד של הסניף: להקנות השכלה. „החלוץ הצעיר" עורר את הצמאון לדעת והושיב רבים־רבים על ספסל הלימודים — בסניף. על

מועצת „החלוץ הצעיר" בקארפאטורוס

ידינו נתגלגלה הזכות להביא את הספר הטוב ביידיש לקארפאטורוס העממית, שהיתה מוצפה „ספרות" מסוגו של שמ"ר, אשר „ספרנים" נודדים היו משאילים אותה בפרוטה. בעזרתה של היידיש חתרנו להנחיל ערכים, להרחיב מושגים ולהעלות את הביטוי במחוז דל זה. עממיותה של קארפאטורוס פילסה לה נתיב בשירה, בניגון ובריקוד, ותנועתנו היא שעוררה אותם לחיים ולהכרת ערכם ויופיים. אולם בהכרתה ובהווי שלה היתה התנועה חלוצית, ארץ־ישראלית, משאת־הנפש היתה עברית.

חדשה היתה התנועה ועמדה בסתירה גמורה למסורת הכלל של הציבוריות בקארפאטורוס. מן החוץ בא „החלוץ הצעיר", אולם מצא את הנימה הטמירה בנפש הנוער והוכר מיד כעצם מעצמיו. לא היה כל חַיִץ בין התנועה למאוויי הנוער השואף, אולם חסרה מסורת של פעולה וחסר בית־הספר וחסר החבר הקשיש במקומות. על כן יכולנו להתרכז רק במספר סניפים מצומצם, אם כי נהרו אחרינו מכל קצווי קארפאטורוס. על כן הרבינו במחנות, מושבות וסמינריונים, שלכולם — ואף לפגישות של שניים־שלושה ימים — היה אופי של לימוד והם משכו רבים־רבים ממקומות מרוחקים ביותר. מפגישה לפגישה חָוו החברים האלה וחבריהם במקומות את כיסופי התנועה, וביקורו של שליח היה ל„מאורע" וריכז את כולם.

„החלוץ הצעיר" בקארפאטורוס טעם טעם בראשית של תנועה מהפכנית־יוצרת, הכובשת לעצמה את יסודותיה תוך הגשמת דרכה. „החלוץ הצעיר" עורר את הכרתו העצמית של הנוער העובד והיה הראשון שהעלה ברמה את הדגל האדום בכפר היהודי בקארפאטורוס. הנערים והנערות העובדים הביאו את פרוטות יגיעם תרומה לתנועה, אולם העובדה שלא יכלו להשתתף בפעולות שהסניף קיים אותן, בשל יום־העבודה הממושך של שתים־עשרה שעה, הגבירה את מסירותם ודחפה לעשיה. לא היתה כאן קלות־דעת הרפתקנית. „החלוץ הצעיר" נהפך לגרעין הפעולה המקצועית של הנוער העובד וללוחם להגשמת התקנות שנקבעו בחוקת הריפובליקה, אך לא הגיעו לאֵזור „הקולוניאלי" שלה.

בזרמה הגורף הכל, הרסה תנועתנו מושגים של יחוס ושפל וטבעה דפוסים דימוקראטיים. הפגישה לא נתקלה בהבדלים חמורים, מאחר שרמת השכלתם של כולם היתה ירודה, וגם מבחינה חמרית לא בלט ההבדל במיוחד. לזכות העליה, לעבודה ולדעת נשאו כולם עיניהם.

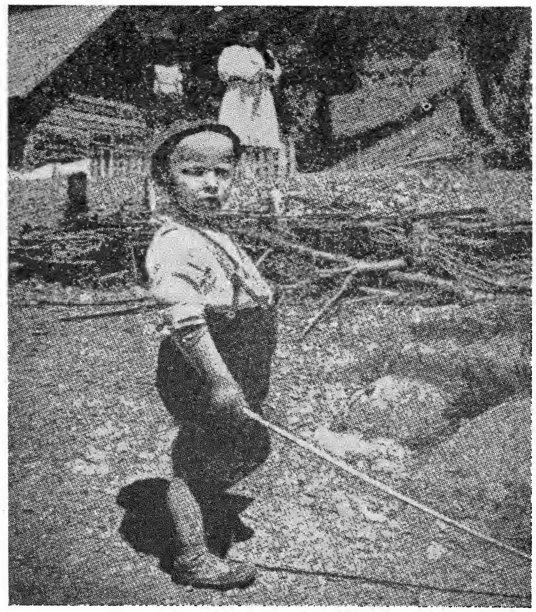
„החלוץ הצעיר" נתן בית לנוער חשוך־בית, נטע אחווה בישימון הכפרים, העלה שמש חום במאפליית הרים ועורר משאת־נפש — ע ל י ה.

במחוז הקארפאטים

מאת מנחם אורן

שליח בא אל הכפר

האוטובוס מתקרב לכפר וזה שעה אנו נוסעים ברמה הדלה של הוואַרכובינה. אוירה של אבלות נסוכה מסביב, גלמודים עומדים העצים במטר, חלקות שדה סחופות מזקרות גבעולים מדולדלים של תפוחי־אדמה. הגשם, אשר

בן־כפר „מועמד" ל„החלוץ הצעיר"

בעמק ה„הונגרי" הוא מרנין ומצהיל את הכרמים, יורד כאן בלי הרף, והזרמים העכורים הבאים מאזור יערות הקארפאטים, שוטפים את האדמה הדלה.

היום נוטה לערוב. עדר מתנהל לאָה ואדיש, לאחר מרעה־יומו שלא השׂביעו. עשרות פרות כחושות וקטנית בוססות בבוץ, ועזים מתלבטות ביניהן. אחרי העדר הולך ילד, הנראה כבן שמונה, והוא בוודאי בן אחת־עשרה או שתים עשׂרה, שכותונת בד קרועה לגופו הערום, ורגליו יחפות. מגבעת־אבא שחורה על ראשו. שתי פיאותיו נוטפות מים על לחייו הקטנות, ושתי עיניים יהודיות יוקדות־יוקדות. עליו להחזיר לכל ביקתה את בהמתה.

והנה הגיע האוטובוס עד בית־המרזח היהודי. פה התחנה, פה מרכז החיים, פה מתגודד הנוער, חבורות חבורות, בשלוליות המים. בחורים עם בחורות. ביום הם מוציאים זמנם בעבודה בשדה, במלאכה, בלימוד כלשהו, במסחר, בבטלה. עתה הם פה לפני בית־המרזח. החוצה! האוטובוס מביא בשורות...

והאוטובוס הביא את שליח „החלוץ" ו„החלוץ־הצעיר".

עגלון

יום 7 במארס, יום הולדת הנשיא מאסאריק, נחוג בכל רחבי המדינה. איש התנועה — העושה כאן למען מפעל הקרן־הקיימת — נשלח להשתתף בחגיגה בכפר־הגבול. מכרות המלח ותחנת המכס משכו לשם מתישבים צ׳יכים, ויהודים רבים. בחג הולדת הנשיא שובתים הטלפון, הדואר ושירותי המוניות. גם העגלונים נשארו היום בבתיהם. השלג כבר הפשיר, גשם דק וקר ירד בלי הפוגות, וכיכר התחנה היתה עזובה וריקה. השליח הביט על סביבותיו, הבחין בכירכרה בודדה ההולכת ומתרחקת ומיד התחיל לרוץ אחריה. העגלון נעצר וחיכה. האיש הצעיר נרגע ובצעדים מאוששים עשה דרכו אל הכירכרה. אך פתאום אחזו פיק ברכיים: הוא הכיר את העגלון; הרי זהו ל י י ב, הוא ולא אחר. חודש לפני־כן נערך כינוס אזורי גדול בישוב זה, ויישר מן הכינוס — בתוך המערבולת שהסעירה את הכפר כולו, מזקן ועד נער — נשלחה רבקה בתו לקיבוץ־ההכשרה שבמערב המדינה. לאב נודע הדבר למחרת היום. „מוראות" הקיבוץ והמערב בכללותו, שצייר לו דמיונו, ירדו עליו כחתף, ואחזו זעם ויאוש נשבע שיהרוג את השליח. והריהו יושב עתה על הדוכן, ואין לסגת. ברגליים רועדות קרב הבחור ובא עד הכירכרה, ולייב מקבלו במאור פנים, עוזר לו לטפס ולעלות ומפנה לו מקום לידו. עתה לפניהם נסיעה לא־קצרה. היהודי הענק, שזקנו צהוב, אומר הכרת ערך עצמו; הוא יושב בטח על דוכנו כאיכר

פלוגת הכשרה של „החלוץ" בצנאים, 1934

על אדמתו — זהו עגלון מעגלוני קארפאטורוס. ללא שהיות הוא פותח בשיחה. קולו הרונן מעורר ומעודד. הוא מלא שאלות והערות, כנער צמא־דעת. הוא שואל על התכונה לרגל יום־הולדתו של הנשיא, על כינוס

הקהק״ל בכפר ס. על עסקי המדינה והעולם, על האיכרים והיהודים — את הבת הס מלהזכיר. והשליח — לא אחת משיאו יצרו לפתוח בנושא ולהשתחרר מהסיוט, אך לייב מעלה כל פעם נושא חדש והצעיר נמשך אחריו בעל־כרחו ומשיב ומסביר את הדברים אחד לאחד. והנה בתי־הישוב, וכבר עומדת הכירכרה באמצע הכיכר. לייב עוזר לבחור לרדת, ובעיניו צחוק קונדסי; והוא קורץ לו, כלשותף לסוד גדול: „היא כבר כתבה לי״.

מן הסימטה אל אור השמש

שכבת בני הנוער במונקאץ׳ מתגבשת והולכת. בדירת־מרתף, בפרבר חדש, הרחק מעיניהם הבולשות של מעבידים והורים, קושט מועדון „החלוץ־הצעיר״ והוא הומה ככוורת. פה מצאו להם פורקן כוחות ילדות כלואים, יצרים גועשים ושאיפותיו של נוער יהודי עובד המחפש את יעודו. שבת אחר־הצהריים — מבחן חמור ראשון לשחרור מעול בית־ההורים ומושגיו. התנועה חייבה את חבריה להופיע במועדון בשעה אחת אחר־הצהריים. כי בלי הינתקות זו משולחן־השבת, המסמל את הפאטריארכאליות של המשפחה ואת שלטונו של האב; המרתק את הבנים לבית־הדלות, ונוסף אדי אשליה של שלימות יהודית על הוויה של מתיחות ורוגז — בלי הינתקות מהפכנית זו לא תתואר התעוררות הרוח החדשה. אילולא הוקדמה שעת ההתכנסות, היו בהכרח נשארים בתחומי המועדון והויית החדר הצפוף והחלומות היתה נמשכת, אף כי בשינוי סגנון. הוקדמה השעה כדי לאפשר להם לצאת אל מחוץ לעיר, והיציאה הפתיעה, היכתה בעוצם חוויה שלא ידעוה — חוויה של שדה ויער, של הרים וחופש, של מרחב ותרועת דרור קוסמת, קם המגע עם הטבע, התעוררו חושים חדשים. עולם חדש, עולם מלא, מבטיח. והנה קרבה שעת החסד של שקיעת השמש. לראשונה ראוה — מחוץ לסימטה, וגמלה ההחלטה בלב: עוד נחיה גם את זריחת השמש.

על מגרש הכדורגל

שטח אחד היה חפשי ומלהיב, והבנים פרצו אליו גם לפני היות התנועה — זה היה מגרש הכדורגל. מי לא נשטף בבולמוס זה של בעיטות ודהירה ושערים! היו קבוצות שמשלו בכיפה, והיו קבוצות קיקיוניות שנתגבשו ונתפזרו חליפות. לא היה נער שלא חלם כי יסופח באחד הימים לקבוצה, שהיתה בעיניו המעולה בכולן. היתה הקבוצה ההונגרית הידועה שיהודים רבים השתתפו בה, ורוב בני־הנוער היו מחסידיה; והיתה הקבוצה הלאומית היהודית, שגאוות הציונות עליה. והנה יום אחד הופיעה קבוצת נערים במזכירות „החלוץ הצעיר״: משלחת של נציגיה התפרצה פנימה, משולהבת, כשכל יהבם עלינו, ובחוץ חיכו נרגשים ומתוחים — היתר. היו אלה נערים עובדים בני שש־עשרה, שהכרתם היהודים ערערה את זיקתם לקבוצה ההונגרית וגאוותם הפרולטארית לא יכלה להשלים עם האוירה ששררה בקבוצה הלאומית הבעל־ביתית. הם ביקשו את תמיכתנו להקמת קבוצה ספורטיבית של „החלוץ־הצעיר״. אנחנו עודדנו את הקבוצה וסיפרנו לחבריה על „הפועל״ — התנועה לתרבות הגוף של הסתדרות העובדים בארץ. וברבות הימים נעשו בחורים אלה החלק הער והפעיל בסניף.

בחור־ישיבה

שיכורים ממרחב ודרור ונעורים, שואבים עידוד מקצב הצעידה — בשלשות — ומן השירה העליזה, חזרו החלוצים הצעירים מפעולת השבת. אותה שעה דובבו האמהות באפלולית החדרים, בסימטה, את ה„גאָט פון אברהם״ העצוב־המרגיע; אבל הבנות מיאנו לצאת מהשורה הרוננת, המחממת, הטובה, ולשוב עם חשיכה בדרכים עקלקלות הביתה. המצוקה הגדולה, האלם, הדיכוי, השלטון הפאט־ריארכאלי בעבודה ובבית נראו עכשיו מעבר למיתרס — כאויב. השורה חיזקה, התנועה נראתה ככוח שיש לאל ידה להגן. הידהדה השירה „מיר בויען א צוקונפט א נייע, דאס אלטע טויג ניט מער״. הצועדים לא התפזרו גם כשהגיעו למקום ונשמעה הפקודה: „פטורים״. הם התפרצו למועדון, שקיבל את פניהם בסימטאותיו ובתמונותיו, וכבר סער המעגל.

בשולי הרחוב, מאחור, עקב בערנות אחר השורה הצועדת בחור־ישיבה צעיר בלונדי, בעל גוף חסון, שהיה מכונס בתוך עצמו ונבוך; בגדיו, בגדי הישיבה של הרבי ממונקאץ׳ — קן הקנאות הלוחמת, שהיתה מנופפת בשופר החרמות, והצטיינה בלהט של פעלתנות ציבורית. הבחור ליווה את הצועדים, כשהוא נעצר מדי פעם כמהסס, עד למועדון. מתוך המרתף הגיעו אליו קולות של חדווה והוא השעין את ראשו אל קורות הגדר והקשיב. המדריך, שנרעש מהמחזה, ניגש אליו, והבחור התאזר עוז והציג את עצמו: ישראל, בן עיירה סמוכה, לומד בישיבה, גר בפרבר שמעבר לגשר. וכך נקשרה ביניהם שיחה מלאת ענין. הרחוב היה צדדי, מרוחק וריק מאדם, ואף־על־פי־כן היה בפגישה זו של בחור־הישיבה עם המדריך משום הרפתקה נועזת, אשר התמרדות, המשכיחה כל חשבון, הולידה אותה. המדריך מסר לבחור את כתבתו — ברחוב ראשי בלב העיר היהודית — והמשיך דרכו, והבחור הלך בעקבותיו כמתגנב. צילצול בדלת והוא בפנים. אין לו פנאי; עליו למהר ל„הבדלה״. הוא מקבל חוברת, שאך

זה הגיעה מהארץ (הימים אחרי רצח ארלוזורוב): „חיים ארלוזורוב", בהוצאת המרכז לנוער, והלך. בחמש בבוקר שב הבחור, רענן ומשולהב. הוא „בלע" את הכתוב באותיות העבריות. הוא חש את רוחה של ארץ־ישראל העובדת, רוח התנועה, ההתישבות והמאבק. והוא שב נחפז לדרכו: עליו להגיע לתפילת הבוקר בישיבה. הוא שולף מחיקו מחברת מקופלת כתובה פנים ואחור ומתחיל להמטיר שאלות: חלקן בלועזית, חלקן בעברית מחודשת, מושגים סוציולוגיים, פילוסופיים, אישיים — והכל בבהילות ובחפזה. רק התחיל המדריך להסביר והבחור כבר מעלה ענין חדש. רוחו קצרה. נדמה שהבחור שואל שאלות לצאת ידי חובה, שהרי אינו נותן שהות להסבר של ממש. ואף־על־פי־כן ניגש המדריך אל הכוננית והוציא כרך א' של כתבי ברנר, הסיפור „בחורף", ומסרו לבחור. ולמחרת, בחמש בבוקר, הבחור שוב כאן. עיניו ליאות וזוהרות כאחת. הוא מחזיר את הספר, הוא גמר לקרוא בו ומבקש ספר אחר. המדריך אינו מסתיר את חשדו־תמיהתו. אך מתברר שלא צדק. ישראל קרא כל הלילה. זהו צמאון שאינו יודע רוויה, תאווה שלא־מכאן. והרי שוב המחברת המקופלת — ובה כ־200 מלים, מושגים, עניינים, ערכים — והכל על רגל אחת. אַל היסוס: ההסבר של אתמול נקלט במלואו. הוא חוטף את הכרך השני ונעלם. וכך חוזר הדבר בוקר בוקר.

כעבור ימים לא־רבים התפרץ בוקר אחד הבחור אל חדרו של המדריך וכולו אומר דכאון. בעלת־הדירה לא הירשתה לו לבזבז נפט לקריאה בלילות והוא קרא לאור הנר תחת השמיכה; השמיכה התלקחה ועלתה באש. עתה אין ספק שדבר קריאתו בלילות נודע בישיבה והוא לא יוכל להמשיך עוד בחייו הכפולים. „אין צורך" — היתה התשובה. „תקבל חליפת בגדים, מכתב למרכז, כרטיס־נסיעה; תסתפר ותסע למערב".

כך בא ישראל בברית ההגשמה החלוצית.

בסוד התנועה

לחג הסוכות תוכנן כינוס אזורי באוז'הורוד, מרכז השלטון האדמיניסטראטיבי של קארפאטורוס. הוחלט שבאי הכינוס יבואו אליו ברגל. לשם כך חייבים היו להפסיק את העבודה בערב החג בשעה 1.30 אחר הצהריים. עשרות חברי השיכבה הבינונית והמתבגרת עבדו כשוליות בבתי־מלאכה ובבתי־מסחר. ההחלטה להפסיק את העבודה לא היתה שרירותית. קדם לה מאבק ממושך על זכותו של הנוער העובד לעסוק בפעולה לימודית ותנועתית בערבים, כי רבים מהם רותקו לשולחן־עבודתם עד שעה 10 בערב „כמו בעל־הבית". שבועיים לפני הכינוס הודענו לכל מעביד באופן אישי את החלטת התנועה, וניהלנו את המשא־ומתן על פרטי הביצוע. היינו הראשונים בעיר שהרמנו את קרן הנער העובד והנערה העובדת בחברה. ההעזה המעמדית וההכרה העצמית של חברי התנועה הצעירים הפעילו את החוק, אשר השלטונות ודעת־הקהל התעלמו ממנו — אשר התנועה המקצועית במקום לא התפנתה ללחום על ביצועו.

בסניף שררה התרגשות רבה. המועדון דמה למיפקדה של כוח מהפכני. לאחר שרוב המעבידים קיבלו עליהם — לכאורה — את הדין, הפעילו לחץ אישי על שוליותיהם והתאמצו בפיתויים ובתחבולות שונות לנתק אותם מהתנועה. בשעות־הערב המאוחרות החלו הצעירים באים ממקומות־עבודתם, סעורים ונרגשים, וכל אחד מגולל את פרשת מאבקו; והכל שמחים על כל הישג ומשתתפים בכל צרה, מעודדים ודואגים. ועדיין נותרו אחדים, שמעבידיהם עקשנים ביותר, אשר יש לדאוג לשחרורם.

התכונה לקראת הכינוס רבה: המקהלה, ההופעות, הכתובות; צידה לדרך, אופניים שילוו את המסע כדי להגיש „עזרה ראשונה" וכד'. ההתעוררות גוברת. אחד מכריז, כי יברח מהעבודה, ואחת מספרת שכבר ניסתה דברים אל גבירתה במתפרה, להיוודע אם תסכים לקבל עוד שתי בנות מאלו שתוותרנה על מקום־עבודתן הרע.

המסע היה קשה, כי הצועדים לא הורגלו בהליכה. הרגלים כשלו, היבלות הכאיבו, התרמיל לחץ; והדרך אין לה סוף. אך הצעירים עזרו זה לזה, עודדו איש את רעהו, ורבו מעשי הקונדס, הליצנות והצחוק. השיר לא פסק מפיהם: „סיי אין שטורעם, סיי אין רעגן, גייען חלוצים אויף די וועגן" — והגיעו. במועדון נאספו צעירי העיר והסביבה. המטרה שהושגה השכיחה את התלאות והעייפות, והמעגל סער.

זיאַמה — השליח מן הארץ

הוויית „החלוץ הצעיר" בקארפאטורוס דמתה ל„שטיבל" של חסידים: הוויה גלמית, לא „מאורגנת"; תנועה עממית של הלך־נפש ודבקות. והופעותיו של זיאַמה בכינוסי „החלוץ הצעיר" היתה כהופעת ה„משולח" מארץ־הקודש: עומד כאילו מהצד, אינו מעורב בהמולה, אינו נואם. אך הנה נפתחת קופסת הפלאים — פנס־הקסם — ותמונות קופצות ועולות על הקיר: ארץ־ישראל. התערבותו בדיון מסעיר היתה ברמיזה, במשל. וכאשר נשארו רק בודדים ליד המדורה — היה זיאַמה מספר אפיזודות מחייו, והיה פותח בשיר סיבירי.

סימניה החיצוניים של תרבות מאורגנת: המודעה, ההזמנה, כרטיס המשתתף, סגירת הדלת עם ראשית ההופעה — כל אלה לא היו ידועים בתנועה. וזיאַמה

הקדיש תשומת־לב מרובה להנהגתם, ליצירת התנאים שירבו כבודה של תרבות. בכפר נידח בהרים היה יושב ושוקד על כתיבת המודעה היומית, על התאמת האות,

„החלוץ הצעיר". במרכז (מימין) מנחם אורן (משמאל) — זיאַמה זרחי ז"ל

צורתה וגודלה, על עיטור, על הניסוח והסיגנון, כי האמין גם האמין במסגרת החברתית, בסיגנון העושה את האדם ואת התנועה.

זיאַמה טיפח סמלים וייחס להם חשיבות מרובה. ובני הנוער שהתחשלו בכור חיי העבודה, שהיו נתונים במערכות מקצועיות יום־יומיות, שהתאמצו לשבור צמאונם להשכלה ראשונית בשעות הערב לאחר יום־עבודה מייגע בחוג הלימודי בסניף, נכנעו על אף כל אלה ל„הוויית הסמלים" של זיאַמה. אך מעולם לא השתעבדו לסמלים, שראו בהם רק מסגרת נאה לחיי תנועה, והיו משוחררים לגמרי מאשליות רומאנטיות לגבי חיי העבודה והקיבוץ בארץ. זיאַמה ראה בסמלים הכרח חינוכי. „החולין כשלעצמם צריכים הילה של קדושה", היה אומר. והוא השתדל לטפח מסגרת זו של הווי שבת וחג במסיבות הסניף, בכינוסים ובמושבות.

הוא הביא את שירת־הנוף הארץ־ישראלית, העברית, ועשאה „הימנונים" לעת־מצוא. „ארץ מולדת עודך צעירה" נעשה הימנון של מושבת־קיץ, ומַלבן בני־הנוער, שניצב סביב לתרנים, היה שר ברטט: „קדימה דגל החופש ביד..."

קו של קנאות היה בזיאַמה. בתוך הוויית האידיש ששררה בתנועה, הוויה שהשתדלנו לעדן אותה ולהעשירה באוצרות שירה וסיפור, („החלוץ הצעיר" הוא שדחק את שמ"ר והשונד מקארפאטורוס וטיפח את היחס לספר הטוב, יסד ספריה נודדת באידיש ועודד את הביטוי התרבותי), לא ויתר זיאַמה על קנאותו לשפה העברית. מעולם לא ענה לחבר ביידיש. הוא, שהיה ספוג עממיות יהודית־חסידית ושופע אמרות ופתגמים עסיסיים, לא פנה ולא השיב לאיש בתנועה אלא ב ע ב ר י ת.

הימים היו ימי מאורעות תרצ"ו בארץ, וערכי ה„הגנה" טופחו יפה ב„החלוץ הצעיר". היה זה זיאַמה שצר צורות קונקרטיות ל„הגנה" בחיי התנועה, הביא את אווירת המיבחנים האישיים — ההליכה בלילה, שמירת הסוד, ה„סליקים", העמידה בחקירה — והכל באותה חומרה, המחפה על הרוך הטבעי שלו, והמביאה את החבריה לתחושה הממשית של ארץ־ישראל החלוצית.

„השומר הצעיר"

מאת אברהם בן־דוד

קשה היה להעלות על הדעת, כי בפינה זו יוכל „השומר הצעיר" להכות שורש ולבצר לו מקום בקרב הנוער היהודי. התוכל יהדות זו — השרויה בבערות ונתונה לשלטון הקנאות הדתית, שקשריה עם העולם היהודי־הציוני ועם ארץ־ישראל הם רופפים והנעדרת תנועה מדינית או חברתית כלשהי — לשמש קרקע לפעולתה החינוכית של תנועה כ„השומר הצעיר"? וראה זה פלא, הדבר קם והיה: השומר הצעיר נעשה עובדה ממשית וחינוכית בקרב המוני הנוער בקארפאטורוס בשנים שלפני מלחמת־העולם השניה.

עם הבקיעים הראשונים בחומת היהדות השמרנית שהתהוו כתוצאה מה„טריזים" הציוניים, נגלו סימני התמוטטות ראשונים בשלטונם הבלתי־מוגבל של הרבנים. עד גמר מלחמת־העולם הראשונה היה גם הנוער נאמן למסורת הישנה ותחומי יניקתו הרוחנית בכפר ובעיר הצטמצמו ב„חדר" וב„ישיבה". אחר מלחמת־העולם הראשונה החלו רוחות חדשים נושבים בעיר וכן בבתי־אב אמידים בכפר ובעיירה, וההשכלה הכללית חדרה בצינורות שונים. בראשית שנות העשרים נראו סימנים ראשונים ל„יציאה לתרבות רעה"; אחוז הנוער היהודי

שביקר בבתי־ספר כלליים גדל. חובת הלימוד בבית־הספר שהונהגה בצ׳יכוסלובאקיה החדשה הכבידה עוד יותר על הנלחמים עם פרץ התרבות החילונית וההשכלה הכללית. נוסף על ה„חדר" היה צריך כל ילד יהודי לבקר גם בבית־ספר אוקראיני או צ׳יכי. בליל השפות גדל וההתבוללות ההונגרית בשכבות המעמד הבינוני צומצמה במידת־מה.

חוסר אירגון, כתוצאה מאיסור רבני על כל אירגון חילוני, היה מנת חלקו של הנוער, כשם שחסר הציבור היהודי בכלל. ראשית ההשפעה מבחוץ באה עם צירוף קארפאטורוס לרפובליקה הצ׳יכוסלובאקית. מאז נתבלטו בקרב הנוער סימנים ראשונים של הכרה ושל צורך באירגון עצמי. אירגונים אלה נשאו אופי כללי־צופי וספורטיבי. היתה זו אמנם מהפכה בחיי הנוער היהודי באותה התקופה, אבל השפעתם של אירגונים אלה לא היתה מורגשת, כי הם לא נגעו בבעיות היסוד היהודיות ולא תבעו שינויים מהותיים בחיי היהודים. בצד האירגונים הללו אכלה ההתבוללות ההונגרית בשכבות האינטליגנציה היהודית בכל פה. אינטליגנציה זו הכזיבה ולא היא אשר השמיעה את הקריאה להתארגנות לאומית וליוזמה ציבורית.

ההשפעה הציונית באה מבחוץ עם שובם של החיילים היהודים מהמלחמה ומהשבי ועם הידוק הקשרים האירגוניים עם יתר חלקי היהדות במדינה הצ׳יכוסלובאקית. התנועה הציונית קלעה למטרה בבחרה בדרך של ייסוד בתי־ספר עברים עממיים, והגימנסיה העברית במונקאץ׳ כמה שנים לאחר מכן. חלוצי התנועה הציונית, וביניהם ד"ר קוגל ז"ל, תפשו את הבעיה היהודית בשרשיה העמוקים ביותר בהכירם שנקודת־המוקד והמפתח לפתרון הבעיה החיונית והנוקבת של הדור היהודי הבא היא במתן השכלה חילונית, יהודית וכללית, לנוער היהודי. עם סימון דרך מהפכנית זו נעשה הצעד ההיסטורי והחומה הובקעה.

אירגוני הנוער „קדימה" והקלובים הספורטיביים שהיו קיימים לפני „השומר הצעיר", הלכו בצדי הדרכים, שכן לא היה כל קשר ביניהם לבין הנוער העברי החדש המתחנך בבתי־הספר העברים העממיים.

זהו ההסבר לפלא התפשטותו של „השומר הצעיר" בקארפאטורוס. נסיונות שנעשו על־ידי תנועות שונות מחוץ לכתלי הגימנסיה העברית במונקאץ׳ ולפני התבגרותו של דור התלמידים הראשונים, לא נשאו פרי. התנועה החלוצית הראשונה שעמדה על חשיבותו הציונית המכרעת של המוסד החינוכי העברי בחיי הנוער, היה „השומר הצעיר". הוא כיוון את צעדיו אל תלמידי הגימנסיה, ורעיונותיו החינוכיים והלאומיים מצאו בקרבם קרקע פוריה. ב־1929 יצר „השומר הצעיר" מסלובאקיה את המגע הראשון עם תלמידי הגימנסיה. את הגישושים הראשונים בין תלמידי הכיתות הגבוהות היוו קשרים אישיים ואירגוניים ראשונים, ביקורים הדדיים, השתתפות בכינוסים ובוועידות, ומגע בלתי־אמצעי עם שליחי התנועה

סמינריון־מנהלים ראשון של „השומר הצעיר", מונקאץ׳ 1930

(יחיאל הררי) ועם קן „השומר הצעיר" בקושיצה, שבו היתה מרוכזת קבוצה ניכרת ראשונה של יודעי עברית. כבר באותו קיץ התרכזה קבוצה ראשונה של תלמידים שהטילה על עצמה את התפקיד הראוי להם, בהשתתפם במושבת־קיץ ראשונה אשר מטרתה היתה הנחלת השפה העברית לחניכי תנועות־הנוער החלוציות. מושבה זו היתה משותפת ל„השומר הצעיר" ול„תכלת־לבן" מצ׳יכיה ומהונגריה. תלמידי הגימנסיה היו המורים העברים המקומיים הראשונים והיתה זו השתתפות קולקטיבית ראשונה של נוער יהודי בקארפאטורוס בפעולות ציוניות והתגשמות היעוד הציוני המיוחד של חניכי בתי־הספר העברים.

באותו קיץ 1929 פרצו „מאורעות אב" בארץ, והדם בגולה היה עצום. מאורעות אלה עוררו חרדה רבה בקרב היהדות בקארפאטורוס. זכורני היטב שהידיעות מהארץ גזלו את מנוחתנו, וזו הפעם הראשונה שהערות הציונית המדינית היתה מורגשת גם בין תלמידי הגימנסיה המבוגרים. צמאים היינו לחדשות מן הארץ, בירכנו כל ידיעה שהגיעה אלינו, והחילונו לקרוא את העתונות הארצי־ישראלית היומית. היתה זו הפעם הראשונה, שאנו חברי „השומר הצעיר" הרגשנו את עצמנו כחלק אינטגראלי של הציבור הציוני.

שנת ההתארגנות הראשונית של „השומר הצעיר" בין כתלי הגימנסיה העברית הביאה תוצאות טובות. תוך זמן קצר הקיף „השומר הצעיר" כמעט את כל תלמידי הגימנסיה. תוך שיתוף פעולה מלא עם הנהלת המוסד ומוריו, מילא „השומר הצעיר" את התפקידים הציוניים החינוכיים והמעשיים בין התלמידים. ההנהלה והתלמידים ראו ב„השומר הצעיר" מסגרת פעולה חיונית בעלת ערך חינוכי ציוני ממדרגה ראשונה, המשלימה את תפקידיו

החינוכיים של המוסד. יודגש ויצוין לשבח תפקידו החשוב של ד״ר קוגל ז״ל בראשית ימיו של „השומר הצעיר״, למרות הבדלי הדעות שהתבלטו בין תנועה זו לבין זו שייצג אותה ד״ר קוגל בקארפאטורוס. ד״ר קוגל ידע והבין את נפש הנוער ואת גודל התפקידים הציוניים. הוא ידע, כי רק תנועת נוער כ„השומר הצעיר״ תדע לגשר על פני המרחק הטבעי שבין המוסד והתלמידים. בגישה זו של הבנה והערכה חיובית לפעולות „השומר הצעיר״ בין התלמידים, העניק ד״ר קוגל את כל העזרה הדרושה ועודדו להגביר את פעולת ההסברה. בתקופת זוהר זו של השה״צ בגימנסיה היה ד״ר קוגל גאה על השה״צ והישגיו. השה״צ דיבר אל נפשו של הנוער בגימנסיה וגיבש את הכרתו העצמית לא רק בשטח הבעיות הציוניות והיהודיות, כי אם גם בשטחים כלליים ואחרים. לפני הנוער נפתחו אשנבים חדשים לעולם הגדול של הנוער בכל העולם (התנועה הצופית הכללית, תנועת הנוער הטיפוסית במערב אירופה וכדומה) ולבעיות תנועת הפועלים והסוציאליזם. השה״צ קירב את הנוער לערכים הגדולים של שיחרור מכבלים ומשיגרות, מרד בהווי הישן, טוהר מוסרי — ל ת ר ב ו ת נ ע ו ר י ם בעלת סיגנון חיים חפשי, בניגוד ל„נוער הזהב״ הריקני וחסר האידיאלים שמסביב. שוחררו כוחות וגאה מרץ־נעורים רדום, שזרם קודם לכן באפיקים אחרים. היתה זו מהפכה בחייהם הפנימיים של תלמידי הגימנסיה שהרגישו הרגשת עליה והתעלות. השה״צ מצא דרך עצמית משלו לקשירת קשר בלתי אמצעי וחי עם ארץ־ישראל וגילה לנוער את כל הקסם שבה בשיר, בריקוד, בסיפור ובתמונה הארץ־ישראלית. כל זה היה חלק מהווי במועדון הקן שבבנין הגימנסיה. דרך „השומר הצעיר״ יצרו התלמידים את המגע החי עם ארץ־ישראל העובדת ועם הקיבוץ. תפקיד מכריע בענין זה מלאו שליחי ההסתדרות ו„החלוץ״ ובראשם יהודה ריזניצ׳נקו (כיום — ארז). היתה זו פגישה פוריה בין התלמידים שראו בשליחים את ההתגלמות החיה והממשית של כל חזונם וחלומם, ומצד שני מצאו השליחים שדה פעולה אידיאלי בין התלמידים והבנה רבה לשליחותם ולרעיונות החלוציים.

תקופת הזוהר של השה״צ בגימנסיה הגיעה לקיצה עם התבגרותם של התלמידים והתגבשות הכרתם המדינית. הם ראו את יעודם הציוני בהיקף רחב יותר שחרג מכתלי המוסד. פה התנגשו לראשונה השה״צ וד״ר קוגל ז״ל, שהיתה לו זיקה רעיונית למפלגת הרוב בהסתדרות — למפא״י. הדבר היה ב־1930 כשהתגבשו הניגודים המדיניים בארץ ובמחנה ארץ ישראל העובדת בגולה; השומר הצעיר התפלג בועידתו העולמית בוורוטקי, והשה״צ הרוסי עזב את התנועה.

אנו חברי השה״צ ראינו בהתנגשות זו אסון לתנועה ולגימנסיה. שלילת הזכות מתלמידי הגימנסיה להתארגן בהשה״צ, בין כתלי המוסד, החשיכה את עולמנו. חיש מהר התאוששנו והמסקנה ההגיונית שלנו היתה להוציא מתוק מעז ולצאת לרחוב היהודי במונקאץ׳ ומשם לרחבי קארפאטורוס. במונקאץ׳ התארגן הקן ה„מעורב״: עם נוער עובד ותלמידים מבתי־ספר אחרים. בהפצת רעיון השה״צ בכל שכבות הנוער היהודי ראינו שליחות מיוחדת. נסיונותינו הראשונים במונקאץ׳ הגבירו בתוכנו — תלמידי הגימנסיה — את האמון, כי יש ביכולתנו לצאת לרחבי קארפאטורוס ובשורת השה״צ בפינו. בשלה בנו ההכרה, כי זכותנו וחובתנו, כחלוצי השה״צ בחלק זה של צ׳יכוסלובאקיה, להסתער על הנוער היהודי כולו, בכל עיר

פלוגת הכשרה של „השומר הצעיר״ בפטרז׳אלקה, 1932

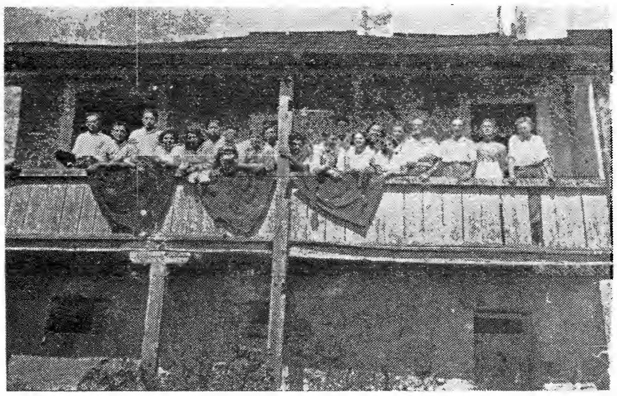
וכפר ובכל מקום בו חיים יהודים. חדורי הכרה זאת, יצאנו תלמידי הגימנסיה ואתנו יחד חברינו מהקן במונקאץ׳ אל רחבי קארפאטורוס ותוך תקופה קצרה קמה רשת קנים בכל הערים, בעיירות ובמקומות בהם חי ריכוז יהודי גדול. מספר החברים הגיע בגליל כולו (שם הגליל היה „הכובש״) למאות רבות. חיש מהר הפכנו להיות החלק הער והפעיל בתוך הנוער היהודי והגוש המאורגן ביותר בהסתדרות הציונית על כל שלוחותיה, (הקק״ל ועוד). כחלק אינטגראלי של „החלוץ״ הכללי בצ׳יכוסלובאקיה, הפכנו להיות נושא טבעי לפעולתו המסועפת, וסניפי „החלוץ״ ראו בקני „השומר הצעיר״ כתובת נאמנה.

מתנועת נוער של תלמידים ומקלוב של הגימנסיה העברית הפכנו במהרה לתנועת הנוער החלוצית הראשונה בקארפאטורוס. בעקבותינו הלכו יתר תנועות הנוער החלוציות („החלוץ הצעיר״ וכו׳) שהקיפו גם הן המוני נערים בלתי מאורגנים. היה זה שדה בור שכל אירגון נוער יכול היה לחרוש בו, ובמידה שהדאגה לעתיד הנוער היתה אמיתית והטיפול נכון, לא בוששו התוצאות לבוא.

סניפי „החלוץ" גדלו והתרבו ומאות חניכיהם נקלטו בהכשרות „החלוץ" ברחבי המדינה. לרבים מהם היתה דרך זו יציאה לעולם הגדול, למרחב היהודי, והיה בזה משום עליה אל שלב גבוה יותר בחייהם האישיים, התרבותיים והחברתיים. חניכי תנועות הנוער יחד עם ה„סתם חלוצים" — כפי שקראנו אז לחלוצים שלא באו מתנועות הנוער — היוו את מפעל ההכשרה, העליה והחלוץ בצ׳יכיה. מפעל זה עמד בראש דאגותיה ופעולותיה של ההסתדרות הציונית. ציוני צ׳יכיה ראו מאז ומתמיד בציונות החלוצית את עיקר פעולתם, והישגי „החלוץ" היו הישגיהם הם.

השומר הצעיר היה הראשון בקארפאטורוס, ובזאת זכותו ההיסטורית הגדולה — שהציג לפני האינטליגנציה היהודית את הברירה: חלוציות, הגשמה עצמית אישית ועליה ארצה, או המשך הדרך המסורתית: רכישת מקצועות חפשיים והתבססות בגולה; והוא שתבע מן האינטליגנציה תשובה אם לדעתה העליה ארצה היא רק דרך לנוער עובד ול„עמך", המשמשת להם מוצא מהמצוקה הכלכלית ומפלט מהבערות התרבותית והחברתית שבסביבתם, או שהוא גם דרך לאינטליגנציה שתהווה חלק מהאבאנגארד הציוני־החלוצי, הדורש התנדבות, מסירות־נפש ונכונות לסלול דרך להמוני העם. „השומר הצעיר" תבע הגשמה עצמית וחלוצית ללא כל היסוס וטישטוש, ובזה רכש את לבבותיהם של מיטב בני הנוער הלומד בגימנסיה העברית ובבתי־ספר תיכוניים אחרים. תלמידי הגימנסיה העברית חברי השה"צ הכריזו על הליכה להכשרה ועל „מרד" נגד האבות. קצתם הפסיקו את לימודיהם קודם הגיעם לבחינות הבגרות, וקצתם גמרו את לימודיהם בגימ־נסיה והלכו או ברחו להכשרה. היה בצעד זה משום מהפכה בחיי האינטליגנציה היהודית, והרוחות ברחוב היהודי, ואפילו ברחוב הציוני, סערו. האהדה להשה"צ לא גדלה בציבור היהודי והציוני. אדרבה, הוכרזה מלחמה על נוער מרדני זה, והחל הויכוח הידוע בדברי ימי הציונות ביתר הארצות, אם תפקידו של הנוער הציוני האינטליגנטי הוא לשמור אמונים לגולה ולהמשיך בעסקנות ציונית ויהודית או לשרוף גשרים ולעלות ארצה. ויכוח זה לא החליש בנו את ההכרה החלוצית, להיפך הוא חיזקה ועם זה הרחיק מאתנו את המהססים ואת חלושי הרצון. נשרו מאתנו רבים וכן טובים, אולם דרך המלך של „השומר הצעיר" נמשכה בנאמנות ורבים נהרו אחרינו.

„השומר הצעיר" בקארפאטורוס, כחלק אינטגראלי ופעיל בתנועת השה"צ בצ׳יכוסלובאקיה, תרם את חלקו בכל שטחי הפעולה, הן בפעולות החינוכיות והן במפעל ההכשרה. הוא השתתף במוסדות המנהלים של התנועה ובעיצוב דמותו החלוצית והעברית של הנוער. חלקו בעליה ובבנין הקיבוצים בארץ גבר והלך. אין לפקפק בעובדה, שהודות להשתייכותו והתמזגותו עם החלק הסלובאקי של

פגישת היסוד של גרעין „השומר הצעיר" — כיום כפר מאסאריק

התנועה התגבשה במהירות יתירה דמותו העברית־היהודית והחלוצית של „השומר הצעיר". היתה פה השפעת גומלין מבורכת שמסורתה היפה נתקיימה בקיבוצים הצ׳יכיים שער־הגולן, כפר־מַסריק, מעגית, מעגן, וכדומה.

„השומר הצעיר" התמיד בפעולתו החינוכית בכל רחבי קארפאטורוס עד לכיבוש ההונגרי. בין יתר תפקידיו הציוניים־חלוציים יש לציין את מאבקו הפעיל עם ההתבוללות ה„אדומה" שהחלה פושה דוקא בתוך האינ־טליגנציה היהודית. כמו כן עמד „השומר הצעיר" בשער נגד השפעתה של תנועת „ביתר" הרביזיוניסטית, שהכריזה מלחמה על הציונות החלוצית הבונה והמתקדמת. יחד עם שאר חלקי תנועת ארץ־ישראל העובדת שמר השה"צ על האופי המתקדם והבונה של הציונות הצ׳יכית.

עם הכיבוש ההונגרי פוזרו כל האירגונים הציוניים ובתוכם גם השה"צ. חברינו היו הראשונים שיצרו מגע עם אירגוני הנוער שבהונגריה. המגע עם השה"צ ההונגרי היה פורה ומפרה באשר השה"צ הצ׳יכוסלובאקי השפיע לא מעט משרשיותו העברית והיהודית על השה"צ ההונגרי.

„השומר הצעיר" בקארפאטורוס הוסיף לקיים את שליחותו הציונית בטפחו את הערכים היהודיים והעבריים גם בקרב הנוער היהודי ההונגרי ובלחמו בשטחיות ובתלישות תפישתם הציונית של אירגוני הנוער שם. בזה באה לידי גילוי אחת השליחויות המיוחדות של השה"צ בקארפאטורוס. השה"צ הלך בראש התנועות החלוציות והיה בין הנושאים בעול של תנועת ארץ ישראל העובדת והציונות המתקדמת. במדינות אליהן טולטלה קארפאטורוס לסירוגין, בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה ובימי

השואה באירופה, היה הוא מראשי הפורצים דרכ״ם ליגאליות ובלתי־ליגאליות לעליה ארצה. הוא כיוון את מיטב הנוער למפעלי הקיבוץ וההסתדרות בארץ. יחד עם שאר התנועות החלוציות עמד בראש אירגוני ההעפלה, ההצלה והמחתרת בסלובאקיה.

תקופת קיומו הקצרה של השה״צ בקארפאטורוס לא הכזיבה: רבים הם חבריו בישובי האירגונים הקיבוצי״ים בארץ ובהסתדרות בעיר ובכפר. החלק המגשים של השה״צ בארץ שמר אמונים לגולה היהודית ממנה יצא והוא נשא באחריות כלפיה בימי השואה. משורותיו יצאו שליחים, בסוף מלחמת העולם השניה ולאחריה, לצ׳יכיה ולהונגריה, אשר הודות לפעולותיהם לוקטו השרידים מן היהדות המושמדת שהיו מפוזרים על פני מחנות ההשמדה בגרמניה, אוסטריה והונגריה, ומהם הועלו לארץ מאות רבות. שליחים פורצים אלה הביאו את בשורת ארץ־ישראל וההצלה לשרידי התופת, ובפעולות הצלה ועזרה אלו, אשר התנועה ושליחיה הגישו לפליטי החרב מקארפאטורוס שהתגלגלו על פני כל המחנות באירופה, היה משום גמול עילאי לכל המפעל החינוכי שהקים השה״צ במשך עשר שנות קיומו בקארפאטורוס.

היתה זו שרשרת אחת של חלומות ומעשים, אשר ראשיתם בגימנסיה העברית והמשכם במפעלי „השומר הצעיר" בגולה ובארץ, תוך רציפות, אחריות והשפעת גומלין פורה ומפרה.

בימים ההם

מאת ישראל שדה

...היה זה, כמדומה, ב־1930. חוזר בן כפר מהישיבה ומוצא את כל הכפר כמרקחה. אירגון ציוני נוסד במקום. כ־15 צעירים מבני המקום הצטרפו אליו. הרב ר׳ יואל טיטלבאום מפרסם איסור חמור על הציונות, ובבית־הכנסת רבה המהומה. הויכוח הוא בין מספר מצדדים לבין רוב שולל, והויכוח כולו מתובל בפסוקים מן התורה ומימרות חז״ל, אשר באמיתותם ובקדושתם אין להטיל ספק. מצד אחד טוענים למצוות ישוב ארץ־ישראל שהיא הגדולה במצוות, שכן כל הדר בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן עולם הבא, ולעומתם טוענים: אסור לדחוק את הקץ!

„בני עקיבא" באוז׳הורוד, תרצ״ה

„בעתה אחישנה" כתוב, ושבתי צבי ימ"ש יוכיח. הוא רצה לדחוק את הקץ וסופו יצא מכלל ישראל... מלחמת האבות והבנים הסתיימה לפי שעה בתבוסת הבנים. האיסור של הרב פעל את פעולתו. אך לא לעולם חוסן, עוד מעט תפגע „הרעה" הזאת בבבת העין — בבחורי הישיבה עצמם...

סגור ומסוגר הוא המקום הזה בפני כל „רוח רעה" הנושבת מן החוץ. פה עוסקים בלימוד הגמרא ומפרשיה. ובכל זאת הכינה הישיבה קאדרים לכל אגפי התנועה הציונית, למן הימין ועד השמאל הקיצוני. כי גם בין החומות הללו עוף השמים הוליך את הקול; פה החביא בחור עתון עברי מתחת למזרן, ושם קורא אחד הבחורים לחברו מפרי עטו: „מחזה" שבו כבר בא לידי ביטוי ויכוח בין החדש והישן, או מאמר העוסק בבעיה איך לנסוך את היין הישן לתוך קנקנים חדשים... ואפילו נולדה תכנית לאיחודם של כל הזרמים הקיימים ביהדות לברית אחת אשר תמזג לאום, דת ומעמד... גם הימנון כבר חובר ל„תנועה" חדשה זו. כל זה נעשה בהסתר ובחדרי חדרים, או אפילו בבית־המדרש בין סוגיה לסוגיה.

הצטרפותו של חניך הישיבה אל התנועה הציונית, וביחוד אל התנועה המגשימה, היתה כרוכה במשבר נפשי חריף; בלילות נדודי שינה תוך תהיה על „ראשית" ועל „אחרית", ואפילו — על תכלית הבריאה. לא פחות מזה הטרידה השאלה „האמנם זהו הפתרון?" והחשבון היה נוקב, והוא נעשה ביחידות הן מחשש עינא בישא והן מפחד מפני הרהורי מינות אשר ליבא לפומי לא גלי. הישיבה לימדה לא לקבל את הדברים כפי שהם נשמעים; צריך לבקש את ה„תוך" בכל דבר, ואין להלך בעולמו של הקדוש ברוך הוא כסומא בארובה. החוק הבלתי כתוב בישיבה הוא: „דע את עצמך". מכאן הלבטים בחיפוש דרך ובחינת הדרך...

בינתיים מתרחש בעולם הגדול משהו מחריד: היטלר עולה לשלטון; פליטי ישראל מגיעים גם לסביבותינו והם מספרים... והסיפורים מזעזעים, מוציאים את בחור הישיבה מעולמו. יש לעשות משהו, יש למרוד, אבל איך עושים זאת? השפעת הסביבה היא עמוקה. הקשר למשפחה הדוק יותר משנראה לעין. הצטרפות לציונות ובפרט ל„החלוץ" „הכופר בעיקר" מוכרח להביא לידי קרע עם משפחתך אשר אהבת, אשר בחיקה גדלת ואשר במשך שנים היית חלק בלתי נפרד ממנה. ההצטרפות ל„החלוץ" פירושה להנחית מכה לאם אלמנה שחשכה אוכל מפיה כדי להחזיק בישיבות, ודווקא מפורסמות; את כל תקוותיה בזה ובבא היא שמה בבנה יחידה זה; את כל שכרה לעמלה ולקרבנותיה ראתה במכתב שהיה כותב לה הבן מן הישיבה על טהרת לשון הקודש, ועם המכתב הזה היתה הולכת אל שכן תלמיד־חכם שיקרא אותו ויתרגמו לה. ומה רב היה האושר לשמוע מפי השכן כי אמנם „לשון" יפה לו לבן שלה! ופתאום אסון אשר כזה... אך בינתיים קורה דבר המחיש את ההחלטה: פגישה עם בן הכפר שחזר מן ההכשרה ומתכונן לעליה; סיפורים מההווי

פלוגת „תורה ועבודה" במונקאץ'

של ההכשרה, החתירה לשיוויון אמיתי, סוציאליזם המתגשם בימינו, צורת חיים הפותרת את „כל השאלות", וכל זה בארץ ישראל, במולדת העתיקה שבה חיו מלכי ישראל ונביאי ישראל... לעומת חזון נשגב זה נמוגים ההיסוסים והספיקות כעשן מפני רוח, והצעד המכריע — ההודעה למשפחה — נעשה. והנה מתאספת כל המשפחה, ויכוח מתגלע לאורך כל החזית.

מכל הנימוקים נגד עלייתי אזכור אחד, מפי אחד הדודים, שהיה בערך בזה הלשון: „ראה, טרם הספקת להניח אף לבנה אחת בארץ־ישראל ואת פיאותיך כבר גזזת! ואתה רוצה לומר לי שאתה ושכמותך יביאו לנו את הגאולה?! ייתי ולא אחמיניה!" הדרכים נפרדו, הקרע היה שלם. קרע כזה אינו מתאחה, אינו יכול להתאחות. היהדות החרדית באמת — וכזאת היה רוב מנינה של היהדות בסביבותינו — לא יכלה להתפשר בנקודה זו שראתה בה שורש קיומו של העם. הויכוח לא הסתיים, לא זכינו לסיימו. סיים אותו הצורר במחנות ההשמדה. אלה שזכו להישאר בחיים ולהגיע אלינו מסרו שאכן הרבה אמהות במחנות ההשמדה התנחמו בזאת: „יש לי ברוך השם בן בארץ־ישראל, אליו הצורר לא יגיע". כל זה בא במאוחר, במאוחר מאד. אך בשעת מעשה היה הקרע שלם ואכזרי. אכן היו גם שילומים: המחנה שאליו הצטרפת הולך וגדל, המשפחה החדשה מקימה תאים חדשים, קיבוצי הכשרה הולכים וקמים, תנועות הנוער החלוציות מרחיבות את מסגרותיהן, קמה תנועת נוער „היורדת אל העם" והיא תנועת „החלוץ הצעיר", תנועה עממית רחבה שאינה בודקת בציציותיו של החניך וכל אחד יכול למצוא בה את מקומו; ובראשה — אדם מופלא ששמו נישא בפי כל, מורה בגימנסיה העברית, בעל תואר אקדמי, העושה ימים כלילות ללמד את הנערים הללו אשר לא תואר ולא הדר להם בכתלי המועדון אשר לנוער הזה. לב אחד לכל באיו. ולמועדון זה, השוכן במרתף, נכנס כמתגנב בחור ישיבה על תלבשתו ופיאותיו ושר יחד עם חבריו שירי חלוצים. הבחור זוכה לתשומת־לבו של המורה הפלאי, והוא מתחיל לטפל בו, לתת לו ספר עברי לקריאה. במקרה או שלא במקרה זהו „בחורף" לי. ח. ברנר. הבחור משתתף בחוג מצומצם בו לומדים את כתבי ב. ברוכוב, והשפה היא חדשה לו שטרם הסכין לשמוע אותה. הדבר נוסך בו הרגשה נפלאה של רוכש דעת המכשירה אותו להבין את סוד קיום העם ועתידו. גם בתורה הזאת עליו לאמץ את מוחו, אשר שנים לוטש בסוגיות הגמרא שלמד, לא כדי לעשותה קרדום לחפור בה אלא כדי להשכיל ולהבין. והשמחה לכל ידיעה נוספת היא אמיתית כמו אז, בשעת החזרות על הסוגיות בלילות החורף הארוכים...

...מכאן ואילך אין עוד מקום ל„מאין באת?" הנך בן לאותו שבט אשר זכה להשתזר בתוך רקמת התחיה של העם כולו. אך, אבוי, רק שרידים מאותו שבט הגיעו לכאן...

קבוצת משתתפים בכינוס „בני עקיבא", 1932

עם התיצבות התנועה

מאת שלמה (זיאַמה) זרחי ז״ל*

...הסמינר הגדול דאשתקד לא הביא את המקווה — השכלה נתן בשפע, אבל פעילים אחראיים לא טיפה.

בינתיים התקדם תהליך ההתפוררות, והחלשים עזבו, וניטהרה האוירה, ונשאר החומר היציב ביותר, זה המקבל את החיים ברצינות. אם זהו גם החומר החלוצי ביותר — העליה החלוצית מכאן צריכה להוכיח. ועדיין לא הוכיחה.

ביקרתי עכשיו בכמה עיירות וכפרים ותהיתי על מהות ה„ווזוראשצ׳אַנאָץ״** וסביבתו. לא דומה לאשתקד. אז מחאו לו כף, כיום לועגים לו: אהה, הוציאוך מהתנועה! והנה כמה מהם מבקשים לחזור ומתדפקים על הדלתות.

נחמה פורתא: בקארפאטורוס זו (וודאי גם בסלובאקיה, ניתן לשער), אחרי שעברו את כל האָפנות של העונה: סגדו לז׳בוטינסקי, התמוגגו למפעלי החלוצים בעמק, קשרו תקוות עם בירוביג׳אן, והתפללו בבית־מדרשו של הרבי — אחרי כל הזרמים ועבודת־האלילים השונים מתחילים לחזור אלינו לאט, כאילו בביישנות. קמים מחדש גרעינים של „העובד״, הסתדרויות הנוער, סניפים ל„החלוץ״, ואפילו המפלגה המאוחדת. ואם מועט עדיין כוחנו — הרי בכל זאת אנו הכוח הציבורי היחידי. כי נסתיים הפרק: הישוב עמד במבחן, ובגולה דוויה זו נסגר המעגל. מכאן ואילך — גידול אטי ואורגאני.

*

לפני זמן קצר נתרחש כאן מאורע גדול. הרב המונ־קאצ׳אי הידוע, אדם שנלחם בכל מיני אמצעים, לרבות מלשינות וחרם ועוד, עם הכופרים למיניהם, היינו עם הציוניסטן והמזרחיסטן ו... אגודת ישראל, שבק חיים. היתה הלוויה גדולה, באו אוטובוסים עם חסידים ומעריצים מקארפאטורוס ומסלובאקיה ואפילו מהונגריה. ומיד אחרי מותו — ויש אומרים עוד לפני זה — פרצה מחלוקת חריפה בין אנשיו בקשר ל„בחירות״ לכסא הרבנות, והעיר כמרקחה.

ואני הצעיר באלפי יהודה, היתה לי הזכות הגדולה ליהנות מזיו שכינתו בעוד בחייתם חיתו. לפעמים באתי לשולחנו הערוך בערבי שבתות והתענגתי על כבוד תורתו וחזיתי במחזה הנלבב איך חסידים חוטפים בידיהם את שיירי האוכל שלו, והיה זה ראוי לצילום, אם כי כל הענין אינו בגדר של אֶסתאֶטיקה והס מלהזכירו ב„שבוע הבריאות״. ומתורתו כדאי להזכיר כמה אמרות לתפארת, כגון זו, שהתורה עצמה הזהירה וגזרה שלא לעבוד לאותו באלפו״ר (בעל־פעור!!!) ימח שמו. ועוד כתוב במפורש, שלא לנהות: „אחרי לבבכם״ — נאך הערצל, ואחרי עיניכם — נאך קוק... ועוד כתוב בתורתנו הקדושה: „הוי כל צמא לכו למים״, ופירושו בראשי־תיבות: צמא — **צ**יוניסטען, **מ**זרחיסטען, **א**גודיסטען, לכו למים — ווערט דערטרונקען. עד כאן לשונו הקדושה.

בתוך צלמוות זו קמו והיו הרבה נקודות־אור בצורת בתי־ספר עברים ואף גימנסיה עברית, הסתדרויות נוער ואגודות ציוניות. אבל חזקים השרשים רק בין הנוער הרך ואילו המבוגרים כל כך שקועים בטומאת הברחת הגבולות וכל מיני פרנסות מפוקפקות ועלובות, והם כל־כך אפלים ומפגרים, שיש לקונן קינות ירמיהו ממש. דווקא עם אלה היה קל בשנים ההן של ה„פרוספאֶריטי״ הציוני והניפוח אשר ניתן לזה בגולה, וקשה מאוד כיום. והדברים עתיקים. בגולה — כאשר בגולה.

פלוגת הכשרה של „החלוץ״ בבריקס

וכך אנו מונים את הזמן בתוך הסביבה הזאת. לא ברעש המלאכה עכשיו, והרבה הרבה כוחות משקיעים בביקורים בסניפי „החלוץ״ והסתדרויות נוער, בהכנת והגשמת „מושבות״ ובתעמולה בכתב ובעל־פה וב„עיבוד אינדיבידואלי״ וכו׳ עד שזוכים לראות מספר בחורים ובחורות מישראל שהחליטו לעשות את הצעד המהפכני ולעזוב את משפחתם העלובה על־מנת לצאת להכשרה גופנית ותרבותית ממושכת באחת הפלוגות, חבלי יציאת מצרים, קשיים של שחרור עבדים.

---

* שלמה זרחי, משליחי ההסתדרות בצ׳יכוסלובאקיה, שפעל במיוחד בקארפאטורוס. נולד בט״ו באב שנת תרס״ד בדבינסק שבלאטביה. סופרו של „דבר״ בחיפה. נפטר בי״ז בסיון תשט״ו בחיפה. הדברים הם ממכתביו לארץ, משנת 1937.

** ברוסית: החוזר — אלה שעזבו את פלוגות ההכשרה וחזרו לביתם, מחוסר סיכויים לעליה קרובה.

בית״ר

מאת יהודה אודי (וייסברגר)

התנועה הרביזיוניסטית בקארפאטורוס נוסדה בביקורו הראשון של זאב ז׳בוטינסקי במונקאץ׳ בשנת 1927. באותו זמן התלכדו במונקאץ׳ כ־20 צעירים, שהיו מאורגנים קודם־לכן באגודת צופים יהודית „השומר קדימה״, בפלוגה מיוחדת בשם „פלוגת ברית תרומפלדור״ שהיתה גרעין ראשון לתנועת בית״ר במונקאץ׳.

הפלוגה עמדה בקשר הדוק עם נציבות בית״ר בצ׳כוסלובאקיה שסיפקה לה חומר הסברתי על רעיון בית״ר, על השיבה לציונות ממלכתית, הכשרה מקצועית, הכשרה צבאית וכו׳. קבוצות דומות התארגנו אחר כך באוז׳הורוד ובבֶּראֶגסאס. בשנת 1929, בעת ביקורו של נציב בית״ר בצ׳כוסלובאקיה י. גרוס בקארפאטורוס, הן הצהירו על נכונותן להצטרף לתנועת בית״ר העולמית.

אנשי הקבוצות, שחיפשו דרכים חדשות להתחדשות הרעיון הציוני, מצאו כר נרחב לפעולה. חלקים ניכרים מהנוער היהודי — מהאדוקים ועד המתבוללים — מצאו את דרכם אל שורות בית״ר, הודות לפעולות הסברה נרחבת של חברי בית״ר, שהיו תחילה ברובם תלמידי בתי־ספר שונים במונקאץ׳, ובחזרם לעיירותיהם ולכפריהם יסדו קנים חדשים. כבר בשנת 1930 הורגש הצורך לחלק את קארפאטורוס לשלושה גלילים, כדי לייעל את הפעולה האירגונית במקומות. ואמנם לא לשוא היתה הפעולה: זרימת הנוער אל תוך שורותינו לא פסקה משך שנים. חברי מפקדות הגלילים ערכו מסעות הסברה וחדרו אפילו לקטנים שבכפרי קארפאטורוס. מספר החברים גדל. קן בית״ר במונקאץ׳ מנה יותר מ־500 חבר ומספר הקנים בקארפאטורוס כולה הגיע ל־74 עם 2200 חברים.

בהדרכתו של קן בית״ר במונקאץ׳ נפתח בקיץ שנת 1931 מחנה־הקיץ הראשון בפאסיקה שתרם הרבה לליכוד השורות ולביסוסם של הקנים הקיימים. המחנה נתן תנופה חדשה בכיוונים שונים. נוסדו ההכשרות הראשונות ברוז־ויגובו, קוסינו, בוצ׳ו, באקטא, טריבשאני. קן בית״ר במונ־קאץ׳ פעל להפצת תוצרת הארץ (מצות, יין, אתרוגים) והוציא חומר ספרותי כמו ספר שירים, חוברות הסברה וכו׳.

גם ההכשרה הצבאית לא הוזנחה. בשנת 1932 נתקיים קורס סמלים בדראגוב, בפיקודו של מדריך מארץ־ישראל הקצין דוקלר, בו קיבלו הבית״רים אימון צבאי יסודי. הסמלים שחזרו מהקורס לקניהם החדירו את רעיון הלגיון והכוננות הצבאית, דברים שעמדו במרכז הפעולה בכל תקופות התפתחותו של בית״ר.

שנת 1933 עמדה בסימן ביקורו השני של ראש בית״ר זאב ז׳בוטינסקי בקארפאטורוס ובסימן העליה. בתחנת הרכבת של מונקאץ׳ הקבילו את פניו חברי בית״ר, כאלף איש, במַדיהם. הם באו פלוגות פלוגות, מי ברגל ומי ברכב לשמוע את דברי אביהם הרוחני. היה זה חלק ממסעו של זאב ז׳בוטינסקי, בו ניסה לשכנע את בוחרי הקונגרס

קבלת פני ז. ז׳בוטינסקי במונקאץ׳

הציוני להצביע למען ההחלטה על המטרה הציונית הסופית: מדינה עברית.

באותה שנה עלו ראשוני בוגרי ההכשרות לארץ־ישראל, והקשר הישיר עם המציאות הארצישראלית פתח אפקים חדשים לחברי בית״ר שנשארו בגולה. אבל הצימצום בסר־טיפיקאטים שפגע בכל תנועת העליה ובפרט בבית״ר, יצר בעיה חמורה שגרמה למשבר בתנועה. חלק מבוגרי ההכשרות חיפש דרכים להסתנן לשורותיהן של תנועות־נוער אחרות בהיותם סבורים שבדרך זו ישיגו את מטרתם הנכספת: הסרטיפיקאט. הנשירה הזאת גרפה אתה גם אלמנטים לא־חלוציים, וכך נוצר המשבר של שנת 1934 שהיה מלווה חילופי גברי במרכז התנועה. אחרי חיסול המשבר תפסו בית״רי קארפאטורוס מקומות מרכזיים בנציבות בית״ר בצ׳כוסלובאקיה ובראש התנועה הועמד י. גולדשטיין מוינה.

חלק אחר של החלוצים שמע לקריאתו של ז. ז׳בוטינס־קי, ועלה באופן „בלתי חוקי" לארץ־ישראל. באותה שנה הופעל גם השלב השני של התכנית לחינוך צבאי בבית״ר. בקיץ התקיים הקורס למדריכים צבאיים במחנה הומנה בפיקודו של קצין השלטון ירמיהו הלפרין מארץ־ישראל. בית״רים מקארפאטורוס השתתפו בבית־הספר הימי הבית״רי בצ׳יביטאוראקיה.

בשנת 1935 הועברה מחלקת ההכשרה והעליה של בית״ר הצ׳יכוסלובאקי למונקאץ׳, ואני הייתי מנהלה.

הכשרת בית״ר בטאולקפוסטה

המחלקה דאגה לשבע פלוגות הכשרה ולמאות בוגרי ההכשרות ומועמדים לעליה, הטיפול היה קשה מחמת מצבו המיוחד של בית״ר בקבלת סרטיפיקאטים.*

ביקורו השלישי והאחרון של זאב ז׳בוטינסקי עמד בסימן המלחמה בהיטלר והנאציזם הגרמני. בית״ר נרתמה כולה לעבודת החרם על גרמניה. בהתנגשויות בין בית״רים ושוואבים (פולקסדויטשה) בסביבת מונקאץ׳ נפצעו כמה מהם.

אחרי תקופת השפל בשנת 1936 הועמד בראש התנועה בצ׳יכוסלובאקיה מנחם בגין, ואחריו א. גלזר. מאז החלה שוב עלייתו של בית״ר. כל המאמצים התרכזו סביב מטרה אחת: לשבור את ההסגר שמנע את עלייתם של יהודים בכלל ובית״רים בפרט לארץ־ישראל. אחרי כמה כשלונות, וביחוד לאחר סיפוחה של קארפאטורוס להונגריה בשנת 1938, התחילו זורמים מאות בית״רים מקארפאטורוס, בדרכי הבריחה שאורגנה על־ידי קן בית״ר במונקאץ׳, למקומות המיפגש — לברנו ולפראג, ומשם, בשיירות מאורגנות, לארץ־ישראל.

בשנת 1939 ירדה תנועת בית״ר בקארפאטורוס למחתרת: מועדון קן בית״ר במונקאץ׳ נתפס על־ידי השלטונות ההונגריים, ומפקדיו נאסרו. אחרי שחרורם המשיכו פעלם במחתרת והשתתפו באירגון עליה ב׳ דרך בודאפשט, בה עלו שוב מאות בית״רים מקארפאטורוס ארצה. אז הועמדתי בראש תנועת בית״ר בהונגריה.

משנת 1941, כאשר הנוער היהודי גויס למחנות עבודה, פוזר בכל רחבי הונגריה, ולבסוף נשלח לחזיתות לשם השמדה, חדלה תנועת בית״ר להתקיים בקארפאטורוס, ורק בית״רים אחדים ומפקדיהם עשו מאמצים לעמוד בקשר עם המוסדות העולמיים ושמרו על הגחלת. תאים אלה חוללו נפלאות בזמנים הקשים ביותר, בהבריחם — עד שנת 1944 — יהודים מסלובאקיה להונגריה ובהצילם אותם ממוות בטוח. בין מארגני הבריחה הזאת היה גם חבר קן בית״ר במונקאץ׳ יעקב וויס הי״ד, איש אצ״ל, שלאחר עלייתו לארץ הועלה לגרדום על־ידי הבריטים. תאים אחרים הבריחו צעירים מהגיטאות והעבירום לרומניה, ששם היה סיכוי להישאר בחיים.

שרידי בית״ר בקארפאטורוס התקבצו אחרי השואה והצטרפו אל אחיהם בארץ־ישראל. והם היו פעילים, יחד

הכשרת בית״ר בבאקטא

עם חבריהם שקדמו להם בעלייתם לארץ, בהתאם לחינוך הבית״רי, בשורות שלוש המחתרות שלחמו בשלטון הזר, ואחרי מלחמת השחרור השתלבו יפה בחיי הארץ והעם.

* מאז פרישת אירגוני הרביזיוניסטים מההסתדרות הציונית ניתנו סרטיפיקאטים לחבריהם באופן אישי ולא באופן קולקטיבי, כלאירגונים חלוציים אחרים.

רקע להתפתחות תנועות הנוער

מאת אריה סולה

על תנועות־נוער ממש, כגורם משפיע ברחוב היהודי בקארפאטורוס, בתקופה שבין שתי מלחמות־עולם, ניתן לדבר רק החל משנות השלושים בערך. בשנים אלו הגיע הדור הצעיר, שנולד בימי מלחמת העולם הראשונה וסמוך לה, לגיל ההתבגרות התוססת, המביא אתו כרגיל גילויים של עצמאות ופעילות. אולם לא זה בלבד. גם עולם המבוגרים נמצא באותה תקופה במשבר כלכלי, חברתי ופוליטי, שתחילתו בשנת 1928 בקירוב בלי יכולת להתגבר עליו אלא במעט מאד.

אין הכוונה לספר כאן על תנועות הנוער השונות, התהוותן, התפתחותן ופעולותיהן בשטחים השונים, אלא על היסודות הרבגוניים, מהם הורכבו תנועות הנוער, לחשוף את שרשיהן הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שצמחו בקרקע רברבדי זה של החבל, שתנאיו היו מיוחדים במינם.

כדי לערוך תמונה פחות או יותר ברורה מאופיין הרבגוני והמשולב של שכבות הנוער בארץ זו בימים ההם, יש לבחון אותן לפחות משלוש בחינות, שלכל אחת מהן כמה וכמה צדדים. פירוט הגורמים אינו ממצה את כל הגונים ובני־הגונים, אלא את העיקריים והמהותיים בלבד; ועל־כרחנו להסתפק בהם.

שלוש הן הבחינות הכוללות לפיהן נדון על הרכב הנוער: כלכלית, חברתית ותרבותית. במעמדו הכלכלי נבחין שלוש שכבות: דלה (ד), בינונית (ב) ואמידה (א). במעמדו החברתי נבחין בין ציונים (צ), סתם יהודים (י), מתבוללים (מ) וקנאים־דתיים (ק). במצבו התרבותי — לפי השכלתו: עברית: (ע), כללית (כ), תורנית (ת) וחסרי השכלה (ח). יש לציין, כי בעוד שהבחינות הכלכלית והחברתית ברורות למדי ואין שני סוגים בתוך בחינה אחת יכולים לדור יחד (דל־בינוני־אמיד סותרים זה את זה, וכן ציוני־מתבולל וכו׳), הרי בבחינה התרבותית לפעמים אין סוג אחד מוציא את חברו. השכלה עברית אינה סותרת את ההשכלה הכללית או התורנית, ולהיפך. על כן כוונתנו היא להגדרה מוגבלת יותר, היינו ללימוד בבית־הספר (עברי, כללי, תורני — ישיבות „חדרים" או העדר ביקור בבית־ספר בכלל). אחר הרכב האפשרויות השונות של הפירוט הנ"ל, מתקבלת התמונה הבאה:

שכבה	1.	נוער	שמצבו	הכלכלי	דל	בעל	תפיסה	ציונית	השכלתו	מבית־ספר	עברי	(דצע)
"	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"	כללי	(דצכ)
"	3	"	"	"	"	"	"	"	"	—		(דצח)
"	4	"	"	"	"	"	"	סתם יהודית	"	"	כללי	(דיכ)
"	5	"	"	"	"	"	"	"	"	"	תורני	(דית)
"	6	"	"	"	"	"	"	"	"	—		(דיח)
"	7	"	"	"	"	"	"	מתבוללת	"	"	כללי	(דמכ)
"	8	"	"	"	"	"	"	"	"	—		(דמח)
"	9	"	"	"	"	"	"	קנאית־דתית	"	"	תורני	(דקת)
"	10	"	"	"	"	"	"	"	"	—		(דקח)
"	11	"	"	"	בינוני	"	"	ציונית	"	"	עברי	(בצע)
"	12	"	"	"	"	"	"	"	"	"	כללי	(בצכ)
"	13	"	"	"	"	"	"	סתם יהודית	"	"	כללי	(ביכ)
"	14	"	"	"	"	"	"	"	"	"	תורני	(בית)
"	15	"	"	"	"	"	"	מתבוללת	"	"	כללי	(במכ)
"	16	"	"	"	"	"	"	קנאית־דתית	"	"	תורני	(בקת)
"	17	"	"	"	אמיד	"	"	ציונית	"	"	עברי	(אצע)
"	18	"	"	"	"	"	"	"	"	"	כללי	(אצכ)
"	19	"	"	"	"	"	"	סתם יהודית	"	"	כללי	(איכ)
"	20	"	"	"	"	"	"	"	"	"	תורני	(אית)
"	21	"	"	"	"	"	"	מתבוללת	"	"	כללי	(אמכ)
"	22	"	"	"	"	"	"	קנאית־דתית	"	"	תורני	(אקת)

אין פירוט זה משחק קומבינאטיבי גרידא. כל קבוצה וקבוצה, בין שהיא כוללת ובין שהיא יחודית, שונה זו מזו וטבוע בה אופי מיוחד. ומכאן ההֶטֶרוֹגֶניות המרובה שבתנועות הנוער. ואם נוסיף גורמים על הגורמים הללו, כגון הבדלים אישיים, דרגת המתח ביחסים עם ההורים וכו׳, נעמוד על קשיי התישבוץ המדויק של היסודות השונים. ויצוין, כי השוני שבין השכבות השונות משקף את המצב בנוער בלבד ואין הוא זהה תמיד עם השוני

של הוריהם. למשל, יש ולהורים עניים בעלי תפיסה קנאית־דתית בן שהוא ציוני, וכדומה. מניגודים כאלה ודומיהם נוצר מתח שנודעת לו השפעה מסוימת, אבל אין הוא נחשב כיסוד, כחלקיק לתנועות הנוער.

ניקח איפוא את עשר הקבוצות הראשונות (1—10), שהצד השווה בהן הוא מעמדן הכלכלי הדל. ובכל זאת מה רב הגוון בהן! ציונים, סתם־יהודים, מתבוללים וקנאים־דתיים. מבין הציונים יש שהצליחו לקבל השכלה עברית בגימנסיה עברית (1). ואל יהא דבר זה קל בעינינו: רק מועטים מהשכבות הדלות זכו לכך. שכר הלימוד במוסד היה גבוה, ואותם בני־העניים שהגימנסיה יכלה לקלטם היו מוכרחים להצטיין בלימודיהם ובהתנהגותם. החומר האנושי של נוער זה היה משובח, לפחות מבחינת כשרונם הלימודי והחברתי. אך גם מבחינה אחרת היו נערים אלה מוכרחים להצטיין: הם היוו מיעוט בתוך רוב של נערים בני בינונים ואמידים, ומטבע הדברים שזה דירבן אותם לא לפגר אחריהם בהישגים, בהופעות. אדרבה, זה עורר אותם להוכיח כי אין הכסף עונה את הכל. מכאן מרצם, פעילותם, יזמתם. ועוד דבר: כלפי־חוץ, כלפי מעמדם החברתי־הכלכלי, היו הם החלוץ העובר לפני המחנה בתפיסתם הציונית ובשאיפתם לדעת.

מתוך השכבות העניות היה רוב הנער מפוזר בבתי־ספר כלליים, או לא זכה בכלל ללימוד שיטתי. הם גם לא עסקו בבעיות חברתיות וחיו את חייהם מתוך אינרציה ושיגרתיות, כרגיל במסגרת מסורתית־דתית, שהיתה חד־גונית למדי, ללא חריגה מהמקובל והעומד. הכרתם הלאומית היתה חלשה, ואם אמנם ידעו והרגישו כי יהודים הם,

פלוגת־הכשרה „בני עקיבא" בפורליץ

לא התעמקו בכך; הם נולדו יהודים וזה הכל (4—6). ואכן מועטים מאד מהם הצליחו להיחלץ מדלותם הנפשית־הרוחנית וכשהצליחו בכך — נפתח לעיניהם עולם חדש.

פתיחה זו באה בעקבות מגעם עם נוער ציוני עד שהם עצמם הפכו לציונים. המוכשרים בהם לא נחו ולא שקטו עד שנתקבלו לגימנסיה העברית. למזלם חל המיפנה לטובה במובן זה דווקא באותן השנים (אחר 1929) כאשר הדור החדש הגיע לגיל ההתבגרות. באותה שנה השיגה „המפלגה היהודית" נציגות בפארלמנט. ענינם של בתי־הספר העברים ושל הגימנסיה העברית לא ירד מעל סדר יומה של המפלגה ונוצלה כל הזדמנות לשוב ולהעלותו בפארלמנט, בראיונות עם שרים, בויכוחים על תקציב ובועדות שונות. בשנת 1931 נתבטלה ההתחייבות לא לדרוש תמיכה לגימנסיה. בכך נתפנתה הדרך לכלול את המוסד בתקציב ממשלתי. ה„משרד הארצי" באוז'הורוד הקציב סכום של 15.000 כתר למוסד. הסכום היה אמנם קטן מאד, אך הוא סימל את שבירת הקרח. המועצה העליונה של קהילות צ'יכיה ומוראביה, שמושבה היה בפראג, התענינה בגימנסיה העברית כבמוסד המכשיר פקידי קהילה לתפקידיהם ואף היא הקציבה סכום מסוים להחזקתה. כל זה איפשר קליטת תלמידים עניים במספר רב יותר. ומה עשו אלה שנשארו מחוץ לכתלי הגימנסיה העברית ובלבם פעם הרגש הלאומי? לא היתה להם ברירה אלא להתקבל בבתי־ספר כלליים (2). ומעניין לעקוב אחר גורלם של אלה. בהתפזרם לבתי־ספר כלליים, רובם רותיניים, ומיעוטם צ'יכיים ועוד פחות מהם — הונגריים, יש שנשאו ברמה את דגל הציונות ועשו שם נפשות לרעיון הלאומי, אף כי גם ידיעתם הם לא היתה אלא מכלי שני בכל הנוגע לציונות. אכן היו שלא עצרו כוח להחזיק מעמד „אידיאולוגי" בקרב היהודים „הגויים" שהיוו רוב גדול נגדם. גם מבחינה כלכלית היתה מחיצה ביניהם, ולא ברצון קיבלו הבינוניים והאמידים תורה מפיו של אחד קבצן, אם לא עמדו לימינו ציונים גם מיתר השכבות, והיו כמובן גם כאלה. אולם ראויים לתשומת־לב מיוחדת אלה (3) שאמנם הגיעו להכרה ציונית, אך מטעמים כלכליים־משפחתיים לא יכלו להרשות לעצמם גם את המותרות של לימודי חינם, משום שהיו נאלצים לפרנס את הוריהם, אחיהם ואחיותיהם. הם היו לשוליות בבתי־מלאכה וסדנות או עוזרים בחנויות. יש וברוחו החלוצית החותרת להגשמה עלה נוער זה אפילו על תלמידי הגימנסיה העברית, ופלוגות ההכשרה נתמלאו בעיקר מהם. בשעה שבוגרי הגימנסיה העברית והכללית היו רובם בני בתים בורגניים וזעיר־בורגניים שהשאיפה לתואר דחקה בהם את החלוציות המגשימה הצדה, שימש נוער עובד זה גרעין בריא מאד בתנועת התחיה, בעיקר בשורות „החלוץ". הוא עשה את עבודתו בשקט ובהתמדה ונאבק בעקשנות בהורים ובסביבה. נוער זה חי חיים קשים בגלל האבטלה הכללית שהלכה וגדלה, ובגלל חוסר

האמון בכושרם לעבודה היו לעתים מובטלים. בעיקר הסתייגו מהם המעבידים היהודים... אף־על־פי־כן פילסו להם נתיב עד הגיעם ארצה.

בסיכום טיבו ותפקידו של נוער ציוני זה בקרב השכבות הדלות, ניתן לומר, כי היה זה חומר יקר־ערך, ער ופעיל, ולמרות השוני שבהשכלתם נתהדקו ביניהם קשרים לא רק תנועתיים, כי־אם גם חברותיים־נפשיים. בעיקר נתרקמו קשרים הדוקים בין תלמידי הגימנסיה העברית העניים לבין אלה מן „החלוצים" שלא זכו להיות תלמידים. „חלוץ" כזה שאב מחברו לא בלבד ידיעות עבריות ותנועתיות, אלא גם ידיעות כלליות שלא הספיק לקנותן ממקור אחר.

לעיל כבר נגענו ברמזים באותה שכבה דלה (4—6) שלא הוציאה מקרבה אלא נוער יהודי סתם ללא כל הכרה לאומית או תפיסה חברתית מסוימת ומודעת. נוער זה, במידה שלא היה קשור לדת קשר אמיץ ביותר, (5—9—10) היתה צפויה לו סכנת התבוללות. יהדותם לא נזונה משרשים אלא מהווי שטחי, מאוירה משפחתית עגומה שהדלות היתה מנוולתה. הם לא היו מתנגדים דווקא לציונות, אלא גם לא היו בעדה. פשוט, נושא זה היה מחוץ לתחום התענינותם; אופקם המחשבתי לא הגיע עדיו. אלה מהם שלמדו בבתי־ספר, כלליים כמובן (4), במידה שהיו מוכשרים היו מתמסרים ללימודים בכל להט נפשם, כי ראו בהם — ובצדק — אמצעי להיחלץ ממעמדם החברתי הירוד ומגורל חייהם המרים. הם שאפו לעלות בסולם החברתי בכל מחיר, ואגב עלייתם יש שלא הקפידו בדרכים. מעטה הדת נשר מעליהם לאט־לאט, וכל יהדותם שימשה להם רק כקליפה מיותרת שיש להיפטר ממנה בהזדמנות הראשונה, אם תעמוד כמכשול בדרך ההתקדמות. ואילו אלה המוכשרים פחות או נעדרי כשרון היו ללא צביון, ללא אופי, וכל רוח בלתי־מצויה היתה מטלטלתם אילך ואילך. מתוך מרירות חייהם ואי־יכולתם למצוא תחליף לה ולהתגבר עליה יש שיצאו לתרבות רעה ויש שהשתמשו בהם לכל מיני מטרות מפוקפקות. בשכבת־דלים זו של נוער יהודי לומד—בין שהיה מוכשר ובין בלתי מוכשר, ובעיקר של אותו נוער שלא מצא את דרכו לספסלי בית־הספר ונידון היה לבלות את ימיו בבתי מלאכה, בסדנאות ובחנויות (6) — מצוי היה יסוד חזק, שעתידה היתה ליזון ממנו תנועת הנוער הקומוניסטית. עצם הצטרפותם אל תנועה זו לא היתה כרוכה בהתפרקות יהודית וודאי שלא היה בה משהו של אנטי־יהודי או אנטי־ציוני. הן שפת דיבורם של בני שכבה זו היתה יידיש, חברתם ומשפחתם אפופות אווירה יהודית בהתאם לכל נסיבות חייהם. אך לאט לאט, בהתגבר התחרות והיריבות בין תנועות הנוער, הפכו עורף ליהדותם, שהתבטאה בעיקר בכפירה פרימיטיבית „להכעיס", באפיקורסות רברבנית שלא היתה, כמובן, מאחריה כל השקפה מבוססת. במידה שהתארגנו וביקרו במועדוני הקומוניסטים נוספה להם עוד איזושהי השכלה ומערכת כלים חברתיים. אולם רבים מהם נשארו מחוץ לתחום ונקלעו למערבולת הלומפנפרו־ליטאריון על כל צדדיה השליליים.

השפעת הדת היתה משותפת לרוב השכבות, אלא שגילוייה היו שונים. בתחומי המעמד הכלכלי הזה מוצאים אנו שלוש שכבות בהן הדת באה לידי ביטוי כגורם חשוב. בני הנוער הזה העני, הסתם יהודי, שמתוך חוסר אמצעים מצד אחד ודביקותו בדת מצד שני, מוצא דרך ללימוד תורני (5), אלה הם גם בני הנוער הקנאים הדתיים, שחלק מהם לומד בישיבות, ב„חדרים", בבתי־מדרש וחלק מהם אינו לומד כלל (9—10). שלוש השכבות הללו שימשו בעיקר כמחנה הלוחם בציונות בדיבור ובמעשים. בעוד ששתי הראשונות (5—9) היו נתונות לפיקוח חמור של רבנים, משגיחים וראשי ישיבות, הרי זו האחרונה (10) היתה למעשה הפקר, וגם מעשיה היו מעשי מופקרים. אם בין שתי הראשונות היו מצויים בחורים רזי־פנים, חיורים, שתיאור „המתמיד" לביאליק היה הולמם מבחינה חיצונית כמבחינה פנימית, הרי מבני זו האחרונה (10) היו משוטטים בחוצות, ללא תורה ועבודה וללא דרך ארץ. הם, יחד עם חבריהם התורניים, ניהלו את מלחמות־המצוה לא רק עם הציונים האפיקורסים והמינים אלא גם בינם לבין עצמם, כלומר בין חסידי „רבי" אחד לבין חסידי „רבי" אחר. אך אם קרה ובאחד הבחורים האלה, בעיקר מבין התורניים, אחזה שלהבת „הכפירה" והוא נתפס לאפיקורסות ר"ל, כלומר לציונות, נהפך לפרודה טובה

פלוגת הכשרה של „החלוץ" בריפינה

ויקרה שרבים רבים התחממו לאורו ולשלהבתו. הוא בא בקשרי מחתרת עם תלמידי הגימנסיה העברית, כדי לקבל מהם מזון רוחני כגון עתון, חוברת או ספר, ויש שגם

בעצמו הרהיב עוז להעלות משהו על הנייר בסיגנון מליצי־תורני. היו אלה מועטים מאד, ונער יספרם, אך הם הכניסו בכל זאת מין טעם מיוחד לאוירת בית־המדרש או אפילו ברחוב, כשהופיעו במבטיהם הנוצצים והחשדניים. ואילולא השואה מי יודע כמה היו נגאלים והופכים לנכס צאן־ברזל בשביל היהדות הקמה לתחיה...

שכבת המתבוללים (7—8) במעמד כלכלי זה היתה קטנה מאד וכמעט אפסית. ההתבוללות עדיין היתה נחלת האמידים. כי במה בעצם התבטאה ההתבוללות? ראשית כל בשפת הדיבור, שנית ביחס לדת, שלישית — ביחסה לתנועת החברתיות. אולם הבחנה זו לא היתה פשוטה כל כך. מצויים היו ציונים טובים ששפת דיבורם היתה הונגרית ויחסם לדת שלילי או אדיש, ולעומתם יהודים דתיים דוברי הונגרית, או דוברי יידיש, שאכלו טריפה והתנגדו לציונות, — אך בכל זאת היו להם סנטימנטים יהודיים, בעיקר לחגים. נושאי התבוללות מכוונת, מודעת, שבפועל, בחיי יום־יום, ויתרו להלכה ולמעשה על שלושת הסימנים גם יחד: אין מדברים יידיש (כבר נשתכחה בפיהם), אין שומרים דבר מהיהדות הדתית (גם אין יודעים מה צריך לשמור) ומתכחשים ללאומיות היהודית, בנדון שלנו — לטובת ההונגרית, — מתבוללים כאלה כמעט שלא היו בין השכבה הדלה. תנאי חייהם של בני השכבה הזאת היו כאלה שלא יכלו, אפילו רצו, להינתק מסביבתם היהודית המובהקת. ואילו התבוללות בלתי־מכוונת, לא־מודעת, זו שבכוח, היתה קיימת למעשה אצל כל אלה שלא הכירו במפורש בלאומיותם היהודית וגם בין אלה שהכרתם בלאומיותם היהודית היתה מצויה בצורה חלקית — בשפה ובדת. וכאלה היו גם בין השכבה העניה, אלא הם היו מועטים. יש שלמדו בבתי־הספר, הכלליים כמובן (7), והם מילאו במידה מסוימת תפקידים דומים שיחסנום לסתם־יהודים (4), ויש שנשארו מחוץ לכתלי בית־הספר (8) וגם אז היו דומים לאלה הסתם־יהודים (6) אלא בצורה קיצונית יותר — גם לחיוב וגם לשלילה. יש עוד לציין כי שכבה זו היתה מצויה בעיקר באזורים שאוכלוסייתם הכללית היתה הונגרית או סלובאקית במידה מכרעת.

הקבוצה השניה (11—16), שמבחינה כלכלית מהווה את המעמד הבינוני, היא החשובה ביותר מבחינת הכמות. מן המפורסמות, גדול ומכריע היה חלקו של מעמד זה בעם היהודי בגולה. אמנם הגדרתו של מעמד זה מעולם לא היתה מדויקת. במעמד זה כללו לא רק סוחרים, חנונים, בעלי מקצועות חפשיים ואפילו חרשתנים שמפעליהם העסיקו מספר לא גדול של פועלים, אלא גם כאלה שהיו קרובים יותר למעמד הדלים, בעיקר אחר גלי המשבר התכופים, שבעקבותיהם בא תהליך של שידוד מערכות; אלה שנהרס מעמדם נאבקו כרגיל מאבק בלתי־פוסק שהיה גובל לפעמים במעשי להטוטים ממש, והיו משתדלים להישאר על פני הגלים ולא לצלול למעמקי הדרגה הנמוכה. לא לחינם הגדירו אותם בהגדרה מבדחת: מהו „המיטעל שטאנד" (המעמד האמצעי)? — „א שטאנד אָן א מיטעל" (מעמד ללא אמצעי). אולם גם אלה שניסו לטפס מעלה מעלה, וכלפי חוץ „שיחקו את הגביר", לא יצאו למעשה מתחומו של מעמד בינוני. הוה אומר כי מעמד זה כלל בתוכו לפחות שלושה גוונים, ומכאן טשטושו ורגישותו גם יחד. ואכן הנוער שיצא מקרב מעמד זה, נמשך לכאן ולכאן. כל הזרמים נבנו הימנו, כל המגמות בנו עליו. בתוכו היה טמון החומר הכמותי, שאליו השתוקק כל זרם כדי למשכו לצדו. מבחינה חברתית, דווקא משום פרצופו הכלכלי המטושטש, לא היתה קבוצה זו עולם אחיד. נציגיה היו מצויים בכל זרם וזרם, וכמעט בכולם הם היוו את הרוב. הציונים, הסתם־יהודים, ואפשר לומר גם הקנאים־הדתיים, שורותיהם נתמלאו בעיקר מהם. ההתבוללות המודעת לא שימשה עדיין כוח משיכה להם, אבל זו הבלתי־מודעת עשתה בהם שמות. מאחר שנוער זה למד כולו בבית־הספר, לפחות עד גיל הבגרות, נמצא שגם שם היה מיוצג במספר הגדול ביותר. אשר לבתי־הספר העבריים — הדבר מובן. כי אם רוב הנוער המתבולל יצא משורת האמידים, ואילו הנוער העני זכה רק במיעוטו להתקבל לבתי־הספר העברים, הרי ברור שיוצאי המעמד הבינוני הם אשר מילאו את רוב ספסליו של בית־הספר העברי (11). אולם הואיל והם היוו רוב בקרב הציונים, בין בבתי־הספר העבריים ובין בבתי־הספר הכלליים, הרי הם היוו רוב גם בהשקפתם הסתם־יהודית בתוך בתי־הספר הכלליים. שכבה זו (13) היא המכרעת בכמותה בכל תנועות הנוער, היא שימשה מלאי בלתי־נדלה לכולן. הצלחתה של תנועה — על כל פנים מבחינה כמותית — היתה תלויה בכך, באיזו מידה עשויה היא להכות שרשים בשכבה זו. אך גם מבחינה איכותית טמנה שכבה זו בחובה סיכויים רבים, כי בני שכבה זו הביאו אתם מבתיהם מטען תרבותי מסוים. הופעתם החיצונית היתה פחות או יותר מסודרת, נימוסית; הוריהם השתדלו לתת להם חינוך כמיטב יכולתם, ולרוב — אף למעלה הימנה. המתח ביניהם לבין בתי הוריהם לא הגיע עדיין לקיצוניות. אמנם יש וכבר הרגישו בצרות־המוחין של הוריהם, בדעותיהם שנתישנו, בשקרים המוסכמים האופפים אותם, אך לא עצרו כח להיאבק בהם ולחולל מהפכה עקבית בחייהם החברתיים והמשפחתיים. גם הציונים שבהם, שלא הלכו לבית־ספר עברי (12), ציונותם שימשה להם לרוב

מין קישוט, תוספת שבאה בהשפעה חיצונית מהרחוב, מקשרי ידידות או לפעמים מהבית. על אחת כמה וכמה הלא־ציונים שבהם, כלומר הסתם־יהודים, שלא ידעו תסיסה חברתית מהי, ולא חתרו לקראת מטרה, והם המשיכו בחייהם הקרתניים הזעיר־בורגניים. הצופיות — היא בלבד — משכה אותם, משום שהיתה תנועה בלתי־מחייבת, ללא ציוויים וללא מתח מהפכני. את ידיעותיהם בתולדות עמם, גבוריו וחגיו שאבו משיעורי הדת הספורים, שהתלמידים לא יכלו להתיחס אליהם ברצינות, מחמת צורתם ותכנם, שהיו עלובים באמת.

אכן, לא פלא שהם הושפעו מכל זרם חדש ומכל רעיון שצף על פני השטח, ונראה להם מושך ומבטיח. אולם כל זה היה אצלם נחפז, שטחי ומקוטע. יש שנתפסו גם לרעיונות קומוניסטיים־קוסמופוליטיים, אך עד מהרה נתחוור להם שרעיונות אלה אינם מספקים את מאווייהם הטמירים; הם לא יכלו, פרט לבודדים, לחרוג מיהדותם ולהפוך את עורם. ומאידך גיסא גם היהדות לא אמרה להם כלום. תפקידו של הנוער הציוני היה „לעבד" את האנשים הללו ולמשכם לתנועה. ואם נרכשו ונחרש בהם חריש עמוק, עד כדי היחלצות מבית ההורים ומבית־הספר, נתגלה כי כוחות רדומים עצומים ותכונות נעלות ביותר נשתחררו והפכו למקור בלתי־אכזב לתנועות הנוער. יתר השכבות במעמד זה (14—15—16) לא היה בהן משהו מיוחד כדי גורם משפיע.

מקום מיוחד תפסה הקבוצה האחרונה, האמידה (17—22) בקרב שכבות הנוער, ולאו דווקא בגלל עמדתם הכלכלית המאושׁשת. שני שלבים יש להבחין בחיי הנוער הזה: בימי שלטון הצ'יכים, כאשר מבחינה חוקית לא עמדו כל מכשולים בדרכו הן בחתירתו לעליה בדרגה הסוציאלית והן בשטח חיי חברה והתרבות, היה חדור רוח התבוללות קיצונית ביותר. מה שאין כן בשלב השני, בימי שלטון ההונגרים, כשנוער זה נחסמו לפניו כל הדרכים ולמעשה הושם קץ לקאריירה החמרית והרוחנית גם יחד. עם האכזבה המרה הוחל בחיפושי דרך כיצד להתגבר עליה. בימי שלטון הצ'יכים חי נוער זה ממש כבגן עדן. הוא הקים סביבו כעין חומה בלתי־נראית, וכמעט שלא היה כל קשר חברתי בינו לבין יתר השכבות הבינוניות והדלות. רק חלק זעום ממנו, שההכרה הציונית חדרה בו (17—18), לא השלים עם המחיצה הזו. בית־הספר העברי ותנועות־הנוער הציוניות עשו פרצות בחומת ההתנכרות; ראשוני התלמידים בגימנסיה העברית רבים מהם באו מקרב השכבה הזאת, וכל כמה שלא ייראה הדבר פאראדוכסלי, הרי הם אשר מילאו בתחילה גם את שורות תנועת „השומר הצעיר". תופעה זו יש לה הסבר. תנועה זו העריכה במיוחד את הסגל הרוחני, ואותו היא מצאה דווקא בשכבה האמידה. שנית, סגל רוחני זה בהפכו לציוני, ובעיקר בבית־ספר עברי, ניטל עקצו המעמדי ממנו והיה מתערב

קבוצת בוגרי „השומר הצעיר" בראחוב, 1935

יותר ויותר בין יתר השכבות. אמנם, בסופו של דבר נתברר, כי הם העדיפו את ההשכלה הגבוהה על פני החלוציות המגשימה, אבל כמעט כולם נשארו נאמנים לרעיון הציוני ולעליה. הם גם שימשו לא פעם כוח משיכה לאלה מבני המעמדות הגבוהים שכבר נטו להתבוללות ועל ידי כך מילאו שליחות חשובה. ציונים אמידים בבתי־ספר כלליים (18) היו מועטים מאד, כי אם הם הגיעו להכרה לאומית אמיתית, לא עמד כל מכשול בדרך כניסתם לגימנסיה העברית; ואם לא הגיעו לכלל הכרה זו, הרי כלולים הם בקבוצה השניה בעלת השקפה סתם־יהודית (19), או, לרוב, מתבוללת (21). ברור שגם על הקבוצה הנייטראלית הזו היתה נטושה מלחמה בקרב תנועות הנוער. „עיבודם" לרעיון הציוני לא היה קל כלל וכלל. מאחר שרוב הפעילים הציונים יצאו דווקא משכבות הנמוכות, לא היה בהן כוח משיכה לגבי בני האמידים שלא היה יאה להם להתחבר אל בני המעמד הנחות. משום כך קירבתם אל המתבוללים היתה גדולה יותר מאשר אל הציונים. במצבם בא שינוי פתאומי ומכריע עם תמורות המשטר. מאחר שיהדותם לא נשתכחה מהם, יכלו להסתגל עד מהרה אל התנאים החדשים והם החלו להתדפק על שערי הגימנסיה העברית. ואמנם דבר זה ניתן להם גם מבחינה אובייקטיבית, שכן שם הגימנסיה היה מעתה „יהודית" ולא עברית... שבעתיים קשה היה מצבם של אותם בני הנוער, אשר היו כבר כמעט מעבר ליהדות ונחשבו מתבוללים לכל פרטיהם ודקדוקיהם (21). כמובן, התבוללותם היתה הונגרית, ודווקא עם בוא ההונגרים הונחתה עליהם המכה הקשה. הם הוצאו מבתי־הספר

ההונגריים, וחבריהם מאז התנכרו אליהם או אפילו גילו כלפיהם שנאה ויחס אנטישמי. בראשונה באו הם לבתי־ספר עברים מתוך אונס, מתוך שלא לשמו, אולם כמעט כולם הפכו לבסוף לציונים שבהכרה. אכן מבחינת השכלתם וכושרם האינטלקטואלי עמדו על רמה גבוהה, והגימנסיה נתנה את מיטב מאמציה כדי לשלבם ולקלטם במהירות האפשרית. אלא שתהליך זה נפסק באמצע על־ידי השואה. הם גם לא לקחו חבל בתנועות נוער, מאחר שאלו כבר היו אסורות ופעלו במחתרת, ולצעד כזה, הכרוך בסכנה, לא היה מסוגל הנוער החדש הזה שרק עתה החל לקבל את עיקרי הרעיון הציוני דרך לימוד האלף־בית ממש.

חלק מנוער זה בא גם מבתי־הספר הצ׳יכיים, שעם בוא ההונגרים נסגרו. סוג זה היה יותר טוב מהקודם, מאחר שהתבוללותו היתה חיצונית יותר, אינטלקטואלית, מחושבת כלפי הקאריירה העתידה מתוך הסתייעות בשלטונות. הם לא קיוו להשיג משהו מהשלטונות ההונ־גריים ועל כן גם לא התאכזבו מהם. אדרבה, הם ראו בהם אסון ממש, כמו שראו הציונים. על כן גם קשרי ההבנה ביניהם היו עמוקים יותר, ומכאן שהשתלבותם בציונות היתה פשוטה וטבעית יותר.

יש לציין, כי חלק גדול למדי של הנוער היהודי המתבולל האמיד נתפס עוד בימי השלטונות הצ׳יכיים לרעיון הקומוניזם. אתם כמעט שלא היו כל קשרים מצד תלמידי הגימנסיה העברית וחברי תנועות הנוער הציוניות. רבים מהם היו מוכשרים ביותר, טיפוסים אינטלקטואליים מובהקים, בעלי השכלה כללית גבוהה ונעדרי השכלה יהודית לחלוטין; אפילו „עברי" לא ידעו, או ידעו מעט מהמעט ממה שלמדו ימים ספורים לפני „בר מצוה". כמה מהם ניסו, ללא הצלחה, להיות פעילים ולקשר קשרים עם הנוער הפרולטארי, אך בבוא שעת המבחן הראשונה של רדיפות וסכנות, הם הסתלקו אחד אחד מן הזירה הפוליטית.

הנוער הקנאי־הדתי, או זה הסתם־יהודי, שקיבל חינוך תורני בשכבה האמידה, השפעתו לא היתה ניכרת כלל ברחוב היהודי, מאחר שרובם לא היו מצויים במקום; הוריהם שלחום לישיבות מיוחסות, מרוחקות. הם גם לא נטלו חלק במלחמת־המצווה של הקנאים. הם שימשו מקור הכנסה טוב לשדכנים זריזים שהצליחו לזווגם עם בנות ממשפחות אמידות אחרות.

אין לסיים את הרשימה בלי להצביע, ולו גם בצורה כוללת ביותר, על אחת התופעות הטראגיות ביותר שהתחוללו בחיי הנוער בחבל זה בגוף ובנפש. הכוונה למלחמת „אבות ובנות", שהיא היתה חריפה יותר ממלחמת האבות והבנים. זוהי פרשה רצופת יסורים ועלבונות, הרת עלילות־גבורה שקטות. נער שעבד ואת רוב שכרו מסר לפרנסת משפחתו — יצא מאפוטרופסותו הקפדנית של אביו. לא כן הנערה היושבת־בית, המסייעת במשק הבית, מטפלת באחיה ובאחיותיה הפעוטות ונתונה לפיקוח תמידי של ההורים. סבלה היה קשה ביותר, אם הגיעה להכרת מצבה ואם פעמה בה השאיפה לחיים יפים יותר וטובים יותר. בעלות המרץ והאופי החזק ניתקו את כבליהן ויצאו בבת־אחת „לתרבות רעה". אך הרכות שבהן, שגילו הבנה להוריהן, סבלו בדומיה ונאלצו בתחבולות ערמומיות ביותר לחתור לקראת הגשמת שאיפותיהן הסודיות. מעשה בנערה בת שש־עשרה, מבית אדוק ביותר, של שכבה בינונית, שגמרה אומר להיות עצמאית במקצת, ובמסווה של לימוד תפירה קיבלה עבודה במשרדו של עתון ציוני. כשנודע הדבר לאביה, אסף את חבריו־לדעה, ויום תמים חקרו ודרשו, מחשש ייחוד, על שום שעבדה בחדר בו היו נכנסים ויוצאים גברים. הנערה המסכנה נחקרה על דברים שמעולם לא עלו בדעתה, ואף לא הבינה את כוונותיהם ורמיזותיהם של ה„דיינים"... אך המקרה הזה דיו היה להטיל עליה פחד, שאת תוצאותיו הרגישה עוד שנים רבות לאחר מכן. בבית אחר מצא האב הקנאי בבוקר ליד בתו הישנה ספר „פסול", והבין כי עשתה את מעשה „הנבלה" בלילה. אחר נזיפות ואיומים הודתה הנערה על חטאה, שאכן ק ר א ה בספר זה לילות אחדים, ודינו של הספר יצא לשריפה.. אך הצמאון לדעת היה חזק מכל. נרות הוסיפו להבהב בלילות, וספרים הוטמנו תחת המזרנים.

גם מבחינה חברתית היה גורל הבנות קשה מאד. אם העזו בכל זאת להיפגש עם בחורים ברחוב או במקום מרוחק קצת, היו אזניהן נטויות תמיד לכל רחש ולחש

הסמינריון השני של „החלוץ", מונקאץ׳ 1934

ועיניהן פקוחות לכל צל עובר. חושיהן נתחדדו היטב והן למדו להבחין ממרחקים ב„בולשים". בפגישות הסודיות עם תלמידי הגימנסיה העברית, או תלמידים יהודים מבתי־

ספר כלליים, יכלו כמובן לשפוך את שיחן ולהשמיע את אנחותיהן וגעגועיהן. לאחיהן היה פחות עוז ואומץ, והם גילו מידה קטנה יותר של תחבלנות וערמומיות, כל עוד היו קשורים לביתם. אין פלא אם מצב כזה גרם לפעמים לתוצאות מרות ביותר, כמו בריחה מהבית, שריפת כל הגשרים מאחוריהן, ויש שהגיעה גם לנשואי תערובת...

אך בעיני ההורים היתה הליכת בתם להכשרה אסון לא קטן מאשר נשואיה לגוי.

ואף־על־פי־כן גדלה התסיסה והעמיקה, ואף עשתה פרי. ואלמלא הכורת שעלה על בית ישראל מי יודע כמה בנות היו נגאלות, ומי ימנה מספר צאצאיהן שהיו עמלים בבנין ארצנו.

פרקי שליחות

מאת שלמה תמיר

בסוף שנת 1933 נתמניתי על־ידי מחלקת העליה של ההנהלה הציונית, לפי הצעתו של הח׳ ב. כצנלסון ז״ל, כשליח לצ׳יכוסלובאקיה. בפגישתי אתו סיפר לי על סיורו בקארפאטורוס, בתום הקונגרס הציוני השמונה־עשר בפראג. הוא מצא שם ישוב של יהודים עובדים, שלדעתו יש לארגנם במסגרת אירגונית מיוחדת לשם עליה לארץ, והוא ידאג שיוקצבו בשבילם רשיונות־עליה, מחוץ למיכסה הניתנת ל„החלוץ". הוא נתן לי כמה מכתבי־המלצה למנהיגי הציונים בפראג ובמהריש־אוסטראו, לד״ר חיים קוגל ז״ל במונקאץ׳, לישעיהו שטרנבך ז״ל בוולוביץ ולאחרים.

בינואר 1934 הגעתי לצ׳יכוסלובאקיה. אחרי שנפגשתי עם חברי מרכז „החלוץ" בפראג ובמהריש־אוסטראו שמתי פעמי למונקאץ׳. בצ׳יכוסלובאקיה פעלו אז כשליחי ההסתדרות הח״ח משה צפור, יהודה ארז (אז — רזניצ׳נ־קו) ואריה אופיר. במונקאץ׳ נקלעתי לסמינריון של „החלוץ" שישב על התורה והעבודה. ארז ניהל את הסמי־נריון, והיה עמוס עבודה למעלה ראש. עם היכנסי לאולם וטרם הספקתי להכיר את האנשים והסביבה, ביקשני י. ארז לגשת מיד לעבודה ואני הרציתי שורת הרצאות. הוא היה עייף מאוד מעבודתו ושמח לשותף החדש בעבודה, ובפרט ששנינו היינו חברי תל־יוסף. כעבור ימים אחדים, שלחני לבעל־אחוזה אחד, שעמדו אתו במשא־ומתן על חכירת חוה להכשרת חלוצים מקארפאטורוס. היה עלי לסיים את המשא ומתן ולחתום חוזה.

כעבור זמן־מה, בישיבת מרכז „החלוץ" במהריש־אוסטראו, הצעתי — בעקבות שיחתי עם ב. כצנלסון ועל סמך התרשמותי הקצרה, — לארגן יהודים בקאר־פאטורוס לעליה לארץ. לא הכל התלהבו מרעיון זה. הסתייגו ביחוד חברי „השומר הצעיר". סבורים היו כי הארץ אין בכוחה, מבחינה כלכלית, לקלוט בעלי משפחות גדולות, ובפרט כשהם מחוסרי חינוך חלוצי. לבסוף הוחלט פה אחד על הקמת „הסתדרות העובד" והטילו עלי לארגנה *. במשך הזמן התפתחה ההסתדרות הזאת והקיפה אלפי אנשים. הסתדרות „החלוץ" בצ׳יכוסלובאקיה עסקה גם בעניני „העובד", ונשאה בכל סבלו. המזכירות המחוזית של „החלוץ" במונקאץ׳ עסקה גם בעניני „העובד", ו„החלוץ הצעיר". ועידותיו וכינוסיו של „העובד" ריכזו המונים רבים; ואליהם היו באים גם שליחי ההסתדרות שפעלו בארצות אחרות.

הייתי מהלך בערים, בעיירות ובכפרים, ואף לפינות נידחות הגעתי. במשך זמן קצר היתה בידי רשימה של חמשת אלפים משפחות שהביעו רצונן לעלות לארץ. עם רבים מאלה שוחחתי, ביקרתי בבתיהם, אכלתי מפתם, כינסתים בבתי־מדרשות ובבתי־כנסיות ובכל מקום שניתן לכנסם. בישובים קטנים ונידחים, בהם היו היהודים מפוזרים בין הגויים, הייתי מוצא את היהודים לפי המזוזה הקבועה בפתחי בתיהם. בבית־התפילה, בין מנחה למעריב, הייתי לומד אתם משניות, ואחרי התפילה הייתי מספר

---

* למען הדיוק: לא היו בין חברי מרכז „החלוץ" לרבות חברי „השומר הצעיר", מתנגדים עקרונית לאירגון „העובד"; ולהיפך: ראו בו תריס נגד הרביזיוניזם שנתפסו לו חלקים מיהודי קארפאטורוס. אך היה חשש מבוסס שיקופחו חברי „החלוץ", שעשו תקופה ממושכת בהכשרה, בחלוקת רשיונות־העליה, שהיו מעטים. למעשה התקיימו כבר בקיץ 1933 קבוצות „העובד" בערים אחדות, וממקומות שונים תבעו מאת מרכז „החלוץ" ומשליחי הארץ לבוא ולארגן סניפי „העובד", כדוגמת התנועה בפולין. מרכז „החלוץ" לא היה להוט לטפח את התנועה הזאת, מהטעם שנזכר לעיל. העמדה היתה: לעזור לאלה שהתארגנו, אך לא ליזום את התארגנותם של סניפים חדשים. — העורך.

על הארץ, ההסתדרות, ההתישבות והקיבוץ. משפחות שלמות היו מצטרפות לאירגון: ראשי המשפחה — ל„העובד״, הצעירים — ל„החלוץ״, והילדים — ל„החלוץ הצעיר״. עמדנו אתם בקשרים, שלחנו להם חומר הסברה והוראות, והיינו מכנסים אותם בכינוסים אזוריים. מהצעירים הלכו רבים להכשרה, והילדים היו באים למחנות־קיץ ולימי־לימוד של „החלוץ הצעיר״. בין היהודים התהלכה אגדה שאני נושא אתי סרטיפיקטים בכיסי. לא אחת עשיתי שבתותי בעיירות ובכפרים, והייתי נאלץ לשאת דברי בבית־הכנסת בקבלת השבת ובין שחרית למוסף. ולא היה די בכך. לאחר התפילה היה עלי לבקר בבתים, בהם התאספו שכנים וקרובים, והייתי צריך לענות על שאלות שונות. במוצאי־שבת יש והייתי עובר לישוב אחר. ושוב חזרה פרשת הרצאות ושאלות ותשובות.

באתי לקארפאטורוס חדשים אחדים אחר רצח ארלוזורוב ז״ל, ורבה היתה המתיחות בינינו לבין הרביזיוניסטים. פיצוץ האסיפות והלשנות היו מעשי יום־יום. לא אחת קרה שהרביזיוניסטים היו באים להרצאותי והיו דורשים ממני להראות את ה„ארבע כנפות״, בכוונה לגלות את קלוני ברבים — שאיני שומר מצוות.

באחת השבתות ביליתי בעיירה אָפשה. במוצאי־שבת הגיעה מטיאַצ׳בו קבוצת צעירים שהבהילה אותי לבוא אתם, שכן אותו ערב התקיימה אסיפה לקראת הבחירות לפרלמנט הצ׳יכוסלובאקי שנערכה על־ידי הרביזיוניסטים, והרצאָתי עשויה היתה למשוך חלק ניכר מהציבור. הושיבו אותי על אופניים שהביאו אתם, אף־על־פי שהתקשיתי להשתמש בהם. באיחור רב הגעתי לטיאצ׳בו. הדרך היתה קשה, ואֵחרנו הרבה. כדי להפריע לאסיפת הרביזיוניסטים פיזרו חברינו פצצות־סרחון באולם. מיד אספתי את חברינו והוכחתי אותם על מעשם. הסברתי להם שאין זה מדרכנו ואין לנו צורך בטכסיסי מלחמה כאלה, שהם חרב פיפיות. כל העיר היתה כמרקחה. לנתי בביתו של מורה בית־ספר תיכון. המורה ואשתו הלכו בבוקר לעבודתם. כשיצאתי מהבית נתקלתי בקבוצת שוטרים מזוינים שבאו לאסרני. הם הביאוני לבית־הסוהר ובדקו את תיקי ואת כיסי. לאשרי לא מצאו אצלי שום חומר־תעמולה, ושיחררוני. יהודים רבים חיכו לי וקידמו פני בשמחה. הרביזיוניסטים נטפלו אלי שאחתום על מכתב־תודה להם, על טיפולם בשיחרורי. חברינו חשדו בהם שהם הלשינו עלי שאני, נתין־חוץ, עסקתי בתעמולה לטובת ד״ר קוגל ז״ל שהיה מועמד לפרלמנט הצ׳יכוסלובאקי, והם רצו לזכות ברווח מפלגתי משיחרורי. גירשתי אותם מפני, והם בכל זאת פירסמו כרוז בו סיפרו על רוחב־לבם, שסייעו לשחרר ממאסר מתנגדם הפוליטי. הליגה למען ארץ־ישראל העובדת לא טמנה ידה בצלחת ופירסמה אף היא כרוז בו הוקיעה אותם כעושים מעשה זמרי ודורשים שכר כפינחס.

כעת מותר לגלות: שבועות אחדים לפני הבחירות עסקתי אף אני במקצת בעניני הבחירות. ימים אחדים סיירתי, יחד עם ד״ר קוגל, בערים ובעיירות והופעתי יחד אתו — באסיפות־עם, בביקורי־בית וכו׳. המפלגה היהודית, שבשמה הופיע ד״ר קוגל, נעזרה בי ואני נעזרתי בה, ביחוד בכלי־רכב שהעמידו לרשותנו.

כששהיתי במונקאץ׳ הייתי מבלה לפעמים את לילות־השבת ב„חצרו״ של הרבי המונקאצ׳אי, חצר ענקית מוקפת חומה, בה היתה גם דירתם של הרבי ושל חתנו, בית־תפילה גדול, וישיבה בה למדו מאות בחורים. ציוני — לרבות חבר המזרחי ואיש אגודת־ישראל — לא היתה להם דריסת רגל שם. אני הצלחתי לחדור לשם, לרכוש את לב החסידים, ואפילו של הרבי. לעתים הייתי סר לישיבה ולומד יחד עם הבחורים. ובלילות־שבת הייתי מיסב לשולחן הרבי. האולם היה מלא וגדוש חסידים מכל קצוות אירופה. הייתי שומע דברי תורה, ומשתתף בריקודי החסידים. מישהו שאל את הרבי במה זכיתי אני, האפיקורס, לכבוד הזה, לישב ליד שולחנו, והוא ענה: יש בו ניצוץ של חסידות. ולא ידע שלא מעטים מהבחורים שלו היו נפגשים אתי בחשאי בסניף „החלוץ״ ו„העובד״. מהם הלכו אחר כך להכשרה ועלו לארץ.

נוהג הייתי לבקר אצל היהודים בדירותיהם, ובמועדוני המפלגות, גם של הרביזיוניסטים ושל המזרחי. באישור האנשים לעליה הייתי מתחשב הרבה במספר הילדים. הייתי מעדיף משפחות מטופלות בילדים רבים. היה זה בניגוד למקובל בימים ההם באשורי אנשים לעליה. סבור הייתי שיש לנצל כל רשיון־לעליה לשם העלאת מכסימום נפשות. ספק אם נוכל לחנך את הקשישים, אולם את הילדים יש ויש בידינו לחנך. לא מעט נתקפתי על עמדתי זו. הציונים בפראג, במהריש־אוסטראו ובמקומות אחרים, שהיו בדרך־כלל ליבראליים מאוד, חששו מפני עליה המונית של יהודים המטופלים בילדים רבים, שמא לא יוכלו להסתדר בארץ. על כל משפחה כזאת הייתי צריך להילחם הרבה עד שהמשרד הארצישראלי אישר עלייתה.

התנועה גאתה ועלתה מעלה מעלה. קיימנו כינוסים, סמינריונים, שיעורים לעברית, מחנות־קיץ ל„החלוץ הצעיר״ ול„החלוץ״. „העובד״ עזר לנו הרבה. הלחץ לעליה היה גדול. במכתבים ובטלגרמות תבעתי להקציב רשיונות־עליה מיוחדים. סוף סוף הגיעו כמה עשרות רשיונות־עליה, שלהם חיכו אלפי מועמדים. לא קל היה לעמוד בפני הלחץ ולא קלה היתה הבחירה. היה הכרח לאשר לעליה מכל המחוזות, לבחור מועמדים היודעים עברית,

בעלי ותק ציוני. בין העומדים לאישור היו כאלה שכבר היו בהכשרה ולא הגיעו לעליה מסיבות שונות, ואחרי שאושרו לעליה הטרידה אותנו שאלת הוצאות הנסיעה. הציונים בפראג, נשי ויצ״ו ואנשי „בני־ברית״ עזרו לא מעט, אך כל זה לא הספיק. נסעתי לבוקארשט ושכרתי שם מרתף באניית־משא במחיר זול. את המיצרכים קנינו במרוכז. וכך עלתה ארצה, בסוף שנת 1934, שיירת־עולים ראשונה של „העובד״, ובה משפחות על ילדיהם, ואני אתם. הילדים שכבו על קרשים, והמבוגרים — על הרצפה, על חבילות ומזרנים. עמדנו להגיע ארצה ביום ששי בצהרים, אולם אֵחרנו והגענו בערב, אחרי הדלקת הנרות. בנמל חיפה חיכו לאניה ברל כצנלסון ז״ל ודוד הכהן, ייבדל לחיים. בדחילו ורחימו חיכו לנו וקיבלו את פנינו. העולים לא רצו לנסוע בשבת, ועל־כן לקחו מהם את חבילותיהם וכולנו שרכנו דרכנו ברגל לבית־העולים, וברל כצנלסון * ודוד הכהן אתנו. ישבנו יחד כל הלילה. רובם עברו לאחר־מכן לכפר־יונה שהיתה אז פינה נידחת, ובה מספר מועט של תושבים. הם הצילו אותה מבדידות וניוון, חיזקו את בסיסה וגרמו להתפתחות הישוב וחיזוקו. במשך הזמן השתרשו יפה במקום.

נשארתי כשבועיים בארץ לסייע בסידור העולים, ואחר כך חזרתי לצ׳יכוסלובאקיה. שמע עליית השיירה הזאת היכה גלים בארץ ובצ׳יכוסלובאקיה. לפני שחזרתי לחו״ל קיבלתי מכתב ממנהל משרד העליה של הסוכנות בחיפה, מר דוסטרובסקי, בו הוא נזף בי על שהובלתי את העולים בתנאים קשים כאלה. נזיפתו היתה בה משום אזהרה לי. עניתי מיד שאם אעמוד שוב בפני ברירה להעלות יהודים ארצה בתנאים כאלה, וגרועים מהם, או לא להעלותם כלל, לא אהסס כלל לחזור על מעשי. וקו זה נקטתי אחר כך בפעולתי בעליה ב׳, עם פרוץ מלחמת העולם השניה. העליתי גם משפחות מטופלות. תמכו בעבודתי זו ברל כצנלסון ואליעזר קפלן ז״ל, ויבדלו לחיים יצחק טבנקין, בר־יהודה ואחרים.

זמן־מה לאחר שחזרתי לצ׳יכוסלובאקיה הגיע למונ־קאץ׳ מר יששכר סיטקוב ז״ל, נציג התאחדות האיכרים, שהתכוונו להגביר כוחם ולהחליש את ההסתדרות והשפעתה. בבואו לשם הוא התקשר עם אישי הציבור. אף־על־פי שהיו בידינו רשימות של אלפי אנשי־עבודה, חומר נפלא לעבודה במושבה ולהתישבות, לא רצה סיטקוב לקחת מהם, וחיפש דווקא אנשים לא מאורגנים. כל מי שהיה חשוד בעיניו שהוא שייך לאירגון כלשהו — נפסל. ובכל זאת נעזרתי על־ידיו. מפי האישים אתם התיעץ ידעתי תמיד על תכנית ביקוריו במקומות, והייתי מקדימו ומכין את אנשינו לפגישה אתו. כמובן, שהם נאלצו להעלים את קשריהם עם „העובד״ וכן להעלים את מקצועם; שכן הוא העדיף אנשים מחוסרי מקצוע, בהיותו סבור שסיכוייהם להשתרש בעבודה בפרדסים גדולים יותר מאשר אנשים שמקצוע בידם. גם ילדי הנבחנים היו נאלצים להעלים קשריהם ל„החלוץ״ או „החלוץ הצעיר״. וכך הצלחתי להכניס אחדים מחברי „העובד״ לרשימת המאושרים על־ידי סיטקוב.

פעלתי גם מחוץ לקארפאטורוס. מרכז התנועה הציונית לאגפיה ולזרמיה — מרכזי „החלוץ״ ו„העובד״, ויצ״ו, פועלי ציון, „תכלת־לבן״, וכן המשרד הארצישראלי והעתונות הציונית נמצאו במערב; שם גם היו פלוגות ההכשרה של „החלוץ״, בהן הרביתי לבקר ולטפל בעניניהן.

פעם באתי לעיירה הומנה שעל גבול קארפאטורוס וסלובאקיה להרצות באסיפה פומבית. ביער, לא רחוק מן העיר, התקיים אז מחנה צבאי של בית״ר, שהיו בו צעירים מקארפאטורוס ומארצות אחרות, והודרך על־ידי מפקדי צבא צ׳יכיים בסוגי נשק שונים. לפי היחסים שהיו מקובלים אז ניתן היה לשער שהרביזיוניסטים יפוצצו את האסיפה. הלכתי איפוא למחנה, אף־על־פי שהזהירו אותי שאני מסכן את עצמי. המחנה היה מאורגן למופת. מפקדו היה הלפרן מארץ־ישראל. היה שם גם בנו של זאב ז׳בוטינסקי — ערי. הצגתי את עצמי כחבר תל־יוסף וגדוד העבודה ע״ש יוסף טרומפלדור. קיבלו אותי יפה ואף ניתן לי להרצות על טרומפלדור ועל גדוד־העבודה. המפקד, שדיבר אחרי, אמר שאני ושכמותי חלוצים טובים אנחנו, אולם הסתדרות העובדים סטתה. התווכחנו קצת, ודברי נשמעו בהקשבה. לא דיברתי כלום נגדם, רק סיפרתי על מעשי תנועת־העבודה, וממילא השתמע מה דל מקומו של בית״ר בבנין הארץ ובהגנתה. לבסוף הזמנתי אותם להרצאתי וביקשתי מהם להורות לחבריהם בעיר לא להפריע אותי בהרצאתי. הם התנצלו על שלא יוכלו לקבל את הזמנתי, שכן אותו לילה ליל־סיום הוא למחנה שלהם, אולם הבטיחו להורות לחבריהם

---

* על פגישותיו של ב. כצנלסון ז״ל עם יהודי קארפאטורוס, מספרת ברכה חבס ברשימתה „ברל בשיחה ובמכתב״.
„התחנה בדרך לפולין היתה מונקאַץ׳ היהודית וכפרי העוני של קארפאטורוס. ושוב נתגלה ברל בכל חיוניותו היהודית ושפעת חושיו החינוכיים והמעשיים. כל שעות יומו היו מלאות וגדושות ביקורים ופגישות וחדרו הקטן בבית המלון הומה צעירים וזקנים. אחר מותו סיפרו יהודים עולי קארפאטורוס על ביקורו בכפרי היהודים ההרריים שבסביבות מונקאַץ׳ והערך המעשי שהיה לביקור זה, אשר בעקבותיו נשלחה מיכסת סרטיפיקאַטים ליהודי כפר אלה, מרובי הילדים — ,הסרפיטיקאטים של ברל כצנלסון׳. סיפרו על קבלת הפנים ומידת הכנסת־האורחים שנהג ברל כלפי יהודים אלה בעלייתם ועל קשריו אתם בארץ, ועל רוב התרגשותו והתלהבותו ועסיסיותו, כאדם וכיהודי, בביקוריו בכפרים ובשווקים ובפגישותיו עם ,פשוטי עמך׳ וילדיהם״.

לא להפריע אותי. כשחזרתי לעיר התפשטה השמועה על ביקורי ב„גוב האריות". לאסיפה בא קהל עצום. אך פתחתי את הרצאתי והנה נכנסו בשורה ערפית כל אנשי המחנה הצבאי עם ערי ז'בוטינסקי בראש. הם עלו על הבימה ודרשו רשות־הדיבור מיד. לא הועילו טענותי שהם הבטיחו לי לא להפריע. התחילה התכתשות, שברו כיסאות, כיבו את החשמל, אך עם זאת הקיפו אותי קבוצת בית"רים ולא נתנו לנגוע בי לרעה. כעבור ימים אחדים נפגשתי עם ערי ז'בוטינסקי בקפה אשרמן בפראג. הוא ניגש אלי וסיפר לי שהמפקד שלהם הטיל עליהם ענשים קשים על פעולתם בניגוד להוראות, ואף דחו את עלייתם לארץ לכמה חדשים.

פעלתי בצ'יכוסלובאקיה כשנתיים. ושוב ביקרתי שם בשנת 1938, סמוך לכניסתו של היטלר לפראג. נסיתי להזהיר מפני הסכנות החמורות הצפויות ליהודים, ועוררתים לעלות לארץ, ואף הצעתי לכמה ציונים את עזרתי בהעברת הונם לארץ. היו ציונים שראו בפעולתי כעין תקיעת סכין בגב הריפובליקה, בשעה שהיא עומדת על נפשה מפני גרמניה הנאצית המבקשת להרסה. לדאבוני, צדקתי אני ושולחי בארץ, שרצו להציל את היהודים ואת רכושם, ולא הציונים האלה.

בפעם האחרונה ביקרתי בקארפאטורוס בשנת 1939/40, בימי מלחמת־העולם השניה. קארפאטורוס היתה אז בידי ההונגרים, ואני פעלתי מבודאפשט. טיפלתי בעליה ב'. אולם גם אז לא הכל ראו את הסכנה כאשר ראיתי אני, ולשוא היתה תוכחתי להם. מפולין הכבושה, מבראטיס־לאבה, מוינה ומברלין הגיעו זעקות־עזרה ותביעה לפתוח להם את שערי בודאפשט, ולהבריח אותם בסירות על הדונאו. אך יהדות בודאפשט עצמה, הקרובה לחלל, עדיין לא חשה בסכנה. לא כן יהודי קארפאטורוס הפשוטים; הם חשו יותר את הסכנה ותבעו להעלותם בהקדם. ואמנם, נמצאים בארץ אלפי יהודים מצ'יכוסלובאקיה ומקארפא־טורוס ששליחי ההסתדרות דירבנום לעליה. ושליחים אלה רואים זכות לעצמם על פעלם זה.

תלמוד תורה

ר' שלמה גאנצפריד

מאת שמעון ריינהרץ

ר' שלמה גאנצפריד חיבר ספרים תורניים מרובים, אולם פירסומו העולמי בא לו בעיקר בגלל ספרו „קצור שלחן ערוך". ר' שלמה גאנצפריד היה בעל לשון בהירה, צחה ומרוכזת וכשרון של סדרן היה לו מטבעו; כשרון זה הוא שעמד לו להיות הפופולאריזאטור של ההלכה היומיומית בישראל. המוני היהודים בקארפאטורוס והמחוזות הגובלים, שומרי תורה ומצוות, צריכים, לדעתו, ספר פשוט וקל שיוכלו למצוא בו פתרון הלכי לשאלות שהם נתקלים בהן. הוא אינו כותב בשביל ה„לומדים", אלא בשביל יהודים פשוטי־עם „יודעי־ספר" במקצת, ואפילו בשביל תלמידי ה„חדר". אין הוא פוסק בענינים החורגים מעניני יום־יום או שיש בהם חילוקי־דעות; בכאלה הוא מַפנה לשאלת חכם; הוא עצמו דן רק בהלכה הברורה שההוראה בה אינה כרוכה ב„צריך עיון". ולא רק לפשוטי־עם דאג, אלא גם לשו"בים ולסופרי סת"ם שאינם מופלגים בתורה ואין לעיניהם ספר הלכות תמציתי בשפה ברורה ובהירה על המלאכה שהם עוסקים בה. לסופרי סת"ם הוא כותב את הספר „קסת הסופר", ולשו"בים — „תורת זבח". גדולי התורה במדינה סומכים מיד ידם עליהם ומכריזים סמוך להופעתם, שאלה יהוו „ספרי לימוד ובחינה" לסופרי סת"ם ולשו"בים. כן הוא דואג לסידור נוח, שווה לכל נפש, של דיני נדה ומקוואות, ועושה להפצתם בעם. אך אין הוא מסתפק בכך ומחבר ספר „אהלי שם" בהלכות החמורות של שמות בגיטין שנועד לרבנים מסדרי גטין.

ר' שלמה גאנצפריד הוא בעצם טבעו — מורה מחונן, הדואג לתת לקחו, גם בכתב, בצורה קלה, בהירה, מסודרת. הוא שייך לאותם המורים המצליחים להוציא ספרי־לימוד מצוינים. והמלאכה הזאת מלאכת־מחשבת קשה המחייבת את עושה להיות מחונן בסיגנון בהיר ובידיעת סוד הצימצום, השׂם גבולות לחומר ומתאימו למעיין בו שימצא בו את מבוקשו לפי דרגת הבנתו. תכונה פדגוגית טבעית זו היא שעמדה לפופולאריזאטור הגדול ביותר של ההלכה בדורות האחרונים, ר' שלמה גאנצפריד, ועל כן זכו ספריו למהדורות מרובות. הספר „קצור שלחן ערוך" הוא ספר הלכות הנפוץ ביותר באומה. הוא נדפס במהדורות רבות בארצות שונות, וקשה לקבוע את מספרן. הוא תורגם לשפות אחרות, ואף זכה לתוספות ולעיבודים מרובים, ומרבים לתיתו עד היום כמתנה ל„בר־מצוה".

ר' שלמה גאנצפריד נולד בעיר אונגוואר בשנת תקס"ד לאביו ר' יוסף גאנצפריד, בעל־בית נכבד בעיר זו. הוא היה מצאצאי ר' יהודה־לייב רייזמן (נקרא גם ר' לייביש בוריק), רבה הראשון של אונגוואר, שהוא, כפי עדות בני דורו „הרימה למעלת עדה". מובנת איפוא שאיפתו של ר' שלמה לגור בעיר זו דוקא.

על תקופת הנעורים של ר' שלמה גאנצפריד מספר הרב יחזקאל באנעט בהקדמה לספר „שם שלמה":

„עודנו ילד קטן, וימת עליו אביו, ויהיה הגאון מו"ה צבי הירש העללער האב"ד דשם ז"ל, לאבי היתום, אפטרופס — הגאון הזה השגיח שיתגדל הילד תחת כנפי מחסהו כראוי לכבוד בית אבותיו, אך לא ארכו הימים ויעזוב הרב את משמרתו והמיר כבודו ברבנות ק"ק באניהאד ויקח את המרגלית הטובה את הילד שלמה אתו עמו במחיצתו למען ישים עיניו וישקיף עליו השקפה לטובה. — — שם התרועע את ידידו הנאמן הה"צ קדוש ה' מכובד מו"ה צבי הירש מליסקא ז"ל בעהמ"ח פרי תבואה, ואהבת עולם היה ביניהם, ושלמה ירא את ה' מנעוריו, יראת השם מרבים, ויגדל העלם ויהי לאיש האשכולות מעוטר בכל מדות התרומיות שמנו חכמים, אחת מאלה לא נעדרו בו"[1].

---

1. „שֵׁם שְׁלֹמֹה" לר' שְׁלֹמֹה גַאנְצְפְרִיד, הוצאת ווארַאהל, תרס"ח.

לפי ד"ר חיים בראדי, נכדו של ר' שלמה גאנצפריד, עבר אביו־זקנו לבאניהארד עוד לפני מות אבותיו.

על חתונתו של ר' שלמה גאנצפריד ו„שנות התעסקותו במסחר" מספר בראדי בפרוטרוט. זוהי תמונה רגילה מחיי היהודים בקארפאטורוס בימים ההם. בחור, למדן מפורסם, היה „נחטף" על ידי הגבירים ל„חתן" לבנותיהם. אולם כדרך הלמדנים לא הצליח בחיי המעשה והוא הוכרח לבסוף לקבל עליו עול רבנות:

„בימים ההם הי' איש עשיר מאד ושמו הלך בכל המדינות כי הי' רכושו רב ומסחרו עצום, ר' ליפא מאדרער הי' שמו, הנודע בשערים ברוב צדקתו אשר עשה כל ימי היותו בחיים. — — ולו היתה בת יפת תאר וטובת מראה וביראת ה' היא תתהלל. ובהגיע תור אסתר להיות לאיש, בקש אביה איש אשר הון לו ועושר — לא כסף וזהב, לא שדות וכרמים, אף לא בתים מלאים כל טוב יהי' עשרו, רק תורה זה יהי' חלקו ודרך הישר נחלתו — להיות לה לאיש. בקש — ומצא את שאהבה נפשו בתואר ר' שלמה גאנצפריד, ונתן לו את בתו לאשה, גם הון רב נתן וכסף וזהב הרבה לו לרב. מיד אחר חתונתו נטה אהלו בעיר הומנא יצ"ו והחל לעסוק מעט בסחורה כדרך כל הארץ אך בהבדל, כי הוא הי' כנעני אשר בידו מאזני־צדק, וכי דרכי מסחרו היו באמונה, כאשר יראה הרואה בחת"ס (חלק יו"ד סי' קל"ג). אבל לא ארכו הימים וכל רכושו התעופף על כנפי רוח אל ירכתי תהום. כראות חותנו — אשר כבבת עינו אהבתו והי' בעיניו יקר עד למאד — כי שמש ההצלחה נטתה לערוב מהר להושיט לו ימינו וזרוע תשועתו, והכין לו בית מסחר (קורצוואארענהאנדלונג) באונג־וואר. אבל גם שם לא הצליח חפצו בידו, וחיש מהר, כצל עובר וכאבק פורח אבד עוד הפעם כל קנינו ורכושו, כקנה־זכוכית נשבר מטה לחמו, והוא נשאר בעירום ובחוסר כל..."

"...גם גורל אא"ז ז"ל לא נפל מגורל שאר החכמים וחבלו מחבלם. גם תחתיו הי' מעיק כבד אבן העני ונטל חול הלחץ כאשר תעיק העגלה המלאה; גם על צווארו השתרגו עלו המון תלאות רבות ועצומות עד למכביר; ולולא זה כי אז לא הי' מקבל שום רבנות אף אם יתנו לו כל כסף וזהב שבעולם, אבל אחר כי מצבו פרוע הי' בע"ח ענה „אמן" על שאלת ראשי העדה דק"ק ברעזאוויטץ, אשר באו אליו בעת ההיא (תק"ץ) לחלות את פניו לקבל את משרת הרבנות בעירם. שם החל להפיץ קרני אור חכמתו על פני תבל, בהיותו שם הדפיס ספרו היקר המלא חריפות מפה אל פה אשר פיו יקבנו בשם „פני שלמה" על מס' בבא בתרא והוא הס' האחד אשר הו"ל ורק דבר חריפות יצוק בו.

בשנת תר"ט עזב את קנו לעמוד לשרת בקדש בעיר מולדתו אונגוואר בתור דיין. הסבות אשר הניעוהו לקבל את המשרה הזאת, הם שתים. הא' כי מאד היתה חביבה בעיניו העיר, אשר שם נולד, נתגדל והי' לאיש; העיר בה גם אביו זקנו הואיל עמוד בראש העדה, והוא הי' הרב הראשון באונגוואר. והב' כי העיר הזאת היתה יותר לחפצו: להועיל לבני דורו"[2].

באונגוואר כיהן אותה שעה ר' מאיר א"ש כרב הקהילה, ואהבת אב לבן שררה בין הרב והדיין. כשבא לכהן כראש הדיינים באונגוואר ראו בכך קיום דבריו של בעל החת"ם סופר, שהכתיר, מתוך טעות, באחת מתשובותיו, את ר' שלמה גאנצפריד, עוד בימי עלומיו, בתואר „דיין דק"ק אונגוואר".

בשנת 1869 השתתף ר' שלמה גאנצפריד בהתיעצות המוקדמת, שכינס הבארון עטוואש בדבר הסדרים בעניני הדת והקהילות.

ר' שלמה גאנצפריד נפטר בכ"ו תמוז תרמ"ו.

ספריו[3]:

1) „פני שלמה" — נדפס בשנת תר"ו. ר' יחזקאל באנעט מספר על הספר הזה:

„וגם ממנו השמיט המדפיס, אשר בא בשכרו הקבוע עבור כל הספר כולו, לכן קיצר במאמרים עד שעל פרק האחרון לא נמצא אף דף אחד מחידושיו היקרים, ונצטער ע"ז מאד, כי ההעתקה שניה נתנה לצענזור ואין מידו מציל והעתקה שלישית אין וע"כ נעלמו מעין כל חי: גם ספרו פני שלמה לב"מ נסתר מעיניו כי נגנב הספר כולו. ואף כי ידע זקני ע"ה זי"ע מי הגנב, לא הזכיר את שמו, אך נצטער עליו כל הימים"[4].

2) „קסת הסופר" — נדפס פעמים רבות ולא כל הדפוסים הגיעו לירושלים. על הדחיפה לחיבור ספר זה כותב ר' יחזקאל בנעט:

„ויהי היום וילך לרגל מסחרו לשוק דעברעצין, ונכנס לחנות של ספרים לקנות שם דבר מה, ויוציא ראשונה את הספר בני יונה ויאמר: אצבע אלקים הוא לעסוק בזה, וישם כל מעינו בהלכה זו, עד כי

---

2. „אוצר הספרות", שנה שלישית, תרמ"ט—נ', ע' 55 (בחלק השני של הספר), קראקא.
3. ע"פ הרשימה בהקדמה לס' „שם שלמה", הוצאת ס.־ווארהאל, תרס"ה וע"פ הרשימה שבמאמרו הנ"ל של בראדי.
4. „שם שלמה" לר' שלמה גאנצפריד הוצאת ס.־ווארהאל, תרס"ח, בהקדמה.

הוציא סולת נקיה את ספרו קסת הסופר אשר ראה אור בשנת תקצ״ד ואשר עליו אמר מאור הגולה הגה״ק חתם סופר זי״ע, לתקן, שהסופרים לא יתנו קבלה לתלמידיהם עד שיהיו בקיאים בספר הזה, ועטרו הגח״ס ז״ל בהגהותיו. הספר הזה נדפס חמשה פעמים, ונפוץ בד׳ כנפות הארץ, וה׳ עמו שהלכה כמותו בכל מקום, ואחרי דבריו לא ישנו. ובזקנותו אחז קסת הסופר שנית, והוסיף עליו תוספות מרובה, דינים חדשים וחקירות בשם לשכת הסופר, וחלק שני מסורה נקיה כזהב על אותיות התורה, וכתיבת ס״ת והגהתו התגדר במלאכתו זו וביגיעה רבה עושה אותה. וגם הוא נדפס פעמים״ [4].

3) „לחם ושמלה" — על הדחיפה לחיבור ספר זה כותב ר׳ יחזקאל בנעט כדלהלן:

„בעת ההיא החלו לבנות מקוה טהרה באונגוואר, והיה קשה מאד למצוא מים ברחבה אשר יספיקו לצורך העיר רבתי עם, ושיהיו כשרים בלי צורך עיון, היא המקוה המצויירת בסוף ספר לחם ושמלה לזקני ע״ה זי״ע; וירא הגאון הקדוש מהר״ם א״ש ז״ל כי תליסר גמלי ספקות כאלו, בעשיית מקוה, יוכלו לצמוח בכל קהלה, והמורה יעמוד במשעול צר מאין דרך לנטות ימין או שמאל, ע״כ עודד את זקני זי״ע שילמוד הלכות מקואות, וכונתו, למען דעת כל יושב על מדין את המעשה אשר יעשה ויתהלך ברחבה כי ידרוש פקודי ה׳ ויוסיף טהרה, אז החל להעלות את תורה העולה מלמודיו בס׳ „פרת וחדקל" אשר הסב שמו אח״כ „לחם ושמלה" הנדפס בשנת תרכ״א וזה שלושים שנה חפשוהו כמטמונים ולא השיגוהו. ועתה זכינו לאורו מחדש" [4].

4) „קצור שלחן ערוך" — ראה על ספר זה להלן.

5) „אפריון" — פירוש על התורה, נדפס תרכ״ה ותרל״ח.

6) פירוש על תפלות — ר׳ יחזקאל בנעט כותב:

„בשנת תקצ״ח יצא לאור פירושו על התפלות בדרך פשוט ועם תוספות והשלמה לדרך החיים של הגאון האדיר מו״ה יעקב מליסא ז״ל (וחזר ונדפס בשנת תרי״ב), ובשנת תרכ״ב, ופ״א בלבוב נזכר שמו עליו, ופעמים רבות תחת שם בית רחל ובלי שם לוי, כי מסר את זכות הדפסתו למדפיס אשר נפל בנופלים ולא יסף לקום, וסוגרו דלתיים בפני מדפיסים אחרים, ועכ״ז לא אבו לחדול את מתק תנובת פי׳ ותוס׳ זקני ע״ה זי״ע לכן נדפס בלי שם מחברו. רבו מדבריו משמן והם פתוחות לפני כל ישר ההולך לשפוך שיח לפני יוצרו לדעת מה יפטיר בשפה ומה ירמזו מליו. — ומאז חדלו סידוריו מהתהלך בין החיים, לא נמצא סידור מאיר עינים כמוהם עוד" [4].

7) „תורת זבח" — על שחיטה ובדיקה, ראה להלן.

8) „אהלי שם" — ראה להלן.

9) „לשון הזהב" — כללי דקדוק לשון הקודש. לא נדפס.

10) „כללים בחכמת האמת" — לא נדפס.

11) „שם שלמה" — תרס״ח ס. ווראהל.

12) „פני אדם" — על חיי אדם כולו. ר׳ יחזקאל בנעט מציין, שהספר אבד.

13) שו״ת וחדושי תורה על מסכתות וסוגיות שונות. — לא נדפסו, כנראה אבדו.

מגמתו בספריו

יש להניח, שהוא ראה את עיקר עולמו התורני בספרי הפלפול שלו, אך החוש הפדגוגי הטבעי הוא שהשפיע עליו לכתוב ספרי הלכה להמוני ישראל. קטעים מתוך ההקדמות לספריו יבהירו לנו מגמתו זו. בהקדמה לספר „קסת הסופר" אנו קוראים:

„וכמה וכמה אשר אין להם אף מקצת ידיעה בהלכותיהם, והמה מושכים בשבט סופר, ושארו ספריא למהר׳ כעמא דארעא. ראיתי ונתתי אל לבי, כי הוא זה רק מחמת חסרון הספר, כי הדינים מפוזרים. ואין להם חבור מיוחד על זה, ולזאת אף אם ילמדו בתחלתן, כאשר יתקרבו אל מלאכת הקודש, קצת דינים, אבל כאשר יחנו, כן יסעו, חיש מהר מתוך רעיוניהם, מבלי משים על לב, לחזור עליהם כראוי ונכון, לזאת אזרתי כגבור חלצי, בראותי כי היא מלאכת שמים, לקבוץ על יד כל הלכותיהם, כפי קוצר ידי ולעשות להם מרור לעצמם, למען יהי׳ הכל מסודר כש״ע לפני הסופר, ויוכל ללמד בנקל, וגם לחזור לעתים, לבלתי יסורו מלבבו..." [5].

על שער הספר „תורת זבח" אנו קוראים:

„ומהיות שכתבו הפוסקים כי ראוי לכל שו״ב לחזור הלכות שו״ב בכל שלושים יום לכן חלקתיו כן להיות לו לגבול ולחוק קבוע מה שיחזור בכל יום ויגמור כל ההלכות בכל חודש" [6].

ובהקדמה לספר „אהלי שם" אומר המחבר:

„בלא לב ולב ידבר. הן גודל חומר ענין כתיבת השמות בגיטין נודע בשערים המצויינים בהלכה. כי המה כהררים התלוים בשערה. והנה ראה ראיתי כי

5. „קסת הסופר" לר׳ שלמה גאנצפריד, דפוס אופען 1835.
6. ספר „תורת זבח" מאת שלמה גאנצפריד, נדפס באונגוואר 1869.

אם אמנם רבותינו האחרונים ז"ל אשר מפיהם אנו חיים בעים רוחם אספו וקבצו כל השמות אשר נמצאו להם בדקדוקיהם ובפרטיהם. אבל בדקדוקי ההלכות כגון בענין חלופי השמות איזו לקרב ואיזה לרחק וכדומה הרבה ענינים גדולים, לא נמצא על זה חבור מיוחד לאחר חתום רבותינו בעלי הש"ע ונושאי כליו ז"ל. ואנכי הרואה כי זה יספיק רק לגדולי הערך אשר היו לפנינו, ומה יעשו הבינונים אשר בעתים הללו, ומכ"ש במה שחידשו להם בעוו"ה שמות חדשים להדמות לעכו"ם אשר לא שערום אבותינו. אשר יש לחוש בזה הרבה: לזאת אזרתי כגבור חלצי בראותי כי מלאכת שמים היא. סדרתי את כל הדינים בהלכות אלו בסדר ובכללים נאותים למען יוכל כל איש למצוא מבוקשו. וגם הוספתי כמה וכמה שמות אשר לא באו בס' טוב גיטין, וביארתי בעזה"י את הדברים כאשר הורנו החונן לאדם דעת ית"ש. וחברתי את האהל והיה אחד וקראתיו בשם אהלי שם על שם ענינו" [7].

על מגמת ה„קצור ש"ע" כותב ר' שלמה גאנצפריד:

„לתועלת המון עם ה' אחינו בני ישראל היראים את ה' ובמצותיו חפצים. ישמרם צורינו אשר קצרה דעתם ללמד ולהבין דברי הש"ע ומפרשיו. יגעתי בעזרת ה' ית"ש וקבצתי מכל ארבעה חלקי ש"ע, אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן המשפט ומפרשיהם ועוד מקצת ספרי קודש את הדינים והמדות הנצרכים ומוכרחים לכל איש ישראל לדעתם אותם. וכתבתי אותם בלשון קל למען ירוץ כל הקורא בו וידע את המעשה אשר יעשה האדם וחי בהם" [8].

עדות גדולי הדור על ספריו

ספריו של ר' שלמה גאנצפריד זכו להוקרת גדולי התורה שבימיו. עוד עם הופעת ספריו הראשונים הרגישו, שיש לפניהם מורה־הוראה בעל כשרון של סדרן, מבהיר ומפשיט את ההלכה, ובכך הוא עושה אותו לקנין הרבים.

גדול הדור ההוא, ר' משה סופר מפרֶאסבורג, שאתו עמד ר' שלמה גאנצפריד בקשרי מכתבים של שאלות ותשובות, כותב על ספרו „קסת סופר" את הדברים דלקמן:

„יקרתו הגיעני עש"ק העבר... וביקש ממני לתת עינא פקיחא על ספרו אשר חיבר, בקראו שמו „קסת סופר" אשר בו ליקט וסידר כל דיני כתיבת ס"ת תפילין ומזוזה ומגלת אסתר ועיינתי בו ועברתי בין בתריו מרישא לסיפא, והנה כלך יפה רעיתי ומום אין בך, מכוון להלכה על דבר האמת מסודר בסידור נכון, ושמחתי בו מאד, ואמרתי יתן ה' ויבצע מעשהו, המקום יהי' בעזרו, אזי אני פוקד על כל תלמידי המחויבים לשמוע לקולי, שמיום הדפסת ספר קסת הסופר הלז, מכאן ואילך לא יתנו רשות וכתב קבלה לשום סופר כ"א שיהיה בקי בספר הזה, ורגיל על לשונו. כדרך השוחטים שנוטלים קבלה וכמ"ש ט"ז סי' א' ס"ק ה' כן ינהגו עם הסופרים, וסופר שאינו בקי בספר הזה יופסל מאומנתו ויחזור לפרקים כאשר יושת עליו מהרב, כן אני מצווה לבניי ותלמידיי ה' יברכם כי צורך גדול הוא ומכשלה גדולה תחת יד הסופרים בעוו"ה ולבי לחוקקי ישראל גאוני זמננו שאינם משגיחים. ע"כ אני פוקד ומצוה לכל מי שמחוייב לשמוע לקולי שיחזיק במעוז הנ"ל וספר הלז כלו מחמדים, והיה זה שלום הרב נ"י. ואם רצונו לדפוס אגרת הלז במקום הסכמה הרשות בידו" [9].

כן זכה גם ספרו „תורת הזבח" להיות „ספר לימוד של השו"בים". ר' שלמה קלוגר, המגיד מברודי, ור' מאיר א"ש, רבה של אונגוואר, לא חסכו דברי תהילה עליו. ר' שלמה קלוגר כותב על הספר הזה:

„...ליקט כל הדינים השייכים לשו"ב מהראשונים והאחרונים ויהיו לאחדים בידו למנקט דרך קצרה וחלקם למידי חודש בחדשו להיות שגור בפי השו"ב ועוד כמה חידושים... וכדאי לסמוך עליו אפילו שלא בשעת הדחק ומה גם כי הוא עניו הדעת... לקבל את ספרו כבכורה בראשיתה וללמוד ממנו ולסמוך עליו בהוראה..." [10].

גם הרב מאיר א"ש כותב בהסכמתו דברי־תשבחות נלהבים על הספר הזה [9] וגם ר' יוסף שאול נתנזאהן, רבה של לבוב אמר דברים נלהבים על ספרי ר' שלמה גאנצפריד [11], וכן גדולי־התורה רבים אחרים.

ר' יהודה לייבוש, הרב מפשאֶדבארז, בהסכמתו לספר „קצור שלחן ערוך" רואה אותו כתמצית ההלכה שנתפתחה ונתגבשה בישראל:

„...ובדורות הראשונים היו לומדים התורה על פה. עד אשר ראה רבינו יהודא הנשיא הוא הנקרא רבינו הקדוש בהסכמת חכמי הדור כי הלבבות נתמעטו וסדר ההלכות בששה סדרי משנה. ואחריהם האמוראים בימי רבינא ור' אשי וסדרו הגמרא. והבאים אחריהם

---

7. ספר „אהלי שם" מאת שלמה גאנצפריד, דפוס לבוב תרס"ז. ראה גם דפוס אונגוואר תרל"ח.
8. „קצור שולחן ערוך" דפוס לובלין 1888, מתוך שער הספר.
9. „קסת סופר" לר' שלמה גאנצפריד, דפוס וורשה 1860. ההסכמה לספר. ראה גם הוצאת אונגוואר משנת 1865.
10. „זבח תודה" מאת שלמה גאנצפריד, לעמבערג משנת 1849, בהסכמות.
11. „שם שלמה" לר' שלמה גאנצפריד. ס.־ווארא‏הל, תרס"ח מתוך ההסכמה של ר' גרשון וואלף בנעט.

חברו ספרים שונים בכל דור ודור ונתרבו דעת הפוסקים עד אשר קם רבינו הגדול... ר' יוסף קאר"ו זצ"ל ואסף כל ידיעות הפוסקים בחיבורו הגדול בית יוסף ולקט המורם מהם כל דין ודין וסדרם בשלחן ערוך. והשני בדומה לו הוא... רבינו משה איסרליש זצ"ל והוסיף על השלחן ערוך עד אשר משניהם יצא תורה לכל ישראל ארבעה חלקי השלחן ערוך. ואחר זה קמו גדולי ישראל וחברו ספרים רבים לבאר דברי השלחן ערוך... ונתחברו בזה גם כן ספרים שונים. יש אשר הם דרך ביאור על שלחן ערוך כמו ספר באר היטב ולחם הפנים ודומיהם. ויש שסדרו כל הדינים יחד. כמו ש"ע של רבינו רש"ז וחיי אדם וחכמת אדם ודרך החיים בסידור התפילה. ואחרי קם הגבר הוקם על הוא החריף מו"ה שלמה גאנצפריד זצ"ל ושם המשרה על שכמו ללקט קיצור דינים ההכרחיים מכל ארבעה חלקי השלחן ערוך, בכדי שיוכל כל איש אשר אין לו פנאי ללמוד כל הלכה ממקורו ובש"ע ובפירושיו יוכל להגות בספר הזה... וכראות בית ישראל כי יפה מעשהו קבלו הספר בחיבה רבה..." [12]

ספר „קצור שלחן ערוך" נחטף ממש מיד עם הופעתו, הירבו להגות בו ולהוסיף עליו פירושים והגהות. נכדו של ר' שלמה גאנצפריד, ר' יחזקאל בנעט כותב על הספר:

„ויהי אך יצא, עודו בכפו יבלעוהו, והוא נדפס כמעט בכל שנה ושנה מחדש. ובכל דפוס תקנהו וישת עליו נוספות נחוצות, כי מכנף הארץ התעוררו הלומדים והעירו עליו בעלי ההוראה, ועל כלם שם עין. בשנת תרל"ג הודיעוהו כי נדפס פעמים בווארשוי בלי ידיעתו, אז דחקו ומכר זכות הדפסתו לרוסיא לזמן מוגבל, אך אח"כ נודע לו כי עשו שני שטערעאטיפען ובי"ח חדשים הראשונים הדפיסו עליהן יותר ממאתים אלף, ומה גם אחרי כן".

„כו"כ מחברים עשו פירושים ותוספות, הערות והגהות על כל הספר, ומהם שגם שלחו לידו את חיבוריהם (כמו הרב בעל מסגרת השלחן) והוא ז"ע אמנם הסכים עמהם, אך שידפיסוהו בגליון הש"ע, לא רצה בשום פנים, כי חפץ שישאר הספר „קיצור ש"ע", ולא „ארוך" וייראו מפניו כל ימי חייו, אולם אך סגר עיניו עיני בשר, קמו כזאבי ערב על עזבונו... והדפיסוהו עם פירושיהם ועם תוספות ופלפולים ויש אשר השחיתו כל חלקה טובה והכניסו דברי זרים בין דבריו ואת שמו הסבו מעליו..." [13].

וחתן המחבר, ר' גרשון וואלף בנעט מעיד:

„...מספרי קש"ע אשר הדפיס אחרון לחיבוריו, ראינו גדולות ונפלאות היא בעינינו, כי זכה בו לאשר לא זכה שום מחבר בימיו כי חבורו היקר הנ"ל אשר הוא שוה לכל נפש נפוץ על פני כל הארץ, וכפי דעתי נמצאים היום בארץ הקדושה, ובאמריקא, ברוסיא, גם בעסטרייך ואונגארן ערך ארבע עד חמש מאות אלף עקסעמפלארע כי מרצונו וברשותו הובאו י"ב פעמים לבית הדפוס ובכל פעם לא נדפסו פחות מאלפים הרבה, ואח"כ נדפסו שלא ברשות ועשו גם שטערעאטי־פען להיותם מוכנים להם לימים רבים" (שם).

אחד המפרשים העיקריים של ה„קצור שלחן ערוך" היה הרב ר' חיים ישעיה הכהן, שכתב השלמות ומלואים בשם „מסגרת השלחן". רב זה ביקש רשות מהמחבר להדפיס את חיבורו יחד עם השלחן ערוך, אך ר' שלמה גאנצפריד סירב וענה לו:

„עיינתי בקונטרסים אשר שלח לי כ"ת. והנה ראיתי כי רב גבריה, אך את אשר עלה בדעתו, להדפיסו אצל ספרי קיצור ש"ע לא ניחא לי מכמה טעמים. אם יש את נפשו הטובה להדפיס חיבור בפני עצמו יהי ה' עמו יגדיל תורה ויאדיר וגם אנכי בל"נ אקחהו..."(שם).

אחרי פטירת המחבר ביקש ר' חיים ישעיה הכהן הסכמת רבנים להדפיס ספרו יחד עם ה„קצור שלחן ערוך". מהראוי לציין שבמהדורה הראשונה של „קצור שלחן ערוך" יחד עם „מסגרת השלחן", לובלין 1888 — הוצאו מתוך כתב־הסכמתו של ר' שלמה גאנצפריד שתי הפיסקאות א': „אך אשר עלה בדעתו להדפיסו אצל ספרי קיצור ש"ע לא ניחא לי מכמה טעמים..." וב': „אם יש את נפשו הטובה להדפיס חבור בפני עצמו יהא ה' עמו".

בספריה הלאומית בירושלים נמצאות 24 מהדורות של קיצור שולחן־ערוך ואין להניח שהגיעו לכאן כל מהדורותיו של הספר הזה. *

הפולמוס עם חסידי הרבי מצאנז והיחס לספר „חיי אדם"

ר' שלמה גאנצפריד אף שהיה אדם רודף־שלום, בורח מהכבוד ונוח לבריות, לא נמלט ממחלוקות. בספרו „אהלי שם", כתב בכמה ענינים, שאין ההלכה כבעל „דברי חיים", הוא ספר בהלכות גיטין, שחיבר ר' חיים האלבערשטאם, האדמו"ר מצאנז, שהופיע תחילה בעילום שם. הדבר עורר את רוגזם של חסידי הרבי ויצאו נגד ר' שלמה גאנצפריד בגידופים ובקללות נמרצות. מחוגי תלמידי הרבי מצאנז

---

12. ספר קצור שלחן ערוך לר' שלמה גאנצפריד, דפוס לובלין 1888.
13. ספר „מסגרת השלחן" לר' חיים ישעיה הכהן; לובלין 1880; מתוך ההסכמות.

* מאז נכתבו הדברים האלה בשנת תש"ח, נוספו מהדורות חדשות גם בישראל וגם בארצות הגולה.

חיברו שני קונטרסים נגד ר' שלמה גאנצפריד: „מלחמת חובה" [14] ו„לקוטי צבי". ר' שלמה גאנצפריד ענה גם הוא בקונטרס בשם: „מכסה לאהל". הביוגראפים של ר' שלמה גאנצפריד מזכירים פולמוס זה בקיצור רב. ר' יחזקאל בנעט כותב:

„וימררוהו ורובו, וינסו בעלי חצים לירות בו, ולהפיל מבצריו, אולם קמה אלומתו וגם נצבה, ומשנתו לא זזה ממקומו (כס' „לקוטי צבי"; „מלחמת חובה"). המה אבדו, ותורתו פורחת ומתחדשת יום יום ב"ה".[15]

מתנגדיו של ר' שלמה גאנצפריד טוענים נגדו, שלא חידש כלום אלא קיצר את הספר „חיי אדם". ר' שלמה גאנצפריד השיב גם הוא בחריפות וכתב על מחבר הספר „מלחמת חובה" (שהופיע תחילה בעילום שם), שהוא רק „מלקט עצמות בצאנז". נכד הרבי מצאנז, ר' שלמה האלבערשטאם, ענה על כך: „לא ידעתי מה זה בזיון הלא כל כחו וגבורתו של המשיג הזה הוא רק במה שהוא מלקט [16].

אין ספק שהספר „חיי אדם" השפיע הרבה על מיבנהו החיצוני של ה„קצור שלחן ערוך", אולם ניכר מיד שיש בו חידוש: סיגנונו והרצאתו פשוטים ובהירים יותר. לא כל מי שרץ ב„קצור שלחן ערוך", ירוץ ב„חיי אדם". דור דור וספריו. „חיי אדם" היה ה„קצור שלחן ערוך" בדור הלומדים הגדולים של פולין וליטא. אך ספר זה היה קשה מדי ליהודים הפשוטים ולתלמידי החדרים, שני דורות אחרי הופעתו. עתה בא ה„קצור שלחן ערוך" וירש את מקומו. לעיני שני המחברים עמדה אותה מגמה. ר' אברהם דאנציג כותב בשער ספרו:

„התועלת הא) שאפי' נער בן י"ג שנה יוכל ללמוד ולהבין ולהיות בקי ברובו ככולו מדיני הש"ע בזמן מועט מה שצריך לזה תלמיד וותיק יגיעה רבה כמה שנים.

ב) אותן בעלי בתים שעול הפרנסה כבד עליהם כאשר ינוחו מעט יוכלו ללמוד בספר זה כי הלשון קל להבין מאד ומבואר כל דבר ודבר כל צרכו...

ג) אף הב"ב הלומדים שיעור גפ"ת בכל יום... ושאינם יוצאים בזה כי צריכין דוקא ללמוד הלכות פסוקות ואין הזמן גורם להם לעסוק גם בש"ע עם האחרונים יוכלו לרוות צמאונם ולידע כל הדינים על אמיתתן עם הטעם כמופלגי תורה.

ד) אף מופלגי תורה ומורה הוראה ימצאו דיני מחודשים אשר כי יבא השאלה ימצא אותה — — בספר הזה"... [17].

מחבר „חיי אדם" דאג בספרו גם ללומדים מופלגים ולמורי הוראה, חוגים שה„קצור שלחן ערוך" לא דאג להם כל עיקר.

אין לך פוסק עליון מוסמך מהאומה עצמה. אם האומה בחרה וקידשה את ה„קצור שלחן ערוך" והפיצה אותו בכל קצווי תבל, סימן שהיה משהו מיוחד בספר זה, שזיכהו להיות הספר הנפוץ ביותר בין שומרי מצוות התורה. ואין לך רגע במעת לעת, שלא ילמדו ממנו.

---

14. בספריה הלאומית בירושלים מצויה רק המהדורה השניה של הספר „מלחמת חובה" למרדכי אליעזר וועבר, ירושלים 1885, ובו נדפס מכתב חשוב לעניננו מאת נכד הרבי מצאנז, ר' שלמה האלברשטאם מוויז'ניץ.
15. „שם שלמה" לר' שלמה גאנצפריד, ס. וואראהל, תרס"ח מתוך ההקדמה.
16. ראה הערה 14 במכתבו של ר' שלמה האלבערשטאם.
17. „חיי אדם" לר' אברהם דאנציג; דפוס ווילנא, תק"ע, מתוך שער הספר.

ר׳ מאיר א״ש

מאת שמעון ריינהרץ

אחד האישים החשובים ביותר באמצע המאה שעברה בקארפאטורוס היה ר׳ מאיר א״ש (אייזנשטטר) הידוע בכינויו בעל „אמרי אש״, על שם ספר שאלות ותשובות שלו. הוא שימש כרב באונגוואר, ועולה בחשיבותו על קודמיו גדולי הרבנים בקארפאטורוס, ומוניטין יצאו לו גם מחוץ לגבולות הונגריה. הוא היה מבחירי תלמידיו של החת״ם סופר, ואחרי פטירת רבו מקובל היה כפוסק מוסמך ומנהיגה הדתי הבולט ביותר של יהדות הונגריה. הוא גם כתב פיוטים ושירים, והתיחסו אליו ולתורתו כלאחד הקדמונים.

ר׳ מאיר נולד בשוסבורג (ליד פראֶשבורג) לאביו ר׳ יהודה־לייב ברבי מאיר, שברח להונגריה מחמת המציק מהעיר פינטשוב שבפולין. עודנו ילד רך עבר אביו לגור בעיר אייזנשטאדט (אחת משבע הקהילות במחוז בור־גאֶנלאַנד ליד וינה). למד אצל ר׳ רפאל גלונא, ואחר כך אצל החת״ם סופר במשך חמש שנים. רבו חיבבו מאד וקרא לו „תלמיד המחכים את רבותיו״. הוא נשא לאשה את חנה בת ר׳ דוד דייטש רבה של ניישטאֶדטאֶל (נוֹבי מ׳סטו) שבסלובאקיה, מחבר הספר „אהל דוד״. עוד בבית חותנו התחיל מרביץ תורה לבחורים צעירים ב„ישיבה״ שניהל. תחילה שימש רב בקהילת בייאה ואחר כך משך עשרים שנה בקהילת יארמוט. משם עבר לאונגוואר.

בספר „זכרון יהודא״ מתוארת פרידתו של ר׳ מאיר מאת קהילת יארמוט:

„והנה לא יאומן כי יסופר היללה והבכיה אשר היה בעת אשר נסע מהעיר אנשים ונשים וטף כמעט לא נשאר נפש בהעיר אשר לא באו ללוותו עד מחוץ לעיר ולא היה יכולת לישב על העגלות עד מחוץ לעיר. וביום ה׳ כ״ג אלול תקצ״ה לפ״ק בא לכאן אונגוואר ונתקבל בכבוד גדול ושמעו הלוך וגדל גם במדינת פולין אשר כל העובר ושב השכימו לפתחו...״ [1]

באונגוואר הוא ניהל ישיבה גדולה ועשה רבות להפצת ידיעת התורה. תקופה מסוימת היה סגי־נהור, עד שנתרפא, ובתקופה ההיא היה נותן את שיעוריו בעל־פה. את לימוד התורה העמיד מעל לכל, והוא הקפיד ולימד אפילו בחנוכה ובפורים, ימים שאין מלמדים בישיבות.

התנהגותו היתה בענווה רבה; הירבה בצומות ונהג בחומרה רבה כלפי עצמו. אם כי לא היה רבי, נהרו אליו אנשים רבים לשאול בעצתו ואף אילצוהו לקבל פדיונות, אך מעולם לא השתמש בכסף זה לצרכיו והיה מקדישו לישיבה ולעניים. הנוהים אחריו היו מספרים עליו נסים ונפלאות, כשם שהחסידים היו מספרים על הרבי שלהם.

ר׳ מאיר א״ש חיבר ספרים חשובים, והרי כאן רשימה של ספריו הנמצאים בישראל:

„שו״ת אמרי א״ש״, שני חלקים. החלק הראשון נדפס ב־1852. לשם הדפסתו נדד בנו, יהודה א״ש, ללבוב ושהה שם זמן ממושך [2]. בתחילת שנות ה־60 נוסד באונג־וואר דפוס עברי שהדפיס גם את ספרי ר׳ מאיר א״ש, בשנת 1864.

„אמרי יושר״, דרשות ודברי מגידות, המצטיינים בשפה עברית צחה. נדפס באונגוואר בתרכ״ד.

„אמרי בינה״, חידושי תורה לפי מסכתות, אף הוא נדפס באונגוואר, בתרכ״ו. בהוצאות השתתפה בתו יהודית. ר׳ מנחם א״ש כותב עליה: „אשר לבה בחכמה להביא תכשיטיה של זהב לסיוע הדפסת הספר״ [3].

„פירוש על הגדה של פסח״. נדפס פעמיים בתרס״ו ובתרס״ז [4].

„זכרון יהודא״. מנהגים וחידושי תורה, שנזכר לעיל.

ר׳ פנחס א״ש מתאונן על חוסר כסף להדפסת ספרי אביו. בהקדמה ל„שו״ת אמרי אש״ חלק ראשון, הוא מזכיר לטובה את ר׳ יוסף וויינברגר מאונגוואר שהילווה סך מסוים להוצאת הדפוס. כן הילווה כסף לאותה מטרה אחד יוסף יוחנן כ״ץ מסיגאֶט. ברשימת ה„פרענומעראנטען״ תופסים מקום רב תלמידי ר׳ מאיר א״ש, שסייעו להדפסת הספרים.

היחסים שבין החת״ם סופר לר׳ מאיר א״ש

ר׳ משה סופר, יליד פראנקפורט דמיין, רבה של פראֶשבורג, השפיע הרבה על יהדות הונגריה בכלל, ועל יהדות סלובאקיה וקארפאטורוס בפרט. מאחרוני גדולי התורה באשכנז הוא הצליח לבצר לו מקום מיוחד בהונ־גריה, והשפעתו נמשכה במידה מסוימת עד השואה הגדולה.

ר׳ משה סופר הוא אביה הרוחני של האורתודוכסיה בהונגריה. כאן מצא לו קרקע נוח לקליטת הזרע שזרע. הוא לחם בניצני המחדשים והעמיד תלמידים רבים שעמדו בשער נגד אנשי ה„קונגרס״ וביצרו את האורתודוכס״ה. יהודי קארפאטורוס היוו בהונגריה את המבצר החרד החזק

1. ספר „זכרון יהודא״ לר׳ מאיר א״ש, עמ׳ ה׳. הובא לדפוס ע״י בנו ר׳ מנחם א״ש. נדפס במונקאטש, תר״ס.
2. ספר „מאורי אש״ מאת מאיר גרינוואלד, דפוס פאקש, תרס״ד. ע׳ ע״ב.
3. „אמרי בינה״ בהקדמה, עמ׳ 2.
4. מקום הדפוס חסר.

ביותר, ושום חידושים ותיקונים לא חדרו לתוכם. ואין פלא, שתלמידיו של החת"ם סופר ותלמידי תלמידיו, ר' מאיר א"ש ובנו ר' מנחם א"ש, מהר"ם שיק ור' חיים סופר ממונקאץ', ששימשו כרבנים בקהילות קארפאטורוס, היו המפקדים בפולמוס הקונגרס בהונגריה.

מספרים כי אם קרה ור' מאיר א"ש נעדר באיזה שיעור והיו מתקשים בהלכה, היה ר' משה סופר אומר: „יבוא ראש־הברזל מאיר א"ש ונשמע לדבריו" [5].

נכדו של ר' מאיר א"ש, ר' מאיר גרינוואלד, מספר: כשעבר סבו את פראָשבורג, בדרכו לוינה לשם ריפוי עיניו, התארח בבית רבו החת"ם סופר. ר' מאיר א"ש, שנתעוור, למד בעל־פה כל הלילה. ורבו אמר עליו: „יא וועגן איך האטע צייט צו לערנען, וועגן איך ניכט פרעס־בורגער רב וערע, דא מאכטע איך אויך זיין איין ר' מאיר א"ש" [6] (לו הייתי פנוי לעסוק בתורה, אלמלא הייתי רבה של פראָסבורג, הייתי גם אני ר' מאיר א"ש). וכשנתרפא ר' מאיר והחת"ם סופר ראה את כתב־ידו, בירך: „ברוך המאיר עיני חכמים" [7]. ועל אהבתו של ר' מאיר לרבו, מספר ר' יקותיאל גרינוואל את האגדה, כי ר' מאיר א"ש „התפלל בערך שלושים שנה בפישוט ידיים ורגליים עבור אריכות ימים דרבו הקדוש ז"ל" [8].

כל עוד חי החת"ם סופר נמנע מלהשיב תשובות לשאלות שנשאל, והוא היפנה את כל שואליו אל רבו, ואף הוא עצמו הירבה לשאול את רבו. מכתביו אל רבו שופעים הערצה ואהבה רבה ללא גבול.

בהתאחר תשובה מרבו הוא כותב לו מכתב רצוף עגמה וגעגועים.

„קוה קויתי זה ימים למטר לקחו ורביבי תורתו והן עבר הסתיו הניצנים הגיעו לראות. ועוד נמנע הגשם ומלקוש לא היה עגמה נפשי עלי כי זה פעמים אשר שלחתי את קוצר דעתי לפני אמ"ו הגאון. הוחלתי כי ירווח לי. ותוחלתי נכזבה. ואך עתה אדרוש את דבר ה' למעשה ואתו המורה לצדקה. הגם בזה ימנע דברו מאתי. היחדל ממני את תירושיו המשמח אלוהים ואנשים. הן יברכוהו לאומים יפארוהו כל אפסי ארץ, כי תורה להם מאתו תצא. יצוה נא גל לי עוד כמאז את ברכתו וירוה את צמאוני ומאת ה' יהיה גמולו ושכרו" [9].

אחרי פטירת רבו, ראו בו את ממלא מקומו הראוי. רבים הפונים אליו בשאלותיהם, ולא רק רבני סלובאקיה והונגריה, תלמידי החת"ם סופר, אלא גם רבני גאליציה ופולין, ואפילו גדולי הדור כמו ר' שלמה קלוגר מברודי, ר' חיים האלבערשטאם הרבי מסאנז, ור' שמעון סופר מקראקא.

ר' מאיר א"ש, ככל תלמידיו של החת"ם סופר ירש מרבו את אדיקותו במסורה ובמנהגים ואת התנגדותו לכל חידוש. תשובתו, אחת מרבות, באה ללמדנו את יחסו לשינויים שהתחילו מכניסים בבתי־הכנסת בימים ההם בהונגריה.

„ואתם נגידי ישראל אשר בק"ק קאמארנא בני אל תרעו, כי אבותיכם נוחי נפש ורבם איש חי זכר כולם לברכה עשו אזנים לתורה. אתם תלו אזניכם לדבריהם דברי אלהים חיים. חלילה לנו לבטל אשר תקנו הם ולפרוץ אשר גדרו בחכמתם ואל בקעה פרוצה חזקו ואמצו אדירי ישראל הנכשלים ואזרו חיל וקוי' ה' יחליפו כח יעלו אבר כנשרים" [10].

כן התנגד למנהג החדש שהרבנים היו נושאים את דבריהם בלשון אשכנז:

„וענה הגאון רבינו מאיר א"ש ז"ל אחריו זהו בעוה"ר דרכו של יצה"ר, עכשיו בחרו להם למדן וצדיק הדורש בלע"ז. ואח"כ יבחרו להם התפל כעת לעיקר בעל לועז ואשכנז. ולבסוף אמר בלשונו הקדוש קומ"ט אוי"ס איי"ן גוי"י אויפצונעמי"ן אל"ס ר"ב (והבין)" [11].

ההצעה לייסד סמינריון לרבנים גרמה לו כאב רב, שבא לידי ביטוי במכתבו לועד באי־כח הקהילות שנתכנס בדברצין בשנת תר"מ:

„...נשמע כי יחפצו להקים להם סימינאריום. משם יקחו הרבנים. משם יקחו מורים. יורו להם דרך כחפצם. אדירי ישראל! האמינו, לא זו הדרך ולא זו העיר אשר ה' שמה ——— האמינו כל אשר לא ייגע בכל כוחו בתורת ה', ולא ישים מנעוריו כל מעיינו בה לא ממנו תצא תורה — לא בו ימצא דבר ה'. זו הלכה ברורה כה דבר הרמב"ם.. אין דברי תורה מתקיימין במי שמרפה עצמו עליהן אלא במי שממית עצמו עליהן ולא יתן שנה לעיניו ומצער גופו תמיד. ועוד הוסיף בדבריו הנעימים הלקוחים מדברי רז"ל ממקומות שונים. ותדעו בטח כי לא ימצא כן בתלמידי סמינריום כאשר יעידו על זה התלמידים אשר הכתרו באיטליא בכתר הרבנות כי רק שפתם אתם ולשונם תדבר גדולות, אבל לבם ריק מידיעת התורה וחקיה כאשר ראינו מהם תמיד. — — — נגידי ישראל! שאלו נא את החפצים בסי־

5. „מאורי אש" ע' ב'.
6. שם, ע' י'.
7. „זכרון יהודא", דף ה' ע' א'.
8. „זכרון לראשונים" לר' יקותיאל גרינוואלד, עמ' 43.
9. „אמרי אש", חלק 2, דף כ"ג.
10. „אמרי אש" חלק 1, דף ז'.
11. „לב העברי" לר' עקיבא שלזינגר חלק א', דף י"ח, ע' ב'.

מגריום מה עול מצאו ברבני המדינה כעת למה ירחיקום — האם בעבור כי יאמרו כי יעשן אף ה' במעשן טובאק בשבת קודש וחמתו תבער במבעיר בשבת קודש בערב או על כי יאסרו בשבת מסחר או קנין אשר כבר רגז ע"ז נחמי' בסוף ספרו ויאמר לשלוח יד בגוים אשר יביאו דגים בש"ק פן יקנו מהם ישראל. — — — האם ימאסו את הרבנים אשר בזמנינו על כי לא יכרתו ברית אהבה עם אוכל כל תועבה ויגערו בגער למגלחי בתער. לזאת יבחרו להם חדשים, אשר תחת ענבי גפן יעשו באושים. — — — אל תטו אוזן לבני עמינו אשר במרמה יחפצו להקים מאשרים מתעים למען יבלעו אורחותינו ואורחות בנינו. חזקו ואמצו ותהיו מן המשכילים כזוהר הרקיע וממצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד[12]."

כבר הראינו לעיל[13], שר' מאיר א"ש התנגד לייסוד בתי־ספר יהודיים מיוחדים בחששו מפני השפעתם של מורים יהודים שאינם דתיים. התנגדותו זאת הביא לידי ביטוי בתשובותו לשלטונות, בשם האורתודוכסיה היהודית בהונגריה, בשאלת חינוך ילדי היהודים. הוא גם הגיש תזכיר לשלטונות נגד ייסוד הסמינר לרבנים, שפורסם אחר כך על־ידי בנו ר' מנחם א"ש.

בענין השויון האזרחי ליהודים היה מתון מאד: יעניקו שויון אזרחי — מוטב, ולא — אין הדבר נורא כל כך. מכל מקום אין הוא מוכן לוותר על שום דבר בעניני דת לשם השגת זכויות ליהודים.

ר' מאיר א"ש, שנולד וגדל במקום סמוך לווינה, מתיחס בחיוב לבית הקיסרות האוסטרית. בדרשתו לכבוד בית המלכות הוא אומר:

„וכבר כתב רבינו בחיי בחובת הלבבות כי אחת מהבחינות בטובות הש"י מהסכמת בני אדם להמשיל עליהם מלך וזאת אי אפשר רק ברצון עליון. ידענו כמה חליפות חלפו על קיסרי אוסטרייך בימים הקדמונים ומקרוב מלחמת צרפתי, כמה פעמים באו סוללה בעיר הממלכה ווין שטפו ועברו בארץ גם באו במדינתנו הסיתו לפרוק עול מלכותו, אבל עם הגר לא הטו אזן להם ויחזקו בעוז מלכם, לא רפתה רוחם בכל התלאה אשר עבר עליהם במלחמה ועוד מעט והושב הקיסר על כסא מלכותו ועליו הוד מלכות. כעץ שתול על פלגי מים ועל יובל ישלח שרשיו דמיתי בית אוסט־רייך. רוח שואה וסער ינידיהו יטהו אבל לא יעקרהו ועוד מעט ויקם סערה לדממה ויעמד העץ על עמדו פאריתיו ישלח קצירו עד ים ועל נהר יונקותיו, כן בית אוסטרייך זה רבות בשנים"[14].

ביחסו למלכות, אינו חורג מהדעה שהיתה מקובלת בימיו אצל רוב העם, שראה חובה לעצמו להעריץ את המלכים והמושלים. מן הראוי לציין יחסו לצנזורה. בתזכירו על החינוך הוא דורש צנזורה על העתונים המגיעים מגר־מניה. ובאחד מספריו הוא מחווה דעתו על עניני הצנזורה: „כי מפני חופש הדפוס לא יהיה חופש לכל בליעל לגלות נבלותו לעיני כל ולעקור מוסדי כל דת ודת"[15].

הפייטן

ר' מאיר א"ש, שחונן בכשרון פיוטי טבעי, היה גם מפייט לעת מצוא. תוך כתיבת חידושי תורה היה מחבר שירים כמתכונת פיוטי ימי הביניים, לחנוכה ולפורים וכן תפילות בחרוזים („רשויות") לפני דרשה בשבת הגדול ובשבת תשובה. והרי קטע מה„רשויות" שלו:

„רשות" קודם הדרשה:

„ה' אלקי הרוחות. עיניך על כל דרכינו פקוחות. ותשביע לישרי לב שובע שמחות. ובאין מרפא תשבר מואסי תוכחות. מאין כמוך ה' מאין כמוך בכל הממלכות. מחצת ראש לבית רשע ויהיה במגוריהם זוועות וצווחות. וזרע ידידיך בשובה ונחת הוצאת לרווחות. ותפלא עוד להורנו עשרת הדברים כתבתם על הלוחות. וביד משה עבדך הורתם אמרות טהורות ישרות ונכוחות. מלכי ואלקי הנני מתנפל לפניך בלב שחוח וכפים שטוחות. שימה תורתך ומצותיך בקרבנו מפותחות. חזקם בחסדך בלבינו ולעד לא תהיינה נשכחות. אבי אלפני ולדבר הרשני ואל תבט לעוני אלקי סליחות. ואחרי התחנני לפני מלך מהולל בתשבחות, ארשה מאת פאירי עירנו פרנסיני מנהיגני ומנהלני ועל מי מנוחות. ומאת החכמים השלמים בלבם בינה חכמה בטוחות. אתה ה' החיים זונם מאוצרות הטוב ומידך הפתוחות. ירבו ויגדלו ותהיינה כל מעשיהם לטוב מצליחות. ושוב בימינו לרחם שארית צאנך האובדות והנדחות. כי עד מתי ערב שודדנו עד מתי למרגיזי אל בטוחות. שור כי אזלת יד ורבו האנחות רחם גואלנו וקבץ פזורינו מארבע רוחות בב"א"[16].

בדרשותיו יש יסודות פיוטיים מרובים. ניכר שהוא מפייט בקלות. בנדון זה הוא חורג מהרגיל אצל רבני הונגריה וחכמיה בימיו, שלא הצטיינו כלל וכלל בסיגנונם העברי. כשעולה בידו לחדש חידושי תורה, או לקראת

12. שם, דף נ"ב ע' ב'; דף נ"ג ע' א'.
13. עיין לעיל.
14. ספר „אמרי יושר", דף פ'.
15. „אמרי יושר", דף צ'.
16. שם, דף נ' ע"ב.

חג ומועד, לבו מלא על כל גדותיו והוא משתפך בשירתו. והנה אחת ה„בקשות״:

(ראשי החרוזות מאיר)

„מה לך אדם ימיך כצל עובר
על משכבך נרדם גם כי בכלה תבוא לקבר
איפה תנוס לעזרה רחק חטא ופשע
ביום צרה ועברה ושוב אל ה' והושע״ [17].

ר' מאיר א״ש נפטר בשנת תרי״ב. שנים רבות לפני מותו היה לוקח אתו לכל אשר הלך את הספר „שער הכהנה״ לר' נפתלי כץ על מנהגי קבורה ובצוואתו ביקש לנהוג אתו אחר מותו ככתוב בספר זה. כן ביקש:

„...אל יספדוני לא בשבח תורה ומכ״ש חלילה לקרוא עלי שם צדיק או חסיד ולולא כי הזמן גורם עתה בעיה״כ לבלתי הזכיר שום גזרה או חרם הזכרתיו אך בדברים המשברים את הלב מענין אחרית האדם, אם יש שיחפוץ לדבר ישא ברכה מאת ה׳״.

מילא את מקומו בנו, ר' מנחם א״ש, אף הוא גדול בתורה, שטרח הרבה בהדפסת ספרי אביו (מספריו הוא נדפס רק חלק קטן). ר' מנחם א״ש השתתף בשנות ה־60 במשלחת הרבנים לקיסר, שביקשה לתת לאדוקים את הזכות להיפרד מעל קהילות הקונגרס. ר' מנחם א״ש לא התאפק וגעה בבכיה, דבר שנגע מאד ללב הקיסר, שהרגיעו והבטיח לו למלא את משאלותיהם [17]. ביהדות האורתודוכסית בהונגריה רווחה הדעה שר' מנחם א״ש הוא שהביא להם בדמעותיו את הישועה.

17. „מאורי אש״, בסוף הספר.

ר' משה שיק

מאת שמעון ריינהרץ

ר' מאיר א״ש, ר' משה שיק ור' אברהם שמואל־בנימין סופר, בעל „כתב סופר״, הוכרו על ידי רבני הונגריה כיורשיו המובהקים של בעל החת״ם סופר. סמכות הלכתית רבה ניתן בהונגריה לפסקי הדינים של שלושת רבנים אלה. בקארפאטורוס כיהנו שניים מהשלישיה הגדולה. ר' מאיר א״ש ור' משה שיק.

ר' משה שיק היה מן המשיבים הגדולים ביותר בדורו. תלמידו, ר' שמואל ברך, רב קהילת מאַד, כותב על רבו:

„...כי נתקבלו חבוריו בכל תפוצות ישראל וכמעט מן החת״ם סופר עד עתה לא נתקבל ספר חדש כמו ספרי שו״ת מהר״ם שיק להלכה לאמתה של תורה״ [1].

ר' משה סופר הוא שפתח במלחמה עם המתקנים; ר' מאיר א״ש המשיך בה, ואילו ר' משה שיק נחשב לקברניטם של „שומרי החומות״ האדוקים.

ר' משה שיק נולד בעיירה בריזובו, ליד נייטרא שבסלובאקיה, בשנת 1807 [2]. אביו ר' יוסף שיק היה בעל־בית נכבד בקהילה, מצאצאי בעל תוספות יום טוב.

בן 17, בא ללמוד בישיבת החת״ם סופר. כ״ד שנים שימש רב בקהילת יאַרגאַן ליד פראַסבורג וח״י שנים בערך — עד פטירתו — בקהילת חוסט [3], ורוב תשובותיו כתב משם. היה ראש ישיבה גדולה. מספידו — ר' מאיר נחמן הלוי שווארטץ מעיר עליו, שהיה ראש־ישיבה במשך יותר מחמשים שנה [4]. בכמה מתשובותיו מזכיר מהר״ם שיק את ישיבתו: „מכתבו קבלתי בשבוע העבר ואני אדם חלוש וטרוד מעול הקהילה ועול הגליל ועול הישיבה...״ [5]. חלק ניכר מרבני הונגריה היה מתלמידיו.

בתשובותיו מרבה ר' משה שיק להסתמך על פסקי רבו החת״ם סופר. כן הוא משתדל לתרץ קושיות שהוקשו על רבו. אין הוא נוהג להקל במקום שהחמיר רבו, גם כשהוא רואה טעמים לקולא.

„מכתב קדשו הגיענו ובו הודיעני שהתפילין שנתקלקלו הזויות ע״י חיכוך וניקבו שפוסל אותם פר״מ נ״י נראה לו שגם מרן הגאון הגדול בעל חת״ם זצ״ל פסלם וגם הגאון מהר״ם א״ש בעל אמרי אש זצ״ל וחלילה לי להכשיר מה שנראה שפסל מרן זצ״ל ואני לא באתי אלא הואיל והדבר קשה להזהר בזה ורבים נכשלים שמתי לבי למצוא זכות ומקום להקל...״

„...וכבר כתבתי שח״ו לא עלתה על דעתי להכשיר

1. הקדמה ל„מהר״ם שיק על תרי״ג מצות״, חלק ראשון, מונקאטש 1895.
2. „אלון בכות״ לר' מאיר נחמן הלוי שווארץ, דפוס לבוב, 1879, ע' 25.
3. שער הספר „שו״ת מהר״ם שיק״, חלק 1, דפוס סיגעט, תרס״ד.
4. „אלון בכות״ ע' 7.
5. למשל „שו״ת מהר״ם שיק״, חלק 2, חיו״ד קל״ו.

מה שפסל מרן הגאון זצ"ל אלא שתור' היא וצריך אני להציע דברי..." [6]

שונה הוא ביחסו לרבו מבן ארצו הגדול ר' מאיר א"ש, שאהב את רבו אהבה עזה הנסוכה רוך של פייטן. בכלל נבדלים שני גדולי הרבנים בקארפאטורוס זה מזה. ר' מאיר א"ש הוא, לפי עצם טבעו, משורר זך נפש; דרשותיו רצופות השתפכות נפש; את חבריו ותלמידיו הוא מכנה „ידיד ה'", ואילו ר' משה שיק הוא איש ההלכה, יבש וחמור.

לא כל גדול בתורה הוא גם משיב הלכה גדול, ולא כל משיב הלכה זוכה לסמכות של פוסק בדורות הבאים; זכות זו היא נחלת גדולים יחידי סגולה. מהר"ם שיק היה אחד מהם. בהירות תשובתו, ניתוחו המפורט, השקלא־וטריא ההלכית בכללותה ובפרטותה, כל זה ונוסף לכך יראת ההוראה, שלמדה מרבו החת"ם סופר, שביקש שלא יסתמכו עליו וישאלו גדולים ממנו, הם שעשו אותו אחד מגדולי הפוסקים לדורו. אותה יראת־הוראה חוזרת ונשנית בתשובותיו לשאלות שנשאל:

„התשובות שכתבתי לא יסמוך אדם עלי כי ידעתי את מך ערכי שאין אני ראוי להוראה ולא מפני רמות רוח השבתי לשואלי דבר אלא מפני שהיה נראה לי שאסור למנוע ולא אמרתי אלא להעיר וגם היה נ"ל שברצון השי"ת..." [7]

ובמקום אחר:

„מכתבו גם הראשון גם השני קבלתי ואני אדם חלוש ועמוס התלאות וקשה עלי להשיב ובפרט בדבר גדול כזה ומרן הגאון בעח"תס בתשובותיו בחאה"ע ח"א סימן פ"ד כתב דאין רצונו להשיב בדבר גדול כזה שהוא איסור א"א ושישאלו לגאון הראוי להורות בזה ואני מה אענה אבתרי' מה אומר ומה אדבר. ורק מפני כבודו אמרתי להשיב אבל לא להלכה וכ"ש שלא למעשה אך לעורר בענין זה קצת על דבריו..." [8]

ר' מהר"ם שיק סבל ממחלת עיניים ואת דבריו הכתיב לתלמידיו. ר' שמואל ברך, תלמידו שטיפל הרבה בהדפסת ספרי רבו, כותב:

„ובימים ההם כבר אור עיניו לא הי' אתו ומלאכת הכתיבה נעשית ע"י אחרים וגם הי' מוטרד מכל צד בטרדת העולם ובענייני הכלל במלחמת ה' נגד מחבלי ומהרסי התורה, ולא הי' קובע לכתיבה ע"י תלמידיו רק שעה אחת ביום, וזכור אזכור כי באותה שעה מיוחדת הי' לפניו שלשה או ארבעה בחורים יושבים בעגולה והי' קורא בעל פה לכל אחד ואחד מפיו יקרא והתלמידים כותבים, האחד שו"ת הלכה למעשה, השני בחבורו הלז על תרי"ג מצות, השלישי בסוגיא או מסכתא אשר עסק בו תמידין כסדרן, והרביעי דברי אגרתא ודבר זה הי' לפלא בעיני כל רואיו וע"י שמלאכת הכתיבה נעשית ע"י בחורים צעירים לימים נמצאו שבושים רבים, ואני בעניי יגעתי בעצמי ועברתי בעיון כל הספר ועד שידי יד כהה מגעת הגהתי ותקנתי, אולם לגודל המלאכה אשר הי' לפני אולי נשארו איזה שבושים לא יתלו את הטעותים במרן המחבר רק בהמעתיקים" [9].

המהר"ם שיק עצמו מזכיר כמה פעמים, שתלמידיו כותבים מפיו [10].

בתור ראש־ישיבה, שהרביץ תורה לאלפי תלמידים טבעי הוא שחלק גדול מהפונים אליו בעניני הלכה היו מתלמידיו. ר' משה שיק, שלא הצט־ין בבריות גופא, כאמור, נפנה להשיב בעניני הלכה בלבד, והתקשה להיפנות להשיב על קושיות סתם וחידושי תורה, שאין בהם משום הלכה למעשה, אך מאידך גיסא, הרי השואלים עוסקים בתורה ועליו לעודדם, ובדלית ברירה הוא ענה גם על דברים כאלה. ולא תלמידיו בלבד היו פונים אליו אלא רבים מרבני הונגריה. בתשובותיו הוא מרבה להתאונן שהוא טרוד וחולה וחלש, וכוח אין לו להשיב, ובכל זאת משיב על השאלות. והשואלים אותו — מקרוב ומרחוק, ממדינות שונות, רבנים ובעלי־בתים. יש והוא מחליט לא לענות. אך האם אין משום אבק גזילה במעטפה ובבול, שנשלחו אליו על ידי השואל, אם לא ישתמש בהם לתשובה? ובכן הוא מתאזר ומכתיב לתלמידיו הצעירים הכותבים מפיו תשובותיו. הוא נזהר לא לענות לבעל־בית תלמיד־חכם בעיר שיש מרא דאתרא. משקיבל שאלה מבעל־הבית הוא כותב תשובתו לרב הקהל. שימסור את התשובה לשואל:

„זה איזה שבועות וכו' שקבלתי מכתב שאלה הלכה למעשה בבכור מאת הרבני המופלג מו"ה יצחק זאב כ"ץ נ"י ואין דרכי להשיב לאדם פרטי במקום ש־ש רב דמתא וקי"ל דאין להורות באתרי' דחברי' לכך אני כותב לכבוד מעלתו נ"י והוא יכול למסור להרבני הנ"ל..." [11]

כמי שהורה הוראה בחבל שרוב תושביו היהודים כפריים הם, טבעי שחלק ניכר מתשובותיו עוסקות בענינים הנוגעים לחקלאות, כגון עבודת־אדמה, גידול בהמות וחליבתן, גידול עופות וכל הכרוך בזה [12].

עם כל ענוותנותו הוא גילה תקיפות כשראה נקודת

6. „שו"ת מהר"ם שיק" חלק א' סי' כ'.
7. בהקדמה ל„שו"ת מהר"ם שיק" חלק א'.
8. „שו"ת מהר"ם שיק", חלק 3, אהע"ז, תשובה ע"ד.
9. הקדמה ל„מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות" חלק 1, הוצאת מונקאטש 1895.
10. ראה „שו"ת מהר"ם שיק" חלק 3, אהע"ז תשובה ל"ב.
11. „שו"ת מהר"ם שיק" חלק 2, היו"ד, תשובה ש"ב.
12. יו"ד קכ"ד ואילך; קמ"ה—קמ"ו. או"ח קכ"ט; קצ"ז; רע"ו ועוד.

תורפה בענינים שבהלכה, והוא מנסה לגדור פרצות, לתקן תקנות ולבקש הסכמותיהם של גדולי הרבנים לתקנותיו ולפסקיו. כך היה בענין השוחטים[13], בענין התרנגולין החדשים[14], ועוד. עם זה דאג שלא ירבו להחמיר כשיש צדדים להיתר, כדי שלא תהיה התורה כשתי תורות. ברוח זו כתב לר' הלל ליכטנשטיין, הרב הקנאי מקולומיי, בדיני תפילין, שרצה לפסלן[15].

ר' מהר"ם שיק, שנבחר לראש רבני הונגריה, נשאר נאמן להשקפת רבו החת"ם סופר ולחם בתקנות כנסיית הקהילות היהודיות שבהונגריה שנתקיימה בחדשים דצמבר 1868 — פברואר 1869, ועוררה מורת־רוחם של האדוקים, שראו בסעיפי השולחן־ערוך יסוד־מוסד. מהר"ם שיק וסיעתו לא ראו שום דבר המחברם עם ה„מתקנים"־הניאולוגים. הוא אינו פוסק מלהטיף, שיקבלו את ה„ארגאניזאציאנסשטאטוטען" (תקנות) של „שומרי הדת" ולהיבדל מהקהילות של הניאולוגים, שאינם אלא אברים מדולדלים מגוף היהדות, ובריא יותר לגוף שינותקו ממנו מאשר ישארו תלויים ויזהמו את כל הגוף. הוא לא האמין לדברי השלום שהשמיעו המתקנים והזהיר את נאמני המסורת מלהילכד ברשתם:

„ועתה מישרי' אדבר עם מעלתו נ"י הנה כל המכיר אותי יעיד עלי שאני אוהב שלום ודן את חברי לכף זכות אבל האמת אהוב לי ביותר כנאמר אמת ושלום אהבו וצריך אני להיות הולך רכיל ומגלה סוד אשר נודע לי עפ"י נסיון שהרבה קהלות ויראי השם אינם יורדים לדעת הנעאלאגי"ן וסוברים שמשתנה דעתם אבל באמת לא שבו מדרכם עוד ומזימותם כל היום לחתור חתירה והמצוות והמנהגים להפילם אלא שרואים שטעו בדמיונם ואכלוה פגה להקדים הקאנגרעס וחוקיו וסעיפיו בכל מעשיהם ברור ובעת שעדיין לחלוחית יראת שמים ואהבת התורה המורשה לנו מאבותינו ורבותינו הקדושים קימת ולזאת קוראים בשלום ובפיהם שלום ידברו והמה מצפים למלחמה לעת מצוא שעת הכושר לעמוד שוב במעשיהם וביני ביני המה עוסקים ומשתדלים להביא כל עניני הקהל תחת ידיהם ולתקן דברים שיהי' קשה להיות נפרד מהם ועומדים על המשמר לאסוף כל כוחותיהם איש ואיש במקומו ממתיקים סוד לבצע זממם ח"ו אשר התחילו לעשות זהו תוכן של הקריאת שלום של בעלי הקאנגרעס והנעלאגי"ן בכלל..."[16]

הפילוג בקהילות העלה הרבה בעיות כלכליות ואישיות כמו חלוקת נכסים, העסקת שו"בים ו„כלי קודש" אחרים. הוא דורש מאת אנשי הצד שכנגד יחס הוגן כלפי אלה שלא יצטרפו אליהם:

„ופלא הוא בעיני איך אפשר שאנשים האלו יסתרו דבריהן כי מענה בפיהם אשר רוח הזמן מלמדת ומבטחת זכות וחירות לכל עמין בשוה ואין לאמונה אחת זכות יותר בזה מלאמונה אחרת ודבר זה מרגלא בפמייהו דהני אינשי ובזה יתפארו וישאלו חירות לישראל ואיך יעשו הם בעצמם היפוך זה שלא ירצו לפרנס האיש את המגיע לו יען דאינו סובר ועושה כמוהם ובפרט שהרי בלא"ה הם יודעים שדעת והסכמת מעלתו אינו כדעתם והסכמתם ומעלתו אינו רוצה בקאה"ר וכו' מבקשין דוקא שיהי' חונף ולא יהא תוכו כברו ולפניו חנף לא יבא כתיב וגם לדעתי לא חשידו ישראל להתאכזר בזה לתת נקמתם באיש ירא ה' לומד תורה לפי שאינו הולך בדרכיהם שהם חוטאים לה'..."[17]

את האנשים שנפגעו מהפילוג הוא מנחם ומעודד, ותובע מהם לא להיכנע, ואפילו יפגע הדבר בפרנסתם:

„וצריך כל בר ישראל לבטוח בה' והבוטח בה' חסד יסובבנהו ורווח והצלה יעמוד לו ממקום אחר ואפילו אם חלילה עי"ז יהא מוטל ברעב הוא ואשתו ובניו הרי כבר הבאתי דמחויבים אנו למסור כל מאודנו על זה וידעתי גם ידעתי שהדבר קשה והוא ניסיון גדול וחכז"ל אמרו אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו ובכל יום ויום אנו מתפללין ואל תביאנו לידי נסיון וכו' מיהו עתה שהגיעו לידו יחזק ויאמץ לבו בה' לעמוד בנסיון וכמו שכמה פעמים עמדו דורות שלפנינו בנסיון וישלך על ה' יהבו והוא יכלכלהו ובפרט בזמן הזה שדומה למה שאמרו חכז"ל במעשה דרע"ק (בעירובין דף כ"א) שהי' בבית האיסורין ולא הי' לו מים ליטול ידיו לאכילה אמר מוטב שאמות ולא אעבור על דברי חברי..."[18]

עקבי היה מהר"ם שיק בהשקפותיו על התבדלות החרדים מאלה שנשאו נפשם לתיקונים. ולא הסתפק בעניני הקהילה ובית־הכנסת, אלא תבע להתבדל מהם גם ב„בית־החיים". כשנשאל „אם טוב יותר ליקח מקום מיוחד לכת יראי ה' בפ"ע או שישתדלו ליחד להם מקום בפ"ע בבית־החיים הישנה שנקברו בו צדיקים ואבותיהם..." השיב מהר"ם שיק:

„ולכך אם אפשר להשתדל שיבטיחו בכתב המועיל ומקוים שאינם רשאין לשנות שום דבר עד עולם

---

13. שו"ת, יורה דעה סי' א'.
14. יורה דעה סי' צ"ט; ק'.
15. או"ח י"ט.
16. שם, יורה דעה, סי' של"ד.
17. שם, חאו"ח סי' ע"א.
18. שם, או"ח תשובה ע"א; השוה גם את התשובה ע"ז, שבה הוא דורש לא לשתוק ולא לותר על שום מנהג דתי.

שתהא הכל עפ״י דין השו״ע שלא יהא חשש שיקברו צדיק אצל רשע אז ודאי טוב ויפה לדעתי להשתדל בזה להיות להם מקום בביה״ק הישנה מקום קברות אבותיהם אמנם דרכי החדשים בהרבה קהלות שכל הכתבי׳ והקיומים ומחוזקים לא מהני ולא סגי להו ומתגברים ביד רמה לעשות בשרירות לבם כל מה שלבם חפץ בוודאי טוב יותר להשתדל לקנות מקום בפ״ע ובוודאי שאם יש לחוש שימשכו בניהם אחריהם היינו אחרי החדשים ודאי ניחא להצדיקים ששוכבים שם שלא ישארו בניהם אחריהם במקום שיש לחוש לאמשוכי ולקלקולא ואל תקרב אל פתח ביתה כתיב במינות [19].

היו בהונגריה רבנים ובעלי־בתים יראים, שסלדה נפשם עליהם למראה הפילוג וקראו לאחדות הקהילות. חוגים אלה הם שייסדו קהילות סטאטוס־קוו. מהר״ם שיק התקיף במיוחד את אלה. לפי דעתו הם עברו על הלאו של „לא תעמוד על דם רעך״ ולא יצאו לעזרת היראים בפולמוסם בקונגרס.

„אבל השטאטוסקווא אפילו הם קדושים וטהורים אין אני יודע האיך הם יוצאין י״ח שהם יושבים בבתיהם ובמשכנותיהם ולא איכפת להו כלל במה שרואים ביום שבות זרים חיל ה׳ ואיך הם אינם יראים מאמירת דבורה הנביאה שאמרה וקללה את האנשים אשר לא באו לעזרת ה׳ בגבורים כנאמר שם אורו מרוז וכו׳ ואמרו חכז״ל דגברא רבה הווה...״ [20]

הוא דחה כינון קהילת סטאטוס־קוו. גם כשהכריזה, שמוכנה לקבל את הש״ע בתור יסוד לחוקת הקהילה, כאשר קרה בקהילת נייטרא שבסלובאקיה [21].

מהר״ם שיק פועל ללא ליאות לביסוס האורתודוכסיה בהונגריה. לוחם הוא בקנאות בפורקי עול תורה ובאלה הבאים לשנות מנהגי ישראל, שמותיהם, לבושם, כדי להידמות לגויים. באחת מתשובותיו הוא מטיח דברים נגד אלה שסיגלו לעצמם שמות נכרים:

„והם משיבים שלזה די במה שיש להם שם יהודי לקרותם לתורה וזה דבר הבל וטפשות כי בוודאי יש בזה איסור דאורייתא... וכשם שאסור לנו להדמות להם במלבושם ובהילוכם ובשאר מנהגיהם ה״ה וכ״ש דאסור לדמות להם בשמם ועלינו לעשות כמו שעשו אבותינו שנאמר ויהי שם לגוי גדול ודרשו חז״ל מלמד שהיו ישראל מצויינים שם״ [22].

ובמקום אחר:

„...כל העושה דבר מעשה או עבודה כדי לדמות עצמו לאומות וגויי הארץ עובר בכמה לאוין וע״כ הבונים ביהכ״נ ומעמידים הבימה למעלה מקצה המזרח לפני ארון הקודש ומכוונים מעשיהם וקול זמריהם למנהגי עבודות שאר האומות׳ לדמו׳ עצמם להם עוברים בכמה לאוין ב׳ לאוין של ובחוקותיה׳ לא תלכו ולא תלכו בחקת הגוי שנאסר שלא לדמות להם...״ [23]

כן נלחם הוא במנהג לחרות על המצבות נוסח לועזי ותאריך של הנוצרים [24]. במלחמתו זאת עם המתקנים ראה את עצמו תלמיד נאמן לרבו ר׳ משה סופר [25].

ראוי לציין שרב קנאי זה התיר לקרוא חומש ורש״י בספר שיש בו ה„באור״ של משה מנדלסון, דבר שפסלוהו רבנים אחרים [26]. כן התיר לקרא בתנ״ך שנדפס על־ידי המיסיון. ולא אסר גם לדרוש דרשות בלשון אשכנז [27]. קרובו של המהר״ם שיק, ר׳ שלמה שיק סובר, שאפילו עיין עצמו ב„באור״ [28]. המהר״ם שיק לא הסכים לכל החומרות של החלטות אסיפת מיכאלוביץ, שאסרו לחלוטין את השימוש בלעז בבתי־הכנסת. ואף לא התנגד לבית־ספר בכללו, בתנאי שהנהגתו תהיה בידי נאמנים לתורה ולמסורה.

אנו מעתיקים פה את צוואתו של ר׳ משה שיק:

„שיל״ת

הנה נא זקנתי לא ידעתי יום מותי לזאת אני מצוה לבני ולבנותי לחתני וכלותי ולזרע זרעיהם שילכו בדרכי ה׳ בכל ענינים ויגדלו בניהם לתורה, בניהם ובנותיהם ליראת שמים, לשמור ולעשות ככל התורה המורשה לנו וכל מנהגי ישראל יקיימו, כי כולם הם עמודי תורה ולא יניחו בניהם „שטודירען״, כי דרך זה דרך מות מביא קרוב לידי אבדון, ויראו לעולם לדבק בחכמים ובתלמודיהם ולעמוד בפרץ בכל מה שאפשר וישאו ויתנו באמונה ואקוה לה׳ שלא יעזוב אותם כשאר בניו מבני אברהם יצחק ויעקב שאפי׳ אם חלילה יהי׳ נסיון יאחוז ישראל דרכי ה׳ ותורתו, וכי יפול לא יוטל ויהי׳ ה׳ עמכם ועם כל יוצאי חלצי עד עולם וישמור וינצור ויצליח אתכם אמן. ואני מבקש מכם ומכל תלמידי שילמדו משניות ויתפללו עבורי כשיהי׳ אפשר להם.. ואל ירע בעיניכם שהנחתי לכם מעט... כי לא הכסף יענה את הכל, וה׳ יתן לכם ברכה והצלחה בנים וב״ב עוסקים בתורה ובמצות

19. שם, או״ח, תשובה קע״ז.
20. שם, היו״ד של״ג.
21. שם, או״ח, תשובה ש״י.
22. שם היו״ד, תשובה קס״ט.
23. שם, היו״ד קס״ה.
24. יורה דעה ק״ע; קע״א; חו״מ נ״ו ועוד ועוד.
25. שם, או״ח ש״ו.
26. שם, או״ח ס״ו.
27. שם, או״ח ע׳.
28. ר׳ שלמה שיק, בעל הספר „ממשה עד משה״.

ויהי׳ שלום ושלוה בארמונותיכם דברי הכותב חוסט יום ב׳ אלול תרל״ו לפ״ק.

הק׳ משה שיק מברעזאוועץ״[29].

במותו נספד הרבה. אחד מתלמידיו, ר׳ מאיר נחמן הלוי שווארץ כתב עליו שיר הספד:

„עוד באביב חלדו באביב ימי נעורו
הרביץ תורה ברבים בעדה בה חנה
נטש הבלי עולם עזב בית מגורו
להשקות מים חיים לתלמידים מי מנה״.
בחורי חמד מבקשי תורת אל
מכל קצוי אדמה ופאתי תבל אליו נהרו
כי נהירי לי׳ שבילי דשמיא כלרב שמואל
ורבי תורתו כעצם השמים זהרו.
הוא לימד מוסר ודעת תורה ומישרים
אש־דת תוקד תמיד על הלב כעל מזבח.
מ„חובת־הלבבות״ הטיף תוכחה חדשים לבקרים
לאחוז בצדק ויושר, ולהיות בחסדי אל בוטח״[30].

„אלי ארץ, קרואי מועד, גדולי עדה
מפאתי ארץ אליו העמיקו שאלה
לתשובתו הרמה שמחו ששון וחדוה
במכתביהם תארוהו „ראש הגולה״[30א]

אחרי מותו הדפיס בנו הצעיר, ר׳ יוסף, שנעזר בידי תלמידי אביו, את ספריו:

„תשובות המהר״ם שיק על ד׳ חלקי הש״ע״ בשלושה כרכים[31]: „מהר״ם שיק על התורה״[32], „פירוש על פרקי אבות״[33], „פירוש על תרי״ג מצוות[34].

ספריו נתקבלו בתפוצות וכמעט כולם יצאו במהדורה שניה. בדרך כלל אין זה חזון נפרץ שספרי שו״ת מרובי כרכים של גדולי הפוסקים בדורות האחרונים יופיעו במהדורה שניה. הדפסת מהדורה שניה של כתבי מהר״ם שיק באה ללמד על הערך ההלכתי שבהם.

---

29. „אלון בכות״, בסוף הספר, צואה ג׳.
30. „אלון בכות״ עמ׳ 25—27.
30א. אלון בכות, בסוף הספר שיר כ״ג—כ״ד.
31. חלק א על אורח חיים, כולל 345 תשובות. נדפס בפעם הראשונה בשנת תמ״ר על ידי בן המחבר; אלינו הגיע בהוצאה השניה, הוצאת סיגעט משנת תרס״ד; חלק ב׳ על יורה דעה, כולל 410 תשובות; הוצאת מונקאטש תרמ״א (הוצאה 1). חלק ג על אהע״ז וחו״מ, כולל 217 תשובות. לעמבערג תרמ״ד (1883).
32. נדפס מונקאטש, תרס״ה.
33. הובא לדפוס ע״י מתתיהו דושינסקי, נדפס בפאקש, תר״ן.
34. הובא לדפוס ע״י שמואל ברך. נדפס במונקאטש 1895.

מורי־הוראה וישיבות

מאת יהודה שפיגל

רשימה זו של רועיה הרוחניים של יהדות קארפאטורוס — רבנים, אדמו״רים, דיינים ומרביצי תורה ברבים — לקטתיה גרגיר לגרגיר בשדותיה הנרחבים של הספרות התורנית. אפשר ואין הרשימה מלאה, והיא לקויה — ודאי לקויה — בחסר, אך שהדי בשמיא שהשתדלתי, עד כמה שידי מגעת, להוציא מתחת ידי מלאכה שלימה, ואם החסרתי רב או דיין לא עשיתי זאת חס־ושלום מתוך זלזול בכבודו, אלא מתוך שכחה או מתוך אי־ידיעה, שכן מקובלנו מרבותינו ז״ל ש„תולדותיהם של צדיקים הן מעשיהם הטובים.״ ובספרות התורנית לא הקדישו, כרגיל, מקום לפרטים ביוגראפיים של רבנים, ואף של גדולי התורה. רק זעיר פה זעיר שם מצאתי ידיעות כלשהן על רבני המדינה ודייניה. השתדלתי לציין לא רק את חיבוריהם התורניים של רועי יהדות קארפאטורוס, אלא חיטטתי והעליתי גם שמותיהם של אלה שהם נזכרים בשאלות־ותשובות, ואפילו לא כתבו ספר חידושי־תורה משלהם.

בחרדת קודש ובעין דומעת רשמתי אני — אוד מוצל מאש, בחסדי ד׳ וברוב רחמיו, מתלמידי תלמידיהם של גדולי התורה בקארפאטורוס — את דברי עליהם ועל פועל ידיהם. דמותם חקוקה על לוח לבי ולא תמוש מקרבי לעולם.

שונה היה מצבם של יהודי הונגריה ממצבם של היהודים במדינות אחרות. העם ההונגרי, אשר בנדודיו הגיע למרכזה של אירופה, לא היה לו שיח־ושיג עם העמים הגובלים עם ארצו. לא היה לו לעם הזה, שבא ממרחקים, קרבת שפה ותרבות עם משפחות־העמים אשר באירופה. הוא ישב באירופה כאילו על אי מבודד, וסיגל לעצמו תוך מלחמת קיומו אופי מיוחד משלו שחישלו ולא נתן לו להיטמע בעמים אחרים. התבודדותם של ההונגרים השפיעה במידה רבה גם על היהודים שקשריהם עם אחיהם מעבר לגבול היו רופפים מאוד.

היהודים חיו במדינה זו שלווים באופן יחסי. במשך אלף שנות חייהם של היהודים במדינה זו, לא היה כל נסיון להשמידם, כדבר שקרה בארצות אחרות. בתקופת מסעי־הצלב, בימי הביניים, הגנו מלכי הונגריה בחרף נפש על

אזרחיהם היהודים, ונלחמו בגדודי הצלבנים אשר רצו לעבור את הונגריה במטרה להרוג, לאבד ולשדוד את היהודים. במשך אלף השנים היה רק פעם אחת גירוש כללי של יהודי הונגריה, ואף הוא רק לזמן קצר, ובעצם שעת הגזירה הוציא המלך לודוויג צו מלכותי לאמור: כל אשר יעז להעליב יהודי או לשדוד רכושו אחת דתו להמית. אף עלילות־דם בימי־הביניים, שהעלו על המוקד יהודים רבים, לא קיבלו ממדים כמו בארצות אחרות. רק שני מקרים של עלילת־דם היו בהונגריה, אחד בעיר טרנזי והשני בפאָזינג. באופן יחסי לא סבלו כאן היהודים כמו במדינות אחרות, גם הדבר הזה הביא לידי החלשת הקשרים ביניהם ובין אחיהם בארצות האחרות.

בקונגרס יהודי הונגריה בשנת 1866 נתפלגו לשלושה פלגים: 1) ה„אורתודוכסים", כלומר, אלה שנשארו נאמנים לתורה שבכתב ובעל־פה, וראו בסעיפי ה„שולחן ערוך" יסוד־מוסד לאורח־חייהם; 2) ה„ניאולוגים", כלומר, המחדשים, שלא הכירו ב„שולחן ערוך" כפוסק אחרון בחיי היחיד והציבור היהודי; ו־3) ה„סטאטוס־קוו", כלומר, שלא נצטרפו לא למחנה זה ולא למחנה זה, והקהילה המקומית נשארה שלימה כבימים שלפני הקונגרס היהודי, והיא הקיפה את כל חלקי התושבים היהודים. במרוצת הזמן עבר ובטל הפלג „סטאטוס קוו" ולמעשה נשארו רק שני פלגים: חלק מהקהילות נצטרף לאירגון קהילות היראים — האורתודוכסים, וחלק — לארגון הניאולוגים־המחדשים.

לא כן היה המצב ביהדות קארפאטורוס. הפילוג לא פגע בהם כלל וכלל. פרט לאונגוואר שנעשה בה נסיון להקים קהילה ניאולוגית, שנכשל, נשארה כל היהדות אדוקה במסורת הדורות. בתוך יהדות הונגריה היתה יהדות החבל הזה בבחינת „עם לבדד ישכון".

מצבו הגיאוגראפי של החבל הזה, נחשלותו המשקית וקרבתו למרכזים יהודיים שבמזרח אירופה, הביאו את יהודי החבל הזה להתפתחות שונה מזו של אחיהם בני מדינתם — הונגריה. ואף שבחבל קארפאטורוס עצמו היו שלושה מחוזות שהיו שונים זה מזה, ושונות היו הערים המרכזיות: סאָוולוש, בּאֶרֶאגסאַס ואונגוואר — הרי הצד השווה שבכולם היתה יהדות שרשית מקורית, מאמינה אמונה תמה ושלימה, ושום רוח מצויה או בלתי־מצויה לא יכלה להעבירם על דעתם ועל דעת קונם. וכאשר פרצה מלחמת־הדעות בהונגריה הגדולה, בקונגרס היהודי בשנת תרכ"ט (1868), נשארו הקהילות בחבל זה שלימות ולא היה בהן שנתפסו לחידושי ה„ניאולוגים". השפעת הרועים הרוחניים — רבנים גדולי התורה — של יהודי קארפאטורוס היתה עצומה ורבה על יהודי החבל הזה. רבנים אלה עיצבו את דמות היהדות כאן וחישלו את כוחה; הם שניהלו את קהילותיה על מבועי התורה והיראה ופילסו מעגלי חייהם. ולא נתנו לנגוע בשרשי היהדות המסורתית. הם התנגדו התנגדות גמורה ומוחלטת לכל שינוי וחידוש וראו בהם קיצוץ בנטיעות בכרם ד' צבאות. רבנים אלה ששימשו בקהילות בקארפאטורוס מצודתם היתה פרושה על הונגריה כולה. די להזכיר רק כמה שמות מרבנים אדירי־תורה אלה: ר' מאיר א"ש בעל „אמרי א"ש" ובנו ר' מנחם א"ש, אשר לפני מלכים התיצב; ר' צבי הירש מאַנהיימר; ר' אלעזר לאָוו, יועץ־החצר של הקיסר; שלשלת האדמורי"ם שפירא ששימשו גם רבני העיר מונקאץ', ר' משה שיק, בעל „המהר"ם שיק"; ר' עמרם בלום, בעל „בית שערים"; ר' משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם"; ר' שמואל שמאֶלקאֶ קליין, בעל „צרור החיים"; ר' אברהם־יהודה שווארץ בעל „קול אריה".

רבנים אלה ורבים אחרים לא רק שימשו קברניטי קהילותיהם ונטעו בהן אהבת הבורא, יראת־שמים ומידות טובות, אלא גם הרביצו תורה ברבים, וביחוד לדור הצעיר ב„ישיבות" שייסדו או ניהלו. ישיבות אלה גם כאן, כבארצות אחרות, היוו את בית־היוצר לנשמת האומה.

ישיבות

זכתה ארץ הונגריה ובגבולותיה קמו ישיבות חשובות רבות שהיו למקור־חיים ליהדות. רבני הונגריה רובם ככולם אש התורה בערה בקרבם. הצו ללמוד וללמד, לשמור ולעשות היה נר לרגליהם. כמעט כל רב בקהילה חשובה במדינה זו ראה צורך ללמד תורה ב„ישיבה" משלו, והיו ישיבות שנהרו אליהן תלמידים למאות. מבתי־ישיבות אלה יצאו תורה ויראת־שמים. הרבנים ראשי הישיבות עמדו על משמרתם יומם ולילה לנחות את חניכיהם בהלכה ובהוראה, ופילסו להם נתיב בים החיים אשר יהיה נוח גם לשמים וגם לבריות.

גם תלמידי הישיבות מלאו את המוטל עליהם. העוני והמחסור לא יכלו לכבות את אש אהבת התורה בלבם והם שקדו על לימודיהם יומם ולילה. הם קיימו את דברי חז"ל „פת במלח תאכל, מים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה". התלמידים דבקו ברבותיהם, התאבקו בעפר רגליהם, על שרשי הליכותיהם התחקו, מהם ראו וכן למדו, ובדרכיהם הלכו.

בעלי־הבתים בקהילות, כל אחד לעצמו והקהילה כולה ככלל, ראו חובה לעצמם להחזיק בישיבות כיד הטובה עליהם. הם כיבדו את תלמידיהן, תמכו בהם וסעדו אותם, בידעם כי מהם תצא תורה בישראל.

הישיבה הראשונה בהונגריה היתה באופן (פרבר של העיר בודאפאֶשט). ראש־הישיבה היה הרה"ג אפרים כהן

מווילנה מחבר ספר שו״ת „שערי אפרים״. עם גירוש התורכים מהונגריה נחרבה הקהילה היהודית באופן, ויחד אתה נהרסה גם הישיבה. הרב שמעון ואֶרטהיימר, השתדלן המפורסם, אשר נתקבל כרב כולל של ארץ הונגריה, הביא רבנים אשר החלו להרביץ תורה בקהילות היהודים במדינה, ביניהם הצטיין במיוחד ר׳ מאיר, רבה של אייזנשטאַט, בעל „פנים מאירות״. הוא גידל וחינך דור של תלמידי־חכמים, ומזמנו לא פסקה קולה של תורה בהונגריה.

אחרי פטירתו הרביצו תורה הגאונים ר׳ מאיר ברבי בפראֶשבורג, ר׳ אלעזר קליר ברכניץ, ר׳ ירמיה מסאנטוב ובנו ר׳ יואב במאטרסדורף. ישיבה גדולה היתה אחר כך גם בפראֶשבורג ובראשה הגאון ר׳ שלום טיסמניץ.

בשנת תק״ע כבר התקיימו ישיבות גדולות בכל רחבי הונגריה, ומספר תלמידיהן עלה לאלפים. ביחוד השפיע בכיוון זה הגאון האדיר ר׳ משה „חתם סופר״ רבה של פראֶשבורג על־ידי תלמידיו הרבים. תלמידיו שנתקבלו לכהן כרבנים בקהילות שונות (קודם לכן היו יהודי הונגריה מביאים רבניהם מפולין־גאליציה ומגרמניה) היו עומדים על כך שקהילותיהם תתחייבנה מראש, בעת מינויים כרבנים, להחזיק ישיבה ולומדיה. כך זכתה מדינת הונגריה שתוך תקופת־זמן קצרה בערך — כמאה שנה — נהיתה למרכז התורה. כך נוצרו גם הישיבות בקארפאטורוס.

ברם, עלינו לציין ששתי הישיבות הראשונות בקארפאַ־טורוס נוסדו לא על־ידי רבנים ילידי הונגריה אלא על־ידי רבנים שבאו מגאליציה ומפולין. כי זאת לדעת, עד לתקופת החת״ם סופר בחרו קהילות קארפאטורוס רבנים דווקא מגאליציה ומפולין.

שתי הישיבות הראשונות נוסדו בסאָלאָש ובאונגוואר.

הישיבה באונגוואר, שהיתה הראשונה בקארפאטורוס, נוסדה על־ידי רבה של הקהילה, הגאון ר׳ צבי הירש הלר, המכונה ר׳ הרשלי חריף, בעל „טיב גיטין״ אשר בא לכאן מעיר ריגל וברוֹד. הישיבה התפתחה גם לאחר שעזב את אונגוואר. הרב מרדכי מארדיש ויינרב, שבא מראווא שבפור־לין למלא מקומו, המשיך בניהול הישיבה. ברם לרמתה הגבוהה הגיעה ישיבה זו עם היבחרו של ר׳ מאיר א״ש — אייזנשטאַדטאֶר, בעל „אמרי א״ש״, לרבה של אונגוואר. ר׳ מאיר א״ש, אשר אחר פטירתו של הגאון „חתם סופר״ נעשה למנהיגה של היהדות האורתודוכסית בהונגריה כולה, העלה ישיבה זו לאחת הישיבות הגדולות והמפוארות ביותר במדינה. ראוי לציין כמה מתלמידיו, רבנים גדולים וחשו־בים: ר׳ אשר־אנשל סג״ל יונגרייז, רבה של טשאנגר, בעל „מנחת אשר״; ר׳ דוד־לייב זילברשטיין, רבה של ויטצאַן בעל „שבילי דוד״; ר׳ חיים סופר, רבה של מונקאץ׳ ואח״כ של בודאפשט; ר׳ יואל־צבי ראט, רבה של חוסט, בעל „בית היוצר״; הרהגה״צ ר׳ יהושע־העשיל הכהן פריד, רבה של קופיש, בעל „זכרון יהושע״; האדמו״ר ר׳ יוסף־מאיר ווייס מספינקא, בעל „אמרי יוסף״ ו„פאר יוסף״; ר׳ מרדכי ברוֹדי, רבה של מיאווא, בעל „חידושי מהר״ם״; ר׳ משולם פייש, רבה של טאש; ר׳ שמואל פרנקל, רבה של דורוג, בעל „אמרי שפר״ על התורה; ר׳ אהרון פרידלאֶנדאֶר, רבה של בולחוב, בעל „אברך״ על תהלים.

בנו של מאיר א״ש, ר׳ מנחם א״ש, אשר כיהן כרבה של חוסט, בא למלא את מקום אביו גם כרבה של הקהילה וגם כראש־הישיבה. תלמידים רבים נהרו לישיבה לשמוע תורה מפיו. הוא העמיד מאות תלמידים, ביניהם רבנים חשובים, גדולי תורה והוראה, כגון ר׳ אליעזר־חיים דייטש, רבה של בוניהאד, בעל „תבואות השדה״ ו׳ חלקים, שו״ת „חלקת השדה״, שו״ת „פרי השדה״ ג׳ חלקים; ר׳ יששכר־דב כ״ץ קאהן, רבה של אֶרדו־סנטדוורג, אשר הוציא בשנת תרכ״ד את הספר „דגול מרבבה״ עם הערות והגהות, ר׳ יחזקאל גרוספאֶלד, רבה של טשאף, בעל „בנין אוהל־מועד״, „תאניה ואניה״, „ארץ צבי״ ו„צפיחת בדבש״; ר׳ פנחס שטיין, רבה של טורוק סנט־מיקלוש, בעל „קנאת פנחס״; ר׳ שלום גולדאֶנבאַרג, רבה של סוואלאווא, בעל „דברי שלום על התורה. ממלא מקומו של ר׳ מנחם א״ש, הרב חיים־צבי מאנהיימר המשיך לנהל את הישיבה ודרך־לימודו היה בעמקות נפלאה ובחריפות יוצאת מן הרגיל. רבים מתלמידיו שימשו רבנים ומורי־הוראה ידועי־שם בישראל. נזכיר רק אחדים: הרב ד״ר דוד־צבי הופמן, מנהל בית־המדרש לרבנים בברלין; הרב ד״ר חיים ברודי, רבה הראשי של עיר־הבירה פראג וגדול חוקרי שירת ימי־הביניים; הרב יוסף־חיים זוננפלד שעלה לירושלים; הרב יוסף אלימלך כהנא — שנתמנה אחר־כך לרבה של העיר.

אחריו ישב על כיסא הרבנות הרב ר׳ אלעזר לאָוו, בנו של הגאון ר׳ ירמיה לאָוו בעל „דברי ירמיה״ על הרמב״ם, נכד לבעל „שערי תורה״, ונין להגאון ר׳ אלעזר רוקח בעל „שמן רוקח״. מבין תלמידיו יש להזכיר את הרבנים: הרב חיים־זלמן מושקוביץ׳, דומ״ץ בטוקאי; הרב אליעזר סג״ל גרינהוט דומ״ץ בטאָמאָש־וואַר־פאבריק; הרב צבי דיק כ״ץ, דומ״ץ באויהאָל; ר׳ בצלאל גרוסמאן, רבה של טשאבא; הרב אייזיק שטרן, דומ״ץ במישקולץ.

אחרי הסתלקותו עמדה העיר שנת־ים ללא רב. רבים מתלמידיו עברו לישיבתו של דודו ר׳ פנחס אַדלר (בנו של הרה״ג שלום אדלר, בעל „רב שלום״), רבה של ראַד־ואַנקא הסמוכה לאונגוואר, בעל „פני חסד״ על התורה.

בשנת תר״פ נתמנה לרבה של העיר הרב אברהם־יוסף גרינוואלד, בנו של הרה״ג ר׳ משה ג״כ, בעל „ערוגת הבושם״, רבה של חוסט.

הוא חידש את הישיבה, ותלמידים רבים נהרו ללמוד תורה מפיו. ברם, מחלתו הקשה הפריעה לו לנהל את הישיבה. בתרפ״ח נפטר ומיד ירד מספר תלמידי הישיבה. לאחר פטירתו ניהל את הישיבה הרב׳ מאיר בליי, דומ״ץ, יליד העיר.

לאחר מינויו של הרב יוסף־אלימלך כהנא, מי שהיה רבה של צלם (דויטשקראנץ) כרבה של העיר ניגש להחזיר עטרה ליושנה. הוא לא היה זר ליהודי העיר; הוא למד בישיבת אונגוואר והיה תלמידו החביב של ר׳ חיים־צבי מאנהיימר. רבה היתה שקדנותו על התורה, וזאת דרש גם מתלמידיו. בימי כהונתו גדלה שוב הישיבה ומספר תלמידיה הגיע למאתיים.

בימיו נתקדרו שמי היהדות עננים כבדים והשואה שבאה על יהודי אירופה כולה, לא פסחה גם על יהודי אונגוואר.

הישיבה בסאַלאַש נוסדה על־ידי הרב חיים־מאיר־זאב הכהן, בנו של הגאון ר׳ יצחק אבלי הכהן, נכד הש״ך והרמ״א, מחבר הספר „שערי חיים״. בימיו גדלה הישיבה ותלמידים רבים נהרו אליה לשתות מבארה של תורה. רבה של סאַלאַש לאחריו, הרב ר׳ ליפמן שטיין, המשיך בהנהלת הישיבה. ברם, היא נעשתה לאחת הישיבות הגדולות ביותר במדינה בימי כהונתו של הגאון ר׳ שמואל־שמאַלקאַ קליין — מקודם רבה של באלקאן, בעל הספר „צרור החיים״. לגאון אדיר זה נודעה השפעה מרובה על תלמידיו, ומכל פינות המדינה נהרו אליו להסתופף בצלו ולהתבשם מתורתו. בנו ר׳ פנחס־חיים המשיך לנהל את הישיבה. אך לאט־לאט ירדה ישיבה זו מגדולתה ושוב לא ניכר מקומה כבעבר. ברם, עוד לפני שירדה קרנה של ישיבה זו עלתה קרנה של ישיבה אחרת, שיצאו לה מוניטין במדינה; הכוונה לישיבת חוסט.

עיר זו נתפרסמה בהונגריה כולה ברבניה הגדולים ששימשו בה בקודש. יש יסוד להניח שישיבה זו נוסדה בימי רבנותו של ר׳ מנחם א״ש, בנו של בעל „אמרי א״ש״, אך קרנה עלתה ביחוד בימי ר׳ משה, בעל „מהר״ם שיק״; ר׳ עמרם בלום, בעל „בית שערים״; ר׳ יוסף־הירש ראט, בעל „בית היוצר״, ולרום פסגתה עלתה בימי ר׳ משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם״. ישיבת חוסט נחשבה בימי מורי ורבי הרה״ג ר׳ יוסף־צבי דושינסקי זצ״ל (רבה של גאלאנטא ואחר כך של חוסט, ומשם עלה לארץ־ישראל לשמש כרבה של העדה החרדית בירושלים) כאחת הישיבות המפורסמות בריפובליקה הצ׳יכוסלובאקית.

מאות תלמידים יצאו מישיבה זו. מתלמידיו של מהר״ם שיק נזכיר את: הרב זוסמן סופר, רבה של האלאש, ואח״כ של פאקש, מחבר הספרים „עט סופר״ ד״ח, „כללי חז״ל״ וסידור „שטות חז״ל״, „המקנה״ ג״ח כולל חידושים על מקנה וקנין בסדר א״ב. הוציא לאור הספר „מוצל מאש״ להר׳ יעקב אלפנדרא עם הגהות; „ילקוט אליעזר״ על האגדה ג׳ חלקים; „דמשק אליעזר״ על התורה, וספר „מלאה קטורת״ — דרשות והספדים; הרב זלמן שפיטצר, חתן החת״ם סופר, רב בווינא, מחבר ספר „תקון שלמה״; הרב יהודה גרינפאַלד, רב בסמיהאל, ובנו הרב שמעון ג״ר, מקודם דומ״ץ במונקאץ׳ ואחר כך רב בסמיהאל, בעל „שו״ת מהרש״ג ד׳ חלקים על ה„שולחן־ערוך״ הרב זאב־וולף זוסמן סופר, רב בפוסט; הרב אברהם־יהושע פריינד רבה של אינטראדאם; הרב שמואל־לייב ויינבאַרג, חתן הרה״ג הלל ליכטענשטיין — היה רב בכמה קהילות: קאַראָסטור. ניגראַשט, נאדי־באנו ומשם עבר לסאַרדוהאַל; הרב ד״ר דוד־צבי הופמן, מנהל בית־המדרש לרבנים בברלין; הרב משה־צבי פוקס רבה של גרויסוואַרדיין, מחבר שו״ת „יד רמה״; הרב שאול בראק, רבה של מאגעסנדורף, קראלא, ואחר כך קאשוי, מחבר הספר „רחמנא לבא בעי״; הרב שלמה שיק רבה של קרצחג, בעל „תורה שלמה״; הרב עקיבא יוסף שלאַזינגר בעל „לב העברי״ ומחבר הספר „בית יוסף החדשה״. עלה לארץ־ישראל והיה ממחוללי הישוב החקלאי, ממיסדי פתח־תקוה.

מתלמידיו של הרב עמרם בלום, רבה של חוסט ואחר כך של ברטיו־אויפאלו, יש להזכיר את הרב זישא פרידמן, דומ״ץ בנירדהאזא; חתנו הרב גרשון שטרן רבה של מראוש־לודאש, מחבר „ילקוט הגרשוני״; הרב יום־טוב־ליפא הלר מוואַלקאָוויץ; הרב ליפא העללער מאלש־קובין.

ישיבת חוסט התפתחה אחר כך במידה גדולה תחת הנהלתו של רב העיר ר׳ משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם״. מתלמידיו יש להזכיר את הרבנים: הרב חיים־לייב דויטש דומ״ץ במאקובא; הרב אברהם־בצלאל ג״כ, רבה של לאָוואלאַר; הרב ירמיהו קאהן, דומ״ץ בסלאטינא; הרב יקותיאל־יודא רוזאַנבאַרגאַר, רבה של דיאַרסש, בעל „תורת יקותיאל״; הרב חיים־מרדכי־יעקב גולדבאַרגאַר, דומ״ץ בבאורשא, ואחר כך רבה של מישקולץ; הרב יצחק־צבי לייבוביץ׳, רבה של טשאָף.

ישיבת מונקאץ׳ התפתחה בצעדי ענק תחת הנהלת האדמו״רים־הרבנים ממשפחת שפירא.

יש להזכיר את ישיבתו של הרב אברהם ארי׳ שווארץ, רבה של באַראַגסאַס, בעל „קול אריה״, שהגיעה לרמה גבוהה מאד.

רוב תלמידיהן של ישיבות אונגוואר, חוסט ומונקאץ׳ לא היו מקארפאטורוס, מספר מהם באו מסלובאקיה העליונה והתחתונה, וכן באו תלמידים רבים מארצות הסמוכות כגון, הונגריה וטראנסילבאניה. ולעומת זאת היו רבים מקארפא־

טורוס שנסעו לישיבות הגדולות בסלובאקיה, כגון: אונסדורף, גאלאנטא, נייטרא, שוראן, קושיצה, טירנוי, פרֶאסבורג, גלניצה, סאֶרדאֶל, טופולצ׳ן, סאראד, האֶלמאֶץ, אֶפאֶריאס, מאַגאֶנדורף ולישיבות קטנות אחרות.

כלל היה בידי תלמידים רבים: אם רוצה אתה לשקוד על דלתי התורה — לך לך מעירך, למקום שאין מכירים אותך, ואתה אינך מכיר את הסובבים אותך, שם תצלול בימה של תורה ושאבת ממנה מלוא חפניים.

שונה היה דרך הלימוד וסדרי הישיבה בהונגריה מאלה שבישיבות ליטא. בקהילות ישראל בהונגריה לא היה ראש־ישיבה מיוחד; רבה של העיר היה גם מנהל הישיבה ומגיד השיעורים. התואר ראש־הישיבה היה מוענק לתלמיד הטוב ביותר בישיבה. והתלמידים לא היו לומדים בבית־המדרש או בבנין מיוחד, כפי שהיה נהוג בישיבות ליטא, ולא קבוצות־קבוצות, אלא כל תלמיד היה לומד באכסניה שלו, ולא היה בא לבית־המדרש, אלא לשמוע את השיעור מפי הרב, — לתפילה, או לבחינות. כי זאת לדעת: בישיבות הונגריה היו בחורי הישיבה נבחנים מדי שבוע בשבוע אם לומדים הם ויודעים את השיעור „הפשוט" — שני דפי גפ"ת וסת"ר, ומדי חודש היו נבחנים בשיעור העיקרי, לרוב בסוגיה שעסוקים בה, עם כל המפרשים. כך שהתלמיד בילה את רוב זמנו בלימודים באכסניה שלו. כרגיל, היה הרב משמיע שיעורו מדי יום ביומו, אך בערים הגדולות, שבהן היה הרב עסוק ביום ב׳ וה׳ בדיני תורה, לא היה משמיע שיעור בימים אלה. התלמידים העניים היו „אוכלים ימים" אצל בעלי־הבתים בעיר, ואילו התלמידים בעלי־היכולת ואף מעוטי היכולת היו מקבלים ארוחותיהם בבית־התבשיל (מאֶנזאַ). בכמה ישיבות לא היו מרשים לתלמידים „לאכול ימים", וכל התלמידים, בלי יוצא מן הכלל, היו מקבלים ארוחותיהם בבית התבשיל שהיה מוחזק ע"י הקהילה ובעלי־הבתים.

מנהל הישיבה שהיה, כאמור, זהה עם רב המקום — היה משמיע שיעורו, בוחן את התלמידים ומתענין בגורלם האישי, זה בלבד, — ואילו הנהלת הישיבה למעשה היתה בידי בחורי הישיבה הבוגרים שנתמנו גבאים, והם עשו עבודתם שלא על מנת לקבל פרס. לא כן בישיבות ליטא. שם היה, כרגיל, ראש־ישיבה מיוחד, ולאו דווקא רבה של הקהילה, ואף הגבאים לא היו מבחורי הישיבה.

בישיבות הונגריה היו קיימות שלוש דרגות: תלמידים שהיו זקוקים לעזרה בלימודיהם והם נעזרו על־ידי חבריהם, שהיו קשישים יותר או שידיעותיהם היו מרובות יותר, תמורת שכר מסוים. תלמידים אלה היו נקראים „בחורי לך". הדרגה השניה — תלמידים שהיו עצמאיים בלימודיהם. לרוב היו שני תלמידים שוכרים חדר במשותף ולומדים בצוותא. אלה נקראו „שומעי שיעור" או „הולכי שיעור", שכן היו צריכים ללכת לשמוע את שיעורו של הרב. לא כן צעירי הבחורים ה„בחורילך" שלא היו חייבים ללכת לשמוע את השיעור והם ישבו באכסניתם ולמדו.

הדרגה השלישית, הבחורים הקשישים, גבאי הישיבה, אשר הדריכו את הצעירים בלימודיהם והיו מקבלים, כאמור, שכר־לימוד. אלה בעצם אחזו בהגה הישיבה וניהלו אותה. הסדרים היו דימוקראטיים למדי. הישיבות עמדו, בדרך־כלל, על רמה גבוהה, ושם הישיבות הגדולות בהונגריה כולה ובקארפאטורוס יצא לתהילה ולתפארת.

בלימוד שמו את הדגש על הפשט ולא על הפלפול. לשיטה זו היו קוראים „לומד דף" („א בלאט לערנער"). דהיינו לימוד הגמרא עם המפרשים פשוטו כמשמעו. לא עקרו הרים וטחנום זה בזה, אלא השתדלו לרדת לעומקה של הסברה ולאסיקי שמעתתא אליבא דהלכתא. ישיבות הונגריה הוציאו מתוכן רבנים בעלי־הוראה גדולים, שתפקידם היה לפתור בעיות יום־יום בחיי היהודים. היהודים שעסקו בחרושת ובמסחר, ואחוזות גדולות היו בידיהם, נתקלו בבעיות הלכתיות קשות ומסובכות שדרשו את פתרונן, ורבני הונגריה היו מעשיים בהוראה. הם לא הרקיעו שחקים ולא עסקו בבעיות מופשטות אלא בבעיות שהזמן והמציאות המתרקמת גרמון. אך ישיבות אלה הוציאו מקרבן לא רק רבנים־גאונים מרביצי תורה אלא גם טיפוס מיוחד של בעלי־בתים יראי־שמים, תלמידי חכמים ומוקירי רבנן, שהיו ספוגים אהבה ליהדות ולכל מה שהוא יהודי, נאמנות, מסירות, ובמידה לא־קטנה גם קנאות לתורת ישראל, למצוותיה ולמנהגים אשר נתקדשו במשך דורות.

ישיבות נתקיימו כמעט בכל הקהילות בקארפאטורוס.

וזאת היא רשימת הישיבות ומספר תלמידיהם:

1.	אונגוואר	230 — 250
2.	אירשאווא	50 — 60
3.	בילקא	50 — 70
4.	בארֶאגסאָס	50 — 60
5.	סוואלאווא	30 — 40
6.	ווישק	30 — 40
7.	חוסט	100 — 130
8.	מונקאץ׳	200 — 220
9.	בארֶאזנא	40 — 60
10.	סאֶלאָש	70 — 85
11.	סוואלאווא	65 — 80
12.	סלאטוינא	100 — 120
13.	קארֶאצקי	50 — 60
14.	קירֶאלהאז	50 — 65
15.	ראכוב	50 — 70

השריפה הגדולה שאחזה את בית־ישראל באירופה בשנות השואה, לא פסחה גם על יהדות קארפאטורוס, ובהדום קול ישראל, קול תינוקות של בית־רבן שהועלו על המוקד עם אבותיהם, נדם גם קול התורה.

רבנים ודיינים*

מאת יהודה שפיגל

1. הרב אברהם ברודא, אבד"ק באֶראָזנה, חיבר ספר „הליכות עולם" בל"א דינים, וספר „פרי החג" על סוגיות הש"ס ב"ח. נפטר בשנת תרמ"ב.
2. הרב אברהם גוטסמאן, אבד"ק מונקאץ'. הוא תיקן כמה תקנות ויסד חברות קדושות. עמד בקשרים עם הרב מאיר ברבי אבד"ק פראָסבורג, ובעל „נודע ביהודה" בפראג. נפטר בי"ט בטבת תקע"ד.
3. הרב אברהם רייך, נכד הג"ב „שובע שמחות" והר"הצ מזידצ'ב — ראבד"ק יאסין (קאֶראֶ־שאָמזו).
4. הרב אברהם יהודה לייב הכהן שווארץ, נתמנה בתרכ"א לרב בבאֶראֶגסאַס, בתרמ"א — בהמאַד. חיבר שו"ת „קול אריה" ח"א — נפטר כ"ד תשרי תרמ"ד.
5. הרב אברהם הרשקוביץ, דומ"ץ במונקאץ', חיבר ספר „ברכת אברהם" על התורה.
6. הרב אהרן פרנקל. בשנת תק"ץ אבד"ק קאסאני.
7. הרב אהרן רייזמן, באונגוואר, בנו של רבה הראשון של העיר הזאת, בעמחה"ס „בית אהרן" על התורה. ומשם הלך לארה"ק ושמ"כ.
8. הרב אהרן מאיר, ראבד"ק וולוביה, אחר כך תקע אהלו בק"ק באלחוב.
9. הרב אלימלך אקשטיין דומ"ץ בבילקא.
10. הרב אלכסנדר צבי (ב"ב על הגה"ק מהרי"א מקאמארנא), אבד"ק וולוביה — נזכר ב„שו"ת מהר"ם שיק".
11. הרב אברהם יוסף גריִנוולד, בן הגאון ר' משה בן עמרם אבד"ק חוסט, בשנת תרס"ו נתמנה לאבד"ק מאקאווע, בשנת תר"ע נתמנה כממלא מקום אביו לאבד"ק חוסט, ובשנת — 1921 נתמנה לאבד"ק אונגוואר. נפטר בט"ו בטבת תרפ"ח באונגוואר. חיבר ספר „אבני שיש".
12. הרב אברהם צבי ברגמן, נתמנה בשנת תרל"ה לרב בק"ק יאסין (קאֶראֶשאָמזו) נזכר בשו"ת „אבני צדק".
13. הרב אהרן וייס, בה"ג שמואל צבי, דומ"ץ במונקאץ'. חתן הגה"צ יהושע העשיל כ"ץ פריעד אבד"ק קאפיש. נתמנה בשנת תרמ"ט לאבד"ק באֶנאֶדאֶקוביץ, אחר כך קבע מושבו ברוס־וויגוף, ובשנת תרע"ד נתמנה לראבד"ק במונקאץ'. נזכר ב„שו"ת מהרש"ם".
14. הרב אהרן זילברשטין בן הגאון זב"ש אבד"ק וייצאָן, חתן הגאון משה בן עמרם אבד"ק חוסט. בשנת תרע"א נתמנה לאבד"ק קאֶראֶצקי. נזכר בשו"ת „בית נפתלי".
15. הרב אליהו טייטלבוים בן „בעל ייטיב לב", בשנת תרל"ה נתמנה לאבד"ק פאָליאן, אחר כך אבד"ק טאָטש.
16. הרב אלעזר צוקר, חתן הרב אברהם לייב הכהן אבד"ק באֶראֶגסאַס, בשנת תרמ"ד נתמנה לראבד"ק באֶראֶגסאַס. נדפסו ממנו הרבה הערות והגהות בשו"ת „קול אריה"; נזכר בשו"ת „בית נפתלי", ו„לבושי מרדכי".
17. הרב אליעזר מאיר פאָלבאֶרמן — אבד"ק גאֶוויץ, קבע אהלו באונגוואר. נפטר ה' בכסלו תרע"ה. מילא את מקומו הרב אהרן פאָלבאֶרמן.
18. הרב אלעזר לעוו בן הרב ירמיה לעוו אבד"ק אוהל, בעהמ"ח „דברי ירמיהו", בשנת תרל"א מילא מקום אביו באוהל, ובשנת תרמ"ח נתמנה לאבד"ק אונגוואר, נזכר בשו"ת „שבט סופר", „משיב דברים", „יענה בקול". חיבר ספר שו"ת „פקודת אלעזר". נולד בשנת תקצ"ט; נפטר בי"ד בכסלו תרע"ח.
19. הרב ברוך, אבי הגה"ק ר' שניאור זלמן בעל ה„תניא" — נפטר בעיר סאָלאֶש.

---

* לפי המקורות:

פאר חכמי מדינתנו, שם הגדולים מרבני הונגריה,	
מ. סיגט תר"ע —	יקותיאל יהודה גרינוואלד
היהודים בהונגריה, וואיטצען תרע"ב —	" " "
תולדות הגאון ר' צבי העללער, ווארשוי. תרפ"ב —	" " "
לפלגות ישראל באונגריא, דיעווא. תרפ"ט —	" " "
טויזענד יאהר אידיש לעבען אין אונגארן,	" " "
ניו־יורק 1945 —	" " "
שם הגדולים מארץ הגר, מונקאטש תרע"ד —	פנחס זעליג הכהן שווארטץ
שם הגדולים החדש, תרכ"ד —	ר' אהרן וואלדען
תולדות הפוסקים, ווארשא תרע"א —	שמעון משה חאנעס
אהלי שם, פינסק —	גאטליב.
ערים ואמהות בישראל, כרך א', מונקאטש, עמ' 345—374,	
הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים, תש"ו —	שמואל הכהן ויינגרטן
ערים ואמהות בישראל, כרך ד', אונגוואר, עמ' 5—54,	
הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"י —	יהודה שפיגל
תולדות גדולי ישראל אנשי שם —	חנניה יו"ט ליפא ברוין

20. הרב ברוך רייכפלד, חתן הרב חיים צבי מנהיימר אבד״ק אונגוואר, מגיד מישרים ודומ״ץ באונגוואר. שחל״ח ט״ו בשבט תרע״א, נזכר בשו״ת „מחנה חיים״, „פני מבין״.
21. הרב ברוך וייזנר דומ״ץ בבאַטיו. נזכר בשו״ת „לבושי מרדכי״.
22. הרב גרשון וולף בענעט, חתן הרב שלמה ג״פ ראבד״ק אונגוואר, דומ״ץ באונגוואר, נזכר בשו״ת „בית הילל״, שחל״ח תרס״ט.
23. הרב (אברהם משה) דוד (פיגעלס) סג״ל קרויס, גדול בתורה באונגוואר, שחל״ח כ״ו באדר א׳ תרנ״א, בעמ״ח הספר „נפש אדם״ על תנ״ך.
24. הרב דוד א״ש בן הרב מנחם א״ש אבד״ק אונגוואר, אבד״ק סובראנץ, נתמנה כממלא־מקום דודו באונגוואר, אבל לא האריך ימים. נזכר בשו״ת „כתב סופר״.
25. הרב דוד הכהן זאלצר ראבד״ק מונקאץ׳, מחבר הספר „דברי דוד״ על התורה. נזכר בשו״ת „מהרש״ם״, „נטע שורק״. נפטר ער״ח אדר תרס״ח.
26. הרב דוד שליסל, מקודם דומ״ץ בזבורוב שבסלובאקיה — אחר כך במונקאץ׳. חיבר ספר „אמרי דוד״ על תרי״ג מצוות.
27. הרב (יקותיאל יהודה) זלמן לייב גרינוואלד בן הרב משה גרינוואלד אבד״ק חוסט, חתן הגאון ר׳ יעקב מאיר מקאפיש, בשנת תרע״א נתמנה לאבד״ק יורה וקבע אהלו באונגוואר, נזכר בשו״ת מהר״ש אֶנגל, שו״ת „ערוגת הבושם״, „פני מבין״.
28. הרב חיים סופר בן הרב פישל סופר מפראֶסבורג, אבד״ק יאמרינג, סנט פטר, מונקאץ׳. אחר כך נתמנה לאבד״ק פאֶסט, לחם במתקנים, חיבר חיבורים רבים — ומהם, „פלס חיים״, „שערי חיים״, שו״ת „מחנה חיים״ (עשרה חלקים) דברי „שערי חיים״, ו„קול סופר״ על משניות. נזכר ב„שו״ת מהר״ם שיק״, „נטע שורק״, „בית שערים״. ובספר „בית נפתלי״ נדפס עליו הספד מר, מאת נפתלי סופר אבד״ב פנ״ד. שחל״ח כ״ה סיון תרמ״ז.
29. הרב חיים משה הכהן. נכד הרב יאיר הכהן אבד״ק סאַלאָש, ממלא מקום אביו בסאַלאָש, שחל״ח י״א בכסלו תרי״ז, נזכר ב„שו״ת כת״ס״.
30. הרב גדליה ריכטזייט, אבד״ק אונגוואר, בפינקס הקהילה לא נמצאו רשומים מפעולותיו. נזכר בפינקסה של חברת משניות.
31. הרב חיים צבי מנהיימר, אבד״ק שוטלדורף, ואַרבוי ואחר כך באונגוואר, מגדולי הרבנים, נולד בשנת תקע״ד, שחל״ח ט״ז תמוז תרמ״ו. חיבר שו״ת „עיין הבדלח״, ב׳ חלקים, יצא בניו־יורק בארה״ב. נזכר בשו״ת „בנין ציון החדשות״ ליעקב עטלינגער, „כת״ס״, „מהר״ם שיק״, „מהר״י אסאד״, „שערי צדק״, „נטע שורק״, „משיב דברים״, „בית שערים״, „וילקט יוסף״ — ו„תל תלפיות״.
32. הרב חנניא יום טוב ליפא טיטלבוים, בן הרב הצדיק בעל „ייטיב לב״, מגדולי הרבנים, אבד״ק טאֶטש י״ט שנים, ולאחר פטירת אביו בשנת תרמ״ג נתמנה לאבד״ק בסיגאֶט. שחל״ח ער״ח אדר תרס״ד, מחבר הספר „קדושת יום טוב״ על התורה ועל מועדים, נזכר בשו״ת „אבני צדק״, על התורה.
33. הרב חיים אלעזר שפירא, בן הרב צבי הירש שפירא, אבד״ק מונקאץ׳, חתן הרב יעקב משה סאפרין מקומורנה, בשנת תרס״ד נתמנה לראבד״ק מונקאץ׳, ובשנת תרע״ד נתקבל למלא מקום אביו כאבד״ק מונקאץ׳, חיבר ספר שו״ת „מנחת אלעזר״ ח׳ חלקים, נזכר בשו״ת „פרי השדה״, „לבושי מרדכי״, „פני מבין״ ו„יענה בקול״. נתפרסם במלחמתו הקשה בציונים ובגימנסיה העברית בעירו. נפטר בשנת תרצ״ז.
34. הרב חיים גרוס, דומ״ץ יטרובה, אחר כך ראש ישיבה במונקאץ׳, נזכר בשו״ת „יד יצחק״, „מהר״ש, „ערוגת הבושם״ ו„בשדי חמד״, למדן מופלג, כתב הרבה חידושי תורה; קונטרס בשם „ישמח חיים״ בסו״ס „מעשה יחיאל״, ובסו״ס „ברית אבות ודגל אפרים״, „זקן אברהם״, והערות שונות בשו״ת „אהל משה״, „זכר יהודה״, „עזר אליעזר״, „מקור חיים״, „תל תלפיות״ „וילקט יוסף״.
35. הרב חיים שרייבר, בן הרב שלום סופר, אבד״ק ברזנה — דומ״ץ במונקאץ׳.
36. הרב חיים יוסף לנדוי בן הרב משה ד״ק, דומ״ץ בוואַראַצקי, דומ״ץ בסינאַוואַר, אחר כך נתמנה לדומ״ץ באירשאווה. נזכר בשו״ת „ערוגת הבושם״.
37. הרב חיים מאיר האגר, בן הרה״צ ישראל האגר אבד״ק ויז׳ניץ וחתן הרה״צ זאב מראכמיסט־רובקה. בשנת תרס״ט נתמנה לאבד״ק וילכוביץ. לאחר פטירת אביו נתמנה למ״מ. עלה לארץ והתישב בשיכון ויז׳ניץ „משכן ישראל״ ע״י בני־ברק.
38. הרב חיים שלמה רוטנברג, בן הרב יוסף ר״ט, ט״ז שנה היה רב בניר אדאני, ואחר כך בדאֶבראֶצין; בשנת תרע״א נתמנה כממלא־מקום אביו לאבד״ק קוסוני.
39. הרב יאיר הכהן, גאון מפורסם, אבד״ק סאַלאָש במשך ל״ה שנה, נפטר בשנת צ״ה לימי חייו.
40. הרב יהודה כהנא האֶללאֶר (אחי הגאון בעל „קצות החושן״, „שב שמעתתא״ ו„אבני מלו־אים״ — בני הגאון יוסף הכהן מקאליש). גאון מפורסם, אבד״ק סאַלאָש ואחר כך ראבד״ק מונקאץ׳, ומשם נתקבל לאבד״ק סיגט. בשנת תקמ״ח הוציא ספרו „קונטרס הספיקות״, שנצמד לספר „קצות החושן״, שחל״ח כ״ז ניסן תקע״ט, בשנת תרי״ח נדפס ספרו „תרומת הכרי״ על חו״מ עם הגהות הרב יהודה מודרין ז״ל. נזכר בספר „מודעה רבה וזוטא״ בסופו, בספר „חן טוב״, ובשו״ת „שערי חיים״, וב„פרי העץ״.

41. הרב יואל צבי ראטה (חתן הרב יעקב גוטליב אבד"ק חוסט). מקודם אבד"ק ב. אויפאַלוי, באַ־ראַזנא, ומשם נתקבל לאבד"ק חוסט ושמנ"כ (י"א כסלו תרנ"ג), מחבר הספר שו"ת „בית היוצר" ב' חלקים. בספר „בית נפתלי", נדפס עליו הספד מר.
42. הרב יוסף הלוי רוטנברג (בן הרב יוסף אבד"ק קוזווא, חתן הצדיק מזידצ'וב) מגדולי הרבנים. בשנת תרל"ה מילא מקום חותנו בק"ק טוש, ואח"כ נתקבל לאב"ד בניר מודא — ובדאַבראַ־צין, משם נתקבל לאבד"ק קוסוני ושמנ"כ (כ"ג חשון תרע"ב) מחבר הספר „בני שלשים" על התורה ו„מועדי ה'", נזכר בספר „נטע שורק".
43. הרב יוסף גלאנצער (חתן הרב חיים משה הכהן, אבד"ק סאַלאַש) דומ"ץ טיסא — אוילאק, ואחר כך בק"ק סאַלאַש ושמנ"כ.
44. הרב יוסף ווייס דומ"ץ בקוסוני, נזכר בשו"ת „יד יצחק".
45. הרב יוסף זלמן, דומ"ץ בק"ק מונקאץ', בימי הרב צבי אביגדור, נזכר בשו"ת „חתם סופר", „אמרי א"ש".
46. הרב יוסף מרדכי כהנא, דומ"ץ בטאַטש, חיבר ספר „דברי צדיקים", ב' חלקים (שחל"ח י"ב סיון תרנ"ו). מנ"כ בק"ק סיגאַט.
47. הרב יעקב גאטליב, אבד"ק חוסט, ואחר כך אבד"ק באיאם.
48. הרב יעקב גרינוואלד (גיסו של הגה"ק ר' צבי מזידיצ'וב), מו"צ בק"ק חוסט ומנ"כ בבריד, שחל"ח בכ"ח באדר תקפ"ב.
49. הרב יעקב קטינא, ראבד"ק חוסט, חיבר ספר „רחמי האב" ו„קרבן עני" על התורה.
50. הרב יעקב קליין (בן הרב שמואל שילקא אבד"ק סאַלאַש) אבד"ק בילקה. מת בדמי ימיו. חיבר ספר חדושי־תורה „צרור החיים".
51. הרב יעקב ריכטר דומ"ץ בקיראַל־האַזאַ; נזכר בספר שו"ת „בית היוצר".
52. הרב יעקב יחזקאל גרינוואלד אבד"ק סרדנה; הספד מר עליו בספר „מלאה קטרת". נזכר בשו"ת „מהר"ם שיק", „קול אריה" ו„מנוחת אשר".
53. הרב יצחק ראכליץ, אבד"ק טוש, ואחר כך נתמנה לאבד"ק באַרגאַסאַס, נזכר בשו"ת „אמרי א"ש".
54. הרב יצחק אייזיק וייס, אבד"ק סוואלאווה, אח"כ נתמנה לראבד"ק מונקאץ' שחל"ח כ"ב באדר ב' תרנ"ד. נדפס ממנו ספר „דברי יצחק" לקוטים, „בית יצחק" על מסכת „מגילה", וספר „תולדות יצחק" על התורה, „דברי יצחק" אגדה וחסידות עם הגהות מהרש"ם אבד"ק בראַזאַן. נזכר בשו"ת „מהר"ם שיק", „קול אריה", „נטע שורק" ו„בדרכי תשובה".
55. הרב ישראל גרוס, אבד"ק ווילחוויץ.
56. הרב ישראל יהודה מיטלמן, דומ"ץ באונגוואר, נזכר בשו"ת „יד יצחק" ו„פני מבין".
57. הרב יהודה יואל דייטש, דומ"ץ בגאניטץ; נזכר בשו"ת „אבני צדק", „ערוגת הבושם" ו„פרי השדה".
58. הרב יהונתן שטייף, דומ"ץ בגוטא; נתמנה בשנת תרע"ב לדומ"ץ באונגוואר, משם עבר בשנת תרפ"ה לבודאפסט. אחרי השואה בניו יורק, חיבר ספרים רבים — ובין היתר „למודי השם" על התורה ומסורה.
59. הרב יהונתן בנימין כ"ץ, דומ"ץ בסאַלאַש. נזכר בשו"ת „יד יצחק", לאברהם יצחק גליק, „מהריא"ץ".
60. הרב יואב אדלר (בן הרב שלום אדלר אבד"ק סובראנץ, וחתן הרב דוד־לייב זאלצאַר אבד"ק הומנה) אבד"ק דוברא — ואח"כ הנושביץ. נזכר בשו"ת „יד יצחק" ו„לבוש מרדכי".
61. הרב יואל טייטלבוים (בן הרב חנניא יום־טוב ליפא טייטלבוים אבד"ק סיגאַט). בשנת תרע"א נתמנה לאבד"ק אירשאווא משם עבר לק"ק קרולי, ומשם לסאטמאר. מנצולי באַרגאַן־באַלזאַן; עלה לארץ בסוף מלחמת העולם השניה. מכאן עבר לניו־יורק ונתמנה כרבה של העדה החרדית בירושלים נטורי קרתא שבירושלים, נלחם בציונות ובמדינת ישראל.
62. הרב יוסף־אלימלך כהנא הי"ד (בן הרב יצחק אייזיק, אבד"ק רוסנוביץ, חתן הרב משה סג"ל יונגרייז אבד"ק קאשוי) בשנת תרנ"ב נתמנה לאבד"ק ז'אדאני; משם עבר לכהן בקהילת צאַהלים, בשנת תרפ"ט נתקבל כאבד"ק אונגוואר. נהרג על קדוש השם על־ידי הנאצים בשואה הגדולה באירופה בי' סיון תש"ד בתאי הגאזים של אושוינצ'ים. נזכר בשו"ת „שבט סופר", „נהרי אפרסמון" ו„נטע שורק", „ניר לדוד", „יד יצחק", „פרי השדה" „לבושי מרדכי", „פני מבין". השאיר הרבה כתבי־יד: שו"ת „פני יוסף", חיבור על סוגיות הש"ס, וחיבורים על מסכתות גיטין, קדושין, כתובות, חולין וזבחים.
63. הרב יוסף נחמיה קארניטצר (בן הרב עקיבא קארניטצר, אבד"ק קראקא, חתן הרב פנחס קליין אבד"ק סאַלאַש, לאחר המלחמה העולמית הראשונה, בשנת תרפ"ה חזר לפולין.
64. הרב יוסף־צבי דושינסקי (חתן הרב מרדכי לייב וינקלר, אבד"ק ה' מאד.) בשנת תרנ"ה נתמנה לאבד"ק גאלאנטה. בשנת תרפ"ג נתמנה כאב"ד חוסט. בשנת תרצ"ג עלה לארץ וכיהן כרבה של העדה החרדית בירושלים, חיבר את הספר „תורת מהרי"ץ" שיצא לאור לאחר מותו. נזכר בשו"ת „לבושי מרדכי" ובסוף ספר „ברכת משה".
65. הרב יהודה פריד, אבד"ק אונגוואר, מקודם סופר העדה, אח"כ חתם שמו בתור אב"ד. כנראה, שימש ברבנות עד שנת תקע"ב, ולפי ההשערה נפטר בשנה ההיא.
66. הרב ישראל פריד, דומ"ץ באונגוואר. נפטר בשנת תרי"ד.
67. הרב ירמיה כ"ץ קאהן (בן הרב יששכר דב אבד"ק סאַנושארץ) דומ"ץ בסלאטינא.

68. הרב ישראל־חיים פרידמן אבד"ק ראחוב, חיבר ספר „לקוטי מהרי"ח" ג' חלקים. נזכר בשו"ת „פרי השדה".
69. הרב ישראל־יעקב־יוקל טייטלבוים, אבד"ק ברבשט, אח"כ מלא מקום אביו בגורליץ, ומשם נתקבל לאבד"ק וולובויה. נזכר בשו"ת „מהר"ם שיק", ו„אבני צדק".
70. הרב אריה־לייביש בודיק־רייזמן, רבה הראשון של אונגוואר, נזכר בהקדמה לספר „שם שלמה" לר' שלמה גאנצפריד בעל „קיצור שולחן ערוך".
71. הרב יהודה־לייב, רב ראשון אבד"ק מונקאץ' (שחל"ח כ' חשון תקמ"ד), נזכר בשו"ת „כתר כהונה".
72. הרב אליעזר ליפמאן־שטיין אבד"ק סאַלאָש, אח"כ בדנדייש, ומשם חזר לסאַלאָש, ובשנת תקפ"ט נתקבל לאבד"ק סארדהלי, חיבר ספר „אהל משה" (הספד על הגאון ח"ס) „עיר שושן" (תר"ט) השבת הבמה נגד מהרסי הדת, (שחל"ח כ"ז אב תרי"א). נזכר בשו"ת „חת"ס". „אמרי א"ש" „יהודה יעלה" מהר"י אסאד.
73. הרב יהודה לייביש קולעק, דומ"ץ בבילקה, נזכר בשו"ת „אמרי יושר".
74. הרב מאיר איזראעל, אבד"ק בילקה, לעת זקנתו קבע אהלו של תורה בירושלים. נזכר בשו"ת „מהר"ם שיק", „יד יצחק".
75. הרב מאיר א"ש אייזנשטדטר, מגדולי הרבנים (חתנו של הרב דוד דייטש („אהל דוד"), אבד"ק יארמאט, ואח"כ ביאקא). בשנת תקצ"ה נתמנה לאבד"ק אונגוואר. נפטר כ"ד טבת שנת תרי"ב. חיבר את הספרים: שו"ת „אמרי א"ש" ב' חלקים על ד' חלקי שו"ע, „אמרי בינה" עמ"ס, „אמרי יושר", דרושים „אמרי א"ש" על התורה, „אמרי א"ש" על הגדה של פסח. נזכר בשו"ת „חתם סופר". „יהודה יעלה" מהר"י אסאד, „מהריא"ז אֶנזיל", „יריעות שלמה", „שערי צדק", „דרך יבחר", „אהל אברהם גירבא" וב„תל תלפיות".
76. הרב מאיר א"ש (נכד הרב מאיר א"ש בן הרב מנחם א"ש אבד"ק אונגוואר, חתן הרב שמואל אהרנפלד אבד"ק מאטרסדורף, מחבר הספר „חתן מלך") אבד"ק וולובויה, נזכר בספר שו"ת „בית היוצר".
77. הרב מנחם א"ש (בן הרב מאיר א"ש) אבד"ק סאֶראֶדנה, חוסט, ואח"כ נתמנה כממלא מקום אביו לאבד"ק אונגוואר, שחל"ח ט' בכסלו תר"ל. ספר „שם הגדולים מארץ הגר" מציין את פטירתו בשנת תרכ"ד וטעות בידו, שכן הופיע במשלחת הרבנים בפני הקיסר פרנץ יוסף הראשון בשנת תרכ"ט. חיבר את הספרים „חומת אש" דרושים על התורה, „זכרון יהודה" — על אביו הגאון, הליכותיו והנהגותיו הטובות ועל אחיו הרב יהודה ז"ל, אבד"ק סובראנץ. נזכר בשו"ת „אמרי א"ש", „יהודה יעלה", — מהר"י אסאד, „מהר"ם שיק", „ניר לדוד", וב„וילקט יוסף".
78. הרב מנחם דויטש (בן הרב יחזקאל דויטש, הוציא לאור ספר „אהל דוד" על מסכת „שבועות" מאת אביו הרב דוד דויטש אבד"ק עיר חדש) דומ"ץ בעיר חדש. בשנת תר"י נתמנה לאבד"ק גאלאנטא, ומחמת קטטה הלך ונתקבל לאבד"ק פולאנקה ושם הו"ל ספר „אהל דוד" עמ"ס עם הוספות שארית מנחם. נזכר בשו"ת „מהר"י אסאד".
79. הרב מרדכי דומ"ץ, באונגוואר נזכר בשו"ת „חתם סופר". כיהן בבית־דינו של ר' צבי הירש העללער באונגוואר.
80. הרב מרדכי לייפר מנאדבורנה, רב וצדיק, מושבו בק"ק בושטינא. שחל"ח א' דסוכות תרנ"ו.
81. הרב מרדכי יאמפיל אבד"ק מיידן, ליד וולובויה. נזכר בשו"ת „בית היוצר", „מהר"ם שיק".
82. הרב מרדכי ליכטנטאל אבד"ק פולאַנקאַ. נזכר בשו"ת „חתם סופר".
83. הרב משה גרינוואלד (בן הרב עמרם ג"ר מטשורנה), ישב בטשורנה, נתמנה לאבד"ק הומאֶנא, בשנת תרמ"ו נתקבל לאבד"ק קליינוורדיין, בשנת תרנ"ג נתקבל לאבד"ק חוסט, שחל"ח ז' באב תרע"א. חיבר את הספרים „הכנה דרבה" — צוואתו אשר כתב בחליו, „ערוגת הבושם" שו"ת על „אורח חיים", „ערוגת הבושם" — דרושים על התורה. נזכר בשו"ת „אבני צדק", „ייטב פנים" „מהרש"ם", „יענה בקול".
84. הרב מרדכי אליעזר וואֶבאֶר אבד"ק מאהל — פטרובוסלה, ואח"כ בוולובויה. בסוף ימיו עלה לארץ־ישראל והתישב בירושלים ושמנ"כ (הגה"ק מסאנץ זצ"ל קרא עליו רב אדא בר אהבה). חיבר את הספרים „מלחמת חובה" „בכור דל" על מסכת „בכורות", „ערך דל" על מסכת ערובין, „עץ אבות" על „פרקי אבות". נזכר בשו"ת „דברי חיים" ו„יריעות שלמה".
85. הרב מרדכי מארדיש ווייַנרב (גיסו של הרב צבי־הירש הלר ז"ל) אבד"ק אונגוואר ואח"כ נתמנה לאבד"ק גרובוביץ' ושמנ"כ. חיבר קונטרס ב„סוגיא דהואיל" בסוף „ספר החיים" למהרש"ק. נזכר בשו"ת „חתם סופר".
86. הרב משה בלוי היימליך, דומ"ץ בבאראֶגסאַס.
87. הרב משה פריד, אבד"ק קוסון, בסוף ימיו נתקבל לראבד"ק מונקאץ', שחל"ח כ"ט בניסן התרל"ז. נזכר בשו"ת „דברי חיים", „יד יצחק".
88. הרב משה שיק, נולד בשנת תקס"ה בבראֶזאווא, בשנת תקצ"ו נתקבל לאבד"ק יאֶרגין ובשנת תר"ט נתקבל לאבד"ק חוסט, שחל"ח בכ"ח שבט תרל"ט. חיבר את הספרים שו"ת „מהר"ם שיק", עד"ח שו"ע, ומהר"ם שיק על תרי"ג, על פרקי אבות ועל התורה. נזכר בתשובת „חת"ם סופר", „כתב סופר", „יהודה יעלה", מהר' יהודה אסד, „יד אלעזר", „בנין ציון", „מנוחת משה".
89. הרב מאיר בליי, דומ"ץ באונגוואר, נפטר בשנת תש"ב.

90. הרב מאיר־וואלף הכהן זאַלצר, דומ״ץ במונקאץ׳.
91. הרב מנחם ווייס, דומ״ץ במונקאץ׳.
92. הרב משה שרייבר (בן הרב שלום סופר אבד״ק אבד״ק באראָזנא), אבד״ק פאראָצין, נפטר בדמי ימיו בכ״ב בחשון תרע״ד.
93. הרב משה־דב לנדוי, ראבד״ק ואראָצקי.
94. הרב משה־שמעון ראטה (בן הרב יואל־צבי ראטה, אבד״ק חוסט) אבד״ק דיורה, נקטף בז׳ כסלו תרל״ח והוא בן ל״ב שנה. חידושי תורה שלו נדפסו בס׳ „אבני אליהו״ מהר׳ אליהו פרנקל אבד״ב לעוועלעד ובתורת קונטרס „שם משמעון״, ובספר שו״ת „בית היוצר״. נזכר בשו״ת „דברי חיים״, „אבני צדק״, „בית היוצר״.
95. הרב משולם־דוב קאליש, דומ״ץ במונקאץ׳, חתם על פסק־דין במיכאלוויץ בתרכ״ו.
96. הרב מנחם־יהודה אדלר (בן הרב שלום אדלר, אבד״ק סאראָדנה) בשנת תרנ״ז נתמנה לאבד״ק ראַדוואַנקה, ואחרי מות אביו נתמנה כממלא מקום אביו לאבד״ק סאראָדנה. נזכר בשו״ת „מהרש״ם״, „פרי השדה״.
97. הרב מרדכי־צבי סג״ל אדלר, דומ״ץ באוֹגלה. חיבר ספר „עיר מבצר״ ב״ח. נזכר בשו״ת „פרי השדה״.
98. הרב משה שטרן (גיסו של הרב שמואל גינצלר, אבד״ק אויבאַרווישה) בשנת תר״ס נתמנה לדומ״ץ בדרוגמרישט, ומשם נתקבל לאבד״ק פאליאן. נזכר בשו״ת „אבני צדק״, „בית נפתלי״.
99. הרב משה שפיטצר, בשנת תרנ״ה נתמנה לדומ״ץ במונקאץ׳, נזכר בשו״ת „מהרש״ם״, „נטע שורק״, „אמרי יושר״.
100. הרב נחמן גרינברג, דומ״ץ בק״ק וולבויה ומיידן. נזכר בשו״ת מהר״ם שיק.
101. הרב עזריאל גרין, אבד״ק מונקאץ׳ במשך עשר שנים, שחל״ח י״א אייר תר״א.
102. הרב אפרים־פישל הלוי איש הורוביץ, אבד״ק מונקאץ׳ כשלושים שנה. שחל״ח י״ח כסלו תרכ״א. נזכר בשו״ת „מהר״י ענזיל״.
103. הרב אפרים־פישל פלדמן תושב ביצ׳קוב. שחל״ח כ״ג בכסלו תרס״ה. נזכר בשו״ת „בית שלמה״, „אבני צדק״, „מהרש״ם״. חיבר את הספרים „ימות אפרים״ על התורה, ו„דגל אפרים״ בהלכה עם „עוללות משה״ מבנו הרב משה־ישראל פלדמן.
104. הרב פנחס־נפתלי ירושלמי, גדול בתורה בעיר חוסט, חיבר ספר „נפש טובה״ על התורה.
105. הרב פנחס אדלר (בן הרב שלום אדלר אבד״ק סאראָדנה). בשנת תרס״ב נתמנה לאבד״ק ראַדוואנקא הסמוכה לאונגוואר. חיבר ספר „פני חסד״ — דרושים על התורה והמועדים. סידר והוציא לאור את הספר „באר יצחק״ להרב יצחק ביליצר, אבד״ק נאדי־אידא ועשה לו שער בשם „אלף המגן״. נזכר בשו״ת „נטע שורק״. נפטר בשנת תרצ״ג.
106. הרב פנחס־חיים קליין (בן הרב שמואל־שמלקה קליין, אבד״ק סאָלאָש). בשנת תרל״ה נתמנה כממלא מקום אביו לאבד״ק סאָלאָש. נזכר בשו״ת „אבני צדק״, „משיב דברים״.
107. הרב צבי־אביגדור אשכנזי אבד״ק מונקאץ׳, כעשרים שנה. נזכר בשו״ת „חת״ם סופר״. נפטר בשנת תקפ״ד.
108. הרב צבי־אלימלך שפירא, מקודם אבד״ק ריביטיץ׳, סטריז׳וב, הולישיץ, דינוב, ומשם בא לק״ק מונקאץ׳. בסוף ימיו חזר לק״ק דינוב ושמנ״כ (י״ח טבת תר״א). חיבר את הספרים „מעין גנים״, „אגרא דפרקא״, „דרך פקודך״, „בני יששכר״, „אגרה דכלה״, „מגיד תעלומה״, „והיה ברכה״, „ריח דודאים״, „חדושי מהרצ״א על מסכת מגילה״, „דרך עדותיך״, „כלי הרועים״, „דברים נחמדים״, „ברכה משולשת״, „הוספת מהרצ״א לסור מרע״, „הגהות מהרצ״א על זוה״ק״, „ליקוטי מהרצ״א על תנ״ך״, ו„תקנות תמכין דאורייתא״. נזכר בשו״ת „טוב טעם ודעת מהד״ק״ ו„מראה יחזקאל״.
109. הרב צבי־הירש הלר, אבד״ק בריגל, בשנת תקע״ט נתמנה לר״מ וראש־ישיבה בק״ק ברודי, ומשם נתקבל לאבד״ק אונגוואר. מאונגוואר עבר לכהן כאבד״ק בוניהאָד, ומשם חזר לכהן כאבד״ק אונגוואר. כעבור שנתיים נתקבל כאבד״ק אויבן ישן, ושמנ״כ (כ״ה בתשרי תקצ״ה). נזכר בשו״ת „חתם סופר״, „מהר״ם שיק״. חיבר את הספרים, „תפוחי זהב״ על התורה ודרושים, „טיב גיטין״ על מסכת „גטין״. ושו״ת „טיב גיטין״ ב״ח וכן „קונטרס ר׳ צבי חריף״ ב׳ חלקים.
110. הרב צבי־הירש ווייס (בזיווג שני נשא את בתו של הרב מאיר א״ש, אבד״ק אונגוואר), אבד״ק סאראָדנה, משם עבר למ. לאפוש, ומשם — לזבורוב, ובשנותיו האחרונות — אבד״ק דומ־ברובה. שחל״ח בתרנ״ז. בטעות נכתב ב„שם הגדולים״ שהוא מחבר הספר „זכרון יהודה״. נזכר בשו״ת „אמרי א״ש״, „דברי חיים״, „כת״ס״ ו„ילקוט יוסף״.
111. הרב חיים מאיר זאב הכהן (נכד הש״ך והרמ״א), אבד״ק טורלא ואח״כ בראצפערט נאדי־אורוואר ומשם נתקבל לאבד״ק סאָלאָש והגליל. חיבר ספר „שערי חיים״. כאשר חלה הלך לדרוש ברופאים בעיר סיגאָט ושחל״ח בכ״ב באדר ב׳ תקצ״ב.
112. הרב צבי־הירש כץ פרידמן, דומ״ץ בבאראַגסאַס, נזכר בשו״ת „הרי בשמים״, „מהרש״ם״.
113. הרב צבי־הירש שפירא (בן הרב שלמה שפירא אבד״ק מונקאץ׳), בשנת תרנ״ג נתמנה למלא מקום אביו כאבד״ק מונקאץ׳. מחברם של הספרים „דרכי תשובה״ על שולחן ערוך יורה־דעה, „באר לחי ראי״ על תקוני זוהר, „צבי תפארת״ — שו״ת בפלפול. (נפטר ביום ב׳ דחג הסוכות תרע״ד).

114. הרב צבי־הירש רייגמן (חתן הרב אברהם־אהרן ט״ב אבד״ק קולבאסוב) אבד״ק קראָצ׳ינוב. נזכר בשו״ת „אמרי יושר״.
115. הרב צבי־הירש, תלמיד הגה״ק מלובלין בעל „עטרת צבי״ — אבד״ק מונקאַץ׳.
116. הרב ראובן־חיים קליין, מו״ץ בדוידקוף, מחבר הספר „שנות חיים״ על רבנו ירוחם.
117. הרב שאול פּראָרוי, דומ״ץ במונקאַץ׳.
118. הרב שאול־יחזקאל מליטשיק, מחבר הספר, „מגן שאול״ עמ״ס.
119. הרב שלום אדלר (חתן הרב יצחק־אייזיק בילֿיטצר, אבד״ק נודי־עידא), אבד״ק סאָראָדנה במשך שלושים שנה. שחל״ח ה׳ כסלו תר״ס. מחבר הספר „רב שלום״ על התורה.
120. הרב שלמה (חתן הרב אריה־לייב בודיק, אבד״ק אונגוואר) דומ״ץ באונגוואר. מחבר הספרים: „לשון זהב״ כללי דקדוק ולשון הקודש „כללים בחכמת האמת״, פירוש על הזוהר.
121. הרב שלמה גאנצפריד, אבד״ק בראָזוויץ ואח״כ ראבד״ק אונגוואר (שחל״ח כ״ח תמוז תרמ״ו). נזכר בשו״ת „חת״ס״, „אמרי א״ש״, כת״ס״, „מחנה חיים״, „ניר לדוד״ ו„פרי השדה״. מחבר הספרים הבאים: 1. „קסת הסופר״, (נדפסו חמש מהדורות); 2. פירוש על התפילות לסידור „דרך החיים״ של הרב הגאון ר׳ יעקב מליסא בשם „בית רחל״. 3. „פני שלמה״ על מסכת בבא מציעא. 4. „תורת זבח״ על הלכות שחיטה (נדפסו חמש מהדורות); 5. „לחם ושמלה״, או „פרת וחדקל״. 6. „קצור שלחן ערוך״, ספר ההלכה הנפוץ ביותר בעולם. 7. „אפּריון״ חדושים על התורה. 8. „אהלי שם״ על דיני שמות בגיטין ועל כתיבת שטרות. 9. „שם שלמה״ על ל״ט סוגיות בש״ס. בכתב־יד נשארו: „פני אדם״ פירוש על הספר „חיי אדם״, „לשון זהב״ — כללי פקדון ללשון הקודש. כללים בחכמת האמת „פירוש על הזהר״.
122. הרב שלמה שפירא (בן הרב אלעזר שפירא, אבד״ק ריבאשיץ׳ ליד פשמישל) אבד״ק סטרוז׳וב, במשך כ״ה שנה. בשנת תרמ״ב נתמנה לאבד״ק מונקאַץ׳. נפטר בשנת תרנ״ג. ספריו: „שם שלמה״ שו״ת; „צבי תפארת״.
123. הרב שמואל, דומ״ץ בבאַראַגסאַס, נזכר בשו״ת „מראה יחזקאל״, ו„שערי חיים״.
124. הרב שמואל־אריה ליכטנשטיין, דומ״ץ בבאַראַגסאַס, חתם על פסק־דין מיכאלוויטץ׳ תרכ״ו.
125. הרב שמואל־צבי וייס ראבד״ק מונקאַץ׳.
126. הרב שמואל־צבי מושקוביץ׳, ראבד״ק אונגוואר, שחל״ח בשנת תר״ח. נזכר בשו״ת „חת״ס״, „טוב טעם ודעת״, „חתם סופר״ ו„לחם ושמלה״.
127. הרב שמואל־שמלקה מייזילש, אבד״ק באגדה, ואחר כך אבד״ק בבאַראַגסאַס (שחל״ח בשנת תרט״ו). נזכר בשו״ת „חת״ס״, „יד אלעזר״.
128. הרב שמואל־שמלקה קליין, אבד״ק באלקאן, ואחר כך אבד״ק סאָלאָש ושמנ״כ (ט׳ אדר תרל״ה). מחבר הספר „צרור החיים״ על סוגיות הש״ס. נזכר בשו״ת „חת״ס״, „כת״ס״, „דברי חיים״, „מנוחת משה״, „יד יצחק״, „אהל אברהם״.
129. הרב שבתי ליפשיץ, בשנת תרכ״ה נתמנה לדומ״ץ בק״ק וולניצה, ובשנת תרס״ז — לראבד״ק אירשאווה. חיבר את הספרים „ברית אבות״, „פדיון נפש״, „סגולות ישראל״, הגהות על שמירת הנפש, „קול תורה״, „תפארת יעקב״. נזכר בשו״ת „אבני צדק״, „מחנה חיים״, „מהרש״ם״, „פרי השדה״, „דעת תורה״, „שדה חמד״, „אמרי יושר״.
130. הרב שלום גולדאָנבאָרג, אבד״ק סוואַלאַווה, נזכר בשו״ת „נטע שורק״, „מהרש״ם״ ו„יד יצחק״.
131. הרב חיים־שלום לנדוי, דומ״ץ בוולוֹבויה, נזכר בגלוי־דעת נגד המתקנים בעניני דת.
132. הרב שלום סופר (בן הרב ישראל־אפרים־פישל סופר, אבד״ק נאנאש) אבד״ק באָראָזנה. נזכר בשו״ת „ערוגת הבושם״. נדפס ממנו הקדמה לספר „אפסי ארץ״.
133. הרב שלום־נח לנדוי (בן הרב משה־דב לנדוי ראבד״ק ואָראָצקי). אחרי פטירת אביו נתמנה למלא מקומו כדומ״ץ בוואָראָצקי.
134. הרב שלום סופר (בן הרב בעל הכת״ס), בשנת תרל״ט נתמנה לאבד״ק דאָראָצ׳קה, ובשנת תרמ״צ — לאבד״ק באָראָגסאַס. חיבר ספר „חוט המשולש״, הו״ל ס׳ „הזכרון״ ו„כת״ס״ על מסכת גיטין ועל התורה. נזכר בשו״ת „חת״ס״, „מהר״ם שיק״, „שבט סופר״, „בית יצחק״, „חתם סופר״, „ערוגת הבושם״, „יענה בקול״.
135. הרב שלמה־אלעזר סג״ל ויזל, דומ״ץ בטרנובה.
136. הרב שלמה־זלמן ברודא, דומ״ץ באונגוואר (נפטר בשנת תר״ע). הדפיס הרבה חדושי־תורה ב„תל־תלפיות״. פירסם מכתבים בשבח הציונות הדתית.
137. הרב שמואל־דוד כץ פרידמן, בשנת תרמ״ט נתמנה לדומ״ץ בוואָראָצקי ואח״כ בחוסט. נזכר בשו״ת „אבני צדק״, „מהרש״ם״, „הרי בשמים״, „פרי השדה״, „אמרי יושר״.
138. הרב שמואל־זנוויל כהנא, בשנת תרס״ז נתמנה לדומ״ץ במונקאַץ׳. מחבר ספר חדושי תורה „זכרון שמואל״. נזכר בשו״ת „נטע שורק״, „פני מבין״, „אמרי יושר״, בשו״ת „אבני צדק״. נפטר בשנת תרע״ה.
139. הרב שמואל־צבי וייס (בן הרב אהרן וייס ראבד״ק מונקאַץ׳) אבד״ק באָנדאָקוביץ.
140. הרב שלמה־נטע שליסל, דומ״ץ במונקאַץ׳. חיבר ספר „נטע שעשועים״.
141. הרב שמעון גרינפלד, דומ״ץ במונקאַץ׳. בשנת תרס״ח נבחר לאבד״ק סמיהאל.

הרבנים והדיינים
שנספו בימי השואה*

1. הרב אברהם־שלמה הירש, אבד"ק באראגסאס
2. הרב אהרן־צבי קאסטאנבאום, דומ"ץ בטיסאוילק
3. הרב אהרן פאלברמן, אבד"ק גאוויץ
4. הרב אשר שטיינמץ, רב דעדת ספרדים בבאראגסאס
5. הרב אשר־זליג גרינצוויג, אבד"ק דולהא
6. הרב בן־ציון ווייס, אבדק"ק רוסיגוף (אורוסוואג)
7. הרב דוד־יצחק רוזנוואסר, אבדק"ק אוזבאראפשא
8. הרב חיים סופר, דומ"ץ במונקאץ'
9. הרב חיים צוקר, ראב"ד בבאראגסאס
10. הרב חיים־יהודה גולדנברג סוואליאנווא
11. הרב חיים־יצחק־אייזיק האלברשטאם, סלוטבינה
12. הרב חיים־נחום אדלר, רב דגליל סאראדניה
13. הרב יהושע שרייבר, דומ"ץ בנאדיבאראזנה
14. הרב יואל וואליצ'קאר, אבדק"ק טורוצקאז (טאראסיף)
15. הרב יוסף־אלימלך כהנא, אבד"ק אונגוואר
16. הרב יעקב כהן פרידמן, דומ"ץ בחוסט
17. הרה"צ יצחק־אייזיק ווייס מספינקא—סאלאש
18. הרה"צ יצחק־אייזיק פריש, אבדק"ק באראגראקוש
19. הרב ישראל־מנחם אלתר הופמן, אבדק"ק באנאדיקוביץ'
20. הרב ישראל־צבי הלוי רוטאנברג, אבדק"ק קוסוני
21. הרב מאיר אסטרייכר, דומ"ץ אונגוואר
22. הרב מאיר־זאב כץ זאלצער, דומ"ץ מונקאץ'
23. הרב מנחם ווייס, דומ"ץ מונקאץ'
24. הרב מנחם מרגליות, אבדק"ק הורינץ'
25. הרב מרדכי שפירא, אבדק"ק בירץ'־באראגסאס
26. הרב משה ברודי, דומ"ץ אונגוואר
27. הרב משה דויטש אבדק"ק גאניץ' (גאניא)
28. הרב משה וירצבארגר, דומ"ץ דק"ק אירשאוונא
29. הרב משה־אריה רוזנברג אבדק"ק ראדוואנקא
30. הרב נטע־שלמה שליסל דומ"ץ מונקאץ'
31. הרב נפתלי־הרצל ווייס, דומ"ץ וולכוביץ
32. הרב נפתלי־מנחם אדלר, אבדק"ק סאראדנה
33. הרב נפתלי־צבי ווייס, אבדק"ק בילקי
34. הרב נתן־נטע ווייס אבדק"ק טראבושאן
35. הרב צבי־הירש שרייבר, אבדק"ק באראזנה
36. הרב צבי־זאב גולדבארג, דומ"ץ באראגסאס
37. הרב שלום־נח לאנדוי, אבדק"ק ווראצקי
38. הרב שלמה־יצחק כץ שיינפאלד, אבדק"ק טיסאוילאק
39. הרב שלמה־ישראל קליין, אבדק"ק סאלאש
40. הרב שמואל גרינוואלד, אבדק"ק יורא ודומ"ץ סאלאש
41. הרב שמואל וויזנר, דומ"ץ באטא
42. הרב שמעון וייס, אבדק"ק ווישק.

* על פי „ירושת פליטה", קובץ תשובות מגדולי מדינת הונגריה, אשר רובם נהרגו על קדושת השם בשנת הגזירה תשי"ד, הי"ד.

הוחל להדפיסו קודם הגזירה ונשאר קטוע וחסר, ועתה יצא לאור ע"י ה„חברה ש"ס" דקהל יראים פעסט תע"א, לרגל חגיגת יובל החמשים להיווסדה, בשנת התש"ו.

הגולים למקום תורה

מאת שלמה מארקוביץ׳

ההליכה מהעיירה ומהכפר למקום תורה, הרחק מהבית, הפכה כעין תנועה בקארפאטורוס בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. היו כמה מניעים לתנועה זו: יהודי קארפאטורוס, כאחיהם בארצות אירופה המזרחית, הוקירו מאוד את התורה וכיבדו את לומדיה. לא היה אושר גדול להורים מהזכות לראות את בנם יושב על כיסא רבנות, ולפחות — יודע תורה המכובד על הבריות. אך מעטים מאוד זכו לכך. רוב היהודים ששלחו את בניהם לישיבה ראו בכך „תכלית", כי על כן מעטים ודלים היו מקורות הפרנסה בארץ מפגרת זו. חלקים רבים של הנוער היהודי בעיירות ובכפרים, הנחשלים מכל הבחינות, לא היה להם כל סיכוי למצוא אחיזה כלשהם במקומות מגוריהם, והיו נידונים לניוון ולבטלה. היציאה למרחקים, ללימוד תורה, הבטיחה לפחות „פת במלח", שחסרה בהרבה בתים, וכן עין צופיה של ראש־הישיבה על הליכות הבנים. ואפילו לא עשו הבנים חיל רב בלימודיהם הרי היו רחוקים מהפסד.

בקארפאטורוס עצמה לא היו הרבה קהילות גדולות שהיו יכולות להרשות לעצמן לקיים ישיבות ולפרנס, ואפילו בלחם צר, בחורים שבאו מהחוץ, ועל־כן נדדו רבים מאלה שראו דרכם ב„ישיבה" לערים שבסלובאקיה השכנה, בהן התקיימו ישיבות, שהמפורסמות בהן היו: פראֶשבורג, קאשאו, נייטרא, סאֶראֶד, קאֶז׳מארק, פראשוב טרנאווא. שונות היו הישיבות במשטר הלימודים שלהן ובאוירה ששלטה בהן. הדבר היה תלוי הרבה במסורתן של הקהילות ובראשי הישיבות. היו קהילות, כמו פראֶשבורג, ששימשו אכסניה של תורה במשך דורות ובהן רבנים ידועי־שם שהרביצו תורה לתלמידיהם. כרגיל נהנו ישיבות אלה מתרומות של יהודים רבים, גם מחוץ לקהילה בה התקיימה הישיבה, והיו להן קרנות לת־מיכה בתלמידים. יהודי המקום ראו חובת־כבוד לעצמם לתמוך בישיבה הן בתרומות כסף והן במתן „ימים" לבחורי הישיבה (כל בחור ישיבה אכל יום מסוים אצל אחד מ„בעלי־הב־תים"). בישיבות אלה היתה בדרך־כלל אוירה של לימודים, והקפידו הרבה על התנהגות הבחורים. לא כל מי שהתדפק על דלתות הישיבה נתקבל אליה; לא נתקבל אלא מי שהגיע לרמה מסוימת של ידיעות.

מועמד לישיבה

בישיבות אלה היו שלוש דרגות:

א) „שיעור־גייער", כלומר בחורים שהיו מסוגלים לשמוע שיעור רבם ולחזור עליו בעצמם; ב) בחורים שהיו זקוקים לעזרת חבריהם, שרמת ידיעותיהם היתה גבוהה מעט או הרבה מהרמה הממוצעת, ובשל למדנותם זכו לשם „חזר־בחורים". ג) „חזר בחורים", שנקראו כך משום שהיו עוזרים לחבריהם הנחשלים בלימודיהם לחזור על שיעוריהם.

ישיבות אלה היו גדולות בערך, ולמדו בהן 150—250 בחורים.

היה הבדל בין ישיבה לישיבה ביחסה כלפי העולם הסובב. בישיבת פראֶשבורג, למשל, לא התנגדו ללימודי־חול מחוץ לכתלי הישיבה או לקריאת עתון, ובלבד שלא יפגר הלומד בלימודי הקודש. לא כן בישיבת קאשאו: שם אסרו לאכול „ימים" אצל עקרת־בית שאינה מגלחת את ראשה.

לעומת אלה היו ישיבות שלא הצטיינו לא בתורה ולא במידות, לרוב — בקהילות שלא היתה בהן מסורת של תורה; יש ורב בקהילה כזאת, שלא יצאו לו מוניטין של למדן מופלג או בעל־מידות, ביקש לעצמו ענין להתגדר בו, לשם פירסום או טובת־הנאה. ישיבות כאלה, כרגיל, לא היו גדולות ולמדו בהן רק כמה עשרות תלמידים בלבד. משטר הלימודים בהן היה לקוי, הבחורים, ללא השגחה, התבטלו הרבה ובילו זמנם בכל מיני בילויים, ואפילו במשחק קלפים. לא תמיד שימשו ראשי ישיבות אלו דוגמה טובה לתלמידיהם. כן לא היו בישיבות אלו קרנות לתמיכה בתלמידים, ורבים מהם היו חוזרים על פתחי „בעלי־הבתים" ואוספים כסף לטובת הישיבה או לטובתם הם. יש שראש־הישיבה היה מצייד בחור־ישיבה במכתב־המלצה, והלה היה עובר בקהילות שונות — ביחוד בתקופת בין־הזמנים, כשהיה נוסע לביתו לחגים — ואוסף כספים ומתחלק בהם עם ראש־הישיבה. הדבר לא הוסיף, כמובן, כבוד לא לישיבה ולא ללומדיה.

בין שני סוגי ישיבות אלה היה סוג שלא היה בהן מהמסורת הטובה של הישיבות הגדולות בעלות המסורת, אך לא היתה בהן גם מן השלילה של הישיבות לשם עסק או פירסומת. אלה התקיימו בעיקר בקהילות קטנות, ששימשו בהן רבנים צעירים בעלי שאר־רוח, שבתום־לבם שאפו להרים קרן התורה בקהילותיהם. ישיבות אלה היו קטנות — שניים שלושה „מנינים" בחורים, ואפילו פחות מזה. הרב דאג לתלמידיו כדאוג אב לבניו גם בחומר וגם ברוח. מושפעים מאישיותו של הרב האידיאליסט, התיחסו אנשי

הקהילה ב„דרך־ארץ" אל בחורי הישיבה והיו דואגים לסיפוק צרכיהם, ופה ושם התאכסנו הבחורים בבתי הקהילה.

לא מעטים מהבחורים של קארפאטורוס הסתדרו בערי סלובאקיה; הם נסתייעו בקשרים שקשרו עם יהודי המקום. חלק מהם הלך לערי בוהאָמיה ומוראביה, לפראג, מאָהריש־אוסטראו, ברין, וחלקם הצליחו לעסוק ב„יפיותו של יפת" — למדו בבתי־ספר תיכוניים. כותב הטורים היה אחד מהם. אך בעיקר שאפו להיכנס לגימנסיה העברית במונקאץ', מטעמים מובנים.

ישיבות אלה שימשו לחלק מלומדיהן מעבר לחלוציות ציונית. הישיבה נתנה חומר אנושי טוב לכל התנועות החלוציות.

מרכוס ניסא וייס

(מבשר הריפורמה ביהדות הונגריה)

מאת שמעון ריינהרץ

באונגוואר עיר מולדתו של בעל ה„קצור שולחן ערוך", קם המבשר הראשון של הריפורמה ביהדות הונגריה, מרכוס ניסא וייס, שנזכר בתעודות בכינוי „מרדכי מאונג־וואר". הוא היה היהודי הראשון בהונגריה כולה, שהטיף להשכלה ולתיקונים.

מרכוס ניסא וייס שתה את כוס העינויים הנועד לכל מבשר תקופה חדשה המופיע לפני שהוכשרו התנאים האובייקטיביים לקליטת רעיונותיהם. הוא היה זר לגמרי לעולם הסובב אותו, מוזרים רעיונותיו, נרדף מאד, ולבסוף לא עצר כוח והתנצר, וכמעט נשתכח לגמרי. ננסה, על יסוד המקורות הדלים שהגיעו לידינו, לתאר את תולדות האיש החורג לגמרי מתוך המסגרת הכללית של יהודי קארפא־טורוס, וקשרו אליהם הוא, בעיקר, מקום הולדתו.

מתוך המקורות האלה אנו למדים פרטים מעטים בלבד על חייו; אין יודעים את שנת לידתו ופטירתו; הוא היה קשור לעיר אונגוואר, בה, כנראה, נולד, בה עברו נעוריו ובה התגורר זמן ממושך, ואליה חזר מנדודיו הרבים. הוא חותם בשנת 1789 בשם יהודי אונגוואר על ההסכם עם שלטונות החינוך בדבר יסוד בית־ספר מודרני באונגוואר. בהסכם זה כלולים כמה מהרעיונות שמרכוס ניסא וייס הטיף להם אחר כך בכתביו. בית־ספר מודרני זה היה נסיון „נפל", כי עדיין לא הוכשר הדור היהודי בקארפאטורוס בימים ההם לרעיון בית־ספר מודרני, וההסכם נשאר על הנייר בלבד.

בשנת 1792 היה מ. נ. וייס בעל חנות מכולת קטנה בבודאפּשט. אחר כך חכר ליד מונקאץ' אחוזה, בה עבדו פועלים יהודים מגאליציה, והם התמרדו נגדו על יחסו הרע אליהם[1].

השנים 1802—1807 הן שנות פעילותו הספרותית. הוא התנצר כנראה בשנת 1804[2]. זמן־מה התגורר בווינה. אחרי התנצרותו השתקע בזיבנבירגן ושם נפטר בעוני רב.

לפי שמות חיבוריו ולפי תכנם אנו למדים שהיה אדם משכיל לפי מושגי הימים ההם. עוד באמצע המאה הי"ט מעיד אדולף ברוין, ראש הקהילה באונגוואר, שיימצאו שם בקושי חמישה אנשים היודעים לכתוב מכתב מסחרי בלועזית נכונה, והנה אנו רואים כי כבר בתחילת המאה ה־19 נמצא יהודי אונגווארי ששלט יפה בגרמנית, התמצא בפוליטיקה הגבוהה, והיה מתמטיקן מוכשר שכתב חוברת בעניני מתמטיקה. בהשכלתו הכללית מהווה מרכוס ניסא וייס תופעה בלתי־מצויה בימים ההם ביהדות קארפאטורוס.

שונות ההערכות על האיש הזה. יקותיאל י. גרינוואלד רואה בו בוגד וצורר ישראל:

„גם בהונגריה היה אז אנשים כאלה אשר החליטו לבעוט בה' אלקים, ה"ה הבוגד בעמו ובדתו מרדכי וייס מאונגוואר. בתחלה הדפיס איזה מחברת לבזות את התלמוד, ובשנת תק"ע (1810) השתמד ועזב את דת ישראל, ואח"כ נעשה צורר ישראל..."[3]

ואילו בעיני ליאופולד לאֶוו הוא גיבור טראגי הראוי להערצה:

„איש ישר טהור לב, מעודד יהדות הונגריה מתרדמתה וכדומה".

שניהם כאחד הפריזו הרבה בהערכתם. יש לראות כאמיתי יותר את התיאור של ריכטמן ושל ביכלאֶר הרואים את כתביו ורעיונותיו כ„בלתי סימפאטיים".

מרכוס ניסא וייס לא היה איש פורק עול שבהפקירא ניחא לו. הוא היה איש דתי אמיתי, לפי תפיסתו. הדת היהודים סולפה לדעתו, והוא שביקש את האמת והכריז עליה. מחברתו הראשונה "Der Jude wie er ist", משנת 1802, נועדה, לפי לאֶוו וביכלאֶר, להימסר לרייכסטאג, בתור הצעה לתיקון חיי היהודים בהונגריה. לאֶוו הכיר תמצית חוברת זו רק מתוך מחברתו השניה של וייס ואילו לידי ביכלאֶר הגיעה החוברת המקורית. בחוברת זו, הראשונה, קובע המחבר שהתפיסה המוסרית של היהודים צריכה שיפור ושינוי. לפי ציטאטות מהספרות התורניות הוא משתדל להוכיח, שהיהודי האורתודוכסי וכן הנאור לחצאין גורמים נזק לארץ מולדתם. החוקים הרבניים גורמים לקלקול היהודים הדתיים, כי הם מלמדים אותם לעסוק במסחר בלבד, דבר שמביאם למעשי רמאות. חוקים רבניים אלה כמה דברים הם אוסרים, ולעומתם מתירים כמה דברים, והאיסורים כהיתורים, אלה ואלה גורמים לכך שהיהודי הוא אזרח מזיק בחברה האנושית. גם היהודי הנאור־למחצה ראוי לגינוי, הואיל ואין לו דעה מוצקה וברורה, והוא מתנהג, באין עליו עול של חוקים, לפי תאוותיו האישיות. הרבנים והתלמוד סילפו את חוקי האלוהים סילופים המפריעים לאשרו של האדם. חוקי

1. "Magyar Zsidó Lexikon", עמ' 959.
2. יקותיאל גרינוואלד ב„קורות התורה והאמונה בהונגריה", עמ' 40, מביא כי מרכוס וייס התנצר בשנת תק"ע (1810), לפי כל שאר המקורות הוא התנצר לפני שנת 1807.
3. שם, שם.

הכשרות ומנהגי התלבושת אצל היהודים כבר אבד עליהם הכלח. הוא מציע להקים ועדה ציבורית, בפיקוח הממשלה, שמתפקידה לתקן את אורח־החיים של היהודים. ועדה זו תפיץ ספרות שתגלה את מקומות התורפה של התלמוד והתלמודאים ותטיף לרוח המקורית של היהדות. כן מציע מרכוס ניסא וייס, שהמלך יקח תחת חסותו את כל היהודים הרוצים לסייע למפעל זה ולהשתתף בו. יש לייסד בתי־ספר מודרניים טובים ליהודים, בסיוע קרן בית־הספר, שיוחזקו על־ידי ניכוי אחוז מסוים ממסיהם של היהודים.

וייס רצה להעביר חוברת זו, המלאה סילופים ועלילות כלפי היהדות, לידי הקיסר, למועצות הממשלה הגבוהות ולבתי הפארלאמנט, אבל לפני שביצע זממו — מספר ביכלאר — רצה להתיעץ עם כמה אנשים שחשב אותם נאמנים לו. למרות זהירותו — נודע הדבר ליהודים, שעשו כל אשר לאל ידם למנוע בעוד מועד את פירסום דברי השמצה אלה. גל שנאה פרץ נגדו. התיחסו אליו כאל מלשין ורדפוהו בכל הדרכים. יש להניח, שבעקבות רדיפות אלה נהרס מצבו הכלכלי של וייס, ובצר לו הוציא בשנה שלאחר מכן, ב־1803, את חוברתו השניה: “Der bedrängte Markus Nissa Weiss an die Menschen”. מכל־מקום וייס לא היה מלשין בעד בצע כסף ולשם טובת־הנאה לעצמו. הוא האמין בתמימותו בדברים שכתב. הוא היה איש דתי לפי תפיסתו שלו, וכה דבריו בחוברת הנזכרת לעיל:

„רבים מכם המכירים אותי יודעים, שתמיד נהגתי לפי חוקי התלמוד והסתפקתי במועט. לכן לא שאיפת בצע, פריקת עול, הפקרות והזיות הניעו אותי לפעולתי, אלא עיון מדוקדק ומחשבה עמוקה בחוקי האלהים והתלמוד הביאוני לנסח העקרונות הידועים שלי. למה תרעו לי אם עיינתי בענינים שבהם תלוי אשרנו בזה ובבא”[4].

בחוברת זו הוא פונה לתלמידי מנדלסון, שיקבלו את דעותיו. כן הוא מבקש מאת הנוצרים הטובים ההוגנים שיתמכו ברעיונות הריפורמה ויעזרו לו ולמשפחתו למען יוכלו להתפרנס.

תצוין העובדה המאפיינת את האיש הזה. אף־על־פי שעני היה, נמצא בראש רשימת התורמים מבין יהודי בודא־פשט לטובת קרן המלחמה של הצרפתים בשנת 1793. בסך הכל היו 14 תורמים שהכניסו 500 פלורנס.

העזרה של „הנוצרים ההוגנים” בושׁשה כנראה לבוא, ואילו השנאה של היהודים כלפיו אילצתהו להתנצר. אולם בניגוד למומרים משכילים אחרים, שאינם עוסקים לאחר טבילתם בשום ענין יהודי, הרי ממשיך מרכוס ניסא וייס גם אחר התנצרותו בטיפוח רעיונותיו. בשנת 1807 הוציא את החוברת: “Unpartheyische Betrachtungen über das grosse Jüdische Sanhedrin zu Paris”.

לאֶוו אינו מזכיר חוברת זו, שכנראה לא הגיעה לידיו. את תכנה אנו מכירים מתיאוריו של ביכלאֶר וריכטמן. וייס מעלה בחוברת זו תכנית מפורטת לתיקון חייהם הדתיים של היהודים. הוא איננו רמאי גם בנצרותו. ריכטמן העתיק משפט אחד במקורו הגרמני, שבו הוא מתאר את עצמו “...ein redlicher Exjude, von Göttlicher Gnade bereits Artist”[5].

גם בחוברת זו הוא מציע שהקיסר יכנס 6—12 יהודים דתיים משכילים בעלי מרץ, שינסחו בפיקוח הממשלה, באופן ברור ובהיר את יסודות הריפורמה אצל היהודים שירחיקום מיסודות התלמוד. לאחר שהממשלה תאשר את הוועדה הזאת, יצטרכו חברי הוועדה להיות הראשונים שיערכו את חייהם לפי יסודות הדת היהודית הריפורמית החדשה. כן תינתן לאלה שיסתפחו לריפורמיים חסות ממשלתית נגד רדיפות. וייס מניח שבפעולה זו תיפרד היהדות לשני חלקים: א) הנוהים אחרי הישן—התלמודאים; ב) החלק הרי־פורמי שיקבל עליו את הדרכת הועדה הנ״ל. כל אחד מיהודי הונגריה יצטרך להצהיר לאיזה מחנה ישתייך. לעדה היהודית הריפורמית יש לצרף רק יהודים כאלה, שיעמדו לבחינה ויוכיחו שהכרה ברורה הביאתם להצטרף למחנה. עליהם לחנך את ילדיהם חינוך דתי אמיתי, שיהיו אנשים טובים. כל מועמד חדש, כעשיר כעני, מוכרח להפריש חלק מהכנסותיו לטובת הוועדה לעניני דת לשם יסוד בתי־ספר.

יש לציין שמרדכי וייס חזה שעתידה יהדות הונגריה להיפרד לשני מחנות, 60 שנה לפני שקרה הדבר, בקונגרס היהודי בבודאפשט.

בחוברת זו, כמו בשאר כתביו, טוען וייס לדתיות אמיתית. בכל אופן הוא רואה עצמו איש דתי ואילו האורתודוכסים הם בלתי דתיים. גם על המשכילים הוא מותח ביקורת. לדעתו, כל השכלתם אינה אלא חזרה אחרי עלמות בנשפים ללא הבדל דת וגזע. את היהדות לא יתקנו בלימוד מלאכה ואומנויות, אלא בשיבה למסורת הדת האמיתית. הוא מקוה, שהרגש הדתי ילך ויתגבר בחברה הנוצרית, והדבר ישפיע גם על היהודים, שידבקו בדתם המתוקנת. הוא מציע להעניק ליהודים המשכילים הדתיים זכויות אזרחיות מלאות; גם ליהודים המשכילים

---

4. ההבאה מתוך מאמרו של ביכלר.
5. “Magyar Zsidó Szemle” 1912, עמ׳ 317.

שאינם דתיים יש להעניק זכויות אזרח, בתנאי שיתרמו חלק מרכושם למטרות חברתיות. ואילו את היהודים שומרי המסורת הנושנה אין להכניס לתוך החברה האזרחית. יש אפילו לגרש מהערים הגדולות, שכן מהווים הם יסוד מזיק.

בשנת 1803, לאחר שחיבר מרדכי ניסא וייס תכנית ברורה לריפורמה, פירסם הרב אהרן חורין מאַראד את ספרו התורני, בשם „עמק השוה". בספר זה לא היה רמז להצעות ריפורמה; הוא הקל בדברים שהחמירו רבנים אחרים, כמו באכילת דג מסוים, שרב המדינה במוראביה אסרו. רק כעבור שנים רבות, לאחר שנשכח שמו של מרכוס ניסא וייס, החל חורין לארגן תנועת הריפורמה. בינתיים נשתנו התנאים בהונגריה, וחורין כבר עמד על קרקע מוצק יותר. גם הרב מצשאבא[6], יונתן אלכסנדרזון, ממוצא רוסי, הכריז על ריפורמה. יתכן כי אלה השניים לא ידעו כלל על קיומו של מרכוס ניסא וייס ועל מלחמתו. לא עבר זמן רב והריפורמיים פתחו בהתקפה על השמרנים, ולא נזדקקו להגנה ממשלתית שאותה ביקש מרכוס ניסא וייס. יהודי קארפאטורוס לא נטו אחרי המתקנים; הם היו המגינים הראשיים על ה„שולחן ערוך".

---

6. Csaba בהונגרית.

ה ש ו א ה

במדרון 1938—1944

מאת אריה סולה

בעיצומו של קיץ נתלהטה גם האוירה הפוליטית. המתיחות גברה והלכה מקצה עד קצה או כפי שהיו אומרים מחאֶב עד יאסינה. השתררה הרגשה, כי משהו שאין למבעו ממשמש ובא. דומה היה שהקרקע נשמטת מתחת הרגליים, ואי אתה יודע להיכן יתדרדרו הדברים. העוברים ושבים ברחובות העיר כאילו נשתנתה הליכתם, והריהם נעצרים לזקוף אזניים ולהקשיב לרחש־לחש המרטט בחלל. העיניים התוהות־בוהות מביעות את ציפיית האָלם לשואה המתרגשת ובאה שטרם לבשה דמות וגוף. שמועות רודפות שמועות ואין איש יכול לעמוד על טיבן. העתונים, שרבים הקופצים עליהם והמגבירים את המתח, נעלמים באורח־פלא, ואילו השידורים המיוחדים של הראדיו מנסים להרגיע בקולם השקט והצלול. עתה גם קולו של הקריין כאילו הונמך ואף אליו הוגנב רטט־מה שהדריך גם את מנוחת אלה שהיו עד כה שאננים.

בקרנות הרחוב מתגודדות הבריות קבוצות־קבוצות לקרא את המודעה החדשה, שזה עתה הודבקה על הקיר. „ג י ו ס כ ל ל י" — עבר קול מפה לפה. הוא גאָה והיה לנחשול כביר שהציף כל פינה נידחת ועד לבית־המדרש הגיע. הניחושים פרחו והופרחו הוכחשו והופרכו. הדמיון פעל ללא סייג. זקן ונער הפכו למדינאים מובהקים ולמגידי עתידות. הדבר ברור — עתה יבוא סופו. הפעם ייתקל אותו „ימח שמו־ניק" בהתנגדות ומפרקתו תישבר. להוכחת הדברים נקמצים האגרופים. גם פסוקים מתאימים אינם חסרים המעידים ללא צל של ספק את... אך פה שוסעו הדברים לא פעם על־ידי הרהורי ספיקות ורמזים אפיקורסיים שאמנם הושתקו מיד והוקעו כראיית שחורות ותבוסנות. בינתיים רבו הויכוחים, עד שלבסוף לא ידעו עוד על מה בעצם מתווכחים...

כעין מועקה כבדה רבצה על העיר למחרת הבוקר. בדממה הרת סודות נעו הבריות מרחוב לרחוב, התרוצצו מחנות לחנות, כשהם נושאים צרורות ותרמילים ומזוודות. זוג צעיר, שתוגת אֵלם מרחפת על פניהם, עובר במהירות והוא מתחמק מפגישות וממבטים סקרניים. זקן כפוף־גב משרך דרכו לאיטו וכאילו תוהה על עולמו של הקדוש־ברוך־הוא שחשך לפתע ונעלם הימנו האור...

אך התכונה העיקרית היא בפנים הבתים, בחדרי חדרים. שם אורזים, ממלאים שקים ותרמילים, בודקים ניירות ומיסמכים, כונסים צילומים, שרידי זכרונות ופכים קטנים כדי לדונם לגניזה או לשריפה, לאריזה או להפקרה. האוירה חמורה, הדיבורים מקוטעים, וכמעט שאין נשמעת מלה מיותרת. יש ואנחה חרישית תתפרץ מאחת הזוויות, אך מבט עמוק ורב־משמעות יקפיאה, וקול ההתיפחות יחָנק בעודנו בגרון.

לא כן הזאטוטים. דומה שעתה זה הגיעה שעתם. ספק מהפקרות ספק מהסחת דעת נהנים הם מלוא חפניהם: נוסף להם משחק חדש „הגיוס". ובעיקר ה„קרב" שבעקבותיו. והקרב — קרב ממש. לא בלבד בין בני יעקב ובני עשו נטושה המלחמה, אלא גם בקרב כל מחנה. הרחובות, המגרשים והכיכרות הומים מילדים ונערים בני כל הגילים. (לא כן הבנות: הן מרבות לשבת בבית ומלוות את ההורים בדאגותיהם ובחרדותיהם. וכי על מי יטשו את התינוקות אם לא על צווארן ?!...) שיחק לילדים המזל וכל ההתרחשות הגדולה חלה בעת פגרת הקיץ. אמנם ממרחק קט נטרדת ועולה מחשבה, כי אכן „ירחי הדבש" קרבים לסופם. זה העכיר במקצת את רוחם, אך תוך עצמת פריקת המרץ נשכחה דאגה זו ופטרוה לפי שעה בפליטת פה: „דיה לצרה בשעתה"...

עד מהרה נתברר, כי לשוא כל ההכנות הנחפזות. התנגדות מזוינת אינה באה כלל בחשבון. „הגיוס הכללי" אינו מעלה ואינו מוריד. הדברים נחתכים לא כמשאלת לבו של העם אלא בחלונות הגבוהים. נתרופפו האגרופים

הקפוצים, המתיחות פגה, ואדישות, מרירות וחרון התגנב לחביון הנפש, עד שבסוף נשמעו דברים כדרבנות, ובגלוי: „בגידה". אנגליה וצרפת אינן רוצות להתערב. בתום לב או בזדון אומרות הן להרחיק את סכנת המלחמה במחיר סיפוח שטחי הסודאֶטים לגרמניה. דעות אלו הועלו שוב בשיחות בין תפילת מנחה למעריב בבית־המדרש הגדול.

ביום מר ונמהר נודע על ראשית הסיפוחים של אדמת הריפובליקה הצ׳יכוסלובאקית לגרמניה ההיטלרית. הכל ידעו, כי הדירדור לא ייעצר. הונגריה מדרום־מזרח ופולין מצפון־מזרח ציפו לרגע זה בכליון עיניים. תביעותיה המסורתיות של הראשונה לסלובאקיה ולקארפאטורוס הן עתיקות מאז סיום מלחמת־העולם הראשונה. גרמניה תחל במלאכה במערב, והונגריה תסיים במזרח, ובין מלתעות שתיהן תתפורר הריפובליקה. בסימן זה החלו ימי ועידות מינכן ווינה, והדברים ידועים.

ליל השניים בנובמבר 1938 נחרת עמוק בזכרון. עצורי נשימה ישבנו ליד המקלט והאזנו אליו בדומיית מוות, כשחוורון אפרורי מתפשט והולך על פני כל אחד מאתנו ופחד סתום צובט בלבנו. כהלמות פטישים נפלו בזה אחר זה שמות הערים שנחתך גורלן להיספח להונגריה: אונגוואר... מונקאץ׳... בארֶגסאַס...

כבדי אברים נשמטנו אחד אחד בלי הגד דבר, ובלי משים הובילונו הרגליים למרכז העיר, לרחבת הקפה „כוכב" שברחוב הראשי, אז — רחוב מאסאריק. עוד ממרחק שמענו קול ענות. על פתח בית־הקפה צבאו המונים והבשורה בפיהם. „הבה נשתה לחיים" עלתה צריחת־גרון צרודה. ההמון פרץ לתוך האולם רחב־הידיים, שהיה דחוס עשן מקטרות והבל סובאים. צלילי מנגינות צועניות ושירת מחולות הונגריים בקעו בעצמה כאילו להכעיס את הקצינים והאזרחים הצ׳יכיים, שקפאו אצל שולחנותיהם ולא נגררו אחר הקינטורים. לבסוף עזבו את האולם כשמצחם חרוש קמטים. הכל היה כמרקחת ולא שמע איש דברי חברו. כזו שמחתם, וכזה חגם. הם זכו. בהמון ניכרו פרצופים שרק אתמול היו אנושיים, עתה מה שונו ומה נעוו! להט נסוך על תנועותיהם, איזה צליל זר נתגנב אל דיבורם... גם כמה ממיודעינו היהודים מהדור הצעיר נמצאו בין החוגגים. ואף זקן יהודי אדמדם ארוך ועבות מתנפנף שם בהמון החוגג. האמנם? לא יתכן! אך עינינו הן לא הוכו בסנוורים.

וכשנמלטים מפראי אדם מוכי להט יצרים כן ברחנו מהאספסוף המשתולל עד שמצאנו את עצמנו בסימטה שקטה, שרק הדים עמומים ממרחק הפריעו את שלוותה התמימה. היה ברור לכולנו, לאן צעדינו מכוונים. כולנו כאחד הרגשנו, כי מן הנמנע שלא להיות אצלו — אצל ד"ר חיים קוגל — כעת. יש לשמוע מה בפיו. יש לראותו ויהי מה. הן ידענו, כי מיפנה זה פגע מבחינה פוליטית ואישית קודם־כל בו. מבחינה ציבורית החשבון היה ברור כבר קודם לכן. הפעם נגע הדבר בגורל אדם האחראי לחיי משפחה ולקיומה. ואין להתמהמה.

מבעד לתריסים המוגפים של דירתו הסתנן אור חלוש. דפקנו חרש ונכנסנו בלאט, שלא לעורר את הילדים הישנים שנת אחר חצות. חדר האורחים היה מואר אם גם לא באור חגיגי לקבלת אורחים. הסדר המופתי ששרר, כרגיל, בדירה הופרע והערבוביה גדולה. הרהיטים הוזזו, מזוודות נערמו זו על זו, ארגזי ספרים וחבילות מצעים היו מפוזרים ושיוו לחדר מראה מחסן. הכל מוכן לדרך. דומה כי עוד מעט וכל זה יוּעמס על מכונית המשא וחסל סדר מונקאץ׳... בעלת־הבית מתרוצצת בעצבנות ואילו בעל־הבית ד"ר ח. קוגל נראה שלו, מתון. הוא מדבר בקול צלול, עושה בבטחון, מבער מיסמכים בחיוך, מפעם לפעם הוא חוזר על אימרתו: רק לא לאבד את העשתונות.

בואנו לא חולל כל שינוי. היינו מסייעים בטילטול רהיט או ארגז, ובתוך כך חוטפים שיחה מקוטעת עם בני הבית. עוד פעם הננו מעיפים מבט על כרכי הספרים הארוזים והקשורים שתי וערב, ובנפשו של כל אחד מאתנו עוברים רגעי חוויות מהעבר הקרוב...

בראש וראשונה יש לדאוג למוסד.

— אל דאגה, עתה שים לבך לסידורי המשפחה, אחר נעיין בדבר המוסד.

— יש לעשות שם פעולת טיהור מסוימת למען יוסיף להתקיים.

— הכל ייעשה.

שתיקה ממושכת... תזוזת חפצים... רישרוש ניירות... לאחר שיחה מקוטעת זו נעצר לרגע ליד ערימת ניירות ובנקותו את זגוגיות משקפיו המשיך כמהרהר בקול: מחר אצא ברכבת. העברת החפצים, אני מקווה, תסודר בכי טוב. מהעבר ההוא נוכל לקיים קשרים. עוד נתראה מחר.

מן הכנסיה הפעים פעמון דמומות. ידענו כי השעה אחת אחר חצות. נטלנו ברכת פרידה ובפסיעות איטיות יצאנו מהבית. עוד מבט לאֵה שלחנו מהסף ואחר כך סגרנו את הדלת. ריח ורדים משכּר שעלה מערוגות הגינה הממנו. פסענו בצד השביל על הדשא הרך כקטיפה עד שדרכנו על אַספאַלט הרחוב. שקועים בהירהורים ומכונסים בתוך עצמנו המשכנו ללכת בצוותא עד שנתפרדה החבילה ונפרדנו איש לעברו.

מעצי האלון הגבוהים והעבותים משני עברי הרחוב נתמשכו צללים ארוכים. ירח מלא זרע אור קלוש על פני הבתים הרדומים. מה המזימה המתרקמת במחשכי העבים

המצטברים מעל? לפתע רשף כוכב בהתיזו זנב זיקים מתנוצץ. חלף ואיננו. הנגוזה לבלי שוב גם תקופה רבת משמעות בחיי דור נעורים שחונך וגודל על ברכי ערכים יציבים? האמנם התפורר כל זה?

עלים צהובים התעופפו. על כנפי רוח סתוית נישאה צינת לילה. עופרת השמים זרועה כדורים נוצצים. הרומזים הם על העתיד? אי מסתתר כוכב השחר...

מוצק ולבן עומד בנין הגימנסיה העברית כתמול שלשום, אך סביבו רוחש משהו בלתי רגיל. בימים כתיקונם היה שער־העץ סגור ומסוגר לבל יופרעו הלימודים, עתה סובב השער הכבד על צירו ללא הפוגה. לעזרתו של החצרן, המתרוצץ אנה ואנה כשידיו מלאות עבודה, חשים כל בני משפחתו. מהמרתף ועד לקומה העליונה, בה נמצאים חדר המנהל וחדר המורים, נבלעות המדרגות בתכיפות ובדילוגים. מכתבים נשלחים, דואר נכנס, הטלפון מצלצל. בחדר הקטן מתקתקת מכונת־הכתיבה וקול בוטח מכתיב. תור של תלמידים, הורים ובעלי־בתים מזדנב ליד הפתח; המורים נועדים, מוסרים הוראות, אורזים ספרים ושאר כלים. הלימודים הושבתו ונוצר סבך בעיות. מה יהא להלן? מה על התלמידים שיגורו מעתה מעבר לקו הגבול? היעבור הכל ללא שפיכת דם? מי יישאר ומי יעזוב? משלחות מוסיפות לצאת ולבוא. בפי הכל שאלות לרוב, ותשובות מעט. נידונות אפשרויות והצעות, אך בכל הדיונים האלה נפערת התהום. כיצד נעמוד, כיצד נוכל? קרבה וממשמשת שעת הצהרים. מסיימים בחיפזון. סוגרים תיקים ומגירות ויוצאים לתחנת הרכבת.

דרך ישרה מובילה מהגימנסיה עד לבית־הנתיבות. שם ממלאים המוני אנשים את הרחבה עד אפס מקום. המולת המונים, גניחות והתיפחות, צעקות, חריקת עגלות־יד עמוסות, שריקות קטרים והלמות פטישים, כל אלה נבלעות בענני עשן ובהבלי קיטור העוטפים את כל התחנה. רק במרפק תבקיע לך דרך בתוך ההמון הצפוף. דוחף ונדחף תגיע סוף סוף אל הפסים, ושם תנשום לרווחה. אך גם תצטרך להיזהר. הקרונות בולעים נוסעים והצפיפות ברחבה פוחתת והולכת. מבעד לחלונות נראה כיצד מתרוצצים בפנים ונלחמים נואשות לתפיסת מקום. מבפנים יש ותעלה שירה בוקעת מפי קבוצת צעירים שהחליטו ברגע האחרון לצאת את העיר, להגיע לבירה ומשם לעלות לארץ. הנוסעים שונים הם: פקידי ממשלה, אזרחים צ׳יכיים, תיירים, אורחים שהרעה מצאתם בדרך, חיילים הנחפזים לחזור לגדודם, ומעט יהודים מהסביבה הקרובה האצים לביתם. אך אותנו לא עניינה הפעם אלא אותה קבוצה קטנטונת של נוער שהעזה לקפוץ קפיצת נחשון.

אנו מטיילים לאורך הרחבה ומשוחחים בהתרגשות מאופקת על המתרחש לעינינו ואין אנו תופשים את כל עומק משמעותו. מדברים לכאורה על דברים פעוטי־ערך, אך מרגישים היטב כי לא זהו שמתכוונים להגיד. נתפשים לאיזו אימרה חגיגית מעין „זהו רגע גדול" ומיד מתחרטים על הביטוי החגיגי. בקבוצה קטנה העומדת שם נדמה השיחה בעצם קילוחה; אלה מנהיגיך ישראל שבאו להיפרד מראשם, ואולי גם לרקום תכניות להבא... ולפתע נשמע ציפצוף ממושך. מתחילה תנועה נחפזת. לחיצות ידיים, חיבוקים, התנשקויות, עיניים נוצצות ודומעות, וכעבור דקות מספר יער של ידיים מתנפנף מבעד החלונות כלפי הנשארים ברחבה, ועם תזוזת הרכבת מתרבים הנפנופים כששירת „התקוה" פורצת מבפנים ומבחוץ כאחת.

הרגשה מוזרה אופפת אותנו. איפה אנחנו? החלום הוא? פס עשן שחור מזכיר לנו כי זוהי מציאות. אט אט עוקרים אנו רגלינו מהמקום ועושים את דרכנו בדומיה לאורך הרחוב ההומה.

בשערי הגימנסיה נתפרדה החבורה. רק המזכירה וחלק מהמורים חזרו לחדר המנהל. איש כיוון למחשבת רעהו. החל הטיהור. נפתחו מגירות, הוצאו תיקים, וערימות־ערימות של מכתבים, ניירות ומיסמכים נצטברו חיש על השולחן, על הכיסאות ועל המרבד. החומר הועבר לכיתות הסמוכות והובער בתנורים. כך עבדנו שעות על שעות. קיימנו במלואו את הפסוק של „ולא תותירו". תוך ניפוי החומר עברו לנגד עינינו המערכות הציבוריות בהן עמדו יהודי קארפאטורוס בארבע־עשרה השנים האחרונות תחת פיקודו של המצביא ד"ר קוגל. היו אלה מערכות שלום ומלחמה, מערכות כלפי פנים וכלפי חוץ, מערכות כלל היהדות, ההסתדרות הציונית, המפלגות והתנועות לזרמיהן, מערכות חינוך ומערכות כלכלה ומדיניות. הנה התיק ועליו פתק: „משפט הרבי שפירא" והדבר מזכיר עולם ומלואו. עולם שחור משחור, עולם קנאות ובערות, חנופה לשלטונות ושאפתנות לשררה. והנה תיק של משפט ווזארי, שהיה ממנהיגי המחנה ההונגרי הלאומני, אשר מהלכים רבים היו לו גם בחוגי המתבוללים היהודים. הציונות היתה לצנינים בעיניו, כינן שהגבירה את הרהורי התשובה וההכרה הלאומית גם בין חסידיו היהודים. בעיקר יצא קצפו על הגימנסיה העברית המונעת תלמידים מבתי־הספר ההונגריים. וגם הדימוקראטיה הצ׳יכית לא הניחה את דעתו הואיל והעניקה זכויות מיעוט לאומי גם ליהודים ובכך הורד אחוז ה„הונגרים". במלחמתו בגימנסיה לא נמנע ממריבות, חתירות, הלשנות והתקפות שנסתיימו לרוב בערכאות.

רבים התיקים: „החלוץ", „הכשרות", „קונגרסים",

„קהילות", „קק"ל", „קרן היסוד", „ג'וינט", „ברית עברית עולמית", „בני־ברית", „משרד החינוך והתרבות", „משרד ארצי", „המפלגה היהודית", „סוכנות היהודית", „עליית הנוער", „פארלמנט", „פרודוקטיביזאציה" — ועוד ועוד שמות מוסדות, ענינים, אישים רבים אין קץ... והנה כרטי־סיה עשירה ערוכה בסדר אלף־בית של תושבי צ'יכיה: חרשתנים, בנקאים, סוחרים, פקידים וסתם בעלי יכולת התורמים שנה שנה את תרומתם לרשת בתי־הספר העבריים. ועוד ועוד חבילות מכורכות ובלתי מכורכות... ואתה עומד רגע ומהרהר: איזה מין מוסד הוא בית־הספר הזה? האם הוא מוסד מדיני, חברתי, תרבותי או כלכלי או הכל ביחד? ואי היד המכוונת והמנצחת על כל זאת... והנה שלל חדש: ספרונים, חוברות, קונטרסים, שגתונים בעברית ועליהם בולי ארץ ישראל... ושוב צרור. הוא נפתח בחיפזון — דפוסי גלויות, מעטפות, איגרות; וצרור שני: גלויות מצוירות של קק"ל, מברקי ברכה. תעודות עצים, בולים... היש חטא באלה? היש לבערם? מתפתח ויכוח: הרי גם בהונגריה עוסקים בגלוי בעבודות קק"ל. ובכן מותר חומר זה! או יש לבערו, שכן בית־ספר כאן, ואסור למצוא בו עקבות של פעולה מדינית... לבסוף נמצאה פשרה והוחלט להעבירו לבית פרטי.

בשעות אחר־הצהרים המאוחרות שלמה המלאכה. כל התנורים מלאו אפר — גליונות נייר מפויחים עופפו באויר. ניגשנו לכיור ונטלנו ידינו. נדמה כאילו דם שפכנו ואין אנו יכולים לנקות ידינו אפילו בסבון טואליט...

מחשש שמא יצליחו הלוטשים עיניהם על בנין הגימנסיה לקבלו לידיהם, החלטנו להעביר חלק מהספריה העשירה לאחד הבתים הפרטיים בו היתה מכבר ספריה עברית יפה. אחרי בירור ומיון הועברו מאות כרכים שמפאת תוכנם היתה אולי צפויה להם סכנה. בעבודה לקחו חבל התלמידים והם ליוו את העגלה העמוסה בחרדת קודש... לבסוף טוהרה גם הספריה הפדגוגית, שבה היו הרבה הוצאות צ'יכיות, כתבי ת. ג. מאסאריק, באֶנאֶש ואחרים. דמינו בנפשנו, כי עתה יוכשר המוסד בעיניהם ולא ימצאו בו כל דופי. דבר זה חשוב היה, משום שבלאו הכי כבר נפוצו שמועות על נקמה הן מצד האספסוף הן מצד השלטונות.

וכה „מטוהרים" ו„מצורפים" היינו צופים בדריכות לבאות. לא בודדים עמדנו במערכה זו. הרגשנו, כי מאחורינו עורף ציבורי, ובעיקר של נוער, שראה בבנין זה את בית היוצר לאומה. אכן מועטים היו המעונות שאפשר היה להסתופף בהם ולשאוב קורטוב קורת רוח ומזון רוחני. לא השלינו את עצמנו בתקוות שוא בנוגע לסיכויי התארגנות הנוער, ובעיקר תנועות הנוער החלוציות. ידענו כי בהונגריה הן נרדפות והפעולות נעשות רק במחתרת ותוך סיכון רב. כיצד יעמוד עתה הנוער שהיתה לו מסורת של חופש המחשבה, הפעולה וההתארגנות, בתנאים החדשים? אמנם המדובר מבחינה מדינית, כי מבחינת המשפחה והציבור לא בכל מקום נהנו מחופש זה והיתה עוד נטושה מלחמה לא קטנה בין אבות ובנים, וביחוד בין בנות ואבותיהן. אך מלחמה זו נערכה במסגרת החירות הכללית, ואהדת הציבור המתקדם היתה נתונה לה.

בין ה„מרכזים הרוחניים" נחשבה גם „הספריה העירונית", שאף היא ליכדה סביבה חוגי נוער שונים ומגוונים. הספריה שימשה גם מקום לקריאת עתונים בכל לשונות האוכלוסיה המגוונת בעיר: צ'יכית, סלובאקית, אוקראינית, הונגרית, גרמנית, יידיש ועברית. חרדה תקפתנו גם לגביה; בטוחים היינו כי מעתה תהיה זו ספריה הונג־רית חד־לשונית. ובימים ההם טרם ידענו כי דאגות חמורות מאלה תטרדנה את חיינו.

אשר יגורנו בא. עוד בטרם בוצע סיפוח העיר כדת וכדין, נראו אותות מדאיגות באופק. התגרויות אנטישמיות מצד המוני העם וקרירות פתאומית ביחסים שבין יהודים ושאינם יהודים בישרו רעות. אך בעיקר גדלה החוצפה של הנוער ההונגרי, וסבלו מכך במיוחד התלמידים היהודים בבתי הספר הכלליים. אף־על־פי־כן התהלכו רבים מהיהודים — ולאו דווקא מתבוללים — כי אם גם ממחנה האדוקים, במין הרגשת סיפוק עצמי, כאילו זכו בקורטוב של ימות המשיח. משנשאלו: „לשמחה זו מה עושה?" ענו: „עתה יבוא סופם של הציונים האפיקורסים ימח שמם". זו ראשית. והשנית, מי כמונו קשורים אל השפה ההונגרית עוד מימי... הקיסר... לטענה כי לא הרי הונגריה זו כהרי הונגריה מלפני יובל שנים, השיבו כי אין זו אלא „פרופאגאנדה" ציונית. לציונים יש לחשוש, אבל לא לנאמני המשטר...

המוני הנוער היהודי היו נבוכים ואובדי עצות. לא פעם נתקלו בהתקהלות של נוער שהתווכח בהתלהבות. פה ושם הבחינו שלויכוחים אלה מטים אוזן גם בחורים שהכרת פניהם ענתה בם, כי עד עתה רחוקים היו מהוויות העולם ומהציונות. בחושם הבריא הרגישו כי משהו מתרגש ובא והחלו לגלות אף הם ענין במתרחש. מה שלא עשה השכל עשה הזמן. מחלק העתונים „היינט" ו„דאס ווארט" היה לגבור היום. רבו הקופצים על סחורתו, אף כי בעתוניו לא היה כמעט ולא כלום על המעשים המתרחשים במקום, הקובעים את החיים ממש מהיום למחר, אך היו שם הדים מעולם אחר, רחוק ובכל זאת כה קרוב לגעגועי הלב, לשאיפה.

בינתיים נסתיימו כל ההכנות לקראת קבלת פני

ה„הונוודים", לאמור מגיני המולדת. בכיכר הראשית לפני בנין העיריה במונקאץ' הוקמה בימת־עץ גבוהה ורחבת־ידיים מקושטת בסיסמת ענק „ברוכים הבאים" ובדגלי אדום־לבן־ירוק. גם על בתי העיר הונפו דגלים להפגנת נאמנות ושמחה. העיר כולה לבשה חג. עוד בהשכמת הבוקר התקבצו המונים במדרכה שליד העיריה כדי להשתתף בקבלת־הפנים החגיגית. התהלכנו כאבלים בין מחותנים. מועקה כבדה לחצה על הלב. שבעתיים כאבנו את כאב הטימטום והעיוורון של היהודים שאטמו אזנם משמוע דברינו. כל הודעה חדשה ברמקול על התקרבות הצבא מישוב לישוב עוררו מחיאות כפיים וקריאות „יחי הצבא ההונגרי", „יחי הורטי", „מוות לבאֶנֶאש". נערכה תהלוכת נוער לבוש תלבושת לאומית הונגרית שכוסתה במטר פרחים. המפגינים נשאו סיסמאות „הונגריה להונ־גרים". מישהו צרח לפתע: „הבו גבולות עם פולין", והקהל ענה במקהלה ובקצב „גבולות עם פולין", „ג־בו־לות עם פו־לין". וההתרגשות גדלה והלכה.

והנה תרועת חצוצרה פולחת את האויר וכל הקהל נדם. על הבימה עולים אחד אחד נכבדי העיר. מיד עובר לחש: „מה הוא עושה שם?" „ראו, כיצד יהודון זה נדחק גם לכאן!" „לא מצאו אחרת, אלא דווקא את בתו? היפהפיה... בושה וכלימה. לקבלת בכורה של ה„הונוודים" ש ל נ ו שולחים דווקא י ה ו ד י ה..." לנגינת תזמורת צבאית עוברים בסך גדודי חיילים, פרשים ורגלים, המישירים מבטיהם אל הבימה. על מדרגות הבימה עולים קצינים ומחיאות כפיים סוערות ממלאות את החלל. נערה צעירה לבושה שמלת־עם הונגרית מתקרבת אל קבוצת הקצינים כשבידה זר פרחים גדול, ובדברי ברכה נמלצים מקבלת את פניהם. אביה היושב על הבימה, הוא עורך־דין יהודי, מתבולל מובהק, מתמוגג מרוב נחת. הוא עלה לגדולה. הוא נבחר גם אל „המועצה הלאומית" המנהלת את עניני העיר עם כינון המשטר החדש. עקיצות הלעג מפי שני המחנות גם יחד — היהודים והלא־יהודים — עוד לא הגיעו אליו... אחר קבלת־הפנים החגיגית יוצא העם במחולות וההתלהבות עצומה.

הדי ההתלהבות נשמעו עד שעות הערב המאוחרות. בקפה „הכוכב" בו נערכה מסיבה מפוארת השתכרו והתהוללו הקצינים ההונגרים והראו לעם הנחשל כיצד שותים בהונגריה. ביניהם לבין יהודים בודדים, שלא רצו לעזוב את האולם לפי דרישתם, אירעו תקריות. אבל עדיין לא שוכנעו אותם היהודים עד שבא גם השוט, פשוטו כמשמעו. הקצינים בני האצולה ניסו ללמדם דרך־ארץ בשוט. והשמועות נפוצו במהירות הבזק. מעתה, לא עבר ערב, שלא היתה התגרות מצדם בעוברים ושבים יהודים על פני הטיילת. המתיחות גברה והלכה מיום אל יום.

בינתיים הוסיף הראדיו למסור על התקדמות הצבא המהולל ועל „שיחרור" הערים בתוקף החלטת וינה על מסירת חלקים ממזרחה של צ'יכוסלובאקיה להונגרים. אלא כינן שניתנה רשות למשחית שוב אינו מפסיק — המקומות שלא נגזר עליהם להיספח להונגריה ונשארו בידי צ'יכוס־לובאקיה נתארגנו בהם אירגוני מחתרת שהתקשרו עם אחיהם „המשוחררים" והכינו את הקרקע להמשך „השיחרור". גם מבחינה כלכלית היה ברור, שאין הביתורים האלה הולמים את צרכי האוכלוסיה. כפרים וערי־שדה נקרעו מעל מרכזיהם העירוניים, וערים נותקו ממרחב המחיה שלהן. יש ובשטחי ספר היה קו הגבול עובר בחצר ממש או בגן, ויצא כי מיבני השירות הסאניטארי נמצאו מעבר לגבול. נוצר איפוא רקע לפעולות פאטריוטיות של „לוחמי החירות", אשר כבר בימים הראשונים הטילו את מוראם על התושבים בכלל ועל יהודים בפרט. היהודים — היו טוענים — הם הם שטיפחו את הצ'יכיות, גרמו למפלת ההונגרים במלחמת העולם הראשונה ומתנגדים ל„שיחרור" הונגריה הגדולה. „לוחמי החירות" היו מופיעים בכל אותם הכפרים „המשועבדים" שבספר ויצרו אוירה נוחה להתפרעות, לתקריות גבול, לחטיפת יהודים ועינויים.

כשנקבע המועד לטכס מסירת השטח „המשוחרר" מידי הצבא הצ'יכי לידי שלטונות הצבא ההונגריים כבר היתה האוירה עכורה, וסימני מתיחות הורגשו משני הצדדים. ביום סגריר בשעות אחר הצהרים התקיים הטכס בצומת הדרכים, ממנה הוביל כביש אל השטח הבלתי משוחרר. המוני אזרחים ביקשו להיות נוכחים בעזיבתם האחרונה של הצ'יכים. בשבילנו היה זה מראה קורע לב, ובקושי התאפקנו לא לבכות. על המעקות והגזוזטראות הצטופפו אנשים, נשים וטף שגיפנפו דגלי אדום־לבן־ירוק ודמעות גיל בעיניהם. עם פגישת נציגי הועדה הצ'יכית־הונגרית נעצרה הנשימה מרוב התרגשות. הקצינים הצ'י־כיים התקרבו בשקט נפשי אל השולחן שהועמד באמצע הרחוב והצדיעו לקבוצת הקצינים ההונגריים, שהתקרבו מעבר השני. תוך חילופי דברים קצרים ומסירת מיסמכים נסתיים כל הטכס. הצ'יכים הצדיעו שנית, כשההונגרים משיבים בעמידת־דום מובלטת וגאוותנית, עלו אל מכוניותיהם ונעלמו ביעף מעיני הקהל. אתם חלפו עשרים שנות חיים... עוד באותו ערב שמענו על התעללויות קשות בתושבים יהודים במרכז העיר.

אחת הפעולות הראשונות של הממשל הצבאי היתה סגירת הגימנסיה ואיסור ההוראה בה. נתבשרנו על כך במכתב רשמי קצר ותקיף באותו יום בו הודיעו במודעות

רבתיות על פני חוצות שעל כל בתי־הספר להמשיך בלימודיהם כרגיל. מיד נתארגנה משלחת מאנשי הקוראטוריום וביקשו לבוא לפני שר האלף, מושל העיר. הם ידעו כי הפקודה לא ביוזמתו יצאה, אלא ביוזמת גורמים מקומיים. ביקשו איפוא לברר ולהסביר את הענין כמו שהוא. המשלחת חיברה גם תזכיר מפורט על תפקידו ומטרתו של בית־הספר העברי. התזכיר היה רצוף הכרה לאומית וזקיפות קומה. לא התרפסו, לא התכחשו, להיפך הצביעו על המוצא היחידי לנוער היהודי בשעה זו. אכן המאמצים לא נשאו פרי מיד, אך הקרח נשבר. בינתיים התקשרו גם עם עיר הבירה החדשה בודאפאשט, וגם שם אורגנה ועדה מטובי הציונים ואנשי החינוך שהיתה צריכה לפעול בענין זה. לבסוף, לאחר הזמת ההאשמות, שכאילו משמש המוסד מרכז לדעות קומוניסטיות, הותרה ההוראה תחת פיקוח ישיר של שלטונות החינוך המקומיים. עד כה ועד כה עברו על המוסד זעזועים רבים. מספר התלמידים קטן, מאחר שהכפרים וערי־השדה נשארו מחוץ לתחומי הונגריה. מקורות ההכנסה של המוסד נסתתמו כמעט כליל, אחר שעיקר התרומות באו ממערב צ׳יכיה. גם שכר הלימוד, שהיווה חלק לא־גדול מתקציב המוסד, לא הובטח עוד אחר חילופי שטרות הכסף וההרס הכלכלי שנגרם על ידי שינויי הגבולות. חבר המורים צומצם ולאלה שעזבו לא היה תחליף. את ספרי הלימוד צריך היה להחליף וקשה היה למצוא כאלה שיהלמו את רוח המוסד. יתר על כן: מעולם לא היתה הגימנסיה מטרה לעצמה, קיומה היה מותנה בקשריה ההדוקים עם תנועות הנוער החלוציות, בפעילות ציונית וסיכויי עליה ובעבודה ציבורית יהודית בכלל. יסודות אלה נמצאו מעורערים, וכיצד תתבסס עליהם עבודת החינוך בגימנסיה?

פתח להבהרת המצב מבחינה ציונית נפתח בפגישת פעילי התנועה הציונית על כל זרמיה מהשטחים „המשוחררים" עם פעילי הונגריה — ה„אם". פגישה זו נתקיימה בבודאפאשט בשלהי שנת 1938 והיתה תכונה רבה לקראתה. עוד לפני ימי הסיפוח שמענו על מהותה ואופייה של ההסתדרות הציונית בהונגריה וידענו מה רב ההבדל בינה לבין זו שבצ׳יכוסלובאקיה, ובפרט בקארפאטורוס. שם היתה זאת תנועה מצומצמת, נחלת מועטים אשר גם הם פסחו על שתי הסעיפים. ציונותם היתה להלכה ולא למעשה והם נגרפו בגלי ההתבוללות, — פרט לתנועות הנוער החלוציות שנאלצו לחיות במחתרת. ואילו כאן היתה זו תנועה עממית רחבה, בעלת פעולות מקיפות שטחי־חיים רבים, שיהדות וציונות נעשו לגביה כמעט לשמות נרדפים.

קול הנוער נדם כמעט לחלוטין, ומרה שחורה השתררה ברחובות ההומים והסואנים לפנים. מתוך היסורים החל לנצנץ רעיון חדש: גניבת הגבולות, כדי להגיע לחופי ארץ־ישראל. תחילה יחידים, אחר כך קבוצות עברו את הגבול — אל החלקים שלא נספחו להונגריה.

בליל 6 בינואר 1939 התעוררנו לקול הרעשת תותחים אדירה בקרבת העיר. ההתפוצצויות גברו והלכו ואנשים החלו להתרוצץ ולבקש להם מחסה במקום בטוח מהפצצה. עם שחר נודע פשר ההרעשה: תקריות גבול רציניות שבוימו על־ידי ההונגרים. עד מהרה החלו „לוחמי החירות" מגבירים את התקפותיהם במטרות כיבוש. כך נמשך הדבר עד ל־15 במאַרס, יום פלישת הגרמנים לצ׳יכיה. בפעולה מקבילה ומתוכננת מראש החלו ההונגרים לתפוס את השטחים ה„בלתי משוחררים" בסלובאַקיה ובקארפאטורוס. הצ׳יכים פינו את השטחים כמעט ללא התנגדות, ורק חיפו על נסיגתם. הם לא היו מעונינים בהחזקת השטחים המבותרים, כשהריפובליקה שלהם מטה ליפול. ברמקולים נתבקשו האזרחים לשמור על קור רוחם. רק האיכרים מהכפרים הסמוכים לא השלימו עם בוא „המשחררים" ויצאו לקראתם בגרזנים, מגלבים, קלשונים ואתים, אך הושתקו במכונות יריה...

„לוחמי החירות" נעשו לגיבורי היום. עם חידוש הקשר הכלכלי בין העיר והכפרים נשמו רבים לרווחה. על האזורים המשוחררים הוטל ממשל צבאי, ואחרי ימים מספר נהרו כבר חזרה גם התלמידים שנותקו מהגימנסיה. הונגריה חגגה את מלוא נצחונה; היא השיגה גבולותיה הנכספים. אמנם נוספה בעיית האוכלוסיה האוקראינית שתבעה זכויות אוטונומיה וניתנו לה הבטחות למכביר, אף הוקמה ממשלת־בובות לאזור קארפאטורוס. אך גם היהודים לא נשכחו. בעיר הבירה טיכסו עצות כיצד להצר את צעדיהם, ו„התקנות היהודיות" פורסמו חיש מהר. סוף סוף לא היו צריכים ליצור יש מאין—לעיניהם היתה הדוגמה של גרמניה הנאצית, ובמשך שש שנים שעברו מאז הונהגו חוקיה המפלים את היהודים הספיקו ההונגרים ללמדם. היה להם גם נסיון עצמי משלהם מן העבר הקרוב. הממשלה ההונגרית ישבה על המדוכה והכינה את „חוק היהודים" מס׳ 2 (1939). בתוקף התקנות האלה הוצאו הפקידים היהודים מן השירות הממשלתי; אחר כך הוצא חוק ה„נומרוס קלאוזוס", ומאוחר יותר — ה„נומרוס נולוס" בבתי־הספר התיכוניים. זו היתה המהלומה הראשונה על ראש המתבוללים, שטיפחו אשליות בלבם לגבי עתיד בניהם ובנותיהם. עתה ביקשו בבושת פנים שיקבלו את ילדיהם לבית־הספר ה ע ב ר י! בזה אחר זה באו רופאים, עורכי־דין, בנקאים וסתם סוחרים או פקידים מחוגי המתבוללים

והתענינו בתנאי הקבלה לגימנסיה. היו אלה נערים ונערות ברוכי־כשרון ויודעי נימוס. הן למדו מכבר לפתח אמצעי קיום בסביבה עוינת, מקנאה, מלגלגת. להם היה בית־הספר העברי בחינת גאולה נפשית. גם מהסביבה הקרובה, באו תלמידים שלא יכלו מעתה להמשיך את חוק לימודיהם בבתי־הספר התיכוניים הכלליים. הגימנסיה העברית, שמעתה הוסב שמה ל„גימנסיה יהודית", באה לקראתם כדי מחצית הדרך ויותר. הם נתקבלו ללא בחינות כניסה, וסידרו להם קורסים מזורזים כדי שיוכלו ללמוד עברית בלי לאבד שנת לימודים. בינתיים שקדו הנהלת המוסד, הקוראטוריום והסתדרות בתי־הספר העבריים על רכישת מעמד חוקי למוסד ועל תכנית לימודים מוכרת שלא תקופח בה ההשכלה העברית על כל ענפיה. הגיעו גם מורים חדשים, חלקם ציונים יודעי עברית, וחלקם מתבוללים מובהקים נעדרי ידיעה כלשהי בעברית. שעה שהנוער חתר אלי חוף מיבטחים של הכרה יהודית לאומית רקמו רבים מאבותיהם דמיונות שוא על עסקים ורווחים גדולים. הם חיו בגן־עדן של שוטים. אפשר הרגישו, כי הזמן קצר והמלאכה מרובה, כי ההזדמנויות לעשות עסקים לא תחזורנה עוד ויש למצות את האפשרויות עד תומן. נקשרו קשרי מסחר עם עיר הבירה, בעיקר במוצרי טכסטיל, שמחירם החל להאמיר, ועל כן השתדלו להבטיח להם מלאי לכל צרה שלא תבוא. בשעת חילופי השלטונות ידעו רבים לכוון את השעה לצבירת הון, בסחורות או בממון. היו שניסו להשקיע כספים במפעלים בעיר הבירה ואף לקנות בתים שם, והיו אשר בעד הון תועפות רכשו להם מיד את האזרחות ההונגרית בהאמינם כי ייהנו מזכויות־יתר. מלחמת הקיום התלקחה בכל עוז. הרכבות בכיוון לבודאפֶשט וממנה היו מלאות סוחרים יהודים, ומבטי הבוז והשנאה של שכניהם הלא־יהודים לא הפריעום אפילו לערוך תפילת שחרית או מנחה ומעריב בקרונות. רק כשנתקלו במבטם הנוקב של הז'אַנדאַרמים בעלי „נוצות תרנגול" הנמיכו במקצת את קולם והתכווצו בפינותיהם בדומיה. אך בהלה זו הביאה בעקבותיה פריקת כל עול ציבורי והתכחשות לנשיאת אחריות חברתית. כבר בשנים האחרונות לקיום הריפובליקה הצ'יכוסלובאקית רבו הנצרכים והזקוקים למוסדות עזרה כדי להתקיים קיום מינימאלי. מפעלי ההלבשה, ההזנה, הפרודוקטיביזאציה וההגירה של הג'וינט מילאו תפקיד רב בשנים ההן. בכפרים הנידחים ובעיירות הקטנות של קארפאטורוס היו יהודים רבים שהתקיימו ממש בנסים. ועתה נוספו לשורת הנצרכים שכבות חדשות. הקואופרטיבים הלאומיים למיניהם והתעמולה האנטישמית — שניהם כאחד דחקו את רגלי הסוחרים ובעלי־המלאכה הזעירים שמספרם היה רב, ומטה לחמם נשבר. הקיטוב המעמדי באוכלוסיה היהודית גבר בקצב מהיר. המוגים מתרוששים בקרב המעמד הבינוני ציינו את עיקר התהליך. לעומתם — מספר קטן של סוחרים גדולים שנתעשרו עושר מופלג. כה עסוקים היו

ממפעלי ה„ג׳וינט״ יתומים בחיק היער

בעסקיהם עד שלא התפנו לראות את המתרחש מסביב. המוסדות שמרכזיהם המכוונים היו במערב צ׳כוסלובאקיה התמוטטו וטרם אורגנו מחדש. עוד קודם לכן פשטה הקהילה את הרגל. היהדות ההונגרית טרם נרתמה למפעל העזרה

ממפעלי ה„ג׳וינט״. סדנה להכשרת יתומים במונקאץ׳

ואף לא ידעה את המצב לאמיתו. סכנת רעב איימה על המוני העם, ומיתת נשיקה — על רשת בתי־הספר היהודים־העברים. בעלי הבתים היהודים שהתעשרו, השתמטו מלמלא חובתם לאחיהם הנמקים בעניים ולמוסדות־התרבות והסעד שלהם.

באוירה זו קשה היה לפתח ערכים מוסריים ואידיאלים נשגבים. הנוער, שחונך על ברכי התנועה החלוצית, התאמץ בשארית כוחו להימלט משערי הטומאה ולפרוץ כל גדר וסייג המפריעים לעליה. „עליית הנוער״ החלה זה עתה בפעולתה גם כאן. מועמדים לעליה במסגרתה היו יותר מהמיכסה. אך לא היה דבר בעולם שיכול לעצור את הקומץ הזה — לא שידולי הורים ולא תנאי מלחמה קשים בדרך. היו הורים שראו אושר בכך, שיכלו להציל מהתופת לפחות את בניהם, ובסתר לבם קיוו ליום שיעלו גם אותם מעמק העכור. ברם, אלה היו מעטים למדי, ואפילו הציונים היססו לתת הסכמתם לעליית בניהם בבוא השעה המכרעת. יש שהיו זקוקים לבן מטעמי פרנסה, ויש שחששו מסכנות בדרך...

אף־על־פי־כן נתארגנה באמצע שנת הלימודים קבוצת תלמידים קטנה; הם יצאו מבית־הספר, ארזו את חפציהם ושמו את פעמיהם לדרך. ועדיין נמצא אחד, סוחר ידוע, שאיים על בנו שהוא ימות ברעב באותה „פלשתינה״ הקבצנית, בעוד שכאן, על שלחן אבא־אמא נהנה הוא מכל טוב.

והימים ימי עליה ב׳. הומה תחנת הרכבת; ריקודי הורה ושירת „התקוה״ אינם פוסקים במשך כל שעת הצפיה לצאת הרכבת. דמעות ההורים והידידים הן דמעות של שמחה המעודדות את העולים ומאזרים אותם אומץ. גורלם המר וסבלותיהם בדרך עד שזכו לדרוך על אדמת הארץ נודעו לנו כעבור זמן.

יום יום הודיעו העתונים על הצעות חדשות בדבר „חוקי יהודים" חדשים, והצעות־חוק אלה היו מתאשרות במהירות מפליאה. התקנות החדשות כוונו הפעם למקורות הפרנסה. קבעו אחוזים למספר העובדים היהודים במפעלים; קבעו אחוזים למספר בעלי־המלאכה, הסוחרים ובעלי החנויות באזורים. כן נקבעו המקצועות שנאסר על היהודים לעסוק בהם. הגבלות תכפו הגבלות ובעקבותיהן באו דילדול, חרפת רעב וזעקת עניים. סוף סוף, בהתערבותה של יהדות קארפאטורוס, נפקחו גם עיני היהודים בבודאפֶשט. קמו לה ליהדות זו אישים מסורים, בעלי תכונות תרומיות, שעשו את עבודתם בצינעה, אך בעקשנות. כך אורגנה ה„אומז'א" (מפעל ארצי של יהודי הונגריה) — מעין „ג'וינט" בזעיר־אנפין — בממדים מקומיים, שמתפקידה היה לטפל בכל הנצרכים והמרוששים. המתבוללים, שכוחם היה באירגון הקהילה, ומחנה הציונים שכוחם היה באהדת העם, התחרו על ההגמוניה בתוך המוסד הזה. המתבוללים תבעו לצמצם את פעולתו בתחומי הסעד בלבד, ואילו הציונים ראו צורך לקשרו אל כלל הפעילות הציבורית היהודית. בעיניהם היה זה מפעל לאומי שצריך להקיף את כל שדרות העם ולהופיע בפני הממשלה בקומה זקופה. בעצם המאבק הזה הונחתה על הציונים מכה חדשה: ביום אחד עברה הבולשת ההונגרית ברחובות העיר והחרימה את כל החומר הציוני שהיה קשור למפלגות, לפעולות ולאירגונים. במיבצע בזק הביאו אל בנין המשטרה את כל האנשים המעורבים בפעולות ההנהלה של ההסתדרות הציונית לשם חקירה. אכן היחס אל העצורים היה אדיב, ללא פגם, אך גם תקיף. בתוקף צו ממשרד הפנים בבודא־פֶאשט נאסרה כל פעולה ציונית. הוסבר כי נתגלו קשרים חשודים והענין הוא בשלב חקירה. החוקרים הציעו לענות להם בכנות על כל השאלות. מתוך השאלות ניתן מיד לעמוד על רצינות הדבר ועל אותם „הקשרים החשודים". הם ביקשו לדעת, למשל, על האדון „גליל" או על מר „קרן קיימת" או על קצין־הקשר הסודי בשם „חלוץ" ודומיהם. אחר מתן תשובות מתאימות נשלחו העצורים הביתה. יתוש חדש החל מנקר במוח: מה לעשות כעת?...

עוד באותו ערב התאספו הנוגעים בדבר וטיכסו עצה, כיצד להערים על הגזירה החדשה. נמנו וגמרו, כי תחת השלט „הסתדרות לבתי־הספר היהודים בקארפאטורוס" ימשיכו בפעולה ציונית לפי „מחלקות תרבותיות" שונות, שעליהן לחפות על התנועות החלוציות והמפלגות.

בשנת 1940 החלו להתרגש הפורענויות בזו אחר זו. כדי שלא לפגר אחר אָפנת התקופה, הוצאה מהדורה הונ־גרית של סיסמת האַריזאַציה. השלטת עקרון הגזענות בכל שטחי החיים, וקודם כל בחיי הכלכלה, התכוונה לנשל את היהודים גם מן העמדות המעטות שהוסיפו להחזיק בהן אחרי צאת החוקים הראשונים בדבר קביעת אחוזים להשתתפות היהודים בכלכלה. נקטו איפוא אמצעי בדוק שהנהיגוהו בגרמניה: כל מפעל חרושתי או מסחרי צריך היה לעבור לידיים אֲריות טהורות. אולם בעקבות חוק זה נתעוררה, כמובן, השאלה מיהו אֲרי ומי לא? לשאלה זו נודעה חשיבות בעיקר בהונגריה הישנה, בה היו נשואי תערובות לרוב. בקארפאטורוס לא היו צריכים לבדוק כלל. כאן ה כ ל היה צריך לעבור לידיים אֲריות. וכה הופיעו זה אחר זה שלטים חדשים מעל החנויות הגדולות ויתר המפעלים. בעד השאלת השם האֲרי היו, כמובן, משלמים טבין ותקילין. היהודי בעל החנות עבד כ„שכיר" אצל ה„בעלים". עסקי „השטרומן" * נתקבלו בתחילה על שני הצדדים גם יחד. אך במרוצת הזמן נתחכמו כמה „שטרומנים" ונישלו את היהודי לגמרי מעסקו. יהודי מנושל מעסקו יכול היה לחיות בשקט ובשלווה ולצפות למוות שיגאלהו מחרפת רעב... אילולא קפץ עליו רוגזו של ה„מוצא". גזירה יצאה מאת השליטים: על כל יהודי להוכיח את מוצאו ההונגרי עד... שנה מסוימת בראשית המאה התשע־עשרה. התחילה התרוצצות אחר ניירות ותעודות, מיסמכים והעתקים, עדים חיים ועדים מתים; חיטטו בפנקסי הקהילות ובדפתראות שונים וחיפשו סבים וסבתות, דור קודם וקודמי קודמיהן. תעודות פטירה ותעודות לידה, תעודות נשואין ותעודות גרושין והכל חתום ומבויל ומאושר בגושפנקאות הרשות. נתגלה סבך של שמות ובני־שמות, כינויים ותארים, שמות פרטיים ושמות משפחה, חוקיים ובלתי־חוקיים, שמות ביידיש, בצ'יכית, ברוסית ובהונגרית הם וצירופיהם וצירופי צירופיהם, ולא היה פקיד מומחה שיכול להתמצא בכל הערבוביה הזאת. והגזירה — גזירה. וכל שנבצר ממנו להוכיח את הדרוש, אחת דתו להיגרש. תוך כדי פישפוש בתעודות עבשות נתגלו גם מקרים פיקאַנטיים. העקבות הובילו לא פעם אל משפחות אצילות־יחס, שנחשבו אֲריות־הונגריות מבטן ומלידה זה דורי דורות, עתה נתגלה ששר פלוני ואלמוני בממשלה דם יהודי נוזל בעורקיו, והשערוריה היתה גדולה. היו מוסרים מפה לאוזן הלצות ובדיחות על חשבון הסבתות האומללות ועל נכדיהן הנרדפים. טעם מר היה להלצות בפי אלה שהדבר נגע בגופם ובבשרם, וחרב הגירוש היתה תלויה מעל ראשם. לא זו בלבד שקשה היה להוכיח את המוצא מהעדר רשימות רשמיות, אלא שרבים מבני הערים

* איש קש, כלומר, דחליל.

והכפרים היו צאצאים ליוצאי פולין, ועליהם יצא הקצף. ועד שנדחתה גזירה זו והוארך מועד ההוכחות, הומצאה גזירה חדשה: הוכחת הנאמנות להונגריה. מי שהצליח להוכיח את זכות ישיבתו, נדרש להביא תעודת נאמנות. העיריה היתה צריכה לאשר, כי בימי הריפובליקה הצ׳כו־סלובאקית לא השתתף בשום מעשה אנטי־הונגרי ולא נתן יד לקומוניזם. ללא תעודה כזו היה התושב היהודי נידון לאבדן. הכוונה היתה להרבות עלילות שוא שיצדיקו רדיפות ועינויים. נמצאו יהודים שהאשימום במתן יד למהפכה משנת 1919 בראשותו של באלה קון, אבל לא גילו אף אחד מאלה שרצחו מאות יהודים באותה שנת המהפכה. ולשם „טיהור האוירה" הוקמה סוכנות בילוש הונגרית, שהורכבה מסאדיסטים מובהקים, מאומנים בכל תורות העינויים והאינקביזיציות מימי הביניים ועד לשיטות המודרניות ביותר מבית מדרשם של הנאצים. בכל עיר ועיר איוו להם סוכנים־בלשים למושבם את אחד הבנינים המרווחים, כדי לבצע את פעולותיהם האכזריות מתוך נוחות. במונקאַץ׳ הם השתכנו ב„קאסטל קונר", זה ארמון אצילים מפואר מימי הקיסרות אוסטריה־הונגריה, מוקף שדרות עצי אורן ריחניים שאטמו זעקות המעונים מלהגיע לרחובות העיר. חדריו המרובים של הארמון נהפכו עוד בימי הצ׳כים למשרדים ממשלתיים, ועתה עברו לרשות הבולשת. כדי ליפול בידי הבולשת דיה היתה עילה אוילית ביותר, ולרוב אף לא היתה נחוצה כלל. הלשנות מצד שכנים נוצרים בעלי „חשבונות", ועבירות קלות על תקנות כלכליות במסחר ובאורח החיים הספיקו לגרום ליהודי שייהפך נכה לצמיתות. פרשה זו היא אחת הכאובות והדוויות ביותר בחיי היהודים בשנות השפל. כאן נשתלבו עינויי גוף ועינוי נפש גם יחד: פחד תמידי שמא תיתפש ב„קלקלתך" לעומת ההכרח לחיות ולמצוא פירצה בחומת הגזירות הכלכליות. בעד חטא כלשהו היו יוצאים בשן ועין מתחת ידי משרתי השלטון.

אך לשיא פעולתה הגיעה סוכנות הבילוש עם גילויי „הקשר הקומוניסטי" ברחבי קארפאטורוס. המטרה הפעם היתה להטיל אימה לא על היהודים בלבד, אלא גם על יתר התושבים ההונגריים, ובעיקר האוקראינים. מאות אנשים חפים מפשע נסחבו מהכפרים והושלכו לבתי־הכלא ולמקומות ריכוז אחרים שנועדו למטרה זו. גם הגימנסיה העברית הוחרמה בחלקה הגדול לשם זה. מאות איכרים עניים כבולים בשלשלאות הוצגו יום תמים בחצר ללא מאכל ומשקה, כששמש הקיץ הלוהטת קופחת על ראשם. מכאן לוקחו אחד אחד ל„חקירה", שרק כתלי הבית יכלו לספר עליה. ואם הכזיבה השיטה, באה הדרגה העליונה ב„קאסטל". שם עמדו לרשות המענים מכשירים מיוחדים לסחיטת הודיות לפי הצורך. פעם „גילו" תא קומוניסטי יהודי בתוך העיר. היה זה בעקבות הפצתו של עלון שנדפס בסטאַנסיל על מלחמת רוסיה ופינלאנד. נתגלו חוליות־חוליות של יהודים שעסקו בהפצת העלון ובהדפסתו. היו ביניהם קומוניסטים לשעבר, קומוניסטים בהווה וסתם יהודים שלא היה להם כל קשר לקומוניזם. מי שהצליח לצאת משם, ניטל ממנו אפילו החשק לספר על המוראות והזוועות שעברו עליו. רק כעבור ימים רבים העזו לספר דברים שאין הדמיון יכול לשערם. ועשו כן ללא הבחנה לגברים, לנשים, לצעירים ולזקנים. אחת הבחורות שהוחזקה שם כשלושה חדשים הועברה לבית־חולים לטיפול ממושך, וגם לאחר מכן ריצדו בעיניה שדי־בלהות... מכונת הטירוף דשה בקרבנות ללא הבחנה בין עבירות קלות לחמורות. יהודי שקנה לחם או מכרו בדרך בלתי־חוקית; יהודי שהלשינו עליו כאילו ביזה את תמונתו של הורטי; יהודי שסופר עליו שתמך בצ׳כים; מי שנמצא ברשימת אלה שתרמו לטובת לוחמי ספרד — כולם נסחבו אל ה„קאסטל". והיתה חלוקת עבודה בין סוכני הבולשת לבין הז׳אַנדראַמים. ה„פושעים" האזרחיים, הבלתי־פוליטיים, נמסרו לאחרונים. ועדיין לא ידעו להכריע מי עדיף ממי. היתה תחרות קיימת בין השניים בשיטות העינויים: הז׳אנדארמים ב„מכשירים המדויקים" וה„סוכנים" בקתות־רוביהם ובפיהם המשמיץ. היהודים שהוצאו מ„הקאסטל" אחרי יום־יומיים היו חוזרים לבתיהם כל עוד נפשם בהם — הם נזהרו מלהתגעל במאכלות אסורים... ולא תמיד אפשר היה להגיש להם אוכל מבחוץ. השוחד פעל גם כאן. היו בין סוכני הבולשת גם בחורים מקומיים ואתם אפשר היה לפעמים להגיע לעמק השווה על־ידי מתן בסתר. אך מקרים אלה היו נדירים למדי ולרוב גם „הכרוב נאכל וגם העז נשחטה".

עוד חיות־הטרף של הבולשת משתוללות וכבר הכינו שרי הממשלה הפתעה חדשה ליהודים: גיוס. יש שדרשו את הגיוס לחיוב, ויש — לשלילה. הראשונים — משום שקיבלוהו כסימן מובהק למהימנות. ואילו האחרונים — משום שידעו כי הכוונה להשמדה גמורה. וצדקו האחרונים. לא היה זה גיוס לשירות צבאי רגיל, אלא למחנות־עבודה במסגרת צבאית. על־ידי כך השיגו כמה מטרות. הרסו כליל את היהודים מבחינה כלכלית ושיחררו לחלוטין את הנוצרים ממתחריהם. מבחינה מדינית היה זה אות־רצון נוסף כלפי הגרמנים שתבעו מגרוריהם „פתרונות" ממשיים בשאלת היהודים. מבחינה ענינית הפיקו השלטונות תועלת מעבודתם של היהודים, ומאחר שהיו מרוכזים אפשר היה לעשות בהם כעולה על רוחם. עם הגיוס נתגלתה אמנם שוב האפשרות להתחמק ולהשתמט מסיבות בריאות או

בתחבולות אחרות. היו שניצלו גם בזכות היותם „יהודים מיוחסים" למחצה, לשליש, לרביע. היו אלה יהודים בעלי אותות הצטיינות מימי מלחמת העולם הראשונה, שרובם היו תושבי „ארץ האֵם". בשטחים „המשוחררים" לא היו אלא גיבורים מעטים מאד.

לפי ההוראות היו המגויסים צריכים לדאוג בעצמם להלבשה, לכלי־אוכל, למצעים ולפעמים גם לכלי־עבודה. במשך ימים ספורים אזלו מן החנויות כל שמיכות־הצמר ויתר מצרכי הגיוס. אמנם, לפי שעה לא קיבלו צו תנועה, אך טוב לדאוג מבעוד מועד. הוכנו בגדי עבודה, לבנים חמים, סודרים, נעליים ממוסמרות, וכלים מכלים שונים. היו חוסכים במזונות ומציידים את ההולך למחנה. אך היו רבים שלא היה להם ממה לחסוך. אלה פנו ל„מפעל הארצי" שקיבל על עצמו תפקיד חדש זה. השלטונות אישרו, כי רשות ל„מפעל" לשלוח חבילות לנצרכים. אך לכל הענין הזה היה צד נוסף: מה יהא על המשפחות שנשארו בלי המבוגרים? מועקה כבדה השתררה על העיר. עד כה עוד ניסה הנוער למלט נפשו בכל מיני דרכים ולהינצל מהתהום הפעורה. הבנים עזרו להוריהם בכל מיני דרכים ואף סיכנו את עצמם. אולם מה יהא עתה? גם לליכוד הציוני שגבר והלך בשורות הנוער נשקפה סכנה. הפעולות התרבותיות שהתנהלו תחת מסוה בית־הספר קיבלו דווקא עתה תנופה רבה. כל זה עמד להתפורר. מאות נערים ונערות מבתים עניים, חרדים ולא־חרדים מצאו את דרכם אל התנועה הציונית, והיד קצרה מהושיעם. נפערה תהום רבה, שכל רגע היו עלולים להידרדר אליה לבלי שוב. הנוער נשבע להילחם על קיומו כל עוד נשמת חיים באפו, ורבים גם קיימו את שבועתם.

הימים שלאחר מכן עמדו איפוא בסימן מלחמת קיום נואשת שהחמירה מיום ליום. אות האזעקה בא מעבר לגבול: מסלובאקיה ומפולין. דרך הרים ויערות הגיחו פליטים יהודים ובפיהם סיפורי השואה על השמדה וגירוש המוניים. אף־על־פי שחשו את הצרות בבשרם, לא יכלו יהודי הונגריה להתיחס באמון מלא לסיפורים אלה — התבונה האנושית התנגדה להם. אכן אמיתיים היו הדברים: זרם של אלפי פליטים יהודים ולא־יהודים נהרו להונגריה. הממשלה פסחה על שתי הסעיפים ביחס לשאלה זו. קאַלאַי, ראש הממשלה, ניסה לרחוץ כפיו ממעשיה האכזריים של הממשלה כלפי היהודים. בעקבות גישושי השלום שלו ביקש להכין לעצמו „אַליבי", כי ידע שיבוא יום ויהיה עליו לתת את הדין. כלפי חוץ נראה היה כאילו פתחה הממשלה את שעריה לרבבות פליטים, יהודים רובם, אולם למעשה, וכשהפנים מכוונים לגרמניה — גילתה הממשלה יד אכזרית ורדפה את הפליטים היהודים עד חרמה. מי שהושיט יד עזרה או נתן מחסה לפליט נידון לגירוש. גם הורים זקנים שנתנו מחסה לילדיהם, עצמם ובשרם, נאסרו.

נתארגנו ועדות ההצלה, בעיקר משורות הציונים ותנועות הנוער החלוציות שהעמידו עצמן לשירות. הכל נעשה בסודי סודות, כי השלטונות רדפו בחימה את הפליטים ואת עוזריהם. כשגבר זרם הפליטים והגיע לממדים עצומים, ערכה הבולשת ההונגרית סריקות וחיפושי פתע. רוב חברי „ועד ההצלה" והציוני הותיק מושקוביץ בתוכם עם עשרות פליטים נתפסו והובלו ל„קאסטל קונר". שם עינום עינויי מוות ושפטום לתקופות מאסר שונות, למחנה הסגר ולעבודת פרך.

העקבות הובילו עד לצמרת המשטרה. קצין משטרה ראשי במונקאץ', אשר אתו עמדו חברי ועד ההצלה בקשר ואשר סייע לפליטים תמורת שוחד בחותמות ובתעודות — שלח יד בנפשו. ואף־על־פי־כן היו יהודים, ובעיקר מתבוללים, שהישלו את נפשם בשוא, שהרעה לא תבוא אליהם, כי הרי מתכוונים רק ליהודי פולין...

מלה חדשה מצאה לה מהלכים בקרב האוכלוסיה היהודית והיא הטילה עתה אימת־מוות: ד א פ ו ר ט אַ־צ י ה. המועד, שנדחה, להוכחת מוצאם של מחוסרי התעודות הלך והתקרב לקיצו ולא היו כל סיכויים לדחיה נוספת. בעיני אלה נחשב עתה הגיוס למחנות עבודה כמקלט בטוח מפני גירוש. מחנות העבודה רבו. בתי־הספר הוחרמו והמגויסים שוכנו בהם. משם יצאו במרוכז לעבודות שונות. כל זמן שהמגויס נשאר במקום מגורו או בקרבתו אפשר היה להתראות עמו ולשגר מכתבים וחבילות אליו. אך לאט לאט החלו מַסיעים את המגויסים לערים וכפרים מרוחקים יותר. במחנות העבודה העסיקו את המגויסים בשתי עבודות עיקריות: בירוא יערות ובניית שדות־תעופה. אלה שנלקחו לסביבות בודאפֶשט הועסקו גם בבתי־חרושת צבאיים. גורלן של פלוגות העבודה היה שונה — הכל היה תלוי במפקדיהן, שבידיהם, הופקדו המגויסים לשבט או לחסד. להלכה רשאים היו המגויסים ליהנות מהזכויות של אנשי־צבא, אך למעשה ידעו רק חובות ו...ענשים, שגבלו בהתעללויות סאַדיסטיות. בעיקר סבלו בני המקצועות החפשיים — רופאים, עורכי־דין, מהנדסים, מורים, פקידים, — שעליהם שפכו את חמתם כל טוראי וסמל כדי להשפילם ולבזותם. על כל צעד אפשר היה לשמוע: „כאן לא אוניברסיטה, כאן צריכים לחשוב". אמנם פה ושם מצאו את שביל „הזהב" ללבם, שרוסס בבקבוקי יי"ש ומתנות אחרות.

באחד המחנות שבערי־השדה היו יוצאים יום יום אל

מחוץ לעיר ומכשירים קרקע לשדה־תעופה. בראש המחנה היו „אנשי הרוח" מסיעים פעמיים ביום את המריצות הכבדות מהלך שמונה קילומטר בקירוב הלוך ושוב, בבוקר ובערב. בשדה המכוסה קוצים היו מתחלקים לקבוצות ומבערים ומבראים את השטח, עד שנראו פני האדמה החשופים. אחר כך היו מיישרים אותו — מנמיכים את הגבעות, ממלאים את השוחות, מסקלים ומכשירים אותו לתפקידו. העבודה נעשתה בפיקוח חיל המשמר ההונגרי, ולפעמים תחת ביקורת קצינים מומחים או מפקדי המחנה. הימים ימי קיץ לוהט, מקום מרוחק ממעינות מים, והשוטרים והנוגשים מאיצים. בימים הראשונים נעשתה העבודה בקדחתנות, אך כעבור זמן־מה — בהשפעת בקבוקי יי"ש והמצלצלין — רפו הידיים, אלא שהיו צריכים להיות זריזים ולהבחין בעוד מועד באחד הקצינים המתקרב. אנשי חיל המשמר היו יושבים ומנמנמים בין השיחים, משחקים בקלפים ו„מרטיבים את גרונם". בהתקרב מרכבה מרחוק, היה מיד קופץ אחד העובדים, וממקום תצפיתו מכריז באידית: שר חמשים, שר מאה... והכל החלו בעבודה מזורזת.

פעם הגיחה לפתע מכיוון בלתי צפוי מכונית־פאר כחולה ונעצרה במרחק של כמאה מטרים. — הכול נדהמו ומבלי משים הפסיקו את העבודה. מן המכונית זנקו מספר קצינים, ורחש עבר במחנה: מפקד הגדוד פ א ק ל ה... השם בלבד הטיל אימה על הכל: היה זה יהודי משומד נודע באכזריותו. הוא היה ממונה על העבודות בכל שדות־התעופה שבמדינה. במחנות העבודה סיפרו סיפורי זוועה על רשעותו. מיד נשמעה שריקה ממושכת — אות להסתדר. אנשי חיל המשמר המריצו בקתות רוביהם וברצועותיהם לרוץ אל מקום המכונית. האנשים רצו כל עוד נשמה בקרבם וניצבו דום למיסדר. פאקלה הופיע בלויית מפקד המחנה וקצינים אחרים ובאזניהם שמעו המגויסים את השיחה הבאה:

— כמה חתיכות לך?

— 256.

— מה סדר היום?

— קימה בשעה 5 בבוקר; מיפקד וארוחת בוקר עד 6. בשעה זו יוצאים לעבודה; מ־7.30 עד 12.30 — עבודה; ארוחת־צהרים ומנוחה עד 13.30; המשך העבודה — עד 16 30; חזרה למעון, נקויו, ארוחת־הערב עד 10.00; מיפקד — 19.30; כיבוי אורות בשעה 21.

— ומה הנוהג בשעות שלאחר העבודה?

— כתיבת מכתבים חפשית, קבלת כסף מוגבלת, ביקור — פעם בשבוע; יום חופש — פעם בחודש.

— המ...

כעבור רגע התקרב אל העומדים בשורה וציווה עליהם לשטוח את כפות הידיים כלפי מעלה. בעברו לאורך השורה, ציין במקלו הדקיק מי עבד ומי לא עבד, הכל — לפי היבלות בכפות הידיים של הנבדק. לבסוף פנה אל המפקד ואל האנשים כאחד בהכרזה בקול רם ובוטח, כשהאות „ר" נקרצת ספק מבין שיניו ספק מגרונו כמבטאם של אצילי הונגריה מבטן ומלידה:

— מעתה ירשה לקבל מכתב אחד בלבד בחודש; קבלת כסף או חבילות אסורה בהחלט; אין ביקורים, אין יציאה, אין חופש, אין מנוחה, אין עצלות, יש עבודה, יש משמעת, יש צבא, יש מלחמה, יש עונש. אם — וכאן פנה אל החיילים במיוחד — יתלונן מישהו, יידפק אחת שתיים, למען ידעו וייראו, וכעת — והוא פנה אל העומדים בשורה בשצף־קצף — מ א ר ש לעבודה. חכו! לאן אתם רצים כמו עדר, כאספסוף; אני אלמדכם דרך־ארץ, ומה זאת אומרת עבודה ומשמעת!

פקודה: הסתדר! רוץ! שכב! רוץ! שכב! קום! פול! — בבקשה אדון המפקד, פקוד עליהם מאה נפילות.

אחר ה„פול" העשרים נשארו אחדים שכובים על האדמה ללא יכולת לקום.

— תעיר אותם! דפוק! אין סימולאציה!

החיילים מילאו בנאמנות אחר הפקודה. המתעלפים קמו ונפלו שנית.

המפקד הפטיר:

— אין דבר! הפעם תעזבו אותם; בפעם השניה תדפקו להם כדור...

— והוץ מזה אדון המפקד: מעתה על כולם להסתפר שראשיהם יהיו כשל קרחים. לעבוד בלי חולצות. גמרתי.

הגזירות תכפו מיום ליום, ומכל פינות הארץ נשמעו אנקות המעונים. הצרות הראשונות נשתכחו מפני החדשות, שלעומתן החיים במחנה־עבודה נחשבו כאושר רב.

הגיעו ימי הדאָפּורטאציה. גזירת הגירושים על כל „יוצאי פולין" בוצעה באכזריות רבה, ללא דחיה נוספת. בקיץ 1941 היה ראשית מחזה הזוועה, שאת סופו ראו כעבור שלוש שנים לאחר־מכן. כארבעים אלף נפש — זקנים, נשים וטף — גורשו לפולין. יומם ולילה הסיעו הרכבות את האומללים ללא ציוד ובלי דעת להיכן יובלו. כל ההתערבויות מצד הקהילה, אירגונים, מוסדות ואישים הושבו ריקם. המכונה הנאצית פעלה בקצב מלא, לפי שעה מחוץ לגבולות הונגריה... מה עלה בגורלם של המגורשים לא נודע לעולם. רק מועטים זכו לחזור משם. המגורשים הומתו ביריות והושמדו על יד חופי נהרות בקאמניאֶץ פודולסק. אלה שהצליחו להימלט נעו ונדו ביערות, ורובם מתו מיתות משונות. לשוא התרוצצו קרובי

המגורשים ממשרד למשרד כדי להחזירם, אחר שהצליחו להוכיח את זכותם לגור במדינה. חרדת מוות תקפה את היהודים לקראת הבאות. נדמה היה כאילו הגיעו לשיא, וכל הפורענויות האפשריות כבר נחתו על ראשיהם. צללי אדם נעו כסהרורים בחוצות ועיניהם תרו לראות מאין יבוא עזרם? הדלות היתה מחרידה במיוחד אצל העגונות שנותרו ללא משען וילדיהן האומללים שוטטו ברחובות מופקרים, מוזנחים ומיותמים.

אולם רעות מאלה השיגו את היהודים אחרי פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה. מגמת ההזדהות המוחלטת עם האינטרסים הגרמניים ניצחה בקרב הממשלה ההונגרית את המגמה שהסתייגה מהזדהות כזאת. הוכרז על גיוס כללי במדינה ועל מלחמה ברוסיה. מעתה ואילך השלימו רדיפת יהודים והמלחמה בבולשביקים זו את זו. ושוב הוסעו רכבות אל מעבר לגבול. רכבות, רכבות עד אין סוף. בעקבות כל רכבת עם חיילים הונגריים יצאה רכבת עם פלוגות־עבודה יהודיות. הישובים רוקנו מגברים. כל יהודי מבן 18 ועד 60 נלקח למחנות עבודה, בארץ ובחוץ־לארץ, בחזית הרוסית. במחצית השניה של 1942 הוצאו לאוקראינה ולדון, עד לוורוניאז, כמאה אלף יהודים צעירים, ומזה כעשרים ושמונה אלף מקארפאטורוס. השמועות משם הקפיאו את הדם. הורים ביכו את בניהם, נשים את בעליהן, וילדים את אביהם. מחוץ שררה ההשמדה, ובבית נאבקו קשה על פרוסת לחם. ספרות השואה גילתה מקצת שבמקצת על גורלם של אלה שנשלחו לחזית. אך לא קל מהם היה גורל הנשארים: יסורי גוף ונפש, סיוטי לילה, שמועות זוועה, ומעל לכל — לעג מר ושמחה לאיד בהם נתקלו על כל צעד ושעל ואיבה שנשתקפה מכל עין.

אכן, לא כולם נכנעו לגורל. היו מבני הנוער הציוני־החלוצי שמצאו דרכים אל המחתרת. בתחבולות שונות הצליחו מעטים להישאר בארץ, במחנות עבודה ומחוצה להם. הם החלו בפעולות הצלה שונות. הם הצליחו להעביר לעבר הבירה כמה מבני הנוער ולהחביאם שם או לסדרם במקומות עבודה „חיוניים", והם שוחררו מהסעה לחזית. בעזרת ניירות מזויפים יכלו אלה להתקשר עם אחיהם ולפעול לטובתם. עבודה זו נשאה פרי בעיקר בימים הבאים, כשהצלת נפשות מתחומי הגיטו היתה קשה ביותר. במיוחד עסקו בעבודת הצלה זו הבנות, מאחר שלפי שעה היו משוחררות מעבודות כפייה, וגם הוכחת מוצאן „הארי" היתה קלה יותר מאצל הבחורים.

בעוד הרכבות מובילות את קרבנותיהן, המשיכו הנותרים לעשות הכל כדי להתקיים. השכבות השונות שביהדות קארפאטורוס החלו להתקרב זו אל זו; הצרות המשותפות פקחו עיניים רבות. מסביב לאירגוני העזרה התלכד מחנה גדל והולך, קולות הציונים — גם מן המחתרת — נשמעו בתשומת־לב יתירה והרעיפו טל נחמה על לבות נואשים. חברים נועזים מתנועות נוער הפליאו לעשות בשטח ההצלה. נקשרו קשרים עם יסודות שמאליים על רקע אידיאולוגי, ועם יסודות פאשיסטיים — על רקע מסחרי. צצו אפילו תכניות לעליה, או לפחות — לבריחה מעבר לגבול. בחורים אמיצי־לב קיימו קשרים בין בודאפּשט לבין ערי־השדה בקארפאטורוס. כן הספיקו להתקשר עם שליחים ארצישראליים, ונוצרה רשת פעולה מסועפת עם הארצות השכנות. המטרה היתה להציל את אשר ניתן עוד להציל. אכן, אפילו עתה התהלכו עוד אנשים שלווי־רוח ובעלי־בטחון ש„אצלנו לא יקרה כדבר הזה". אבל קולותיהם הלכו ונדמו, אף כי עדיין יכלו להזיק באופן חמור, אם היו בעלי יכולת והשפעה. כל אימת שבא בחור מפעילי תנועות הנוער, סיפר על פעולות נועזות, אך הירבה עם זאת להזהיר.

חג הפורים מישמש ובא, והקהילה היתה טרודה בהטלת מסים ל„קמחא דפסחא" ובהכנת מצות חינם לנזקקים הרבים. הפעם ניכרה תכונה רבה גם בקרב הנוער, הודות לראש־הקהל החדש, לקראת חג הפורים. ה„אחדות" היתה צו השעה, ולציונים היתה דריסת רגל בהנהלת הקהילה במונקאץ'. כך הוסכם בין ראש הקהל לציונים להציג בפורים מחזה על נושא ציוני באולם הישיבות של הקהילה. בעיר ובכל בתי־התפילה הודבקו מודעות גדולות בהן נאמר כי „בפעם הראשונה בתולדות מונקאץ' יוצג מחזה על נושא ציוני, פרי עטו של הציוני הוותיק מושקוביץ', באולם הקהילה," ולא חסרה בה אפילו הברכה: „שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה"...

נדמה היה שהנה ניצחו הציונים ושמאבקם, אשר החל נושא פרי, יפתח מכאן ולהבא אפקים רחבים לעיצוב דמותה של הקהילה. אולם ההתפכחות באה מאוחר מדי, כי כשבוע ימים לאחר „הנשף ההיסטורי", ב־19 במארס 1944, פלשו הגרמנים להונגריה ותפסו את השלטון בידיהם. כל היהודים צוּוּ להישאר במקום הימצאם ונאסרה עליהם כל תנועה ברכבת או באמצעי תחבורה אחר. יהודים שנמצאו באותו יום בתחנות־רכבת, בעיקר בבירה, נאסרו מיד ונשלחו למחנות ריכוז. היו ביניהם מנהיגים ציונים ותיקים שביקשו להישאר אחרונים על האניה הטובעת, אך מבוקשם לא ניתן להם, ומסירותם היתירה המיטה על ראשם אסון בלתי נמנע.

בימים ההם עמד הצבא האדום אחרי הכותל ממש, והתקפה רבתי אחת — ככה סברו הכל — דיה היתה להדוף את הגרמנים גם מכאן.

היה ברור, שבנסיגה המתמדת של צבאות הגרמנים מאז ינואר 1943 ועד עתה, ששיחררה כבר כל שטחי רוסיה וחלק של פולין, יגיע גם תורה של אדמת הונגריה המזרחית. אך ההתקפה לא באה. הרוסים נשתהו בדרכם להרי הקארפאטים, והיהודים — נשמתם כלתה לנסים. בין כה וכה הספיקו הגרמנים לבצע את כל מזימתם. כנופיות „צלב החץ", שבידיה היה השלטון, בחסות הנאצים, ביקשו לעלות אפילו על רבותיהם. הם היו צריכים לדאוג גם לטישטוש מפלתם בחזית הרוסית ולתת פורקן לזעם העם על המצב הקשה, ואין טוב, כמובן, מהיהודים לשמש שעיר לעזאזל. פלוגות ז'אנדארמים ופלוגות ס"ס גרמניות החלו מציפות את מונקאץ' וסביבותיה. ושנה תמימה אחרי מרד גיטו וארשה עוד התווכחו היהודים ביניהם אם יקימו גם כאן גיטו או לא, ואם כן — היוצאו גם מכאן לכיבשני הגאז או לא, ואם יספיקו הנאצים לבצע זממם. והיחידים שהצליחו לחזור באותם הימים הטרופים מאוקראינה וסיפרו על הזוועות בפולין וברוסיה — איש לא האמין להם. היהודים לקו בטימטום מוח ובקהות חושים. אכן, אילו גם התנערו, כבר אחרו את המועד!

עוד בעצם היום בו דרכה רגלם של הגרמנים על אדמת הונגריה הגיעו עד למקומות הישוב הנידחים ביותר, ומיד ערכו ציד על קומוניסטים לפי רשימה „שחורה" של המשטרה שנפלה לידם. העצורים רוכזו מיד בבתי־חרושת ללבנים, ובזה נפתחה פרשת מחנות הריכוז.

באחרון של פסח 1944 הופיעו מודעות על כינון גיטאות החל ממחרת היום. חמישה־עשר אלף יהודי מונקאץ' הוכרחו להצטופף בשטח קטן. הבתים המרווחים נשארו כמעט כולם מחוץ לתחום הגיטו. כמה משפחות נאלצו לדור יחד בדירה או אף בחדר אחד. כעבור ימים מספר הוקף הגיטו במחסומי תיל, וליד השערים הוצבו משמרות: אין יוצא ואין בא. כל המצרכים, כגון מזון, תכשירי רפואה וכו' היו צריכים להיות מסופקים בתחומי הגיטו גופו. ובינתיים ישבה „מועצת היהודים" להכין כרטיסיות וסטאטיסטיקות על מספר הנפשות, גיל, מעמד, השכלה ו...רכוש. כל העבודה הזאת עשויה היתה לעורר רושם כאילו מתכוננים לקיים כאן חיים תקינים במשך ימים רבים, ואין מקום לבהלה. כך נלכדו האנשים כעכברים, ועדיין התהלכו „פקחים" שטיפחו אמונת שוא וקראו ל„שב ואל תעשה". המעשה שאפשר היה עוד לעשותו בסיכון נפשות ממש היה לברוח לעיר הבירה. ואמנם באו משם צעירים ובאמתחתם ניירות אריים וכסף כדי להעביר לפחות נוער, וביחוד בנות. הגיעו במיוחד נשים נוצריות שלקחו אתן את „בנותיהן" לבודאפשט. היו גם קציני צבא נוצריים, בלשים וכן עסקנים שבנסעם לבודאפשט לקחו אתם את „נשיהם", „בנותיהם", „דודתם". אכן היו גם כאלו שהעזו לצאת לדרך לבדם ללא ליווי. יש שנתפסו ויש שהגיעו למחוז־חפצם. פעולה זאת דרשה הון תועפות. חלק נתנו האירגונים וחלק אחר היו צריכים לגייס בכוחות עצמם. במקרים כאלה פנו אל בעלי היכולת, אך רובם העדיפו להטמין את כספם וזהבם — זהב ממש — באדמה מלתת למטרה זו. עוד היו שעשו מאמצים נואשים אחרונים והצליחו לפרוץ גדרים ולהתחמק מהמשמר והבולשת — אך כל זה היה כטיפה בים. הרוב לא יכול או לא רצה להימלט. הורים לא רצו להיפרד מילדיהם וילדים מהוריהם. עד לרגע האחרון קיוו שיגיעו הרוסים... ואולי בכלל אין בדעתם של הגרמנים לעשות להם כל רע... אולי... אולי... ועד אינסוף, יותר נכון — עד הסוף.

ואפילו תלמידי הגימנסיה העברית, אלה שעמדו על סף בחינת הבגרות, דאגו לתעודות גמר. ומאחר שהמוסד עמד מחוץ לתחום, התאספו בבית המנהל שבגיטו וכתבו שם את החיבורים וציפו לאפשרות להיבחן בעל־פה, אך לזאת לא זכו...

לכאורה נראה כאילו יתחילו מעתה חיים „חדשים" בתחומי הגיטו, עד יעבור זעם. יש שהירהרו בקול רם, מי יודע אם לא צדקה עשה הקדוש ברוך הוא שהבדילנו מבין הגויים בימים טרופים אלה. ובינתיים היו מובאים מחנות מחנות של יהודים מערי־השדה אל בתי־החרושת ללבנים, ושם, אסופים כעדר, הצטופפו זקנים וצעירים, בריאים וחולים יחד מבלי דעת מה צפוי להם.

שמועות מחרידות היו רווחות על גורל חשודים בקומוניזם. אלה שוכנו במחנות מיוחדים. הבולשת היתה עוברת, מחפשת, ותופשת — ושוב, כדי לטעת בלב כל השאר כי רק הפושעים צפויים לענשים חמורים, ואילו ל„חפים מפשע" לא יאונה כל רע.

בימי ספירת העומר, קודם חג השבועות, כשריח האביב מתפשט והולך והילדים שואפים לצאת מחדריהם הדחוסים והצפופים לאויר הצח, הוצאו כל תושבי הגיטו ממיטותיהם ובנגישות ומכות אולצו לארוז את ההכרחי ביותר ולצאת לדרך אל בית־החרושת ללבנים. כל זה להפתעתם של רוב התושבים. יום לפני כן הוציא ה„יודענראט" קול קורא, בו הזהיר את היהודים מבהלות שוא עקב שמועות על גירוש שאין להן כל שחר...

יתר הקורות נמסרו רק כעבור שנה מפי הניצולים הבודדים שחזרו מהמשרפות. אולם אז כבר ידענו גם ידענו את הכל — הכל.

בין מלכות למלכות

מאת הרב שמואל יצחק פריילין

בבוקר סגריר של חול־המועד סוכות תרצ״ט שמעו תושבי אונגוואר (אוז׳הורוד) בראדיו פראג את ההודעה הרשמית שהעיר עומדת להימסר למחרת לידי ההונגרים. האוויר היה מלא ריח בנזין וקול הטאנקים הכבדים שהתנהלו ברחובותיה הצדדיים של העיר. שיני גלגליהם קירקרו את כבישי האספאלט החלקים. הצ׳יכים הם שסללו כבישים אלה ובנו את הבתים העומדים בשורה ישרה לאורך הרחוב.

במשך עשרים השנה שעברו מאז לקחו לידיהם הצ׳י־כים אזור זה, בנוהו יותר מן הבארונים ההונגרים באלף שנות שלטונם. היהודים ידעו זאת וגם הודו בכך, אף שלא היו מרוצים בכל מה ש„נתנו״ להם הצ׳יכים. ביחוד בשטח הכלכלי, השתדלו הצ׳יכים מאוד לדחוק את היהודים ממעמדם. אולם היהודי בן קארפאטורוס לא ישב בחיבוק־ידיים. הוא היה חפשי להתנגד לתחרות הצ׳יכית, ואף עשה כן, ובהצלחה. הוא חש עצמו כבן־חורין בארץ חפשית. העיר היתה עירו והבית — ביתו. הוא יכול היה לדבר ברחוב כל לשון שרצה לדבר, את ילדיו מותר היה לו לשלוח לכל בית־ספר שנראה בעיניו, בלי שייחשד במרידה במלכות. המשטר הדימוקראטי של צ׳יכוסלובאקיה איפשר ליהודים לחיות את חייהם הלאומיים והתרבותיים. וכך גם חיו. וקארפאטורוס נעשתה אחר־כך העתודה הרוחנית ליהדות צ׳יכוסלובאקיה. ולשבחו של היהודי בן קארפא־טורוס ייאמר, כי למרות היותו אדוק בדתו, נמנע מללכת הן אחר הרבנים הפרימיטיביים והפאנאטיים והן אחר המתבוללים למיניהם.

השדרה הרחבה, שנתמשכה לאורך הנהר אוז׳וק, היתה מלאה מכוניות של קצינים צ׳כים אשר הביאו הודעות למפקדת ה„חזיתות״ מדיהם המרושלים העידו על מצב־רוחם; הם ידעו כי הם „משחקים בחיילים״ כמו ילדים קטנים.

הדרך שבה כבשו הגרמנים את חבל הסודאֶטים היתה מובנת לחייל הצ׳כי. נגד חייליו של היטלר לא יכלו הצ׳כים לעמוד, אף שצבאם היה מאורגן ומצויד לפי מיטב השיטות החדישות. דבר זה ידעו ואף השלימו עמו. אולם על האיכרים המאַדיאַרים הפשוטים קיוו להתגבר בלי קושי. לכן העבירו את כל הצבא הצ׳יכי, שישב על גבולות גרמניה באפס־מעשה, אל החזית ההונגרית. וכך שוכן המטה הכללי באוז׳הורוד.

כאן מילאתי תפקיד צנזור למכתבים באידיש, עברית ואף למכתבי יהודים שנכתבו בגרמנית. המכתבים היו רובם מאת חיילים יהודים בני קארפאטורוס, אשר כתבו לבני־משפחותיהם, ובהם בעיות יום־יום הפעוטות שלהם — מחלתו של ילד, דאגות פרנסה וכדומה — נושאים הרחוקים מתחום הסודות הצבאיים. בבנין המפקדה הראשית שררה אווירה של ערב־שואה. מגיעות ידיעות שסלובאקיה נפרדת מעל הריפובליקה, שהרותינים רוצים להתחבר עם המאַ־דיאַרים, שהפולנים דורשים יותר ממה שהסכימו לקבל וכדומה.

אני צועד על־פני רחובה הראשי של העיר כדי לקלוט את רשמי המאורע ההיסטורי. קבוצות קטנות של צעירים נוצרים עומדים ברחוב. בדשי מעיליהם נעוץ סמל הונ־גריה. התעניינתי במצב־הרוחות בקרב האוכלוסיה היהודית, רציתי לברר אם יש אמת בהאשמה, שפורסמה בעתונות הצ׳יכית, כי היהודים, אשר קנו להם במשך השנים שם של אזרחים נאמנים, בגדו בריפובליקה ושמחים לשובם של ההונגרים. החנוונים היהודים פתחו את חנויותיהם בשקט, בלא ההמולה שהיתה מלווה כרגיל את ראשית יומם. חרש, כאילו מבוישים, נכנסו הסוחרים לחנויותיהם. יודעים היו כי היום באים הם אל החנות לא כדי להרוויח; לאמיתו של דבר מפסידים הם עם כל מכירה ומכירה בעד הכסף הצ׳יכי. מחר אולי יאבד הכסף את ערכו כליל. אין זו אלא הכרת־טובה שמכירים היהודים לחלק מן האוכלוסיה אשר עמה חיו בשלום במשך למעלה מדור. חיילים ונשים צ׳יכיות באים והולכים. הם עורכים את קניותיהם האחרונות בחנויות היהודים. החיילים קונים מזכרות לבני משפחותיהם, שהם מקוים לראותם בקרוב. הם יודעים כי „מלחמתם״ נסתיימה. שנאתם ליהודים עדיין אינה בולטת. לא יעבור זמן רב עד שילמדו תורה זו. בינתיים הם משוחחים שיחה ידידותית עם הסוחר היהודי, המלווה אותם אל הדלת ומברך אותם ומביע חרש, כדי שאיש לא ישמע, את המישאלה שלא ירחק היום ויפגשו שוב.

מאחת החצרות יוצאים כמה יהודים חבושי „שטריימל״, וטליתות תחת זרועותיהם. נראה שמאורעות היום אינם מעניינים אותם כלל, אין זו אלא תחנה בדרך; והעתיד הלא הוא בידי ההשגחה העליונה. הלא כל ארצות העולם גלות הם, והשכינה הלא מתלווה ליהודים בגלותם. אני עומד מלכת ושואל אחד מהם אם גם מחר יצא חבוש „שטריימל״ (זה היה, כאמור, בחול־המועד סוכות). „כן, מקווה אני... בעזרת השם יתברך...״ — השיב לי. יהודים אחרים הביעו מורא גלוי מפני השלטון החדש. הנסיון שהיה להם עם הונגריה של גראף הורטי עדיין חי בזכרונם. ובכלל נוהגים יהודים שלא לבקש על חילופי מלכויות.

„מחר בשעה זו", אומר אחד היהודים, „נפגוש כאן את הז'אנדארמים ההונגריים עם נוצותיהם וכובעיהם הנוקשים השחורים ככובעי קברנים, המפילים אימה במבטי ההונים הפראים שלהם."

אולם היו גם יהודים אשר התגעגעו על ימי השלטון ההונגרי: אלה משום שסברו כי כך ייעשו צעירים יותר ואלה — כי ייעשו עשירים יותר; והיו ביניהם גם קאריא־ריסטים אשר חשבו להיבנות משינוי המשטר. אולם כל אלה היו מעטים.

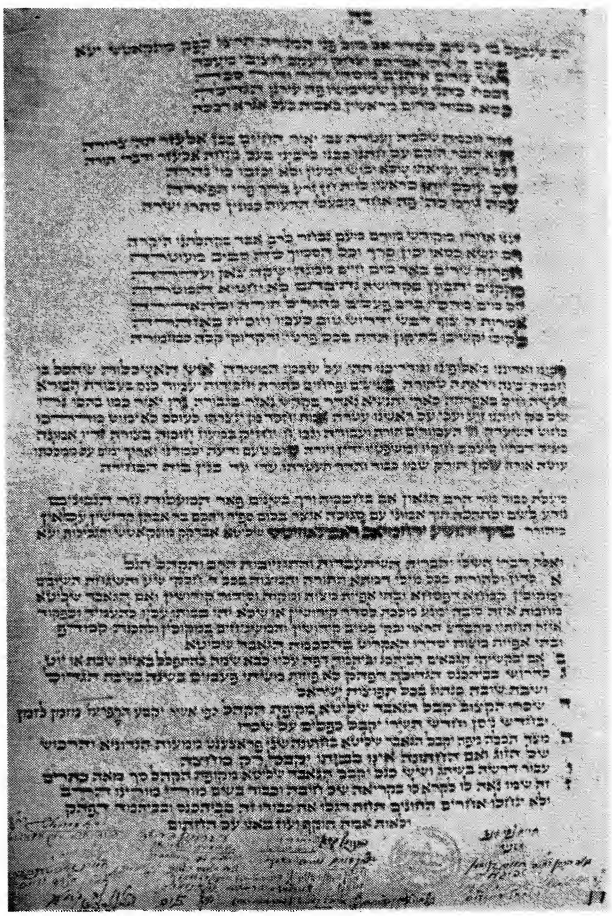
מצבה של יהדות צ'כיה לא היה בו כדי לעורר קנאה. השואה שעברה על העם הצ'כי נתנה הזדמנות לאלמנטים אפלים להרים ראש ולהופיע בראש חוצות. השוביניזם הצ'כי, שפרח עוד בימים הטובים של בֶּנֶש ומַאסַריק, חיפש לו עתה שעיר לעזאזל חדש, כי הגרמנים רובם כבר לא היו במדינה והנשארים היו מובטחים, והוא הדין במיעוט השני — ההונגרים. הסלובאקים בצ'כיה המוקטנת נתחזקו מבחינה פוליטית, ובפראג יראו להתגרות בהם. הרותינים נעשו עצמאיים. וכך לא נותרו אלא 200 אלף יהודים חסרי מגן וישע. היחס הדימוקראטי הכפוי על המיעוטים, אשר מבחינת מספרם הכולל היו רבים מן העם הצ'כי השליט, דיכא מידה רבה של זוהמה אנטי־שמית, אשר לא העזו להביעה בגלוי, כלפי העולם. כל זאת הטיחו עתה בישוב היהודי. עתה יצאו נציגי התרבות, המדע והאמנות הצ'כיים בתביעה מן הממשלה ומ„נשיא"ם המנוּוָן האָכָא — בעתון הצ'כי הגדול ביותר Národni Politica — להנהיג מיד את „חוקי נירנברג".

במאמר ראשי באותו עתון נכתב כי את האנטישמיות אין הצ'כים צריכים ללמוד מן הגרמנים, שהם יודעים זאת טוב יותר. קינאתי איפוא ביהודי קארפאטורוס, אשר הקב"ה הצילם מ„דימוקראטיה" זו.

למחרת בבוקר קיבלתי פקודה לנסוע למונקאץ' ומשם — לסוואליבה. על הקצין שעמדתי ללוותו הוטל לעשות את ההכנות הדרושות למסירת מונקאץ' לידי ההונגרים, אשר נועדה להיערך ביום הבא. עלי היה לנסוע הלאה, לסוואליבה, לדאוג לשיכון בשביל המפקדה הראשית. במונקאץ' נודע לי כי מחכים שם לגראף הורטי, אשר יבוא בכבודו ובעצמו לחגיגות שייערכו לרגל שובה של עיר המחוז לידי ההונגרים. לרגל חגיגות אלה כוננה הקהילה היהודית ועדה מיוחדת — ובראשה הרב רבינוביץ', ממלא־מקום רבה של מונקאץ' אליעזר שפירא, אשר עתידה היתה לייצג את יהודי מונקאץ' בטכס. כדי להביע ביתר הדגשה את הפאטריוטיות שלהם, החליטו שבראש המשלחת יצא הרב וספר־תורה בידו.

ידיעה זו הממתני כמכת חשמל. צעד כזה מצד הקהילה המונקאצ'ית עלול לעורר פוגרום על 200 אלף היהודים שנשארו בין הצ'כים והסלובאקים. הלא העתונות הצ'כית מאשימה זה שבועות אחדים את היהודים בבגידה, וראש המפקדה — במסיבת קצינים שנתקיימה אמש — גם הוא הטיח בנכחותי, שאילולא היהודים אשר תמכו כל השנים בהונגריה, טיפחו את התרבות ההונגרית ודיברו בלשון ההונגרית, לא היתה אוז'הורוד נופלת בידי הונגריה לעולם.

התקשרתי עם ד"ר ז. שטרנבאך ושאלתי אותו אם הוא יודע מה עומד להתרחש. מדבריו נתברר לי שיש אמת בידיעה וכי גם הוא רואה בדבר סכנה גדולה שיש למנעה. מאחר שהוא עצמו ומנהיגים ציונים אחרים מהתקופה הצ'כית אינם יכולים לעשות ולא כלום כנגד זאת, הציע לי שאלך בעצמי אל רבה של מונקאץ' ואנסה

כתב המינוי של הרב ב. י. רבינוביץ'

לבטל את ההחלטה. הרב רבינוביץ' היה, כאמור, ממלא מקומו של חותנו אליעזר שפירא. לרב הזקן יצאו מוניטין של תלמיד־חכם גדול ועקשן גדול. עקשנותו גרמה צער

ועגמת־נפש לאלפי יהודים במדינה ומחוצה לה — דתיים ולא־דתיים כאחד. חתנו וממלא־מקומו היה נוח וסובלני יותר. בהיותו סמוך על שולחן חותנו נחשד מיד בנטיה ל„אַגודיזם" שהיה „טרף" בעיני הרב הזקן יותר מן הציונות, והזקן היה יורד לחייו. לאחר שנפטר הרב הזקן בחרו אנשי מונקאץ' בחתנו לרבה של העיר, ואף שהקנאות הדתית והקנוניות הפוליטיות בחצר הרב רוסנו במקצת, עדיין שמרו על המסורת הישנה.

אל חדר־הקבלה שבו ישבתי והמתנתי נכנס הרב הצעיר כשכמה מהמקורבים אליו מלווים אותו. לאחר ברכות־השלום המקובלות וכמה שאלות בעניינים אישיים, ניגשתי לעצם הענין. רציתי לדעת אם הידיעה שהגיעה לאזני נכונה, ואם הדבר נעשה לפי רצונו של הרב ובהסכמתו. התשובה לשתי השאלות היתה חיובית. הדברים נראו בעיניו כה מובנים מאליהם עד שברור היה מיד כי צעיר פולני תמים זה נרתם לעגלתה הפוליטית של הקהילה ההונגרית בקארפאטורוס. לא היו בידיו הידיעות הדרושות אף לא הסגולות ומידת האחריות הדרושות לרב ראשי של קהילה במצב כמו זה ששרר אז. שאלתי אותו אם ידוע לו המצב הפוליטי של 200 אלף היהודים הנשארים גם עתה בצ'יכוסלובאקיה, שבה היה לקהילה המונקאצ'ית מעמד נכבד, ואמרתי שלפני שאגש לעצם הענין רוצה אני להבהיר להם כמה מן הבעיות העיקריות. לאחר שהסכימו, סקרתי לפניהם את המצב הפוליטי בצ'י־כוסלובאקיה, סיפרתי על מסע ההסתה שמנהלת העתונות הצ'יכית והסלובאקית נגד היהודים בכלל, ועל האשמה שהם מאשימים את יהודי קארפאטורוס על סיפוח האזורים, שהיו שייכים לצ'יכוסלובאקיה, להונגריה, ובסוף הזהרתי אותם כי כל צעד פזיז של נציגות קהילת מונקאץ' עלול לעורר פוגרום נגד היהודים הנשארים שם, וכי אני רואה בקבלת־הפנים שיערוך להונגרים הרב הראשי, כשספר־תורה בידו, סכנה גדולה. נוכח כל זאת הפצרתי בו שיבטל את התכנית כולה. הרב השיב כי אינו יכול לשנות כלום, מפני שזו החלטתה של הנהגת הקהילה. גם אלה שבאו עמו לפגישה זו סברו כמוהו. שוב ניסיתי לשכנע את הרב ואנשיו כי קבלת־הפנים הרשמית כפי שתוכננה עלולה להמיט אסון, משום שיציאה עם ספר־תורה היא יותר מקבלת־פנים חגיגית סתם, ואין ספק כי המאורע יצולם ביומן קולנוע ויינתן לו פירסום נרחב בעתונות חוץ. ברם, אם יסתפקו בשליחת משלחת רגילה, אפשר שלא יתבלטו בין המשלחות האחרות אשר יצאו לקבל פני ההונגרים. אך הרב הצעיר לא נסוג מעמדתו, והביא חיזוק לדבריו בפסוק התלמודי „דינא דמלכותא דינא". עתה כבר לא יכולתי למשול ברוחי ובכאב צעקתי אליו, אל מעבר לשולחן הרחב שעמד בינינו, כי אין לו חוש־האחריות שחייב להיות לכל מנהיג יהודי, כי אני מטיל ספק אם יש לו הצדקה להוציא מבית־המדרש את ספר־התורה, שהוא אחד מערכיו הלאומיים של כלל ישראל, ולנצלו לקנוניות פוליטיות של קהילה קטנה. שאלתיו אם יודע הוא כי הידיים שהוא עומד ללחוץ (ידיו של הורטי) מוכתמים בדם יהודים, עוד מעת „הטירור הלבן" בהונגריה, וכי הוא, הרב, עתיד ליתן את הדין

הרב ברוך יהושע רבינוביץ

על כל צרה שלא תבוא על יהודי צ'יכוסלובאקיה כתוצאה מהתנהגותו זו. הפעם עשו עליו דברי רושם והוא שאל לבקשתי. „שלא תקח אתך, רבי, את ספר התורה" — אמרתי. „ובכן, מבטיח אני לך שלא אקחנו", השיב לי.

שמח יצאתי מבית הרב, לאחר הוויכוח שנמשך שעתיים וחצי, והמשכתי דרכי לסוואליבה לחפש בית בשביל המפקדה הראשית. בעיר זו ישבנו רק ימים אחדים.

כאן נודע לי שהרב לא זו בלבד שלא לקח עמו ספר תורה, אלא שאף הוא עצמו לא השתתף בקבלת־הפנים. אלה שהלכו לצפות במאורע ראו כיצד מסתיים הטכס בהכאת יהודים בידי ההוסארים ההונגרים.

כליונם של יהודי מונקאץ׳

מאת חיים סולה

...וגדול הכאב מאד וגדולה מאד הכלימה —
ומה משניהם גדול? — אמור אתה, בן־אדם!
בעיר ההריגה, ח. נ. ביאליק

יום ראשון בשבוע. רכבת האכספרס בקו מונקאץ׳—בודאפאֶשט עשתה דרכה כרגיל כשהיא מלאה יהודים עד אפס מקום, הנוסעים לבירה לרגל עסקיהם, בעיקר לקניית טכסטיל. עת האביב הגיעה. בחוץ הפשירו השלגים וקרני השמש חדרו אל קרונות הרכבת שדהרה לתוך „ארץ האֵם". בחורף היו היהודים מסתירים את זקניהם בצווארוני מעיליהם, ואילו עתה קשרו מטפחות, כדי להעלים את הזקן והפיאות הצפויים למריטה בידי הגויים.

תוך הכנות לסעודת הדרך משיירי שבת לעגו גבירים וסוחרים, לציונים „השוטים" המבקשים דווקא ערב סיום המלחמה להעלות את היהודים לארץ־ישראל. והרי עוד מעט — טענו — תהיה כאן „ארץ־ישראל", כאן ממש. הצבא האדום חונה לרגלי הרי הקארפאטים ודיה התקפה רבתי אחת כדי שתבוא מפלת „אותו איש", ואז לא תתמהמה גם הנקמה בצורר היהודים. היו גם יהודים הססנים שטענו, כי עד שלא יפול בנופלים אין לדעת מה ילד יום; שכן דווקא מהתמוטטות הצבא הגרמני בחזית הרוסית אורבת סכנה גדולה, כי במנוסתם דרך הקארפאטים עלולים הם לכלות את חמתם ביהודים. בוויכוחים כאלה בילו היהודים את השעה כשהרכבת נכנסה ל„ארץ האֵם". רוח אופטימית שרתה בקרב היהודים; אולם בטרם הספיקו לסיים את תפילת „מנחה מעריב" בציבור ולקרון נכנס גוי ומיד נתעכרה האווירה. „הגיע תורכם יהודים מצורעים — הגרמנים באו! מה שנעשה עד עכשיו רשמית למחצה, ייעשה מכאן ואילך בתוקף החוק. אבד תאבדון מעל פני האדמה הזאת!" — קימץ אגרופו באיום ויצא.

הדברים נפלו כרעם ביום בהיר, אף־על־פי שאיש לא האמין למשמע אזניו. דמומים וחיוורים קפאו האנשים במקומם, כשחרדת מוות על פניהם. רק הלב פעם בחזקה וניצוץ תקוה עמום עוד לחש במעמקים: הכיצד? עתה?

יהודים ליד בית־העיריה, בימים שלפני השואה

לא יתכן כדבר הזה... בשום אופן... כעת, בשלהי המלחמה? אולם כשנעצרה הרכבת באחת מתחנות „ארץ האֵם" הבחינו היהודים בחיילי הס.ס. ובקציני גאֶסטאפו המתרוצצים בבית־הנתיבות, ולא הוסיפו עוד לפקפק באמיתות הידיעה שהביא הגוי השיכור. כהרף־עין עזבו את קרונותיהם ועם הרכבת הראשונה שהגיעה מעיר הבירה חזרו כולם כלעומת שבאו...

בהגיעם למונקאץ׳ כבר ירד הלילה על העיר. לא ניכר בה עדיין השינוי, ותושביה לא ידעו על המאורע שהתרחש באותו יום, 19 במארס 1944, שעתיד היה לחתוך את גזר־דינם לכליה ולאבדן.

עם שחר התפשטה בשורת־איוב המרה. תחילה הגיעה ליהודים שהשכימו לבית־הכנסת. ועדיין השתעשעו בתקוות־שוא שאך ידיעות־כזב המה. גם מקלטי הראדיו המעטים שנשארו בידי היהודים — רובם הוחרמו על־ידי השלטונות ההונגרים שחשדו ביהודים שהם מאזינים לשידורי לונדון והם מפיצים שמועות־שוא על המצב בחזית — לא הודיעו על כך דבר וחצי דבר. אך בצהרי היום, הגיעו תושבים מבוהלים מעיר הבירה וסיפרו, כי ראו במו עיניהם כיצד נתפשו משרדי הממשלה, הדואר והטלגרף ומערכות העתונים היומיים בידי הנאצים, כן ראו יהודים רבים מובלים לבתי־סוהר. רק אז הגיחו חבורות מכל עברי העיר ושוועת־נפש עלתה מקרבם: האומנם באתנו הרעה?! — קללת התוכחה...

בינתיים נודע כי בליל ה־18 במארס הזמין אליו היטלר את האדמיראל הורטי, עוצרה של הונגריה, ל„התיעצות דחופה". כשחזר הורטי מצא את חיל היטלר בן־בריתו צובא על פתחי ארמונו. הפלישה בוצעה ללא כל התנגדות.

בצהרי 20 במארס 1944 הגיעו קלגסי היטלר להרי הקארפאטים, ועם דמדומי ערב נכנסו למונקאץ׳, ומיד נתרוקנו השווקים והרחובות, ואף יהודי אחד לא נראה עוד בהם.

למחרת, ב־21 במארס, חידשו קצת עתונים את הופעתם, כמובן מן הימניים הקיצוניים, ועם שדורי הראדיו הריעו לפולש. כולם צווחו פזמון אחד: „צבאות גרמניה נכנסו להונגריה כדי להדוף סכנה קומוניסטית ולטהר את האווירה מהיהודים".

ממשלת קאלאי הדו־פרצופי התפוררה ובמקומה מינה הורטי לראש ממשלה את סטויאי, שהיה אנטישמי מובהק ובעל תכניות „יסודיות" לגבי היהודים.

בו ביום נתכנסו להתיעצות ראשי קהילת בודאפאֶשט ונציגים מהקהילות בערי־השדה. התיעצות זו נקראה ביזמת דיטר ויסליצני, יד ימינו של אייכמן, שהרגיע את הנאספים לבל ייתפשו לבהלה, וביקשם שכל איש יישאר במקומו. באותו מעמד ציווה לפרק את הקהילות היהודיות ולמנות במקומן „יודאֶנראט" (מועצה יהודית).

הוחרם בנין חדש ומפואר ליד בית העיריה, והגאֶסטאפו קבע בו את ה„מַטה" הראשי. הונף עליו דגל הנאצים עם צלב קרס ענקי. כל הדיירים, לרבות בעל־הבית, הוצאו מהבנין במשך שעות ספורות. הרכוש שבדירות, לרבות מלאי המזונות, הרהיטים והשטיחים היו מיד לנחלת הגאֶסטאפו. על ה„יודאֶנראט" המקומי הוטל לייצג את היהודים בפני הגאֶסטאפו, היינו, למלא את דרישות הנאצים: בראשונה — סחורה, אחר־כך ממון, ולאחרונה — הנפש... חברי ה„יודאֶנראט" נעשו עבדים נרצעים לגאֶסטאפו, ומילאו כל צו שבא מן הנאצים. עיני יושב־ראש ה„יודאֶנראט", הרופא, וסגנו המהנדס, שנפקחו לראות, כי כלתה הרעה אל היהודים וכי שום דבר לא יעצור בעד הגרמנים מלבצע את זממם, ניסו בכל מיני תחבולות להשהות את הוצאתן לפועל של הפקודות, ומשעמדה הגאֶסטאפו על הדבר תפשתם ושלחתם למחנות ההשמדה ולתאי הגאזים של אושביץ.

גזירה רדפה גזירה. הפקודה לענוד את „אות הקלון" יצאה ב־17 באפריל, ולאחר מכן הוכרז עוצר בית על יהודים משש בערב עד שש בבקר ונאסרה עליהם הנסיעה ברכבת. בימים ההם פעלו במונקאץ׳ שלמה קליין ואפרים טייכמן, שני שליחי „השומר הצעיר" מבודאפאֶשט, שעוררו את הנוער לבריחה. הראשון הורד מן הרכבת ונשלח למחנות השמדה ועקבותיו לא נודעו; השני הצליח לחזור לבודאפאֶשט ופעל שם גדולות בשטח ההצלה. גזירות, ששללו כל אפשרות קיום מן היהודים, יצאו בזו אחר זו, ואולם יהודי מונקאץ׳ הופלו לרעה גם לעומת יהודי הבירה. בסוף אפריל החליטה הממשלה על החרמת רכוש יהודים, אך במונקאץ׳ הוחרם רכוש היהודים, לרבות מטלטלין, כבר חודש קודם לכן. חנויות היהודים סומנו ב„מגן דוד" צהוב גדול, אחר כך נסגרו על מסגר, ועד תחילת אפריל לא היה זכר לרכוש יהודי. מקורות פרנסתם נסתתמו והם הופקרו לגווע ברעב.

העתונות היומית הסיתה נגד היהודים בצורה פרועה. בקאריקאטורות הוצגו יהודים כמרמים את הגויים, תושבי המקום. יום אחד נדפס בעתונים כרוז מטעם ה„ליגה להגנת בעלי־החיים" שהזעיק את דעת הקהל למען הגנת הכלבים הנמצאים אצל היהודים, הואיל ובעליהם אינם מזינים אותם כראוי ואינם שומרים על התקנון לשמירת „זכויות בעלי החיים"... נכמרו רחמיהם של הללו על בעלי־החיים, אולם נגד העוול, השוד והגזל שנגרמו ליהודים לא הרים איש קולו בכל רחבי המדינה. בכל חלקי העיר הודבקו על קירות הבתים מודעות גדולות שהסיתו לעשות שפטים ביהודים. הן הזכירו את פשעי היהודים בימי שלטונו

של באֶלה קון (מארס—יולי 1919). מעשי התקופה ההיא תובעים נקמה — נאמר במודעות האדומות, סמל לנקמת דם. הפורענות השתוללה ללא רחם: בשבוע הראשון לפלישת הגרמנים נרצח יהודי ברובע היהודי, ורבים אחרים נפצעו. בהסתמכו על הבטחת המפקד הגרמני להשליט סדר, מיחה יושב־ראש ה„יודאֶנראט" על רצח שפל זה. ואמנם מינה מפקד הגאֶסטאפו ועדת חקירה שגבתה עדויות מאלמנת הנרצח ורשמה פרוטוקולים, כאילו בכוונה להביא את הרוצח למשפט. אך כל זה בוים כדי להשלות את היהודים. אולם משהורדו לאחר מכן שני חברי ה„יודאֶנראט" מכנם, לא היה אפילו מי שיתבע את עלבון היהודים, ולו גם באופן סמלי בלבד... ליושב־ראש ה„יודאֶנראט" נתמנה יהודי צבוע, בעל עבר חשוך, שעבד כל „עבודה זרה". בימי המהפכה הקומוניסטית בשנת 1919 לקח חבל בה, עם כניסת הצ׳יכים היה ללאומי צ׳יכי, ובשנת 1938 — כש„שוחררה" מונקאץ' על־ידי ההונגרים — הפך לפאטריוט הונגרי נלהב, ועתה שיתף פעולה עם הגרמנים והיה לסוכן נאצי, כאחד משלהם.

יום אחד הזמינה הגאֶסטאפו את חברי ה„יודאֶנראט" ל„ישיבה דחופה" בשש בערב, היא שעת העוצר, לשם הכנת כרטיסיה של היהודים: הגיל, התעסוקה, המקצוע, הרכוש וכו'. ה„יודאֶנראט" פנה אל מועצת העיר בבקשה להתיר יציאה בשעות העוצר, אך מבוקשם לא ניתן, וה„יודאֶנראט" לא הופיע בשעה היעודה לפני הגאֶסטאפו, שאילו היו עושים כן, עלולים היו להיירות. למחרת פרצו קציני הגאֶסטאפו והס.ס. לבית־המדרש, מקום מושבו של ה„יודאֶנראט", קשרו את חברי ה„יודאֶנראט" בחבלים אל השולחנות והספסלים, היכום ופצעום עד זוב דם. לשוא התחננו והסבירו שמועצת העיר לא נענתה לבקשתם; שומע לא היה להם. אחרי שספגו את המכות נערכה הרשימה הנדרשת בחפזון רב — עד לפני המועד שהוקצב להכנתה...

מצב היהודים החמיר מיום ליום. שיירות שיירות, צפופים בעגלות־משא, הובאו היהודים מסביבת מונקאץ' וכפריה לבית־החרושת ללבנים שבפרבר העיר. המראה היה מחריד. נושאי חבילות, כרים וכסתות, כשהז'אנדארמריה ההונגרית מצד אחד, וחיילי ס.ס. מצד שני מצליפים בהם בשוטים. התייפחות תינוקות ויללת זקנים קורעת לב נשמעה בכל הדרך. עוד מעט וגם הלחם אזל. גם מבתי־הסוהר הוצאו היהודים שנאסרו עם הפלישה, כולם הובאו באזיקים לבית־החרושת ללבנים, שנמלא עד אפס מקום, ורבים נשארו ללא קורת גג לראשם.

כאן גבר הרעב. נשים רחמניות השיגו רשיון יציאה וכניסה להביא אוכל לרעבים. הן שוועו אל ה„יודאֶנראט" לעזרה, ואלה — עסוקים וטרודים, רצים אל המפקדה הגרמנית, חוזרים אל השלטונות ההונגריים, ומהממשל הצבאי לבית העיריה ולמשטרה, מהכא להתם ומהתם להכא. ובבואם ובצאתם מתקהלים יהודים סביבם ללמוד מהבעת פניהם אם טובות בפיהם או רעות חס וחלילה... אך אנשי ה„יודאֶנראט" נוזפים וצווחים בקולי קולות שאין יסוד לבהלה ויש רק לציית, לציית, לציית...

ובינתיים מישמש ובא חג הפסח, „חג החירות" בתוך שעבוד מר. חג האביב נהפך לחגא של קציר דמים. אֲפלו בתי היהודים שבהם הבהיקו אורות רבים בלילות ה„סדר". עתה נערך ה„סדר" לאור עששית כהה, בשקט ובזהירות שלא יישמע קול בחוץ. בכי־תמרורים חנקם. מי יודע אולי „סדר" אחרון הוא להם. היו שאמרו לנפשם: בכל זאת אפשר שלשנה הבאה נזכה לגאולה שלימה, ונראה במפלת שונאינו, אפשר והצבא האדום יגיע ברגע האחרון... אולי יחסרו קרונות לגרמנים, ואולי לא יספיקו ולא יתפנו להשמידנו...

הנס לא התרחש. בחול־המועד פסח נפוצו כל מיני שמועות על פורענויות העומדות להתרחש. באחרון של פסח הופיעו מודעות גדולות בחוצות העיר בדבר הקמת ג י ט ו בשני חלקי העיר תוך 24 שעות! מהרחובות הראשיים והמרכזיים גורשו היהודים לסימטאות צרות וצדדיות שנקבעו לתחום הגיטו. היהודים הצטופפו 12—14 נפש בחדר. ושוב נראו מראות מזעזעים, ושוב עלו ובקעו זעקות ויללות המגורשים. גם מלאי המזונות אזל. „בחצר הרבי" ובמקומות אחרים הוקמו בתי־תמחוי. גם גבירים ונכבדים עמדו יום יום בתור ופנכותיהם בידיהם לקבל את התבשיל.

אנדרה לסלוי ובקי, שר הפנים והממונה על עניני היהודים, ממפלגת „צלב החץ", ביקרו במונקאץ' והביעו את שביעות רצונם וסיפוקם המלא מהסידורים „המהירים והמופלאים" העתידים לשמש „דוגמה" לכל היהודים במדינה...

כמה ימים לאחר מכן הוקף הגיטו גדר גבוהה ושוטרים הופקדו עליה. יהודים התכוננו לישיבת קבע, שאם לא כן — התנחמו — למה גדר? הם הצטופפו עוד יותר, לאחר שצומצמו תחומי הגיטו. מגיטו אחד למשנהו לא היה מעבר וקשר. השכנים הנוצרים והצוענים שדדו את בתי היהודים, ועשו בהם כבתוך שלהם.

אימת החרב היתה תלויה מעל לראשים. העיניים היו נשואות לאירגוני המחתרת הציונית שבעיר הבירה שסייעה להבריח נוער לרומניה, השוכנת על חוף ים, ומשם יש ניצוץ תקוה לעלות לארץ־ישראל.

נקודת־אור בגיטו היתה כשהגיע שליח או סתם עובד

מחתרת מתנועות־הנוער החלוציות בבודאפאֶשט ובאמתחתו ניירות ותעודות אֲריות מזויפות. שוכני הגיטו היו מקיפים אותו בהמון שאלות, מתיעצים ואפילו מתווכחים...

נמצאו יהודים שיצאו לגנים שמאחורי בתיהם או שפרצו קיר והטמינו שם כספם וזהבם. רע ומר היה גורל יהודי כזה אם נתפס בקלקלתו. היו דשים את בשרו באכזריות. עורכי החיפושים היו מזמינים את צלמי ה„שטירמר״ * וכתביו, כדי להראות לעולם יהודים קאפיטאליסטים שהתעשרו על חשבון העם ומצצו את לשדו בשעה שדם בניו נשפך בחזית.

בשוחד רב מצא קומץ צעירים דרך אל שלטונות הצבא במונקאץ׳ והשיגו מהם צו גיוס, ועל־ידי כך — גם רשיון נסיעה. אולם לממַדים גדולים לא הגיע הדבר, כי יצאה פקודה מטעם הרשות הגרמנית המקומית שאסרה גיוס יהודים לצבא ולמחנות־עבודה. נערים צעירים שהיו בדרכם לבודאפאֶשט ו„צו גיוס״ בידם הוצאו מהרכבות והוסעו למחנות ההשמדה. וכך נסתתמה דרך זו. ושוב פילסו להם 20 צעירים נתיב אחר. ביער עבות אחד, מחוץ לעיר, עמד דיר חזירים ובו 2000 ראש, שסיפק בשר לאוכלוסיה הגויית. במאמצים רבים ובשוחד הגיעו הבחורים לשם ועבדו תחת פיקוח חמור. כל כוונתם היתה להתקשר עם הפארטיזאנים שהד יריותיהם כבר נשמע ביער ההוא.

בוקר אחד נתברר שחסרים חזירים בדיר. גוי מעובדי הדיר סיפר, כי בלילה קשרו אלמונים את עיניו, סתמו את פיו, לקחו מה שלקחו והסתלקו. הבחורים צהלו בראותם בכך אות מבשר ישועה! אך שמחתם לא ארכה אלא שעות ספורות. עוד באותו לילה הקיפו גדודי צבא גרמני את היער וסחבו את הבחורים לבית־החרושת ללבנים.

ומעשה במשפחה יהודית ששיחדה גוי שכן שיוציאה מחוץ לעיר. משהגיעו לשם, כרת הגוי ענף־עץ, הילקם מכות אכזריות ומסרם לגרמנים. ושוב מעשה במשפחה יהודית שהתחבאה במרתף ושני גוים סיפקו את מזונם תמורת זהב ותכשיטים. לימים פרצה מריבה בין שני הגויים על חלוקת השלל והפסיקו להביא למשפחה את המזונות. האומללים חיכו עד בוש ולא העזו לצאת החוצה — היה זה כבר לאחר הגירוש — עד ששני ילדיהם הוציאו נשמתם. אחר כך יצאו והתמסרו לגרמנים.

השבת הראשונה לגיטו הגיעה. בבוקר השכם, עת נמו עדיין האנשים, התפרצו לפתע לבתי היהודים קציני הגאֶסטאפו והס.ס. ובמקלות־עור היכו באכזריות נשים וטף. את הגברים סחבו „לעבודה״ בבית־המדרש וציוו עליהם לנתוץ ולהרוס את כתלי בית־המדרש, את הספסלים ואת ארון הקודש הריק (את ספרי־התורה הוציאו היהודים בעוד מועד; ניחש לבם כי סערה עומדת להתחולל, וקברום בבית העלמין). כשסיימו את המלאכה, נאנסו היהודים לצאת בריקודים ובמחולות לפני אנשי הגאֶסטאפו המשתוללים, ולקול חלילים. אלה רוקדים אחוזים איש בכתף רעהו, ואלה מצליפים עליהם בשוטיהם ומצווים: „רקדו יהודים ושירו, כי חג לכם היום!״ — והיהודים רוקדים ושרים: „וטהר לבנו לעבדך באמת״. הכובעים והכיפות נשמטו ארצה ונרמסו במגפי הפורעים, וכך גלויי ראש, פרועי שער ומדובללי זקן המשיכו האומללים לחולל מסביב לבימה ההרוסה בתוך חורבות בית־המדרש. שני יהודים שניסו להתחמק בדלת האחורית של בית־המדרש נורו ונפלו מתבוססים בדמם. הפצועים זעקו — והשירה התגברה: „ישמח משה במתנת חלקו״. הפנים התלהטו והעיניים התיזו רשפי אש. אנקת מעונים עלתה ממחול הפרא, ורצועת המענים הצליפה על עורם הכחוש של המעונים עד זוב דמם. כואבים ומרוטים חזרו האומללים אל משכנותיהם בגיטו.

ימים מעטים אחר „השבת השחורה״ נגזרה גזירה חדשה על היהודים: לגזוז את פיאותיהם ולגלח את זקנם. יהודים שפיאותיהם וזקנם היו להם סמל ליהדותם, שונו פניהם. איש לא הכיר את רעהו. רק עצמות שנתחדדו בלטו בפניהם, ועיניים חרדות מבקשות למות... ועדיין היו מהלכים בעיר, מחוץ לגיטו, יהודים מתבוללים מתנכרים לעמם ומומרים־למחצה שהגזירות לא חלו עליהם בשל „נאמנותם״ וה„זכויות המיוחדות״ שהוענקו להם. גם יושב־ראש ה„יודאֶנראט״ התגנדר בפני עם ועדה כי מפקד הגאֶסטאפו הבטיחו לאמור: ”Herr S. sie und ihr Familie bleiben unter meinem Schutz”. (כלומר: „אדון ז... ומשפחתו נשארים תחת חסותי״...) תמורת חייו וחיי משפחתו שיתף בוגד זה פעולה עם הגאֶסטאפו ומנע עזרה מן הנוער אשר ניסה לברוח.

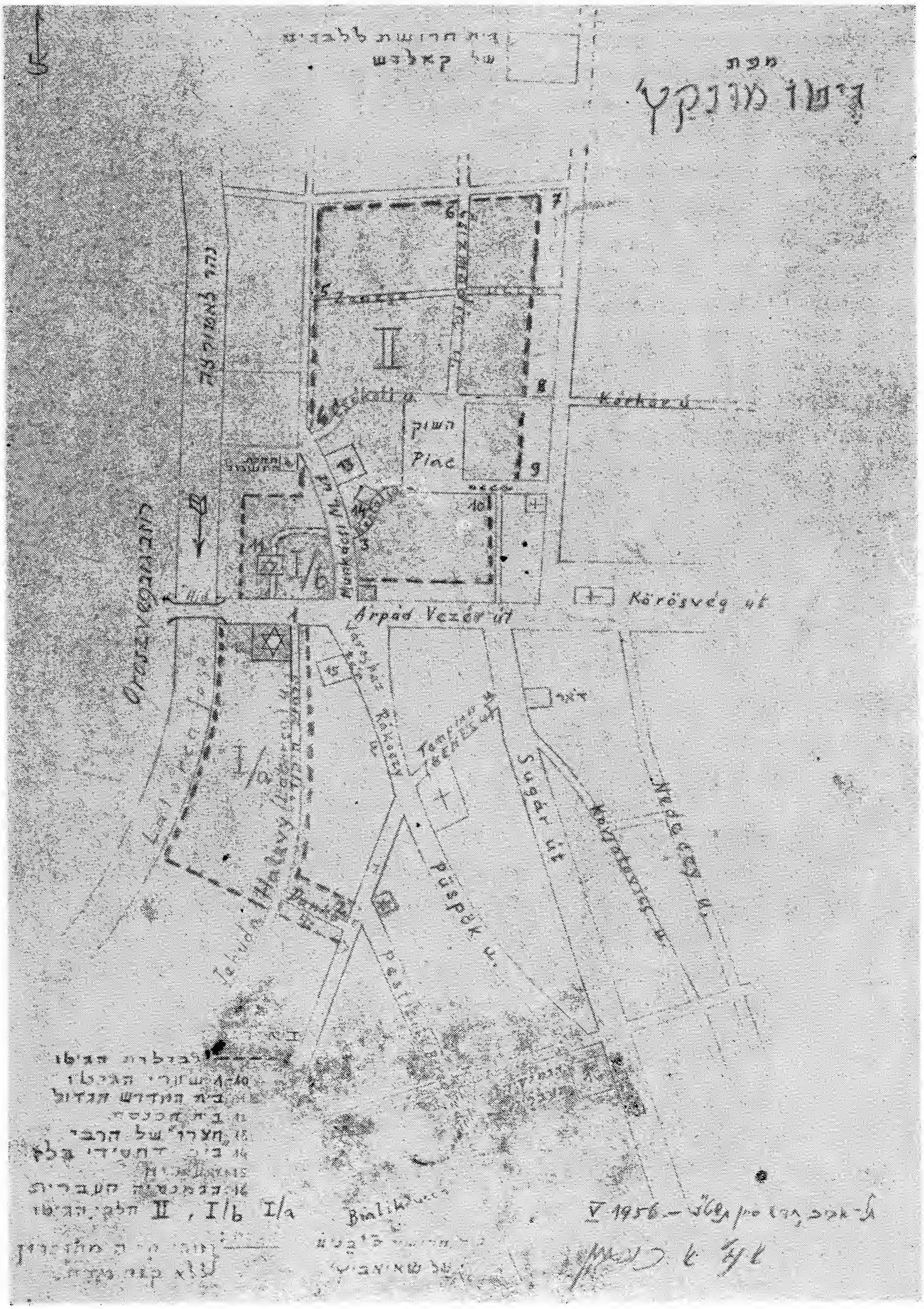
יוסף ג א ר ד ו ש, מפעילי המחתרת, הגיע כמה פעמים מבודאפאֶשט. הוא חרף נפשו. היתה זו דמות אצילה, ממניחי היסוד של תנועת „דרור״ בהונגריה, מנהיגה ועמוד־התוך בה. הוא בא מצויד בניירות מזויפים וקיים פגישות עם הנוער בגיטו בביתו של הציוני הותיק דוידוביץ׳. שם תיכננו תכניות שונות לבריחה ולהצלת מה שניתן עוד להצלה. גארדוש האיץ בנוער לפרוץ את חומות הגיטו ולברוח, שכן אי־אפשר היה להעלות על הדעת מרד או התקוממות. כששמע על הבוגד מה„יודאֶנראט״, הוציא אקדח מכיסו ואמר: „הא לכם, חסלוהו!״ אולם לא נמצא מי שיקבל על עצמו את המשימה להרוג את הנבל.

לימים התחיל בית־החרושת ללבנים להתרוקן. יהודי

* עתון אנטישמי מהגרועים ביותר, שהופיע בנירנברג.

הסביבה הובלו ב„קרונות המות". ושוב הרגישו היהודים בגיטו כי הקרקע בוערת מתחת רגליהם, ושבכל רגע עלול להתפרץ הר־געש חדש. שמועות רווחו בגיטו, כי נעשות הכנות להעביר את שוכניו לבית־החרושת ללבנים ומשם

לאושביץ... היהודים החלו לארוז את תרמיליהם ולומר „קדיש" לנשמתם הם, לקראת יום הדין... כשבוע לפני חג השבועות, בימי הקיץ הבוערים, הוציא יושב־ראש ה„יודענראט" זגלשטיין קול־קורא בזה הלשון : ...„אל בהלה

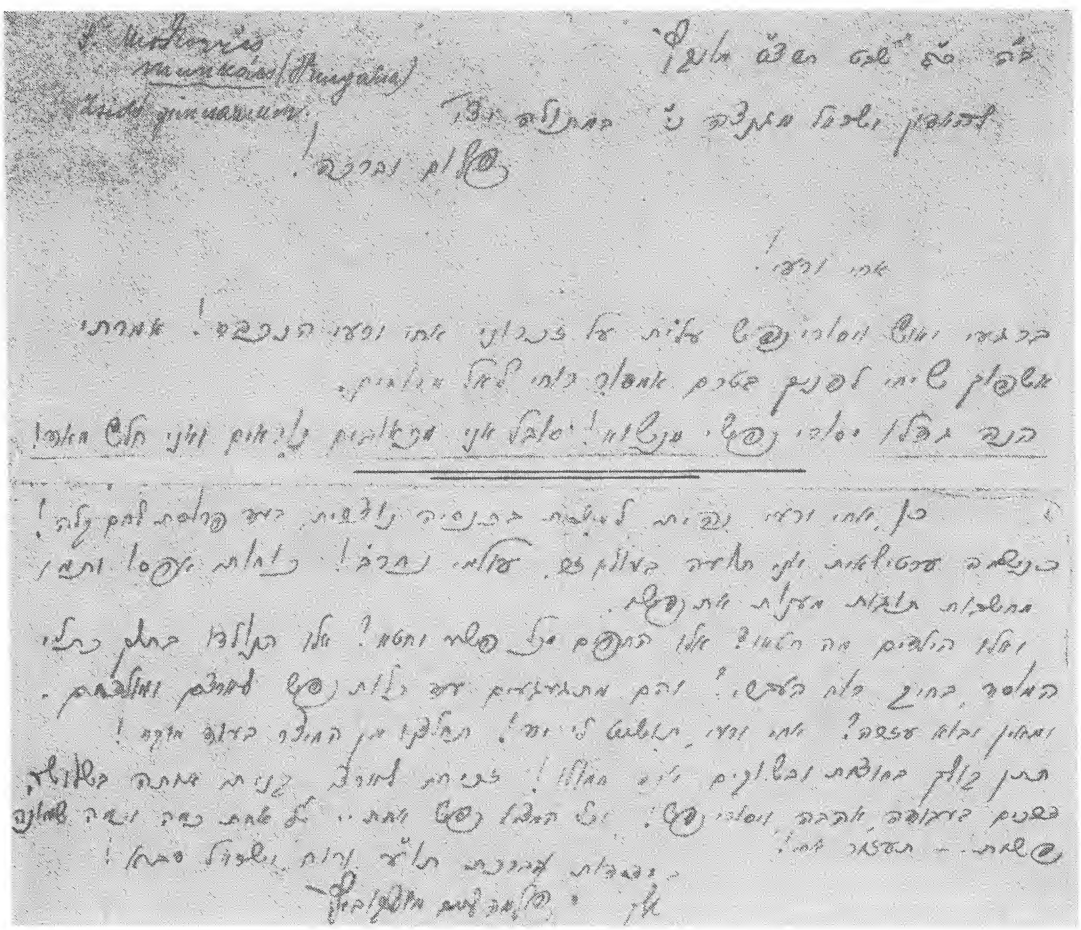
מפה זו, ללא קנה־מידה, שורטטה בידי המהנדס אליהו רובין

ואל פחד יהודי מונקאץ׳! לכם לא יאונה כל רע״! והיהודים המדוכאים והמדוכדכים האמינו לבוגד שהסגיר את בני עמו בידי הנאצים תמורת הבטחת מפקד הגאֶסטאפו. אפשר שבודדים היו יכולים להסתתר ביום העברות, אבל נתנו אמון בבן־הבליעל ונשארו במקומותיהם. למחרת פירסומו של ה„קול קורא״ הקיפה הז׳אנדארמריה ההונגרית את גיטו מונקאץ׳. היהודים הוצאו ממיטותיהם אל השוק ומשם, יחד עם כל יתר ה„מיוחסים״ שלא ישבו בגיטו, הובלו לבית־החרושת ללבנים.

חמישה־עשר אלף יהודים, זקנים וצעירים, נשים וטף, עוללים ויונקים הובלו כצאן לטבח. בכל הדרך, משני עברי הכביש, הצליפו עליהם בשוטים, היכום בקתי הרובים ודקרום בכידונים. זעקת המובלים למוות בקעה חלל עולם, אך לא את אזני הערלים.

בעצם היום ההוא הוכנסו לבית־החרושת ללבנים שבורים ורצוצים, כואבים ופצועים. היהודים ציפו למוות שיגאלם. אך הרוצחים לא אמרו די, קציני הגאֶסטאפו והס.ס. פרצו לבית־החרושת ופרעו פרעות ביהודים. אחר כך הופיעו שוב ובידם רשימה, מעשה ידי ה„יודאֶנראט״, של עשרים וחמישה יהודים שהוסמכו להוראה אך לא שימשו ברבנות. הם הובלו לבית־הכנסת ולבית־המדרש להשלים עד תומה את מלאכת ההרס מן „השבת השחורה״. תחת מטר יריות, מכות ובעיטות נאלצו לשבור ולשרוף, ולבסוף — לשטוף את הרצפות. מרחץ דמים היה שם. כל אלה — וביניהם שני מורים מהגימנסיה העברית במונקאץ׳: ד״ר יוסף באקוני וד״ר שטרק — הוכנסו גוססים לקרונות המוות המלאים יהודים ממונקאץ׳. שוב הופיעה הז׳אנדארמריה ההונגרית להוציא את העשירים והנכבדים מהקרונות, לחקרם ולענותם, כדי שיגלו היכן הטמינו את אוצרות זהבם וכספם. הפשיטו את בגדיהם ובכסות כלשהי לעורם, דחפום לקרונות־בקר, 90—100 איש בקרון, סגרום והסיעום בדרך המוות.

היום המר והנמהר הזה, יום 17 במאי 1944, חרות בתולדות ישראל. הקרונות נשלחו לאושביץ, ישר לתאי הגאזים, וכעבור שלושה ימים, ב־20 במאי, לא נשאר שריד מיהודי מונקאץ׳. כליון חרוץ בא עליהם.

קטעים מתוך מכתב של שלמה מושקוביץ

ילד יהודי יחיד במונקאץ׳

מאת עמוס רובין

עד בוא הצורר זרמו החיים במונקאץ׳ באפיקם הרגיל. העיר, על יהודיה, שאננה היתה ואיש לא חשש לבאות. מה יפים נראו אז החיים לילד כמוני. מדי פעם הייתי עורך טיולים ואף היטבתי להכיר את סביבת העיר, ואת המבצר העתיק של זריני שבקצה, אשר קסם ללב כל הילדים ומשכם לעלות אליו ולתורו. יפים היו גם הטיולים לבית־החרושת לבירה שבשכנותנו, אשר הדרך אליו היתה רצופה עצים רבים משני עבריה. לעתים קרובות יכולת לשמוע שם שירה עברית וצעדי תלמידים יהודים מנקשים על הכביש. ממלכה יהודית ממש! קהילה אוטונומית שלווה. שמורות היטב בזכרוני חוויות ל״ג בעומר: היציאה ליער, לטבע, ההשתובבות בין האילנות, קירקור הצפרדעים ושירת הצפרים, הטבע המתנער לפריחה, וזוך האויר אחר הפשרת השלגים; המשחקים מסביב למדורה בסביבת פרידישפאל־ווא, שנעשתה למסורת בחגיגות ל״ג בעומר בלב היער. כל אלה נסכו בנו הילדים רגש מיוחד. זוכר אני גם את הדישדוש בשלג בתקופת הקור הגדול, את המשחק בכדורי־השלג, ואת המלחמות שלחמנו ב„שקצים״ בלכתנו הביתה. חברי משה שפיגל ז״ל, בכיתה א׳ של הגימנסיה, היה מראשי „הלוחמים״ שהפיל את פחדו על כל ה„שקצים״. סיפורים רבים ושונים היו מהלכים אז בתוכנו על המלחמות שמנהלים ילדים יהודים בבודאפֶשט עם ה„שקצים״ של הבירה. כמה התפעלנו לסיפורים אלה ובמיוחד ל„כלי־הנשק״ של ביצים סרוחות ועגבניות רקובות המושלכות ממרומים — מדאונים. האם האמנו? — ודאי ודאי, ממש קינאנו בהם. ופעם אחת בלהט „המלחמה״ נשרו כמה שיניים מפי אחד השקצים במכת נער מנערינו. המשטרה לא איחרה להופיע וכולנו נסנו כאיש אחד הביתה; כלומר, הקבוצה התפזרה מהר, פן תסתבך עם הרשות. קטנים היינו, אך הבנו שאנו בגלות ויד הגויים הרשעים על העליונה.

זוכר אני גם את הנהר לאטורצה, שהיה ראש מאוויי וחלומותי. האם אוכל לשוט בו בסירה, שאלתי את עצמי תמיד? ואולי אזכה ותהיה לי צ ו ל ל ת קטנה, לחתור בה אל הנהר טיסה ומשם אל הנהר דונאו ואל הים השחור ולעלות ארצה? היה זה חלום נחמד ופאנטאסטי, שלא אחת הייתי הוגה בו. הן תמיד אוכל לברוח — חשבתי לתומי — כשנכנסו כבר הגרמנים לעירנו. הנהר — פתח הצלה יחידי. מה יפות היו אותן הזיות!

אנו, הילדים, אהבנו לצפות במשחקי הכדורגל. בלהיטות קראנו בכל יום שני את עתון הספורט שנדפסו בו תוצאות המשחקים. בקיאים היינו בשמות השחקנים ובמערך הליגה, כמו בשמות הרחובות הראשיים במונקאץ׳. גם בעת התחרויות נפגשנו עם ה„שקצים״ ולא אחת התלקחו תגרות בגן היפה, שמאחרי האצטדיון העירוני. אך לא רק תגרות ידענו. ענין רב מצאנו גם בתפילת הרבי. אף כי ממתנגדי הציונות היה, לא נמנענו מלבקר ב„חצר״. תמונה אחת חרותה בזכרוני: רחוב הרבי הומה יהודים. באחד החגים היה הדבר. אלפים באים אל בית הרבי לראותו ולקבל את ברכתו: יהודים פשוטים, גבירים, בעלי־בתים; זקנים עבדקנים, אברכי־משי, ילדים חיוורים בעלי פיאות מסולסלות ועיניים גדולות, תמהות וחולמניות. נשים צנועות שראשיהן עטופים בשביסים, במטפחות או בפאה נכרית — גם הן צופות במחזה. הכל נדחקים אל בית הרב, ואנו רצים לבתינו ומבשרים בשמחה להורינו על הנעשה.

זוכר אני עדיין את המלמד שלי, שהיה גר ברחוב היהודים. למדתי אצלו עוד לפני שהתחלתי ללמוד בבית־הספר העברי היסודי. איש זקן היה: זקנו לבן ובגדיו שחורים. הוא היה מלמד אותי ואת חברי „חומש ורש״י״ האוויר בחדרו היה דחוס; חלונותיו לא נפתחו אלא מקיץ לקיץ; סמרטוטים גדולים וניירות סתמו כל פרצה, כל חור קטן, שמא יחדור האוויר ויזיק, חלילה, לבריאות... וששׂ הייתי על כל הזדמנות לצאת מתוכו ולנשום את האוויר הטוב והקר שבחוץ. ובכל זאת זוכר אני לטובה את רבי זה, שהורני והתאמץ לדבר אתנו עברית. תקופת־מה למדתי אצל רבי אחר מעבר לנהר לטוריצה. ביתו של רבי זה נקי היה מאד, — והרבי היטיב לדעת את הלשון העברית.

פעמים רבות שלחה אותי אמא אל בית־השחיטה, לשחוט עוף או אווז לשבת או לאחד מימות החול. שליחויות אלה זוכר אני יפה. השוחט היה שוחט את העוף ומקיז את הדם על הקיר. העוף היה מפרפר על הארץ ודמו היה מקלח ויוצא. הוטל עלי להשגיח שלא יחליפו את האווז או את התרנגול באחר. אחר הייתי עוטף את ראשו בנייר־עתון, שם אותו בסל וממהר הביתה.

במיקווה שבעיר ביקרתי פעמים רבות. גדול היה המיקווה ומרווח, ממש בריכת־שחיה קטנה. יש שכל הטובלים היו ממהרים לפתע לצאת ממנו, בהיוודע להם כי הרבי בא לטבול, והוא היה טובל לבדו במיקווה. גם האדים והאווירה הדחוסה והמעורפלת שבחדר־ההזעה היה בהם כוח משיכה רב לגבי ילדים כמונו.

כאלה היו חיינו. עליזים ושמחים היינו ולא חשבנו על העתיד. ילדים היינו.

והנה עולה בזכרוני אותו יום שבת, שבו בא חברי מיקי ז"ל במרוצה אל הורי וסיפר, כי מאורע חשוב אירע: הגרמנים כבשו את בודאפּשט. עדיין לא יכולנו לתפוס את מלוא משמעות הדבר, אך הכל היו מדברים בו והבריות התחילו חוששים שרעה גדולה קרבה ובאה עלינו. כעבור יומיים כבר הידהדו בחוצות העיר קולות החיילים הגרמנים. העין לא שבעה מראות את הרכב הרב והחיילים שעטו ופשטו בעיר. וכך התחילו הפגיעות הראשונות ביהודים. מה רב היה ההבדל בין כניסת צבא זה לבין כניסת ההונ־גרים בנובמבר 1938! אז עשו עלי רושם גדול הסוסים, הפרשים והחיילים ההונגרים, אשר כבשו את העיר. קידמנו אותם בפרחים. זכורני: חיילים דלי־פנים אשר התחננו לטיפת מים, ומשנתנו להם — תפס אותם הקצין כשהם שותים מהדלי בלי רשות ושפך את מי הדלי על פניהם... לא הבנתי אז כלום. אני הייתי צועק אל החיילים: „תחי הגימנסיה העברית!... משום שחשבתי כי הם המשחררים שלנו... עתה ראו עיני תמונה אחרת. החיילים הגרמניים שוטטו בכל פינות העיר ועשו בה כבתוך שלהם. מיד התחילו לפרוץ ולהרוס, להכות, לבזות ולהשפיל — דברים שהיהודים שלנו לא היו רגילים להם, בעיר „היהודית" שלהם.

גם אנו — ככל היהודים — הוצרכנו לשכן קצינים גרמניים בביתנו. בחדר שהוקצה להם גרו שלושה חיילים, וראה זה פלא — אנשים הגונים היו. אחד מהם, מורה לפי מקצועו, אמר כי אינו שונא את היהודים וכי הם ככל העמים: יש בהם טובים ויש — רעים. שמחנו שאנשים טובים נקלעו לביתנו והאמנו כי ישמרו עלינו מפני הפורעים. הימים היו ימי הפסח, חג הפסח האחרון שעשינו בביתנו. הכל הוכן באווירה של פחד וחפזון. בעת ה„סדר", כשהלכתי לפתוח את הדלת לפני „שפוך חמתך", חרדתי מאוד שמא ייכנס מישהו, שמא יבוא אחד הגרמנים ויעיב את חגנו, אך בטחתי באליהו הנביא שישמור עלינו ולא יניח שתופרע שמחת החג...

לאחר־מכן שמענו כי אמנם היו בתים שבהם הופרע החג על־ידי חיילים גרמניים. אך לאט לאט התחלנו להתרגל לכל הצרות. התלמידים התפזרו כולם לבתיהם, וגם שני חברי, שגרו אצלנו, נסעו להם.

התחלנו לשאת על לבושנו טלאי צהוב. הבזיון הפומבי הראשון! גם לבגדי נתפר טלאי צהוב ומבריק. נשאנו סימן־היכר יהודי זה בבושה מהולה בגאווה.

הגרמנים נכנסו למונקאץ' ב־21 לחודש מארס 1944 וב־5 לאפריל ציוו עלינו להחליף את הטלאי במגן דוד. רבה היתה העבודה וידי החייטים מלאו עבודה: להכין 16 אלף מגני־דוד אינה מלאכה קלה!

באותו זמן השתדל אבי אצל הגרמני הנוצרי יוסף שטראוס, שיקבלני לביתו. הורי רמזו לי שאצטרך לעבור אל בית משפחת שטראוס, כי שם יהיה לי טוב יותר. ואני אמרתי בלבי כי אלה רק צרות לשעה והן תחלופנה כעבור תקופה קצרה. כך לא נשאתי את ה„מגן דוד" אלא 12 יום בלבד, וב־17 לחדש אפריל הובאתי למשפחת שטראוס. ביקרתי אצלם כבר פעמים רבות לפני־כן, לרוב במצוות אמי, שהיתה שולחת אותי לקנות אצלם פירות ללפתן. שער ענק היה לביתם ומצילה לצלצל בה. עתה ליווני הורי עד לפינת הרחוב ומשם הלכתי לבדי, כשחבילה קטנה של חפצים אישיים בידי. רוב בגדי וחפצי הובאו מעט מעט לבית משפחת שטראוס. הורי עמדו מרחוק וצפו בדאגה בכניסתי לבית שטראוס. צילצלתי במצילת־השער, והגברת שטראוס פתחה לי ונכנסתי. לא עוררתי כל תשומת־לב מיוחדת. למחרת גזז מר שטראוס את שערותי ואני נראיתי כ„גוי" גמור. לשכנים הוגד, שפליט אני מהעיר ד'י"ר, קרוב של משפחת שטראוס, ושמי יאנצשי, שם שכיח אצל ה„גויים". עד שגורשו הורי ממונקאץ', ב־19 במאי 1944, קיבלתי מהם מכתבים ברציפות. רציתי לחזור לביתי, אך הורי סירבו לי. כל ענין ישיבתי בבית שטראוס הכניס מבוכה בלבי ולא הייתי שלם עם עצמי. לפעמים בא אבא לבקרני, פעם אחת גם לאחר שהוכנס לגיטו. גם אמא ביקרה אותי, עוד לפני הקמת הגיטו. שמחתי מאד על ביקורים אלה ואפילו לא העליתי על דעתי כי לא אראה אותם במשך שנה ומעלה ואף לא אדע את גורלם ומקום הימצאם.

חייתי בשלווה בבית שטראוס, והחלפתי מכתבים עם הורי. באחד המכתבים כתוב היה שאם הם לא יחזרו, אסע לקרובינו בא"י אשר את כתובותיהם שיננתי עוד לפני בואי לגור עם משפחת שטראוס. רק לאחר ששב אבי, נודע לי מעשה־התרמית שעשה: הוא הכין בשבילי מכתבים עם תאריכים מאוחרים יותר למשך כחצי שנה וכך קיבלתי כל אותו זמן מכתבים ולא דאגתי להורי. הגב' שטראוס היתה אומרת לי, כי הורי מסתתרים בכרם בקירבת העיר וכי שלומם טוב והיא נפגשת עמהם, ואני האמנתי. ומדוע לא אאמין? אביו הזקן של מר שטראוס — גרמני, שדיבר הונגרית במבטא שוואבי ברור, ניסה להשיג בשבילי תעודות, אך לא הצליח. לפי מיטב הרגשתי לא היה מרוצה ביותר מישיבתי אצל בנו. ודאי ירא היה, כי בהתגלות הדבר גם נפשו לא תינקה והרע ירעו גם לו גם לבנו. יום אחד סיפר לי מר שטראוס כי הוכרז בעיר שכל המחזיק יהודי — דמו בראשו; הוא ייהרג ומשפחתו תיהרג או לכל הפחות יפוטר ממשרתו... אך הוא הרגיעני ואמר: כי הכל ייגמר בכי טוב.

כאמור, קראו לי יאנצ'שי ולפעמים גם יאנוש. בתחילה קשה היה לי להתרגל להווי החדש. כשהגב' שטראוס בישלה תרנגול בשמנת — הרחקתי את השמנת לקצה הצלחת ולא אכלתי. אכן לאט־לאט התרגלתי למאכלי ה„גויים", אך לא חדלתי להתגעגע על המאכלים שהיינו אוכלים בביתנו. לשטראוסים היתה גינה גדולה. היו שם עצי־פרי לרוב: שזיפים, אגסים, תפוחים, דובדבנים, אגוזים וכו'. גם ירקות לא חסרו בגינה, ואפילו חממה קטנה היתה להם. לפעמים עבדתי בגינה. חביבה היתה עלי העבודה, ודומני כי שם, בבית שטראוס, רכשתי לי את חיבתי לחי ולצומח. בחצרם היו עופות־בית רבים וכנריות מנעימות שיר. היו שם ברווזים, אווזים, תרנגולים, ואף כלב וחזיר קטן, שהייתי מאכילם. גם שובך־יונים נאה היה שם. מר שטראוס היה חבר באגודת מגדלי יונים, וקיבל פרסים רבים בתצוגות היונים.

שבוע רדף שבוע והשבועות נצטרפו לחדשים, ואני יושב בבית שטראוס. בבית־הספר לא ביקרתי, כמובן — והשתעממתי לרוב. באותם ימים קראתי בלי סוף: בלעתי הרבה רומאנים זעירים וספרים שונים. היה לי סידור, והייתי מתפלל כל שבת בגניבה... החזקתי את הסידור בתוך ספר רב־מידות וכשהיה מישהו מתקרב, הייתי סוגר מהר את הספר, כאילו גמרתי לקרוא בו ומחזירו לארון־הספרים. ידעתי את התאריכים הלועזים לכל חגי ישראל לפי רשימה שהשאיר אבא בידי ובראש השנה התפללתי את תפילות־החג, וביום כיפור צמתי עד שעה 5 אחר הצהרים. יותר לא הירשו לי. הייתי אז רק בן 12 שנה. כך נשארתי אני ילד עברי יחידי בכל העיר מונקאץ' ואפילו לא ידעתי זאת.

משפחת שטראוס נהגה בי יפה מאד. ששה חדשים לא יצאתי לרחוב. התגעגעתי מאוד על הורי ובאין רואים הייתי ממרר בבכי. מר שטראוס היה פקיד רכבת ובנו בן ה־18 גמר אז את לימודיו בבית־הספר התיכון. באגף הימני בבית שטראוס גרו קצינים גרמנים, ואני הייתי משוחח אתם. בחצר הסמוכה לחצרנו היתה קאנטינה צבאית ושם הייתי קונה לפעמים בירה בשביל משפחת שטראוס. הם לא הרגישו כלל שאני יהודי.

כשהפציצו הרוסים את מונקאץ', באוקטובר 1944, התחבאנו במקלט שבחצר. גם הגרמנים הפציצו את תחנת־הרכבת של מונקאץ', שהיתה מרוחקת מביתנו כ־150 מטר בלבד. 3 ימים ישבנו במקלט — עד בוא הרוסים, ב־29 לאוקטובר 1944. אז יצאתי בפעם הראשונה חפשי אל הרחוב ונפגשתי עם יהודים. על גורל הורי לא ידעתי דבר, ואף מקרובי משפחתי לא פגשתי איש. אך לאט לאט החלו היהודים לשוב מאושביץ ומפיהם נודע לי כי אמי חיה שם ואבי עובד במכרה־פחם ביאבישוביץ. מה שמחתי לידיעות האלה! יום יום הייתי בא אל תחנת־הרכבת לשמוע חדשות נוספות. התהלכתי בעיר וראיתי שיהודים סוחרים במטבע־חוץ. סיפרתי זאת לאדון שטראוס וגם הוא התחיל ל„סחור". אני עזרתי לו וקיבלתי אחוזים. כך חסכתי לי 500 פנגי, כ־50 דולארים. והנה, בבוקר ה־29 לאפריל 1945 צילצל מישהו בדלת ובפתח לפני — אבא! נפלתי על צווארו ובכיתי מרוב שמחה. „ואיפה אמא?" שאלתי. אבא הרגיע אותי ואמר שגם היא תחזור. במשך חדשים לא קיבלנו כל ידיעה מאמא. אך ביום שבת אחד, בשעת קריאת התורה, בא אדם ואמר שאחיותיו, תלמידות אבא, שחזרו מבֶּארגאֶן־בּאֶלזן הביאו מכתב מאמא. כעבור שבועיים הגיעה אמא. משקלה היה 38 ק"ג ומשקלו של אבא 48 ק"ג. בקיץ שנת 1945 נפרדנו ממשפחת שטראוס ועזבנו את מונקאץ', ומגמת פנינו — הדרך העולה לארץ־ישראל.

יהודי קארפאטורוס אחרי מלחמת העולם

מאת הרב שמואל יצחק פריליך

חוזרים הביתה

רק מעטים מיהודי קארפאטורוס נשארו לאחר השחרור בגרמניה, רק חולים שנזקקו לטיפול בבית־חולים. ומאחר שרק צעירים בלבד נשארו בחיים לאחר כל הפורענויות, שבו רובם לאיתנם, ועד מהרה יכלו לעזוב את אדמת גרמניה הארורה. בעת השחרור היו בגרמניה כעשרה מיליון „עבדים״ מבני כל המדינות והגזעים. הגרמנים פחדו פחד־מוות מפני עבדים אלה, שמא ירצו לנקום בהם. אולם העבדים היו שכורי־חירות ושכחו את רוצחיהם. ביחוד חששו הגרמנים מנקמת היהודים הנשארים, ולכן מיהרו, עד לימים האחרונים, להרוג בהם הרבה ככל האפשר. ובכל־זאת, חוץ מכמה מפקחי מחנות, לא נודע לי על כלואים יהודים שהרגו משפחות גרמניות. הם, הנענים, לא מצאו את לבם להרוג אנשים שלא היה להם כל מגע־ומשא אתם. הניצולים רצו ממחנה אל מחנה לחפש אב או אם, בן, אשה, אחות או אח. וכאשר לא מצאו איש, — וכך היה בדרך־כלל — רצו ה„ביתה״, אולי כבר מחכה שם מישהו מבני־המשפחה... ואף ש„ביתי״ כבר עשרים שנה לא היה בקארפאטורוס, נמשכתי גם אני לשם. „אולי״ זה השיב את שארית־הפליטה לקאר־פאטורוס, שכבר נקראה אז אוקראינה המערבית, והיתה שייכת לרוסיה.

בבית

רק בבואם הביתה גילו הצעירים והצעירות (וחלקה הגדול של שארית הפליטה היו צעירים) את גודל האסון. כאן מצאו כי נשארו גלמודים ומיותמים. ירושות היו שם למכביר, אך יורשים מעטים. השואה נראתה ביתר־הבלטה בישובים הקטנים, בכפרים שבהם נשארו בתי היהודים נטושים, דלתותיהם פרוצות, חלונותיהם — רק חו־רים פעורים. למראה כל זאת תקפו את הבאים מורא ויאוש. רבים מבין השבים עזבו אחר ימים אחדים, ואפילו ביום בואם, את בתיהם ונסעו לערים, שבהן לא היה האסון מעיק כל־כך. כבר בימים הראשונים התישבו הניצולים במספר הערים הבאות: אונגוואר, מונקאץ׳, סאַבלוש, באַראַגסאַס, ומעטים בחוסט. דירות יהודיות ריקות היו בכל אחת מן הערים הללו; ובכלל, לא השתהו זמן רב בדירות; האנשים בילו זמן רב יותר ברכבות, שהיו נוסעות לבוקארשט ולבודאפשט, שבהן היה נותן הג׳וינט לכל פליט סכום כסף ובגדים. מאחר שהרכבות בכל אירופה לא דרשו דמי־נסיעה מן הפליטים, נסעו היהודים לבוקארשט לגבות את הכסף במשרדי הג׳וינט, ומשם לבודאפשט וחוזר חלילה, כשהם משנים בכל פעם את שמותיהם. דבר זה הביא בהכרח לדאֶמוראַליזאציה ונעשה מין „עיסקה של הג׳וינט״. באותו זמן התחילו הבריות להתישב בדירות ולחפש „תכלית״. מאחר שבכל אירופה פרחו, אחר המלחמה, עסקי ה„שוק השחור״, פנו רבים מבני הנוער לעסקים אלה. תחילה היה זה רק אמצעי להסחת הדעת מכל הצרות שעברו עליהם, אח״כ נעשה דרך בדוקה לצבירת הון. אנשי הרשות הביטו על הנעשה בחשדנות. הם ראו כיצד הולכים הבריות בטלים, או מתאספים ברחובות חבורות חבורות, קונים ומוכרים מטבעות זהב, „נאפוליונים״, אולם הם נמנעו מפעולה משטרתית, אולי מתוך רגשי רחמים. המשטרה היתה בטוחה כי בין כך ובין כך תוכל לשים בלילה אחד במעצר את כל החבורה. חלק מהם, שהתבוננו במצב מתוך ישוב־הדעת, ראו כי הבולשת הרוסית אינה נחה ואינה שוקטת וכאשר יפלו יהודים אלה בידי המשטרה יוכלו הפעם אך בקושי להחזיק מעמד בסבלות מחנה־הריכוז הסיבירי. אנחנו, אחדים מבני הדור הקשיש, התכנסנו לטכס עצה כיצד לשים קץ להפקרות בקרב שורותינו. החלטנו לאַרגן מהר ככל האפשר את הישוב היהודי בקארפאטורוס, ומונקאץ׳ בכלל זה.

המצב המדיני

הגלגולים שעברו על קארפאטורוס במשך שש השנים הביאו על אוכלוסייתה אך רעה. ואם באוכלוסים האחרים כך, בישוב היהודי על אחת כמה וכמה. ב־1938 כונן שם היטלר ימ״ש ממשל אוקראיני, אשר עמד להיעשות יסוד למדינה אוקראינית גדולה שתוקם בחסות הגרמנים. כמה חדשים לאחר מכן, נתן מדינה זו מתנה להונגריה, כאות־תודה על ידידותה. ההונגרים, כדי להוכיח לגרמנים שאפשר לסמוך על נאמנותם, רצחו בשנת 1941 20 אלף מיהודי קארפאטורוס במשך ארבעה ימים. זה היה המחיר הנורא ששילמו יהודי קארפאטורוס למען יהדות הונגריה. נוח היה להם לעשות טבח ביהודי חבל כבוש, מאשר ביהו־די המטרופולין. וכאשר הוליכו אותם לטבח — בשנת 1941 — עדיין לא הרגישו אחינו בהונגריה בחרב המתהפכת מעל לראשם, והשפעתם על אנשי הרשות עדיין היתה גדולה למדי.

בגמר המלחמה

באותו זמן נסע אֶדוארד באֶנאֶש אל סטאלין, אל „אבי העמים הסלאביים הנדכאים״, והגיש לו מתנה את

קארפאטורוס, ותמורת זאת הותר לו, לבֶּאנֶאש, לגרש את הגרמנים מן הסודֶאטים. שניהם היו מרוצים מן ההסדר. סטאלין זכה בקו־גבול העובר על הנהר טאס, והחלום הרוסי הנושן שהקוזאק ישקה את סוסו בטאס הוגשם. הצ׳יכים ידעו כי על אנגליה ואמריקה אינם יכולים לסמוך — הן יחזירו את הגרמנים — אולם מיקח־וממכר עם סטאלין, כך חשבו, הוא בר־קיימא. ואף עיסקה זו המיטה רעה גדולה על ראשי אותם יהודים, אשר התייסרו בגיהנום הנאצי, וכבר לא היה בהם הכוח לשוב ולנטוש את בתיהם. הם נשארו איפוא בקארפאטורוס — כ־1,200 נפש — ולפי הידיעות המגיעות עתה משם, הם חיים במצוקה רבה. ב־1945 היתה קארפאטורוס הקטנה, הנורמאלית שבמדינות אירופה. כאן לא היה מקום לחשוש שכל חייל רוסי יפשפש בכליך, ישדוד את אשר לך ואף יוסיף לך כמה מכות נאמנות. הפחד שהפיל הצבא הרוסי המתפרע במקומות הכבושים על־ידיו על האוכלוסיה האזרחית, לא היה ידוע בקארפאטורוס. וזה היה גורם רב־משמעות, אשר כתוצאה ממנו התישבה שארית הפליטה בקארפאטורוס ולא רצתה לעזבה. זאת ועוד, החיבה שרחשו יהודי קארפאטורוס לרוסיה היתה גדולה מחיבתם לאנגלים או לאמריקנים. האמריקנים, אשר לא הירבו לסבול בעת המלחמה מן הגרמנים, התידדו אתם עד מהרה. הנשים הגרמניות שנעשו פלגשיהם של החיילים האמריקנים מצאו בהם מגן להן ולמשפחותיהן בעת הכיבוש. הם, האמריקנים, סיפקו לגרמניות שלהם מכל טוב, והתחילו להסתכל מגבוה ב„קאצֶטניק״ים הרעבים והמדולדלים. דבר זה עורר חשדנות והתמרמרות כלפי האמריקנים. ואילו הרוסים נהגו באוכלוסיה באזורים הכבושים כמו באויבים. כאן יכלו היהודים לנקום בשונאיהם בנפש. דבר זה עשה רושם גדול על ה„קאצֶטניק״ים, וגם אלה שלא אהדו את הקומוניזם ואת רוסיה בכלל, ראו ברוסיה את הארץ היחידה המתכוונת לגמול, ולו במעט, על הרשע ועל היסורים שסבלו בכל אותן השנים. חוץ מהחיילים היהודים, שהצטרפו ללגיון הצ׳יכי—הרוסי והכירו לדעת את ה„אושר״ וה„חירות״ אשר ברוסיה עצמה (ומשום כך נמנעו מלחזור לקארפאטורוס), לא ידעו הניצולים הרבה על הנעשה במדינה זו. אולם גם אלה שידעו כי החיים והחירות ברוסיה מוגבלים, נראה הדבר בעיניהם כגן־עדן בהשוואה עם מחנה־הריכוז הגרמני, שממנו אך זה יצאו.

השלטון בקארפאטורוס היה בידי הרותינים המקומיים ובידי יהודים אחדים, שהיו קומוניסטים פעילים לפני המלחמה והצליחו לברוח לרוסיה בעת הממשל האוקראיני. אלה חזרו מיד לאחר כיבוש קארפאטורוס על־ידי הרוסים ולקחו חלק באדמיניסטראציה. בקארפאטורוס הוקמה ממשלה עצמאית, שהיתה מורכבת מרותינים מקומיים ושני יהודים. יחסו של השלטון אל היהודים השבים היה ידידותי. אולם שני היהודים שבממשלה נמנעו מכל מגע עם היהדות המקומית. חלק גדול מן היהודים השבים השתדלו להשתתף בפעולות הממשלתיות ולא נתקלו בשום קושי מיוחד. היהודים המדולדלים והמנושלים ממעמדם השתלבו במערכת המשטר הקומוניסטי, שבין כך ובין כך לא יכול לחולל תמורות כלכליות במדינה דלה זו: את האחוזות הגדולות כבר חילקו הצ׳יכים בשעתם בין האוכלוסים, את הנחלאות של היהודים חילקו ההונגרים בין ה„גויים״, בתי־המסחר היו ריקים כבר מזמן, ויהודי קארפאטורוס החרוצים — ורבים היו שם כאלה — לא יראו מפני העבודה, והקומוניזם לא הפיל עליהם מורא. הדבר היחיד שהפחיד אותם היה החשש שמא לא יוכלו לחיות כיהודים, אף שנתפקרו יהודי קארפאטורוס בשנים האחרונות, ואיני בטוח אם אחר המלחמה אפשר היה למצוא ביניהם שהיו מסכימים לגדל זקן ופיאות. וכן הדבר במצוות שמירת שבת ודינים ומנהגים אחרים אשר יהודי קארפאטורוס דיקדקו בקיומם עד לפני שנים אחדות. יחסם של היהודים לעניני הדת אחר השחרור משול היה לאותן יהודיות שהיו מבשלות מרקחת בימי הקיץ, ובשעה שהיו מכניסות אותה למזווה היו אומרות „ולוואי שלא נזדקק לה״, שכן היו שומרות אותה למקרה של מחלה לסעוד בה את החולה. כך היה עתה בעניני היהדות; הקימו לעצמם בית־מדרש, מיקווה, רב ושוחט, וכיוצא באלה וחשבו: „הלוואי ולא נזדקק להם״. זכויות אלה לא שללו הרוסים מן היהודים בכל אזורי הכיבוש: לא בהונגריה, לא ברומניה וגם לא בצ׳יכוסלובאקיה. ואף שקארפאטורוס היתה אזור עצמאי — וכדי לעבור ממנה לרוסיה צריך היה רשיון מיוחד — התברר אחר־כך כי רוסיה רואה חבל זה כחלק משטחה, אשר אין מכירים בו בזכויותיהם המיוחדות של היהודים.

נסיון תמים

אין בידינו סטאטיסטיקה מדויקת על היהודים שנשארו בחיים בקארפאטורוס ולא מתקופה מאוחרת יותר, כשהתחילו מתישבים בארץ הסודֶאטים. מזלם של יהודי קארפאטורוס היה „טוב״ יותר מזה של יהודי צ׳כיה ופולין. מחנות־העבודה התגלו אחר־כך כ„אושר״. כי בשעה שהובילו רבים מן האוכלוסיה היהודית לאושוויץ, נשארו הגברים, שהיו במחנות־העבודה והוגלו לאוקראינה, בידי ההונגרים, ורק בחורף 1945 הסגירו אותם בידי הגרמנים. אולם אז כבר היו הרוסים באושוויץ, ואילו מחנות־העבודה

היו באוסטריה. האוסטרים ידעו כי תוך שבועות אחדים יהיה עליהם למסור דין־וחשבון על פשעי העבר, לכן נמנעו מלבצע רצח המוני. מכאן שבו כמעט כולם לבתיהם. גם ממחנות־הריכוז הגרמנים חזר מיהודי קארפאטורוס חלק ניכר, בהשוואה ליהודי חבלים אחרים. במחנות לא היו אלא תשעה חדשים, וכך יכלו החסונים ביניהם להחזיק מעמד. לחלק מהם אף שיחק מזלם והם יצאו מן השבי הרוסי.

הרצון להסתדר

אילולא חל אחרי המלחמה שינוי כה דראסטי במצב הפוליטי בקארפאטורוס, היה חלק ניכר מהיהודים שוב מתישב שם, כמו בהונגריה וברומניה השכנות. אף שהארץ היתה עניה ביותר אפשר היה לחיות בה יפה למדי בשנים האחרונות שלפני המלחמה. בהשוואה לשנים שלפני־כן חל שיפור במצב הכלכלי וחיי החברה היו נעימים. איני יודע ארץ אחרת, חוץ מישראל, שבה חיו היהודים את חייהם הלאומיים כמו בקארפאטורוס שלפני המלחמה. כל כפר קטן נשא את צביונו היהודי העצמי, שלא לדבר על הערים והעיירות. אף שקארפאטורוס היתה דלה, רב היה רכושם של יהודיה והיה בו לקשור את היורשים הנשארים לאותו מקום. וגם סיבות אחרות היו ליהודים שלא לעזוב את קארפאטורוס אלא לשוב ולנסות לבנותה. בניגוד לאוכלוסי פולין ומדינות שכנות אחרות נתגלו הרותינים, שהיו רובה של אוכלוסיית הארץ, כידידים לתושבים היהודים. איננו יכולים להעלות על דעתנו שרותיני בן קארפאטורוס ישדוד אחד משכניו היהודים, כמו שעשו הפולנים והאוקראינים. וכאשר אנו היהודים, חזרנו מן המחנות לא נתקלנו בגילויי איבה מצד השכנים הרותינים. גם מבחינת הכמות היה מזלם של שרידי קאר־פאטורוס טוב ממזלם של יהודי צ׳יכוסלובאקיה ופולין. כאשר העבירו את יהודי קארפאטורוס למחנות־ריכוז כבר עמדה המלחמה לפני סיומה. הרוסים כבר הגיעו עד יאסינה, שליד גבול הונגריה. הדבר היה באפריל 1944. זאת ועוד, רוב הגברים היו במחנות־העבודה ההונגריים — דבר שהיה בו, כפי שנתגלה אחר־כך, משום מזל גדול: כך ניצלו רובם מאושוויץ. חלק מהם ברחו לבודאפשט, אחרים עברו את גבול רוסיה, ואחר־כך שבו עם הפלוגות הצ׳י־כיות שב„ארמיה המזרחית״. כך ניצלו — לפי אומדן — 30.000 נפשות, רובם אנשים צעירים, אשר רצו לבנות חיים חדשים ולהמשיך במסורת אבותיהם. אף שהישוב היהודי בקארפאטורוס לא היה מעולם שותף לפאטריוטיזם של יהדות הונגריה, הם לא היו גם עמוסי תסביכים כאחיהם בפולין, אשר ממנה באו אבותיהם של חלק גדול מהם לפני דורות אחדים ואשר עמה היו קשורים קשרי שפה ותרבות הדוקים. הם אהבו את הישוב שלהם; במשך דורות היו נושאי התרבות ההונגרית בין הרותינים, והבנה הדדית שררה ביניהם לבין שכניהם. היהודי בן קארפא־טורוס היה נושא־ונותן עם שכנו ה„גוי״, היה קורא לפניו את מכתביו שקיבל וכותב בשבילו מכתבי בקשה; היה מייצגו לפני הרשות, מייעץ לו כיצד לחנך את ילדיו, עשה שלום בין בעל לאשתו וכו׳. בימים של ראשון בשבת ובימי חג ומועד היה האיכר ה„גוי״ יושב בביתו של היהודי יותר מאשר בכנסיה. רותינים אלה לא יכלו לתאר לעצמם את חייהם בלעדי שכניהם היהודים. אף שמבחינת השפה היו הרותינים חלק מן העם האוקראיני, לא היו קשורים עמהם ולא היה להם חלק בשנאת היהודים האוקראינית. וגם אחר־כך, כשצורפו לצ׳יכוסלובאקיה, לא עברה על־נקלה מסורת האנטישמיות הצ׳כית אל הרותינים, אף־על־פי שהצ׳יכים השתדלו מאוד להשפיע עליהם בשטח זה. כל אלה גרמו לכך שהקהילה היהודית בקארפאטורוס הקימה ישוב יהודי חפשי, בעל צביון עצמי, המדבר שפה יהודית־הונגרית מיוחדת, בעל מנהגים פולניים־הונגריים, רבנים פולניים־הונגריים וכו׳.

אין ספק שדמותו של הישוב היהודי בקארפאטורוס השתנתה כליל אחר המלחמה, לא רק מבחינה כמותית אלא גם מבחינה מהותית. מבחינה פוליטית ותרבותית עברו מהשפעה מערבית להשפעה מזרחית. אמנם הם לא יכלו לקוות עוד כי אפשר יהיה לקומם כאן ישוב יהודי חפשי כבעבר. אולם לעומת המקומות שמהם באו היהודים עתה — מחנות הריכוז — היו החיים כאן בבחינת גן־עדן.

הרוסים התיחסו אל הגרמנים, מיד אחר הכיבוש, כאל אויבים, וביחוד לגרמנים שבהונגריה, והדבר הזה עורר אהדתם של היהודים אליהם. אך זה לא מנע מהם לגלות כלפי היהודים אותו יחס שגילו כלפי החלקים שראו בהם אויביהם. למשל, במונקאץ׳ חיפשו הרוסים נאצים־הונגרים כדי לשלחם למחנות־עבודה, ויחד עמהם חיפשו גם צעירים יהודים שניצלו לא מכבר ממחנות־הריכוז והגלו את כולם למכרות־הכסף על גבול מנג׳וריה. שנים אחדות לאחר־מכן הצליח אחד הצעירים להימלט משם, והוא תיאר לפני כותב הטורים אלה את החיים במחנה־עבודה רוסי, שלא נפל אף במשהו מכל מחנה־ריכוז גרמני. באותם הימים אירע שקצין רוסי קרא בחורה יהודית מניצולי השואה ללכת אחריו, וכאשר היססה ירה בה באמצע הרחוב במונקאץ׳. מקרה זה וכיוצא בו ראו כמקרים בודדים, ואלה לא היו מונעים את היהודים מלשוב ולהתישב בבתיהם הישנים.

תחיתה של קהילת מונקאץ׳ והמשא ומתן עם השלטונות

נראה לנו כי המשימה העיקרית העומדת לפנינו היא אירגון הישוב וריסון ההפקרות שפשטה בקהילה. התכנסנו איפוא כמה מכרים וטיכסנו עצה כיצד להתחיל בפעולה זו. תמימי־דעים היינו כי הקמת קהילה במונקאץ׳ היא הכרחית, ובה עלינו להתחיל. מינינו את מר ו. כראש הקהילה ולידו מזכיר. לדעתנו עלולה היתה ועדה גדולה יותר להיות למכשול. הבעיה השניה והעיקרית שעמדה לפנינו היתה הבעיה האנושית, וביחוד עתידם של הצעירים שבתחילת המלחמה היו בני 15—16 ועתה כבר נעשו בני 20—21 והיו מבלים ימים תמימים ברחובות העיר ומנהלים עסקי „שוק שחור". ורבה היתה הסכנה שארבה להם במשטר הקיים. חייבים היינו להכניס צעירים אלה למסלול של עבודה, וכדי להגיע לידי כך היה עליהם תחילה ללמוד בבית־ספר מקצועי. ידענו את הקשיים שניתקל בהם, ובראש־וראשונה הקשיים הפסיכולוגיים. נוער זה גדל באוירה של שנאה ובזיונות, שהגיעה לשיאה בהריגת הוריהם ובני־משפחותיהם. הפצע עדיין לא הגליד. וכיצד יכולנו להושיבם בבית־ספר נוצרי בין צעירים מבני המקום, אשר היו עדים לכל אלה במשך אותן שנים? הגענו למסקנה כי בית־ספר מקצועי יהודי, ולו יהיה קטן ככל שיהיה, יתאים לצרכינו יותר מבית־הספר הממשלתי הטוב ביותר. מנהל הג׳וינט בקארפאטורוס מר ווייס, אשר השתתף בדיונינו, הבטיח לנו עזרה כספית למטרה זו. מאחר שדרושה היתה לנו הסכמתה של הממשלה, ייפו את כוחי לנהל את המשא־ומתן בענין זה עם מוסדות הממשלה שבאונגוואר. לא היה לי כל ספק כי הממשלה תראה בעין יפה תכניתנו זו. ערכתי תזכיר, שבו הצבעתי על בעיותיה המיוחדות של שארית־הפליטה, את הקשיים הפסיכיים הכרוכים בהקמתם מחדש של הבתים שנחרבו, וביחוד את מצבם הנפשי של בני הנוער שלנו, שהוא תוצאה של שנות דיכוי ארוכות מצד השלטון הפאשיסטי, ואת הצורך בבית־ספר מקצועי יהודי, לפחות למשך זמן המעבר, עד שיירפאו קצת הפצעים. תזכיר זה הבאתי למיניסטריון החינוך ונתקבלתי על־ידי מיניסטר החינוך. קבלת־הפנים היתה חביבה. הייתי הנציג היהודי הרשמי הראשון שבא עמו במגע. העליתי לפניו את הצעתנו והוא קיבלה באהדה. העדה ההונגרית כבר השיגה באותו זמן רשות להקים בתי־ספר בשביל ילדיה, וכבר הוציאה לאור עתון משלה. דבר זה הושג בעזרת אחד מבעלי ההשפעה הגדולים ביותר בחוגי השלטון, שהיה יהודי. אולם מלכה הבלתי־מוכתר של קארפאטורוס היה באותו זמן מר ו., אשר היה מזכיר המפלגה הקומו־ניסטית במדינה — יהודי מבני קארפאטורוס שהתחנך במוסקבה. נראה היה לנו שלא שמח ביותר לעובדה שהיהודים רוצים לשוב ולהתישב בקארפאטורוס, ומובן כי גם לא היה מעונין ביותר להיפגש עמי. אולם, חברי הקאבינט הנוצרים, אשר לא היו בעלי עבר קומוניסטי כמוהו ורצו למצוא חן בעיני אדונם הפוליטי, סברו בשכלם הפשוט כי מר ו. יקבל באהדה את התכנית לשוב וליישב את היהודים בקארפאטורוס. זה הרושם שקיבלתי בשעה ששוחחתי עם יתר חברי הקאבינט. הם כולם הבטיחו לתמוך בתכנית. בביקור מאוחר יותר יעצו לי להיפגש בענין זה עם הקומיסאר לעניני תרבות; ואמנם נקבעה בינינו פגישה. מהשתלשלות הענינים נתברר לי כי אנשי ממשלת קארפאטורוס אינם אלא בובות, פקידי מינהלה, והמפקח עליהם הוא זה המכונה „הקומיסאר לעניני תרבות", שמשרדו שוכן גם הוא באונגוואר, אך לא ברובע בניני הממשלה. הקומיסאר היה אוקראיני שנשלח מקיוב. לפני הכניסה עמד זקיף צבאי, ועליו סימני הנ.ק.וו.ד. הוא הודיע על בואי לקומיסאר והלה הכניסני מיד לחדרו. כל הענין כבר היה ידוע לו מקריאת התזכיר. שאלותיו היו אדיבות מאוד, וככל שנעשו אדיבות יותר בהמשך שיחתנו, כן נזהרתי יותר בתשובותי. הוא דווקא חייב את מציאות הנוער היהודי בבתי־הספר של הנוצרים. הוא הבטיח לעשות הכל כדי שירגישו שם בטוב; ואם ייתקלו באוירה עוינת, ידאג הוא לכך שהאוירה תיעשה ידידותית. זו תמצית דבריו. הוא ידע כי הייתי רב בבוהאֶמיה והזמינני לבוא לביתו ביום המחרת לארוחת־צהרים, ושם — לדבריו — נמשיך לדון באותו ענין. קיבלתי את הזמנתו בתודה. כאשר יצאתי ממשרדו, והתברר לי כי יצאתי בשלום גם מידי הזקיף השומר על הפתח, הודיתי לאל. הבנתי מיד כי נפלתי ברשת הנ.ק.וו.ד. באותו יום, לאחר שמסרתי דין־וחשבון מפורט לכמה מן החברים ולאחר שבחנו את המצב בכללו, הגענו לכלל מסקנה כי שוב לא נצליח לכונן כאן חיים יהודיים; כי השלטונות יעשו הכל לבולל את היהודים התבוללות גמורה, יעשו ויצליחו. מאחר שהגבולות בין קארפאטורוס לצ׳יכוסלובאקיה, שעדיין פתוחים היו, עמדו להיסגר במוקדם או במאוחר, החלטנו כי עלינו להודיע על כך לקהל. ידענו כי די יהיה אם אחדים מאתנו יסעו, מתוך פחד, והשאר יבואו אחרינו. נטייתם של ניצולי המחנות, לאחר השחרור, היתה שלא לסכן עוד את עצמם ולא לסמוך על שכלם שלהם, אלא ללכת אחרי הרבים. ההליכה אחר העסקנים, ההישמעות לכל מי שעוסק בצרכי הציבור נראתה מוצדקת פחות או יותר בכל אותן שנות מצוקה. וכך נשארו פני הדברים גם זמן רב אחר־כך, כשיהודי קארפאטורוס עזבו את חבל הסודאֶטים. בדרך זו גם עלו לישראל כ־15.000 יהודים

קארפאטורוסיים, וכך עזבו בהמוניהם את קארפאטורוס ולא נתפתו לתקוות־שוא של ירושות, נכסים וכיוצא באלה. אלה מיהודי קארפאטורוס שלא הלכו עם הרבים ונשארו במקומותיהם — כ־1.000—1.200 נפש — התחרטו אחר־כך, אבל כבר היה מאוחר.

ביום המחרת, בשעות הצהרים, לא ישבתי ליד שולחן הקומיסאר אלא ברכבת־מהירה לבודאפשט, ותוך זמן קצר יצאו יהודי קארפאטורוס להקות־להקות, כציפרים נודדות, מערבה. הפעם לחבל הסודאֶדים, לתוך גן־עדן ממש, כגמול על שנות סבל ארוכות באש הגיהינום.

מספר הניצולים מיהודי קארפאטורוס

קשה לקבוע במדויק את מספר הניצולים מיהודי קארפא־טורוס. המצב הפוליטי והכלכלי גרם לכך שחלק גדול מהם נע ונד תמיד ממדינה למדינה; הם היו מפוזרים בהונגריה, בקארפאטורוס־רוסיה, בגרמניה, בצרפת, בחבל הסודאֶטים ובצ׳כוסלובאקיה. מן הנתונים הסטאטיסטיים הבודדים שהובאו על־ידי מועצת הקהילות היהודיות בפראג, הקונגרס היהודי העולמי והוועד היהודי באמריקה ב„ספרי־השנה" שלו וכן במחקרים אחרים שפורסמו אחרי המלחמה על יהדות אירופה, אי־אפשר לצרף תמונה ברורה על מספר ניצולי קארפאטורוס. מאחר שכל הנתונים הסטאטיסטיים נשאבו ממקורות המשרד הסטאטיסטי בפראג או מן הדו"חים של המועצה היהודית העליונה, מקורות שאינם מהימנים, הרי גם כל הנתונים המובאים אינם מדויקים ואף מסולפים. הסיבות העיקריות לאי־מהימנותם של המקורות הנ"ל הן:

א. המשרד הממשלתי רשם כיהודים רק אותם שהצהירו על יהדותם; ולא — נרשמו כצ׳כים או בני לאומים אחרים לפי ההצהרה. רבנים מיהודי קארפאטורוס נרשמו אצל המשטרה כצ׳כים. אחרי המלחמה אפשר היה להירשם בתור צ׳כי או סלובאקי; לאומים אחרים לא הוכרו. יהודים שנרשמו כבני בלי־דת ולא הצהירו על יהדותם נרשמו במשרד הסטאטיסטי כבני בלי־דת ולא כיהודים. היהודים שלא התיצבו בקהילה היהודית לא הופיעו כלל ברישום היהודים, ורבים מיהודי קארפאטורוס לא היו זקוקים לעזרת הג׳וינט, או שבמתכוון נמנעו מלקבל תמיכה כדי שלא יירשמו בקהילה, כי אחר המלחמה רבו האנשים אשר פחדו מפני רישומים, שכן סבורים היו כי יקל להם לקבל את האזרחות הצ׳כית אם יצהירו שהם חסרי־דת, ולאומיותם צ׳כית. כבר בימים ההם היה משרד ההתאזרחות בידי הקומוניסטים (המיניסטר לעניני פנים נוסאֶך היה קומוניסט). כתוצאה מכל זאת לא היו נכונים המספרים של המשרד הסטאטיסטי של הממשלה, שקבעה את מספר יהודי קארפא־טורוס ב־8 500 נפש.

ב. בידי מועצת הקהילות היהודיות היו נתונים מהימנים יותר, אולם מתוך מניעים אנוכיים קהילתיים־פוליטיים הקטינה זו בכוונה את מספר יהודי קארפאטורוס ונקטה את המספר של המשרד הסטאטיסטי — 8 500 נפש בלבד. אף־על־פי שוותיקי המלחמה היהודים היו ברובם מקאר־פאטורוס (מ־2007 היו רק 123 מחבלי המערב), רשמה אותם המועצה כיוצאי חבל המערב. ואולי אין להאשים אותם בכך, משום שמטרתה היתה להגדיל את כוחה של קהילה גוססת (שהיתה מורכבת ממנגנון מינהלי בלבד אשר חלש על מיליונים מכספי הג׳וינט), והרצון להפוך קהילה זו לקהילה חיה ופעלתנית עוררה אותם שלא למסור את מספר היהודים המדויק.

לפי ספרו של זדניק לאֶדאֶראֶר (נשיא המועצה היהודית הראשית) „גיטו טאֶראֶזיאֶנשטאדט," חזרו מטאֶראֶזיאֶנש־טאדט 6 850 נפש. בין אלה היו 3 617 בני נשואי תערובת. ממחנות ריכוז אחרים חזרו 3 250 יהודים. 4001 נפש הצליחו להסתתר בצ׳כיה ולהימנע מגירוש או התחמקו לחוץ לארץ וחזרו אחר גמר המלחמה, מהם היו 826 יהודים ו־3 175 יהודי B — (מנשואי תערובת). בסך־הכל היו לפי לאֶדאֶ־ראֶר 7 309 יהודים ניצולים. במספר זה לא נכללו אלה שחזרו עם הצבא מן המערב ואותם 123 שחזרו מהמזרח. יש להניח כי בין למעלה מ־7 000 היהודים היה אחוז ניכר של בני בלי דת, שלא היה להם כל קשר עם הקהילה היהודית. זה מאשר את הדין־וחשבון שנמסר על־ידי המועצה העליונה בכנס נציגי הקהילות היהודיות (ב־1 בספטמבר 1945, בשעה שכל יהודי צ׳כיה שנשארו בחיים כבר שבו למקומו־תיהם), שלפיו היה מספר היהודים הרשומים בקהילות 7 208. באותו זמן ישבו בפראג בלבד — לפי דו"ח הקונגרס העולמי — כ־3 000 מיהודי קארפאטורוס (מאחר שב־30 בספטמבר 1945 נסגר באופן רשמי הגבול בין קארפאטורוס וצ׳כוסלובאקיה על־ידי הרוסים, הרי כבר לפני ראשית ספטמבר היו כמעט כל היהודים בצ׳כיה). באותו זמן כבר ישבו רוב הלגיונרים היהודים מבני קארפאטורוס (כ־1 500 מתוך ה־2 000) בחבל הסודאֶטים. יש להניח כי מבין 7309 הניצולים (שכ־5 000 מהם ישבו בפראג) הצטרפו 4—5 אלפים לקהילה היהודית (יתר בני קארפאטורוס הצטרפו רק אחר־כך, כשאורגנו מחדש הקהילות בחבל הסודאֶטים.

לפי נתונים אלה אנו יכולים לקבוע, אם גם לא במדויק, את מספר הניצולים מבני קארפאטורוס. ב־1948 נרשמו 19 123 יהודים ורק אלה נחשבו כיהודים. בין השנים 1945—1949 עזבו את היהדות כ־900 מיהודי צ׳כיה (132 קיבלו את הדת הקאתולית). מכאן, שבשנת 1948 עדיין היו בבוהאֶמיה ובמוראביה כ־14 000 מיהודי קארפאטורוס. כ־3 000 מהם חיו בפראג, והשאר — בחבל הסודאֶטים. לפי

הדו״ח של הועד היהודי, מ־30 בספטמבר 1947, היו במחנות D. P. C. שבגרמניה 6 602 מיהודי צ׳כוסלובאקיה (אלה היו יהודי קארפאטורוס שעזבו את בתיהם בחבל הסודאֶטים בראשית 1946). כ־1 000 מיהודי קארפאטורוס נשלחו בשנים 1946—7 לצרפת, והם לא חזרו לצ׳כיה. כ־1 000—1 500 נשארו בקארפאטורוס. אנו יכולים איפוא להניח שניצלו 22 000 יהודים מקארפאטורוס. מהם ישבו בבוהאֶמיה עד פסח 1946 למעלה מ־20 000 יהודים. 14 000 מהם השתקעו שם עד למרידה הקומוניסטית, כלומר עד 1948. 14 000 יהודים אלה קיבלו את האזרחות הצ׳כית וכולם נרשמו בועדי־הקהילות של היהודים. ישוב זה היה רוב מנינה ובנינה של יהדות בוהאֶמיה שלאחר־המלחמה. היהודים הצ׳כים לא גילו כל התעניינות בחיים היהודיים; מנהיגי המועצה העליונה והקהילה היהודית בפראג — אף כי היו ביניהם ציונים — סירבו לשתף את נציגיהם של יהודי קאר־פאטורוס, ועד אוקטובר 1947 לא יוצגו כלל לא במועצה העליונה של הקהילות היהודיות ולא בועד הקהילה של פראג, שבה נמצאו כ־3 000 יהודי קארפאטורוס. הנהגה בלתי דימוקראטית היא שגרמה שלא פורסמה כל סטאטיס־טיקה מוסמכת על מספר יהודי קארפאטורוס אשר ישבו בצ׳יכיה.

יהודי קארפאטורוס והלגיון הצ׳יכי

אנשי הלגיון הצ׳יכי מימי מלחמת־העולם הראשונה תפסו עמדות ראשונות בחייה הפוליטיים של צ׳יכוסלו־באקיה בין שתי המלחמות. אף שאלפי החיילים הצ׳יכיים בצבא האוסטרי־הונגרי, אשר הסגירו עצמם בעת המלחמה בידי הרוסים, לא השתתפו בשום קרב מכריע והשפעתם על סיום המלחמה הראשונה היתה אפסית, שרו סופריה של צ׳יכיה שירי תהילה לנצחונותיהם, והיסטוריונים ומחזאים טוו סביבם שלל אגדות, כאילו הם הם שניצחו את צבאותיה של אוסטריה־הונגריה. כך היו הצ׳יכים מהיחידים שיצאו מהמלחמה בנצחון גדול. הם היו ילדי השעשועים בוועידת השלום ונעשו יורשיה הגדולים של ממלכת אוסטריה־הונגריה לשעבר. הם קיבלו את חבל הסודאֶטים, על אוצרותיו הגדולים — תעשיה מפותחת מכרות פחם וכו׳. על עושר גדול כל־כך אפילו לא חלם פרופיסור מאסאריק. אוצרות אלה, שקיבלו חינם, עוררו אי־מנוח בלב האינטליגנציה הצ׳יכית. במלחמת־העולם השניה הקריבו הצ׳יכים עוד פחות משהקריבו במלחמה הראשונה. בחריצות עבדו למען מכונת־המלחמה הגרמנית, ומכל העמים הכבושים בידי הנאצים היו הצ׳יכים הנכנעים ביותר. ולכן הגרמנים לא זו בלבד שהרחיבו במשך המלחמה את התעשיה הצ׳יכית, אלא גם הקימו תעשיה חדשה בבוהאֶמיה ובמוראביה. ששים אלף האבידות שסבלו, כביכול, הצ׳יכים בעת המלחמה, לא היו אלא יהודים. חוץ מכמה מדינאים וקומץ מאנשי האינטליגנציה לא עזב שום צ׳יכי, אחר הסכם מינכן, את ארצו, וכל הסיפור על לגיון צ׳יכי — בדותא היא. אחר מפלת היטלר קיבלו הצ׳יכים הכל בחזרה, ועוד יותר מכן. את חבל הסודאֶטים שקיבלו שוב לידיהם רוקנו מתושביו הגרמנים. שלושת מיליוני הגרמנים שישבו שם לפני המלחמה גורשו על ידיהם ואת רכושם החרימו ממש כמו שעשו בשעתו הגרמנים ליהודים. וכך נעשו הצ׳יכים יורשיהם של שלושה מיליוני גרמנים וגם יורשי הרכוש היהודי שערכו הגיע לפני המלחמה לעשרות מיליארדים קרונות צ׳יכיות. אולם הפעם לא התביישו הצ׳יכים בתרומתם הקטנה לנצחון במלחמת־העולם, כי התודה הגדולה הלא ניתנה לרוסיה והם שילמו לה בסיפוח קארפאטורוס לאוקראינה הסובייטית. בכל זאת הודיע הראדיו לעם הצ׳יכי, כבר בשנת 1944, על לגיון צ׳יכי הלוחם בצד הצבא האדום באויב המשותף. וכאשר נכנסו הרוסים באוקטובר 1944 לקארפאטורוס, היה הלגיון הצ׳יכי בין הראשונים שנכנסו לאזור זה וניהלו בו קרבות קשים. לגיון זה, שמנה כ־2000 איש, היה מורכב רובו מצעירים יהודים בני קארפאטורוס, אשר בסוף 1942 הגלו אותם ההונגרים לאוקראינה, ומשם לרוסיה הלבנה, אל מחנה־העבודה שלהם (מונקא־סאַזוד). גם אני הייתי בין אלה. חלק גדול מאתנו נפלו בשבי הרוסים בעת נסיגת ההונגרים ליד הדון. רוב השבויים היהודים ניספו במחלות וברעב, והשאר ניצלו על־ידי ההתגייסות ללגיון הצ׳יכי. לגיונרים יהודים אלה השתתפו בכל הקרבות בעת גירוש הגרמנים מצ׳יכוסלובאקיה.

אחר המלחמה, כשסופחה קארפאטורוס לרוסיה, לא רצה איש מבין חיילים אלה לשוב לקארפאטורוס. רובם הגדול התישב בחבל הסודאֶטים שם נתנה להם הממשלה חלק מהרכוש שהשאירו הגרמנים. לאחר־מכן התחברו אליהם אלפים מאנשי שארית הפליטה בקארפאטורוס, והקימו ישוב יהודי בבוהאֶמיה שהתקיים זמן קצר — דבר שהכניס מורא בלב ה„יאַהודים" הבוהאֶמים, אשר אחרי השואה רצו לנתק מהר ככל האפשר את קשרם עם עמם.

מעמדם הפוליטי של יהודי קארפאטורוס אחר המלחמה

לפני שסופחה קארפאטורוס באופן רשמי לרוסיה, או לאוקראינה, ב־29 ביוני 1945, עשו המיניסטר פאֶלינגר, נציג הממשלה הצ׳יכית, ונציג הממשלה הרוסית הסדר לגבי אלה שרצו להחזיק גם להבא באזרחות הצ׳יכית.

החוק, שהוצא בהתאם לכך, נקרא „חוק בחירת האזרחות — יוני 1945", אשר נעשה אחר־כך מקור צרות לאלפי יהודים עקורים, בני קארפאטורוס. החוק עצמו לא היו בו כל כוונות־זדון, לא מצד הממשלה הצ׳יכית ולא מצד הממשלה הרוסית. הוא לא היה אלא פרי אותה תקופה. מן הגורם היהודי התעלמו כליל; שוב לא נודעה לו כל חשיבות שתחייב להביאו בחשבון. החוק אמר כי „צ׳יכים או סלובאקים שגרו באזור קארפאטורוס לפני הסיפוח, 29 ליוני, רשאים לבחור באזרחות הצ׳יכוסלובאקית. צ׳י־כים או סלובאקים הגרים מחוץ לקארפאטורוס ונולדו, או שהם רשומים, בקארפאטורוס, חייבים להצהיר על בחירה באזרחות הצ׳יכוסלובאקית, ולא — יישארו אזרחי קאר־פאטורוס". הזכות לבחור באזרחות זו הוגבלה לתקופה קצרה, אולם אחר־כך הוארך המועד. כמעט כל יהודי קארפאטורוס הצהירו לפני מיניסטריון הפנים הצ׳יכי על רצונם לקבל את אזרחותה של מדינה זו, ומילאו את הטפסים הדרושים. כ־60 אלף בקשות כאלה הגיעו למי־ניסטריון. נראה שגם רותינים רבים בחרו בצ׳יכוסלובאקיה, וכן פולנים, הונגרים וחסרי אזרחות כלשהי. אולם עצם הגשת הבקשות עדיין לא הבטיחה את מילואן, כי אותן בדקה אחר־כך הממשלה ודרשה הוכחות אם אמנם היו המבקשים צ׳יכים או סלובאקים בעת מפקד התושבים של 1930. אולם הואיל ובמפקד זה נרשמו תשעים ושלושה אחוזים מיהודי קארפאטורוס כבעלי לאומיות יהודית, נשללה מהם הזכות לבחור עתה באזרחות הצ׳יכוסלובאקית. כל אלה שלאומיותם לא היתה צ׳יכית או סלובאקית — והרותינים בכללם — נעשו עתה באופן אוטומטי אזרחים רוסים, חוץ מן הלגיונרים היהודים, שעליהם לא הוטל להביא תעודות להוכחת לאומיותם הצ׳יכית או הסלובא־קית. תחילה ניגשה הממשלה הצ׳יכוסלובאקית לבעיית הלאומיות הצ׳יכית או הסלובאקית גישה ליבראלית, ובראשית שנת 1946 העניק המיניסטריון למאות רבות מיהודי קארפאטורוס את האזרחות בלי קשיים מרובים. אולם במחציתה השניה של שנת 1946 חל שינוי בשטח זה; ואז התחילו מכריעות סיבות כלכליות, פוליטיות ולאו־מיות בהענקת האזרחות ליהודי קארפאטורוס. הממשלה לא זו בלבד שהיקשתה על מתן האזרחות ליהודים נוספים אלא אף טרחה לבדוק מחדש את הבקשות שנענו ולשוב ולהחזיר את כל יהודי קארפאטורוס לארצם, חוץ מוותיקי הלגיון הצ׳יכי, וכך העמידה את כל שארית הפליטה בסכנת הגלייה לרוסיה. ומאחר שהרוסים ראו באלה שביקשו אזרחות צ׳יכית אֲלמנט בלתי־רצוי, לא היינו מתפלאים אילו גזרו השלטונות הרוסיים גזירות קשות על יהודים מוחזרים אלה.

הצ׳יכים ושארית הפליטה

יחסו של העם הצ׳יכי אל שארית הפליטה, אחר השחרור, היה ידידותי. הם סייעו לניצולים במזון, במלבושים ובשיכון, אף־על־פי שאחר המלחמה שרר מחסור גדול בכל אלה. במשך חדשים רבים נסעו ה„קאצאֶטניק"ים" ברכבות ובחשמליות חינם אין כסף — לכל מקום בצ׳יכוסלובאקיה ובכל עת. דבר זה היה חשוב מאוד באותה תקופה שבה נסעו רבים ממקום למקום לחפש קרובים. חוץ מחלק קטן מיהודי קארפאטורוס, אשר נמלטו להונגריה וחזרו אחר השחרור ישר לבתיהם, ואותם מתי־מעט אשר שוחררו על־ידי הרוסים כבר באוקטובר 1944 ושבו מיד לקארפא־טורוס, — שוחרר חלק הארי על־ידי האמריקנים במערב. אלה באו תחילה לצ׳יכיה—לפראג. קבלת־הפנים הידידותית מצד האוכלוסיה הצ׳יכית, מאות הנשים הצ׳יכיות שהתנדבו להיות אחיות רחמניות וטיפלו במשוחררי המחנות החולים, הנכונות לעזור מצד הרופאים — כל אלה עשו, כמובן, רושם גדול על בני קארפאטורוס שבאו ממחנות־הריכוז. האדם, לפי טבעו, מייחס חשיבות רבה יותר לדבר שאבד לו. איבוד קארפאטורוס, שסופחה לרוסיה, נתקבל ע״י הצ׳י־כים ברגשי התמרמרות ויאוש. השליטה בקארפאטורוס, אף שהשלום בה הופר לעתים, היתה נעימה יותר מאשר המגע־והמשא עם השוביניסטים הסלובאקים הקנאים. במשך עשרים שנות שליטתם בקארפאטורוס חינכו שם הצ׳יכים דור חדש, אשר דיבר בלשון הצ׳יכית ממש כמו בפראג. דבר זה היה מקור גאווה לעם הצ׳יכי הקטן, ודבר זה גילו עתה, כששארית הפליטה, שהיתה מורכבת ברובה הגדול מבני אותו דור, נזקקה לעזרתה. לא פלא איפוא שמיד עם התגלות הסכנה שבשהיה בקארפאטורוס, כשה־קומוניסטים לא נטו להחזיר ליורשים היהודים את רכושם, נהרו כולם לצ׳יכיה.

בחבל הסודטים

אחר מפלת היטלר בא תורם של גרמני הסודאֶטים לגלות מארצם. כבר לפני כמה מאות שנים התישבו הגר־מנים באזור זה, העשיר באוצרות טבע: מכרות־פחם עשירים, מים מינראליים ומעיינות־מרפא שיצאו להם מוניטין בעולם כולו, ומעל לכל אלה — מכרות אורניום, שערכם הכלכלי והצבאי גדול, כידוע. הגרמנים החרוצים פיתחו את האזור ויישבוהו בצפיפות. הם הקימו בתי־חרושת גדולים. כלי הבדולח המעולים ביותר יוצרו בחבל הסודאֶטים, וכן גם כלי חרסינה, אריגים, תכשיטים וכיוצא באלה. היהודים לקחו חלק גדול בפיתוח האזור ובמשקו וביצרו להם בו מעמד כלכלי איתן. קהילות יהודיות משגשגות היו פזורות על־פני כל חבל הסודאֶטים. טפליץ־

שנאָו, לייטמאֶריץ, אויסיג, קארלסבאד, מארינבאד — כל אלה היו קהילות יהודיות שהיו מפורסמות בכל אירופה בעשרן ובנדיבות־לבן. היהודים חיו שם בשלום עם הגר־מנים במשך כמה מאות שנים. וכאשר התפשט הנאציזם בגרמניה, הגיע גם לחבל הסודאֶטים, אך בו עשו הגרמנים עם שכניהם היהודים „חסד" והירשו להם לברוח מבתיהם; וכך נוסף על עשרם של גרמני הסודאֶטים גם הרכוש היהודי. במשך המלחמה עוד הוסיפו הגרמנים לפתח את את האזור, שיכללו את בתי־החרושת והתכוננו ל„אלף שנות העתיד". אולם חיש־מהר חלפו שבע השנים הטובות שלהם, וב־1945 רוכז חלקם הגדול של גרמני הסודאֶטים במחנות־הסגר שהקימו הצ׳יכים. בכך סייעו להם אנשי הלגיון, היהודים מקארפאטורוס. אולם אל כבשני־האש לא השליכו את הגרמנים, יהודים אלה שלחמו בחיה הנאצית, אשר הכחידה את משפחותיהם, את הוריהם, את נשיהם וטפם, והיתה להם ההזדמנות ואולם גם הזכות המוסרית לכך. אולם עתה הלכו הגרמנים הגיבורים אל מחנות־הריכוז כמו מיליוני היהודים בכל אירופה כשצרור קטן בידיהם. בלכתם השאירו אחריהם את בתיהם, רהיטיהם, מלבושיהם — הכל, הכל, כמו היהודים לפניהם. ובמשך חדשים ספורים כמעט לא נשאר זכר לשלושת מיליוני הגרמנים שישבו שם, ועל נחלאותיהם התישבו כעשרים אלף צעירים וצעירות מיהודי קארפאטורוס, לבשו את בגדיהם הנאים של הגרמנים, גרו בבתים המפוארים שלהם בקארלסבאד, מארינבאד, פראנצסבאד, אשר בכל אחד מהם היה פסנתר, מרבדים פרסיים וכדומה. כך הונח יסוד לישוב יהודי על בסיס כלכלי איתן. אולם באופק המדיני הלכו והתרבו העננים הקודרים.

הרכב האוכלוסיה היהודית בבוהמיה ובמוראביה

שואת אירופה לא גרמה בשום מקום סבל רב כל־כך לאוכלוסיה היהודית כמו בבוהאֶמיה, מוראביה ושלאֶזיה. בעוד שליהודים הגרמנים היתה אפשרות למלט את נפשם בשנים האחרונות שלפני המלחמה, בעוד שחלק מיהודי פו־לין ברח לרוסיה, ויהודי הונגריה וצרפת ניצלו בחלקם בעזרת האוכלוסיה הנוצרית – נחסמו לפני היהודים הצ׳יכים כל הדרכים, והם נאלצו ללכת לטאֶראֶזיאֶנשטאט ומשם אל הכבשנים. אולם גם אלה שנשלחו למחנות העבודה לא היתה בהם הסבילות של מעמדות העובדים בקארפאטורוס, פולין ואפילו הונגריה. לפי הדו"ח של המועצה היהודית העליונה בוועידה שנערכה באחד בסמפטמבר 1945, נרשמו עד אוגוסט אותה שנה 7 208 יהודים בקהילות בוהאֶמיה, מוראַביה ושלאֶזיה. מבין אלה נמצאו 4 000 בפראג. לפי הדין־וחשבון בקונגרס היהודי העולמי היו באותו זמן בבו־האֶמיה כ־3 000 מיהודי קארפאטורוס. 4 000 עד 5 000 יהודים צ׳יכים היו איפוא רשומים בקהילות היהודיות. יהודי קארפאטורוס היו רשומים בוועד הקהילה, כי לפי רישום זה היה מתקבל הסיוע מטעם הג׳וינט.

זדאֶניק לאֶדאֶראֶר בספרו „גיטו טאֶראֶזיאֶן" מספר על 14 200 יהודים צ׳יכים (כולל חוזרים מחוץ־לארץ) אשר עמדו בסבלות מחנה־העבודה ושבו לבתיהם. מבין 14 200 אלה היו רק 7 208 יהודים, ואילו השאר היו יהודים־למחצה, בני נישואי־תערובת ומשומדים. כשמשווים את הדין־וחשבון של לאֶדאֶראֶר עם זה שנמסר למועצה העליונה ב־1945, מתגלה שגם אחר המלחמה עקפו רבים מיהודי צ׳יכיה את הקהילה היהודית והצהירו שהם בני בלי דת. מבין 7 208 היהודים הניצולים הצהירו רק כ־5 אלפים על יהדותם ונרשמו בקהילות היהודיות. מספר זה לא גדל בשנים הבאות, 1945—1949; נהפוך הוא, בשנים 1945—1947 ויתרו 828 על יהדותם ו־132 קיבלו את הדת הקא־תולית (ודאי בגלל נישואי־תערובת); לעומת זאת נוספו לקהילה היהודית רק 76 אנשים. מאחר שיהודי קארפא־טורוס לא ידעו את המושג „חסרי־דת", מסתבר שאלה באו בעיקר מבין יהודי צ׳יכיה. בקהילה קטנה של כ־5 אלפים ניצולים נראה מספר זה גדול אפילו לגבי היהודים הצ׳יכים. נראה איפוא שלרבים לא היתה יהדותם כבוד גדול. בין חמשת אלפי היהודים היה פעיל רק החלק הציוני, ואילו כל השאר היו אדישים לבעיות היהדות. חלקם הגדול של היהודים הצ׳יכים היו מאורגנים בקבוצה נפרדת ולא התערבו בין היהודים „היהודיים"; הם כינו עצמם „יהודי ב". קבוצה זו מנתה 5 272 איש. משרדם היה בבנין הקהילה היהודית ובאמצעותה גם קיבלו סעד מן הג׳וינט. בקהילות אחדות היו „יהודי ב" אלה רוב. בהראדאֶץ־קראלובה היו 143 „יהודי ב" ורק 110 יהודים; בקהילה הגדולה של קולין היו 143 „יהודי ב" ורק 118 יהודים. בקהילת קולין כיהן במשך שנים רבות ד"ר פאֶדאֶר כרב; הוא היה היחידי משלושת הרבנים שניצלו מן השואה וחי עד היום בקולין. בדרשותיו היה משלב אמרות כגון: „לא הירדן הוא נהרנו אלא המולדאבה", „לא הר ציון הוא הרנו אלא הוישהראַד". ודי בזיון וקצף!

המצב הכלכלי בישוב החדש

עוד לפני שהניסו הצ׳כים את הגרמנים, ברחו אלפים מהם, מאלה אשר תפסו עמדות במפלגה הנאצית, לגרמניה. „פיהרר״ים גדולים וקטנים אלה הסתלקו בבהילות כזאת, עד שלא הספיקו לקחת אתם את חפציהם, אלא את מפתחות החווילות שלהם בלבד — אשר בקארלסבאד, פראנציסבאד, מאריינבאד ושאר הערים והעיירות בחבל הסודאֶטים. פעולת ה„פינוי״ (כפי שכינוהו הגרמנים) שבאה לאחר מכן, נעשתה שלבים שלבים; אולם קיצבה היה מהיר. לא שלחו אותם לאושביץ׳ או לבאֶרגאֶן־באֶלזאֶן, אפילו לא לטאֶראֶזיאֶנשטאַט; אולם למחנה־הריכוז לא יכלו לקחת אתם אלא אותו צרור שיכלו לשאתו על כתפיהם. רכושם נעשה רכוש המדינה, והמדינה הפקידה אותו, לשם ניהולו, בידי אזרחים שונים, שהורשו לקנותו אחר־כך בסכום נומינאלי. המטלטלים עברו מיד לרשות האדם שקיבל את הבית. הזכות ליהנות מנכסים גרמניים ניתנה לשלוש קבוצות של בעלי־פריבילגיות: ללגיונרים, לקאַ־צאֶטניקים, לנצרכים, ואכן, ראשונים היו הלגיונרים שבחרו להם את הגרמנים „שלהם״, וירשו אותם; אחר־כך בא תורם של הקאצאֶטניקים, כמעמד השני במעלה. למען האמת יש להודות שהשלטונות הצ׳כיים לא היפלו לרעה את היהודים. אף־על־פי שהקאצאֶטניקים היו רובם יהודים מקארפאטורוס, ולא היו עד־יין בעלי אזרחות צ׳כית, העדיפו אותם השלטונות, בעת חלוקת הרכוש הגרמני, על־פני צ׳יכים רגילים שלא היו לגיונרים או קאצאֶטניקים. מובן שבערים תעשייתיות, כמו טאֶפליץ ורייכנברג, גזלו בשעתו הגרמנים מן היהודים רכוש עצום, אשר נעשה עתה רכוש המדינה. כך אירע גם במקומות אחרים בחבל הסודאֶטים, מאחר שרק לעתים רחוקות נשארו היורשים בחיים, ומאחר שיהודי צ׳כיה ומוראביה אשר לא היו תושבי חבל הסו־דאֶטים היו להם נכסים משלהם, לא היו מעוניינים להתישב שם, הרי רק שארית הפליטה מקארפאטורוס מצאה ענין להתישב בחבל הסודאֶטים ואף היתה להם הצדקה מוסרית לקבל לידיהם את הרכוש שעלה בחלקם; כי חלק גדול מהם היו קרוביהם של חיילים, אשר נלחמו על שיחרור צ׳יכוסלובאקיה. נוסף לזאת ידעו הצ׳כים היטב, כי רק מעט הקריבו הם עצמן למען שחרור אירופה, ובכלל זה מולדתם הם (חוץ ממיבצע לידיצה, אשר היה, בעצם, פעולה של קבוצה קטנה ולא נשא אופי של התקוממות המונית), הרי שירתו בנאמנות ובחריצות את היטלר כמו בימי בית האבסבורג הטובים; לכן רצה אדוארד באֶנאֶש, שהיה מדינאי פיקח, לאסוף אליו כמה אלפי יהודים מקארפאטורוס, אשר היו ברובם אנשים עובדים חרוצים, שאך זה באו ממחנות־הריכוז, וכך לא רק לפאר את שמו בארצות הדימוקראטיות המערביות, אלא גם להצדיק את העברת הרכוש היהודי — מפעלים, בתי־חרושת וכיוצא באלה — לרשות המדינה, שערכו נאמד לפני המלחמה בעשרים מיליארד קרונות צ׳יכיות. לפני יהודי קארפאטורוס, אשר תמיד חיו בעוני ובמצוקה, נפתחו עתה שערי גן־העדן של חבל הסודאֶטים. הם התישבו בחווילות או בבתים מרווחים ומפוארים, מרוהטים בריהוט חדיש, בתמונות, מעשי ידי אמנים, במרבדים פרסיים, בכלי חרסינה ובדולח, וכיוצא באלה. הלגיונרים אף קיבלו חנויות מלאות סחורה, ובעלי־המלאכה קיבלו בתי־מלאכה מצוידים במכונות חדישות, החוואים קיבלו חוות גדולות ומודרניות, ובהן מכונות, פרות ועופות וכדומה. כל זה ניתן בתנאי שתשולם תמורתו הנומינאלית עד מועד מסוים. עתיד כלכלי מזהיר נשקף ליהודי קארפאטורוס, עתיד שהיה שונה תכלית שינוי ממצבם הדחוק לפנים. וכך החלה שארית הפליטה לנהור באלפיה אל חבל הסו־דאֶטים — מקארפאטורוס, מהונגריה ומרומניה. הכל נסעו ל„אמריקה״ החדשה, שאך זה נתגלתה; „אמריקה״ טובה יותר מזו שמעבר לים, כי כאן קיבלו הכל חינם. חוץ מחנויות או בתי־מלאכה קטנים, שבהם זכו הסוחרים ובעלי־המלאכה שהקדימו לבוא לכאן, קיבלו המהגרים דירות מרווחות. רכוש רב־ערך יותר קיבלו רק פארטי־זאנים או לגיונרים. מפעלים גדולים נוהלו על־ידי צ׳יכים או יהודים אזרחי צ׳יכוסלובאקיה, אשר היו מוכשרים לכך. אנשים מתאימים כאלה כמעט שלא היו בין יהודי קארפאטורוס. רק מעטים מן הניצולים היו בעלי־מלאכה ואומנים; ומנהלים מנוסים לא היו ביניהם כלל. רק לחלק קטן מהם היתה השכלה גבוהה יותר מהשכלת בית־ספר יסודי. כאן התרכזו למעלה מ־15 000 יהודים, וריכוז כזה בערים מעטות יצרה בעיה רצינית, היכן וכיצד למצוא להם מקור פרנסה. אמנם המדינה תמכה בכל יהודי שרצה להתישב בכפר, ואלה, לא זו בלבד קיבלו חלקות אדמה, מכונות, פרות ועופות, אלא גם הלוואות, וכל מי שיצא לעבוד בכפר הקלו מעליו גם את ההתאזרחות. אולם איש לא רצה לשבת מבודד בכפר, בין גויים. לכן התחילו רבים מבני הישוב החדש לעבוד בבתי־החרושת הממשלתיים. התנאים לא היו רעים כלל וכלל. בקארפאטורוס שלפני המלחמה נחשב שכר כזה שקיבלו בבתי־החרושת כשכר־עבודה גבוה. אולם בהשוואה עם הרווחים בעסקי השוק השחור, אשר שיגשג ופרח בשנים שלאחר המלחמה באי־רופה, היתה משכורתו של פועל בית־חרושת, ככל שהיתה גבוהה, דלה ועלובה; ביחוד כשהרוב לא היו בעלי־מקצוע והיה עליהם לעבוד כפועלים פשוטים. כך החל חלק גדול

מיהודי קארפאטורוס לעסוק בעסקי השוק השחור, דבר שעורר את רוגזם של הפאשיסטים הצ׳כיים, שהיו מתרעמים על הממשלה שיישבה יהודים בחבל הסודאֶטים. אלה שהיו עדים לעינויים שעינו את היהודים ולשילוחם לאושביץ, ושמחו על כך, הרימו עתה, כשצפו בייסודו של הישוב היהודי החדש, קול צעקה. אף שהצ׳כים עצמם היו פעילים ביותר בעסקי השוק השחור, והממשלה עצמה סייעה לכך, תלו את קולר השוק השחור ביהודים. בראש המאבק נגד הישוב החדש התיצבו המנהיגים הקומוניסטים, שהפעם עשו יד אחת עם האנטישמים הצ׳כים ועיבדו תכנית לחיסול הישוב היהודי החדש בחבל הסודאֶטים, ולהפיכת צ׳כוסלובאקיה ל„מדינה של צ׳כים וסלובאקים״.

קהילות ואירגונים בחבל הסודטים

הישוב החדש בחבל הסודאֶטים היה שונה לחלוטין מהישוב בקארפאטורוס לפני המלחמה: שונה בכמותו ובאָפיו. המלחמה הכחידה בראש וראשונה את בני הדור הישן, ואיש או אשה קשישים, אשר נולדו לפני שנת 1900 לא היו כלל בנמצא. את הסבל הגופני האַל־אנושי, שהביאו עמהן שנים אלה, למן ראשית המלחמה, במחנות־העבודה ההונגריים לא יכלו לשאת האנשים, אשר השאירו בבתיהם נשים וילדים מחוסרי־פרנסה ומחוסרי־עבודה (בשל ההגבלות החמורות שהטילו עליהם ההונגרים). את אלה לא פגשתי בחבל הסודאֶטים. את היהודי העמלן בן קארפאטורוס ראיתי חמש שנים קודם־לכן בבאצ׳קאָ (חבל יוגוסלאבי אשר נכבש על־ידי ההונגרים) מנתץ בפטיש כבד את הבטון של הביצורים שהקימו היוגוסלאבים במשך שנים רבות על הגבול ההונגרי — מיבנה בטון שנתמשך על־פני מאות קילומטרים. ופושעים הונגרים, אשר נבחרו להיות מפקחים על מחנות־העבודה, שמרו עליו. ראיתיו באותה באצ׳קאָ כשהגיעה לאָזניו הידיעה המעציבה כי יהודי קארפאטורוס, שגרו באזור הגבול עם פולין, שסופח אחר כך לרוסיה, הוכרזו כבלתי־רצויים, ובלילה אחד, באביב 1941, התנפלו אנשי־צבא הונגריים על נשותיהם וטפם, על סביהם וסבותיהם, הוציאום מבתיהם וגירשום אל מעבר לגבול, לקאמיניץ־פודולסק, ושם מסרום בידי אנשי המיליציה האוקראינית. איש מהם לא חזר עוד; איש מהם לא הובא לקבר ישראל. בעוד הם, האבות, עובדים למען המולדת ההונגרית, מנתצים את חומות הבטון של ביצורי האויב. הטראגדיה היתה כבדה מנשוא...

איש מאלה לא מצאתי בבואי לחבל הסודאֶטים. גם הם לא הובאו לקבר ישראל; הם מתו מיתות משונות שנה או שנתיים לאחר־מכן בשדות רוסיה הלבנה, ובצדי הדרכים באוקראינה — ברעב, בקור, בכדור, בטיפוס הבהרות. כוח־התנגדותם נשבר בבאצ׳קאָ; כבר ב־1941 נחרץ שם גורלם. בדממת הלילה, בעליות־הגג של רפתים ואסמים עזובים בכפרי יוגוסלאביה, היה היהודי, לאחר יום־עמל מפרך, יושב ומבכה את גורלו. באחת מעליות־הגג האלה מצאתי בחור־ישיבה בשם ביינִיש יעקובלביץ׳ — צעיר, ששמו היה ידוע בקרב „היהודים ההרריים״; מתלמידיו של הרבי ממונקאץ׳, תלמיד־חכם ואיש חצרו של הרבי, אשר נעשה אחר־כך אחד מראשי הציונים בקארפאטורוס. הוא נולד בטורון — ערש הציונות ובתי־הספר העבריים בצ׳יכוסלובאקיה, אשר במשך 150 שנה היתה המרכז להפצת ההשכלה בכל קארפאטורוס. אותו בחור היה בין חלוצי הציונות, כשהתנועה עדיין היתה שם בראשיתה. עם אשתו וילדו דיבר רק עברית, עוד לפני תחייתה של השפה. כך נעשו לו הציונות והעברית דבר שבקדושה, כמו שהיתה לו החסידות בצעירותו, והוא התיחס אליהן באותה התלהבות ובאותו להט. בעליית־הגג ההיא נתבדה גם חלומו שלו, יחד עם תקוותיהם של בחורים רבים אחרים מבני קארפאטורוס, שלא זכו לראות בהתגשמות חלומותיהם. גם אותו לא מצאתי בחבל הסודאֶטים. חלק מבני גיל העמידה פגשתי כעבור שלוש שנים, לאחר שחזרנו ב„שלום״ מאוקראינה — אחד מעשרה. וזאת, בתחנת הרכבת קאשאו (קושיצה) שבסלובאקיה, בשנת 1944, בעת האביב. רכבות־משא ארוכות־ארוכות באו גדושות אנשים, כדגים בחבית — אלה היו יהודי קארפאטורוס מן הגיטאות, אשר הובלו לאושביץ׳. מאשנבי הקרונות קראו אלינו קולות בודדים: לאן מובילים אותנו? הרכבת המשיכה דרכה, ואנו ידענו לאן מובילים אותם, כולנו ידענו כי עוד לילה אחד וכולם יישלחו אל „בית המרחץ״. וכאשר אירע „נס״ ורכבת כזאת נאלצה להיעצר בתחנה לכמה דקות, והשומר פתח את דלת אחד הקרונות כדי להכניס לתוכו קצת אויר, רצנו אליהם להביא להם דלי מים, ואז גילה לעתים אחד מאתנו כי כל משפחתו מובלת גם היא באותו קרון. ותמיד נמצא חייל הונגרי רחמן אשר הסכים להכניס אחד מחברינו לתוך הקרון כדי שיוכל לנסוע יחד עם משפחתו, — כי שם נמצא מקום לכול. גם את אלה לא פגשתי עוד בחבל הסודאֶטים, לא אותם ולא את כל האחרים, שלא „שיחק להם מזלם״ לפגוש את בני משפחותיהם בתחנת־הרכבת של קאשאו. וכשחזרו בניהם ממחנות־המוות, חיפשו להם מקום להקים בו את ביתם החדש, אשר יהיה שונה מן הישן, שיהיו בו פחות

„חסידות", פחות אדיקות בדת, פחות „מחלוקות" ופחות צרות. מכורה חדשה זו צריך היה לשמש להם חבל הסודאֶטים, מעונותיהם של גרמני הסודאֶטים שהקיאה אותם ארצם. אך לאחר זמן קצר של טרוניה עם הקב"ה יצאו בנים אלה בהתלהבות של אבותיהם, אשר נפלו על קידוש־השם, להקים מחדש את חיי הקהילה היהודית כמקודם, לכל פרטיהם ודקדוקיהם. הם יסדו קהילות, הקימו בתי־מדרש שבהם התפללו בכל יום בציבור, בנו מיקוואות, אשר לא היו בנמצא בבוהאֶמיה זה זמן רב; ובקארלסבאד אף יסדו ישיבה. האירגונים הציוניים, על כל מפלגותיהם — למן „השומר הצעיר" ועד לבית"ר — וכן „אגודת ישראל" שיגשגו ופרחו. „הכשרות" חלוציות נתארגנו, ובהם הוכשרו צעירים לעליה לארץ. גם בפראג נתגבשו מחדש חיי היהודים. בית־הכנסת „אַלטנוי", אחד מבתי־הכנסיות העתיקים ביותר באירופה, אשר נשאר על תלו, זכה ערב ובוקר לכמה מנייני מתפללים. מיקווה חדש הוקם, ומסעדה כשרה ברחוב מייזל — שבה סעדו יום־יום כמה מאות אנשים — ושתי מסעדות כשרות ליד תחנת־הרכבת; דיין מקארפאטורוס, אשר פיקח על ענייני הדת, נתמנה על ידי הקהילה; וכן שוחט מטפליץ־שאֶנאו, חזנים ושאר „כלי־קודש".

אולם פעלתנות יהודית זו לא לאורך ימים נשאה חן בעיני יהודי צ׳יכיה, אשר תיכננו תכניות שונות לחלוטין לגבי עתידם. הישוב החדש הכניס אוירה של התלהבות ליהדות, ל„חסידות", לחתונות, לבריתות, לסעודות־מצוה וכדומה, ואילו יהודי פראג ראו בתושבים החדשים רק ספסרי „שוק השחור"...

היחס אל הישוב היהודי החדש

המתבוללים היהודים בצ׳כיה הם שהפיצו בעולם את הדעה שד"ר אדוארד בּאֶנאֶש הוא דימוקראט גדול ואוהב־ישראל נלהב, ושני אלה שקר היו. שלא כקודמו הפרופיסור תומאס מאַסאַריק, שהיה בעל עקרונות דימוקראטיים מערביים ואף אוהב ישראל, שגילה הבנה כלפי היהודים ובעיותיהם, שאיפותיהם לעצמאות מדינית בארץ־ישראל ורצונם להקים בתי־ספר עבריים בקארפאטורוס, והיה חדור כולו רוח של אחוות־עמים, נשאר בּאֶנאֶש שוביניסט צ׳כי בעל רגישות לאומנית יתירה. הוא ידע יפה את עמו — עם חרוץ, אך לא לוחם — וכך תיחבל ותימרן בזירה הבינלאומית ובעין ערמומית השגיח על המיעוטים, אשר, לאמיתו של דבר, היוו רוב במדינה, ואף דאג לכך שיישארו נחותים מבחינה כלכלית ותרבותית. באזורים המערבים לא יכול היה להשיג מטרתו זו, משום שהגר־מנים — רמתם הכלכלית והתרבותית היתה גבוהה מזו של הצ׳כים; בדרום היה מיעוט הונגרי בעל הכרה לאומית חזקה, אשר כלל לא עלה על דעתו להיגרר להתבוללות בין הצ׳כים או הסלובאקים. הסלובאקים עצמם, ובעיקר האינטליגנציה, לא שמחו על ה„שידוך" עם הצ׳כים. הם סברו שהצ׳כים הערימו עליהם והביטו בחשד ולעתים קרובות אף ברוגזה לעבר פראג. האזור היחידי שבו ניתנה לבּאֶנאֶש יד חפשית היה קארפאטורוס, ולכן בא, עוד בהיותו שר החוץ, בתקופת כהונתו של הנשיא מאַסאַריק, פעמים רבות לקארפאטורוס כדי ל„חנך" את ה„אחים הרו־תינים". באחד ממסעותיו בקארפאטורוס, באסיפת־עם בחוסט אמר: „אנו יודעים כי היהודים מרגישים כאן כדגים במים ומנצלים את יושרכם, ולכן גמרנו אומר לשאוב את המים כדי שיישארו ביבשה". וכך גם עשו. הצ׳כים פתחו בכל כפר ועיירה עסק, שהחנווני היהודי הזעיר לא יכול להתחרות בו, וכך שברו את מטה לחמם של היהו־דים, שחיו חיי שלוה עם בני המקום דורות על דורות.

אחר המלחמה נעשה אדוארד בּאֶנאֶש נושא דברו של הפאן־סלאביזם; הוא הוציא מהגניזה סיסמאות צ׳כיות ישנות על „רייך" סלאבי גדול, אשר בו יעצב הוא, בּאֶנאֶש, את המדיניות הכללית. שוב לא דרוש היה לו המערב, והאידיאולוגיות הדימוקראטיות שלו נעשו לו מיושנות ומיותרות. וכך החל לשכנע את בני מדינתו הקטנה, שהם ניצחו במלחמה, שבצ׳כוסלובאקיה יש מקום רק לצ׳כים ולסלובאקים, ושהיהודים אשר לא יגדירו עצמם כצ׳כים או כסלובאקים, או שירצו להגדיר עצמם כאומה יהודית, חייבים לנסוע לארץ־ישראל. הודעה זו מסר בּאֶנאֶש לעתונאי־חוץ בשנת 1946. יהודי שבא לרשום ילד שנולד חויב על־ידי הרשות לרשמו בשם בעל צליל צ׳כי. כשפשטו שמועות שהרוסים מתעתדים לאסוף את כל יהודי קאר־פאטורוס היושבים בחבל הסודאֶטים ולהעבירם לרוסיה, וכשהרוסים הקימו על HRADĆIN בפראג מחנה־ריכוז מוקף תיל דוקרני נתעוררה בהלה בקרב ה„הריפאַטרי־אַנטים" — המוחזרים (כפי שכינו את יהודי קארפאטורוס בצ׳כיה), והם רצו למועצה העליונה של הקהילות היהודיות וביקשו מהמנהיגים והשתדלנים היהודים לעזור להעביר את רוע הגזירה. אולם המנהיגים של יהדות בוהאֶמיה ומוראביה היו להם דאגות משלהם (הם השתדלו באותו זמן להשיג ראֶסטיטוציה לרכושם) ולא רצו להסתכסך עם השלטונות. הם אמנם הסכימו שפיקוח־נפש חשוב יותר מהשבת רכוש, אולם ליהודי קארפאטורוס יש ברירה: הם יכולים לעבור לגרמניה למחנה עקורים, משום שבין כך ובין כך אין חבל הסודאֶטים ביתם, והם יכולים לוותר על הישיבה בו בנקל, בעוד שהם, היהודים המושרשים במקומם מוכרחים להישאר בארץ שאבותיהם ישבו בה

זה כמה דורות. זו היתה גם השקפתם של ה„ציונים" והאינג'נר פרישר בראשם. נציגי יהדות צ'כיה היו גלויי־לב יותר. הם אמרו: „אתם בני קארפאטורוס, הנכם אלמנט זר לא רק לאוכלוסיה הצ'כית, אלא גם לישוב היהודי הוותיק, ואתם אף מפריעים לנו". ואכן, זו היתה האמת. יהודי צ'כיה לא נזקקו לבתי־מדרש, מיקוואות, שוחטים, דיינים, מסעדות כשרות, ישיבות, וכאשר משלחת של נציגים יהודים בהנהגת האינג'נר פרישר, נתקבלה לראיון אצל הנשיא באֶנאֶש בעניני היהודים, נצטמצמו כל „הענינים היהודיים" במסירת תזכיר בדבר הרֶאסטיטוציה, ובו היה רק סעיף קטן בענין יהודי קארפאטורוס, והוא, כי המועצה העליונה של הקהילות מבקשת מן הממשלה לעיין בענין ה„מוחזרים" בני קארפאטורוס מתוך גישה הומאניטאַרית. על זאת הגיב באֶנאֶש, כי רוסיה היא בעלת־בריתה של צ'כוסלובאקיה והוא אינו יכול לעשות כלום במקרה זה, משום שהמדובר כאן באזרחים רוסיים. המשלחת לא יצאה מכליה וקיבלה את תשובת הנשיא כסופית ומוצדקת. בשורה זו הביאו אלי לבודאפאֶשט כמה חברים, וביניהם ביניש אינגבר — מנהיג ה„מזרחי" בחבל הסודאֶטים — ודרשו ממני לבוא לפראג לטפל בעניני יהודי קארפאטורוס היושבים בצ'כוסלובאקיה.

בבואי לפראג נתקלתי בקיר אטום. קריר ועוין היה יחסה של מנהיגות יהודי פראג אל יהדות קארפאטורוס. הם חזרו על הטענות, שהובאו בעתונות הצ'כית הקומוניסטית, כי הישוב היהודי אינו פרודוקטיבי, כי יהודי קארפאטורוס מספסרים בשוק השחור, כי הם משחיתים את הרכוש הגרמני שהופקד בידיהם, כי אינם יכולים להסתגל אל האוכלוסיה המקומית, וכיוצא באלה טענות ישנות ומוכרות היטב. גם אלה שהיו „ציונים" טובים וישרים, הניחו לתעמולה זו להשפיע עליהם, ועמדתם היתה כמעט עוינת כלפי יהודי קארפאטורוס. לשוא ניסיתי להוכיח להם כי הרוסים אינם רוצים כלל ביהודי קארפאטורוס; כי הממשלה הצ'כית אך רוצה להיפטר מעשרים אלף יהודים היושבים בחבל הסודאֶטים וליישב במקומם צ'כים, ועל כן לוחצת היא על הרוסים שיחזירו את „אזרחיהם"; כי הרוסים מעונינים בעיקר בכמה אלפי הרותינים, אשר נטשו את בתיהם בקארפאטורוס והתישבו בבוהאֶמיה ובמוראביה, בחוות גרמניות; כי הממשלה מפיצה ידיעות־אימים כדי להניס את היהודים לגרמניה; כי הממשלה חייבת להכיר במעמדם החוקי של יהודי קארפאטורוס, וכי חובה יהודית מוטלת על המנהיגים להשתדל למען קהילה יהודית בת עשרים אלף נפש — גברים, נשים וילדים — אשר אך זה יצאו ממחנות־הריכוז, כדי שלא יאָלצו להבריח את גבול גרמניה ולחזור למחנה עקורים. אך כל הטענות הללו נתקלו ביחס שחצני ובלתי ניתן לערעור. לעומת זאת, מצאתי אהדה והבנה רבה אצל נציגי ה„ג'וינט" האמריקני בפראג. הם אישרו תקציב מיוחד למאבק פוליטי זה, אשר קיבלתי עלי לנהל עם הממשלה הצ'כית, בניגוד לרצונם של הנהגת יהודי צ'כיה. צעדי הראשון היה מתן פירסום בעתונות העולמית לידיעה שהרוסים רוצים להעביר מתוך כפיה עשרים אלף יהודים מצ'כיה לרוסיה. הסוכנות הטלגרפית היהודית הפיצה ידיעה זו בעתונות האירופית; אך בעיקר עשתה לה הידיעה כנפיים בעתוני אמריקה. ענין העברת־הכפיה הגיע עד לאו"ם והוצג על־ידי הגב' אליאנור רוזבלט ואף נדון שם. דבר זה אירע לאחר פגישתי עם ד"ר נחום גולדמן בפראג. הקונגרס היהודי העולמי התעניין במיוחד בבעיה הנדונה, וכן הקדיש לה תשומת־לב רבה רביי סטיפן וייז ז"ל. וכאשר השיבו הרוסים בעקיפין כי הם אינם מעוניינים בהעברת יהודי קארפאטורוס, אלא חייבים להכניסם לארצם משום שממשלת פראג דורשת זאת, נתגלתה כל האמת והצ'כים נאלצו לשנות את עמדתם. אולם פקידי מיניסטריון הפנים קיבלו הוראות להקשות ככל האפשר על קבלת האזרחות הצ'כית. כאן החלה שורה של נסיונות השתמטות מצד הרשות, מלווים באיומי העברה ובאמצעי־דיכוי אחרים. חוק ההתאזרחות נתפרש אלף פירושים, כדי לעשותו מסובך יותר. אך בכוח הסבלנות והעקשנות התגברו היהודים על כל הקשיים. במשרד ההתאזרחות שנמצא בפיקוחי בלבד טיפלו ביותר מ־8,000 מקרים. כמה עורכי־דין וצוות פקידים עבדו עמי במשך שנתיים, עד שהובטח מעמדם של יהודי קארפאטורוס. רוב הנשארים בצ'כוסלובאקיה אחרי אפריל 1946 קיבלו את האזרחות הצ'כית; והיהודים המקומיים ומנהיגיהם נאלצו במרוצת הזמן לשנות את עמדתם. הישוב של יהודי קארפאטורוס נעשה גורם חזק וכוח בעל־ערך, שאנשי ההנהגה של הקהילה שוב לא יכלו להתעלם ממנו.

מאחר שההנהגה היתה מעוניינת שלא להכניס את נציגי יהדות קארפאטורוס לקהילה, השתדלו להשאיר את המצב כמות שהוא זמן רב ככל שיכלו. ובראשית שנת 1947, כשכבר ברור היה שהישוב יתבסס ויישאר, החליטו, תחת הלחץ שהפעלנו עליהם, לערוך בחירות חדשות לקהילת פראג. מ־35 הנציגים שנבחרו בבחירות אלה להנהלת הקהילה של פראג, היו 16 בני קארפאטורוס, ואחדים מהם שוגרו אף אל המועצה העליונה. במאבק זה על זכויותיהם של יהודי קארפאטורוס לקחו חלק ד"ר ליאופולד ברסלאור, צבי ניימן, ד"ר מ. גורדון וביניש אינגבר — כולם תושבי ישראל כיום, וד"ר מרדכי נחומוביץ, עתה בקאליפורניה.

חיסול הישוב בחבל הסודטים

בחודש פברואר 1948 עשו הקומוניסטים בצ׳כיה „מהפכת חצר" ולקחו לידיהם את השלטון. מהפכה זו, כמהפכות הקודמות בצ׳כיה, עברה בלי שפיכות־דמים ובלי קרבנות. בכל הארץ לא נמצאו תריסר אנשים שהיו מוכנים להילחם ולסכן את חייהם למען רעיון החופש והדימוקראטיה, ורק אנשים ספורים יצאו את הארץ. לעומת זאת החרידה ה„מהפכה" הקומוניסטית את הישוב היהודי בבוהאֶמיה ובמוראביה, ובשעה שרבים מהיהודים המושרשים, שהיוו רוב בקרב ישוב זה, מיהרו להצטייד בכרטיסי־חבר של המפלגה, עשו יהודי קאר־פאטורוס הכנות לצאת מן הארץ. ראוי לציין שדווקא היהודי העני בן קארפאטורוס, אשר הצליח להגיע למעמד מכובד, קם כנגד הקומוניזם; ויתר על ביתו החדש, שעלה לו במאבק קשה ונסע משם, וזה בהשפעת הציונות שעליה חונך בבתי־הספר העבריים בארצו; אולי בהשפעת הבית היהודי הדתי, שהקומוניזם התנגד לו, ואולי בשל מאבקו של הישוב בארץ־ישראל בשנת 1948? נראה שכל אלה יחד גרמו לכך שהישוב היהודי בחבל הסודאֶטים התחסל כמעט כולו תוך שנה אחת ועבר לישראל. אולם חיסול זה לא היה חיסול מבוהל כפי שרצתה לעשותו הממשלה הצ׳כית כמה שנים קודם־לכן. לא היתה זו ריצה דרך הגבול אל שטחה של גרמניה באישון־לילה, כדי לשוב ולהיכנס למחנה־עקורים, כפי שיעצו להם המתבוללים בצ׳כיה למען יוכלו הם עצמם להיפטר עד מהרה מיהדותם ולהיטמע באוכלוסיה הכללית. עתה נסעו אלפי יהודים בני קארפאטורוס מצ׳כוסלובאקיה בקרונות פולמאַן, כשהם מובילים עמהם חלק גדול מרכושם — ציוד, מכונות וכיוצא בהם — אשר הצליחו להציל משם. זו היתה עליה של כבוד מחבל הסודאֶטים לישראל, מתוכננת ומאורגנת היטב, כראוי לקארפאטורוס הציונית. אולם בעיני היהודים הקומוניסטים שלקחו לידיהם את ניהול עניני הקהילה של פראג לא מצא חן תהליך החיסול המסודר של הישוב הזה, לא היתה להם הסבלנות לחכות עד שהיהודים בני קארפאטורוס יעזבו בעצמם את חבל הסודאֶטים ורצו אף הפעם להחיש את התהליך. לכן ביטלו, כבר באפריל 1948, את המנדאטים של נציגי יהדות קארפאטורוס במועצת הקהילה. ובעוד שהנציגים של יהדות צ׳כיה הציונית, ואפילו נציגי ה„אגודה" מקרב יהודי סלובאקיה, הוסיפו לכהן במשרותיהם, כבר קיבלתי „מכתב תודה" מהועד־הפועל של קהילת פראג על העבודה הגדולה והמסורה שעשיתי בשנים הקודמות למען הקהילה היהודית, והביעו תקוה שאתענין בחיי הקהילה גם להבא; ובשולי המכתב הערה, שהמנדאט שלי כנציג בקהילת פראג בוטל, לפי החלטת הועד הפועל. ועד פועל זה היה מורכב מפקידי היהדות המתבוללת, אשר התפרנסו, הם ומשפחותיהם, במשך שנים אחדות על כספי הג׳וינט האמריקני בפראג. את „משרד המתאזרחים" — כך נקראה המחלקה בג׳וינט שטיפלה ביהודי קארפאטורוס — סגרו ודרשו להוציא יהודים אלה מן הארץ. כשמחיתי נגד זאת, ובעיקר על ביטול המנדאט שלי כנציג בקהילה, הסבירו לי שמוטב לי לשמוח במכתב־התודה ולקבלו מרצוני, שאם לא כן יוכרחו להכריז עלי כעל אישיות בלתי רצויה; דבר שתוצאותיו הרי ידועות לי. בשעה שאלפי יהודים יצאו את חבל הסודאֶטים התנהל בקהילת פראג חיסול מזורז של החיים היהודיים. הנציגים הציוניים הורחקו בהדרגה ואת מקומותיהם תפסו קומוניסטים. „יהודי ב" נעלמו מן המוסדות היהודיים, משום שהג׳וינט הפסיק את מתן הכספים, ולהחזרת הרכוש של היהודים הצ׳כים, שמתו ולא השאירו יורשים, לא היתה כל תקוה, תחת שלטון הממשלה הקומוניסטית. מנגנון הפקידות של הקהילה, שמנה למעלה ממאה איש, צומצם לקבוצה קטנה של תועמלנים למען הקומוניזם וההתבוללות. חלק מאלה התאכזבו מרה אחר־כך, בשעת משפט סלאנסקי, שנהפך למשפט אנטישמי כנגד יהודי צ׳כיה. אחדים מהם איבדו את עצמם לדעת, אחרים נכלאו. מן הראוי לציין כאן שרודולף סלאנסקי ומקורביו מבין היהודים היו שונאיהם הגדולים ביותר של יהודי קארפאטורוס שהתישבו בחבל הסודאֶטים.

הג׳וינט בצ׳כוסלובאקיה התחסל, הקונגרס היהודי העולמי פורק על־ידי הקומוניסטים היהודים, ה„אורט" הפסיק את פעולתו, והרב היחידי מבני קארפאטורוס, אשר כבר לפני המלחמה שימש כרב בבוהאֶמיה, נשפט עכשיו לשנתיים מאסר על פעילות ציונית, ודינה של אחת מן הקהילות היהודיות העתיקות והמפוארות ביותר באי־רופה נגזר בגלל נסיבות הזמן. ומה שלא הספיק לסיים היטלר סיימו הקומוניסטים היהודים. ה„שידוך" בין הישוב הציוני של יהודי קארפאטורוס ובין יהדות בוהאֶמיה ומוראביה המתבוללת, נמשך זמן קצר מכדי שאפשר יהיה להערות בה דם חדש ולהמשיך את קיומה. גם אצל אלה שהושפעו השפעה ציונית, היתה הכרה יהודית שטחית, בלא תוכן ושרשים. רבה היתה העם־הארצות היהודית, ומרוחקים היו מן העבר היהודי מכדי שיוכלו לשאת את המשך הקיום היהודי. וכאשר התחסל הישוב היהודי של בני קארפאטורוס לא הזילו עליו דמעות. גם זו היתה אחת הסיבות שהקלו מעל יהודי קארפאטורוס לעזוב את צ׳כוסלובאקיה בלא צער.

לועידה היהודית העולמית בפאריס, שנקראה על־ידי

קומוניסטים יהודים כדי להפגין נגד הזדיינותה של גרמניה, באו משלחות יהודיות מכל ארצות הדימוקראטיה העממית, חוץ מצ׳כוסלובאקיה.

סיכום

הישוב היהודי בחבל הסודאֶטים נתחסל בין סוף 1948 — לראשית 1949. עתה, כשאנו סוקרים לאחור את מאורעות התקופה ההיא ואת האפיזודה הקצרה של הישוב היהודי בחבל הסודאֶטים ורואים את הסכנות שריחפו על שארית־הפליטה, מוכרחים אנו להודות כי כל פרשת חבל הסודאֶטים, אשר נקשרה ביישובם של יהודי קארפאטורוס, לא היתה אלא מעשה ההשגחה העליונה להציל את הנשארים מבין יהדות זו מכליון ולהביאם לישראל. לולא „ערי המקלט" בחבל הסודאֶטים, לא היו עוזבים את קארפאטורוס ב־1945, והיו נמצאים עתה באותו מצב שבו נתונים כמה מאות היהודים אשר נשארו שם עד עצם היום הזה והם משוללים חופש אישי ולאומי כאחד, ואשר על שלומם אנו מתפללים.

תזכירים *

תזכיר על השיחה עם היועץ וֶארנאֶר ממיניסטריון הפנים בנדון האנשים מקארפאטורוס אשר הצהירו כי לאומיותם יהודית.

ב־4 בפברואר, כשפניתי למיניסטריון הפנים, שאלתי את היועץ וֶארנאֶר על יחסו של המיניסטריון לשאלת האנשים מקארפאטורוס אשר הצהירו כי לאומיותם יהודית ואשר בחרו, על סמך הסכם בין ברית המועצות וצ׳כוסלובאקיה, בריפובליקה שלנו וקיבלו תעודה ממיניסטריון הפנים המאשרת כי בחרו בריפובליקה שלנו. היועץ וֶארנאֶר ציין כי לפי ההסכם אין אנשים אלה רשאים לבחור בריפובליקה שלנו, כי התעודות שניתנו להן תקפן בוטל על־ידי מיניסטריון הפנים וכי בקשותיהם של אנשים אלה יידחו ללא יוצא מהכלל.

אולם מיניסטריון הפנים אינו יודע את כתובותיהם הנוכחיות של רוב האנשים הללו, ולכן, ברוב המקרים, אין החלטתו השלילית של המיניסטריון יכולה להימסר להם. אם יתברר שמישהו מבין אנשים אלה משתמש לרעה בתעודות בחירה אלה, שאין להם עוד כל תוקף, או נהנה בעזרתם מיתרונות השמורים לאזרחים צ׳כוסלובאקיים בלבד יינקטו צעדים נגדם.

ד"ר מאצ׳אצק

ליברץ, 9 בפברואר 1946

תזכיר בענין בחירת האנשים שהיו בעבר בעלי אזרחות צ׳כוסלובאקית וישבו בקארפאטורוס.

העלאת הבעיה

א. עשרת אלפים נפש ממוצא יהודי, שהם ברוב המקרים גם בעלי לאומיות יהודית, אשר היו בעבר אזרחים צ׳כוסלובאקיים וגרו או שהיו בעלי זכות־מגורים בטאֶריטוריה של קארפאטורוס לשעבר, נקהלו באזורי הספר, וביחוד בערים הגדולות יותר. פרט לכמה יוצאים מן הכלל, אלה אלמנטים בלתי־פרודוקטיביים. הם מתפרנסים בעיקר על עסקי שוק שחור, ספסרות ובזיזת דירות גרמניות. בחלקם הגדול אינם יודעים לא את הלשון הצ׳כית ולא את הלשון הסלובאקית. הם מדברים לשון שהיא בליל של סלובאקית, אוקראינית וגרמנית. שפת־אמם היא הונגרית או אידיש.

ב. האזרחים הצ׳כוסלובאקים לשעבר, הנזכרים לעיל, אינם לא צ׳כים, לא סלובאקים ואף לא בני כל לאומיות אחרת.

נתונים סטאטיסטיים

השנה	מספר האנשים בקארפאטורוס שדתם יהודית	מספר האנשים שלאומיותם יהודית
1921	93 008	79 715
1930	102 542	19 255

נתונים אלה מבהירים כי האנשים בני הדת והלאומיות היהודיות בקארפאטורוס היוו קבוצה לאומית בלתי־תלויה לחלוטין וכי לא התערבו באוכלוסיה הסלובאקית שבתוכה ישבו — כלומר, האוקראינים — וכל שכן לא נעשו סלובאקים או אפילו צ׳כים. מצב זה אינו משתנה בגלל העובדה שחלק מהיהודים, בני מעמד הבורגנות העירונית, הירשו לילדיהם להתחנך, מטעמים אופורטוניסטיים, בבתי־ספר צ׳כיים, שהוקמו בקארפאטורוס.

ג. מעמד חוקי בר־תוקף

המעמד החוקי נקבע בצו ממשלתי מיום 24 באוגוסט 1945, מס׳ 61/45 אשר לפיו זכאים המוגדרים להלן לאזרחות צ׳כוסלובאקית:

---

* תרגום מאנגלית

1. אזרחים צ׳כוסלובאקים בני הלאומיות הצ׳כית או הסלובאקית אשר ב־29 ביוני 1945 גרו בקביעות, או היו בעלי זכות־מגורים, בכל אזור אשר עמד להיספח לברית המועצות לפי ההסכם מיום 29 ביוני 1945 בין הריפוב־ליקה הצ׳כוסלובאקית לבין ברית המועצות בנדון קאר־פאטורוס.

2. אנשים ששירתו בריפובליקה הצ׳כוסלובאקית ב־29 ביוני 1945 ומשפחותיהם, בני הלאומיות הרוסית והאוק־ראינית, אשר גרו בקארפאטורוס ואשר לקחו חלק במלחמה בגרמניה ובשחרורה של צ׳כוסלובאקיה.

הפירוש הרשמי שניתן לתקנות אלה הוא כדלקמן: לפי ההסברים שפורסמו ב„קובץ החוקים והצווים" של הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית לשנה השביעית, מס׳ 3 או 4 ו־2 עמ׳ 222:

אנשים שאינם בעלי לאומיות צ׳כית או סלובאקית, חוץ מחיילים בצבא הצ׳כוסלובאקי שהם בעלי לאומיות רוסית או אוקראינית, אינם רשאים לבחור באזרחות זו.

כך, למשל, אין יכולים לבחור בה האנשים הנקובים למטה:

אנשים בעלי לאומיות יהודית, גרמנית או הונגרית.

המושג „לאומיות" לא הוגדר, לכן יש לראות כבת־תוקף את ההגדרה שנקבעה בצו מס׳ 33/1945 מ„קובץ החוקים והצווים" של הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית. מובן שיש לזכור כי המדובר כאן בהסכם בינלאומי המשפיע גם על האינטר־סים של הצד השני. לכן חייבת הוכחת הלאומיות להיות מוחלטת וסופית עד כמה שאפשר; ולכן גם אי־אפשר יהיה להסתפק בהצהרת האדם המעונין, אלא צריך יהיה להסתמך על מיפקד־התושבים האחרון.

ד. בחוקה שלאחר המהפכה שלנו נקבעו, לפי צווים שהוצאו, שני סוגי אזרחות, דהיינו: (א) אזרחות לצ׳כים, סלובאקים וסלאבים אחרים; ו־(ב) אזרחות לגרמנים, הונגרים, יהודים ובני לאומים אחרים, לא־סלאביים. למשל, לפי צו נשיא הריפובליקה מיום 20 ליולי 1945, מס׳ 28 ב„קובץ החוקים והצווים", רשאים אנשים בני לאומיות צ׳כית, סלובאקית או סלאבית אחרת, להגיש בקשות להק־צאת קרקע. לפי התקנות שהוציא מיניסטריון העבודה והסעד לגבי הנוהלים שהוועדים הלאומיים המקומיים חייבים לנהוג לפיהם בחלוקת דירות, יכולות אלה להינתן רק לאנשים מוסמכים בני הלאומיות הסלאבית. לפי ההסכם בין מפלגות ה„חזית הלאומית", תינתן לצ׳כים, לסלובאקים ולסלאבים אחרים זכות ההצבעה האקטיבית והפאסיבית.

ה. לכן מובאת לפני מועצת העיר ליברץ ההמלצה לנהוג לפי הנוהל שקויו הכלליים סומנו לעיל.

1. יש להודיע לכל משרדי העיר ליברץ, כי כל אדם הבא מהאֵזור שהיה בעבר חלקה המזרחי של הריפובליקה, אין לראותו כסלאבי כל עוד לא הוכיח זאת על־ידי המצאת אישור ממיפקד התושבים של 1930. הוכחה זו יש לדרוש גם מאנשים בעלי תעודות זמניות לאזרחות צ׳כוסלובאקית.

2. יש לבקש ממיניסטריון הפנים לפעול לגבי אזרחותו הזמנית או הסופית של אדם בהתאמה קפדנית לצו הממשלתי מס׳ 61/45.

3. גם לערים האחרות באזורי הספר יש להודיע על צעדים אלה כדי שייקבע נוהל אחיד.

9.3.1946

מורים ואישי ציבור

ד״ר חיים קוגל

על ספסל הלימודים

אותם הימים שהיינו יושבים עדיין על ספסל הלימודים היתה חשיבות רבה להבדלי הגיל: חיים קוגל היה אז תלמיד הכיתה השמינית, ואילו אני תלמיד הכיתה החמישית, ומה גם שבבתי־ספר שונים למדנו. עם זאת ידעתי כבר אז כי עסקן פעיל הוא ונואם באסיפות של „צעירי ציון" במינסק וב„החבר" — הסתדרות הסטודנטים הציונים. קסם מיוחד היקנתה לו עובדת היותו תלמיד הגימנסיה „הרצליה" במשך שנתיים ימים. בקיץ 1914, חדשים מספר לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, בא מן הארץ לביקור בבית הוריו, והמלחמה אילצתו להישאר במינסק ולהמשיך שם לימודיו בבית־הספר. עם סיימו את בית־הספר יצא למוסקבה, ובשנת 1917 עשה שם בארגוני הסטודנטים הציונים יבהסתדרויות הנוער להפצת השפה והתרבות העברית. לא אדע למסור פרטים על פעליו בשנים 9—1918. חושבני ששנים אלה בילה במוסקבה.

בתחילת שנת 1920, עם כיבושה הזמני של מינסק בידי הצבא הפולני, נפתחה הדרך מערבה, ובמינסק נתארגנו מספר קבוצות של צעירים שיצאו להמשיך את לימודיהם בבתי־האולפנה של המדינה הצ׳כוסלובאקית הצעירה, שקיבלה את הבאים בסבר פנים יפות. חיים קוגל יצא לדרך כשבועיים לפני. נפגשנו בוארשה, בה נאלצנו לשהות כחודש ימים עד לסידור תעודות־המסע. זכורני, גם במשך שבועות מעטים אלה לא שקט ולא שלו. לגבי דידו היה זה טבעי ומובן שבכל מקום ובכל מצב יש לפנות אל ההסתדרות הציונית במקום, לכאורה על־מנת לטכס עצה בענין הנסיעה וכדומה, ולמעשה — לשם חילופי ידיעות על הנעשה בעולמנו הציוני, ועל אשר יש לעשות בתנועה עם בואנו לפראג.

עם בואנו לפראג החלו להעסיקנו דאגות סידורנו במקום: בחירת בית־הספר, ההרשמה, לבטי ההסתגלות לשפה החדשה — ונתפרדה החבילה, זה הלך לברנו (ברין), אל בית־הספר הטכני הגבוה, וזה נשאר בפראג. קוגל ואני נשארנו בפראג, והחלטנו לדור יחדיו. טרם דאג לעניניו, פנה, ללא שהות, אל המוסדות הציוניים במקום. חוסר ידיעתו את שתי לשונותיה של המדינה הצעירה לא עיכב בעדו כלל, שכן הדברים היו ברורים: יש ללמד עברית את יהודי פראג, ובמיוחד את ציוניה. היענותם של חוגי האינטליגנציה הציונית בפראג היתה מעודדת. בסטודנטים הציונים שבאו ממזרח אירופה ראו נושאי תרבות ישראל ומפיציה וקיבלונו בהערכה ובסבר פנים נאות. עד מהרה סיגל קוגל לעצמו את מנהגי המקום, וכל יום אפשר היה למצאו בקפה „צֶאנטראל" הציוני, דן ומוכיח את אנשי פראג ותובע פעולה. לא ארכו הימים ושנינו נעשינו מורי עברית לקבוצות סטודנטים. תוך חדשים מספר קמה בפראג אגודת סטודנטים דוברי עברית, „עבריה", אשר קיימה אסיפות שבועיות, וריכזה סביבה את כל שוחרי שפת עבר. פראג הפכה באותם ימים לצומת פעילות ציונית. בקיץ 1921 נתקיימו שם ישיבת הועד־הפועל הציוני וכינוס „הפועל הצעיר", והוחל בהכנות לקראת כינוס הקונגרס הציוני ה־12 בקארלסבאד. קוגל היה עסוק למעלה ראש: ישיבות ופגישות עם ידידים ותיקים וחדשים ותכניות־פעולה לרוב. לבסוף הגיעה שעת הקונגרס עצמו, שהיה, כמובן, חוויה עצומה בשביל הסטודנטים הצעירים בני מזרח אירופה.

אחר כך נפרדו הדרכים. קוגל חזר אל לימודיו ועבודתו

הציונית בפראג, ואני עליתי ארצה. החלפנו מכתבים. קוגל סיים את לימודיו באוניברסיטה ויצא לעבודתו הברוכה בקארפאטורוס.

ד״ר יוסף גורביץ

בצל קורתי

אותו יום קיץ שנת 1920 חרות בזכרוני, כאילו רק תמול שלשום היה הדבר. מהלשכה הארצית של ההסתדרות הציונית בפראג טילפנו אלינו — זוג צעיר, שגרנו בדירה מרווחת באחד מפרברי פראג — ושאלו אם נוכל להעמיד לרשותם חדר בשביל שני סטודנטים יוצאי רוסיה. ושעות מספר לאחר מכן הופיעו אצלנו שני הבחורים.

בהופעתם היה משהו מן ההסתייגות, שקשה היה לעמוד על טיבה ברגע הראשון. אך חיש מהר עמדנו עליה: היתה זאת מזיגה נדירה של גאווה וענווה, גאווה הנקיה מיהירות, וענווה החפשית מביישנות. המטביע את חותמו על דרכי שניהם היה זה שהציג את עצמו כחיים קוגל; חברו היה יוסף גורביץ, שהיה צעיר מקוגל. מן הרגע הראשון השתקפה בהליכותיו דאגה כמעט אבהית לחברו הצעיר.

הצענו להם לאכול את ארוחותיהם אצלנו, אך קוגל סירב; רגש גאוותו תבע את שלו. אחרי העמל הרב שהשקיע בלימודיו היה דואג ל„משק־בית", קונה ומכין תבשילים מתבשילים שונים — לדאבון לבה של עקרת־הבית הצעירה, שגאוותה ה„מקצועית" כעקרת־בית נפגעה. במשך הזמן התקרבו השניים אלינו ונקלטו והתאקלמו בביתנו.

מי שיחשוב שהלימודים בבית־ספר הגבוה (ובשפה זרה שלימודה תבע מאמצים רבים) וניהול „משק־בית של סטודנטים" מילאו את יומו של קוגל — אינו אלא טועה. כל אלה לא היו אלא אמצעים. את עיקר כוחו הקדיש להפצת הרעיון של לימוד השפה העברית, רעיון שהיה מוזר גם בעיני רבים מבין הציונים הנאמנים בימים ההם. הוא יסד את החוג „עבריה" בו התרכזו דוברי העברית הבודדים, ובמרוצת הזמן משכו אליהם את הציונים הפעילים, שבאו — במידה רבה הודות לפעולות ההסברה של החוג — לידי החלטה ללמוד את השפה. ברבות הימים נוסדו עוד חוגים, ורעיון לימוד השפה הלך וכבש את לב ה„מושבה" הציונית בעיר.

פעילותו הציבורית הענפה ועמלו הקשה של קוגל גם על התורה וגם על ה„קמח" הוכבדו על ידי ריחוק מקום מגורינו ממרכז העיר. כעבור חדשים מספר החליטו שני דיירי לחפש להם מעון במקום מרכזי. בתנאים רגילים היתה פרשת היכרותנו מסתיימת בכך; אלא שיחסינו עם קוגל הספיקו בתקופה הקצרה שעשה בביתנו ליהפך ללבביים במידה כזאת ששמרנו על ידידותנו כל השנים.

עם סיום לימודיו בפראג עבר קוגל לקארפאטורוס, בה ישב ישוב יהודי צפוף, מובדל מן העולם ושקוע בהווי חסידי. קוגל נטל על עצמו את המשימה הציונית לעורר את הפוטנציאל היהודי הזה מתרדמתו והקים גימנסיה עברית במונקאץ׳, המרכז של חסידי קארפאטורוס.

בשנת 1935 החלטנו לשלוח את בננו, אשר נולד בימי שהותו של קוגל אצלנו, אל הגימנסיה העברית במונקאץ׳ להשלים את לימודיו התיכוניים. היה זה מעשה חסר־תקדים שרבים מידידינו לא הבינוהו: לשלוח תלמיד מהמטרופולין אל הפינה הנידחת ביותר במדינה — מרחק אלף מילין! אודה, רק בטחוננו שבמוסדו של ד״ר חיים קוגל נמצא בננו היחיד בידיים טובות ונאמנות, הוא שעמד לנו נגד הפצרות מכרינו לבל נעשה זאת. אמוננו לא הכזיב: בננו ספג בשלוש שנות שהותו במונקאץ׳ את ערכי התרבות העברית ביסודיות, ובא לארץ כאדם החוזר לביתו, בלי שידע חבלי קליטה כרבים מן העולים לארץ.

טקלה פרויד

מחנך לעמו

אני חוזר בדמיוני אל הימים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, זמן יסודה של „המועצה הלאומית היהודית" בפראג ע״י ד״ר לודויג זינגר ועל־ידי. יחד עם ד״ר זיגמונד כצנלסון ז״ל, שניהל אח״כ את „ההוצאה העברית" בירושלים, באתי במגע ראשון עם הנציגים הפרלמנטאריים של העם הצ׳כי, ובאוקטובר 1918 הוקם המרכז היהודי הלאומי החדש. ידידים רבים הצטרפו אלינו. הישיבות היו עמוסות בעיות. אלה — האבטונומיה של הקהילות היהודיות נראית להם עיקר; ואלה — המלחמה באנטישמיות, שהתחילה להיות מורגשת בקרב הצ׳כים ושרוסנה אך בקושי על־ידי אישיותו של מאסאריק. התביעות שהובאו לפנינו על־ידי האוכלוסיה היהודית הלכו ורבו מיום ליום, ודבר לא התקדם במהירות הדרושה.

אז התרחש נס — איש צעיר הופיע ולקח את לבנו בלהט דיבורו: „רק בעיה אחת חשובה היום, והיא צריכה למצוא פתרון מיד: החינוך היהודי! החינוך העברי של הנוער — זה עתידנו, זה העיקר, כי ליהדות צ׳כיה זוהי הדרך לארץ־ישראל."

צעיר זה, שאיש מאתנו לא הכירו קודם לכן, היה חיים קוגל. מיום הופעתו עבד ללא ליאות למען רעיונו. לימים נוכחנו רובנו לדעת, כי אכן צדק האיש, כי מכל אלה אשר הרימו אז קולם ודרשו דרישותיהם בתוקף, היתה חזותו המרחיקה ביותר. אני יכול להעיד על עצמי, שהראדיקאליזם הלאומי־תרבותי של קוגל משך לבי מיד, ונסיתי להסיר כל מכשול מן הדרך למענו ולמען דעותיו. ומה רבו

המכשולים! קוגל לא היה עדיין באותם ימים אזרח צ׳כי, וארוכה היתה הדרך מכאן עד למשרתו של מייסד ומנהל הגימנסיה הממלכתית העברית במונקאץ׳. תחנותיה של דרך זו הריהן פרק היסטוריה יהודית, וראויות לעטו של היסטוריון־חוקר.

מאבקו של קוגל בשליט החסידי של העיר הקארפאטורוסית, מלחמתו ברשויות בית־הספר הממלכתיות, שצריך היה להבהיר להן את תכנית החינוך העברי ולשכנען שהיא ורק היא הולמת את מגמות המדינה הצ׳כית — כל אלה היו מערכות־גבורה. אף בין הציונים לא זכה קוגל תמיד להבנה ראויה, וכל שכן בין הרוב הבלתי־ציוני של יהודי צ׳כיה. זכורני ביקורי בגימנסיה מיסודו של קוגל. איזו אהבה אפפה אותו בקרב תלמידיו, באיזה אמון התיחסו המורים אל שיטותיו החינוכיות, שאת כולן צריך היה הוא עצמו לנסות ראשונה! הוא היה מנהיג!

לא אחת הצטערתי על שלא ניתן לד״ר קוגל לפעול כמחנך וכמורה בישראל כמו שפעל באירופה הישנה. לאחר זמן, כשיכולתי לעקוב מקרוב אחר פעילותו כראש עיריית חולון, שניתי דעתי זו, ורבות אמרתי לעצמי: בכל זאת הוא היה למורה בישראל, למחנך עמו, באמת־מידה גדולה. בכהנו כראש־עיריה (ובשאר תפקידיו הציבוריים) הביא לידי עידון המידות ונתן מהלכים למושג החובה המוסרית, כדרך שהבינו והגשימו.

ד״ר מאכס ברוד

דרך קארפאטורוס אל עיר־החולות בישראל

בבוקר 28 באוקטובר 1918, שעות מספר קודם ההכרזה על הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית, מסרו חברי הוועד הלאומי היהודי, ובהם הסופר מאכס ברוד, תזכיר לוועד־המהפכה הצ׳כי, ובו דרשו הכרה בלאומיות היהודית, חינוך יהודי ואבטונומיה לקהילות היהודיות.

אלה שעמדו במערכה המדינית של ההסתדרות הציונית בבוהאֶמיה, ובראשם ד״ר לודויג זינגר, אֶמיל מרגוליס ואַנ־ג׳אלו גולדשטיין, זכרונם לברכה, זכו בנצחון מלא במלחמה על זכויות היהודים: בהנהגתו של תומאס מאסאריק הכירה המדינה הצעירה ביהודים כמיעוט לאומי.

הכרה זו כללה זכות היהודים להקים בתי־ספר בשפתם הלאומית, כיתר המיעוטים במדינה. אך ליהודי צ׳כוסלובאקיה היתה בעיית השפה מסובכת מאד, כי לא היתה בפיהם שפה משותפת אחת. לחלק קטן שימשו צ׳כית וסלובאקית שפת־אם; והיתר דברו בשפות כל המיעוטים: גרמנית, הונגרית, רומנית, רוסית, רותנית, ובחלק הצפוני של המדינה — אידית. לרשות כל העמים המוכּרים במדינה הצ׳כסלובאקית הדימוקראטית של מאסאריק עמדו בתי־ספר בשפתם הלאומית, וכל אחד מהעמים האלה ביקש למשוך את הילד היהודי למען חיזוק בית־הספר שלו. התוצאה היתה שהיהודים נמצאו בכל מקרה בין הפטיש והסדן, כי לכל אשר שלחו את ילדיהם הם עוררו רוגזם של מקצת משכניהם. כששלחו את ילדיהם לבתי־ספר צ׳כיים, טענו אנשי המיעוטים שהיהודים משמשים מכשיר לצ׳כיזאציה מלאכותית; וכששלחום לבתי־ספר של המיעוטים, האשימו אותם הצ׳כים בחוסר נאמנות כלפיהם.

המדינאים היהודים החליטו להשתמש בזכות שניתנה למיעוט היהודי ולהקים בתי־ספר עבריים בקארפאטורוס, חלק המדינה שבו ישבו יהודים בהמוניהם. החלטה זו עוררה התנגדות נמרצת מצד המתבוללים, שהיו רוב היהודים בבוהאֶמיה ובמוראביה, ומצד האורתודוכסים ששלטו בהמונים היהודיים בקארפאטורוס. הציונים היו קומץ קטן בלבד והשפעתם לא היתה רבה ביותר.

לפי חוזה השלום של ואֶרסאַיל (1918) — אחר פירוק אוסטריה־הונגריה — נפל החלק הצפוני של הונגריה, הנקרא קארפאטורוס, בידי מדינת צ׳כוסלובאקיה החדשה (אחר מלחמת העולם השניה נספחה לרוסיה הסובייטית). כאן היו בכפרים ובעיירות כ־120 000 יהודים.

בשנת 1920 הופיע בפראג הציונית בחור צנוע בשם חיים קוגל, שמשך אליו את התענינות הציונים מהיותו תלמיד הגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב לשעבר. הוא אסף סביבו סטודנטים דוברי־עברית מרוסיה, התקשר עם הסופרת חוה שפירא ז״ל שישבה בפראג ללא מגע עם החוגים הציוניים, והקים אירגון בשם „עבריה" להפצת השפה העברית.

כשגמר חיים קוגל את חוק לימודיו באוניברסיטה, נתבקש על ידי ד״ר זינגר, מנהיג הציונים וראש המפלגה היהודית בצ׳כוסלובאקיה, לקבל על עצמו את השליחות לחזק את הנוער היהודי בקארפאטורוס ברוח ציונית, ולשם זה להקים גימנסיה עברית במונקאץ׳. התפקיד שהוצע לו היה כולו בהתאם לשאיפותיו. מלא רצון ומרץ להתגבר על כל המכשולים נתגייס לפעולה.

למעשה, לא היו קיימים תנאים כלשהם לביצוע המשימה: לא בנין, לא כסף, לא תלמידים, לא מורים, לא תכנית, ולא הצרכים האלמנטאריים הדרושים ללימודים. אפילו רשיון לפתיחת המוסד לא היה. ברשימותיו של ד״ר קוגל אנו קוראים:

„התחלנו בלימוד. אין רשיון, ועדיין לא הגישו בקשה להשיגו. ובפנים? אלוהים יעזור. ׳בית־הספר׳ הוא חצר פתוחה, ו׳הגימנסיה׳ — חדר חשוך, שסמוך לו שוכנים משפחה מטופלת בילדים, מסעדה עממית לנצרכים, וגן־ילדים. בכי הילדים, רעש העניים המחכים לארוחה במסעדה,

שירת ילדי הגן — מלווים את הלימוד, אבל אנו ממשיכים... ניגש קבצן ומבקש נדבה. ואנו ממשיכים בלימודים!..."

וד"ר ז. שטרנבאך ידידו, ייבדל לחיים, מהמסייעים הנלהבים ביותר בידי ד"ר קוגל, רשם:

„לביצוע מעשה גדול דרושה התלהבות בלתי מוגבלת או אמונה עמוקה. לנו היתה גם זו וגם זו. התלהבותנו ואמונתנו היו קנאיות ועמוקות באותה מידה שהיו מושרשות בסביבתנו החסידית. נעשינו חסידים של חזון ולא התחשבנו בקשיים שעמדו בדרכנו. צעירים ומחוסרי נסיון, ראינו לפנינו רק את המטרה: תחיית עמנו. וכך ניצחנו את הזמן."

„ההורים השולחים אלינו את ילדיהם — נרדפים. בבית־הכנסת מחרימים אותם ואינם נקראים לעלות לתורה. מבודדים משאר 'בעלי־הבתים' הם בכל זאת מוסיפים לשלוח את ילדיהם לבית־ספר עברי, סוללי־דרך!"

„השנים היו קשות, רצופות צרות. לפעמים נשארנו ללא פרוטה. המורים לא קיבלו את משכורתם חדשים רצופים, ולעתים קרובות לא היה נמצא כסף לצרכים הפעוטים ההכרחיים של המוסד וללימוד. את ימי החופש ניצלנו לנסיעות ממקום למקום, לאיסוף אמצעים להחזקת המוסד ולשם הסברה כי הגימנסיה אינה קנינה של יהודי מונקאץ' בלבד, אלא שייכת לכל יהודי צ'כוסלובאקיה."

במשך השנים הוקמה בקארפאטורוס רשת של בתי־ספר עממיים ושתי גימנסיות עבריות. מאות ילדים התחנכו ברוח ציונית־חלוצית. ד"ר קוגל עמד בראש כל הפעולה ודאג לכל: קיים מגע עם השלטונות, רכש ידידים ואמצעים, חיפש מורים, אירגן וניהל את המוסד ולימד בו. הוא ביקר בקהילות צ'כוסלובאקיה להפיץ את רעיון החייאת השפה ולהקים סניפי „תרבות". השפעתו על כל האנשים שעבדו במחיצתו היתה עמוקה והורגשה בתנועה הציונית בצ'כוסלובאקיה כולה. הוא הדביק את כולם באש הקודש שבערה בקרבו. את ימי החופשה הקדיש להרצאות ולהסברה, ואת „החופש הגדול" היה מבלה במחנות־קיץ שהקים במזרחה של צ'כוסלובאקיה בשביל יהודי המערב, למען ילמדו עברית ויכירו מקרוב את אחיהם, שהיו שונים מהם בתרבותם ובאורח־חייהם.

את נסיעותיו המרובות היה עושה במחלקה השלישית של הרכבת והתאכסן, גם בהיותו ציר הפרלאמנט, במלונות הצנועים ביותר. בקארפאטורוס הלך מכפר לכפר ללחום באדישות בה היו שרויים היהודים, שלמענם יזם וביצע מפעלים גדולים של עזרה ועבודה קונסטרוקטיבית.

בית ד"ר חיים קוגל היה כתובת לרבים מקארפאטורוס, וכן לבאים ממערב צ'כוסלובאקיה, או מחוץ לארץ, וכן לשליחים מארץ־ישראל. את כולם קיבל בביתו הצנוע, שבו שררה אווירה לבבית שקשרה את המבקרים אל מארחם בקשרי ידידות.

טבעי הדבר שאיש מרכזי זה היה מועמד היהודים בבחירות לפרלאמנט ואף נבחר בשנת 1935 כציר יהודי קארפאטורוס. את פעולותיו של ד"ר קוגל סוקר ויקטור פישל, מזכיר המפלגה היהודית בצ'כוסלובאקיה, במאמר שהופיע בעתון ציוני צ'כיה ב־1939 לרגל עלייתו של ד"ר קוגל לארץ. פישל כותב בין היתר: „כמעט כל שבוע בהגיעו לפראג, היה בא אל משרד המפלגה ובידו תיק גדוש צרות יהודיות. שבוע שבוע הביא אלינו מבחר גדול של דוגמאות עוני יהודי, ולא נמצא משרד בפראג שלא היה מבקר בו כדי להילחם למען אנשיו מהמזרח, וכך יזכרוהו בוחריו מכפרים ומעיירות בקארפאטורוס: אץ ממשרד למשרד, לפני ספסלי המיניסטרים, במזנון, בשיחה עם ציר זה או אחר — בכל המצבים הגה אך ורק בצרות ובעוני של יהודי ארצו."

במלחמתו באורתודוכסיה האנטי־ציונית זכה ד"ר קוגל לנצחון גדול. בסופו של דבר היתה הנהירה לגימנסיה במונקאץ' כה גדולה, שלא הספיק המקום לכל המתדפקים על דלתותיו. יתר על כן, ד"ר קוגל הצליח לקרב את המפעל של בתי־הספר העבריים אל לב יהדות צ'כוסלובאקיה, והגימנסיה במונקאץ' נעשתה „ילד שעשועיה". גם מנהיגים צ'כיים גילו אהדתם והערצתם למפעל התרבותי הזה של היהודים. ד"ר קוגל זכה גם להשיג את מטרתו העיקרית: מבין בוגרי הגימנסיה קמו ליהדות צ'כוסלובאקיה ולתנועה הציונית חלוצים ברוח מחנכם ונושאי קידמה בקרב יהדות קארפאטורוס: מהם למדו בבתי־ספר גבוהים, שימשו מורים לעברית ובנו גשרים בין יהודי המזרח והמערב.

נאמן לעצמו המשיך ד"ר קוגל בקו החלוצי גם בישראל. הלך לשממות חול ובנה עליהם עיר עברית גדולה — את חולון.

אירמה פולאק

זכרונות

היה זה בסתיו של שנת 1920. לפראג, בירת צ'כוסלובאקיה הצעירה אז, נהרו אלפי סטודנטים יהודים מאותן ארצות המזרח, בהן שרר, למעשה, „נומרוס קלאוזוס". באותו זמן נתקיימה בפראג האסיפה הכללית השניה של ה„קלוב לדוברי עברית" שחבריו היו כמעט כולם תלמידי מכללות. בין הסטודנטים החדשים שבאו לאסיפה היה גם חיים קוגל — צעיר נמוך־קומה בעל עיניים נוצצות, שעורר תשומת־לב בהערותיו הקולעות בעת הויכוח, בנועם דיבורו השוטף ובנימוסיו הנאים. האסיפה של ה„עבריה" בחרה בו כיושב־ראש האגודה. הנהלתו הנבונה הוציאה מוניטין ל„עבריה",

ומאז לא נעשתה שום פעולה ציונית רצינית בפראג בלי שיטול קוגל חלק פעיל בה. אני הייתי באותו זמן מזכיר האגודה וכך נתקשרה בינינו ידידות שנמשכה עד סוף ימיו.

בשנת 1922, כשמלאו לקוגל 25 שנים, ערכה עסקנית ציונית ידועה בפראג חגיגה לציון יום הולדתו בקפה „סאבארין", כי כבר אז היה לו חוג גדול של חברים ומעריצים.

המקום שבו אהב להתיחד ולעסוק בשקט בהכנת עבודת הדוקטוראט שלו (על „היהודים ברוסיה הלבנה") היה ספריית בית־הנכות הפראגאי, ופעמים רבות ראיתיו שוקע שם בין ערימת ספרים גדולה.

משהגיע קוגל למונקאץ׳, הועמד באופן טבעי, לרגל תפ־קידו, בראש המאבק הציוני בקארפאטורוס. הוא ראה בזאת שליחות ציבורית וידע כי נועד להיות המדריך הראשון במוסד שיעצב את דמות הנוער היהודי באֵזור זה.

במשך שנת הלימודים הראשונה לקיום המוסד (1924—1925) עדיין לא היה זה מוסד־חינוך רשמי; הכיתה הרא־שונה נחשבה לכיתה החמישית של בית־ספר יסודי, וקוגל היה המורה היחיד בה. הוא לא השלים עם מצב זה והשתדל במיניסטריון להשכלה בפראג להשיג למוסד מעמד רשמי. המיניסטריון לא התנגד עקרונית להקמת בית־ספר ששפת ההוראה בו היא עברית, אך דרש שכל המורים בו יהיו אזרחים צ׳כוסלובאקיים, ומורים כאלה, היודעים עברית, כמעט אי־אפשר היה למצוא בכל צ׳כוסלובאקיה (בימים ההם עוד היה ד״ר קוגל בעצמו נתין זר). באביב 1925 פנה אלי ד״ר קוגל והציע לי לבוא למונקאץ׳ ולשמש מורה למתמטיקה לשנת הלימודים השניה 1925/26.

ד״ר קוגל אמנם ידע, שלא התכוננתי להיות מורה; רציתי לגמור את לימודי ולעלות ארצה, אך הוא לא הירפה ממני וטען כי חובתי הציונית היא לבוא למונקאץ׳, ואני נעניתי לו.

על סמך תעודותי הצ׳כיות ניתנה לו אז הרשות לפתוח את שתי הכיתות הראשונות של הגימנסיה העברית במונ־קאץ׳. מעשה זה היה גם נצחונו הראשון של ד״ר קוגל על „חצר" הרבי ממונקאץ׳, אשר התנגד לפתיחת בית־הספר, וחסידיו אף אכלו קורצא באוז׳הורוד ובפראג, אך ללא הצלחה. ד״ר קוגל נעשה איפוא „בר־פלוגתא" לרבי מ־מונקאץ׳.

במשך כל אותה תקופה היה מוסיף מדי שנה כיתות לגימנסיה עד שזו הגיעה בשנת הלימודים 1931/32 למת־כונתה המלאה, ועם עריכת בחינות הבגרות הראשונות חש כי המפעל הושלם.

בפורים תרפ״ו הוזמנו כל המורים אל ד״ר קוגל בביתו בגן־העיר, ואף שהמורים לא קיבלו זמן רב את משכורתם (דבר שכיח ורגיל בגימנסיה מונקאץ׳), לא הושבתה שמחת החג. רק מורה אחד היה עצוב, מפני שהיה עליו לפרוע שטר באותו יום. כשנשאל למה קדרו פניו, ענה: מדוע תתפלאו, הרי לא רק אני — כולנו עדיין לא קיבלנו את המשכורת, השעה שעת דחק, ודחק הם ראשי־תיבות: ד״ר חיים קוגל...

למחרתו סילק ד״ר קוגל את שטרו של המורה.

וכשם שידע לעמוד לחברו בשעת דחקו, כך ידע גם לנהוג בתקיפות כלפי חבריו, אם דרשה זאת טובת הגימ־נסיה. כך קרה בסוף שנת־הלימודים 1929/30. באותו זמן נתגלע ריב רציני בינו לבין כמה מורים, ולבסוף נאלץ ד״ר קוגל לפטר אותם ולהביא אחרים במקומם. כי לדעתו, מוטב היה לגרום סבל לעצמו ולחבריו מאשר להזיק למוסד.

בשל חילופי מורים אלה פנה אלי ד״ר קוגל שנית בחודש יולי 1930, בעבדי בבראטיסלאבה בעבודות בנין, וביקשני לחזור לגימנסיה של מונקאץ׳. חזרתי לשם, ומאז לא עזבתי את הגימנסיה עד שהוגליתי לאושביץ, בשנת 1944.

לד״ר קוגל היה שעון פשוט של ניקל, שהיה תמיד לנגד עיניו, עוד מימי היותו סטודנט. שעון זה נראה תמיד על שולחן־הכתיבה שלו, או על דוכן הנואמים, היה מלווה אותו בכל מסעותיו ועזר לו לדייק ולהופיע תמיד בזמן אם לישיבה ואם לבית־הספר, לפרלאמנט וכו׳. היה לו לוח־זמנים קבוע, ואת כל זמנו הקדיש לעבודה.

גם בחולון היה נוהג לדייק. פגישותינו התחילו בשמונה בבוקר. בשעה זו כבר יושב היה במשרדו, ובכך שימש דוגמה אישית לדייקנות בעבודה ולמסירות לתפקיד.

כשבא ד״ר קוגל למונקאץ׳, עמדה לפניו דילֶמה קשה מאד; קהילה העומדת על פרשת־דרכים, ושני כוחות חזקים נאבקים בה: מצד אחד, המסורת הדתית העתיקה בסביבה שמושרשת בה החסידות מדורי דורות, והנהגתה בידי גור־מים שאינם יודעים פשרה; מצד שני, תסיסה ציונית־לאו־מית, שהשפעתה מתפשטת בקרב הציבור ומונהגת על־ידי קבוצה נועזת של ציונים, שהחלטתם נחושה להבטיח חינוך עברי מודרני לנוער, ולא רק בבית־הספר העברי שכבר קיים, אלא גם בבית־ספר תיכון, שעדיין לא נוסד. גם קבוצה זו לא ידעה פשרות.

ואם ד״ר קוגל לא נרתע נוכח מצב זה, לא ליבה את אש הניגודים ולא בחר בדרך המאבק החריף, אלא העדיף להגיע למטרתו בדי עמל, הרי זה משום שהוא כיבד בכל לבו את מורשת העבר ועם זאת האמין בכוח החינוך הקונסטרוק־טיבי. הוא ידע בבירור כי דרך ההחרמות שנקטה „חצר" הרבי פסולה וסופה להיכשל, ואילו כוח יצירתו הוא כוח רענן שנצחונו מובטח.

הוא ראה בכל ילד עברי בקארפאטורוס יהלום גלמי אשר החינוך בגימנסיה עתיד ללטשו ולהכשירו לעליה לארץ־ישראל. עובדה היא שכמעט כל בוגרי הגימנסיה ניצלו מן השואה; רובם עלו לארץ־ישראל בעוד מועד. בעוד שתלמידי הישיבה המונקאצ׳ית אשר לא נתעוררו לעלות לארץ־ישראל נלקחו לאושביץ. מבחינה זו הצילה הגימנסיה נפשות יקרות רבות, ולד״ר חיים קוגל אנו חייבים להכיר טובה על כך.

אינז׳. א. רובין

מחנך הדור

אלפי יהודים יוצאי קארפאטורוס שזכו לעלות לארץ מרגישים, כי נסתלקה הדמות שביטאה וסימלה את עלייתה — תרתי משמע — של יהדות זו.

אין למצוא דוגמאות רבות להזדהות היחיד עם ציבור שלם ולהתמזגות עם צרכיו ושאיפותיו, כפי שנתבטא הדבר באישיותו של ד״ר קוגל ובקשריו עם יהדות קארפאטורוס. עם פטירתו של ד״ר קוגל נחתם אחד הפרקים הגדולים והמעטים בדברי ימיו של שבט יהודי זה. ענף דל ונשכח זה באילן היהדות מצא בד״ר קוגל מטפח מסור ונאמן.

הוא הגיע אלינו כשהוא נושא בנפשו להט השליחות הלאומית־חינוכית. הוא האמין כי בכוחו של חינוך עברי־לאומי להצמיח תנועה ציונית בקארפאטורוס, לגדל בה תנועת־נוער ולהעלות לארץ דור של חלוצים ומגשימים. היתה דרושה מידה רבה של אמונה והעזה, כדי להביא ליהדות נחשלת זו את בשורת התרבות והחינוך העברי. בעקשנותו הגדולה ובכושר־הביצוע הבלתי־רגיל שלו הניח ד״ר קוגל את היסוד למפעל חייו — הגימנסיה העברית במונקאץ׳.

אסתפק בציון אחד הדברים שנחרתו עמוק בלב רבים מאתנו שנכחו במעמד יריית אבן־הפינה לגימנסיה העברית. היתה זו עצרת גדולה שריכזה מאות יהודים מכל קצוות הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית. המאורע נחוג ברוב פאר והפך להפגנה ציונית כבירה. אנו, התלמידים הראשונים, היינו חתני השמחה ביום גדול זה, ועיני הכל היו נשואות אלינו. תלמידי הכיתה הראשונה היינו ושמחנו למאורע זה, שכן היתה זו בשבילנו יציאה למרחב, פשוטה כמשמעה. ידענו שבנין מפואר זה העומד לקום יוציאנו מהמרתף האפל בו למדנו עד כה. אותו יום התהלכנו כסהרורים ברחובות העיר. מעטים ומבודדים היינו. חומת האיבה וה„חרם״ שהקיפתנו העיקה עלינו. בתוכנו פנימה כירסם הספק והפחד מפני העתיד המעורפל והבלתי־בטוח, אולם עם זאת היינו גאים ומעודדים, כי כבר קיננה בנו הרגשת היעוד להיות ראשונים וסוללי־דרך. היתה לנו תחושה עמוקה שמאורע גדול זה בחיי יהדות קארפאטורוס הוא בראש־וראשונה תפקיד ויעוד לנו. היינו חדורי הכרה כי למרות האדישות והזלזול מצד הנוער המתבולל והשיטנה וחריקת־השיניים מצד הנוער החרדי, הרי זה יומה הגדול של יהדות קארפאטורוס ויומנו אנו.

הורינו נהגו בנו בחינת „שלח לחמך על פני המים״. גימנסיה יהודית, ונוסף לכך עברית־ציונית, נתפרשה על ידי יהודים רבים וטובים כהפקרת הילדים והתנכרות מצד הורים „משוגעים״ לעתיד בניהם. הורינו קיבלו על עצמם סיכון זה והפקירו את ילדיהם כ„שפני נסיון״ בידי ד״ר קוגל וחבר ה„משוגעים״ שמסביבו. הם עשו זאת, באשר אמונתם ברעיון התחיה הלאומית והתרבות העברית היתה איתנה. מקור ההשראה לאמונה זו היה ד״ר קוגל עצמו. הוא הצליח ל„הדביק״ את כולם סביבו, על אף הסביבה המוסתת והאוירה העוינת. עובדה זו בלבד מוכיחה כמאה עדים מה רב היה כוח השיכנוע שנאצל מאישיותו של ד״ר קוגל. עם כל פעילותו הציונית והיהודית הכללית (המפלגה היהודית וכד׳), ידע ד״ר קוגל תמיד, כאיש ציבור מובהק ופעיל, להבחין בין מוקדם למאוחר, בין טפל לעיקר. את עיקר מרצו ואת רוב זמנו הקדיש למטרה שהיתה בעיניו נעלה מכל — עבודת החינוך. בעבודה זו לעיצוב פני הדור הצעיר ראה את ראש תפקידיו ומטרת חייו. המטרה היתה: להרחיב את רשת בתי־הספר העבריים העממיים ולהקים בית־ספר תיכון עברי.

היתה זו מהפכה בחיי הנוער וברחוב היהודי בקארפאטורוס. מי האמין כי „בטלנים״ אלה הלומדים השכלה כללית ב„לשון־הקודש״ יגיעו ביום מן הימים לסיום חוק־לימודיהם ולבחינת בגרות שתאפשר להם להמשיך בלימודיהם במכללות?! אנו, התלמידים הראשונים, שעשינו במוסד מראשית צעדיו במרתף ברחוב פיספוק, עוד לפני שניתנה לו הכרה רשמית מצד השלטונות, חזינו היטב את סימן־השאלה מבשרנו, אך המשכנו תוך בטחון. ראינו את המוסד — וד״ר קוגל בראשו — בהתפתחותו ובהתקדמותו, והאמנו שמטרתנו תושג והעתיד יהיה לנו.

גדולה היתה בדידותנו בחוגי הנוער היהודי בסביבתנו. הנוער המתבולל ראה אותנו כראות בטלנים אומללים, שדרכי החיים הנאים והקוסמים סגורים לפניהם. גם המגמות החברתיות ואורח־החיים שלהם נבדלו הרבה משלנו. אנו העמקנו לחשוב ולבקש דרכים לנוער היהודי הסובל והמקופח; הקו של רצינות והרגשת אחריות יהודית ציין את מעשינו, בעוד כל תלמידי בתי־הספר התיכוניים בעיר היו קלים בגישתם, שטחיים בתפיסתם, חיו חיי־סטודנטים ריקים מתוכן וחסרי כל רגש אחריות יהודית או ציונית, אנו התרחקנו מכל ההווי שלהם ולא שיתפנו פעולה אתם.

מצד שני, הנוער החרדי הכריז עלינו מלחמה פעילה, ממש „מלחמת מצוה". את הסכנה העיקרית לנוער היהודי ולערכי היהדות לא ראו, חלילה, בנוער המתבולל הפונה עורף לכל מה שיקר לעם היהודי. בנו, בנוער היהודי המת־חנך בין כתלי בתי־הספר העבריים, ובנו בלבד ראו את

פתק שכתב הרבי ממונקאץ' לד״ר ז. שטרנבאך, מעבר לקבלה של חברת מחזיקי תורה, בו הודיע שאין הוא מתנגד ללימודי חול ואין לאסור אותם

הסכנה העיקרית; מכאן תצא הרעה, וכאן מרכז ה„שמד". בנו ראו את קן המרעים והכופרים. עלינו הכריזו מלחמה: לבער את הניצנים החדשים בעודם באיבם. בין שתי חזיתות אלו הלכנו בדרכנו העצמית, ובעולה נשאנו שנים רבות תוך אמונה ובדידות.

פרט לחזון הגדול ולאמונה שהיו מנת חלקם של ד״ר קוגל, ד״ר שטרנבאך ייבדל לחיים, ורבים אחרים שנשאו בעול המשימה של החינוך העברי, היה נחוץ להגשמתו כושר־ביצוע רב ויכולת רבת־היקף. ללא דרך ומסורת וללא אפשרות ללמוד מנסיונם של אחרים, סלל ד״ר קוגל את הדרך בצעדיו האיתנים. ידו היתה בכל: גיוס הורים ותל־מידים, גיוס אמצעים (וזאת לזכור, מלחמה יומיומית קשה ואכזרית ביותר לקיומה מבחינה חומרית התנהלה בכל שנות קיומה של הגימנסיה!), ואף גיוס מורים מכל קצוות תבל (פולין, ארץ־ישראל, וכו), כי בצ׳כיה עצמה כמעט שלא היו בנמצא. כן עמד ד״ר קוגל אישית בחזית הקדמית של המלחמה בחוץ — בחוגי השלטונות, ובפנים — בתוך הציבור היהודי, ואפילו בחוגי הציונים שמסביבו, על נפש החינוך החילוני והמתקדם. מגמה זו שימשה קו מַנחה בדרכו של המוסד.

לא ארחיב את הדיבור על כל שטחי פעולתו הרחבים והמסועפים, ואסתפק בהארת הנקודה המרכזית המקפלת בתוכה את תמצית חייו ומפעלו החינוכי. כאמור, גישתו הציונית היסודית היתה: לחולל מהפכה בחיי היהודים בקארפאטורוס מלמטה, הווה אומר לחנך ולגדל דור צעיר, אשר בעקבותיו תבוא התמורה הגדולה שתשנה את פני כל היהדות בחבל־ארץ זה; והנוער שיתחנך ויגדל בין כתלי בתי־הספר העבריים יהיה נושא המהפכה הציונית והיהודית. אף כי נדמה היה כי דרך זאת תהא ארוכה ואטית, הוכיחה המציאות שזו היתה הדרך הקצרה והבטוחה ביותר לשינוי פני המציאות היהודית כאן. כי מי היה מוכשר להוציא את היהדות הזאת מתרדמתה אם לא חניכי בתי־הספר העב־ריים? הם היו חלוציה הנאמנים ביותר של היהדות הזאת בדרכה הציונית, בטיפוח התרבות העברית, בקשירת הקשר לעולם היהודי הגדול ובסלילת הדרך למפעל הציוני ולארץ־ישראל.

מטרתו זו של ד״ר קוגל לא הגיעה לידי הגשמה מלאה, שכן היתה זו משימה לדורות. הנוכל לשער את היקף התמורה בקרב היהדות הזאת אילו היה מספר התלמידים מגיע לאלפים? והרי מאות התלמידים של הגימנסיה העברית עמדו לא רק בראש התמורות בקארפאטורוס, אלא השפעתם הגיעה הרחק מעבר לתחום זה, ברחבי היהדות הצ׳כוסלובאקית כולה. הגימנסיה העברית שימשה מקור לא רק למורים ולמפיצי התרבות העברית, אלא ללוחמים הנאמנים לרעיון הציוני בכלל. מוסד זה היה קן מבטחים לתנועות־הנוער החלוציות בקארפאטורוס, ובראש וראשונה ל„השומר הצעיר".

אחר תקופה קצרה באופן יחסי לקיום בתי־הספר העב־ריים, ניכרה השפעתם של התלמידים הרחק מעבר לגבולות קארפאטורוס. תלמידי בתי־הספר העבריים התפזרו על פני המדינה, ועל ידיהם התפשטה המלה העברית החיה ודבר היהדות השרשית בקרב כל שכבות היהדות שהיו נתונות להתבוללות מתמדת. בוגרי הגימנסיה והסמינריון למורים (שהתקיים זמן קצר ליד הגימנסיה) מילאו תפקידים חשו־בים כמורים בבתי־הספר היהודיים וכמפיצי הלשון והתר־בות העברית בערים פראג, ברין ובראטיסלאבה, שבאוני־

ברסיטאות שלהן המשיכו לימודיהם. חניכי בתי־הספר העבריים מילאו תפקידים ציבוריים שונים בקהילות יהו־דיות, באירגונים ובאגודות ציוניים ויהודיים כלליים.

ואחרון אחרון — תנועות־הנוער החלוציות. בתנועות אלה לקחו תלמידי הגימנסיה חלק פעיל ומילאו תפקידים חשובים גם מחוץ לגבולות קארפאטורוס. המלה העברית החיה והשותפת סייעה לא במעט לכל התנועות החלוציות להחיש ולהמחיש את החינוך העברי והחלוצי הארצישראלי. כיון שהיו נוער עברי מושרש, הטביעו לא אחת את חותמם על הווי חיי הנוער המאורגן בצורות השונות (הכשרה, ועוד) ומבצעיו השונים (מושבות־קיץ, סמינריונים וכד׳). השתתפותם הפעילה בהסתדרות „תרבות" היתה ידועה לכל; הם היו הנושאים הטבעיים והנאמנים ביותר לגוף הציוני החשוב הזה כמורים, כמארגנים וכמפיצי הרעיון.

לא נפריז איפוא אם נאמר, שקיום רשת בתי־הספר העבריים והגימנסיה העברית בראשם עיצב לא־במעט את דמות התנועה הציונית בצ׳כוסלובאקיה במחצית השניה של שנות השלושים. הציונות הצ׳כוסלובאקית, שהצטיינה מאז ומתמיד בקונסטרוקטיביזם שלה, בנאמנותה לחלוציות ול„פלשתינוצֶנטריות", קיבלה גון מיוחד ועלתה על שלב גבוה יותר מנ חינה ציונית עם קליטת דור עברי צעיר זה, שהוסיף נדבך חשוב בבנינה של התנועה הציונית הצ׳כית.

שטח החינוך היה בעיני ד"ר קוגל דרך־המלך לכל שאר יעודיו ומטרותיו, והצדק היה עמו. הגשר שבנה היה גשר־ברזל שעליו הגענו אל אשר הגענו.

התנועה הציונית, המוני הנוער היהודי המאורגן ודוברי עברית, כולם יחד שינו את פני המציאות היהודית בת־קופה קצרה ביותר. במשך עשרים שנה -- תקופה קצרה באופן יחסי — הוקם מפעל לתפארת. נתאר לעצמנו לרגע קט מה רב היה היבול, אילו ניתן לד"ר קוגל ולכל החבורה הציונית סביבו להמשיך בפעולתם המבורכת עוד שנים רבות. היד הזידונית שהורמה על המוני היהודים עם פרוץ מלחמת־העולם השניה, קיפדה את הפתיל גם כאן.

כאחד מתלמידיו ומחניכיו של ד"ר קוגל יודע אני להעריך מה עמוק היה החריש שחרש בשורות הנוער היהודי בקארפאטורוס. לבותינו היו פתוחים להשפעת רוחו האמיצה והגדולה. אזננו היתה כרויה לו, ודברו נפל על קרקע פוריה. ראינוהו בחרדתו ובערנותו כשהוא מזהיר ומתריע, אך לא תמיד מצאו אזהרותיו הד. לא אחת נתקל בקיר אטום, ואף־על־פי־כן היתה ידו על העליונה, הודות לכוח השיכנוע שלו, אישיותו המקרינה, הכרת יעודו ות־חושתו העמוקה.

ד"ר קוגל נתברך בתכונות נעלות, שהודות להן מצא את דרכו בקלות ובפשטות. אחת מהן היתה גישתו החברית והגלויה לבני־אדם. לבו הפתוח לצרת הזולת ונכונותו לסייע לכל מי שנזקק לעזרתו עמדו לו בכל פעולותיו. לנו, לתלמידיו, זכורה תכונה זו מאז הכרנוהו כמורה וכמחנך. גישתו לתלמידי היתה חברית ובלתי־אמצעית, והיה בכך משום כוח משיכה והשפעה שידענו להוקירו בעיקר על רקע היחסים המקובלים בין המורה והתלמידים בבתי־ספר אחרים. הודות לגישתו זו נקשרו קשרי רעות ואמון בינו לבין תלמידיו. לא אחת מצא בתלמידיו שותפים נאמנים למפעלותיו בתחום הציוני והציבורי. תלמידיו גילו אחריות ונאמנות במילוי תפקידים אלה, והעמיסו על כתפם את

ישיבת הנהגת המפלגה היהודית בצ׳כוסלובאקיה

עול הדאגה לענינים ציוניים, שכה מעטים היו נושאיהם. קו אופייני נוסף בד"ר קוגל היה טיפוח יחסי ידידות וחברות עם אלה שהיו תלמידיו, גם שם וגם בארץ. ביחסיו עם תלמידיו־ידידיו ידע להתעלות מעל לניגודים המפלגתיים־הפוליטיים. הוא היה ידיד ורע לרבים מאתנו כשותפים במיבצעים ציבוריים שונים ובהגשמת החזון בהסתדרות העובדים ובארץ.

אני רואה את ד"ר קוגל ז"ל בראש־וראשונה כמחנך, מדריך וחלוץ החינוך העברי והציוני בפינה נידחת בעול־מנו היהודי. הזרע שנזרע על־ידיו נפל על קרקע פוריה והניב יבול ברכה. תלמידיו וחניכיו המפוזרים על פני כל הארץ בקיבוצים, בישובי־הספר ובמושבות — קליטתם בארץ היתה בטוחה יותר והשתרשותם פשוטה וקצרה יותר, כי עמדה להם פעולתו החינוכית של ד"ר קוגל.

כפר מאַסאריק — א. בן־דוד (מרמלשטיין)

ד"ר ח. קוגל המחנך

„בדרך חכמה הוריתיך,
הדרכתיך במעגלי יושר".
(משלי ד' י"א)

זכיתי להימצא שנים רבות במחיצתו של ד"ר ח. קוגל ז"ל והתבוננתי מקרוב בעבודתו החינוכית ובדרכי הוראתו. הוא היה מחנך מחונן אשר ידע להקנות לחני־כיו ערכים אנושיים וחברתיים, לאומיים ואוניברסאליים. כמחנך בעל תכונות מיוחדות, ידע לשלב בכל שיעור ושיעור את ערכי החינוך הלאומי והאוניברסאלי כאחד. כבעל כוח־שיכנוע כביר, ידע לקרב את אלפי תלמידיו אל ערכי היהדות והאנושות, להחדיר ללבותיהם את רעיון הציונות והחלוציות ולהכשיר אותם לקראת חיי חברה ועבודה בארץ. אין להטיל ספק בתוצאות החיוביות של עבודתו החינוכית. עדים לכך הם תלמידיו הרבים שהת־מסרו ברובם לעבודה חלוצית בארץ והשתרשו בתרבו־תה. לקול קריאתו נענו כמה מאות מתלמידיו ובאו לכנס תלמידי הגימנסיה העברית במונקאץ', שהתקיים בחולון כשנה לפני מותו. אין זו גוזמה אם אגיד, כי ד"ר קוגל ניחן בכשרון מחנכים בחסד עליון.

נסיבות שונות אילצו את המנוח להפריש חלק מזמנו לעבודה שמחוץ לחינוך והוראה.

ההסתדרות „תרבות" בקארפאטורוס הקימה רשת בתי־ספר עבריים, אך קרנות לא עמדו לרשותה להבטיח את קיומם. מקהילות שונות הגיעו דרישות לפתוח גם אצלן בתי־ספר, וקופת ההסתדרות היתה ריקה. אך גם אלה שהיו קיי־מים מכבר נשקפה להם סכנה להיסגר. יהודי קארפאטורוס, חסידי החינוך העברי, לא יכלו באמצעיהם הדלים להגיש בעצמם את העזרה הדרושה. היה צורך לבקש עורף חזק יותר, שישמש משען כספי לבתי־הספר. יהודי צ'כיה האמי־דים הם שנשאו בעול, אך מתנתם לא הוגשה על „מגש כסף". המנוח ד"ר ח. קוגל נרתם לתפקיד המייגע של חיפוש מקורות־הכנסה למפעל העברי בקארפאטורוס. מחונן בכש־רון אירגוני וביכולת פעולה, ניגש הוא לפעולה בתנופה דינאמית. תכונותיו אלו עמדו לו למצוא קשרים אל יהודי צ'כוסלובאקיה. לא היתה זו משימה קלה: רבים מיהודים אלה הטילו ספק ביעילותם ובנחיצותם של בתי־ספר עב־ריים, ולא הבינו לרוחם של יהודי קארפאטורוס. „וכי יש צורך בבתי־ספר עבריים 'מיוחדים' בצ'כוסלובאקיה של מאסאריק ובאֶנאֶש?" — שאלו רבים. המנוח הצליח להוציא מלבם את ספיקותיהם והניעם להתנדב למען בית־הספר העברי. הודות למאמציו רכש תורמים רבים והבטיח בכך את קיומם של בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס. אלה שהיו קרובים לעבודת ההסתדרות „תרבות" יודעים יפה, כמה עמל ויגע השקיע המנוח שנה בשנה אצל השלטונות המרכזיים בפראג למען הקצבה ממלכתית לחינוך העברי ולהכרה רשמית במוסדותיו. עבודתו לטובת המפעל העברי בקארפאטורוס הקימה לו חסידים־מעריצים רבים בקרב יהודי צ'כוסלובאקיה שראו בו את „איש־הביניים", המקשר את היהודים שבמערב המדינה עם אחיהם שבמזרח.

רבות הגה ברעיון הרחבת רשת בתי־הספר העבריים, וכך להיענות לדרישות יהודי קארפאטורוס. אך חורבנה של צ'כוסלובאקיה ומלחמת העולם לא נתנו להגשים חלומו זה.

ח. גרבר

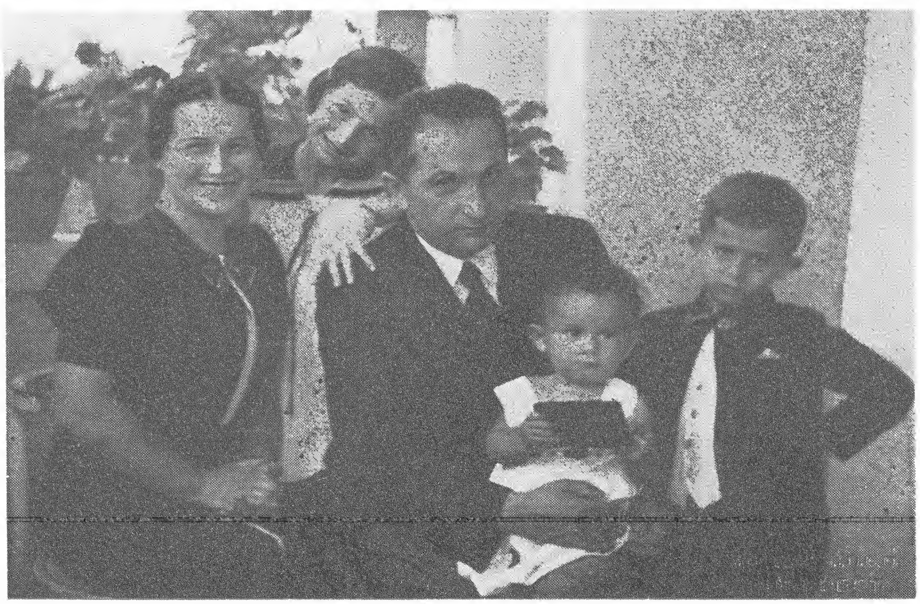
פגישות

חדרו של ד"ר קוגל בגימנסיה העברית היה פתוח תמיד לכל יהודי — לעצה ולעזרה. היה זה מעין משרד לאומי בלתי־רשמי לעניני היהודים בחבל־ארץ זה. הד"ר קוגל היה מקשיב קשב רב לכל מי שבא אליו ומשתדל לעזור לו. לד"ר קוגל היו „קרנות" משלו. היו יהודים בצ'כיה שהיה להם אמון רב בו והיו שולחים לו כסף ובגדים לחלוקה בין הנצרכים לפי ראות עיניו, וגם זה שימש לו לביצור העברית ולהשרשת הציונות. אליו היו מביאים כל בעיה אישית וציבורית בקהילות היהודיות: השתדלות אצל השלטונות, „מחלוקות" פנימיות, עניני חינוך, וכדומה.

למותר לומר כי שליחי ארץ־ישראל הרגישו את עצמם בגימנסיה כבתוך ביתם. הם היו אורחים רצויים, וד"ר קוגל היה מוכן תמיד לעזור להם. ריקה היתה קופת „החלוץ" בצ'כיה, ויש ששליח היה בא בלי פרוטה. המרכז במוראבס־

קה־אוסטריבה היה אמנם מבטיח לשלוח כסף בהקדם, אבל משום־מה התמהמה... וד״ר קוגל אינו משיב לעולם פני שליח ריקם והוא מַלווה לו ל„ימים אחדים״, ועד שזה מחזיר לו חוב קודם, הוא מקבל בינתיים הלוואה חדשה. המַלווה אינו דוחק, וכשמצטדק השליח על הפיגור בסילוק ההלוואה, מודיעו ד״ר קוגל, כי מצא מקור לכיסוי ההלוואה שהוצאה לאירגון ה„חלוץ״ בחבל.

עוד ביום שראיתיו לראשונה, הזמינני ד״ר קוגל לביתו לארוחת־צהרים. על שאלתי, כיצד הוא מזמין אורח לארו־חת־צהרים בלי להודיע קודם לאשתו, ענה שהיא רגילה בכך. מעונו של ד״ר קוגל בימים ההם (ב־1928—1929) היה חדר אחד בלבד חצוי בוילון. מחציתו שימשה לאכילה ולקבלת אורחים; מעבר לוילון שכבה בעריסתה תינוקת — בתם הבכירה של משפחת קוגל. ובימים ההם כבר היתה

בחיק המשפחה

לד״ר קוגל עמדה חשובה מאד בציבור. אף אחד ממורי הגימנסיה לא חי בתנאי־דיור כאלה. הארוחה היתה צנע שבצנע, אבל האורח נתקבל במאור־פנים ובשמחה, והא־רוחה ערבה ביותר, ומאז כמעט לא קרה בביקורי במונקאץ׳ שלא הוזמנתי לארוחת־צהרים; ולא קרה שאבקש מד״ר קוגל דבר בשביל „החלוץ״ ולא אבוא על סיפוקי המלא, ובמאור־פנים.

פגישה אחרונה שלי עם ד״ר קוגל על אדמת צ׳כוסלובא־קיה היתה בפראג, ימים מספר לפני פלישת היטלר לוינה. היה זה ערב־שבת. ד״ר קוגל הזמינני לפרלאמנט הצ׳כי להיות נוכח באחת מישיבותיו. צירי הפאשיסטים הגרמניים, אנשי האֶנלאַין, שהיוו את הסיעה החזקה ביותר בפרלאמנט, התחצפו הרבה, צרחו, הפריעו, עוררו שערוריות. היתה הרגשה כאילו הם ה„בעלי־בתים״ בבית זה. הייתי מזועזע ממראה עיני ורציתי לצאת. פתאום פנתה אלי אשתו של ד״ר קוגל שישבה על ידי, והציעה לי לצאת החוצה. הייתי בטוח שהרגשתה כהרגשתי ושגם היא רוצה לעזוב את הגיהינום הזה. יצאנו. אחרי שהלכנו קצת ברחוב, היא ביקשה ממני סליחה ונכנסה לאיזו חנות. כעבור רגע יצאה וביקשתני לחזור לפרלאמנט. כל הדרך כמעט שלא החלפנו דברים בינינו. כשעלינו על מדרגות הפרלאמנט חיכה לנו ד״ר קוגל, שהרגיש כנראה בצאתנו החוצה. החברה קוגל שאלתו: איפה היא יכולה להדליק את הנרות. הסחתי את דעתי שאותו יום, יום ששי היה. ובכלל לא היתה כל אַסוצי־אַציה בין נרות שבת לפרלאמנט גויי. ד״ר קוגל לא היסס כלל. הוא הובילנו בפרוזדור הפרלאמנט והביאנו לאיזה חדר קטנטן, פחות מד׳ על ד׳. היה זה חדרה של הסיעה היהודית בפרלאמנט. אמרתי לד״ר קוגל, שבויכוח בפר־לאמנט שמעתי שעטת מגפיהם של קלגסי היטלר. הוא ענה מה שענה, אך באותו רגע קרה דבר שהסיח דעתי לגמרי מהשיחה. החברה קוגל הציתה גפרור, הדליקה את הנרות, האהילה על עיניה וברכה על נרות־השבת. שלשתנו היינו במצב־רוח מוזר מאד: נרות שבת ללא מפה, לא בחדר מגורים אלא במשרד ריק, שכל רהיטיו שולחן קטן ושניים־שלושה כסאות, ולא בבית סתם אלא בפרלאמנט גויי, שחיות

פאשיסטיות משתוללות בו. היה זה כל כך אופייני לד"ר קוגל: הוא העלה נר יהודי ב„קדשי קדשים" של גויים, כשם שהעלה נר של השכלה יהודית אנושית בשבט יהודי הנידח ביותר בין הרי הקארפאטים.

עמדתי לעזוב את צ׳כיה בעוד יומַיים, ובחדר הקטן הזה שבפרלאמנט נפרדתי משניהם כשבלב מועקה גדולה, כאילו חשתי בשואה המתקרבת.

לא עבר זמן רב ומשפחת קוגל באה לארץ. חדשים אחדים היה מחוסר־עבודה. כל פגישה עם ד"ר קוגל גרמה לי סבל רב. כל כך לא טבעי היה לראות את ד"ר קוגל מתבטל, מחוסר־עבודה, זה האיש, שהכרתיו תמיד עמוס עבודה לעייפה. נסיתי לדבר עם אישי ההסתדרות, ביחוד עם הח׳ שפרינצק, שגילה יחס חם ביותר לד"ר קוגל. בפגישותי עם ד"ר קוגל התחלפנו בתפקידים: אני, הארצישראלי הוותיק, הייתי רוטן על האיטיות בסידור אנשינו הפעילים הבאים לארץ, ואילו הד"ר קוגל לימד זכות על הכל והסביר לי, כי המצב קשה ואיש אינו אשם...

עבודתו במרכז הסתדרות הפקידים לא סיפקה אותו כלל וכלל. הוא לא מצא ענין בתל־אביב, כשם שלא מצא ענין בפראג. חלוץ היה האיש, ומה לו ולעיר שכבר הוצבו דלְתיה. איש המסד היה, וההשגחה האירה לו פנים כשהביאתו לחולון, למדבר חולות, שעליו צמח ישוב־עובדים גדול. הוא נבחר לראש מועצת־חולון — תפקיד שהיה יאה לו ביותר.

יהודה ארז

ראשה הראשון של חולון

ב־1936 נכנסו לבתיהם המשתכנים הראשונים של קריית־עבודה, השכונה ההסתדרותית שהוקמה על־ידי חברת „שיכון", והונח היסוד לחיים מוניציפאליים בזעיר־אנפין. סמוך לכך נוסדו שכונות נוספות בשטח חולון, ואם כי לא בהשראה הסתדרותית הוקמו, הרי אוכלוסיהן היו ברובם חברי ההסתדרות. אז צפה ועלתה השאלה של הקמת רשות מוניציפאלית חוקית לכל השכונות באֵזור זה, שהשם הכולל שלהן חולון.

המחלקה המוניציפאלית של ההסתדרות מסרה לידי מר צבי ברנזון (עתה שופט ביה"ד העליון) את עיבוד החוקה, שחוללה „מהפכה" בתחיקה המוניציפאלית בארץ, משום רוח הפרוגרסיביות והדימוקראטיה שהונחו ביסודותיה. לאחר מאבק קשה בין ההסתדרות לבין השלטון המנדאטורי בארץ, אושרה חוקת חולון, על אף התנגדותם של חוגי הימין, ובחודש מאי 1940 הוכרז על הקמת המועצה המקומית חולון, ואז ניצבה לפנינו בכל חומרתה השאלה: מי יעמוד בראש מועצה מקומית זו?

המאבק החברתי הבין־שכונתי בתוך חולון הקטנה מנע כל אפשרות למצוא מועמד מקומי לראשות המועצה, שיהא מקובל על כל התושבים. והנה העלה הח׳ יוסף שפרינצק את מועמדותו של ד"ר חיים קוגל לתפקיד זה.

ד"ר חיים קוגל היה אז עדיין „עולה חדש", אך זה הגיע לארץ. רבים מתוכנו לא ידעוהו כלל, ואלה ששמעו את שמעו ידעוהו כציר הפרלאמנט, איש התרבות והחינוך בצ׳כוסלובאקיה. אולם, ראה זה פלא: בפגישה ראשונה אתו שהיתה לעסקני המקום הוקסמו כולם מאישיותו המלבבת. כל הספיקות על „אי־ידיעתו" את תנאי הארץ — כלא היו, ובהתלהבות נתקבלה ההצעה להעמידו בראש הרשות המקומית בחולון.

קשות ומרות היו שנות ראשית עבודתו של ד"ר חיים קוגל: לא תקציב, לא מסורת מוניציפאלית, לא תיכנון, לא שירותים, ועל הכל — סביבה ערבית עוינת מקיפה את חולון משלושת עבריה, ושלטון מנדאטורי עוין „מנצח" על פעולת הרשות המקומית. רק מסירותו המופלגת, התמדתו הבלתי־רגילה ועזרתה המוסרית של ההסתדרות — הן שעמדו לו לגבור על גלי המשברים, עד שזכה לראות את חולון עיר ואם בישראל המשוחררת, עיר בת 33 000 נפש, ובה מוסדות־ציבור רבים, בתי־ספר וגני־ילדים לתפארת, גנים ציבוריים נאים, שירותים יעילים, והעיקר — אלפי עולים מכל קצווי הגולה, למן ראשוני עולי מאוריציוס ועד לעולי תימן וצפון אפריקה, שבאו בה אל המנוחה ואל הנחלה.

חלוץ היה האיש. כשם שבצ׳כיה לא ישב בפראג המעטירה, כי אם במונקאץ׳ הנידחת, ובה מצא לו כר לפעולה בשדה התחיה הלאומית והחיאת הלשון העברית — כך בחר לו גם בארץ לא את תל־אביב הגדולה כשדה־עשייה אלא את חולון הקטנה והחדשה; כי בחולון ראה „מעשה בראשית", ולמעשי־בראשית חתר כל ימיו.

מאמין היה האיש. הוא האמין בכל לבו ונפשו בהתגשמותה המלאה של הציונות. גם ברגעים הקשים ביותר, כאשר נדמה היה כי כלו כל הקצין, כאשר האויב הערבי מה„תל" השכן הפיל יום־יום קרבנות יקרים, לא איבד האיש את עשתונותיו והאמין באמונה שלמה כי קרב ובא יום הגאולה.

ואכן זכה. מי שלא ראה את חיים קוגל ז"ל בליל 29 בנובמבר 1947, כשהוא צועד בראש המוני התושבים ברחובות חולון האפלים, שיכור ולא מיין, לא ראה שמחה מימיו.. ועם הכרזת המדינה ב־15 במאי 1948, נרתם מיד לפעולה למען בת־טיפוחיו — חולון: כיתת רגליו ממשרד למשרד, משר אל שר, לא נח ולא שקט, תבע והזעיק, והשיג את מבוקשו. שטח השיפוט הוכפל; קיני המרצחים (תל־עריש וחלק מיעזור) סופחו לחולון ושוכנו בהם שרידי הגולה

הוקם אֲזור תעשיה; עולים נהרו ובאו; מפעל הבניה התרחב. עם זאת, כמובן, רבו גם הדאגות. אולם ד"ר חיים קוגל התהלך וכולו התרוממות־נפש, עושה ומעשה בכוח הנשמה היתירה שבו, שזכתה לחזות באתחלתא דגאולה...

נקי כפיים ובר־לבב היה האיש, ישר־דרך ומצניע־לכת, ספוג תרבות יהודית ואנושית רחבה, איש הספר והמעש, החזון וההגשמה היום־יומית. עוד ידובר ויסופר רבות על האיש בעל הנפש העדינה, בעל המידות התרומיות והטוהר המוסרי. מי שראה את חולון בראשיתה ורואה אותה כיום — ידע מה רב העמל שנדרש לו, לעמוד בראש המפעל, להביא ספינה קטנה ורעועה זו אל חוף מבטחים.

פינחס אילון

ד"ר מאיר אטינגר

בחודש תשרי תרפ"ט שבק חיים לכל חי בירושלים ד"ר אטינגר. המנוח עבד במוסדנו שנתיים, ובמשך זמן עבודתו מילא תפקידו, תפקיד מורה ומחנך בגולה, באהבה רבה ובמסירות יתירה. בכל שיעור שלו העשיר את תלמידיו בידיעותיו העמוקות, והיה מאושר כשעלה בידו להאציל מרוחו על חניכיו. חבריו לעבודה חשו שאישיותו המאירה מטביעה את חותמה על האטמוספירה הרוחנית של מוסדנו, ועל כיוון עבודתו החינוכית. המנוח דאג גם להעלאת הרמה התרבותית של המוני היהודים בעירנו וזכה להערצה מכל אלה שהכירוהו.

על פי האינציאטיבה שלו נוסדה על־יד מוסדנו ספריה עממית, שמספר ספריה גדול, מהם שתכנם כללי ומהם שתכנם יהודי. ד"ר אטינגר ז"ל עלה לארץ־ישראל כדי להשתלם במכללה העברית בירושלים. שם חלה במחלת הטיפוס, והמוות קטפהו בעודו צעיר — בן עשרים ושמונה שנה בלבד. נמלאה תקוותו לעלות לארץ־ישראל ולראות במו עיניו את התגשמות תחייתנו הלאומית, אך תקוותנו לראותו בין העובדים בשדה המדע העברי נכזבה.

במותו אבד לעם העברי אחד מבניו הנאמנים. זכרו לא יסוף מקרבנו.

(מתוך החוברת „גימנסיה עברית", לחג המחזור הראשון, מונקאץ', 1932)

ירמיהו מורבאי

מבין המורים הוותיקים של הגימנסיה העברית במונ־קאץ', שליוו את המוסד כמעט מראשית דרכו ועד אחרון ימיו, היה רק אחד שניספה בשואה והוא ירמיהו מור־באי. יליד סלובאקיה, שחונך על ערכי ההשכלה הכללית

מחד ועל ערכי היהדות הלאומית המודרנית מאידך, גילם בדמותו סינתיזה מופלאה של אישיות הומאנית בעלת נטיות אמנותיות מובהקות. בשחר נעוריו הצטרף אל תנועת הצו־פים העבריים, עלה ארצה ללמוד אמנות בבית־מדרשם של פרופסור ב. שץ ואבל פן וחזר לצ׳כוסלובאקיה להשתלם בלימודיו.

ב־1928 הצטרף לחבר המורים של הגימנסיה העברית במונקאץ׳ להוראת ציור ומלאכת־מחשבת. תוך כך שקד על פיתוח כשרונותיו האמנותיים בשטח הגראפיקה, עיטור אותיות עבריות וציורי שמן ורישומים. מפעם לפעם ערך גם תצוגות במונקאץ׳ ומחוצה לה. כמורה הצטיין במגעו ההדוק עם תלמידיו, ביחוד עם אלה שגילו נטיה לאמנות בכלל ולאמנות הציור בפרט, והצליח לגלות ולעודד כשרו־נות צעירים, הממשיכים עד היום בעבודתם בשדה האמנות הן בארץ והן מחוצה לה. מבחינה חברתית וציונית גרס תמיד אל־מפלגתיות, אך לא אדישות; אדרבה, היה פעיל באירגון הצופים העבריים, שבימים הראשונים ההם, לפני שקמו תנועות־נוער חלוציות, מילאו תפקיד מקדם בחבל קארפאטורוס.

לשיא במפעלו האמנותי הגיע באלבום המהודר שהדפיס במונקאץ׳, שהכיל חתוכי לינוליאום, עם דברי הקדמה מאת הסופר מאכס ברוד. זו היתה עבודה מבוגרת, רצינית, שמשכה את תשומת־לב הקהל והביקורת גם יחד. נאמן לאפיו ולאישיותו, התמסר למוטיבים יהודיים ולא־יהודיים כאחד, אך בשניהם ביקש ומצא את דופק החיים הארציים, ביחוד זה הקשור לחיי עבודה והווי משפחתי. החסיד והאיכר הקארפאטי, זה אף זה, מצאו בו את בבואתם האמנותית.

הוא היה אמן ריאליסטי. החיים המציאותיים ביצבצו מכל קו ומכל שירטוט קל. ואף־על־פי־כן נמנע מתיאורי פרוטרוט והשתדל לחשוף את הכללי, לְמַצות את העיקר, את התוכיות הפנימית.

עם סיפוח האֵזור להונגריה, נשאר לכהן במשרתו, ולא עוד אלא הגביר את פעולתו החינוכית, הציבורית והאמנו־תית, בנצלו קשרים אישיים עם גורמים שלא היו מעורבים ביותר בפוליטיקה הצ׳כית, וכה הוכשר לקבל לידו גם את הנהלת המוסד ממש עד יום־השואה האחרון.

בתחושתו הרבה למציאות ולתמורות שחלו בחיי היהדות, עם הסיפוח, פעל רבות למתן דמות חדשה למוסד, בהתאם לצרכים החדשים של הנוער, ובעיקר בשטח הפרודוק־טיביזאציה. הוא הקים ליד הגימנסיה בתי־מלאכה לעיבוד עץ ומתכת, אשר משכו רבים מבני הנוער, שחיפשו משען יציב יותר בחיים מאשר השכלה עיונית בלבד.

בימי הגיטו שותף במוסד, הידוע לשמצה בכל המקומות, ה„יודֶאנרַאט״, אך הוא, כרבים אחרים, ידע לשמור על כבודו העצמי ועל כבוד עמו, ולא להכתימם במעשי־שפלות אנוכ־יים. יחד עם כל בני משפחתו ותלמידי בית־הספר הושב בגיטו, ובימים האחרונים ממש לפני הגירוש עוד עודד את תלמידיו וקיים את בחינות הבגרות בין כתלי דירתו.

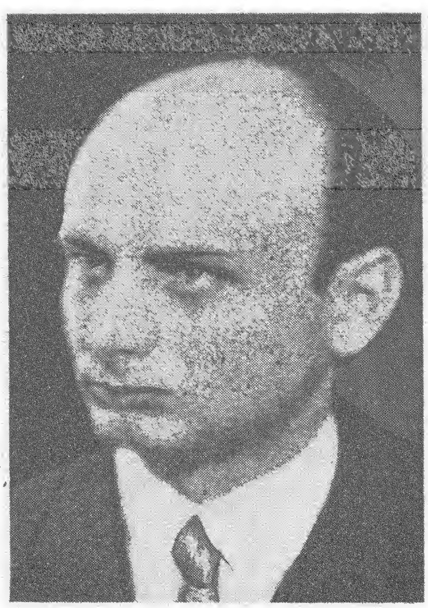
שנה לפני כן, בשעת מסיבת־הגמר של המחזור הי״ב בשנת 1943, השמיע נאום נלהב בו נשבע והשביע להתראות יחד בארץ־ישראל, אך עוד באותו לילה יצא חלק מן המו־רים, עם גדודי הצבא ההונגרי, לעבודת־כפיה למרחקים — לחזית הרוסית, ומעטים מאד מהם חזרו משם. היו אלה מחבר המורים החדש שהורכב בימי השלטונות ההונגריים.

גם מותו הטראגי נחתם בקו אישיותו האופייני לו, שלא ידע פשרות על חשבון הזולת והיה רצוף עקיבות ביחסו לכל יקיריו ואהוביו. בחזרו ממחנות־ההשמדה חי ובריא, נודע לו על גורלם המר של בני־משפחתו — אשתו ושני ילדיו — והוא חש כי חשך עליו עולמו, ושוב חייו אינם חיים, קפץ מן הרכבת הדוהרת וכך מצא את מותו.

וגורל תמונותיו כגורל משפחתו וכל הישוב היהודי בקארפאטורוס. בדרך נס נותרו טפסים בודדים של האלבום שלו, ואחדות מתמונותיו ניתנו בספר זה. אכן מאות תלמידיו וחבריו לעבודה שומרים את זכרו בלבם, באהבה ובהוקרה.

א. ס.

פינחס טוכטן

בן למשפחה יהודית שחלקה ישב במערב־סלובאקיה וחלקה במוראביה. נולד בעיירה טרנצ׳ין שבסלובאקיה. כבר בשנות לימודיו בטכניון בברנו מתבלטים קווי אישיותו

ואופיו העיקריים: עמקות דייקנית במחשבה ובביצוע, קפדנות כלפי עצמו וכלפי אחרים, רגש אחריות יוצא מן הכלל, עקשנות פעילה בכל שדה פעולתו. בין הסטודנטים הציונים בעיר הצטיין בהעמקה בבעיות, בחיפוש שרשים וכן בביצוע מהיר, ולרוב מוצלח, של כל משימה אשר קיבל עליו. לא אשכח שעות שבתנו יחד בשיעורי־הערב לעברית. מה מועטים מחוגו מצאו בהם את הכוח ליטול עליהם את עול הלימוד הזה, ומה אפסי היה מספרם של אלה אשר הצליחו אפילו במידת־מה להתקדם בשביל הקשה הזה, וכמה מרץ ומאמץ השקיע טוכטן עד אשר הגיע לראשית קריאה חפשית בספרים קלים! אולם כבר אז היה ברור לו, כי לימוד השפה אינו עיסוק „ספרותי״ או „חברותי״ גרידא, כי אם סלילת נתיב־חיים, קשירת קשר חי אל העם המתחדש על אדמתו במולדת (ומתוך אותה הכרה נובעת התמסרותו המתמדת לכל פעולות הקרן הקיימת). וכאשר התחיל יוצא לאור „דבר״, הוא נמנה עם קוראיו הראשונים.

אחד משטחי פעולתו הרבים היה החינוך הגופני של הדור הצעיר. מההכרה בנחיצותו של הדבר ועד לפעילות רבה בשטח זה היה המרחק כפסע. הוא מתעמל ב„מכבי״, ולא עבר אלא זמן קצר והוא נעשה אחד המעמלים המרכזיים בעיר. אופייני מאד, שאף בשטחים אשר לא היו לפי רוחו, שאף — כאשר נאלץ להקדיש להם זמן ופעולה — לשלימות. כאשר גויס לצבא הצ׳כוסלובאקי — ונפשו סולדת בחינוך צבאי וסדרים צבאיים — הפך חיש־מהר לאחד הקצינים המצטיינים של יחידתו.

כאשר הוזמן טוכטן לגימנסיה העברית במונקאץ׳, בשנת 1930, ראה בעבודתו שם המשך לפעילותו הציונית. עם זאת נפתחו לפניו אפקים חדשים בהתפתחותו היהודית, וקשריו אל השפה העברית ואל חלוציה־בוניה של ארץ־ישראל הלכו והעמיקו. מתחילה לא הגביל את עצמו בהוראה בכתלי בית־הספר. במהרה למד ואהב את היהדות השרשית והמוזנחת הקארפאטורוסית, והוא ראה מתפקידו לעזור לה בשחרורה מכבלי החושך והבערות, בלי לפגוע בערכיה הרבים, ובהוצאתה אל המרחב, אל דרך־המלך, אשר תחילתה היתה התארגנות ומטרתה הסופית — העלאת הדור הצעיר לארץ־ישראל. הוא חלק על קביעת מטרתן של תנועות־הנוער החלוציות, ובמיוחד של תנועת השומר הצעיר — עליה לאלתר, אולם במרוצת השנים התקרב יותר ויותר אליה ואל תפיסתה.

גם בתוך המסגרת הצרה יותר של עבודת יום־יום בגימנסיה הוא הכניס עולם ומלואו. מקצועותיו הריאליסטיים נעשו אהובים על תלמידיו צמאי־הדעת, והוא ידע למזג חומר־דרישות וקפדנות־ביצוע עם נועם־הליכות. אל אהבתו את העם, את הארץ, את השפה, את המקצוע — נוספה בשנים האלה אהבתו א ת ה י ל ד. חניכיו יעידו עליו כמה מהאהבה הזאת הוא השפיע עליהם בדברי־שבח ובדברי־מוסר, במבטו החד ורך כאחד, בצחוקו הרציני.

הוא המשיך בפעולת החינוך הגופני. בתוך כתלי הגימנסיה לימד התעמלות. הילדים פגשו זו הפעם הראשונה במעמל י ה ו ד י שהיה עשוי לשמש להם דוגמה בשטח זה. הוא הקים את „מכבי״ במונקאץ׳, ובמידה שהיתה שם תנועת־התעמלות יהודית, היא קשורה בשמו.

גם את פעולתו למען הקרן הקיימת הוא לא זנח. מתוך הכרת החשיבות היסודית של הפעולה הזאת בחינוך הציוני, הוא ניסה, בעזרת מועטים, לארגן ועדת קק״ל במונקאץ׳, ועבודתו העקשנית, השקטה והמסורה שימשה דוגמה אישית בלתי־רגילה לכל אלה שהמשיכו בפעולה זו.

הנוף הקארפאטורוסי הפראי־רומאנטי קסם לו קסם רב. הוא ניצל ממש כל שעה פנויה להיצמד לחיק הטבע, ולא אחת קשר את טיולו למעבי היער ולפסגות הרים בביקורים בישובים יהודיים נידחים ודלים. בכל הזדמנות השתדל להוציא את תלמידי הגימנסיה אל היער, אל ההרים. הילדים, אשר ביניהם היו רבים יושבי סימטאות אפלות, התרגלו לכתת את רגליהם בחדוה ובשירה רוננת, ולמלא את ריאותיהם אויר זך.

שמונה שנות עבודתו של טוכטן בגימנסיה העברית במונקאץ׳ הן שנות התפתחותו ופריחתו של המוסד, וחלקו בהתפתחותו חשוב ומרכזי. והנה הוא מחליט לנסות את כוחותיו בהנהלת הגימנסיה העברית החדשה באונגוואר (אוז׳הורוד) אשר הוצעה לו, אך התמורות הפוליטיות טורפות את תכניותיו. ההונגרים כובשים את חלקה הגדול של קארפאטורוס, וטוכטן חוזר לסלובאקיה.

תחילת 1939, עד פרוץ המלחמה, היא תקופת פעולה קדחתנית לטוכטן. כל „לוחות הזמן״ שלו אינם קיימים עוד. אין ויכוח על „עליה לאלתר״ או „הכשרת התנאים לעליה״, יש להציל את הנוער היהודי מכליה פיסית. תכניות של עליית־נוער צפות ומתגשמות. ידו העוזרת של טוכטן היא בכל שלבי ההכנות לעליה: לימוד־בזק של השפה העברית, הכנת מושבת־קיץ, בטחון. ב־14 במארס אנו נפגשים בפראג עם ד״ר זיגפריד להמן ז״ל מבן־שמן, מתווים תכנית להעלאת מספר רב של נוער מקארפאטורוס (תלמידי הגימנסיה לשעבר). באותו לילה כובש היטלר את פראג, והתכנית יורדת לטמיון.

טוכטן מבקר בכל פלוגות עליית־הנוער ובכל מושבות הקיץ הן של „מכבי הצעיר״ והן של „השומר־הצעיר״, מלמד עברית, מייעץ ומאיץ. ובאותו זמן מתחיל גם לתכנן תכנית לעלייתו הוא. באותם הימים הוא מתקרב הרבה לרעיון הקיבוץ, אשר קודם לכן לא ראה אותו כפתרון לגבי עצמו. עתה

הוא רוקם חלומות על חייו בקיבוץ, אך אין שהות רבה לרקום חלומות — גלגלי הזמן מתגלגלים במהירות.

מלחמת־העולם השניה פורצת בימים בהם אני בדרכי ארצה. מאז הגיעו אלי ידיעות מועטות ומקוטעות בלבד על טוכטן, ולא הצלחתי לצרף מהן תמונה שלימה פחות או יותר של שנותיו האחרונות.

זמן מה הוא היה מורה בבית־הספר היהודי אשר בליפ־טובסקי־סוואטי־מיקולאש שבסלובאקיה.

על סיפון אחת מאניות־המעפילים אשר עגנו בנמל ברא־טיסלאבה נמצא גם טוכטן. שבועות רבים הם ציפו להפלגה, אך האניה לא הפליגה כלל, והאנשים המאוכזבים הוחזרו לגיהינום ההיטלרי.

במרד־הפארטיזאנים בסלובאקיה בשנת 1944 לקח טוכטן חלק פעיל, ובו השתמש בפעם האחרונה בידיעותיו הצבאיות. הוא נפצע קשה והחלמתו נמשכה זמן רב. בהת־קרב צבא־היטלר פונה בית־החולים, והוא עם המפונים. כאשר השיגום הקלגסים, הוא נהרג בהתפוצץ רימון־יד אשר אתו, ולא ברור אם היתה כאן יד המקרה, או הדבר נעשה במתכוון, שלא ליפול בידי הרוצחים.

דוב יצחקי

שער הגולן

אריך וואכטל

מן המוסיקאים המעולים שבצ׳כוסלובאקיה. גדל במשפחת מתבוללים בפראג, והתמסר כל־כולו למוסיקה. למד נגינה בכלים שונים וניצוח, ונעשה אחד ממנצחי־המקהלות הטובים במדינה. ופתאום, בהיותו כבן 35, נתקף תחושה יהודית והתחיל מארגן מקהלה יהודית בפראג בשם „יובל״, ולאחר מכן גם בערים אחרות, והעלה את מקהלתו הפראגאית לרמה גבוהה למדי. ומשהעמיק שרשיו ביהדות ובציונות הגיע למסקנה כי שדה־פעולתו הוא בארץ־ישראל. כהכשרה לכך הוא בחר לו עבודה במונקאץ׳, ושם לימד זמרה ומוסיקה בגימנסיה העברית. הוא התמסר לעבודתו בכל להטו — להט אמן ויהודי, שראה שליחות יהודית נעלה בפעלו. תוך זמן קצר נעשה השטח הזה אחד מעמודי־התווך של החינוך הכללי בגימנסיה. קמה מקהלת ילדים לתפארת, וילדים השתלמו בכלי־נגינה שונים. גולת־הכותרת של הפעו־לה הזאת היתה „אופירת הילדים״ שחיבר, ותכנה — הקמת קיבוץ. המשתתפים — כזמרים ונגנים — חניכי הגימנסיה ובית־הספר העממי העברי, ביניהם גם בנו של וואכטל, מנגן צ׳לו מחונן אשר תוך כמה חדשים הפך מילד יהודי־צ׳כי לילד עברי גאה. „בחיי לא שמחתי ככה להצלחתי״ — אמר וואכטל אחרי שניצח על ה„אופירה״ הזאת בתיאטרון העירוני במונקאץ׳. ומה מאושרים היו הילדים אשר השתתפו בהצגה וכל חניכי הגימנסיה ב„אופירה״ החלוצית שלהם!

וואכטל אירגן גם מקהלה של מבוגרים, ומי שלא ראה באיזו קלות הצליח לצרף אנשים שונים זה מזה לגוף מלוכד אחד, אבדה לו חוויה נעלה לכל חייו. חברי המקהלה היו מכל שדרות העם: אינטליגנטיות צעירות ובעלי־מלאכה שרו יחד שירה עברית חדשה. מוזר ביותר היה לראות כיצד למדו כל אלה בשיטתיות ובחדווה לקרוא תווי־נגינה, וכיצד הופיעו בפומבי יהודים בעלי זקן מכסיף — וביניהם אחד או שניים שלא ידעו קרוא וכתוב — ושרו בניצוחו של וואכטל.

עם הכיבוש ההונגרי בסתיו 1938 חזר וואכטל לפראג. סופר, כי הוא אירגן שם מקהלת ילדים יהודים, בדומה ל„ילדי וינה המשוררים״, במטרה להעלותם ארצה. ב־15 במאי 1939 הלכתי, בלויית פנחס טוכטן, לחפש את וואכטל בפראג. קלגסי היטלר, שזה עתה פלשו לפראג, צעדו ברחו־בות העיר הדוממת והעטופה אבל. מצאנוהו במרתפו של אחד מאולמי הקונצרטים שבעיר, ששם היו מתקיימות חזרות, כשהוא מנצח על מקהלת הילדים ולא ידע כלל על המתרחש בעיר. כאשר הצענו לו לפזר את הילדים ליום זה, הוא סירב ואמר, „לא אשים לב לכל זה, ובלבד שיניחו לי לעבוד עם הילדים שלי. תראו שנגיע ארצה״.

היתה זאת מקהלת ילדים עברית מושלמת.

מאז לא נפגשתי עוד עם וואכטל. שבועות מספר לאחר פגישתנו קיבלתי ממנו מכתב בו הוא סיפר לי על תכניותיו בקשר למקהלה: סיבוב באמריקה הלאטינית, ומשם עליה לארץ בכל הדרכים. הוא הציע לי להשתתף בסיבוב בתור מנהל אדמיניסטראטיבי של המקהלה, ולעלות יחד אתה ארצה. עניתי בשלילה, כי לא רציתי לדחות את עלייתי, והבעתי את התקווה כי אפגש בארץ אתו ועם מקהלתו. תקוותי לא נתמלאה. וואכטל, אשתו ובנו ניספו עם מיליוני קדושי השואה.

דוב יצחקי

שער הגולן

אשר־זליג ברגר ז״ל

אשר־זליג ברגר ז״ל היה מאותם יחידי־סגולה הנחב־אים אל הכלים, וכל עוד אין בהם — לפי הרגשתם — צורך הכרחי, עומדים הם מן הצד, מסתכלים, אוגרים ידיעות ונסיונות, עוקבים אחר הכל בערנות, ובבוא השעה, זונקים לתוך הגלים הסוערים כשבידם משוטים בטוחים לחתירה.

אמנם הוא לא היה פנים חדשות לגמרי בתחום הפעילות הציבורית בשעה שנכנסו ההונגרים לקארפאטורוס, אך פעילותו היתה בעלת אופי מיוחד במינו, שהציבור הרחב

כמעט שלא ידע עליה. היה זה בתחום חיי הכלכלה, בעמדו בראש מפעל גדול לזיקוק נפט. אך גם במעמדו שכולו טרדה ידע לקבוע עתים לתורה ולהתיחדות בשאלות יום־יום בחיי היהודים. מוצאו וסביבת גידולו סייעו לכך. בנעוריו - בן להורים עניים, תלמיד בחדר ובישיבה, עלה לאט לאט תוך גלגולים רבים, במחסור ובמצוקה, עד שהגיע למעמד מכובד. בכל התמורות הללו נשאר הוא נאמן למקור־מחצבתו, ותמיד הרגיש עצמו בטוב אם בסביבת מוקירי תורה, במובן הרחב של המלה, ואם בחברת יהודים פשוטים, ישרים, אוהבי חזון.

הצטרף לציונות בהיותו עדיין צעיר ואחר שהכירה לא הירפה ממנה עוד. מטבע הדברים הוא, שבהיותו תושב מונקאץ', עמד במרכז התסיסה הלאומית וקשרים נקשרו בינו לבין מנהיגי הציונים המקומיים, כמו ד"ר חיים קוגל ז"ל וד"ר זאב שטרנבך, יבדל לחיים ארוכים. אך, כאמור, באותם הימים לא ראה את עצמו נועד ליטול חלק ראשי בענינים והסתפק בתפקיד צנוע של תלמיד נאמן היוצק מים על ידי רבו...

אך בבוא השעה הגורלית, נעמד מיד בראש הפעולות, החל בנשיאות הקוראטוריון והסתדרות בתי־הספר העבריים, דרך ההסתדרות הציונית, וכלה בפעולות ג'וינט ו„אוזה".

בניגוד לחברו בעבודה ובפעילות ש. ארון, היה ברגר צנום וחלש בגופו, ולא אחת סיכן ממש את בריאותו לרגל העסקנות הגדושה שדרשה את הגוף והנפש גם יחד. אכן, לא איש כמוהו יעסוק בקטנוניות כאלה, כי באופיו היה בו משום תפיסה המקיפה הכל, מן המעוף לגדולות, ועם זאת אינו בז לקטנות. איש לא יכול היה לנחש בבואו במגע ראשון עמו, כי בפשטות הופעתו ובשיחתו הבלתי־אמצעית חבויה גדלות־שבחזון ויכולת ביצוע מהיר תוך ניצול מאכסימאלי של קשרים ויחסים עם הזולת. בשטח זה נחון במיוחד בתכונות תרומיות. גם השלטונות ההונגריים המקומיים ואוחזי־ההגה המכריעים ראוהו כאדם שיש לרחוש לו אמון, הן בגלל אי־היותו מעורב — לדעתם — בענינים מפלגתיים, והן בגלל מעמדו הכלכלי הרם, שקשריו העסקיים (נפט) הוליכוהו גם מעבר לגבול.

לרגל עסקיו הגיע גם לחלונות הגבוהים בבודאפשט, ומובן שהכל נוצל, ככל האפשר, גם לטובת היהודים. אמנם, עדינותו ותמימות אמונתו באדם הטעוהו לא אחת וגרמו לו גם אכזבות לא־מעטות, אך גם אז ידע ללמוד לקח מנסיונותיו ולהתחשל עד שיהיה מוכן להשיב מלחמה שערה. וזכורים ימי המערכה על גורל אירגוני העזרה שנפלו בידי מתבוללים מטיפוס „יהודי מה־יפית" המתרפסים לפני הגויים. אז לא נרתע מלערוך קרב גלוי עמם, אף כי היה בזה סיכון רב של מעמדו מצד אותם „הגויים" עצמם. וכה נאלץ היה לא אחת לשחק משחק כפול ואפילו משולש כלפי חוגים שונים ולהפיק מהם את התועלת המאכסימלית **לא־חיו**. אנו מדגישים מלה אחרונה זו, כי בעיניו הוא היה כל יהודי נחשב **לאח** במלוא מובן המלה. מעולם לא ידע התנשאות מהי, מעולם לא זילזל בבני־עניים; לא־מעט עזרו לו בכך דביקותו במסורת וקירבתו הנפשית לתורנות כמקור מים חיים שיש לשאוב ממנו יום־יום.

הוא גם לא צימצם עצמו בתחום של מפלגתיות צרה, אף שהיה שייך למפלגת הציונים הכלליים. תנועות־הנוער החלוציות מכל הזרמים יכלו לפנות אליו בכל ענין, בין בבקשת תמיכה חמרית ובין בבקשת תמיכה מוסרית, ותמיד מצאו אצלו אוזן קשבת ויד פתוחה. ולא עוד אלא גם מחוגים בלתי־ציוניים, ואפילו אנטי־ציונים, פנו אליו, ללא כל חשש שיפלם לרעה. כי היו בטוחים ביושרו, באנושיותו ובתום־לבו.

וכה נאלץ לא אחת לטפל בענינים של פרטים מקופחים, סובלים ונרדפים, ואז היה שוקע בפרטי־פרטים של הנוגע בדבר, כאילו עומדים לרשותו מלאי של זמן ואין דוחקים בו צרכי־ציבור דחופים. בימי הגירושים הראשונים, בשנת 1941, התהלך המום והתרוצץ ממשרד למשרד לבטל את רוע הגזירה — לשוא. הוא חש את הסימנים הראשונים לשואה הממשמשת וקרבה, ואף־על־פי־כן לא דאג להצלתו הוא והמשיך בהצלת אחרים. כקברניט נאמן לספינה טובעת דאג קודם כל להצלת הזולת, וכך ברגע האחרון ממש של הכנותיו לעלייתו — נעצר.

במערכה הכבדה על שינוי פני הקהילה היהודית,

שנערכה מאז ימי ד״ר קוגל, כשנדמה היה, כי הנה הגיעה השעה לליכוד כל הכוחות, מאחר שהגיעו מים עד נפש — היה הוא המועמד הרציני ביותר שמסוגל היה לקרב רחו־קים ולעבוד בכפיפה אחת עם כל מיני זרמים תוך שלום ורעות. באותה גישה פשוטה שנתקבל אצל הרבי ממונקאץ׳, נתקבל גם אצל ראש־העיר ואצל פקידים בכירים ושרים בממשלה ההונגרית.

בין עבודה לעבודה, בין ישיבה לישיבה, בין ריצה לריצה, להציץ, ולו לרגע קט, אל עיני הילדים בבית־הספר העברי — דירתו היתה מול בנין הגימנסיה העברית — השתפכו זהרורי־אור מבין קמטי מצחו, וניצוץ הרה־געגועים ניתז למרחקים, לאי־שם, לארץ־ישראל, משאת־נפשו, שלא זכה לראותה, כמוהו כרבים.

א. ס.

שרגא ארון

כל הבנין היהודי והציוני, שהוקם בעמל רב בקארפא־טורוס עם סיפוחה למדינת צ׳כוסלובאקיה, הופל למשואות עם התמורה הפוליטית הגדולה בעקבות הסיפוח להונגריה. הגוף היהודי נכרת ראשו מיד עם עזיבת המנהיגים המנוסים והמסורים, שלא יכלו להמשיך בפעולותיהם באווירת המש־טר העוין.

וראה זה פלא: ממש בן־לילה צצו אישים יהודים דגו־לים, שמקומם נפקד משום מה עד אז בגאלריית המנהיגים שתפסו עמדות חשובות, ושבתנאים החדשים נודע להם ערך מכריע. אחד מאלה היה בלי ספק שרגא (פרנץ) ארון ז״ל, יליד העיירה קאסון (קארפאטורוס) ותושב העיר מונ־קאץ׳. תמורות העתים הגורליות מצאוהו במיטב שנותיו (נולד ב־1892), והוא הגיב עליהן כאדם אחראי, מתון וש־קול. כל מי שבא במחיצתו, הכיר מיד כי בגופו החסון ובי־קומתו הזקופה דופק לב יהודי חם הנענה במסירות לכל קריאת עזרה.

עד שנת 1938 היה איש־עסקים. הוא התחיל בקטנות עד שראה סוף סוף פרי בעמלו וההצלחה החלה להאיר לו פנים. כמי שנתיתם מילדותו למד להיאבק על קיומו בעקש־נות, תוך חתירה מתמדת לעצמאות אישית, שיש בה כבוד עצמי והערכת הזולת. עקרונות אלה נשארו מקודשים בעיניו גם לאחר־מכן, משנקלע למערבולת הפעילות הציבורית, שראה בה תכלית־חיים נעלה, שאין לעשותה, חלילה, קרדום לחפור בה, אלא לשקוע בה ולהתמסר לה עד תום, ולו גם במחיר הזנחת דברים שבפרנסה, משפחה וכדומה.

אין לדעת כיצד קרה הדבר, אך לפתע־פתאום, משנסגרה הגימנסיה העברית במונקאץ׳ מטעם השלטונות הצבאיים ההונגריים בימי־הכיבוש הראשונים, הופיע שרגא ארון והציע את שירותו לטובת המוסד, שכל קשריו עמו עד כה היו, לפחות מבחינה חיצונית, רק באמצעות בתו הקטנה שלמדה אז בגימנסיה. הוא, שלא היה מעורה עד כה בסי־בוכי החיים הפוליטיים היהודיים והציוניים, הציע לנצל את קשריו עם גופים ואישים שבאו בחשבון לסייע בהשגת רשיון לפתיחת המוסד. משהוכתרה פעולה זו בהצלחה, שוב לא עזב את הגימנסיה, ונפשו ממש נקשרה בנפשה ותהי לו כחזות הכל. בעל כרחו נבחר לחבר הקוראטוריון. וכאילו כל הכוחות הרדומים, שנערמו בו במשך שנות חייו כאיש־עסקים, פרצו עתה ושאפו להגיע למשמעות, לתכלית, לתוכן־חיים. בתפיסתו החדה והמהירה ראה את הנולד: לא עוד חיי־שעה הם העיקר, בעת הזאת, אלא החזון שאותו ביקש לנטוע בתוך סביבתו. מה לא עשה אדם זה כדי שיוכל לשפר ולהעלות את המוסד ולהתאימו לתנאים החדשים? ימים ולילות, שבועות וחדשים לא נח ולא שקט, נטלטל בדרכים, קשר קשרים, דפק על דלתות גבירים וראשי־קהי־לות, מפקחים ומשרדי שרים, כדי לבצע את מחשבתו שנת־פרסמה בינתיים וכבשה לבבות, והיא — הקמת בתי־מלאכה ראויים לשמם ליד הגימנסיה העברית. הוא שירטט תכניות, המציא את המכונות והמדריכים המקצועיים, ולבסוף זכה לראות מפעל לתפארת להקניית מקצועות שונים: עבודות עץ, מתכת, חשמל, מכונאות ומלאכת־מחשבת.

עד היום כפליאה היא בעינינו, כיצד יכול היה ליצור כל זאת ממש יש מאין. אך מי שראה את התלהבותו, מסי־רותו ללא־שיור לענין, הבין כי לפניו עומד „בעל־תשובה" הרוצה למלא את כל שהחסיר עד כה. אכן תחום־פעולותיו התפשט עד מהרה גם לשטחים אחרים כלל־יהודיים וכלל־

אנושיים. במגעו עם פרטים, בודדים, מחוסרי־אמצעים, נזקקים לעצה ולהדרכה, ידע תמיד להעביר משהו מקסם אישיותו המוצקה, היודעת ריאליות בגלוי ואידיאליות בהסתר. וכה נקלע גם למוסד הידוע לשמצה „מועצת היהו־דים", וכאן קיבל גם את המהלומות הראשונות, יחד עם חבריו, שגרמו לו סבל ויסורים צורבים, שכן ראה כי העולם מתמוטט והולך, והקרקע נשמט מתחת רגליו. אך גאוותו, כבודו האישי והלאומי לא נשברו. בחריקת־שיניים ובחי־שוק־שפתיים הוסיף לפעול ועודד את הבאים במגע אתו.

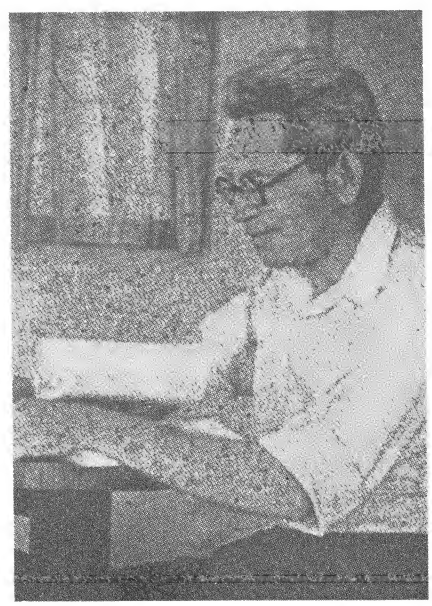
גם ברגעי־היאוש האחרונים, כששערי הגיטו נסגרו, ונשקף פתח הצלה לבני משפחתו — דחה אותה בשתי ידיים, כי לא יכול להעלות על דעתו שהוא יציל את משפחתו בלבד.

ובפגישתו המקרית — האחרונה — עם בתו באחד ממח־נות ההשמדה, תוך אימה ופחד, זהרו פניו והוא ניפנף לעומתה באגרופים קמוצים בלווי קריאות עדוד ותקוה „החזיקו מעמד, חזקו ואמצו!"

כזה היה האיש וכזה נחרת בזכרון ידידיו ומכריו.

א. ס.

ד"ר קלמן שווייג

נולד ב־1900 בעיירה זאלושצה (במזרח גאליציה), בה נתקיימה קהילה יהודית עתיקה בעלת מסורת רבה. גמר בית־ספר תיכוני בעיר זלוצ'וב, אחת הקהילות העתיקות, ששימשה מרכז חשוב ביותר להפצת החסידות. כאן פעל תלמידו של „המגיד" ממזריץ', ר' יחיאל־מיכאל מזלוצ'וב, ומכאן נפוצו חמשת בניו, שהחסידים היו אומרים עליהם שהם מכוונים לחמשה חומשי תורה, והם הקימו שושלות חסידיות במקומות שונים.

ספוג אוירה זו מילדותו, ורוח ההשכלה הכללית, שחדרה בינתים למזרחה של גאליציה, הלך לוינה ללמוד תורה בבית־ספר גבוה. הוא לא הסתפק במדעי הטבע, ובאותו זמן למד גם בפדגוגיון העברי בהנהלת הפרופיסור צבי חיות ז"ל. רב־כשרונות ומצויד בידיעות במדעי הטבע והיהדות, הלך להרביץ תורה בין ילדי ישראל, תחילה בעיר פינסק, שמוניטין יצאו לה כאחד המרכזים החשובים ביותר בפולין לחינוך לאומי יהודי, לציונות עובדת וחלוציות; ומשם בא, ב־1926, למונקאץ', בה נוסדה, לפני זמן קצר, הגימנסיה העברית. כאן הורה משך שלוש שנים טבע ואנגלית. לא היה כמוהו מורה שעשוי היה להשפיע על תלמידיו מבחינה אישית, ציונית וחלוצית. ידען מופלג במקצוע הטבע והיה־דות, בקיא בשפות אחדות — עתיקות וחדשות (ידידיו היו מתווכחים על מספר השפות שהוא יודע; וכנראה, מסוגל היה ללמוד שפה תוך תקופה קצרה ביותר), היה אח ורע לכל תלמידיו, גם בכתלי הגימנסיה וגם מחוצה לה. מעולם לא הטיל מרה בהם, ועם זה קיבלו באהבה את משמעתו.

החינוך לחלוציות ולהגשמה עצמית היה משולב בכל עבודת ההוראה שלו, אף־על־פי שלכאורה לא היה כל קשר הגיוני ומעשי בין מקצועות הלימוד שלו לבין חלוציות. כן פעיל היה בשתילת הציונות העובדת בציבוריות היהודית בחבל הקארפאטים.

ולא היה נאה דורש בלבד. מיד עם גמר שנת־הלימודים, בעצם מאורעות אב 1929, עלה לארץ־ישראל. ובעלותו היה למופת לתלמידיו ולציבור היהודי כולו.

עבודתו הראשונה בארץ־ישראל היתה בבית־הספר החק־לאי במקווה־ישראל. כאן לימד טבע לא בין כתלי הכיתה, כבפינסק ובמונקאץ'; הלימודים כאן היו קשורים עם הטבע ממש, עם עבודת השדה, עם נסיונות מעשיים. כשנתיים עשה בבית־הספר הזה עד שלוקח לתחנת־הנסיונות הממשלתית בעכו. כאן גילה הוא כשרונות ותכונות שעשוהו בר־סמכא ממדרגה ראשונה במקצוע האנטומולוגיה, מקובל ואהוב על כל אלה שבאו במגע אתו, עד יומו האחרון.

את עבודת חייו סיכם בכמה ספרים המשמשים עד היום כספרי־יסוד לחקלאי העברי, במלחמתו עם מזיקי החקלאות. בשנת 1950 יצא ספרו „מזיקי הגפן ועצי הפרי". באותה שנה זכה בפרס ד"ר רופין של עיריית חיפה על מחקרו „התוכסיקולוגיה של החרקים".

אחר מותו הוציאה „ספרית השדה" את ספרו „מזיקי גן הירקות והדברתם", ובהקדמה לספר, מטעם ארגון מגדלי־ירקות, נאמר:

„המנוח הצטיין בשתי תכונות יקרות־ערך: ידיעה מע־מיקה, יסודית ומקיפה במקצועו, האנטומולוגיה — וקשר חי ופעיל עם החקלאים ועם הנעשה בשדה החקלאות. — — עם היותו איש־מדע מעמיק היה מחונן בחוש מעשי, והבין תמיד את צרכי החקלאות בארץ, ידע להעריך נכונה את חשיבות האמצעי היעיל והפעולה המהירה בהדברת המזי־קים, הרבה לערוך ניסויים בלתי פוסקים לבחינת אמצעים חדשים, מועילים ופעילים יותר, וביזמתו ומאמציו הוכנסו לשימוש אמצעי הדברה רבים מאוד נגד מזיקים. לא פחות מזה עמל להקנות לציבור הרחב את ההבנה, מה חשוב להכיר את דרך־חייו של המזיק. ,תלמדו את אורח חייו של המזיק, ולא בלבד את שמו, ואז המלחמה בו תקל עליכם׳ — היה בא, מבקר בשדה ומוצא תמיד את העצה הנכונה.״

תכונתו היקרה ביותר היתה אולי קשרו המהודק עם המתהווה בשדה. הוא היה מסייר בשדה ובגן, ובריאותו הרופפת לא מנעה ממנו טיולים ארוכים ומייגעים בכל עונות השנה. הספיקה קריאה לעזרה של משק נפגע, וד״ר שווייג היה בא, מבקר בשדה ומוצא תמיד את העצה הנכונה.״

הרצאותיו במשקים ובכינוסים מקצועיים היו מושכים תמיד קהל רב של מאזינים. ועל ביקוריו במשקים מספר חבר־קבוצה ותיק, נ. תרדיון („בנתיבי הקבוצה״ הוצאת עם עובד 1951):

„בשעת ארוחת בוקר נפלה הברה בחדר־האוכל: ד״ר שווייג בא. ראשונים כתרוהו הנוטעים. הם כבר הושיבוהו והוא שולח את המזלג אל הסאלאט ומתבלו בחידושי רסיסים, לפי הנוסחה האחרונה. והנה כבר צובאים על מקום מושבו גם הירקנים. אך גם הפלח אינו מוותר, והריהו שולף מכיסו אשכול תירס שתקפו חרק״.

כאמור, זכה אחד ממחקריו המדעיים בפרס ד״ר רופין. אך הפרס הגדול שזכה לו: הוקרה ואהבה מאת כל יודעיו.

י. א.

אליקים בר־אולפן (ברלפיין)

א

נולד בשנת 1900 ליד העיר סאמבור שבגאליציה המזר־חית, שם גמר לימודיו בגימנסיה. שנתיים למד משפטים, ואחר כך היסטוריה ולאטינית באוניברסיטת לבוב. כן הכ־שיר עצמו להוראה בפדגוגיון העברי שבלבוב.

כבר בימי נעוריו היה פעיל בחוגים הציוניים, בראשונה כחבר „השומר הצעיר״ ואחר כך ב„גורדוניה״. גם בהיותו תלמיד האוניברסיטה היה פעיל בנוער הציוני, ושימש כמזכיר אגודת הסטודנטים היהודים בלבוב.

בשנת 1928 עבר למונקאץ׳ ועבד שם בהוראה בגימנסיה העברית במשך 11 שנה, עד לסיפוח קארפאטורוס להונגריה

(1939). הוא היה מחנכו של המחזור הראשון של הגימנסיה וכן של המחזור האחרון לפני הכיבוש ההונגרי, והיה לתל־מידיו לא רק מורה ומחנך, אלא גם רע, שידע ליצור קשרים בלתי־אמצעיים עמהם, ולנטוע בלבם אהבה עזה למולדת.

היה פעיל גם מחוץ לכתלי הגימנסיה: באיגודים ציוניים, בפעולה תרבותית בעיר, באירגון „העובד״, וב„ליגה למען ארץ־ישראל העובדת״.

ביתו היה פתוח לשליחים שבאו מארץ־ישראל והיו מתקבלים בו במאור־פנים.

יחד עם חברו התחיל בחיבור מילון לאטיני־עברי, שחש בחסרונו תוך פעולתו בהוראת השפה הלאטינית. עם עלייתו לארץ (במארס 1939) נפסקה עבודתו ושוב לא חזר אליה.

בארץ־ישראל נתקבל כמנהל בית־הספר בכפר־חיים שב־עמק חפר, ולאחר שנים מספר עבר עם משפחתו — אשתו, בנו ובתו — לקרית־חיים, בה ניהל את בית־הספר של זרם העובדים, ואחר כך את בית־הספר המקצועי אינטרנשונל.

נפטר באופן פתאומי תוך עבודתו מהתקפת לב, בחזרו מבית־הספר לביתו, ביום כ״ט בטבת תשי״ג, והוא רק בן 53, ועודו במלוא כוחו ומרצו.

ח. ס.

ב

הוא היה מעין „בעל־הבית״ של הגימנסיה. נוכחותו הישרתה הרגשת הסמכות. סדרים שהתגבשו, הישגים איר־גוניים, מורא האוטוריטה של מוסד לימודי־ממלכתי, כבוד הגימנסיה — כל אלה התגלמו בהופעתו בבנין הגימנסיה. בחברת התלמידים היה לובש ארשת של קפידה ורצינות.

מקצועו — הוראת הלאטינית, עיסוק בנטיות השמות

והפעלים, מבחנים וכו׳ וכו׳; אי־אפשר היה לתאר את בר־אולפן מנותק מכל אלה; מקצוע ההיסטוריה רק נתלווה לעיקר — להוראת הלשון הרומית. ואף על פי כן היתה מתפרצת הוויתו העממית היהודית, שעוצבה בסאמבור שבגאליציה, ומתגלה מבין הצורות ההנדסיות החמורות של הופעתו. מלתא דבדיחותא, אמרות־כנף מתובלות, פיקחות יהודית, היו נושרות בעצם השיעור, ואלה יצרו קשר אנושי, אינטימי יותר עם חניכיו.

בר־אולפן בנה בבית־הספר את גופי האירגון של חיי תרבות שנתנו טעם ליצירה העברית, לעומת שמרנותם הנוקשה של „נטורי קרתא" המונקאצ׳אים והאסימילאציה ההונגרית של שכבת משכיליה המעטים.

הוא טיפח את הספריה — זה הנכס הממשי הגדול של הגימנסיה; אלפי כרכים מטופחים ומסודרים, כונניות ורישום וחבר אחראים מבין התלמידים, שמילאו תפקידם בהתנדבות ועלו בדרגת אחריותם. ישיבותיו עם צוות עובדי הספריה היו מהנכסים היקרים של המוסד.

דאגה לקיום הלהקה הדראמַתית והחוג של הפורטים על המנדולינות (בהדרכת בת־זוגתו אידה, תיבדל לחיים), חוגים למיניהם — וכל הפעלתנות בהתנדבות, שהיתה נפש הגימנסיה העברית.

ל"ג בעומר — זה היה יומו. תיכנון הטיול, אירגונו, דאגה לאספקה, הפיקוד, התכנית, ועד לשיבה הביתה בשירי־לכת עבריים, בקצב רוגש, כעין הפגנת התנועה העברי׳ת הארץ ישראלית — זה היה מפעלו של בר־אולפן.

הסטאטיסטיקה, סיכומי בית־הספר, הדו"ח לשלטונות הצ׳כיים, משכורות המורים וכל טרדות „האיגוד המקצועי" — בר־אולפן הוא שהתמסר לכל אלה; הוא היה מעצב ומקיים את השלב האירגוני של המוסד רב־הענפים ונוכח בכל, מעין סגן למנהל.

בר־אולפן קשר קשרים אמיצים עם רבים מהורי התלמידים והיה מעורב בחברה הציונית במונקאץ׳. הוא לא למד הונגרית, אם כי ישב שנים רבות בעיר; הוא היה קנאי לדיבור העברי, הקים מדי פעם „אגודת מגיני השפה" והיה מקפיד מאד שבנוכחותו ידברו עברית.

את כל החגים הלאומיים: ט"ו בשבט, חנוכה ול"ג בעומר, היה בר־אולפן מטפח לא בבית־הספר בלבד, אלא ברוב־עם, באולם התיאטרון, בהופעה מאורגנת יפה המוסיפה כבוד ליוזמיה. היו אלה ימי תעמולה למוסדנו, אבל גם ימי התעוררות חברתית בקרב ציוני העיר לעומת קנאי הרבי ואנשי חצרו. הורים רבים התגאו בילדיהם המצטיינים בהופעותיהם בדיקלום, שירה ונגינה, בהצגה ובתנועה. הזוג ברלפיין היו העושים במלאכה ומבטיחים את ההצלחה.

מ. א.

יצחק חרותי — דויטש

אחת הדמויות הבולטות בחיים הציוניים בקארפאטורוס מראשית התרקמותם, היה יצחק חרותי, שהכירוהו בשם איצ׳ור דויטש; לוחם אמיץ ונאמן למען התנועה הציונית במשך שתי עשרות שנים. טיפוס עממי שחונן בחן אישי, בעל לב יהודי חם, שידע למצוא שפה משותפת עם כל חלקי התנועה הציונית, ללא הבדלי מפלגה, מעמד וגיל. מוכן לפעולה בכל עת ובכל מקום, מתוך אחריות וללא התרברבות.

נולד באונגוואר ב־23 ליוני 1893 (תרנ"ג). בן למשפחה חרדית, נשלח יצחק לבית־ספר למסחר בקז׳מארק, ומשסיימו השתלם באקדמיה למדעי־המזרח ודיפלומַטיה בבודאפשט. במלחמת־העולם הראשונה התנדב לצבא האוסטרי־הונגרי, עלה לדרגת קצין וחזר כשהוא עטור אותות הצטיינות. הרוח היהודית שפיעמה בקרבו מימי נעוריו עמדה לו בימי שירותו בצבא ולא התבולל בין הקצינים ה„מַדיאַרים" שבחבורתם בילה ארבע שנים. עוד בהיותו תלמיד בית־הספר התעוררה בו הגאוה היהודית, ובקומה זקופה הגן על כבוד בני עמו בסכסוך שפרץ, על רקע גזעי, עם אחד מתלמידי כיתתו, היאש איוואן, מי שעתיד היה להיות רב־הטבחים של יהדות הונגריה, בתקופת השואה.

פעילותו הציונית של איצ׳ור דויטש הסתעפה בכיוונים רבים ושונים: היה ממייסדי ההסתדרות הציונית בקארפאטורוס, ומראשיה; אירגן את קבוצת־ההכשרה החלוצית הראשונה בקארפאטורוס ונמנה בחבריה; ממניחי היסוד לרשת בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס וחבר פעיל בהנהלת הסתדרות בתי־הספר העבריים, ורב חלקו בבנינה של הגימנסיה העברית במונקאץ׳; היה חבר הקוראטוריון

שלה מהיווסדה ועד עלייתו ארצה; בקונגרס הציוני הי״ב בקרלסבאד בשנת 1921 השתתף כעתונאי והיתה זו פגישתו הראשונה הבלתי אמצעית עם מנהיגי הציונות העולמית, חוויה שטבעה בו רושם בל ימחה; בתקופה מאוחרת יותר השתתף בקונגרסים הציוניים כציר נבחר מטעם ציוני קארפאטורוס; היה ממייסדי המפלגה היהודית שהיתה הגוף הפוליטי הארצי הרשמי של ההסתדרות הציונית בצ׳כוסלובאקיה, ומראשי דבריה; כחבר עיריית מונקאץ׳ מטעם הציונים, הופיע במשך כל השנים כלוחם נאמן למען עניני היהודים: בהשתדלותו הוקצבו על־ידי העיריה סכומי כסף לבתי הספר העבריים ולגימנסיה העברית; ושני רחובות נקראו על שם המשוררים העבריים הגדולים: ח. נ. ביאליק ור׳ יהודה הלוי, דבר שעורר בשעתו את חמת זעמו של הרבי ממונקאץ׳. הוא היה מיוזמי רשת הבנקים היהודים (אגודות הדדיות לאשראי וחסכון), שנוסדו בעזרת ה„ג׳וינט״, ומנהלו של הבנק היהודי במונקאץ׳ שמימן את רוב הפעולות הציוניות בקארפאטורוס. כן היה מיוזמי הדפוס הציוני „נקודה״ במונקאץ׳ בה נדפסו עתונה של המפלגה היהודית „יידישע שטימע״ וספרות ציונית, וכן ספרים וחוברות.

בשנת 1936 סייר בארץ־ישראל ובחזרו התמסר לפעולה הציונית במשנה מרץ. עם סיפוח קארפאטורוס להונגריה התחיל מתכונן לעליה לארץ. אגב טיפול בענינים הפורמאליים הכרוכים בהגירה נפגש עם פקידים בכירים, ידידיו משכבר הימים, שהביעו השתוממותם על כוונתו לעזוב את גבולות הונגריה. הבטיחו לו שליהודים כמותו, בעלי זכויות מיוחדות, לא יאונה כל רע, ואף הוצעה לו משרה ממשלתית — כל זה בשעה שהגזירות על היהודים באו תכופות ודחופות בזו אחר זו. הוא דחה הצעה זו וסירב לקבלה, באמרו בגאוה, כי יהודי הנהו ומקומו בין אחיו בארץ־ישראל.

בינואר 1940 הגיע עם משפחתו לארץ והתישב בתל־אביב. ראשית דרכו בארץ לא היתה קלה, היה מחוסר־אמצעים ונאלץ להיאבק קשה על קיומו וקיום משפחתו, אך מעולם לא נשמעה מפיו תלונה, ולא בא בטענות ומענות. עד מהרה נרתם לפעולה ציבורית. היה חבר ב„ועדת ההצלה״ שדאגה לקרבנות המלחמה. משהתחילו בהעברת הון יהודי צ׳כיה לארץ־ישראל, עם גמר המלחמה, העלה תכנית להקים בנק לעזרת חבריה, ליד התאחדות עולי צ׳כוסלובאקיה אולם תכנית זו לא התגשמה אלא בזעיר־אנפין; הוא ייסד וניהל קופת „גמילות חסד״ ליד התאחדות עולי צ׳כוסלובאקיה.

מבחינה אירגונית השתייך למפלגת הציונים הכלליים, ושימש חבר הועד הפועל הארצי שלה וסגן יו״ר בסניף התל־אביבי. כן היה מועמד המפלגה לכנסת השלישית וחבר המועצה של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בא״י. בשנת 1953 מונה כשופט־כבוד של בית המשפט העירוני בתל־אביב.

ברוחו האצילה ונועם הליכותיו ידע ליצור מסביבו אוירה טובה ונעימה, שופעת חברות ופעילות.

נפטר ב־4 ליולי 1958, יהי זכרו ברוך.

ח. ס.

מרדכי (מארטון) ברגר

בית־הספר העברי של העיר סאֶבלוש תפס מקום מיוחד בין כל אותם בתי־הספר העבריים שצצו בכמה מישובי קארפאטורוס אחר מלחמת־העולם הראשונה. בעיר הזאת היה גרעין ציוני חשוב, ובראשו ר׳ משה גוטמן ז״ל, מהציונים הוותיקים שבהונגריה, שהשפעתו היתה ניכרת בעיר, ועל כן נאלץ גם רב העיר להשלים עם „פריצת־גדר״ זאת.

בחוג ציוני זה היה פעיל מרדכי ברגר, שהתמסר במיוחד להקמת בית־הספר העברי. הוא שאירגן את ההורים, והוא שהזמין את שני המורים הראשונים לבית־הספר. והם — משה ברגר (אחיו של מרדכי), ואבריש ווייס. מבני המקום היו, שלמדו רפואה בפראג, והם נענו להזמנת חברם. אליהם הצטרף פיישו ווייס, ושלשתם היוו את חבר המורים.

הצלחתו של מרדכי ברגר בעירו עוררה את עסקני החינוך העברי במונקאץ׳ למנותו למזכיר ההסתדרות לבתי־הספר העבריים בקארפאטורוס, ובתפקיד זה שימש כשמונה שנים — מ־1921 ועד 1928. כשבא למונקאץ׳ מצא שם בית־ספר עברי עומד על תלו, אך חסר היה גן־ילדים, שיכשיר את הפעוטות לכיתה א׳, והוא שייסד את גן־הילדים הראשון בעיר. הוא פנה אל יושב־ראש ההסתדרות הציונית בטראנסילבאניה, חיים וו־יסבורג, והלה שלח את הגננת מַגדה גרינבלאט מהעיר סאטמאר. לא עברו ימים מעטים ומרדכי ברגר נשא לאשה את הגננת הצעירה, והיתה זו המשפחה הראשונה בעיר ובחבל כולו שדיברה עברית.

תפקידה של ההסתדרות לבתי־הספר העבריים היה: עיבוד תכנית אחידה לכל בתי־הספר, פיקוח עליהם, דאגה לצרכי התלמידים, שרבים מהם היו זקוקים לסיוע, העברת התלמידים המוכשרים לגימנסיה העברית וכו׳. ומרדכי ברגר הוא שריכז את כל הפעולות האלה, והוא שבא בדברים, בשם הסתדרות בתי־הספר, עם ד״ר חיים קוגל ז״ל, על מינויו כמנהל הגימנסיה העברית, שפתחה פרשה חדשה בתולדות החינוך העברי בקארפאטורוס.

בשנת 1928 עזב מרדכי ברגר את משרתו בהסתדרות בתי־הספר העבריים, והצטמצם בפעולתו בסניף המונקאצאי של ההסתדרות הזאת. את העבודה בסניף עשה כל השנים

— עד שנלקח לאושויץ — בהתנדבות. את פרנסתו מצא בחנות שפתח במונקאץ׳.

בימים הקשים שלפני כיבוש הנאצים בשנת 1944, אירגנו הוא ועוד כמה מיהודי מונקאץ׳ בית־תמחוי לעזרת נצרכים, ולרכבות המגורשים, שהיו עוברות את תחנת הרכבת במונקאץ׳, היה נשלח אוכל חם. ומשהוקם הגיטו בעיר, חולק אוכל חם לנצרכים ולאלה שלא יכלו לבשל בביתם; ולאחר־מכן — גם לאלה שרוכזו בבתי־החרושת ללבנים של קאלוש ושל שעיוביץ׳, בקצווי העיר.

עוד לפני הקמת הגיטו אירגנו „מבצע חבילות מזון" ליהודים שהובאו ממקומות שונים למונקאץ׳. המאפיות כבר לא פעלו בעיר, והלחם נאפה בבתים; תלמידי הכיתות הגבוהות של הגימנסיה עסקו באיסוף לחם ומצרכי מזון אחרים והביאום לאולם־האסיפות של בית־המדרש הגדול, ומשם נשלחו לנצרכים. הפעולה הזאת נמשכה כחמישה שבועות, עד אשר נשלחו כל יהודי מונקאץ׳ למחנות ההשמדה.

מרדכי ברגר נספה באושויץ (והוא בן 48) יחד עם בנו דוד. אשתו ובתו מרים עלו לישראל.

א. ר.

יוצאי קארפאטורוס בישראל

מאת חיים סולה

שלושה דורות ביוצאי קארפאטורוס שעלו לארץ־ישראל אחר מלחמת־העולם הראשונה, והם באו בארבע תקופות־עליה שונות. אין אנו מונים עמם אותם יהודים, שעלו ארצה מטעמים דתיים בלבד, והם הצטרפו ל„ישוב הישן". חלקם הגדול מאנשי „נטורי קרתא" הם, ושוכנים ב„בתי הונגרן" וב„בתי מונקאץ'" שבירושלים.

בני הדור הראשון, אלה שנולדו על סף המאה העשרים, ועברו עליהם אימי מלחמת־העולם הראשונה, ראשונים היו להתארגנות ציונית אחר סיפוח קארפאטורוס למדינת צ'כוסלובאקיה, שכן עד מהרה חשו כי הקרקע נשמטת והולכת מתחת רגליהם. שונים היו מבחינת מעמדם הסו־ציאלי והמקצועי, אך האידיאה הציונית, שהיתה בבחינת חלום נכסף, היא שכינסתם יחד, אם גם לא נתלכדו לתנועה שהגשמת הציונות על־ידי עליה אישית היא להם דרך־חיים.

ועל כן עלייתם היתה לרוב מקרית, ללא קשר לאיזו תנועה שהיא. היא נמשכה שנים מרובות, למן שנת 1921 ועד תקופת השואה. גם קליטתם בארץ היתה בדרך ההסתג־לות האישית; לרוב המשיכו במקצועם הישן שהביאו מן הגולה. ראשון לאותו דור ולתקופה ראשונה של עליה הוא, כנראה, הסופר והמשורר אביגדור המאירי. אף על פי שעלייתו לארץ בשנת תרפ"א לא היתה מקארפאטורוס אלא מרוסיה, הרי צור מחצבתו ומקור יניקתו היו בחבל הקאר־פאטים. שנים מועטות לאחר מכן עלה לארץ ש. שונמי, שפעל רבות להצלת אוצרות התרבות של יהודי אירופה אחר השואה והבאתם לבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לדור זה שייך גם ר' שמואל הכהן ויינגארטן, חוקר תולדות היהודים בקארפאטורוס, המכהן כיושב־ראש המועצה הדתית בירושלים.

בשנים 1934/35 נפתחה התקופה השניה לעליית יהודי קארפאטורוס. מכאן ואילך נעשתה העליה המונית.

חבורה אחת, שמנתה 30 משפחות מכפרים שונים, התלכדה יחד ופניהם להתישבות חקלאית. הם עלו בנו־במבר 1934 ובראשם שלמה תמיר מתל־יוסף. הם הובאו מהאניה לכפר יונה, שבו נמצאו עשרה בתי־אב בלבד מיוצאי פולין. מספרים, כי השמועה על בואם של יהודי קארפאטורוס למקום עוררה בהלה בלב המתישבים הותיקים, בחשבם כי „אנשי יער" עומדים להצטרף אליהם, שהם מגודלי פרע וללא תרבות ונימוס; אך מה רבה היתה הפתעתם בראותם אנשים מהישוב, בעלי מקצוע וחקלאים טובים. אולם, כנראה, קליטתם לא עלתה יפה; במרוצת הזמן התעוררו קשיים בקשר להתישבותם. המרכז החקלאי הציע להם אדמה ב„פרדסיה" שליד כפר יונה, ואילו הם סירבו לקבלה. החלו עזיבות, וכיום נותרו מכל הקבוצה ההיא שבע משפחות בלבד, בתוך 700 החיות כיום בכפר יונה.

באותם הימים אורגנה קבוצה גדולה, כ־200 איש, על־ידי שליח התאחדות האיכרים יששכר סיטקוב ז"ל. חלק מהם התישב ברחובות ובנקודות אחרות בארץ, והחרדים שבהם — בכפר חסידים ובבני־ברק.

מ ה ד ו ר ה ר א ש ו ן נזכיר עוד אחדים שעלו לארץ בתקופות מאוחרות יותר, והם: ד"ר חיים איזאק, רופא ראשי בבית־החולים הממשלתי ביפו; משה דוידוביץ, ממיס־די „העובד" במונקאץ'; משה גולדשטיין, חבר הוועד הפועל של „המזרחי"; שלמה גרוס־סנה; קמפנר, ישראל רוזנברג וד"ר שמעון שפיגל. כל אלה גרים בתל־אביב והם פעילים בארגון יוצאי מונקאץ' והסביבה. יצחק דויטש, מראשוני הציונים בקארפאטורוס, פעיל ומפעיל, גם בקארפאטורוס וגם בישראל, נפטר לפני חדשים אחדים. חיים גרבר גר בחיפה; יהודה דויטש, עסקן ציבורי מעולי טרנובה; ואחרון אחרון חביב — ד"ר זאב שטרנבך, תושב ירושלים, שאיננו רק רופא חולים, כי דלתו ולבו פתוחים לכל דורש עזרתו ועצתו. בחדר־ההמתנה שלו מרובים לפעמים מבקשי עזרה ועצה ממבקשי מרפא לגופם. מהדור הראשון ראוי להזכיר את ר' משה גוטליב ז"ל, יהודי בר־אורין ויורא־שמים, שלא נרתע מאיומי החרם של הרבי המונקאצ'אי והוא דבק ברעיון הציוני. הוא עלה לארץ־ישראל בשנת 1935 (ראה תמונתו בעמוד 323). התישב בבני־ברק וניסה לעבוד בפרדסים, אף כי קשיש היה.

ה ד ו ר ה ש נ י, ילידי שנות מלחמת העולם הראשונה ושנים מועטות אחריה, משהגיעו לגיל הבגרות התיצבו בכל מרצם ושיעור־קומתם במרכז החיים הציוניים. מהם שיסדו בקארפאטורוס תנועות נוער חלוציות שוקקות חיים, שהתפשטו גם לכפרים הנידחים ביותר. עמם נמנים

בוגרי הגימנסיות העבריות ואף בוגרי אוניברסיטאות בחוץ־לארץ, שעם תום לימודיהם יצאו לפלוגות ההכשרה. ויש שדחקו את השעה, עזבו את ספסל הלימודים במחלקות האחרונות של הגימנסיה ויצאו להכשרה. מחוסר עליה נאלצו לשהות הרבה בהכשרה, והם מילאו תפקידים חשובים בהדרכה. הם שאירגנו את העליה לארץ־ישראל בדרכים שונות, מהם חזרו במאוחר יותר כשליחים לגולה, כמו א. בן־דוד מכפר מאסאריק, חיים זכאי (וייס) מ„העוגן", ועוד.

ראוי לציין מאורע קוריוזי: בשנת 1934 נתארגנה קבוצה של ששה בחורים רוכבי אופנַים במטרה להגיע ארצה באופניהם. הם היו מחוסרי אמצעים ועברו מעיירה לעיירה ומכפר לכפר כשדגלוני תכלת־לבן מתנוססים על אופניהם. בדרך התפרנסו מעבודות שונות. מקץ שלושה שבועות ירדו באניה והגיעו למחוז חפצם — לארץ ישראל. מארגן הקבוצה צבי פלברבוים ז"ל, תלמיד למשפטים, נפצע במאורעות תרצ"ו, לקה בדלקת ריאות, ובדרכו לחו"ל לשם ריפוי — מת. עלייתו של הדור ההוא החלה בשנת 1935 ונסתיימה ב־1939, עם סיפוחה של קארפאטורוס להונגריה. קליטתם של האנשים והשתרשותם בארץ עברו ללא קשיים מיוחדים, רובם נקלטו בקיבוצים; יתר מכן — הם עצמם נמנו עם מייסדי הקבוצות והקיבוצים. מהם נטלו חלק בעליית „חומה ומגדל", ואין כמעט קיבוץ שקם בתקופה ההיא ואחריה שלא נמצא בו מיוצאי „החלוץ" בקארפאטורוס. כפר מאסאריק, מענית, העוגן — הן נקודות־הפאר שבהן השקיעו יוצאי קארפאטורוס ממיטב אונם ומרצם. אך היו עוד קיבוצים שבהם היו גרעינים חשובים של יוצאי קארפאטורוס: בקבוצת הבחרות הסוציאליסטית שהתישבה בגליל־ים; בקיבוץ „מחר" שהתישב בגבר־עם, בגבעת־חיים, בגבעת־השלושה. מחברי הקיבוצים היו פעילים בשטחים שונים: בשליחות התנועה בחוץ־לארץ, ברכש, במוסדות המרכזיים של התנועות הקיבוציות, בפעולה לקליטת עולים, בהדרכה לקיבוצים צעירים בספר. הבודדים שנקלטו בערים ובמושבות השתלבו אף הם בבנין הארץ בכל שטחי החיים ומהם שממלאים תפקידים חשובים ביותר. רבים מהם, מורי הגימנסיות העבריות במונקאץ' ובאוז'הורוד, ומחנכי בתי־הספר העבריים בקארפאטורוס, פעילים בשדה החינוך. שאול וייזר — מנהל בית ספר תיכון בבני־ברק; אריה סולה — מורה באולפן בנתניה. גם ברפואה מייצגת את יוצאי קארפאטורוס קבוצה נכבדה: ד"ר אליעזר פרידמן — מנהל מכון רנטגן בבית־החולים בעפולה; ד"ר שינפלד — מנהל מחלקת הילדים בבית־החולים הממשלתי ביפו; ד"ר מנחם פראנק, חבר קיבוץ גבעת־השלושה, עוסק במחקר רפואי בבית־החולים על שם בילינסון. ויש פקידים בכירים בממשלה: יהודה שפיגל — סגן המנהל הכללי של משרד הדתות; הוא גם יושב־ראש התאחדות עולי הונגריה. בצירויות: זליג איצקוביץ' — בצירות ישראל בוינה, ומשה אלון ורעיתו — בצירות ישראל בתורכיה. במחקר ובספרות: ד"ר יצחק כהנא — חוקר תורני במוסד הרב קוק בירושלים ובעל פרס עיריית תל־אביב לשנת תשי"ד. ד"ר מ. ז. סולה — מחבר ספרי פילוסופיה ומאמרי ביקורת רבים בתחום זה. שלום רוזנברג ז"ל, חבר בית־השיטה (נפטר ב־20 בנובמבר 1956), מעובדי הארכיון של „בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון"; יצא בשליחות הקיבוץ לאיטליה בתום מלחמת העולם השניה. וגם בכוחות הבטחון יש מפקדים רמי מעלה מקארפאטורוס: יוסף עמי, במלחמת העצמאות פעל כמפקד בחזית ירושלים. גם בקרבות ובקרבנות נטלו יהודי קארפאטורוס את חלקם.

הדור השלישי, נולד בעשור הראשון לריפובליקה הצ'כוסלובקית; הוא גדל וחונך באוירה דימוקראטית ונהנה מהפירות שהחלו לגדלם קודמיו. הוא מצא בתי־ספר מוכנים עם תנועות נוער מפותחות. למעשה היה צריך דור זה להיות דור ההמשך, אולם כשגדלו פקדה אותם יד הפורענות, ששיאה השואה, ורובו של הדור הושמד. עם עלייתו של דור הבוגרים האחרון, בשנת 1939, בעקבות התמורה ההיסטורית, נשארו למעשה כצאן בלי רועה. בתקופה החדשה, שהיא גם התקופה השלישית לעליית יהודי קארפאטורוס, תחת שלטון עוין ונוגש, רצופה תלאות ורדיפות, נאלצו תנועות־הנוער לרדת לחיי מחתרת. חלקים מהן שיחק להם המזל והצליחו לעלות בעליית הנוער. הקבוצה הגדולה והאחרונה בת 100 בנים ובנות עלתה בשנת 1941.

לזכותם הגדולה של בני הדור הזה תיזקפנה משימות נועזות. בהיותם בבריגאדה היהודית באיטליה ובבלגיה, הצילו והעלו בדרכים מסוכנות את שארית הפליטה לארץ־ישראל. אליעזר ליפרמן, משה אדמון (רוט) מתל־אביב, נוח שיינפלד מקיבוץ גבר־עם, ועוד אלמונים רבים מבני קארפאטורוס פעלו רבות.

בתום מלחמת־העולם השניה, ומאוחר יותר — עם הקמת המדינה, הגיעו שרידי עולי קארפאטורוס מארצות שונות שלשם התגלגלו אחר מיגור הנאצים. במיוחד יש לציין את העולים מפראג שאורגנו במסגרת ה„הגנה" בשנים 1948—1949. בעליה זו באו נציגי כל שלושת הדורות, ציונים ותיקים, חלוצים ונוער וסתם יהודים. היה זה הגל האחרון לעליית יהודי קארפאטורוס. רובם נקלטו בערים: נתניה, תל־אביב וחולון. לזו האחרונה היה כוח־משיכה מיוחד: עמידתו של ד"ר ח. קוגל ז"ל בראש העיריה. ריכוזי יוצאי קארפאטורוס נמצאים גם בכפר־סבא ובכפר אתא. המושבים: „גיאה" שליד אשקלון, „כפר אחים" „כרם מהר"ל" —

מייסדיהם היו ברובם עולי קארפאטורוס, שהגיעו עם עליית ה„הגנה", ונמצאים שם עד היום. ריכוזים ניכרים של יוצאי קארפאטורוס נמצאים בקיבוצים: שמרת, גבר־עם, החותרים, יקום, להבות חביבה. זאב שחר (מורגשטיין) מקיבוץ „החותרים" עשה שנים רבות בשליחויות אחר מלחמת העולם השניה. כן היה פעיל בשליחות ישראל שדה מקיבוץ דורות.

יש להצטער שאין חומר סטאטיסטי על קליטתם של שלושת הדורות בארץ; מוסדות הסוכנות היהודית לא רשמו את עולי קארפאטורוס כיוצאי ארץ מיוחדת — הם נרשמו כעולי צ׳כוסלובאקיה או הונגריה.

בארץ קיימים איגודים אחדים של יוצאי ערים וכפרים מקארפאטורוס. הם עוסקים בהגשת עזרה לנצרכים, וביחוד לעולים חדשים, לרוב בצורת „גמילות־חסד" (הלוואה בלי רבית). הכספים נאספים ממסי חבר, מתרומות תיירים, או של יהודי קארפאטורוס החיים באמריקה. יש המקיימים נשפי חנוכה, פורים וט"ו בטבט, שהכנסותיהם קודש ל„גמי־לות־חסד". בהזדמנויות אלה נפגשים לשעה קלה דורות שונים, בני שכבות ומוצא שונים: זקנים וצעירים, חפשים וחרדים, ומעלים זכרונות העבר.

אחת לשנה מקיים כל איגוד אזכרה לקדושי קהילתם שניספו בימי השואה. כרגיל משתתפים באזכרות אלה גם יהודי הסביבה. איגודי יוצאי קארפאטורוס הקיימים הם: מונקאץ׳, אוז׳הורוד, באֶרֶגסאַס, חוסט, טרנובה, יאסינה, ראכוב, סאֶבלוש, אַפשה העליונה והתחתונה. איגודים אלה מתלבטים בבעיית הנצחת קרבנות השואה. מהם שקבעו טבלות זכרון לקדושי קהילותיהם במרתף השואה שבהר ציון בירושלים.

בקיץ 1952 התקיים בחולון כינוס מוצלח יחיד במינו של חניכי הגימנסיה העברית במונקאץ׳. היתה גם תערוכת תעודות מהימים שלפני השואה. מארגנה היה ד"ר ח. קוגל ז"ל. לכינוס הגיעו מכל קצווי הארץ, ולא רק חניכי הגימנסיה העברית אלא כל מי שהיה קרוב לה.

עולי קארפאטורוס מאורגנים ב„התאחדות עולי הונגריה" וב„התאחדות עולי צ׳כוסלובאקיה". זו האחרונה החליטה להקים „בית אבות" ברמת־גן לעולים יוצאי צ׳כוסלובאקיה, שיהיה פתוח גם ליוצאי קארפאטורוס.

ראוי לציין, שאין כמעט „יורדים" מבין יהודי קארפאטו־רוס, ובמידה שישנם — הריהם מהחלקים שעלו אחר מלחמת העולם השניה, שמטרתם היחידה היתה להציל את גופם כיון שלא היה להם כל קשר נפשי עם הארץ, היו מוכנים לעזבה בהזדמנות הראשונה. בין העוזבים — גם רבה האחרון של מונקאץ׳, ר׳ ברוך רבינוביץ, חותנו של הרבי הזקן ממונקאץ׳ ר׳ אלעזר שפירא, שהגיע לארץ בעצם ימי מלחמת־העולם השניה, ולאחר ישיבתו בה משך שנתיים הציג מועמדותו כרבה הראשי של תל־אביב—יפו. מועמדותו כרב ראשי עוררה פולמוס חריף, וד"ר ח. קוגל ז"ל הוא שהסיר את המסווה מעל פני הרבי הזה שהציג את עצמו כציוני ותיק ומציל יהודים. סופו — „יורד", והוא חי עד היום בבראַזיל.

בסיכום ניתן לומר: כי מאזן הקליטה של יהודי קארפא־טורוס בארץ הוא חיובי בהחלט. עולי קארפאטורוס קיבלו את יסורי הקליטה באהבה. הם לא היוו בעיה מיוחדת למוסדות הקליטה, אדרבה: הם נקלטו וקלטו.

מספרם של יוצאי קארפאטורוס בישראל נאמד ב־6000—7000 משפחות.

יוצאי קארפאטורוס — חללי מלחמת השחרור

לפי ספר „יזכור", הוצאת משרד הבטחון

ליקט חיים סולה

השם	שם ההורים	שנת הלידה	מקום הלידה	נפל(ה) ב־	ביום
1. אדלר אריה	שמואל	1916	סולוטבינה	שכונת שפירא	י"ח ניסן תש"ח
2. אדלר יצחק	מיכאל ומינדל	1928	באראגסאס	כפר־סבא	1948.5.15
3. אדלר מיכאל	יצחק	1928	סולוטבינה	לטרון	1948 6 27
4. איצקוביץ צבי	דוד וזיסל	1929	טיאצ'ובה		1948.7.10
5. אלטמן יעקב	חיים ושרה	1916	באראגסאס	כפר־עציון	1948.5.13
6. אנגל שמואל	פנחס ואהובה	1926	ע"י מונקאץ'	משמר־הירדן	1948.7.10
7. אקרמן ישראל	דוד ומלכה	1927	מונקאץ'	יפו	1948.3.24
8. ארבסט גרשון	שלמה	1927	ראכוב	קאקון	1948.6.4
9. בן־מאיר בנציון	בן־מאיר ושרה־לאה	1913		עם ל"ה	ה' שבט תש"ח
10. גוטסמן מרדכי	שמואל ואסתר	1930	פידלשוביץ'	סג'רה	1948.7.16
11. גולדשטין שמאי	זליג	תרפ"ו	קיבישד	ירושלים	1948.8.17
12. גולדשילד דוד	יחזקאל וגיטל	1929	חוסט	ג'נין	1948.6.3
13. גלידאי (אייזלר) שלמה־יעקב	זאב ואסתר־מלכה	1923	רוזטוקה	לטרון	1948.5.26
14. גרוס שמעיהו	מרדכי ופסיה	1913	חוסט	מוצא־ירושלים	1948.4.26
15. גרינברגר משה	זליג וחנה	1911	דובובה		1948.7.15
16. גרינברגר צבי	דוד ופסיל	1926	קולצ'בה	ירושלים	1948.5.14
17. דגני (קורנבליט) מנחם	עזריאל ומרים	1910		במשולש ליד ראש־העין	1948.12.8
18. דוידוביץ בנימין (יומי)	אפרים־פישל ושרה	1929	וולובוי	דורות	1948.7.15
19. דוידוביץ מנחם	טוביה וחיה־רייזה	1924	סולוטבינה		
20. דוידוביץ שמעון	משה ואיטה־רחל	1926	אפשה	ליד ארמון הנציב	1948 8 17
21. דויטש בנימין	יעקב וברנה	1927	סולוטבינה	גבולות הנגב	1949.1.3
22. האי נתן	יעקב ומטיל	1928	מונקאץ'	בגוש עציון	1948.5.4
22א. הויזמן צבי יחזקאל		1930	מונקאץ'	רמלה	1948.5.16
23. הולנדר משה	בן־ציון ורחל	1921	קיויאשט	בנגב	1948.12.22
24. הופמן ישראל	יהושע ודבורה־איטה	1921	אפשה	עין־עוזיאל	1948.7.8
25. הופמן מכס משה	ליאו ואסתר	1925	חוסט	בשיירה ליחיעם	1948.3.27
26. הופמן שאול	יחיאל	1924	טיאצ'ובה	ע"י נגבה	1948.7.14
27. הור יוסף („יושקו")	בנימין ורבקה	1915	אוז'הורוד	כפר־עציון	1948.5.13
28. הייזלר בצלאל		1928		ע"י בית־נבאללה	1948.7.12
29. הירשלר צבי	יעקב ופנינה־פרל	1928		מוצא	1948.4.7
30. הירשלר שמואל	" " "	1929		ירושלים	1948.5.27
31. הרטמן יעקב יהודה	חיים וינטה	1927	טיסואוילוק	ע"י ג'נין	1948.6.7
32. הרטשטיין אברהם	נתן וחנה	1928	מונקאץ'		1948.7.15
33. הרמל עקיבא	יעקב ושרה	1931	וולובוי	ג'נין	1948.6.3
34. הרשקוביץ' אריה	דוד ושרה	1930	סולוטבינה	ואדי רומילה	1948.12.26
35. וינברגר שמאי	חיים ומרים	1930	חוסט	מוצא	1948.4.7
36. וולף מרדכי	יעקב	1927	צ'ופ	בשיירה ליחיעם	1948 3 27
37. ויגדורוביץ' בנימין	זלמן	1930		עין־עוזיאל	1948.7.25
38. וילינגר משה	ברוך	1929		ירושלים	1948.8.15
39. וייס אהרן	משה ויפה	1925	אירשאבה	גבולות חולון	1948.1.8

השם	שם ההורים	שנת הלידה	מקום הלידה	נפל(ה) ב־	ביום
40. וייס יהודה	ליאופולד ורגינה	1918	באצ׳קו	צמח	1948.5.18
41. זיגלשטיין אפרים	צבי ובלומה	1928	מונקאץ׳	ע״י ג׳נין	1948.6.3
42. זגלשטײן יהודה	אפרים ורבקה	1922	מאידאן	כפר־עציון	1948.5.13
43. זגלשטיין רחל	״ ״	1924	״	״ ״	״
44. זינגר חנה	נפתלי ובײלה	1927	לוזה	כפר־עציון	1948.5.13
45. זעירא (קלײן) שמעון		1930	אוז׳הורוד	בארות־יצחק	1948.7.13
46. יעקובוביץ צפורה	חיים־שאול ורגינה	1927	דוֹברוּבראטובו	כפר־עציון	1948.5.13
47. כהן נחמן	יוסף והניה	1924		שיירה ליחיעם	1948.3.27
48. כהנא יעקב	אברהם ורבקה	1921	באֶראֶגסאַס	להבות־הבשן	1949.4.6
49. כ״ץ ישראל	אליעזר מרמלשטין	1928	חוסט	ע״י משטרת נגבה	1948.11.3
50. כ״ץ מנחם	אהרן וחנה	1923	סוואליבה	עמק־הירדן	1948.3.16
51. לוגר יעקב	יוסף ופרל	1928		צמח	1948.5.18
52. מושקוביץ׳ צבי		1916	סקרניצה	אֵזור צריפין	1948.6.11
53. מײזליק יעקב	מרדכי ורבקה	1926	מונקאץ׳	ע״י משטרת ראש הנקרה	1948.6.11
54. מירמלשטיין טוביה		1928	בוצ׳קוב	לאטרון	1948.5.24
55. מנדל שלמה	בן ציון ושרה	1924		נבי סמואל	1948.4.23
56. מרמור דוד	יעקב ורייזל	1923	טרנבה	גוש־עציון	1948.5.13
57. מרקוביץ זאב	אברהם וברכה	1929	מחוז טיאצ׳ובה	לטרון	1948.5.30
58. מרקוביץ יעקב	נחמן־יהודה וצפורה	1928	איזה	ע״י כפר־סבא הערבית	1948.5.13
59. סולומון יהושע	צבי וחנה	1927	לוצ׳קה	ע״י ג׳נין	1948.6.15
60. סנדרוביץ׳ ישראל	משה וצפורה	1922		בשדה־התעופה לוד	1948.7.10
61. פלברבוים יוסף			חוסט		
62. פניאס שמואל	מאיר וסרנה	1924	חוסט	רמות־נפתלי	1948.6.10
63. פסטרנאק שלמה	אליעזר ורחל	1930	קאֶכניה	עיראק אל־מנשיה	1948.12.28
64. פריד דוד	מרדכי ואסתר	1928	אוז׳הורוד	ע״י הקאסטל	1948.8.24
65. פרידמן יששכר	יוסף ושינדיל	1927	חוסט	ע״י עיראק אל־מנשיה	1948.12.28
66. פריזנט לאה	יעקב־שמואל ומלכה	1930	דוּבובה	ירושלים	י״ח תמוז תש״ח
67. פרקש מאיר	אברהם ורחל	1928		בארות־יצחק	1948.7.15
68. פרקש משה־יעקב	שמואל ושרה	1928	משוי	לטרון	1948.5.24
69. צוקרברגר חיים	יעקב ומרים	1922	נליפנו	ג׳נין	1948.6.3
70. קויפמן זלמן	יהודה־יוסף וקריינדל	1919	טרנבה	כפר־עציון	1948.5.13
71. קופלוביץ שמואל	יעקב ולאה	1916	חוסט	חוליקאת	1948.10.19
72. קליין (פלוטשק) ישראל־מאיר	זאב ורחל	1919	דולהא	ליד בית־נבאללה	1948.9.24
73. קליין דוד	חיים־יצחק ורבקה	1922	אירשבה	שפלת לוד	1948.7.16
74. קליין מיכאל	אליהו וקלרה	1931	מונקאץ׳	ירושלים	1948.4.22
75. רוזמוביץ׳ יחזקאל	אברהם ורחל	1925	סולוטבינה		1948.8.19
76. רוזנוואסר יצחק	אײזיק	1927	אוז׳הורוד	חדרה	1948.5.9
77. רוזנטל יעקב	מרדכי הכהן ואסתר	1925	סאֶווליוש	ניצנים	1948.6.10
78. רוט ברוך	צבי ויהודית	1932	אירשבה	רמלה	1948.5.16
79. רוטמן מנחם	משה ושרה	1929	וולובוי	ליד בית־דראס	1948.6.10
80. שוארץ דוד	שלמה ולאה	1932		ליד נבי יושע	1948.4.20
81. שוארץ דוד	מרטין ורוזה			דרדרה	1948.7.17
82. שווארץ מרדכי	שמואל ורוזה	1926	שהי	חוליקאית	1948.7.18
83. שווארץ צבי	משה־יהושע ויפה	1927	מונקאץ׳	נגבה	1948.7.19
84. שינפלד צבי	נפתלי ושושנה	1914	מונקאץ׳	גוש־עציון	1948.5.13
85. שמואלביץ׳ מנחם	משה וצפורה	1925	טיאצ׳ובה		1948.9.6
87. שמואלי (כהנא) בנציון	שלמה ואסתר	1920	חוסט	בנגב	במבצע „עין״

ערשי: ארץ הקארפאטים

ערשי — זוהי בקעת־הקארפאטים, ארץ השפלה, השפלה העניה והחשוכה בכל ארצות התרבות והציביליזאציה שבכל אירופה. גם זה שיא. שיא של מינוס, כמו עומק הים. — אמנם גם שיא של פלוס יש לה, אך גם זה מַר־תמרורים — החזרת של בקעת־הקארפאטים אין כמוה למרירות. הרוצה לזכות ולזכות אחרים במצוות־מרור של פסח מן המהדרין, יביא חזרת מקארפאטורוס.

ארץ־הקארפאטים היתה חזית־החלוץ בדרך כיבושם של המאדיארים כלפני אלף שנים, כשפלשו כסער במיצר־וארֶצקי דרך אדמות רוסיה מאצל ערבות־טוראן והים הכספי (את מקור־מחצבתם אין איש יודע עד היום הזה) ומצאו לפניהם שבטי סלאווים שקטים עובדי־אדמה, שהשתררו עליהם. והנה, אך כלפני יובל שנים נודע, שבין חטיבת החלוץ שהלך לפני המחנה היו גם יהודים, ובמיסמך ההיסטורי הזה קרויים הם דווקא בעברית: „חליצים" (חלוצים). ומכיון שהיתה שומה על־פי שלטונות־הכיבוש להשאיר בכל הדרך מתישבים מאַדיאַרים, הרי היו ביניהם גם יהודים מכל סוגי העיסוק: בעלי־מלאכה שונים, אך בעיקר איכרים עובדי־אדמה, כורמים ויוגבים. הילידים, עם הארץ, היו רותינים (שבט סלאווי שפל־דרגה), שכבר הכירו את היהודים מן הארץ השכנה גאליציה, שהיו באים לספק להם סחורות, צרכי־חיים מדור־דור.

אדמת הקארפאטים היתה ונשארה מתמיד עניה, חורגת, שעיקר תנובתה היה התירס, וכך היה ונשאר התירס יבול־הלחם עד היום הזה. בין כפרי הרותינים היו בולטים פה ושם כפרים מאַדיאַריים גדולים יותר, ומהם מנגנוני־השלטון ומוסדות התרבות והציביליזאציה, כגון השופט, הנוטאריון, הדואר, בית־הספר (ההונגרי, כמובן) והז'אנדארמריה. אך מרכזם של אלה היה כמובן בעיר.

ערשי המסכנה, שעיר־בירתה, מונקאץ'־מוקאצבו, חולשת על העניות המנוולת ביותר באירופה. באיזה מקום בעולם אופים היהודים פיתת־תירס קלויה על גבי הכיריים? וגם לכבוד שבת יוצאים ידי חובת „חלת־שבת" בגלוסקת־חיטה כגודל אגרופיים, ובשאר סעודת־שבת אוכלים לחם־תירס, שאפילו כבוד ברכת „המוציא" אינה חלה עליה? ועיקר סעודת־שבת? „החמין"? גריסי־תירס בשמן־שומשמין ובתוכה פשטידת־שבת גם היא עשויה קמח־תירס לתפארת. ובשר? התרנגולת היא עוף־בית בחצרו של היהודי, ברובו ניזונה היא מן ההפקר, ובמיעוטו־שבמיעוטו מובן מאליו: מתירס.

באיזה מקום בעולם מבשלת בעלת־הבית קדירת־תבשיל (שעועית או תפוחי־אדמה) לאכול ולהאכיל ממנה את משפחתה משך שבוע ימים, משבת לשבת?

באיזה מקום מוכרים עליה לספר־תורה בשבת במחיר פרוטת־הכסף הקטנה ביותר במדינה?

ובכל זאת — מאַין העובדה, שיהודי הקארפאטים הם בריאים ושלמים וחסונים להרהיב עינַיִים ולב? טוב שאין ידם משגת לדמי רופאים ורפואות! כתוב בפירוש: „כי אני ה' רופאך".

והילדים? — תינוקות של בית־רבן אלה, המשכימים עם חשיכה ל„חדר", והמלמד רודה בהם במלקות ובצביטות ובסטירות באַחר־ידו, ואחרי שמילאו את כריסם בתורה — כששבים הביתה, כלבי הכפר סוטים מפניהם בפזילת־זהירות ועוקפים את הקונדסים שבעים־על־שבעים פסיעות, שלא יקפחו את שוקם.

והנערות שבכפר? — כל ימות־השבוע נתונות הן לעמל־האדמה, אך בבוא יום השבת מזהירות הן כפרחי־השדה וצחוקן הצוהל מריע מכפר אחד לשני, ורק כשעובר שם איזה בחור, מיד משתתקות ומסתודדות בצניעות ומסתמקות בקודש — — —

„ר' ישמעאל בכה ואמר: בנות ישראל נאות הן, אלא שהעניות מנוולתן"? אם כן, בנות־ישראל הקארפאטיות אפילו העניות הקארפאטית אין בכוחה לנוולן!

קארפאטיה זו, שאנו מדברים בה, אינה אלא חלק קטן של הקארפאטים, שמרכזה העיר מונקאץ', הנודעת לא לגמרי לתהילה. אם אנשי הכפרים, כלומר, היהודים שבהם, הם אנשי־עבודה שקטים ושלווים, שאדמתם החורגת סיגלתם להסתפק במה שיש להם, הרי בני מונקאץ' שקועים ראשם ורובם בפוליטיקה של ריב ומדנים לשם־שמים, כביכול, ובריתחא־דאורייתא זו מסוגלים הם לרדת לחייהם ומותם של יריביהם ולעשות מעשים, שלפעמים מסמרים את שערו של אדם מן הישוב.

אילו הייתי מחבר ביידקר לעיר ובת־סוררת זו בישראל, הייתי מצרף לה ציור, את הציור האופייני לה: יהודים

בעלי פיאות וזקן, המורטים אלה לאלה את זקניהם לראווה ולהנאת הגויים המאדיארים. ובציור אחר: בית־מדרש, שבו יושבים תינוקות של בית־רבן ולומדים תורה, גמרא ופוס־קים, ועל־ידם זקנים וישישים כפופים על הזוהר הקדוש ובשתיקת־דחילא־ורחימא מצרפים את האותיות הפורחות, את ניצוצות־הקדושה לכתר־מלכות לראשו של מלך־המשיח.

פה מבית — ושם בחוץ.

שם בחוץ; אברכי־משי מתהלכים ברחובות־קריה ב־שעות הצהרים עם תיק של טלית־ותפילין תחת בית־שחיים, אנשים בריאים ויפים ומתבטלנים ואינם עושים שום עבודה בעולמו של הקב״ה.

ערבוביה זו של טוב ורע, של טומאה וטהרה, של תמי־מות־צדיקים ורשעות־סדום הלכה ונמשכה דורות עד — — שבאה השואה.

ומה היא עכשיו מונקאץ׳ זו?

אחד מידידי שירד לשם מישראל, מספר לי:

— התהלכתי ברחובות העיר ונעימת־איכה חונקת את גרוני. איפה היא מונקאץ׳ המזוהמת, השנואה, המתקוטטת, המלשינה, הפושעת, החסידה, התמימה, הצדיקה, הטהורה והמתוקה שלנו? — אל יעלה על דעתך חס וחלילה לנסוע ולראותה בעיני בשר־ודם. — ראית אותה אז, כשהיתה על תילה, על חלאתה ועל טהרה, בלוֹם אותה בתוך דמך ונשמ־תך כפי שהיתה פעם, והיזון ממנה כל ימי חייך, אין כמוה בכל העולם עיר הצופנת בקרבה את כל היהדות כמות־שהיא, החל מעמם של הנביאים, ומעמם של התנאים והא־מוראים ושל הגאונים ושל הרמב״ם ורש״י ושל הגאון מווילנה וה„תניא״ ועד עולי־ציון של היום הזה.

תנו לי את השנוא בבני־מונקאץ׳ ואשק את שולי הזי־פצה שלו — — —

כל מה שדובר בזה על קארפאטיה דובר עליה עד השואה הגרמנית. בשנת 1932 ביקרתי שם, ובחזרי הביתה דרך אוסטריה וגרמניה, כבר ראיתי את עקבות השטן המשחית, שכבר הקדיר את השמים ממַעל לראשם של אחיו — אני ואחדים אתי יחד ראו את העתיד לבוא בשמענו את צריחת קולה של המפלצת, הארורה שבמפלצות־אדם עלי אדמות — אך אחינו לא ראו ולא רצו לראות.

מה שם כהיום הזה — אילו יכולתי להציץ שמה לרגע — לראות את ערשי הרעועה, שהתרוקנה משכינתה היש־ראלית, המרחפת על פני החורבה ומיללת: וי, וי, איכה ישבה בדד — — —

אביגדור המאירי